CONSTANTIN ARGETOIANU

MEMORII pentru cei de mâine

AMINTIRI din vremea celor de ieri 1916 - 1918

Constantin Argetoianu

MEMORII

1916-1918

Paul Editions

Intrarea în Război • Consiliul de Coroană de la Cotroceni • Începuturile • Primele ciocniri cu realitatea • Pe Valea Oltului cu o formațiune sanitară • Nepregătirea Războiului • Turtucaia • Nicu Filipescu pe moarte • Brătianu plânge cu capul în palme • Porumbiță • Costică Diamandi și prostiile lui • Greșita politică a lui Brătianu și lipsa de reacție în opinia publică • Mulțumită apatiei poporului român am fost scutiți de un „4 septembrie".

Intrarea României în Război fusese hotărâtă pentru ziua de 14 august 1916. în dimineața acelei zile a fost întrunit la Palatul Cotroceni Consiliul de Coroană ce trebuia să decidă formal declararea Războiului. Întrunire de pură formă, pentru acoperirea Regelui și a Guvernului, căci totul era deja pregătit în secret pentru intrarea trupelor noastre în Ardeal în chiar seara acelei zile, prin trei puncte: pe la Predeal, pe Valea Oltului și pe Valea Trotușului. Un plic închis și sigilat se găsea deja în mâinile lui Edgar Mavrocordat, ministrul țării la Viena, și trebuia să fie deschis de dânsul în momentul ce urma să i se indice. Plicul conținea declarația noastră de Război, semnată de inofensivul Porumbaru; ea trebuia să fie citită și înmânată la Ballplatz în clipa în care trupele românești vor fi pornit, „prin surprindere", peste graniță. Surprindere de operetă, căci von dem Busche și Czernin[1] cunoșteau și conținutul plicului, și data atacului; surprindere ce s-a înfățișat numai cu aparențele unui succes - succes ce ne-a orbit, de altminteri, și ne-a înșelat. Atacul nostru inițial a reușit, fiindcă Puterile Centrale hotărâseră să nu se opună inițiativei noastre până la concentrarea trupelor în Ardeal, trupe ce fuseseră dislocate de pe diversele fronturi de Război, mai ales de pe frontul de la Verdun.

Amănuntele Consiliului de Coroană sunt bine cunoscute din mărturiile participanților. Ședința a avut loc la ora 10 dimineața, deși ziarul *Viitorul*, pentru a deruta pe curioși, o anunțase pentru ora 5 după-masă. Manevră zadarnică, deoarece personalitățile convocate au luat drumul în alai spre Cotroceni. Calea Victoriei și Bulevardul până la Cotroceni erau înțesate de lume. Mulțimea simțea instinc-

[1] Miniștrii Germaniei și Austro-Ungariei la București.

tiv că sosise ceasul marilor hotărâri. Mai toți își dădeau seama că sorții Războiului căzuseră. Totuși, la Capșa, marghilomaniștii făceau atmosferă pacifistă și erau gata să riște sume însemnate în pariuri pentru Neutralitatea definitivă. La un moment dat se anunțase chiar demisia Guvernului și înlocuirea lui printr-un Minister Maiorescu.

La Consiliul de Coroană au luat parte miniștrii: Ion I.C. Brătianu, Em. Porumbaru, Em. Costinescu, Vasile Morțun, dr. C. Angelescu, Al. Radovici, Victor Antonescu, I.G. Duca, Al. Constantinescu; președinții Corpurilor Legislative: Mișu Ferechide (Cameră) și C.F. Robescu (Senat), în locul lui Vasile Missir, aflat în străinătate; foștii președinți de Consiliu: Theodor Rosetti, Titu Maiorescu și Petre Carp; foștii președinți ai Corpurilor Legiuitoare: C. Olănescu și C. Cantacuzino-Pașcanu; în fine, șefii de partide: Nicu Filipescu, Take Ionescu și Al. Marghiloman.

Regele a deschis ședința prin câteva vorbe banale, dar emoționante, arătând că ceasul grelelor hotărâri sosise, fără să precizeze însă care ar fi aceste hotărâri, și a dat cuvântul lui Petre Carp. Acesta a cerut să vorbească după primul-ministru. Brătianu s-a ridicat și a făcut o lungă expunere (pe alocuri inexactă, spunea Filipescu) cu privire la mersul Războiului, la măsurile luate, la politica pe care a urmat-o, la negocierile pe care le-a dus la bun sfârșit. A precizat revendicările noastre cunoscute, spre nord, și a susținut de data asta și necesitatea unei noi rectificări a graniței româno-bulgare, apoi a conchis la urgența unei imediate intrări în acțiune.

Petre Carp, solicitat din nou de Rege, a declarat de data asta că nu vrea să vorbească decât după ce reprezentanții partidelor constituite își vor fi spus cuvântul.

A început Marghiloman. Calm și moderat în formă, dar ferm în fond, a conjurat Guvernul să nu alunece pe un povârniș ce nu poate duce decât la o prăpastie. A repetat toate argumentele cunoscute împotriva Rusiei, robirea economică prin stăpânirea Strâmtorilor... Aici l-a întrerupt Regele: „Iertați-mă, domnule Marghiloman, ce preferați la Constantinopol, rușii amici sau inamici?". Marghiloman a încurcat-o și a sfârșit prin a cere, dacă o altă politică nu era adoptată, să se aștepte cel puțin rezultatul ofensivei lui Hindenburg.

Marghiloman declarând în cuvântarea sa „noi, conservatorii, am urmat o politică"..., Nicu Filipescu a luat numaidecât cuvântul. A vorbit scurt, dar cu o adâncă emoție. A blagoslovit Providența că îi e îngăduit să trăiască această clipă. A afirmat apoi că Partidul Conservator n-a urmat decât o singură politică, aceea hotărâtă în toamna anului 1914 și pe care dl Marghiloman a aprobat-o atunci. Filipescu

a reamintit că Marghiloman a venit să-i spună, în acel moment, că Brătianu era pe punctul de a semna o convenție cu Rusia și că el, Marghiloman, a sfătuit pe Brătianu să o facă. Ce s-a întâmplat pentru ca Marghiloman să-și schimbe astfel părerea după doi ani? Partidul Conservator, în tot cazul, nu și-a schimbat-o pe a sa și s-a mulțumit să elimine din mijlocul său pe dl Marghiloman îndată ce a putut constata că acesta s-a angajat pe o cale antipatriotică. Filipescu a sfârșit prin câteva cuvinte adânc simțite și a declarat lui Brătianu că se poate sprijini pe concursul necondiționat al Partidului Conservator.

Petre Carp a vorbit în fine cu o rară violență, în fond și în formă, prezicând pieirea României și a Coroanei într-un Război alături de Rusia. Nu vedea scăpare pentru noi decât alături de Puterile Centrale. Nu va mai fi printre cei vii peste 15 ani, când Rusia va pune mâna pe România, dar prevedea cu certitudine acest sfârșit al țării noastre. A încheiat spunând că, de vreme ce se hotăra Războiul, va trimite pe front pe cei trei fii ai săi, și ziarul său *Moldova* va înceta să apară chiar în acea seară, dar că nu putea ura Regelui (în cursul cuvântării sale făcuse apel la sentimentele acestuia de „prusian") *decât să fie învins pe toate fronturile.*

Față de consternarea generală, Regele l-a întrerupt: „Domnule Carp, cuvintele acestea nu vin din fundul inimii dv." - „Sire", a răspuns Carp, „din fundul inimii urez Majestății Voastre să fie învinsă pe toate fronturile. Pentru binele României".

Ieșirea bătrânului Carp a îngreuiat atmosfera și a scurtat ultimele cuvântări. Titu Maiorescu a pledat tăind fire de păr în patru și a redus chestia la un joc de sofisme. Guvernul Brătianu reprezenta un Parlament (?!) ales (!) pentru înfăptuirea reformelor constituționale și nu avea calitate pentru a hotărî între pace și Război. Pe de altă parte, ardelenii nu doresc unificarea cu noi... Regele a întrebat atunci pe Maiorescu dacă și-ar lua răspunderea unui Guvern menit să evite Războiul. Maiorescu a declinat propunerea, dacă urma să-și ia singur răspunderea atitudinii pe care o preconiza. Intrarea României în Război fu pecetluită în acel moment și în formă constituțională.

Tudoriță Rosetti a vorbit după Maiorescu, tiptil, blând și stins, pentru a spune că suntem o țară mică și că trebuie „să ne vedem de sărăcie" și să nu ne încurcăm într-o politică de aventuri.

Take Ionescu și Em. Costinescu au închis seria cuvântărilor, aprobând fără nicio rezervă intrarea în Război - cel dintâi cu hotărârea atitudinii de mult luate, dar nu fără aprehensiuni pentru viitorul imediat, cel de-al doilea cu sughițuri patriotice și cu gesturi tricolore.

Ultimul a vorbit Regele, foarte emoționat. „Hotărârea lui era lu-

ată". „S-a învins pe el însuși, neavând ca Rege român în fața ochilor decât interesele superioare ale țării sale - orice alt glas trebuind să tacă". „Decretul de mobilizare este semnat". A plâns. Toată lumea în picioare, adânc mișcată, cu lacrimile în ochi. Primele lacrimi... Ședința se ridică...

Înainte de a părăsi sala Consiliului, Regele Ferdinand a strâns mâna fiecăruia. Lui Nicu Filipescu, bătându-l pe umeri, i-a spus: „Vous voyez bien que je suis aussi bon roumain que vous!". Lui Petrache Carp îi exprimă nădejdea, acum, după ce hotărârea eroică fusese luată, că toți românii vor fi laolaltă pentru marea luptă ce începea. Carp îi răspunse că nu-și schimbă părerea și că speră că va fi primul Hohenzollern învins. Regele îi tăie vorba: „Știu că Hohenzollernii n-au obiceiul să fie învinși; de aceea, prima victorie am repurtat-o asupra mea!". Și înclinându-se înaintea ireductibilului bătrân, părăsi sala fără să mai adauge nimic.

Cele hotărâte în Consiliul de Coroană au pătruns în marele public numai cu reticențe și cu comentarii diverse, căci trebuia păstrat secretul faimosului atac bruscat ce urma să se declanșeze chiar în acea seară. Câțiva din prietenii lui ne instalasem la Nicu Filipescu în birou și așteptam să se întoarcă de la Cotroceni. Încetul cu încetul, casa se umplu. Ovațiunile mulțimii însoțiseră pe Filipescu și pe Take Ionescu de la Cotroceni până în strada Scaune. Nu voi uita niciodată figura lui Filipescu când ușa deschizându-se apăru în fața noastră. Părea extrem de obosit, moartea-l însemnase deja cu pecetea ei și printre trăsăturile căznitei sale fețe îi străluceau de fericire ochi pironiți în gol, parcă vedeau departe, departe de tot. Omul acesta, cu toate suferințele lui, mi-a apărut în acel moment ca un om cu desăvârșire fericit. Filipescu ne-a povestit amănuntele Consiliului de Coroană, pe care le-am reprodus aci și care mi-au fost confirmate în aceeași zi de Mișu Ferechide și de Vasile Morțun.

Pentru toți inițiații, Consiliul de Coroană a fost numai formalitatea constituțională care a consimțit hotărârea intrării noastre în Război. Condițiunile și data intrării în acțiune fuseseră fixate prin Convenția ultrasecretă încheiată în ziua de 4 august. Convenția fusese semnată în casa lui Vintilă Brătianu, din strada Aurel Vlaicu, de către Ionel Brătianu, în numele României, și de Poklevski-Koziell, ministrul Rusiei, în numele celor patru mari Puteri (Franța, Anglia, Italia și Rusia), de față fiind, în afară de semnatari, Vintilă Brătianu, I.G. Duca, C. Diamandi și Bebe Brătianu. Semnătura Convenției și data intrării în Război (14 august) au fost ținute cât se poate de secrete. Brătianu a prevenit pe Poklevski că va lăsa să circule zvonul

convocării unui Consiliu de Coroană și știrea că va trece probabil mâna lui Maiorescu pentru formarea unui Guvern care să asigure mai departe Neutralitatea. Brătianu voia să adoarmă astfel vigilența Austro-Germaniei, în vederea faimosului nostru atac bruscat. În fapt n-a adormit deloc pe Centrali, dar a izbutit să înșele pe unii din Aliați. Poklevski mi-a povestit mai târziu că sâmbătă, în ajunul declarării Războiului, a avut la dejun pe Saint-Aulaire, pe Barclay și pe Fasciotti, sosiți de la Sinaia, și că câteși trei colegii lui se îndoiau încă în acea penultimă clipă de sinceritatea lui Brătianu. „Ne-a păcălit de atâtea ori - a observat Fasciotti, încât cine știe ce va fi și acum". Și, fiindcă se tot vorbea de un Guvern Maiorescu, a cerut voie celorlalți trei miniștri să se repeadă până la acesta acasă. S-a înapoiat după 20 de minute cu o mutră de un cot, spunând: „Maiorescu vorbește ca un viitor prim-ministru!".

Pe când excesele de abilitate ale lui Brătianu băgaseră astfel îndoială până în capetele diplomaților în curent cu semnarea Convenției, accelerarea pregătirilor și - trebuie să o recunoaștem - inevitabilele indiscreții deschiseseră ochii celor mai mulți și începerea ostilităților era considerată de toată lumea ca iminentă. Damele Palatului, cu ramificațiunile lor familiale, fuseseră sfătuite încă de pe la începutul lui august să-și adune boarfele și să se pregătească de plecare la București. Pe la 9 și pe la 10 august, oamenii cu relații în sferele oficiale fuseseră preveniți să-și ridice rudele și prietenii, mai ales de pe Valea Prahovei. Știrile alarmante se răspândiseră din om în om, iar lucrările de apărare pe flancurile șoselei naționale între Sinaia și Predeal, precum și obstacolele pregătite în o sumă de puncte chiar pe parcursul șoselei, deși erau oficial definite „lucrări defensive pentru apărarea Neutralității", nu mai lăsau nicio îndoială asupra intențiunilor Guvernului.

E locul să însemnez aci că exodul precipitat al vilegiaturiștilor de la Predeal, Azuga, Bușteni, Poiana Țapului și Sinaia s-a desinat ca o prefață de dezordine în preajma „începerii ostilităților", ca să întrebuințez expresiunea consacrată în acele vremuri. Trenuri luate cu asalt, lipsă de locuri în vagoane, femei strivite, copii rătăciți, bagaje pierdute, urlete, înjurături și blestemuri - un tablou „avant la lettre" și pe scară redusă al dezastrelor viitoare. Pe vreme ce gările erau pline de confuzie, Șoseaua Predeal-București era plină de automobile, de trăsuri și de căruțe care se duceau și se întorceau fără mult rost. Din punct de vedere al organizării, Războiul se arăta, chiar din preziua lui, sub culorile cele mai negre.

Dar să revenim la 14 august. După ce s-au mai calmat scenele

de entuziasm în biroul și în marele hall din casele Filipescu, m-am dus să dejunez la Capșa. Capșa era în ebulițiune. Cafeneaua, restaurantul, cofetăria erau ticsite de lume războinică. Nimeni nu voia să se oprească decât dincolo de Tisa, și am putut să-mi dau seama încă o dată, după ce trăisem zilele din august 1914 în Karlsbad și Viena, cât de vesele sunt începuturile de Război. O bucurie contagioasă și colectivă, căreia nu i se poate rezista și care îmbrăca haina celui mai copilăresc și generos entuziasm, ce nu ține seama de nicio realitate și dă mâna cu absurdul.

După două ore de înfrățire gastronomică cu palavragiii cluburilor politice - serviciul mergea încet, căci dăduseră chelnerii de greu, ca în Război - am trecut la Jockey-Club, unde, pe la orele 5 d.m., am asistat din balcon la proclamarea mobilizării. În stradă era o mare de oameni, ca la sărbătoare. Delir și îmbrățișări. După un sfert de ceas, urlete și urale și mai tari. Regele și Regina treceau spre Șosea într-un automobil deschis. Mi-a fost dat să asist pentru prima oară în România la o *adevărată* explozie de iubire și de loialism față de Dinastie. Abia putea mașina să înainteze. Regina era radioasă, c'était Sa guerre. Într-adevăr, ea-l „învârtise" pe Ferdinand, și fără dânsa am fi rămas mai departe în Neutralitate sau cine știe ce s-ar mai fi întâmplat. Oricâte greșeli va fi comis Regina Maria înainte și după Război, Războiul rămâne pagina ei, pagină cu care se poate făli, pagină care se va așeza în istorie la loc de cinste. A fost neclintită în urmărirea unui scop și, oricât i s-ar pune în sarcina legăturilor ei cu Anglia sau antipatiei ei față de Berlin sau influenței lui Barbu Știrbei, rămâne cert că se datorește mult și inteligenței, și remarcabilei claritățI de vederi pe care această nobilă femeie le-a mai dovedit și în alte împrejurări.

Prima zi de mobilizare a fost așadar o zi de bucurie și de entuziasm pentru întreaga populație a Bucureștiului. Nimeni nu bănuia grelele încercări prin care eram meniți să trecem. Brătianu izbutise să convingă aproape toată lumea că mulțumită diplomației lui putusem amâna intrarea în Război până la ultima fază a ostilităților și că intervenția noastră din 1916, ca și în 1913, era mai mult o manifestare de forță decât un adevărat Război. Bulgarii urmau să nu se miște, germanii erau ocupați numai de rezistența pe frontul de vest, iar austriecii sleiți de puteri trebuiau să fie striviți între ofensiva lui Brussilov la nord și ofensiva lui Sarrali la sud, căci aceasta trebuia să pornească de la Salonic înaintea intervenției noastre. Despre pregătirea de Război se vorbise mai puțin în timpul Neutralității, fiindcă politica lui Brătianu nu permisese o acțiune mai pe față în această

direcție; ni se deteseră totuși cele mai formale asigurări în această privință, că tot materialul necesar înarmării unei forțe de un milion de combatanți și care ne lipsea ne stătea la dispoziție în Rusia, de-a lungul granitei, concentrat acolo prin grija Aliaților. Două divizii rusești, ba chiar 250.000 de oameni[2], trebuiau să coopereze cu noi din primul moment și să apere frontiera Dobrogei, în ideea că bulgarii nu vor îndrăzni niciodată să atace pe ruși. Planuri frumoase, care, după cum s-au văzut în urmă, au rămas simple planuri, dar în acea primă zi a mobilizării credeam toți în ele, și lumea era voioasă. Atât de voioasă, încât în tot decursul zilei mai nimeni nu și-a dat seama de gravitatea pasului făcut. Ne pregăteam ca lacomii să ne așezăm la masa pusă și să ne săturăm din plin...

Cu apusul soarelui, atmosfera de euforie a început să se schimbe puțin. Nicio lanternă n-a mai fost aprinsă pe străzi; restaurantele, cafenelele, locurile de petrecere - ca și casele particulare - n-au avut voie să lase nicio rază de lumină să se mai strecoare în afară. Obloanele trebuiau puse și perdelele lăsate. Toate localurile publice urmau să fie închise la ora 9.

Cu automobilul meu, de adio, căci trebuia să-l predau a doua zi la rechiziție, cu lanternele stinse, am dat o raită prin oraș. Străzile erau pline de lume care circula fără rost în beznă, căutând să vadă și să afle. În dreptul Legației germane, Calea Victoriei (colț cu str. Cosma), și în dreptul Legației austro-ungare, str. Vămii, ulițele erau barate de trupe însărcinate să împiedice eventuale manifestări ostile, dar mai ales orice comunicare a personalului, devenit inamic, cu oricine ar fi. Această pază a Legațiilor inamice a fost făcută fără tact, și contele Czernin mi s-a plâns la Buftea în 1918 de modul cum a fost tratat până la plecare și în tot cursul drumului până la graniță. Târziu, după ora 11, s-a aflat că trupele noastre trecuseră Carpații, aproape fără rezistență din partea inamicului. Această știre, primul „contact real" cu Războiul, precum și măsurile de siguranță luate în oraș împotriva unor posibile atacuri aeriene au adus o notă de emoțiune în buna dispoziție a maselor; despre o îngrijorare colectivă însă n-a fost niciun semn în acea zi și noapte de netulburat optimism.

Pe la miezul nopții am mai trecut pe la Jockey-Club, unde am găsit pe Poklevski fericit că toate se sfârșesc cu bine. Pentru el „toate" se limitau la interminabilele negocieri cu Brătianu și la intrarea noastră în Război. Ce urma de aci înainte nu-l mai privea pe el. Cel puțin așa credea. Mi-a vorbit pe lung în seara aceea despre firea lui Brătianu, pe care-l admira mult și îl iubea chiar. Mi-a povestit că, înapoindu-se

[2] Făgăduiala adusă de Filipescu de la Petrograd în primăvara anului 1916.

în iulie de la Petrograd, adusese lui Brătianu aprobarea tuturor condițiunilor puse de noi, așa s-a putut în fine semna Convenția prin care se fixa data intrării noastre în Război; Brătianu, foarte emoționat, după ce a semnat, a spus lui Poklevski: „Acum trebuie să obțin aprobarea mamei mele". Ministrul Rusiei era încă impresionat de respectul și de încrederea în judecata bătrânei doamne Pia, pe care Brătianu le mărturisea astfel.

L-a întrebat după câtăva vreme dacă obținuse aprobarea dorită: „Da, îi răspunse Brătianu, m-a binecuvântat, și acum am toată încrederea în izbânda noastră". Cu acel prilej, Brătianu a mai informat pe Poklevski că, fără să destăinuiască semnarea Convenției secrete, consultase asupra deciziunii de luat și un număr de fruntași ai Partidului Liberal și că lucru interesant - a întâlnit multe păreri opuse Războiului. Printre cei potrivnici, Brătianu a citat numai pe Mihail Orleanu, pe Vasile Missir și pe Constantin Stere; acesta din urmă a pus chiar în vedere lui Brătianu că va demisiona din partid în ziua în care s-ar declara Război Puterilor Centrale.

Marea majoritate a poporului român a voit însă ieșirea din Neutralitate și Războiul alături de Aliați, și frigurile așteptării au agitat-o doi ani de zile. Sosise în fine ziua cea mare; bucuria tuturor era vădită și iluziile fiecăruia - întregi. Lumea, încrezătoare în informațiunea lui Brătianu, vedea în hotărârea până atunci tot amânată și în fine luată siguranța unui repede sfârșit al Războiului, așa încât formula „derlustige Krieg" care detese atâtea dezamăgiri germanilor părea o lozincă nimerită pentru Războiul nostru.

Orbit am fost și eu ca toți ceilalți. Silit am fost însă să deschid ochii, din primele ceasuri ale ostilităților, și ce am văzut atunci m-a zdruncinat adânc. Dar fiecare lucru la rândul lui.

Trăisem o zi intensă. Emoțiunile prin care trecusem mă doborâseră. M-am culcat și am dormit tun. A doua zi m-am deșteptat, probabil ca toți bucureștenii, coborât pe pământ din lumea visurilor și a „idealului național". La controlul rece al minții, Războiul nostru, deși începea sub auspicii ce păreau favorabile, era o întreprindere aventuroasă. Pornisem sprijiniți mai mult pe conjuncturi decât pe efective reale. Aveam în față un adversar hârșit în doi ani de lupte, cu experiență, cu tehnică perfecționată, cu forțe considerabile. Cu cât mă trezeam mai bine din beția din ajun, îmi săreau în ochi lipsurile noastre, câte le cunoșteam, și eram departe de a le cunoaște pe toate. Fiecare din noi trebuia să dea acum ce putea, să aducă contribuția lui, cât de mică, la efortul comun.

Ca parlamentar, nu eram mobilizabil, așa încât îmi puteam alege

direcția activității mele. La vârsta mea, cu mijloacele mele fizice, nu puteam face mai bine decât să mă pun la dispoziția Serviciului Sanitar, ca medic. Aveam gradul de medic-maior și-mi pregătisem tot necesarul ca să fiu gata la orice moment. Mi-am încercat încă o dată uniforma, mi-am pregătit efectele de luat cu mine și m-am hotărât să mă prezint a doua zi la dr. C. Angelescu, care, deși ministru al Lucrărilor Publice, era de fapt șeful Serviciului Sanitar Militar. Am ieșit apoi în oraș după știri.

Am aflat astfel că regimentele noastre trecuseră granița pe la Vârciorova, pe la Petroșani pe Valea Jiului, pe la Câineni pe Valea Oltului, pe la Predeal, pe la Oituz și pe la Palanca. Pretutindeni înaintasem cu ușurință și pătrunsesem „ca în unt", vorba românului. Trupele austro-ungare se retrăgeau fără luptă, fiind istovite, nemâncate și demoralizate, așa se zicea. Războiul se prezenta ca o simplă plimbare strategică, așa ca în 1913 în Bulgaria, și specialiștii calculau că în trei săptămâni vom fi la Budapesta. Ba unii vorbeau chiar de Viena și de Berlin. Osanale se ridicau din toate părțile inteligenței lui Brătianu și geniului generalului Iliescu. Erau, ce e drept, și câteva sunete discordante în concertul de laude, și câțiva pesimiști vorbeau de o retragere strategică a austriecilor, de rezistența din partea inamicului, de pierderi de partea noastră. Acești pesimiști erau însă aspru calificați ca defetiști și ca germanofili și înlăturați din discuții.

Pe Calea Victoriei, între Palat și Teatru, am întâlnit pe popa Vasile Lucaciu, bătrânul meu prieten. Mă strânge în brațe, „plânje" și în mijlocul sughițurilor, cu brațele la cer, îmi îngână cu disperare: „Când mă gândesc că flăcăii mei au trecut granița detestată și că nu am fost eu în fruntea lor, cu «crușea» în mână!" - „Dar de ce nu te duci, părinte?". Popa s-a oprit pe loc, m-a sfredelit cu ochii lui șireți și blajini și, schimbând tonul cu glasul cel mai natural și fără niciun patos, mi-a spus frumos: „Șe, omule, ești nebun?". Și netulburat, dar cam supărat (crezuse probabil că-mi bat joc de el), a păsit maiestuos mai departe să-și repete scena și față de alții, mai sensibili, poate, avânturilor patriotice.

Euforia generală a durat până la ora dejunului. Prima cioară pe cer mi s-a arătat la Capșa, la aperitiv. Zăresc pe dr. Angelescu și mă reped la dânsul anticipând asupra vizitei proiectate pentru a doua zi. Vorbisem deja mult cu el și-l rugasem să mă întrebuințeze în caz de mobilizare. „Ce faci, mă, cu mine?" - „Mai așteaptă și tu, să se reglementeze lucrurile (?)". Era posomorât, parcă știa ceva rău și nu vrea să spună. M-am temut să nu aibă știri proaste de pe front și l-am strâns cu întrebările, dar n-am putut scoate nimic de la el. Am aflat

mai târziu că începuse deja conflictul cu Marele Cartier, care vrea să îi ia Serviciul Sanitar din mână și să-l dea, cum era de altminteri și normal, unui general medic. „Vino mâine dimineață". Ne-am despărțit pe aceste cuvinte pline de speranță, care s-au repetat și a doua zi, la Ministerul Lucrărilor Publice, unde mă dusesem, conformându-mă invitațiunii din ajun.

În seara de 15 august 1916, Bucureștii au înregistrat prima alertă a Războiului aerian. Prefectura Poliției publicase o ordonanță, afișată pretutindeni, în care se arătau precauțiunile de luat în caz de bombardament; acesta urma să fie anunțat cu cinci sau zece minute înainte, după putință, prin clopotul Mitropoliei și prin fluierăturile sergenților de oraș. Era aproape de miezul nopții, mă dezbrăcăm, când deodată aud prelungite fluierături. Întind urechea și aud o talangă înăbușită de clopot. Trag hainele pe mine, și după cinci minute eram jos, în stradă. Toți locatarii imobilului executaseră aceeași manevră, damele în ținută de noapte îmbrobodite în mătăsuri dibuiau pe întuneric, se văicăreau și așteptau sfârșitul lumii. Am ieșit cu toții în stradă, am așteptat cu ochii țintiți pe cer un sfert de ceas, douăzeci de minute. Nimic. Sfârșitul lumii se amânase. Ne-am înapoiat în apartamentele noastre și m-am culcat. Abia închisesem ochii, o nouă alarmă. Mă cobor din nou; de data aceasta zărim sus, prins în lumina reflectoarelor, un Zeppelin de „aur", ce aluneca liniștit dinspre sud spre nord. Noaptea era senină, și pe pământ - liniște și tăcere, așa încât se auzea perfect zgomotul motoarelor aeronavei întrerupt numai de bubuiturile neputincioaselor noastre tunuri și de fâșâitul câtorva rachete, semnale absurde, care, ca și tunurile, nu tulburau câtuși de puțin mersul maiestuos al Zeppelinului. Câte o detunătură mai tare însemna explozia bombelor aruncate de inamic. Cum niciuna n-a căzut, în acest prim atac, în vecinătățile noastre, am fost mai mult impresionat în această luare de contact cu realitățile Războiului de frumusețea spectacolului decât de pericolul prin care trecusem. La ora 2 dimineața, totul se sfârșise și am putut dormi liniștiți.

După ce mă prezentasem în zadar doctorului Angelescu și în ziua de 16, m-a primit în fine în ziua de 17 august cu mult așteptatele cuvinte: „Bine că ai venit!". Iată ce se întâmplase: după regulamentele militare, Serviciul Sanitar nu se mobilizează decât în ziua a 4-a a mobilizării generale, și strategii care hotărâseră atacul bruscat peste graniță în chiar prima zi a mobilizării uitaseră acest mic amănunt, și bietele noastre trupe porniseră *fără să fie însoțite de ajutoarele sanitare necesare* (intram doar în unt). Știrile venite de pe front arătau că trecerea graniței întâmpinase mai multă rezistență

decât se așteptase - deși inamicul se retrăgea pretutindeni - și că din rândurile noastre căzuseră destul de mulți răniți pe care formațiunile sanitare regimentare ordinare (singurele la fața locului) erau incapabile să-i ridice. Trebuiau imediat trimise pretutindeni formațiuni sanitare suplimentare.

Am găsit pe Angelescu turbat: țipa, înjura ca românul la necaz, trata pe militari de incapabili, „militarizarea nu era treaba lui" (avea dreptate omul, dar de ce se amestecase unde nu-i fierbea oala?), încurca și mai rău totul, cu un cuvânt, bătea apa în piuă. Erau acolo vreo 10-12 medici, unii care nu se prezentaseră încă la posturile lor (nu sosise încă a 4-a zi), alții care fuseseră scutiți de mobilizare pentru diverse motive, în fine, Angelescu ne ceru să formăm coloane volante de ambulanțe și să plecăm *imediat* cu ele spre zonele de operații. Primii cu plăcere comanda unei coloane pe care trebuia să o duc pe Valea Oltului, spre Sibiu, unde tocmai rezistența inamicului fusese mai serioasă și Serviciul nostru Sanitar mai nul. Mi se dete ca ajutor medicul-căpitan Demetriad, iar ca șef al secțiunii de automobile, locotenentul Radu Fălcoianu, din rezervă, fratele Alexandrei, zisă Pleșcoianu, pe care am regăsit-o după Război, vară bună și „fată pentru toate" pe terenul sufletesc, la Elena Văcărescu. Materialul coloanei, ambulanțe, automobile, căruțe trebuiau să le găsesc în Parcul Carol, vast „dépotoir" (după cum am constatat-o îndată) al materialului nostru sanitar. Statul Major trebuia să-mi dea oameni și să pregătească trenul la rampa militară, ca să pot pleca chiar în seara zilei de 17 august.

Am alergat acasă, m-am îmbrăcat în uniformă, am pus pe Ioniță (moștenit de la Simca Lahovari) să-mi facă bagajul și m-am repezit la Parcul Carol. Acolo mi s-a strâns inima de ce am văzut. Un talmeș-balmeș de ambulanțe vechi și noi, de furgoane, de căruțe rechiziționate, de automobile hodorogite, de cuptoare și de bucătării de campanie amestecate unele cu altele în voia Domnului. O forfoteală de ofițeri, de gradați și de civili, zbierând și înjurându-se între ei, ierarhic, blestemând cu toții „organizarea" (ar fi fost mai exact „dezorganizarea"), încurcau și mai rău, parcă dinadins, ceea ce fusese deja atât de bine încurcat în zilele precedente. Pe peluze, murdărite deja de bălegar, de șomoldoace de fân și de paie, păștеau cai de rechiziție, slabi și nemâncați, resemnați la toate, chiar și la muscă, de care nu se apărau decât prin mișcări de coadă abia schițate. Un adevărat balamuc, în care se agitau neputincioase vietăți sub binecuvântarea îngăduitorului și mângâietorului soare de toamnă românească.

Eram încă prea voioși ca să ne tulburăm peste măsură de aceste

mizerii pe care le puneam în seama unei erori în planul de mobilizare; eram încă convinși că *eroarea sanitară* constatată era o excepție, iar nu o normă, în pregătirea noastră de Război. Ne-am pus pe lucru, ajutorul meu, dr. căpitan Demetriad, și eu. Cu concursul dr-lui Bottescu am putut încărca pansamente, medicamente, instrumente și aparate, iar prin intervenția și energia maiorului Păltineanu de la Statul Major al Serviciului Sanitar am putut obține un tren pentru a doua zi.

Coloana a fost încărcată joi dimineața, 18 august. Trecând pe la dr. Angelescu, pentru ultimele instrucțiuni, mă roagă să merg la Eliza Brătianu, care dorește să mă vadă și să-mi dea materiale sanitare pentru Spitalul Crucii Roșii din Râmnicu Vâlcea. Relațiunile mele cu Ionel și cu Eliza Brătianu, foarte cordiale la un moment dat, pe când eram la Viena, se răciseră din ce în ce de când mă aruncasem în vâltoarea luptelor politice. Cu Ionel aproape nu mai vorbeam și în ultima vreme-l atacasem fără cruțare pe tema neintrării în Război și pe tema Reformelor. Aveam acum însă uniforma în spinare și, socotind că Războiul trebuia să pună capăt patimilor și controverselor abstracte, m-am prezentat în strada Lascăr Catargiu la ordinele soției primului-ministru. M-am anunțat și, pe când așteptam răspunsul Prințesei, iată pe Ionel Brătianu, care trecea din biroul lui în sufragerie, cu hârtii în mână. S-a oprit un moment în anticamera în care trebuia (aveam) să-l văd întins mort, zece ani mai târziu - nedumerit față de neașteptata întâlnire, apoi a pășit spre mine, m-a luat în brațe și m-a sărutat, zicându-mi: „Vezi că ați fost nedrepți cu mine? Trebuia așteptat momentul". Buimăcit și eu, i-am răspuns: „Să lăsăm chestia momentului. De azi înainte, toți românii nu pot fi decât un suflet. Să contezi pe noi toți, până la ultima clipă". M-a întrebat ce vreau, i-am explicat; s-a dus și mi-a adus singur pachetele, scuzând pe nevastă-sa că nu era acasă. Cred că era acasă, dar era îndărătnică și nu mă „iertase" încă. Ne-am împăcat noi mai târziu și am devenit iarăși cei mai buni prieteni după moartea lui Ionel.

Am dejunat repede și, însoțit de Radu Fălcoianu, m-am urcat în tren la rampa militară. Trenul nostru, o serie de platforme, a părăsit Bucureștii la ora 2 d.m. S-a oprit vreo patru ore prin triaj, și la ora 6.30 seara a trecut prin Chitila și a întins-o la drum cu o viteză de 15 km pe oră. Seara târziu am ajuns la Titu, unde Crucea Roșie, sub direcția câtorva cucoane din București, printre care Lili Fălcoianu și Didi Racoviță de veselă amintire, ne-a dat mâncare bună, nouă și trupei. încet, încet, încurcându-ne și descurcându-ne în fiecare gară, am ajuns vineri pe la amiază la Râmnic. Aci am poposit vreo trei-pa-

tru ore, pe care le-am folosit pentru a duce la Spitalul Crucii Roșii instalat în liceul local coletele cu care mă însărcinase Eliza Brătianu.

La Spitalul din Râmnic am găsit mobilizați mai mulți prieteni din Craiova, între care doctorul Laugier, cu care m-am înțeles atât de bine în politică, după Război, și doctorul Giuriadi, care trebuia să se prăpădească după câteva săptămâni. Mi s-a făcut părul măciucă de câte am auzit din gura colegilor mei. O incurie totală, toate spitalele lipsite de material, o zăpăceală de ordine și contraordine nemaipomenită. Răniții nu ajungeau la primele îngrijiri decât după 4-5 zile petrecute în care și căruțe, nepansați, nemâncați, dar acoperiți de praf și de muște. Abia în ziua aceea sosiseră în Râmnic primele transporturi de răniți din seara duminicii precedente, căzuți cu prilejul atacului bruscat. Otetelișanu, prefectul de Vâlcea, îmi dete o lungă listă de pansamente și de instrumente indispensabile Spitalului din Râmnic, ca s-o predau la București, căci poșta mergea, dar mai mult nu mergea. Descurajarea și neîncrederea începuseră deja să se strecoare în dosul frontului și să înlocuiască optimismul primului moment.

Am plecat în fine din Râmnic și ne-am poticnit în Jiblea. Coloana trebuia să debarce la Câineni; am dat jos automobilul meu la Jiblea și am pornit-o pe șosea. M-am oprit un moment la Călimănești, unde inteligența și dinamismul dnei dr. Bottescu transformaseră marele hotel al Băilor într-un spital confortabil, dar lipsit și el de material sanitar. Am primit și aci liste și liste de material, de pansamente și de medicamente solicitate de urgență la București. Cu cât te apropiai de front, lipsurile pregătirii erau și mai sensibile. Continuându-ne drumul spre Câineni, am început să întâlnim convoaie de răniți, care trase de boi, ce se legănau și înaintau agale de zile întregi, în nădejdea unui spital sau unei ambulanțe. Câți din nenorociții aceștia vor fi mai ajuns la Călimănești, la limanul de salvare? Cu câtă strângere de inimă am trecut mai târziu pe lângă clădirile Vămii din Câineni și din Tumu Roșu, devastate mișelește, în loc să fie întrebuințate ca posturi înaintate de ajutor.

La Câineni am debarcat coloana și am pornit cu dânsa conform ordinelor, pe șosea, spre front. Instrucțiunile găsite la Câineni îmi fixau prima etapă la Boița. Pe drum, iarăși convoaie cu răniți. Am cercetat câteva care; răniții erau amestecați cu morții. Muriseră oamenii cu zile, căci rănile lor nu erau grave, și moartea fusese pricinuită la cei mai mulți de hemoragii nestăvilite și de inaniție. Aș fi vrut să viu în ajutorul acestor nenorociți, dar nu puteam face nimic, căci aveam ordin să ajung cât mai repede la Boița, unde ne așteptau răniți mai

greu atinși și neîngrijiți și ei. Am făcut câteva pansamente în grabă și am lăsat convoaiele să se scurgă spre Călimănești...

La Boița am sosit noaptea târziu, pe întuneric beznă; nu mai ardea nicio lumină și începuse să și plouă. Satul aproape pustiu era ocupat de câteva trupe de convoaie și pus sub autoritatea maiorului de rezervă Cămărășescu - odrasla Cămărășeștilor din Gorj. Sclivisit, elegant și amabil, comandantul etapei din Boița, ras fresco în fiecare dimineață și cu mustața bine adusă, era un mare organizator, știuse să-și aleagă casa cea mai curată și mai arătoasă din sat, ordonanța cea mai îndemânatecă din tot Corpul de Armată, iscusită în ale bucătăriei și în toate rosturile unei case boierești. Trăia la Boița bim-bașa, împreună cu ajutorul său, căpitanul Ghimpa, o veche cunoștință de la București, soțul dnei Olympe modista, și fost inspector de poliție, din cei cu tradiție. Maiorul Cămărășescu era în plus o fire senină, nu-i plăcea să se ocupe cu fleacuri, și tot ce mișuna în jurul lui, în legătură cu plicticosul Război, îl lăsa indiferent. Am dat de el cu greu, căci se culcase. L-am deranjat totuși, dar degeaba. Nu știa nimic și nu putea să-mi dea niciun ajutor. Mi-a oferit cu multă amabilitate și insistență un pat excelent și curat, de care am profitat cu plăcere după ce mi-am isprăvit treaba.

Am așezat spitalul nostru volant la marginea satului și din zorii zilei a început să funcționeze. Toți răniții care treceau prin Boița au fost opriți, pansați - cei ușor atinși - evacuați mai departe spre Călimănești, cei mai greu loviți - opriți pe loc și tratați. Dr-ul Demetriad a rămas în Boița ca șef chirurg al acestui post, iar eu, a doua zi de dimineață, am plecat spre Tălmăci și Veștem, unde se afla cartierul generalului Castriș, comandantul forțelor din acel sector. Misiunea mea, după ce instalasem spitalul volant de la Boița, consta în cercetarea lipsurilor sanitare din sector. Un plan pentru instalațiile sanitare intermediare între front și Râmnic trebuia schițat, căci nu exista încă nimic de acest soi pe teren și fusesem însărcinat eu să aduc propuneri concrete la București. Pentru schițarea acestui plan era însă neapărată nevoie să iau contact cu Statul Major al generalului.

Înainte de a pleca din Boița am căutat să stau de vorbă cu câțiva locuitori. Intrasem noaptea în Ardeal, pe drumuri pustii, și voiam să aflu ce impresie făcuse asupra populației din partea locului, aproape toată românească, trecerea noastră peste munți. N-am putut însă vorbi cu nimeni, căci fugiseră toți; primiseră armata noastră cu mulțumire, dar cu sfială de procedeurile sumare ale Războiului, și, gonindu-și vitele, porniseră unul după altul spre munte, în pădure. Le era teamă și de întoarcerea ungurilor, și de răzbunarea lor. Până

să vie ungurii, îi pedepsiseră ai noștri, luându-le ce găsiseră prin case, până și mobilele.

Cartierul generalului Castriș era la fabrica din Veștem. Am făcut drumul, prin Tălmăci, pe o ploaie subțire și rece. În Tălmăci, toți sașii și ungurii erau pe la casele lor, netulburați, și priveau la noi cu indiferență și, desigur, fără dragoste. Deosebirea de aspect între Boița românească și Tălmăcii săsești era impresionantă și mă întrebam cine era învingătorul, noi ori nemții? M-am simțit fără să vreau într-o situație parcă de inferioritate și mi-am continuat drumul fără nicio trufie.

Generalul Castriș era pe linia frontului când am sosit la fabrica din Veștem. Am fost primit de colonelul Mihăiescu și, împreună cu ofițerii de Stat Major de la cartier, am stabilit (cu câtă întârziere!) următorul plan de dislocare a unităților sanitare: o ambulanță divizionară (compusă din elementele coloanei noastre) la Boița, de unde formațiuni mobile urmau să deservească frontul; două secțiuni de spital mobil la Turnu Roșu, avansând cu frontul; la Brezoi, pe Lotru, trei secții de câte 100 de paturi fiecare, una pentru convalescenți, alta pentru medicina internă și a treia pentru plăgi simple și ușoare vindecabile în 7-8 zile (recuperabilii); la Cozia - un spital de alienați (150-200 de paturi, cu dr. Ureche); la Călimănești 4.000-5.000 de paturi pentru chirurgie mare (dr. colonel Potârcă și dr. Daniel); în fine, la Râmnic, un spital pentru tratamentele chirurgicale lungi și pentru mutilați. Trebuia să duc imediat acest plan la București și să obțin aprobarea lui, precum și trimiterea de urgență a întregului material necesar. *La fața locului nu era nimic.*

Am luat masa cu generalul Castriș, înapoiat de pe front, și cu tot Statul Major al lui, la popota instalată chiar în fabrică sau în ce mai rămăsese din fabrică, căci fusese devastată și ea. Generalul mi-a făcut o bună impresie, și aci, în preajma liniei de foc, atmosfera era mai senină. Totuși, puțin entuziasm. Trupele noastre se opriseră la Schellemberg, iar intrarea grănicerilor cu colonelul Zizi Cantacuzino la Sibiu, despre care se vorbise la București în ziua plecării mele, era inexactă. Nu că nu s-ar fi putut, căci inamicul se retrăsese spre nord și orașul nu era ocupat decât de slabe ariergarde. Dar Comandamentul nostru nu voia să înainteze prea repede și prea departe, informațiuni sigure prevesteau o concentrare a nemților mai în sus, spre Sebeș și Blaj, unde trebuia să aștepte întăriri considerabile ca să poată trece apoi la contraofensivă împotriva noastră. Această contraofensivă preocupa mult Statele noastre Majore, și ordine fuseseră date trupelor să oprească pe loc înaintarea. Oprirea nepregătitei

noastre ofensive era prudentă și justificată; păcat că în același timp nu s-au luat și măsuri de ordin defensiv, lăsându-se tot nepregătită și retragerea. S-ar fi putut evita cu siguranță panica și anarhia care au dăinuit câtăva vreme mai târziu, când trupele noastre au fost nevoite să se înapoieze dincoace de Carpați.

Instrucțiunile mele erau, odată coloana instalată, să mă întorc la București, unde urma să mi se încredințeze alte misiuni. Am raportat generalului Castriș despre executarea ordinelor primite și am plecat spre Boița, unde am mai stat trei zile, circulând printre diferitele unități din partea locului. Scopul meu era *să văd* ce se petrece, să culeg doleanțele comandamentelor și să transmit informațiunile culese celor în drept, la București. Am putut să constat astfel, spre marea mea durere și nu fără surprindere, că nepregătirea și neprevederea întrecuseră cu mult tot ce ne putusem închipui. Am consemnat toate observațiunile mele într-un voluminos raport pe care l-am remis lui Ionel Brătianu. Raportul meu arunca o vie lumină nu numai asupra lipsurilor materiale, dar și asupra altor lipsuri, și mai triste. Singura copie a acestui raport a dispărut împreună cu alte hârtii, geamantanul[3] care le conținea fiindu-mi furat în drum spre Iași, la evacuarea Bucureștilor. Și poate că a fost mai bine așa, căci destul rău s-a scris asupra pregătirii noastre de Război și asupra greșelilor inițiale, după începerea ostilităților.

Terminându-mi misiunea, m-am înapoiat la București, unde am găsit o stare de spirit cu totul schimbată. Lumea se deșteptase ca din vis, și Războiul se arăta tuturor așa cum era, așa cum fusese pregătit.

Se afla în fine că minciuna, prevaricațiunea și incuria domniseră timp de doi ani la Ministerul de Război, întrupate în generalul Iliescu, devenit acum ținta tuturor atacurilor. Țin și eu minte că, în iunie 1916, generalul Iliescu afirmase lui Nicu Filipescu că aveam *sub arme* 1.053.000 de oameni și că vom porni la Război cu 600.000 de *combatanți*. Această afirmațiune a fost făcută - și încă exagerată, s-a vorbit de *un milion de baionete* - Guvernelor aliate. În realitate, noi aveam în acel moment 380.000 de pușți sistem Mannlicher (260.000 existente în 1912, plus 120.000 comandate în acel an de tatăl meu), la care se adăugau 50.000 de pușți comandate în Italia în 1915 (de un model deosebit de al nostru) și atâta tot.

E de necrezut, dar în tot timpul Neutralității, în doi ani de zile, s-au cumpărat numai aceste 50.000 de pușți italiene (calibru special!). Era să se mai cumpere 60.000 de pușți din Spania. S-a negociat,

[3] Geamantanul mai conținea, din nefericire, o bună parte din notele mele din timpul Neutralității, privitoare la certurile din Partidul Conservator.

dar nu s-a cumpărat; probabil că nu s-au putut înțelege părțile interesate asupra comisionului. Dacă s-ar fi pus în linie toate armele de care dispuneam, *fără să se mai lase niciuna în rezervă*, s-ar fi putut prin urmare arma abia 430.000 de oameni. Mai aveam, ce e drept, 70.000 de pușți Henry Martini din Războiul din 1877, pușți fără repetiție. A le pune însă în mâna trupei față de un inamic înarmat cu pușți moderne ar fi fost o crimă. Crima s-a comis, de altminteri, la Turtucaia.

Dar armamentul Infanteriei nu se compune numai din pușți. La intrarea în campanie, trupele noastre au avut *una mitralieră de batalion* (pe când, în față, inamicul avea câte 6 de companie!!). Comandate cu întârziere, 1.000 de mitraliere trebuiau să ne sosească din Franța două luni după începerea ostilităților. După ce au sosit, fiindcă nimeni nu știa să le mânuiască, au fost declarate *inutilizabile și depozitate*. Erau atât de inutilizabile, încât cu ele, în mare parte, s-a putut pune pe picioare mai târziu armata cea nouă, în Moldova. Tot târziu, în ajunul dezastrului, am primit și 500 de mitraliere din Rusia.

Pentru cei ce îndrumau pregătirea noastră militară - ziua de la berăria Căpitanului, unde se țineau consiliile apărării naționale între samsari, sub președinția generalului Iliescu, sau noaptea din cabinele particulare[4] - Războiul îngrozitor, de doi ani de când începuse, nu schimbase nimic în tehnica de luptă. De pe urma acestei lungi și sângeroase experiențe, ei nu trăsăseră niciun învățământ. Astfel, ca să nu pomenim decât de cele mai elementare lucruri, nu se procuraseră nici fire, nici aparate telefonice, încât toate legăturile în prima fază a campaniei au trebuit să se facă de la trupă la comandamente și între unități, prin ștafete, pierzându-se timp și oameni. Iar comunicațiile la distanță mare (de la Marele Cartier la Armate, spre exemplu) se făceau prin firele și instalațiunile Direcțiunii Generale a PTT-ului, care treceau prin controlul trădătorului Verzea. Automobile blindate n-am avut. Ba da, *două*, trimise din Franța la începutul Războiului, rătăcite și regăsite, una de către dl Ion Cămărășescu în Dobrogea, sub o claie de fân (!), cealaltă de către colonelul Pascal, la Arsenal, într-un șopron, printre fierărie veche.

Se hotărâse în preajma deschiderii ostilităților să se ridice tunurile grele din fronturi și să se monteze pe afeturi pentru serviciul în campanie, încredințându-se în aprilie 1916 construcția acestor afeturi uzinei Fernic din Galați. Ele n-au putut fi gata la timp și când au fost gata s-a constatat *că tunul nu se putea întoarce*, fiindcă legătura

[4] Cu o lună înaintea căderii Bucureștilor, zisul general a fost găsit la Capșa, la ora 3 dimineața, făcând chef cu dame.

dintre afet și antetren fusese greșit calculată. Altă artilerie grea în acest Război dominat de tunurile grele aproape nu am avut. Două tunuri de 210, câteva baterii de obuziere grele. Tunurile de 210 fuseseră așezate la Turtucaia, unde n-au putut aduce niciun serviciu, fiind lipsite de toate accesoriile tehnice. La obuziere, calibrajul obuzelor era greșit, așa încât acestea trebuiau date la rindea și ajustate înainte de a fi întrebuințate.

Aceeași incurie, cu siguranță și mai culpabilă, în ceea ce privea Aviația. Până în ziua mobilizării nu se procuraseră decât puține avioane, de sistem vechi, cu viteza redusă, care nu puteau servi decât pentru recunoașteri limitate. Avioane de luptă contra avioanelor inamice - *niciunul*, deși se știa că Bucureștii, fiind la 35 km în linie dreaptă de frontul inamic, vor putea fi zilnic atacați. Și mai dăunătoare decât la București urma să fie lipsa avioanelor de luptă pe front. Avioanele inamice, după cum s-a dovedit, puteau să bombardeze și să mitralieze trupele noastre de la înălțimi mici, fără să fie tulburate. Nenumăratele victime la trecerea Dunării, pe Olt și pe Argeș, căzute sub ploaia de fier, trebuiau să ispășească incuria celor care pregătiseră Războiul. Câte panici n-au fost datorite, în prima fază a Războiului, numai lipsei de avioane pentru apărare în rândurile noastre. Baloane de observație, de asemenea, nu aveam, așa încât, pe când toate pozițiunile noastre erau exact reperate, artileria noastră trăgea pe ghicite. Artileria antiaeriană zero. În ziua de 15 septembrie 1916, adică 30 de zile după intrarea noastră în Război, 30 de tunuri speciale construite după planurile colonelului (mai târziu general) Ștef. Burileanu erau încă în montare (era, de fapt, o transformare a tunurilor mici de la forturile liniei Nămăloasa Galați) la atelierele Autogarajului Român. Primul adevărat tun antiaerian (italian) a sosit în țară 50 de zile după începutul Războiului. Ceva mai devreme, dar după intrarea noastră în acțiune, au sosit și 6 avioane de luptă (tip Bebe Newport), pe care Statul nostru Major le plimba de la București pe front și înapoi, așa încât nu erau niciodată acolo unde inamicul ataca. Aducerea lor, ca și a celor câtorva tunuri antiaeriene dovedește că armamentul aerian putea fi desăvârșit la vreme, dacă cineva s-ar fi gândit la el.

Serviciile noastre sanitare au fost dirijate în timpul Neutralității astfel: cel civil, de către dr. Sion, iar cel militar, de către general dr. Călinescu. Oameni de treabă, dar atât - fără nicio inițiativă. Dr-ul Sion, în loc să se ocupe cu organizarea apărării populațiunii împotriva eventualelor epidemii, a fost încontinuu trimis în străinătate pentru cumpărare de medicamente și de instrumente - operațiuni mercantile, pe care orice agent le-ar fi putut îndeplini cu aceeași

competență. Generalul dr. Călinescu, care pentru motive necunoscute nu inspira încredere Guvernului, a fost totuși menținut - cu numele - la postul său, iar atribuțiunile sale au fost trecute, în ceea ce privește organizarea zonei interne (spitalele militare din interiorul țării), unui Comitet Central, creat în 1915 și compus din colonel dr. Vicol (mai pe urmă general), dr. Bottescu și colonel Popescu din Statul Major (mai târziu general, zis și „Sanitarul") - iar în ceea ce privește organizarea în zona de luptă, asupra ministrului Lucrărilor Publice, dr. Angelescu. În starea noastră de anarhie era natural ca cel mai puțin chemat, adică ministrul Lucrărilor Publice, să lucreze cel mai mult. Așa a și fost, dar a lucrat alandala. Organizațiunea spitalelor din interior, abandonată Comitetului Central, s-a făcut numai pe hârtie, așa încât, după declararea Războiului, răniții evacuați în aceste spitale le-au găsit lipsite de toate, cea mai mare parte din medicamente și pansamente fiind lăsate nedespachetate în fostul local al Ministerului de Justiție, în București.

Pentru prevenirea epidemiilor nu s-a făcut nimic, nu s-a luat din vreme nicio măsură serioasă. Despre stațiuni de deparazitare, despre centre și barăci de izolare - nici măcar vorbă. Un fapt tipic în această privință: Legația noastră din Sofia a adus la cunoștință Guvernului român, în *martie 1915*, că o comisie de medici americani, care făcuse minuni în Serbia și stârpise aproape epidemia de tifos exantematic izbucnită acolo și în Bulgaria occidentală în primăvara acelui an, era gata să treacă în România, pentru a pune în mod absolut gratuit experiența ei la îndemâna medicilor noștri. Guvernul a răspuns că primește propunerea, dar a răspuns la *sfârșitul lui iulie*. Comisia se întorsese de mult în America!

Nu am căutat de puțin intenția să fac aci istoricul pregătirii Războiului sau rechizitorul Guvernului Brătianu din acele vremuri. Alții au făcut și una, și alta, și alții o vor mai face. Cele câteva date care preced n-au alt scop decât să explice depresiunea și descurajarea opiniei publice îndată ce a cunoscut adevărata stare de lucruri, stare ce-i fusese cu grijă ascunsă până la intrarea în Război. Prima ciocnire cu realitatea sfâșiase perdeaua în dosul căreia operau dibacii noștri; Guvernul își pierduse o bună pare din autoritatea lui, și cei în curent cu matrapazlâcurile și cu bluff-urile ultimilor doi ani își dezlegaseră limbile - iată de ce atmosfera pe care am găsit-o la București înapoindu-mă de pe Valea Oltului era cu totul alta decât aceea pe care o lăsasem opt zile mai înainte.

La depresiunea pe care au provocat-o revelațiunile asupra greșelilor și ușurințelor noastre de pe vremea Neutralității se adaugă

acum, pentru a spori această depresiune, veștile de tot soiul care veneau de pe toate fronturile, mai ales cele necontrolate și care se șopteau la ureche de așa-zișii oameni bine informați. Lăsând la o parte aceste știri necontrolate, erau de ajuns cele oficiale, pentru a spori zilnic enervarea opiniei publice. Se știa astfel că inamicul este în curent și cu lipsurile noastre, și cu nedibăcia noastră dovedită față de un adversar nu numai bine armat și echipat, dar și experimentat în noua tehnică a Războiului. Se aflase asemenea că materialul de Război depozitat în Rusia și care trebuia să ne fie predat după începerea ostilităților nu există; că diviziile rusești promise nu soseau; că ofensiva lui Brussilov, la nord, fusese oprită, iar a lui Sarrail, la sud, cu totul paralizată. Bulgarii, care *nu trebuiau să ne atace*, se aruncaseră cu violență asupra Turtucaiei. Toate acestea zdruncinaseră serios încrederea copilărească din primele ceasuri.

Dar nu erau numai inamicii în curent cu lipsurile noastre și cu insuficienta organizare și înzestrare a armatei române. Despre lipsurile organizării și înzestrării noastre erau perfect la curent și Aliații noștri. În această privință, generalul Gorski mi-a destăinuit conținutul unui raport al lui Després, atașatul militar francez la București în 1916, raport găsit la Iași printre hârtiile lăsate de generalul Berthelot, în urma plecării sale precipitate. În acest raport, Despres spunea categoric că „așa cum este înzestrată și *comandată*, armata română nu va putea rezista mai mult de două luni"[5].

Știrile de pe fronturile noastre erau în fiecare zi mai pesimiste. De la nord, ele nu erau prea rele, deși ofensiva tuturor coloanelor noastre se oprise. Dar de la sud veneau vești direct alarmante. Turtucaia era serios amenințată. Pe frontul de sud, lăsat în planul nostru pe seama rușilor, aveam aproape numai trupe de mâna a doua, formațiuni mai toate de rezervă. Apărarea tehnică a Turtucaiei fiind aproape nulă, pericolul de atac al Bucureștilor dinspre Dunăre și prinderea armatelor noastre între două focuri deveneau tot mai evidente.

Generalul Aslan, comandantul Armatei a III-a (frontul de sud), venea aproape în fiecare seară între orele 6 și 7 la Jockey-Club, pentru o jumătate de oră. Au servit și aceste vizite drept cap de acuzație împotriva lui după ce i s-a luat comanda. S-a spus că, în loc să-și vadă de comandament, își petrecea vremea jucând cărți la club. O prostie

[5] În același raport, Després spunea că, în caz de Război, în locul lui Zottu va fi numit generalul Iliescu, „tehnician de artilerie priceput, dar conducător de armată nul".
Tot Gorski m-a informat că se păstrează în arhiva Statului Major aprecierile atașatului militar austriac din 1916 asupra generalilor și celor mai cunoscuți ofițeri superiori români. Puțin măgulitoare, dar drepte. Bine nu vorbește decât despre generalii Averescu și Christescu.

și o calomnie. Nu s-a atins bietul om, în tot acest tragic răstimp, de o carte de joc; venea numai să ne remonteze curajul și să mai întâlnească pe câte cineva cui să se destăinuiască. Câtorva intimi, dintre care făceam și eu parte, le-a spus tot crudul adevăr; pe cei mulți îi îmbăta cu apă rece. Nouă, intimilor, ne-a mărturisit atunci că fusese numit în capul Armatei a III-a în ziua declarării Războiului fără să fi fost lăsat, nu să colaboreze la alcătuirea ei, la organizarea punctelor de rezistență, la armamentul acestora, cum ar fi fost natural, dar nici să ia cunoștință măcar de lucrările de pregătire și de stările de fapt în raionul comandamentului său. Totul fusese pregătit și ticluit de banda lui Iliescu. Abia numit, luase cunoștință de numeroasele rapoarte adresate Statului Major de către generalul Teodorescu, care comanda Turtucaia, rapoarte care arătau deplorabila stare în care se afla apărarea acelui cap de pod. Se scobiseră câteva șanțuri în jurul Turtucaiei și între Turtucaia și graniță, dar armamentul destinat să apere aceste tranșee era rudimentar. Se demontaseră tunurile mari din forturile din jurul Bucureștilor, și o bună parte din aceste piese învechite fuseseră transportate la Turtucaia, dar munițiile - și acelea foarte reduse cantitativ - trimise din București nu corespundeau calibrului tunurilor, așa încât erau inutilizabile. Aproape toți ofițerii de artilerie concentrați peste Dunăre erau ofițeri de rezervă și niciunul nu știa să manevreze gurile de foc. Trupa de infanterie, compusă și ea mai toată din batalioane de rezervă, sosise la fața locului cu un moral scăzut din cauza tuturor lipsurilor de echipament și de munițiuni zilnic constatate. La toate reclamațiunile generalului Teodorescu, augurii bandei nefaste dădeau din umerii lor neputincioși și răspundeau că lucrul e fără importanță, *fiindcă bulgarii nu ne vor ataca* (marota întregului regim). Și apoi vin rușii, care vor lua granița Cadrilaterului sub ocrotirea lor...

Generalul Gorski mi-a povestit după Război că generalul Christescu, pe patul de moarte, l-a chemat să-i facă următoarea confidență[6]:

„În aprilie 1916, generalul Zottu, șeful Marelui Stat Major (al cărui subșef eram), sesizat de reclamațiunile generalului Teodorescu, m-a trimis să fac o anchetă la Turtucaia. În raportul pe care l-am făcut la înapoiere am arătat că apărarea Turtucaiei era *inexistentă*, că bateriile fuseseră greșit plasate, că bătaia lor era insuficientă etc. și deci «capul de pod» nu va putea rezista. Fă din această mărturie a mea uzul ce vei crede pentru reabilitarea generalului Teodorescu și a celorlalți apărători ai Turtucaiei".

[6] Generalul Gorski era pe atunci subșef al Marelui Stat Major.

Generalul Aslan a fost astfel un țap ispășitor al greșelilor altora. Om subțire, militar inteligent, sprinten și ager în luarea de hotărâri, generalul Aslan fusese considerat, în ultimii zece ani care au precedat Războiul, ca unul dintre cei mai pregătiți comandanți ai armatei noastre. Singura învinuire ce i se putea face era ușurința cu care a primit comandamentul unei armate pe care nu o cunoștea și executarea unui plan pecare-l știa cu neputință de dus la bun sfârșit. A plătit însă scump această ușurință. Din ziua în care i s-a luat comanda și a fost declarat vinovat de greșelile celor care trebuiau salvați, generalul Aslan a căzut într-o neagră neurastenie, care i-a luat până și curajul de a se apăra și a se reabilita în fața opiniei publice. După Război ar fi putut să se ridice și să acuze, dar- perfect gentelman și om de inimă - a crezut mai nimerit să lase vălul uitării să acopere acele triste momente ale istoriei noastre, în care mârșăvenia unui comandament păcătos a aruncat o pată de rușine pe obrazul neamului nostru, pată care s-a întins asupra tragicelor evenimente ce s-au desfășurat de la căderea Turtucaiei până după zaiafeturile generalului Iliescu de la Zoița. Generalul Aslan a avut, ca și noi toți, slaba consolare să vadă prăbușirea generalului Iliescu, de tristă memorie, incapacității, ușurinței și viițiurilor căruia România modernă datorește cea mai mare umilință pe care a suferit-o.

Turtucaia a fost o pedeapsă pentru toate mârșăviile pe care atâta vreme le-am tolerat în țara noastră. Unii din noi speram că cel puțin Turtucaia putea să fie o lecție pentru îndreptarea noastră morală. Pe moment, ea a fost însă o lovitură de măciucă și a doborât dintr-odată tot curajul nostru. Am sosit la București pe la ora 7 seara, cu trenul, în ziua de 23 august. Pe drum aflasem deja despre luptele grele de la Dunăre și că trecusem acolo la o disperată defensivă. Abia sosit, m-am dus să iau masa la Jockey-Club. Nu se vorbea decât de Turtucaia, grija tuturor era mare, dar pe la sfârșitul mesei mi s-au transmis știri ceva mai bune: trupele noastre respinseseră 10 atacuri. M-am culcat mai liniștit. În noaptea aceea, Zeppelinul inamic (se vede că era ocupat la Turtucaia) ne-a lăsat în pace.

A doua zi, miercuri, 24 august, m-am dus de dimineață cu dr. Niculescu, șeful trenului sanitar de pe Valea Oltului, la dr. Angelescu, să-i raportăm de executarea misiunii ce-mi încredințase. Nu l-am găsit: era la Oltenița, de unde se uita cu binoclul pe malul celălalt, dar am aflat că fusese exoflisit, că i se luase direcția sanitară a zonei de luptă și că se detese generalului dr. Antoniu, căruia de atunci înainte trebuia să ne adresăm. Eram în civil, mi-am amânat prezentarea la generalul Antoniu și m-am dus la dr. Ion Cantacuzino. L-am găsit

plângând, nu scotea o vorbă. Lângă el, dr. Mezincescu, care-mi spusese aceste trei vorbe: „A căzut Turtucaia" (vestea adusă de Mezincescu era prematură; în fapt, Turtucaia n-a căzut decât către seară). Voi ține minte cât voi trăi această clipă, îmi părea că totul se prăbușește în jurul meu, într-o secundă mi-au trecut înaintea ochilor intrarea inamicului în București, invaziunea, evacuarea și toate mizeriile pribegiei. Căci toate acestea deveneau posibile, ba chiar inevitabile, prin căderea Turtucaiei, Eventuala presiune rusească în Dobrogea urma să rămână fără efect asupra unui inamic îmbătat de succes și devenit stăpân pe malul drept al Dunării. Trecerea fluviului de către inamic se înfățișa probabilă, și armata noastră luată între două focuri, de la nord și de la sud, nu mai putea - dacă putea - decât să scape spre Moldova cu ce ar mai fi fost în stare să salveze din materialul ei.

Am petrecut restul zilei într-o stare de adâncă prostrație, făcând proiecte pentru aducerea părinților mei, care se aflau încă la Breasta și pe care nu voiam cu niciun preț să-i las în mâna nemților, după tot ce cetisem că făcuseră în Belgia.

După o noapte albă, am dat în fine de dr. Angelescu. Mi-a povestit tot ce aflase despre Turtucaia. N-am avut cu ce să ne apărăm; oamenii s-au arătat bravi până a început panica, inevitabilă față de un inamic armat cu uneltele cele mai perfecționate ale tehnicii moderne. Îngroziți prin bombardamentele aeriene, fără adăpost împotriva lor, decimate prin atacurile de front ale artileriei, cărora nu puteau opune mai nimic, o bună parte din trupele noastre s-au aruncat în Dunăre, în speranța să o treacă înot. Cei mai mulți s-au înecat, puțini de tot au ajuns pe malul stâng. Printre aceștia a fost și Virgil Slăvescu, locotenent de rezervă, care trebuia să joace un rol politic mai târziu, dar care acum, rănit la braț, s-a aruncat și el în apă, ca să nu cadă prizonier, și s-a dovedit un remarcabil înotător, căci a ajuns pe malul celălalt. Pentru această ispravă a fost cel dintâi ofițer decorat cu Ordinul Mihai Viteazul, abia înființat. În ajunul căderii Turtucaiei fusese trimis acolo în grabă și Regimentul 80 infanterie, comandat de colonelul Vlădescu (mai târziu general), în care se angajase cu câteva zile înainte, ca voluntar, Octavian Goga. Vlădescu era fiul generalului, fost șef al Casei Militare a Regelui Carol, și ginerele lui Alexandru Bellu. Îl cunoscusem la Roma, ca atașat militar; era bun de gură, dar nul la faptă și, după ce trecuse două batalioane din regimentul său peste Dunăre, rămăsese cu al treilea batalion și cu Goga pe malul stâng, de unde se uitau amândoi cu ocheanul la prăpădul de pe celălalt mal. Nici Vlădescu, nici Goga nu au fost decorați cu Mihai Viteazul[7].

[7] Dar n-a fost decorat nici Eugen Goga, fratele lui Octavian, care și-a pierdut un braț în

Vedeam în fiecare zi în aceste vremuri negre pe Nicu Filipescu, prăpădit de boală, dar și mai istovit sufletește. Cu picioarele umflate, sufla greu și se apropia repede de sfârșit. Nu se putea consola de rușinea și de nepregătirea noastră și plângea ca un copil. Parcă regreta acum toate sforțările lui pentru intrarea în Război. Îl consolam cum puteam, îi spuneam că totul se va sfârși cu bine și ce-mi venea și mie în minte, ca să-i îndulcesc ultimele zile. Îl asiguram că aliații noștri vor câștiga partida și că România Mare tot se va înfăptui. „Nu o merităm, nu o merităm!", repeta el întristat și dând din cap. Filipescu era condamnat, boala lui nu-l ierta - dar desigur că Turtucaia i-a scurtat viața.

Ca să demoralizeze și mai mult populația, circulau vești de iminente atacuri aeriene, cu amănunte impresionante despre eficacitatea lor. Frica amenința din ce în ce să cuprindă tot orașul - fiecare își pregătea mijloacele de fugă, ba chiar unii mai grăbiți începuseră să și părăsească Bucureștii. Trecând de la o extremă la alta, oamenii nu mai vorbeau acum de România Mare, ci de prăbușirea României Mici. Nemțofilii începuseră să ridice capul. Mulți se duceau din nou pe la Marghiloman și pe la Carp și încercau să se pună bine cu ei.

Turtucaia înseamnă o dată mare în evoluția politică a țării noastre. O dată cu căderea Turtucaiei au căzut și solzii de pe ochii celor mai mulți, s-a prăbușit întreaga schelărie politică ridicată de Regele Carol I, în lunga sa domnie, în jurul Statului român. O lovitură crudă, care a spulberat multe iluzii și a dărâmat multe eresuri politice. O revoluție „in futurum", tăinuită în mintea și în sufletul fiecăruia, dar hotărâtă în conștiința tuturor - iată care a fost reacția opiniei publice față de rușinosul dezastru. O formulă era pe buzele tuturor: *ceea ce a fost nu poate să mai fie*. Ceea ce a fost, adică cârdășia tuturor intereselor personale pentru exploatarea „Puterii", comodul sistem al rotativei celor două partide care facilita desigur sarcina Arbitrului, dar se baza numai pe minciună și pe fățărnicie. Gură multă la opoziție, treabă puțină și locmale grase la Guvern, aceasta era realitatea regimului nostru politic, realitate urât ascunsă sub variatele culori ale tuturor panglicăriilor democratice.

Cu Turtucaia a început la noi ura împotriva partidelor. Turtucaia a pus în plină lumină goliciunea oamenilor cărora țara le încredința-se soarta ei, aproape fără niciun control. Cu Turtucaia a luat naștere la noi o mentalitate nouă și se poate zice că odată cu dezastrul de la Turtucaia s-a trezit și opinia noastră publică la conștiința datoriilor ei. Cei cu răspunderea au simțit și ei că o lume se prăbușește și nici

Dobrogea. Aceasta rămâne o rușine.

nu s-au gândit să reziste. Brătianu, cu capul între mâini, plângea la Consiliile de Miniștri, plângea nu numai asupra ruinelor Turtucaiei, dar, cum plânge un copil în fața unei jucării stricate, plângea și el în fața rămășițelor inutilizabile ale unui aparat de Stat, perfecționat cu trudă, decenii de-a lungul, și menit să asigure dominația unui om și a unei clase foarte restrânse de profitori.

Tot putregaiul nostru politic ar fi putut să fie măturat într-o clipă și am fi putut avea și noi un „4 septembrie" fără nicio greutate. Și totuși, deși trezită în conștiința ei, opinia noastră publică nu s-a ridicat prin acte de violență împotriva unor vinovați care așteptau cu capul plecat să li se dea lovitura de grație. O dată mai mult românii s-au arătat blegi. Poate că inerția maselor s-a datorit faptului că vrăjmașul era la porțile Bucureștilor și zilnicei ciuruieli de bombe care întreținea o atmosferă de panică. De pașnica atitudine a cetățenilor n-a fost însă străină nici lipsa de încredere a fiecăruia în sine însuși, deformația specifică a moralului românesc de-a lungul generațiilor înhămate la jugul tuturor iobăgiilor. Conștiințele care abia se trezeau acum trebuiau să mai facă puțină școală nouă înainte de a păși pe terenul acțiunii. În această trezire a conștiințelor românești, Turtucaia rămâne un punct de plecare. Drumul nou nu s-a croit însă decât mai târziu.

O dată cu căderea Turtucaiei a început și procesul pregătiri Războiului. Și fiindcă toate instanțele publice erau paralizate, și paralizate trebuiau să rămână până după Pace (în scurtele sesiuni parlamentare care urmau să se ție la Iași sub continua amenințare a invaziei, asemenea dezbateri nu ar fi fost oportune), instrucția procesului și judecata lui au rămas pe seama opiniei publice. După cum doi ani de zile nu s-a vorbit decât despre ieșirea din Neutralitate (din nenorocire însă, fără multă preocupare despre modalitatea tehnică a acestei ieșiri), de la Turtucaia înainte, timp de doi ani, nu s-a mai vorbit decât despre ușurateca noastră pregătire de Război și despre potlogăriile săvârșite. În cluburi, în cafenele, în saloanele coconetului, în casele oamenilor politici, pe stradă, fiecare om aducea o destăinuire senzațională, venea cu nesfârșite critici și cu sentința lui de condamnare. În atmosfera suferințelor și privațiunilor de tot soiul, sub imboldul din ce în ce mai violent al unei neputințe necăjite, un val de patimă și de ură a pornit de la orașe și s-a întins asupra satelor. Dar niciăieri sentimentul de revoltă împotriva greșelilor trecutului n-a pătruns mai adânc în sufletul oamenilor - ca pe front. Sub aspectul unei discipline aparente pe care împrejurările Războiului și teama de mai rău o menținea intactă, mintea și inima oamenilor clocoteau.

Din tranșeele Moldovei trebuia să pornească mai târziu acest formidabil curent cristalizat în ura împotriva partidelor și în popularitatea generalului Averescu. În broșura *Răspunderile*, apărută în 1918, generalul urma să facă, din nefericire, numai pentru documentarea istoriei, cel mai implacabil rechizitoriu împotriva vechiului regim. Lozinca vremurilor era acum un *nu mai merge așa* și flutura pe toate buzele, rezumând în patru cuvinte sentimentele adânci și multiple ale fiecăruia.

E sigur că oricât de pricepută ar fi fost conducerea Statului român în anii de pregătire, tot n-am fi putut scăpa de înfrângere, căci înfrângerea noastră momentană era inevitabilă, dată fiind ecuația raporturilor de forțe dintre beligeranți. Cu o conducere mai pricepută, am fi putut însă evita ororile inutile ale Războiului, am fi putut ocoli multe neajunsuri și economisi multe jertfe. *Vina cea mare a Guvernului Brătianu a fost de a nu fi pregătit înfrângerea*, ademenit cum era numai de iluzia unei repezi și ușoare victorii.

Chiar din punct de vedere diplomatic, Brătianu a pășit cu stângul. Un cusur al firii sale și o socoteală greșită au înrâurit de la început în rău întreaga noastră politică între anii 1914 și 1916. Cusurul: prea mare încredere în sine, pe care fiul lui Ion C. Brătianu nu a putut să o înfrângă până la sfârșitul vieții sale. Socoteala greșită: credința că ne vom putea alege cu preciziune ora intrării noastre în Război, în momentul în care Puterile Centrale îngenuncheate vor cere aman, așa încât intervenția noastră să se mărginească la o plimbare triumfală în Ardeal.

Omul în mâinile căruia soarta punea răspunderea hotărârilor decisive pentru neamul nostru privise până atunci viața ca un joc. Un joc în care un singur lucru îi părea serios: situația lui personală în raport cu partidul său și cu organele de comandă ale Statului. Totul îi reușise până atunci. Din nefericire pentru noi, din 1917 înainte, Ionel Brătianu nu a mai fost chemat să se strecoare printre interese mărginite de partid și printre fuste. Sunase ceasul morții sau al înnoirii și perdeaua se ridica asupra celei mai cumplite tragedii din câte a cunoscut omenirea.

În toată perioada pregătirii Războiului, de la august 1914 și până la august 1916, Brătianu a lucrat de unul singur, fără încredere în nimeni, lăsându-se ajutat numai de oameni mediocri, de oameni de mâna a doua, dar supuși necondiționat voinței lui. Făcuse un plan fantastic, *planul de a escamota Războiul și de a întregi România fără sacrificii sensibile*. Din nenorocire, s-a dovedit încă o dată cât de puțin se potrivește, vorba românului, socoteala de acasă cu cea din târg. Ca

ministru de Externe în acele vremuri de grea cumpănă, Brătianu a avut pe Emanuel Porumbaru, zis și Porumbiță. Mic de statură, chel, îmbrăcat spilcă, mărunt și delicat în apucăturile lui, măsurat la vorbă și amabil, Porumbiță era în realitate superior reputației sale bine stabilite de nulitate. Originar din Mehedinți, trecea drept copil din flori al lui Barbu Catargiu și purta „barbete" întreținute cu grijă, ca fostul ctitor al conservatorismului românesc. N-am putut dovedi întrucât pretenția acestei ilustre filiațiuni era întemeiată. Mumă-sa luase mai târziu, în a doua căsătorie, pe Scafeș, omul cel mai bogat pe vremuri din Severin, și ducea casă mare. Porumbiță primise o educație îngrijită, făcuse studii bune și aducea o reputație de avocat priceput și de om corect. Deși nu se afișase în politică pe planul dintâi, a ajuns totuși ministru al Lucrărilor Publice în Ministerul (Guvernul) P.S. Aurelian din 21 noiembrie 1896. În Parlament intervenea rar. Din când în când se prezenta cu un discurs bine studiat și cioplit cu pretenție. Vorbea cu ușurință și ar fi vrut să vorbească de fiecare dată cu succes. Mujeratic, alerga după femei și urmărea succese, fie cât de limitate, și pe lângă ele. Odată se cobora de la tribună după unul din periodicele lui discursuri. Petrache Carp, după obiceiul său, se plimba cu mâinile în buzunar în hemiciclu. „Cum ai găsit discursul meu, coane Petrache?", îl întreabă Porumbaru - „Vezi, Porumbiță, i-a răspuns Carp, tu ai avut două pasiuni în viață: femeile și politica. La femei n-ai avut p..., în politică nu ai c....!". Porumbiță avea însă bun-simț, și dacă Brătianu l-ar fi luat mai în serios, ar fi găsit la el sfaturi bune. Dar Brătianu nu-l lua în serios. Îmi aduc aminte - era prin 1915 - un incident caracteristic în această privință. Mă însărcinase Nicu Filipescu să comunic lui Brătianu o informație interesantă din Rusia și stăteam destul de mult de vorbă cu primul-ministru. A doua zi mă întâlnește Porumbaru la Cameră și, oprindu-mă, mă întreabă: „Ai văzut ieri pe Brătianu? Ce mai zice? Ce crezi că are de gând?". Numai creionul lui Forain ar fi putut reda capul și privirea plină de anexietate a acestui ministru de Externe, care încerca să afle de la un parlamentar din opoziție directivele politicii pe care el, ca ministru, o reprezenta! Și acest om care nu știa ce se petrece în jurul său și-a lăsat numele în istorie, semnat pe declarația noastră de Război!

Pentru Brătianu, Porumbaru nu a fost nici măcar un colaborator supus de mâna a doua. Adevăratul său colaborator la afacerile străine, pe tot timpul Neutralității, a fost Costică Diamandi, pe care-l numise ministru la Petersburg - căci acolo se juca partida grea -, dar care-și petrecea mai tot timpul la București, în anticamera șefului. Frate cu George Diamandi, diletantul socialist, cu care avea în co-

mun o agerime de spirit ce-i permitea să se amestece în toate și o cultură superficială ce-i îngăduia să arunce praf în ochi, Costică Diamandi moștenise de la mu-mă-sa, Catargioaică plină de mândire sub aparențe de simplă bunătate, ifose de înaltă boierie - întărite și prin căsătoria sa cu fiica lui Alexandru Ghica-Bragadirul, fostul nostru ministru la Sofia. Mic, blond și vesel - cam chel și dânsul - cu mustață roșcată zburlită, Diamandi aducea puțin aminte de Emil Ghica, dar cu simpatia pe care acesta o împrăștia în jurul său în minus. De când se declarase Războiul, Diamandi se costumase într-o tunică albastră de căpitan, ca simbol al răspunderilor ce purta pe umeri. Tunica era prea mare pentru dânsul și din poalele ei, în formă de pâlnie cu gura în jos, ieșeau două picioare scurte. Restaurantele fiind toate închise la ora 9, de la 15 august, luam de obicei masa la Jockey-Club, unde cu perdelele trase se putea sta cât de târziu. Venea regulat, în fiecare seară, și Diamandi, foarte concis în informații, ca un om care știe multe și nu vrea să divulge secretele stăpânului în preajma căruia își petrecea ziua. În prima, a doua și a treia zi după începerea ostilităților (a patra zi am plecat cu coloana pe Valea Oltului), îndată ce sosea în club, mă lua într-un colț și-mi spunea la ureche: *Ai citit comunicatul de azi? - Da - Nu te-a izbit nimic? - Nu - N-ai băgat de seamă? Pe Dunăre nimic. Nicio lovitură de tun, bulgarii nu se mișcă - Ei și? Vor începe când le va veni bine - Îmi pare rău, Argetoianu, aici e cheia Războiului. Bulgarii nu vor intra în luptă împotriva Rusiei, m-ai priceput? Aici a fost tare Brătianu, și iată de ce n-a vrut să se înhame până ce nu a fost sigur de cel puțin o divizie rusească în Dobrogea* - Să dea Dumnezeu să fie așa, dar decât o divizie rusească ce să sperie pe bulgari, aș fi preferat vreo zece care să lupte împotriva lor.

Neîncrederea mea mâhnea adânc pe Diamandi și, părăsind colțul confidențelor, mă lăsa și trecea în sala de mâncare. Ca să-mi câștige încrederea, Diamandi îmi dezvăluia în fiecare seară câte o bucățică din admirabila pregătire diplomatică a Războiului, pregătire în care noi până aci crezusem, deși nu o cunoșteam, fiindcă o credeam secretă, dar reală.

Revelațiile lui Diamandi mi-au arătat în fine cât de șubredă fusese această pregătire, după cum dezastrul de la Turtucaia trebuia să ne dovedească cât de slabă fusese pregătirea militară. Singura preocupare a lui Brătianu timp de doi ani fusese să-și precupețească intrarea în acțiune, ca să obțină două lucruri: cooperare cât mai mică în Război, parte cât mai mare la pradă. Mai ales acest din urmă punct fusese obiectul străduințelor sale și dusese la încheierea cunoscutei Convenții cu Franța, Anglia, Italia și Rusia prin care ni se ceda tot

teritoriul până la Tisa, Convenție ce trebuia să fie atât de discutată în momentul păcii, fiindcă Brătianu nu catadicsea să ia și consimțământul sârbilor într-o chestiune vitală pentru dânșii.

Pentru intrarea în Război, aceeași neglijență. După o atât de lungă așteptare a momentului oportun, se mulțumise cu „urnirea" grupului Sarrail de la Salonic (fără să mai aștepte desfășurarea înaintării francezilor, care s-a oprit după primii pași) și cu făgăduiala trimiterii a două divizii rusești în Dobrogea (fără să aștepte sosirea lor), punându-și toată miza pe imobilitatea bulgarilor la sud și pe debandada austriacă la nord, ca și cum trupele germane n-ar exista. E drept că nu declarasem Război Germaniei!

La ipoteza defecțiunii lui Sarrail și a rușilor, la posibilitatea înfrângerii noastre și pe frontul de nord și pe frontul de sud, marele nostru om de Stat nu s-a gândit un moment. Era sub influența milionului de baionete pe care le pregătise generalul Iliescu (Mișu) și a prostiilor pe care i le povestise Diamandi cu privire la inacțiunea bulgarilor, prostii pornite din capul de zevzec al lui Pannafieu (ministrul Franței la Sofia) și întărite cu perfidie de cancelariile pravoslavnice din Petersburg. Cu alte cuvinte, pe terenul negocierilor internaționale, Brătianu pregătise timp de doi ani de zile *pacea* ce trebuia să vie mai târziu, iar nicidecum *Războiul* ce trebuia să vie numaidecât. Istoria va judeca cu severitate această ușurință a lui Ion I.C. Brătianu.

Dar dacă întâmpinarea evenimentelor care trebuiau să se desfășoare din toamna anului 1916 înainte poate fi caracterizată, pe terenul diplomatic, cu cuvântul de ușurință - nu putem repeta îndestul că pe terenul tehnic și militar ea nu poate fi calificată decât cu cuvinte mai aspre. Între departamentele cu caracter economic, nicio coordonare, căci nu exista nicio prevedere pentru ipoteza unei înfrângeri, a unei încercuiri sau a unei împiedicări de comunicare cu țările prietene sau neutre. Iar la Ministerul de Război, generalul Iliescu, ocupat înainte de toate de organizarea chefului zilnic, încurca lumea cu minciuni de dimineață până seara, singurele realități fiind pentru el gheșefturile cu care își însemna zilele norocoase și sumele pe care le încasa.

Simpla prudență ar fi cerut ca cel puțin cele 80.000 vagoane de grâu britanic înmagazinat în gări să fie depozitat numai în regiunile Moldovei, să le găsim acolo în vreme de bejenie, căci retragerea noastră în caz de invazie a nemților nu se putea îndrepta decât prin Moldova spre Rusia aliată. Și tot în Moldova ar fi trebuit pregătite din vreme depozite de materiale de tot soiul - de material rulant pentru căile ferate, de material sanitar pentru armată și pentru po-

pulația civilă, de material de sondaj pentru exploatările de petrol de pe Valea Trotușului și de câte și mai câte. Toate aceste măsuri de precauțiune erau cu atât mai indispensabile cu cât nenorocirile noastre puteau fi, dacă nu prevăzute, cel puțin temute, căci politica „specială" pe care Brătianu o pusese la cale, nepermițându-ne să ne pronunțăm categoric pentru o parte sau alta din Puterile beligerante, nu ne îngăduise nici să ne înarmăm cum trebuie.

Un mare cusur al politicii lui Brătianu, asupra căruia nu s-a insistat destul, e că prin exasperarea sentimentului politic a încordat atențiunea nației întregi asupra laturilor ideale ale problemei, laturile materiale ale acesteia rămânând cu totul în umbră. Intrarea în acțiune, întregirea neamului, dezrobirea fraților de peste munți, iată ce ne preocupa pe toți, iată pentru ce luptam și pentru ce ne certam, dar nimeni nu-și pusese întrebarea: Cum? Adică *cum* vom intra în Război. Toată mișcarea patriotică se desfășurase în jurul lui *când*, nu în jurul lui *cum*. Am fost cu toții orbiți de patimă, să o mărturisim. Urmăream cu toții realizarea unui vis și nu vedeam strâchinile în care călcam. N-am fost la curent cu perfecționările tehnice ofensive și defensive în materie de armament, și primele atacuri ale inamicului pe care a trebuit să le suferim aproape dezarmați ne-au demoralizat.

N-am prevăzut efectele bombardamentelor aeriene, tunurilor cu tragere lungă, puștilor-mitralieră și gazelor asfixiante. Dar ce e mai de necrezut, n-am prevăzut nici pișcăturile de păduchi cu tot dezastrul sârbesc princinuit de tifosul exantematic. Și dacă cu politica lui Brătianu și cu mijloacele noastre limitate ar fi fost greu să ne înzestrăm apărarea cu uneltele cerute de progresele tehnice - împotriva tifosului exantematic o serie de cuptoare cât de primitive și de ieftine stațiuni de deparazitare, de-a lungul liniilor Moldovei, ar fi fost de-ajuns. E probabil că așa ceva ne-ar fi învățat să facem Misiunea americană despre care am pomenit mai sus. Lipsa de prevedere, lipsa de pregătire și de organizare a stărilor de fapt prin care eram fatal conduși să trecem în anii 1916 și 1917 ne-au dus la jertfa câtorva sute de mii de vieți, sacrificate fără glorie și fără folos. Răspunderea dezastrului *intern* din cei doi ani de mari încercări - și a tuturor repercusiunilor acestui dezastru asupra sorții finale a Războiului - o duce întreagă, orice s-ar spune, Ionel Brătianu.

Depresiunea și descurajarea cercurilor conducătoare • Moartea lui Nicu Filipescu și spaimele lui Take Ionescu • Bombardamentele Bucureștilor • Mă aleg cu geamurile sparte în trei rânduri și mă mut la Athenee-Palace • Generalul Antoniu refuză să mă mai întrebuințeze • Oltenia fiind amenințată de ocupația inamicului, îmi scot părinții de la Breasta și îi duc la Iași • Cum se călătorea în acele vremuri • Salonul Belelenei la Hotel Traian • Îmi instalez părinții la Odessa.

Am alunecat în afară de cadrul acestor amintiri prin cele câteva însemnări care preced, dus de firul preocupărilor ce stăpâneau mintea fiecăruia în ultimele zile înainte de ocupațiunea inamicului. Pe lângă toate nenorocirile înfrângerii, un sentiment mărturisit sau nu de sufocare morală ațâța în acele cumplite ceasuri urile între frați și nimicea orice nădejde de mai bine.

Viața socială aproape nu mai era. Oamenii trăiau cu inima strânsă, și mulți începuseră să-și strângă și bagajele în vederea plecării, căderea Bucureștilor devenind din ce în ce mai probabilă. Depresiunea era cu atât mai mare, cu cât treapta era mai înaltă pe scara noastră socială. Germanofilii începuseră, după cum am spus, să ridice capul, iar Brătianu, care fusese înjurat doi ani de-a rândul fiindcă nu intra în Război, era înjurat acum fiindcă intrase.

Ceea ce descuraja cercurile conducătoare mai mult decât tot - căci pentru rest se mai făcea partea focului și mai ierta lumea multe - erau știrile rele de pe frontul nostru și știrile în doi peri de pe fronturile aliate. Cercul de fier și de foc se strângea pe fiecare zi în jurul nostru și ne dam seama că numai o minune putea să ne mai scape.

Nu mai mergeam la nimeni, și foștii „acționiști" de pe vremea Neutralității ne mai întâlneam din când în când dimineața la Nicu Filipescu și pe la Take Ionescu. Nicu Filipescu, doborât de boală și amărât, nu mai ieșea din casă, pe când Take Ionescu, speriat ca un câine încolțit, cu tinicheaua de coadă, alerga toată ziua după știri. Nicu Filipescu a murit o lună după Turtucaia (la 29 septembrie) de inimă, și se poate zice și de inimă rea. A murit fără nădejde în suflet, convins de definitiva noastră prăbușire. Mai spunea el că vor veni

și zilele bune după zilele rele, o spunea, dar n-o credea. De câte ori eram singuri, îi ceteam disperarea în ochi. Nu mai avea nici puterea să critice și să înjure pe cei care ne băgaseră nepregătiți în Război. A avut desigur impresia că ducea cu el în mormânt visul pentru care trăise ultimii lui ani.

Lui Take Ionescu îi era o frică nebună de bombe. Dar de ce nu-i era frică lui Take Ionescu? E drept că mai târziu, în toate atacurile, bombe numeroase au căzut în jurul casei lui, așa încât s-a crezut un moment că ea era special vizată de inamic. Probabil însă că ținta aeroplanelor era Palatul Regal și că, tirul nefiind bine reglat - tehnica bombardamentelor aeriene fiind încă în fașă -, bombele cădeau prin derivațiune tocmai pe lângă casa lui Take Ionescu. Și, din nenorocire, și pe lângă a mea, căci stăm alături, în strada Atena. Casele noastre n-au fost însă niciodată nimerite decât de schije. Mie mi-au spart toate geamurile în trei rânduri. Am refuzat să le mai pun a patra oară - era în preajma evacuării Bucureștilor - și m-am mutat la Athénée-Palace, unde am petrecut ultimele zile înainte de plecarea noastră la Iași. Dar să nu anticipăm.

Vreme îndelungată am fost cu toții numai sub impresiunea Turtucaiei și într-o stare de măcinare sufletească ce, moralmente, ne desființase. Știrile se băteau în cap. Astfel, în ziua de 25 august, pe când eram la dr. Angelescu, sperând să obțin prin dânsul o întrebuințare pe front, a venit Victor Baranga și ne spune că trupele noastre (?) au reluat Turtucaia. Mă reped la generalul Aslan, care-mi mărturisește că nu știe nimic. În realitate, trupele noastre se retrăgeau cu greu spre Silistra și spre Dobrogea Veche. Posibilitatea unei rezistențe devenea pentru mine din ce în ce mai iluzorie, și o lungă conversație pe care am avut-o cu generalul Christescu m-a făcut să văd și mai limpede. Generalul Christescu socotea deja atunci, la sfârșitul lui august, că invaziunea Munteniei și retragerea noastră în Moldova erau inevitabile. Mi-a reproșat foarte vehement că lăsasem pe tatăl meu și pe mumă-mea la Breasta, socotind că Oltenia urma să fie cea dintâi foarte repede cotropită. Christescu era legat de tată-meu nu numai prin recunoștință, dar și prietenie, mai ales de când se căsătorise cu Lizica Lupu.

Repetatele mele cereri de întrebuințare, adresate zilnic generalului Antoniu, rămăseseră fără rezultat. Generalul mă evita, socotindu-mă din banda lui Angelescu. Raportul meu de pe Valea Oltului îi păruse un atac al nostru, al civililor, împotriva medicilor militari și-l socotise pus la cale de Angelescu. Animozitatea lui Antoniu împotriva noastră, a celor care ne amestecam în rosturile lor, ale militarilor, era atât de mare, încât nu voia să audă de cei ce nu erau regulat înscriși în controalele armate. N-avea nevoie de voluntari, cel puțin așa afirma el.

Rămas deci fără nicio ocupație, am socotit momentul prilenic să-mi pun părinții la adăpost. Am hotărât să-i duc deocamdată la Iași, căci nu voiam să-i am cu mine la București, unde eram decis să stau până la ultimul moment și să scap cum voi putea. De la Iași, mai târziu, puteam să-i mut la Odessa, în liniște, departe de toate mizeriile Războiului.

După multe negocieri și greutăți - nu voiau să plece din Breasta - i-am instalat în capitala Moldovei în ziua de 8 septembrie[8], iar în ziua de 10 septembrie m-am înapoiat la București. La dus am putut profita de un tren special, dar la înapoiere a fost o jale, căci căile ferate erau deja în plină anarhie a înfrângerii. Întârzieri cu ceasurile, vagoane devastate și fără lumină luate cu asalt; bătăi, înjurături și dezordine prin gări - o atmosferă de panică și de răzvrătire totodată domnea pretutindeni. La Mărășești am dat de un tren care venea de la Botoșani și la care se afla agățat un vagon-salon pus la dispoziția dnei Mavrodin, prima damă de onoare a Reginei Maria. M-a primit și pe mine în el și am continuat în condițiuni mai bune drumul spre București. Mai erau acolo, pe lângă dna Mavrodin cu fiică-sa, Magda, Anie Zănescu, Ernest Cananău, Nicolae Al. Lahovari și Marcovici. Către seară s-a lăsat un frig strașnic și m-am culcat pe jos în salonul vagonului alături de primitoarea Magda, înveliți amândoi în mantaua mea, ca să ne încălzim. La Ploiești, la miezul nopții, am avut să întâmpinăm un adevărat asalt al publicului, care, nemaigăsind loc prin vagoane, voia cu tot prețul să pătrundă în al nostru. Înjurăturile la adresa „procopsiților", „șperțarilor" și „păcătoșilor" care călătoreau în vagoane speciale erau însoțite de violente lovituri de bastoane în pereții și în ușile vagonului. Rezistența devenise grea, vedeam sosind momentul spargerii geamurilor. Ne-a salvat prezența de spirit a lui Marcovici, care scoase capul pe o fereastră și conjură pe asaltanți să se liniștească deoarece vagonul transporta un general grav rănit pe frontul de nord. Ca prin minune, lumea se potoli și puturăm pleca din Ploiești fără să mai fim tulburați. Pe la ora 2 dimineața am sosit la București. Întuneric beznă și bineînțeles nicio trăsură. Am găsit cu greu o căruță cu un cal pentru geamantane și am pornit pe jos spre casă.

Luni, 12 septembrie, a avut loc prima bombardare serioasă a Bucureștiului prin aeroplane. În ajuns, luasem seara masa la Joc-

[8] Ca să-i fac să vie la Iași, m-am dus eu acolo. M-am făcut grav bolnav și i-am chemat.

key-Club împreună cu Auriți (ajuns mai târziu ministru la Viena și ambasador), Caffiero și colonel Ferigo, cei dintâi secretari, cel din urmă - atașat militar la Legația Italiei și vorbisem lung de „jettatură" și de „jettatori" evocând amintirea multora din aceștia și - imprudență fără scuză - numele lor. Efectul a fost prompt: abia am părăsit clubul și au și început fluierăturile și clopotul mitropoliei să sune. Am grăbit pasul și, înainte de a ajunge acasă, am putut admira în văzduh eleganta siluetă a Zeppelinului. Nu mai venise de vreo 15 zile.

Evocarea, „jettatorilor" nu s-a oprit însă aci în efectele ei. A doua zi, pe la orele 2 ½ p.m. au apărut în formație de escadrilă mai multe avioane, anunțate prin obișnuitele fluierături. Din strada Atena am putut urmări zborul lor netulburat, iar în depărtare se auzeau bubuiturile de explozii. În partea noastră - nimic. M-am dus la club, unde am dat peste procurorul G. Robescu, care povestea ce văzuse pe locul exploziilor - bombele căzuseră în piața Sf. Anton și pe lângă Poșta Centrală - și vorbea de peste 1.000 de victime. Această cifră era, după cum s-a constatat mai târziu, exagerată, dar numărul morților și mai ales al răniților a fost mare. Spitalele se umpluseră, și dintr-odată spaima cuprinse lumea. Până aci, oamenii ieșeau în stradă și urmăreau prin bucăți de sticlă înnegrită la fum evoluțiile avioanelor inamice care se învârteau deasupra orașului în scopuri de recunoaștere.

După atacul din 12 septembrie, îndată ce clopotele sunau și gardiștii începeau să fluiere, oamenii fugeau ca nebunii, năvăleau în prima casă și se refugiau în pivnițe. Frica unora lua chiar aspecte comice. Astfel mulți din cunoscuții mei se mutaseră la Athénée-Palace, fiindcă li se spusese că bombele nu pot pătrunde prin atâtea etaje de beton armat. Take Ionescu, care credea casa lui special vizată, se mutase la Șosea, la Titulescu, iar acesta, la țară, lângă București, la un prieten. Coconetul, mai ales, țipa ca din gură de șarpe, și subsolurile imobilelor mari exercitau asupra damelor o invincibilă atracție. Câte cucoane nostime nu mi-au scris ca să-mi ceară voie să vie noaptea, în caz de alarmă, în beciurile imobilului Athanasovici din strada Atena, al cărui fericit locatar eram și eu! Această panică a durat două-trei săptămâni, apoi lumea (afară de Take Ionescu și de Titulescu) s-a obișnuit și cu bombardamentele, care s-au repetat aproape zilnic și de multe ori de două sau de trei ori pe zi, până la ocuparea Bucureștilor de nemți.

Îmi reamintesc astfel că pe o seară liniștită și senină mă duceam spre casă, când deodată - clopotele sunau și gardiștii fluierau deja de vreo cinci minute - zăresc înaintând dinspre Gara de Nord, la o mică

înălțime, luminat în plin de reflectoare, Zeppelinul nostru familiar. Apucasem deja pe strada Atena, m-am oprit să privesc, apoi mi-am continuat drumul fără grijă; nu-mi trecea prin minte că mi s-ar fi putut întâmpla ceva. Abia intrasem sub bolta porții imobilului meu și iată că o formidabilă detunătură cu un vârtej de pământ, de pietre, și de schije vâjâie prin fața casei. O bombă, aruncată din Zeppelin, explodase la câțiva metri, în Hotelul Carpați. Dacă aș fi întârziat o jumătate de minut în stradă, aș fi fost curățit. Câți bucureșteni n-au pierit în acele fatale zile de lene să-și zorească pasul! Dar la această indiferență nu s-a ajuns decât încetul cu încetul. „Der Mensch ist ein Gewohnheitstier", zice un proverb german.

Atacurile aeriene au fost deosebit de înverșunate între 14 și 25 septembrie. Ele corespundeau întețirii luptelor pe front. Inamicul își adusese diviziile dislocate de la Verdun, și acum nemții, austriecii, ungurii și bulgarii năvăliseră cu toată puterea asupra noastră. Planul lor de a termina repede cu rezistența românească devenise vădit. Aveau tot interesul să libereze cât mai multe trupe concentrate pe excentricul nostru front și să pună mâna, în România, pe o excelentă zonă de aprovizionare și pe rezervele noastre alimentare. S-au aruncat asupra noastră cu toate puterile și ne-au atacat de la nord și de la sud. Am fost prinși în cleștele Falkenhayn-Mackensen, din care nu puteam scăpa. Nu puteam conta pe niciun ajutor. La Salonic, Sarrail se încurcase de tot, iar trupele rusești din Dobrogea, sub comanda generalului Zaioncikovski până la 30 octombrie, și apoi sub a lui Zaharov, mult prea slabe în număr și lipsite de orice spirit de jertfă, nu ne erau de niciun folos. Robert de Flers fusese să vadă cu ochii lui ce se petrecea în Dobrogea și se înapoiase, dezgustat de ce văzuse, la cartierul generalului Zaioncikovski, unde toți ofițerii se gândeau la organizarea etapelor de retragere și o duceau din chef în chef. Rezistența Statului Major General rus de a ne trimite ajutoare era cunoscută de toți, iar de la aliații noștri din Occident ce puteam aștepta în afară de sfaturi bune și de îndemnurile la jertfă, în afară de puținul armament și de muniționile ce se puteau cu greu strecura prin Rusia? O misiune franceză, numeroasă, cu generalul Berthelot, era pe drum și urma să ne fie de mare folos - dar cu o misiune și cu câteva mitraliere nu se scapă o țară.

Ocuparea Munteniei (de Oltenia nu mai era nici vorbă) devenea pentru orice om de bun simț inevitabilă. Se punea chestia dacă vom putea păstra Moldova, și mulți se vedeau deja pribegind prin noroaiele Rusiei. Hotărât să rămân în București până la ultimul moment, socoteam totuși că aveam obligația morală să asigur, în limitele pute-

rilor mele, o existență liniștită bătrânilor mei. Mi-era teamă ca, după refularea noastră spre Iași, să nu se ceară necombatanților să facă loc și să treacă mai departe peste Prut. Pentru a evita lui tată-meu și mumă-mii neplăcerile unei posibile învălmășeli, care la vârsta lor putea să le fie fatală, m-am hotărât să-i duc imediat la Odessa, cât mai era timp, și să mă întorc la București înainte de evenimentele decisive.

Călătoria pe calea ferată fiind foarte dezagreabilă, din cauza aglomerației în puținele trenuri care mai circulau, am profitat de propunerea lui Chrissoveloni și am plecat cu el până la Buzău în automobil, împreună cu secretarul Legației engleze, simpaticul Rattingham, și cu un grec. Între Băneasa și Tâncăbești, un aeroplan s-a luat după noi și ne-a dat târcoale; mi s-a părut că era un avion inamic, mai ales că era ora la care veneau zilnic să atace București. Deodată, de la spate s-a repezit ca o săgeată asupra noastră la o mică înălțime de zbor. Ne-am băgat capul în umeri și ne-am așteptat ceasul din urmă: când a trecut deasupra noastră ne-am dat seama că era un avion românesc! Își bătuse joc de noi sau poate că voise să repereze pe cineva. Am ajuns cu bine la Buzău, și de aci am luat trenul - și a fost greu - spre Iași. Călătoria a durat mult; opriri interminabile prin toate stațiile. La Tecuci am stat vreo două ore. Am luat un ceai în restaurantul gării, servit de o foarte frumoasă duduie de la Crucea Roșie, dna Teodoru, soția unui magistrat. Am luat ceaiul în tovărășia unui bătrân general ras, cu favoriți lungi albi, care aștepta liniștit la colțul mesei - ce? Poate sfârșitul Războiului! într-o aproximativă franțuzească, generalul a angajat conversația cu mine: „Pas bon front, Sireth!" — „Evidemment, il y en a de meilleurs" — „Pas bon front, Prath!" — „Si vous voulez, mais nous n'y sommes pas encore". După un timp, generalul a continuat: „Pas bon front, Dniestre!" - „Que Dieu nous en garde!". În fine, după ce a rumegat cinci minute, muscalul a conchis: „Bon front, Volga!". Mă întrebam dacă glumește, dar părea foarte serios și prea ramolit ca să fie glumeț. Se vede că o părticică din sufletul lui Kutuzov trecuse într-însul!

Am părăsit Tecuciul pe înnoptate. Pe la ora 10 am sosit la Bârlad, unde m-am dat jos un moment. Când am vrut să-mi reiau locul, l-am găsit ocupat. M-am așezat pe un geamantan în culoarul vagonului; până să plece trenul eram claie peste grămadă o sumă de lume, îmbâcsiți unii într-alții. M-am pomenit cu un corp parfumat în brațe, îmbrăcat în mătăsuri: era frumușica dră Gaby, din București, ajunsă, Dumnezeu știe cum, în smârcurile Bârladului.

La Iași am găsit deja atmosfera dezastrului. Pe lângă toți moldovenii cunoscuți, începuse să se strângă acolo multă lume din București, gonită de frica aeroplanelor. Hotelul Traian, unde instalasem pe tată-meu și pe mumă-mea, era plin. Salonul cel mare, care da pe piață, la etajul întâi - și care de obicei servea pentru baluri și pentru banchete - fusese închiriat de Elena Catargiu, „la belle Hélène", nepoata lui beizadea Mitică Ghica (și văduva lui Lascăr Catargiu, zis Lăscăruș), care-l locuia împreună cu cele două fete ale ei, Margot și Elena, „la petite belle Hélène". Margot fusese măritată, dar la Iași făcea pe demoazela, împreună cu soru-sa Elena, deși avea undeva un copil măricel. Elena fusese, cu 20 de ani înainte, una din cele mai frumoase fete din București, nu se măritase supunându-se ca fată bună ce era egoismului mumă-sii, căreia îi servea de Antigonă. Damele Catargiu împărțiseră prin paravane imensul salon în trei; o cameră de culcare pentru toate, un salon și o sală de mâncare. În toate zilele, la ora ceaiului, salonul improvizat al Belle-Héllènei era centrul de ruliment al protipendadei ieșene și al emigranților din București. Acolo se aduceau toate știrile și se fabricau toate zvonurile.

Am pornit cu părinții mei la Odessa în ziua de 4 octombrie. La Ungheni avusesem impresia că intrasem într-o zonă neutră, departe de orice preocupare de Război. Despărțită prin sute de verste de centrele dinamice ale Imperiului, Basarabia nu fusese încă atinsă de furtună - binecuvântată liniște pe care trebuia să o plătească scump după câteva luni. Dar în octombrie 1916, ritmul păcii nu fusese încă tulburat între Nistru și Prut. La Ungheni am găsit totul frumos și senin. Gară curată, poliție și vamă exact ca înainte de 1914, un restaurant excelent, în care am mâncat de minune. Nicio comparație cu Iași și cu murdăria birturilor sale. Pe peron, în tren, lume puțină, căci nu călătorea mai nimeni. Idilicul aspect al Unghenilor nu s-a schimbat decât după ce a început să se scurgă spre Molova puhoiul de muscali și toate aprovizionările lor.

Aceeași liniște și seninătate am găsit-o până la Odessa. Iar Odessa ni s-a înfățișat ca un mare și vesel oraș în plină prosperitate. Nimic nu tulburase încă viața curentă a populației de peste 600.000 de locuitori. Bancherii, negustorii și bogătașii de tot soiul își vedeau de treburile și de petrecerile lor întocmai ca și când Războiul s-ar fi desfășurat pe alt continent. Prăvăliile, luxoase, nu erau lipsite de nimic - cafenelele, teatrele, restaurantele și cluburile erau frecventate ca în vremea bună. O specialitate a Odessei, care de altminteri putea rivaliza cu orice oraș mare din Occident în ceea ce privea prăvăliile, erau cofetăriile și magazinele de parfumerie - nenumărate și excelente.

În afară de dimensiunile străzilor cu adevărat rusești - largi, drepte și paralel încrucișate - mai nimic nu era rusesc în Odessa,

începând cu populația. Creat sub Ecaterina cea Mare de amiralul olandez De Rybas, completat și înfrumusețat la începutul veacului trecut sub direcția a doi francezi, Ducele de Richelieu și contele de Langeron, orașul se înfățișa ca o formațiune străină, bine organizată și încrustată în imensul și informul trup rusesc. Moscova nu parvenise până la Ecaterina să-și impună pecetea pe ținuturile semipustii, bântuite de tătari, sălbatice și aproape nelocuite, care se întindeau de la gurile Dunaprului și până dincolo de Nistru, în Bugeac. În lipsa unui substrat etnic caracterizat căruia să se adapteze sau pe care să-l adapteze, aspectul occidental al Odessei s-a păstrat aproape neatins. Franța secolului al XVII-lea e mult mai prezentă la Odessa decât Rusia tuturor vremurilor.

Odessa e așezată pe un mal înalt în fața mării, de-a lungul căreia se întinde, pe o bucățică, Bulevardul Nicolae, sub formă de terasă, cu mai multe alei paralele și umbroase, tăiate cam la mijlocul lor prin monumentul Ducelui de Richelieu. Din spatele lui, din fundul pieței rotunjite în hemiciclu, pornește în sus Ekaterinskaia, una din cele mai animate străzi ale orașului, cu prăvălii de lux. Ekaterinskaia, pe lângă frumosul monument al împărătesei Ecaterina cea Mare, printre cafenelele Fanconi - la dreapta - și Robinat - la stânga, încrucișează Deribasovskaia[9] și se pierde la nord în suburbiile din jurul gării. Paralele cu Ekaterinskaia, mai spre mare, taie orașul strada băncilor Rișelievskaia, cu palatele ei monumentale de piatră, iar paralel cu Deribasovskaia aleargă Langeronskaia, de-a lungul căreia s-au instalat cluburile și redacțiile gazetelor locale, vreo cinci la număr. La capătul de apus al Bulevardului Nicolae, în fața unei Dume (Primărie) de aspect modest se ridică, printre partere înflorite, un teatru monumental în stilul și în dimensiunile Operei de la Dresda. Între Dumă și Operă ia naștere, paralelă cu Rișelievskaia și cu Ekaterinskaia, lunga Stradă Pușkinskaia, care merge drept la gară. În partea de răsărit, Bulevardul Nicolae se termină în fața palatului guvernatorului Odessei, o construcție în stil francez din secolul al XVIII-lea și situată între bulevard și mare.

Cel mai bun hotel din Odessa era Hotel de Londres, în fața mării, pe Bulevardul Nicolae. Excelent și curat, cu un restaurant remarcabil, putea rivaliza cu orice hotel bun din Occident. În al doilea rând venea Hotel Bristol, pe Pușkinskaia, foarte mediocru - mai ales ca hrană. Celelalte hoteluri erau submediocre, inconfortabile și murdare. Când am sosit la Odessa, hotelurile de Londres și Bristol erau pline. Începuseră românii să vie, mulți din ei în tranzit spre Petro-

[9] Principala stradă a orașului, ce se termină la Piața Soborului (Catedrala)

grad și Occident. Îmbâcseala prin hoteluri era primul - și singurul - simptom palpabil al vremurilor de urgie ce trebuiau să vină și pe care în octombrie 1916 nimeni nu le bănuia încă în fericita metropolă a Pontului Euxin. Sosind la Odessa n-am găsit odăi la Hotel de Londres și am tras la Hotel Bristol, unde am găsit odăi cu greu și cu protecție. Făcusem planul să stau la Odessa numai o zi sau două și să mă înapoiez la București. Mi-am amânat însă plecarea până am izbutit să-mi instalez părinții la Hotel de Londres.

Am profitat de aceste câteva zile pentru a-i pune în contact cu persoanele pe care le cunoșteam. Mai întâi, consulul nostru general, Sebastian Greceanu, un văr bun al lui Mitică Greceanu, fostul ministru, un tip foarte ciudat de om, un amestec de chimiță și gentilom, un prichindel sfrijit, ras și monoclat, subminat de tot soiul de boli, dar îmbrăcat, cum zice francezul, „á quatre épingles" - veșnic agitat și copleșit de treburi, mai toate nimicuri. Nervos, dar politicos, se punea la dispoziția fiecărui solicitator, mai ales când avea un nume cunoscut, și, din exces de serviabilitate, încurca și lumea, și lucrurile. Pus în capul unui oficiu, până atunci adormit (te întrebai pentru ce aveam noi oare până la Război un consulat, și încă general, la Odessa?), Sebastian Greceanu s-a văzut depășit, după intrarea în Război (mai ales din 1917 înainte), de rolul ce-i impusese soarta. A făcut multe prostii, dar toate adunate, și bune și rele, bilanțul lui rămâne larg activ. A făcut mult bine și a adus mari servicii românilor refugiați în Rusia pe timpul bejeniei.

Un mare sprijin pentru românii din Odessa a fost Capsambellis, consulul general grecesc. Amabil, fără colțuri, cu înfățișare mai mult de comis vienez decât de palicar, inteligent, dar cam vulgar, Capsambellis, căsătorit cu fiica lui Scarlat Vârnav, o femeie de o distincție și de o bunătate rară, ținea casă deschisă, în care, în tot timpul exilului, românii s-au întâlnit cu reprezentanții cei mai aleși ai societății locale. Venizelist înfocat, Capsambellis își rodea frâul la Odessa, aspira la o legație mare și, în așteptare, făcea repetiții pentru rolul pe care-l visa după Război. După Război a trebuit să se mulțumească cu Legația de la Haga, și nimeni n-a mai vorbit de el. În realitate, fără să-și dea seama, ceasul lui cel mare fusese la Odessa, și cu Odessa s-a sfârșit și gloria lui.

Invazia românilor în Odessa a început de timpuriu. Mai toți erau în drum spre Franța, peste Petrograd și Scandinavia. Printre ei, Costică Olănescu (fostul ministru) cu nevastă-sa, dl și dna Green (bătrânul englez-român) și perechea Rubin - devenită pentru tată-meu și pentru mumă-mea tovarăși de fiecare ceas. Am trăit și eu câteva

zile de liniște la Odessa, ca pe vremea bună, și începusem să găsesc din nou că viața e plăcută. Au contribuit mult la această redeșteptare a simțurilor mele siluetele încântătoare a trei femei pe care le-am întâlnit acolo. Una, dna Arvanitides, o grecoaică din Constantinopol, soția unui armator bogat, trecea de la Bosfor spre Paris prin Odessa, însoțită de un fel de pește, Perdicaris, pe care-l cunoscusem pe vremuri la Terapia - rubedenie cu Perticarii noștri - și mulțumită căruia am fost prezentat poate celei mai frumoase femei din câte am întâlnit în lunga mea carieră de globe-trotter. A doua, o „prințesă" română, pe lângă care trecusem de atâtea ori cu indiferență la București și al cărei farmec mi s-a revelat subtil la Odessa, în searbădă cameră de hotel a Micleștilor (el, Vasilică, ea născută Cesianu), unde am întâlnit-o. A treia era o domnișoară de prăvălie și vindea galoși și șoșoni la Provodnik. Am găsit-o pe o bancă de pe Bulevardul Nicolae, într-un amurg de toamnă, plină de bunăvoință și de grație slavă.

Înapoiat la București, găsesc moralul și mai jos decât îl lăsasem la plecare • Evacuarea Bucureștilor și transporturile puternicilor zilei • Murăturile, bijuteriile și zdrențele - la Iași și la Moscova • Zăpăceală și schimbări în Comandamente • Crăiniceanu • Averescu • Christescu • Socec • Take Ionescu, Mișu Cantacuzino și Ionaș Grădișteanu la Florești, la Averescu • Nemții trec Dunărea la Zimnicea • „Le diable n'est pas si noir" • Sunt evacuat cu majoritatea parlamentarilor la Iași • Abuzurile și inepția guvernanților în momentul evacuării • Ordonanța generalului Mustață • Proclamația Prințului Wilhelm de Hohenzollem • Invaziunea valahilor în Iași...

Oricât mi-ar fi plăcut să-mi uit de toate la Odessa, simțul datoriei și, poate mai mult decât acesta, un sentiment de cuviință mă chemau la București. Bătrânii mei fiind bine instalați, cu toate rosturile lor și cu un „safe" bine garnisit la Crédit Lyonnais, m-am îngrijit de plecare. Mulțumită trecerii consulilor generali Greceanu și Capsambellis pe lângă Comandamentul militar, am putut obține un compartiment în vagonul Statului-Major, compartiment pe care l-am împărțit frățește cu dra Niniche Vârnav, deșteaptă și plăcută soră a dnei Capsambellis, și cu mult mai puțin plăcutul și mai puțin deșteptul domn de St. Sauveur, viceconsul francez, scăpat cu greu de la Constanța și aruncat de valuri la Odessa.

La Razdelnaia ne-am întâlnit cu Misiunea sanitară a amiralului Fournet, care ne aducea din Franța material bogat, dar personal foarte redus. Misiunea sanitară franceză s-a mărit mult mai târziu, după dezastrele din Muntenia și după retragerea noastră în Moldova. Amiralul era însoțit de câteva romînce adunate pe ulițele Parisului, între care și Zoe Ghica, care trebuia să se transforme la Iași în 1917 într-un fel de muză și să ajute pe Octavian Goga să facă planuri de fugă și pe Tilică Ioanid să golească, noaptea, paharele cu vin acru, cărora se consacrase aproape exclusiv.

Am găsit la București moralul populației cu câteva trepte mai jos, inamicul mai aproape și avioanele nemțești mai precise în vizita lor

decât oricând. Nu am mai avut o participare directă la evenimentele ce s-au desfășurat între 15 octombrie și 15 noiembrie, așa încât las altora, mai bine informați, să le povestească. Mă voi mulțumi să însemnez câteva fapte, mai mult ca să-mi însăilez drumul spre pribegia de doi ani pe care soarta mi-o rezerva.

Zăpăceala, confuzia și neputința au caracterizat mai mult ca oricând întreaga activitate a Comandamentului nostru Suprem și a Marelui Cartier în cele 30 ultime zile de rezistență în Muntenia. De Guvern nu mai vorbesc, căci acțiunea lui a fost nulă. Nici măcar cu inamicul la ușă nu s-a luat nicio măsură în vederea înfrângerii care nu mai putea fi evitată. Miniștrii erau ocupați cu un singur lucru, să-și trimită argintăriile, sculele și lucrurile prețioase la Moscova, în siguranță. Dr-ul Angelescu și-a trimis astfel colecția de medalii și cărțile vechi, fără să uite cei câțiva Grigorești și Luchieni atârnați pe pereți. Vasile Morțun și-a trimis întreaga colecție de tablouri, și așa mai departe toți miniștrii, toți amicii miniștrilor și toți amicii amicilor miniștrilor. Ca să scape de presupusele vandalisme nemțești, toți acești caraghioși (ce importanță puteau să aibă câteva obiecte când se prăbușea țara întreagă?) și-au dus avutul în sălbăticia rusească și dus a rămas. Din nenorocire, s-au trimis și cele mai rare și prețioase piese din colecțiile Statului și din biblioteca Academiei Române. Cine știe dacă se vor regăsi vreodată[10]. Cei care și-au lăsat lucrurile în voia Domnului, la locul lor, au fost mai bine inspirați, căci le-au regăsit aproape intacte. În această categorie am fost și eu; la înapoiere, în 1918, am regăsit toate obiectele mele mai prețioase așa cum le lăsasem. Atât la București, cât și la Breasta nu lipsea niciun tablou, nicio icoană, nicio piesă de argintărie. Din biblioteca de la Breasta nu se luaseră decât cărți fără valoare, mai ales romane franceze. Am regăsit neatinse volumele de valoarea ediției princeps Orlando furioso de Ariosto, adnotată și semnată de poetul francez Malherbe, ediției princeps a romanului I promessi sposi de Manzoni, semnat de Lord Byron (cu dedicația lui Manzoni), splendidului și rarisimului Giunti, conținând convocarea conciliului din 1439-1442 de la Florența de către Papa Eugeniu al IV-lea, pentru împăcarea celor două biserici etc., etc.

În afară de această nobilă îndeletnicire de „antreprenori de transporturi", miniștrii nu făceau nimic decât să se jelească și să înjure pe Brătianu, în spinarea căruia puneau toate neajunsurile momentului, iar Brătianu, rezimat pe coate, la masa lui de lucru, tăcea sau plângea cu capul între mâini.

Marele Cartier, la Periș, nu încetase să fie sub influența nefastă a

[10] Scris în 1934.

generalului Iliescu și a maiorului Rosetti (ajuns după Război șchiop, general și directorul Muzeului Militar[11]). Conducătorii noștri de la Marele Cartier se domoliseră însă. Trecuse vremea când maiorul Rosetti „ordona" de sus generalilor Aslan și Teodorescu să omoare până la ultimul om, dar să nu piardă Turtucaia. Ordinele și contraordinele continau totuși să se bată în cap. Ceea ce se făcea într-o zi se desfăcea a doua zi. Singura speranță a Marelui Cartier era sosirea generalului Berthelot și a Misiunii franceze. Până să sosească însă aliații noștri, se schimbau și se reschimbau comandanții superiori și instrucțiunile de luptă. Generalul Culcer fusese scos de la comanda Armatei I, fiindcă „îndrăznise" să vorbească de retragere și de reducerea frontului pe Olt. Prudenta propunere a unuia din cei mai pricepuți generali ai noștri fusese taxată de trădare. După ce se pierduse inutil grupul de la Cerna, se adoptase totuși linia de rezistență (nepregătită, de altminteri) a Oltului, dar fără generalul Culcer. După dezastrul de la Turtucaia, se luase comanda generalului Aslan și se chemase în fruntea Armatei de sud generalul Averescu, care până atunci comandase cu succes Armata a II-a. Generalul Averescu întocmise un plan isteț de înconjurare a inamicului la sud de Dunăre, înspre Dobrogea. Trebuia să treacă cu trupele sale la Flămânda, mai la vale de Giurgiu, și să cadă în spatele armatei lui Mackensen. O bună parte a trupelor lui Averescu trecuse deja Dunărea, partea cea mai grea a operațiunii reușise, când deodată mișcarea fu oprită de Marele Cartier, trupele - rechemate dincoace de Dunăre, iar generalul Averescu, numit din nou la comanda Armatei a II-a în locul incapabilului Crăiniceanu.

Generalul Crăiniceanu a fost una din cele mai triste figuri ale armatei noastre. Prost, rău, meschin și antipatic, era de o nespusă mitocănie față de inferiorii săi și de o neîntrecută platitudine față de superiori. Murdar până și fizicește (moralicește nu mai vorbim), călca pe vine, și miop, cu ochelari veșnic pe nas, își împingea înainte țăcălia vopsită și duhoarea fetidă ce-i scăpa din gură printre două rânduri de dinți stricați. Ca elev, prin școlile militare, tâmpise cartea, cum se zice, și prin străduință la început, prin lichelism, abil dozat cu obrăznicie, mai târziu, făcuse repede carieră. Compilase manualele străine, mai ales pe Brialmont, și tipărise un fetid tratat de fortificațiuni, scris cu picioarele, mulțumită căruia pătrunsese în colecția de mediocrități sarbede cunoscută sub numele de Academia Română. Sta acolo alături de Fălcoianu, un alt general mai vechi, zis și zmeul fără coadă, care inventase un cot de măsurat butoaiele goale, dar nu și capetele, și de o droaie de civili, mai toți de calibrul său moral și intelectual.

[11] Și în 1935, și membru al Academiei Române.

Pensionar, Crăiniceanu fusese chemat în activitate și pus în capul Armatei a II-a, în locul lui Averescu, fiindcă era liberal, om de casă al lui D.A. Sturdza și al Brătienilor. E probabil că niciun general mai iscusit n-ar fi putut rezista presiunii inamicului în acea zonă a frontului - ca și în celelalte, de altminteri. Conducerea generalului Crăiniceau a fost însă direct rușinoasă, așa încât situația pe frontul de nord al Munteniei amenința să se schimbe în imediat dezastru. Marele Cartier a justificat retragerea trupelor din Bulgaria după trecerea Dunării la Flămânda, atât de reușită, prin pericolul urgent ce amenința Bucureștiul după greșelile și precipitata retragere a generalului Crăiniceanu. Trebuia astupată gaura, pentru salvarea, fie momentană, a Capitalei. Riscam să rămânem cu trupele noastre în Bulgaria și cu inamicul la București și în întreaga Muntenie. Se poate să fi fost și așa. Dar îmi aduc aminte că la prima mea ducere la Buftea, în februarie 1918, mareșalul Mackensen s-a mirat de întreruperea mișcării lui Averescu la sudul Dunării și a cerut acestuia explicații asupra înapoierii sale pe malul stâng al Dunării.

Generalul Averescu, singurul nostru conducător care de la începutul operațiunilor dovedise reale calități de comandant, pusese puțină ordine în Armata de Sud, găsită într-o tristă stare de dezorganizare după dezastrul de la Turtucaia. Refacuse unitățile, stabilise legături serioase cu corpul rusesc din Dobrogea Veche și era pe cale să schimbe fața lucrurilor, când fu din nou trimis pe frontul de nord. Avea de altminteri ca șef de Stat-Major pe generalul Christescu, o mână de fier și un cap priceput. Nu era ușor să impună muscalului directivele unui general român. Averescu izbutise să o facă. Era cu atât mai greu cu cât trupele române erau comandate în Dobrogea de generali mediocri, ca faimosul Socec. Mi s-a povestit că acesta înaintase lui Averescu un raport prin care cerea voie să arunce în aer podul de peste Dunăre de la Cernavodă, raport pe care Averescu pusese rezoluția: „Sunt de părere să sară generalul, dar podul nu".

Trimis din nou la Armata a II-a, generalul Averescu a început prin a drege ce stricase Crăiniceanu: disciplina trupelor și încrederea în șef. Apoi s-a înfipt în pământ, cu trupele lui, și toată lumea cunoștea îndărătnica rezistență pe care a opus-o trecerii inamicului, atâta vreme, la Dragoslavele, la Predeal și pe Valea Buzăului.

Presiunea inamicului devenise însă din ce în ce mai amenințătoare din toate părțile. În public, descurajarea era mare, și nimeni, afară de cei câțiva ofițeri francezi care circulau prin București, nu mai spera să scape de completa invaziune a inamicului, care ocupa deja Oltenia. Câțiva optimiști se încăpățânau să creadă într-un „miracol

pe Olt" analog miracolului de pe Marna. Francezii și cei câțiva optimiști în chestiune se încăpățânau să repete „că retragerea e voită", „că ne alegeam locul cel mai prielnic pentru o mare bătălie decisivă", „că raportul de forțe ne era favorabil" - și câte bazaconii - toate acestea pe când se plămădea în formele destinului bătălia de pe Argeș.

Sus, în Guvern, la comandament, în cercurile diriguitoare ale conservatorilor, atmosfera era foarte deprimată. Aeroplanele bombardau zilnic București, făcând numeroase victime, deși generalul Averescu telegrafiase prin fără fir mareșalului Mackensen - pe când era încă în fruntea Armatei de Sud - cerându-i să înceteze bombardamentul unui oraș deschis ca București, bombardament contrariu dreptului internațional și convenției Crucii Roșii. Telegrama lui Averescu nu a avut niciun efect asupra bombardamentului, dar a fost reproșată mai târziu de către politicienii generalului ca un început de tratative de pace neautorizate cu nemții!

Nemaiștiind ce să credem pentru ceasul pe care-l trăim (căci pentru viitor ne cam dam noi seama de ce ne așteaptă), cei câțiva prieteni care ne adunam aproape zilnic la Take Ionescu acasă am hotărât să trimitem o delegație la generalul Averescu, la cartierul său de la Florești (Prahova), pentru a ști cum vedea situația singurul om care nu-și pierduse capul. Delegația s-a format din Take Ionescu, Mișu Cantacuzino și Ionaș Grădișteanu. Cei trei prieteni s-au întors de la Florești întrucâtva reconfortați (era cu 20 de zile înainte de bătălia de pe Argeș) prin liniștea și seninătatea generalului. „Parcă comandă la manevre", îmi spunea Take Ionescu. Prietenii noștri luaseră sângele rece cu care Averescu examina situația drept seninătate și încredere în viitor! Stăpânirea de sine a fost și a rămas principala calitate morală a generalului Averescu, ea nu l-a părăsit niciodată în tot cursul Războiului (îmi aduc aminte calmul în care l-am găsit la Bacău în ajunul Mărăștilor și Mărășeștilor) și mai târziu în întreaga sa carieră politică. După vizita la Florești, Take Ionescu, care trecea repede de la o extremă la alta pe scara sentimentală, începuse să prindă curaj și să vorbească de rezistență până la ultimul om etc. Îmi reamintesc că în ziua de 9 noiembrie, aflându-mă la el, mi-a citit cunoscutele telegrame pe care le trimisese lui Lloyd George - un disperat strigăt de ajutor - și răspunsurile (curată literatură) pe care le primise. În aceeași seară am avut confirmarea oficială despre ocuparea Craiovei de către nemți. Mi s-a strâns inima gândindu-mă la Breasta și m-am întrebat dacă mai rămăsese ceva intact acolo...

A doua lovitură de măciucă (după Turtucaia) am primit-o în ziua de 10 noiembrie. Intram la Athénée-Palace, pe la ora 3 ½ du-

pă-amiază, când iată, coborând scara cu fața descompusă, pe Belloy cu ajutorul său Bréda, însoțiți de A. Plagino, care le servea de automobilist. „Nemții au trecut Dunărea la Zimnicea", îmi flutură în treacăt la ureche Belloy, „Când?" - întreb ca trăsnit pe loc. „Azi dimineață au început să treacă". Belloy și Breda, ca ofițeri de marină, erau în continuă legătură cu unitățile flotilei noastre. Informația era serioasă și nu putea fi nesocotită. Trecerea Dunării de către inamic însemna în scurtă vreme ocuparea Bucureștilor. Cu picioarele tăiate de emoție, m-am târât până la Take Ionescu, care nu știa nimic. A rămas și el fără cuvânt. Pavlică Brătășanu, întâmplător acolo, a încercat să vorbească la telefon cu Caracalul (Take se mai bucura de favoarea unui telefon și de dreptul de a se servi de dânsul), dar Centrala ne-a răspuns că nu se poate fiindcă Caracalul era deja ocupat (prin trupele germane de la nord, coborâte din Târgu Jiu prin Craiova). Ne-am urcat imediat în automobilul lui Take (lui Take i se lăsase și automobilul - ca un început de Uniune Sacră probabil) și ne-am dus la Brătianu, în strada Lascăr Catargiu. Am așteptat în automobil, iar Take s-a urcat la Brătianu, de unde a coborât după 20 de minute. Brătianu nu știa nimic nici el. A telefonat, în prezența lui Take, lui Rosetti la Periș, la Marele Cartier, dar nici Rosetti, nici Marele Cartier nu știau, de asemenea, nimic despre trecerea de la Zimnicea. Brătianu a promis lui Take să-i comunice tot ce va afla până seara.

Take ca și mine ne mutasem la Athénée-Palace, căci nu mai aveam geamuri la casele noastre, mulțumită bombardamentelor inamice. Eram în camera mea, de vorbă cu Filip și cu Valentina Lahovari, cu care luasem masa jos în restaurant, când am primit următorul bilet scris în grabă cu creionul:

Cher ami,

Le diable est moins noir, beaucoup moins. Le tout se réduit à une petite chose. Venez dans ma chambre à dix heures.

Take Ionescu

Se vede că-mi lăsase biletul mai de mult, căci era ceasul deja 10 și un sfert. Mă reped la Take în odaie și aflu că Brătianu îl informase că era vorba numai de ocuparea ostrovului din fața Zimnicei, dar că nu trecuseră încă forțe serioase pe malul românesc. Acest încă era delicios! După cum s-a știut pe urmă, nemții puseseră mâna fără multă greutate pe un excelent cap de pod pe malul nostru, așa încât se poate într-adevăr zice că pe ziua de 10 noiembrie s-a realizat unirea virtuală a forțelor inamice de la sud cu cele de la nord. L-am felicitat pe Take pentru optimismul său și l-am întrebat dacă îi mai

lipsește ceva pentru deplina lui liniște. Acest „ceva" i l-a adus, pe când vorbeam, Mișu Cantacuzino sub forma dovezii neînchipuitei anarhii care domnea în Înaltul nostru Comandament. Mișu Cantacuzino venea de la Florești, unde văzuse pe Averescu. Acesta nu numai că nu știa nimc despre cele întâmplate la Zimnicea, dar nu știa nici măcar că Armata noastră de Sud, căreia i se adăugise ce mai scăpase din Oltenia și ce mai aveam în Dobrogea, fusese pusă sub comanda generalului Prezan, căruia se încredințase astfel întreg frontul de vest, de sud și de sud-est. Comandantul Armatei a II-a (de Nord) nu știa mici măcar cu cine trebuia să ție legătura flancul său drept. După aceasta puteam trage perdeaua. Am tras-o și m-am dus să mă culc.

În ziua de 11 noiembrie s-a hotărât evacuarea Parlamentului din București. În zorii zilei de 13 noiembrie am părăsit Bucureștii cu două geamantane, luând drumul spre Iași cu un tren special rezervat parlamentarilor. N-am mai văzut Bucureștii până în 1918. Am ajuns la Iași a doua zi după-amiază, cu inima strânsă, mi se părea că se sfârșiseră toate...

Am sosit la Iași cu inima strânsă, cu moralul istovit și cu două geamantane. Alții au sosit cu vagoane întregi, încărcate. Spectacolul pe care l-au dat puternicii zilei în momentul părăsirii Bucureștilor a fost dezgustător, în toată accepțiunea cuvântului.

Pe când tinerii recrutabili și cercetașii - până și copiii de 10-12 ani - erau transportați pe jos în Moldova (ca să nu-i poată utiliza inamicul în teritoriul ocupat) și mureau pe la etape și de-a lungul șoselelor de foame, de frig și de molimă, căci nu se găseau vagoane, Alecu Constantinescu-Porcu, ministru al Agriculturii, încărca și transporta la Iași 17 (șaptesprezece) vagoane îmbâcsite cu tot ce avea în casă. Pe lângă toate cele necesare unui trai comod, Excelența Sa a evacuat la Iași obiecte ca: butoaie goale, mese și scaune albe de brad pentru bucătărie, putini cu murături - până și lemne de foc. Brătienii au expediat șapte vagoane încărcate cu butoaie de vin. Bibicescu de la Banca Națională a încărcat în vagoanele ce i s-au pus la dispoziție până și ficușii doamnei Bibicescu. Mișu Ferechide, V.G. Morțun, Victor Antonescu și-au cărat instalațiuni complete la Iași.

Sunt oameni care nu s-au sfiit să profite de nenorocirea țării ca să facă gheșefturi ordinare. Astfel, un caz tipic, bazat pe acte judecătorești, este al lui Numa Frumușanu, prefect de Gorj, care a evacuat la Iași materialul Crucii Roșii și ce a mai putut rechiziționa în județ în ultimul moment și a vândut totul în Moldova prin omul său de încredere, Pantelimon Gigurtu[12]. Cazul prefectului de Gorj nu a fost

[12] În primăvara anului 1912, Pantelimon Gigurtu a fost denunțat și urmărit. Adus la in-

unic. Aproape fiecare prefect și fiecare primar a făcut la fel. S-au umplut de bani o sumă de funcționari, mici și mari, speculând la Iași obiectele și mărfurile aduse din Muntenia, pe socoteala Statului.

Pe cât au fost de dibaci cei de sus pentru transferarea avutului lor propriu sau însușit, pe atât au fost de leneși, de nedibaci și de neglijenți în ce privește avutul Statului, chiar când era vorba de apărarea națională. Nu mă pot opri de a înregistra aci câteva cazuri tipice, de cea mai strictă autenticitate. Cu vreo 15 zile înainte de ocuparea Ploieștilor de către inamic, Societatea Metalurgică Română primește ordin să demonteze mașinăriile uzinei și să le încarce în vagoane ca să fie evacuate; ordinele se execută, mașinăriile sunt demontate și încărcate. Abia se termină operația, contraordin: să se descarce vagoanele, evacuarea nu se face. Direcția uzinei, față de știrile alarmante ce soseau din ceas în ceas, nu dispune descărcarea. Sosește însă un ofițer de Stat Major și, furios de neexecutarea ultimului ordin, insultă lumea și silește direcția uzinei să se supuie. În momentul când jumătate din vagoane fuseseră descărcate, în ajunul pierderii Ploieștilor, un al treilea ordin: de evacuare. Natural că nu s-a mai putut încărca tot și s-a pierdut astfel jumătate din instalațiunile uzinei, pe când jumătatea expediată în Moldova a devenit inutilizabilă. Alta: fabrica Katz din București executa zilnic 600 pumnale (baionete scurte), pe când arsenalul armatei producea numai 200 și 250-260 mii cartușe de infanterie, cam tot atât cât pirotehnia armatei (250-300 mii), deși întrebuința numai 400 lucrători în loc de 5.000, câți mișunau la pirotehnie; mașinăriile perfecționate ale uzinei Katz au fost lăsate la București la dispoziția inamicului, din lipsă de vagoane. Toate intervențiile direcției fabricii au fost fără rezultat. Nu erau vagoane sau erau reținute pentru ficușii doamnei Bibicescu sau butoaiele podgorenilor guvernamentali. Au rămas tot astfel la București: peste 600 vagoane muniții pentru armată; mai tot stocul de mărfuri importate de particulari, reținute de Stat și depuse la Antrepozite (afară de 11 vagoane, care au fost evacuate și au dat Băncii Iașilor prilejul unui mănos ghește în lunile următoare), întreg materialul Crucii Roșii (paturi, saltele, plăpumi etc.) - în fine o parte din depozitele de la Casa de Depuneri și Consemnațiuni și câte și mai câte! Evacuarea Munteniei și pregătirea Moldovei pentru rezistență mai prelungită ar fi trebuit

strucție împreună cu Frumușanu, a început să țipe în fața acestuia: „Vom intra în pușcărie amândoi, domnule prefect, ori vom scăpa amândoi!". A intervenit Titulescu (cumnatul lui Frumușanu) pentru cocoloșirea afacerii. P. Gigurtu a fost declarat bolnav, transferat de la închisoare la spital și contaminat de tifos exantematic. Odată Gigurtu mort, afacerea a fost clasată, iar Frumușanu a rămas și după Război om onorabil.

să preocupe Guvernul de la sfârșitul lui august 1916. Nu s-a făcut nimic, s-a contat pe imposibile miracole care să consolideze frontul, s-a contat pe Sarrail, pe Berthelot și pe istovirea inamicului - și s-a lăsat totul în voia întâmplării și a anarhiei.

Trebuie să mărturisesc și o constat cu durere - că s-a pregătit cu mult mai multă grijă soarta Bucureștiului sub o eventuală ocupație dușmană. E și mai trist de constatat că pentru mulți ocupația inamicului punea capăt unei stări de lucruri insuportabile, aceea a nesiguranței fiecărui ceas. Eroismul, de multe ori chiar și demnitatea au lipsit în ultimele clipe de apărare a Bucureștilor. Nu vreau să cred în legenda florilor cu care armatele inamice au fost primite: mi s-a spus că niște nemți scăpați din lagărele de concentrare și câțiva evrei și evreice ar fi oferit buchete trupelor - a fost prea mult și atât.

Bucureștii n-au avut, ca Bruxelles, un primar Max - au avut, în schimb, un general Mustață, numit în ultima oră prefect de poliție - în locul lui Corbescu, evacuat (pentru ce?) - și care și-a acoperit bătrânețile cu rușinea următoarei proclamațiuni de oarbă supunere:

Prefectura Capitalei

ORDONANȚĂ

Noi, generalul Mustață, prefectul Capitalei, ordonăm cele ce urmează:

La intrarea în Capitală a Armatelor Imperiale Germane, toți locuitorii, bărbați și femei, vor avea o purtare cuviincioasă, oferind cu bunăvoință găzduirea de care vor avea trebuință.

Porțile și ușile caselor vor fi deschise. Oricine, bărbat sau femeie, tânăr sau bătrân, care se va deda la acte ce ar aduce o insultă Armatelor Imperiale, precum: împușcături cu vreo armă de foc ascunsă, aruncare de orice fel de lucruri, cum și amenințare cu vorba ori cu gestul va fi imediat pedepsit cu împușcarea.

Prefectul Poliției Capitalei
General Mustață

O asemenea ordonanță putea să fie semnată de un general inamic, nu de un general român. Păcat de generalul Mustață: dintr-o trăsătură de condei a șters toată legenda ce se crease în jurul numelui său pe timpul Campaniei din Bulgaria, în 1913.

După pace l-am mai zărit de câteva ori plimbându-se pe Calea

Victoriei, părăsit de toți, căci nimeni nu-i mai întindea mâna. A murit după câțiva ani, mistuit de remușcări, uitat și disprețuit.

În loc să lase în capul administrațiilor funcționari care să ție piept cu demnitate inamicului, Guvernul a numit în grabă pe toți foștii germanofili în posturile de încredere. Intențiunea vădită, dar rușinoasă a celor ce plecau era să lase în locul lor oameni care să se poată lua bine cu nemții. Bătrânului N. Lupu-Kostache i-au fost încredințate Internele, lui D. Nenițescu - Finanțele, lui Virgil Arion - Instrucția Publică și așa mai departe. Guvernul provizoriu astfel format la București s-a pus în slujba dușmanului, blestemând pe cei care ne băgaseră în Război.

Nemții au priceput tot avantajul ce puteau trage din această falsă situație și s-au purtat bine cu populația, considerându-ne numai pe noi, cei din Moldova, ca vrăjmași ai lor. E tipică în această privință proclamația pe care Principele Wilhelm de Hohenzollern, fratele Regelui Ferdinand al României, a dat-o după ocuparea Olteniei și pe care o reproduc aci după exemplarul pe care l-am avut în mâini și care a fost afișat la Craiova:

PROCLAMAȚIE

Către
Populația Micii Valahii

Am venit să pedepsim România, nu însă pe români, să pedepsim pe acela care a trădat Casa, familia și țara și și-a călcat cuvântul de onoare.

Am venit să pedepsim și pe aceia care și-au trădat și și-au vândut țara.

Decidem: toți acei care vor să părăsească orașul li se dă un termen de 4 zile spre a-i părăsi în liniște - iar cei ce rămân se vor supune obligațiunilor impuse de noi. Toate rechizițiunile vor fi plătite în numerar!

Wilhelm de Hohenzollern

Principele de Hohenzollern nu avea calitatea să vorbească poporului român, prin funcțiile ce ocupa sau prin comandamentul ce exercita. E vădit că Comandamentul Suprem german s-a servit numai de numele lui ca să opună pe Principele Wilhelm fratelui său și să contribuie astfel la crearea celor două Românii, distincțiune pe care nemții au încercat să o speculeze în tot cursul Războiului.

În realitate, prin vina celor rămași la București și prin abilitatea inamicului s-a creat nu două Românii, ci un șanț adânc între românii din teritoriul ocupat (cel puțin o mare parte din ei) și cei din Mol-

dova. După izbândă, după înapoierea noastră de la Iași, a trebuit să treacă câțiva ani până să se șteargă urmele gravelor devieri de conștiință pe care unii le condamnaseră fără să le priceapă și de care ceilalți se rușinau, după falimentul prudenței lor, până să le nege.

Între 10 și 20 noiembrie, Iașiul a avut aspectul unui oraș copleșit de puhoiul unei adevărate invazii, strada Lăpușneanu, Piața Unirii, strada Cuza Vodă, strada Ștefan cel Mare mișunau de lume. Primăria, în care trona Georgel Mârzescu, și prefectura Poliției, lângă Golia, unde primea cu afabilitate Kilimoglu, prefectul, erau asaltate de dimineața până seara de oameni care cereau să fie încartiruiți. Lucrul nu era ușor, fiindcă ieșenii se apărau, cum era și firesc, iar autoritățile, care nu pregătiseră nimic, trebuiau să se îngrijească întâi de găzduirea lumii oficiale, de corpul diplomatic și de paraziții palatului regal.

Marele Cartier s-a instalat în localul Școlii Militare, pe Bulevardul Carol. Tot pe Bulevardul Carol, în fața Școlii Militare, s-a instalat Ministerul de Externe, iar mai la vale, lângă Tufli, în palatul Comandamentului Corpului IV de Armată, Regele și Regina cu toți copiii. Mai pe urmă, ca să fie mai larg, Regele s-a mutat pe strada Lăpușneanu, în Palatul Creditului Funciar Urban, unde dormea, primea și lucra, continuând să-și ia mesele în palatul Reginei. Regina, Prințesele și Prințul Nicolae ocupau primul etaj al imobilului; Prințul Carol, apartamentul din dreapta, la parter. Damele de onoare și aghiotanții au fost cazați prin oraș. Barbu Știrbei - colonelul - își făcuse din vreme rost, căci era prevăzător, de o frumoasă locuință la Copou, unde locuia cu soția și cele patru fete ale lor. Ionel Brătianu se instalase pe strada Lascăr Catargiu, în casele Ralet; lângă dânsul, într-o casă mai mică, Iorga, iar Take Ionescu, în casele farmacistului Konya din strada Lățescu, la Copou.

După căderea Bucureștilor și retragerea noastră spre Moldova, trupele inamice au ocupat succesiv întreg teritoriul Munteniei, dar au oprit urmărirea la linia Siretului. Frontul nostru s-a stabilizat și a început să se organizeze de la mare, de-a lungul Dunării, până la gura Siretului, apoi de-a lungul acestui râu cam până în dreptul Cosmeștilor, iar de aci pe o linie ce trecea la sud de Mărășești și de Valea Trotușului, peste dealuri și peste râpe, spre coamele Carpaților. Asupra stabilizării frontului nostru s-a scris destul și n-am nimic nou de adăugat. Partea frontului de pe Dunăre a fost încredințată rușilor; restul liniei a fost ocupat de români și de ruși, dar mai mult de români. Tranșee au fost săpate după modelul celor din Occident, și toată linia a fost înzestrată, încetul cu încetul, cu tot utilajul necesar unei solide apărări. Inamicul, hotărât să nu împingă pentru moment

înainte, ne-a dat tot răgazul necesar acestor lucrări, pentru amenajarea cărora experiența ofițerilor francezi sosiți cu Misiunea Berthelot ne-a fost de mare folos.

Războiul nostru a intrat astfel într-o fază nouă. La Războiul de câmp și de lupte a succedat Războiul de poziție; în locul unui front imens și degarnisit, nu ne mai rămânea de apărat decât un front redus și destul de rezistent, mai ales din punctul de vedere al apărărilor naturale.Î locul unui inamic dinamic și pornit pe manevre, un adversar imobilizat și el și silit să renunțe la luptele decisive și să se mulțumească cu mici hărțuieli locale pe linia tranșeelor.

Organizarea vieții la Iași • Primele luni • Mizeria locuințelor • Cel mai onest și mai nemulțumit diplomat: Yperseele de Strihou • Hotelul Traian • Instalarea mea finală în Păcurari • Restaurantele • Aprovizionarea • Popota diplomatică • Ospitalitatea foarte limitată a ieșenilor • „Porcul" și merindele lui • Medicii de la laboratorul lui Slătineanu îi „pescuiesc" gâștele • Profitorul Nicolae Iorga • Insuficiența Căilor Ferate: Periețeanu • Șoselele • Tifosul exantematic • Infernul din Gara Iași • Epidemia în armată în jurul Iașilor • Doctorul Cantacuzino • Ororile de la Spiridonie • Vila „Greierul" și doctorul Clunet • Iarna grea și străzile lașiului • Jockey-Clubul • Întrunirile de la Greceanu • Case și figuri din Iași • Regele, Regina, Prințul Carol, Guvernul.

În cei doi ani pe care i-am petrecut la Iași, pribegia noastră mi se înfățișează după atâta vreme[13] sub aspecte deosebite. Între decembrie 1916 și decembrie 1918 am trecut într-adevăr prin cel puțin trei etape succesive. Într-o primă fază, de la consolidarea frontului și până la bătălia de la Mărăști, timp de mai bine de șase luni, am trăit zile de relativă liniște sufletească, dar de mari greutăți materiale. Au venit apoi alte 6-7 luni de mari zbuciumări, în care nu eram siguri de a doua zi, luați cum eram dintr-o parte de pericolul străpungerii frontului, iar de alta - de amenințarea revoluției rusești.

După mizeriile și toate emoțiile anului 1917, anul 1918 ne-a adus liniște și siguranță, plătite, ce e drept, cu amare umilințe; totuși, de prin februarie și până la încheierea armistițiului general în noiembrie 1918, am cunoscut și noi, la Iași, o ultimă fază de pribegie cu aspectele de viață aproape normalizată. Lipsurile și umilința unui Guvern impus de dușman au fost larg compensate prin avântul nădejdilor naționale și prin râvna cu care lucram zi de zi la pregătirea unui nou rost de lucruri în România întregită. Pe această cale nouă, eu unul m-am avântat cu toată încrederea, cu toată patima. Deși rolul politic pe care l-am jucat la Iași nu se poate compara, în afară de negocierile de la Buftea din ianuarie-februarie 1918, cu acela pe

[13] Scris în 1934.

care l-am jucat la București, după Război, am fost totuși amestecat în multe și au fost chiar momente în care acțiunea mea personală a avut o influență covârșitoare, așa încât socotesc că amintirile mele din acele vremuri grele, chiar limitate la câte-mi sunt personale, nu vor fi fără interes pentru cititorii mei.

După încordarea ultimelor zile de la București, după atâtea emoții în care nu numai existența noastră, dar și a țării întregi era în joc, după oribilul exod și lunga și anevoioasa călătorie până la Iași, toți câți sosiserăm am petrecut primele zile în capitala Moldovei într-o adevărată stare de prostrație nervoasă. Ne întrebam până unde va merge dezastrul și până unde, până în ce depărtate ținuturi ale Rusiei ne va împinge soarta. Această stare de buimăceală morală și cerebrală n-a ținut însă mult. Așa e făcut omul, se agață de ce poate și, dacă e lăsat în liniște fie numai câteva ceasuri, își reia echilibrul, și cumpăna vieții se restabilește.

Cel dintâi sentiment care și-a făcut drum printre noi, aproape intuitiv și fără ajutorul raționamentului, ba chiar împotriva acestuia, a fost un sentiment de securitate. Dacă Iașiul nu ne-a apărut din primul moment ca limanul salvării definitive, l-am socotit totuși cu toții ca locul desemnat de Dumnezeu pentru un destul de lung popas ca să ne dea răgazul să ne învârtim și să hotărâm ce mai era de făcut. Nimănui nu-i venea în minte - nu știu pentru ce - că, după căderea Bucureștiului și ocuparea Munteniei, nemții ar putea urmări în ritm accelerat armatele noastre decimate și, profitând de slaba rezistență, încă neorganizată, pe Siret, să ne alunge înainte de iarnă dincolo de Prut și eventual și de Nistru. Ni se părea aproape că capitularea Bucureștilor pusese sfârșit Războiului nostru. Când mă gândesc după atâta vreme la optimismul - relativ - de atunci, nu-l pot pricepe. Dar a fost, și a fost justificat, căci nemții s-au oprit la Siret și n-au încercat să-l treacă.

Prima grijă a fiecăruia, cum sosea la Iași, era să găsească unde să se culce și unde să mănânce. Invazia lașiului nu s-a făcut dintr-odată, sosirile s-au întins pe vreo 15 zile, căci lumea plecase succesiv din București și din localitățile dintre București și front, și mulți se mai opriseră pe drum și prin orașele din Moldova, în căutarea unui adăpost. Iașiul atrăgea însă pe cei mai mulți ca singura etapă sigură pentru un ulterior exod, spre Rusia, și ca locul unor relative înlesniri de trai. În câteva zile, Iașiul s-a umplut, încât nu-și mai putea omul trage sufletul. În toate casele, camere au fost rechiziționate, și birturi, cele mai multe infecte, au răsărit pe toate străzile.

Hotelul Traian fusese luat cu asalt de cei dintâi sosiți și după ce

toate camerele fuseseră ocupate, noii sosiți au început să bată pe la ușile prietenilor și să ceară voie să-și așeze un pat „până își vor găsi o locuință în oraș". Uneori, nici nu mai cereau voie. În primele trei zile, în fiecare seară, întorcându-mă la hotel să mă culc, am găsit câte un musafir mai mult în camera mea. Am găzduit astfel vreo 15 zile pe Filip Lahovari, pe Nicolae Lahovari (fiul lui Alexandru Emanuel) și pe Ghiță Cruțescu. Un adevărat dormitor - noroc că încăperea era mare - ca pe vremea când eram copii, și de multe ori ca niște copii ne purtam. Într-o zi, Filip Lahovari s-a bătut cu Ghiță Cruțescu, fiindcă acesta îi luase pledul și se învelise cu el; într-alta fiindcă îi luase din greșeală peria de dinți și se spălase cu ea.

Mulți din domnișorii care soseau din București erau ahtiați să plece mai departe și să treacă prin Rusia în Suedia, în Anglia, în Franța - cât mai departe de mizeriile noastre. Unii se opreau la Petrograd, unde traiul, înainte de revoluție, era acceptabil. Pașapoartele și permisele de plecare și de tranzit prin Rusia se eliberau însă cu parcimonie la Ministerul de Externe, pe de o parte, fiindcă rușii nu prea primeau cu plăcere pe călătorii noștri, pe de altă parte, fiindcă fiecare plecare însemna și o evaziune de devize pentru noi. Mai era de reglementat și situația militară a fiecăruia și câte altele. Permisele de plecare se numărau pe degete, în fiecare săptămână, și cum toți candidații la emigrare erau niște voinicoși, se încinse o adevărată bătaie pe locuri.

Din exces de lașitate, oamenii cei mai fricoși deveneau curajoși. Am asistat astfel la o inenarabilă scenă între fostul Adonis, Eduard de Reineck[14], cea mai scârboasă fire de grecotei, și Filip Lahovari. Reineck tremura de teama nemților și a tifosului exantematic și înnebunise la ideea să mai rămâie opt zile în Iași, căci nu putuse să se înscrie pe lista de la externe decât al 20-lea sau al 30-lea, din lipsă de protecție în cercurile guvernamentale. Prin mituială sau nu știu cum, izbutise însă să-și strecoare numele în locul lui Filip Lahovari, pe care eu izbutisem să-l înscriu cu nr. 3 sau 4. Cum a aflat Filip, s-a dus la Reineck și l-a luat de scurt. Reineck, roșu ca un rac, s-a năpustit asupra lui și o bătaie în toată regula s-a încins, din care amândoi adversarii au ieșit răniți. Și astfel a sângerat și Reineck pentru întregirea neamului (nostru). Era un tip de poltron bietul „Eduard puișorul", cum mai rar am văzut. Era mai fricos și decât Take Ionescu și decât Titulescu. Ajuns la Petrograd n-a vrut să meargă mai departe, de frica submarinelor și a minelor - și a rămas pe malurile Nevei, a trăit în groază primele luni ale Revoluției. Fiică-sa, Iulia Ghica, îmi

[14] Ilustru prin căsătoria sa cu Elena Știrbei, fiica Prințului Alexandru.

povestea după Război că bietul om își pierduse capul și că, după ce fusese rănit ca „rumân" la Iași, era să fie omorât ca grec la Petrograd. Detese peste un semiturbat, Boby Jonine, pe care îl cunoscuse la București[15] și pe care îl invitase la bridge și care era să-i bage iataganul în piept! Căci Războiul transformase pe diplomatul Boby în cazacul Ionin din „Divizia sălbatecă"[16] și, în calitatea sa de muscal, Boby băuse de se stinsese, iar în cea de „sălbatec" se aruncase asupra lui Reineck, fiindcă acesta număra punctele la joc pe grecește! Luat cu forța de pe trupul victimei sale, gata să fie înjunghiată, Boby cazacul repeta întruna: „N-am vrut să-l insult - am vrut numai să-l omor!".

De altminteri, România a avut câteva vedete la Petrograd, pe filmul ridicolului, în timpul Războiului. Reineck n-a fost decât un palid figurant pe lângă Costică Diamandi, ministrul nostru însuși, pe care nici chiar cele câteva zile petrecute în beciurile fortăreței Sfinților Petre și Pavel, din ordinul bolșevicilor, nu l-au putut reabilita. A mai fost și madam Cordescu (Adina, viitoarea fostă soție a lui Take Ionescu), care, sub numele de „Principesă Cantacuzino", ne-a făcut o bună reputație. A mai fost și Mitică Velleanu, generalul surd, care răspundea „da, da" la toate, chiar când agenții lui Kerenski îl întrebau dacă e spion nemțesc - și câți, și câți! Caraghioșii noștri, împinși de frica a tot ce putea să le amenințe prețioasa existență și răzleții de la Petrograd la Paris și de la Stockholm la Copenhaga, în capitalele aliate sau neutre, ne-au făcut mai rău în opinia publică străină decât defecțiunea din 1918 impusă de împrejurări.

Deși rostul acestor amintiri e să n-aibă nici unul, deși îmi place să sar de la o idee la alta și dintr-un loc într-altul, îmi dau seama că digresiunile prea lungi sunt condamnabile: cer iertare cititorilor mei și mă înapoiez pocăit la Iași. Am însemnat mai sus că lumea oficială „se aranjase" din vreme. În afară de Guvern, cele mai confortabile case fuseseră luate de Barbu Știrbei atotprevăzătorul, de Henri Catargi, care profitase de situația sa de la Palatul Regal, și de Take Ionescu, mulțumită partizanilor săi locali, care se îngrijiseră de șef. Încolo, învălmășeală și ceartă până și în Corpul Diplomatic.

Singura legație care a găsit totul pregătit pentru găzduirea ei a fost cea rusească, căci Consulatul împărătesc din Iași - un consulat de carieră - își avea imobilul său propriu, o casă boierească veche și încăpătoare, cu cat, situată la capătul străzii ce ducea de la Piața Unirii la Spiridonie, pe mâna stângă. Amicul Poklevski a tras de la gară

[15] Boby Jonine fusese secretar al Legației imperiale ruse la București pe vremea Neutralității.

[16] O divizie de cazaci siberieni, vestiți prin curajul și brutalitatea lor, purta porecla de „Divizia sălbatecă".

drept la Consulat, unde, sub protecția pavăzei cu vulturul bicefal, s-a băgat liniștit în așternut. De un singur lucru îi părea rău: lăsase la București, în pivnițele sale, nenumărate sticle de șampanie și de vinuri franțuzești, nu putuse lua nimic cu el și se făcea foc la ideea că îi sug nemții burgoniul și bordoul[17]. Poklevski n-a apucat însă să se instaleze cu tot confortul, așa cum era obișnuit el, căci a fost repede rechemat la Petrograd. Maherii din jurul Țarului îl găseau prea devotat Aliaților, prea dinamic, prea favorabil unui larg ajutor pe care nu înceta să-l ceară Statului Major rusesc, Guvernului și Împăratului. În locul lui a fost trimis un general, Massalov, cu o față anemică. Generalul părea o fire de om liniștit și cumsecade, dar, la drept vorbind, nimeni nu l-a cunoscut bine și nici el n-a cunoscut pe nimeni. De o statură elegantă, îmbrăcat în uniformă de cavalerie, tăcut și politicos exact cât trebuia, generalul Massalov a circulat printre noi de la sfârșitul lui decembrie până în mai 1917, aninat de brațul palidei sale fiice, și mai tăcută decât dânsul. În mai 1917 s-a înapoiat Poklevski, iar Massalov a plecat cum venise, fără să-l bage nimeni în seamă. Abia atunci s-a instalat Poklevski de-a binelea. Atât de bine, încât nu ne-a mai părăsit până a murit, în 1937...

Legația Franței își instalase birourile în casa lui Albert Ghica, iar Saint-Aulaire găsise pentru el o căsuță curată cu grădină, pe strada Lascăr Catargiu, alături de Brătianu. Legația nu ocupa în curtea lui Ghica decât casa cea mare, o casă murdară și dărăpănată. Dependințele, mai puțin o odaie pe care și-o rezervase pentru dânsul „Alteța Sa" Albert, Mbret al Albaniei, le închiriase „Principelui" și Principesei Dimitri Bogdan, „prinți" de carnaval, o pereche din cele mai caraghioase, care, de cum s-au instalat la Iași, au ținut masă și casă deschisă. Probabil fiindcă trăiau la adăpostul Legației Republicii se așezaseră în țigănia de la Iași în rândurile celor mai exaltați francofili și, ca și Flescoianca (Alexandra Fălcoianu), la Hotel Traian, nu primea aproape decât ofițeri francezi. Dimitri Bogdan, fiul lui Marie Bogdan și al Prințului Leon Ourusof, își mânca resturile averii părintești până să nu devie un simplu pește și să treacă din muiere în muiere și din escrocherie în escrocherie. Prințesa Roro, pe care Dumnezeu o înzestrase cu multe daruri, era încă frumoasă și, cu toate că era cam nemanierată, se prezenta și primea cu farmec. Era însă destinată și dânsa aventurii și câteodată își da în petec, ca și cum ar fi ridicat un colț al perdelei ce ascundea încă potențialul învățăiatului ei temperament. Roro era după acte fiica unui căpitan

[17] De fapt, nemții nu i-au supt nimic. O madamă nemțoaică, pe care o lasase ca paznică la București, i-a scăpat tot vinul, pe care l-am supt noi încetul cu încetul după Război.

Mavrocordat, căsătorit cu o dră Ciocârlan, în realitate o făcuse dra Ciocârlan cu Georges Cavadia, care cât a trăit n-a ascuns nimănui paternitatea sa, dar n-a lăsat „fetiței", cum zicea el, niciun gologan prin testamentul său. „Fetița", înainte de Bogdan, fusese căsătorită cu un inginer, care-și zicea conte și Grimaldi, din familia Prinților de Monaco. Știut fiind că Casa Grimaldi s-a stins fără niciun moștenitor masculin, se punea întrebarea dacă zisul Grimaldi era măcar inginer, căci de „conte" nu putea fi vorba. Din căsătoria cu Grimaldi dispărut rămăsese în sarcina doamnei Prințese un „viconte", copil mic pe vremea Războiului. Am mâncat și eu de câteva ori la Roro Bogdan; nu știu de unde-și procura merindele, dar, în Iașiul lipsit de toate, masa ei era plină de bunătăți. Nu-mi plăceau deloc atmosfera acestei case și teatrul pe care-l juca Roro, dar, otrăvit de birtul de la Hotel Binder și de restaurantul de la Traian, când nu mai puteam de foame, mă abăteam și pe la Prinții din Gădinți, căci grecii din Mărășești (Negroponții) nu-și deschiseseră încă patriarhala casă.

Ministerul de Externe se ocupase mai ales de miniștrii Marilor Puteri, pe ceilalți îi lăsase în voia întâmplării și a poliției locale, care îi instalase cum putuse și în general foarte prost; de aci nenumărate protestări și scandaluri. Urla ministrul Serbiei, urla al Elveției, urla grecul. Dar dintre diplomații străini veșnic nemulțumiți mi-a rămas vie amintirea perechii Yperseele de Strihou, cu atât mai vârtos, cu cât am regăsit-o neschimbată, 15 ani după Război, la Roma. In 1932, Belgia martiră, promovată după încheierea păcii la rangul de Mare Putere „Honoris causa", întreținea la Roma două ambasade, din care una, cea de pe lângă Vatican, era deținută de Yperseele, care trona cu antipatica sa damă în Palazzo del Grilo - dar în 1917, la Iași și în spiritul polițaiului Kilimoglu, Belgia, nevalorificată în conformitate cu sacrificiile și cu meritele ei, era încă situată în compartimentul accesoriilor inutile. Yperseele era de altminteri un om plin de merite, după cum o dovedește și ulterioara lui ascensiune până la cel mai înalt grad al carierei. De aspect simpatic la prima vedere, de talie mijlocie, bine îmbrăcat, cu o pereche de lungi mustăți blonde à la „gauloise", care tăiau printr-o trăsătură galică fața lui de flamand blând și bleg, omul devenea odios îndată ce vorbea, fiindcă era numai pretenție și acrit până în fundul sufletului. Scrisese o serie de romane onorabile, apreciate în cenaclurile literare, dar pe care nimeni nu le citise, *inde irae*. Yperseele se considera un năpăstuit al sorții, un persecutat al oamenilor. Reputația lui literară - rămasă un secret al celor inițiați - nu era la înălțimea geniului său; mica lui țară, Belgia, nu era nici ea ca putere de dimensiunile potrivite manifestării talentelor

sale diplomatice; considerația, în fine, ce i se acorda în sălbateca Românie nu corespundea câtuși de puțin - după dânsul - sentimentelor cu care Aliații obișnuiseră, după 1914, pe reprezentanții Regelui cavaler Albert I. În realitate, nimeni la noi nu se gândise să confunde Belgia și pe admirabilul său Rege cu odiosul personaj veșnic nemulțumit, veșnic certăreț, veșnic dezagreabil. Soția lui, o cicălitoare și o ciocănitoare, avea cea mai spurcată gură din câte sosiseră la Iași. Erau așa de antipatici amândoi, încât nimeni nu voia să știe de ei. Refuzând să ia în primire apartamentul - într-adevăr mediocru - ce li se pregătise, căzuseră ca boala în spinarea lui Sebastian Moruzi, care nu știa cum să scape de ei. A trebuit luni de zile ca să li se găsească o casă după placul lor.

Am insistat asupra perechii Yperseele, deoarece, cât am stat la Iași, acești oameni au jucat un rol destul de important. Casa Yperseelilor în strada Lățescu a fost, mai ales în primul an, un centru de defetism și de descurajare. Am dejunat de câteva ori la ei și nu puteam să mă mir destul ascultând pe acești reprezentanți ai Belgiei aliate și îndârjite povestind de invincibilitatea armatelor germane, de incapacitatea francezilor, de netrebnicia noastră, a românilor, de limitele răbdării belgiene și așa mai departe.

Printre diplomații nemulțumiți mai erau Fasciotti, ministrul Italiei, Brisson, însărcinatul cu afaceri al Elveției, și Psychas, ministrul Greciei. Toți trei au sfârșit însă prin a se obișnui cu lipsurile pribegiei. Voi reveni mai la vale și mai pe larg asupra diplomaților acreditați Guvernului din Iași; acum reiau firul povestirii mele.

Caracteristica primelor șase luni ale pribegiei noastre a fost opoziția dintre îmbunătățirea stării noastre sufletești și înrăutățirea stărilor noastre materiale. De unde la București, în ultimele săptămâni, nu duceam lipsă de nimic, dar ne sărea inima în piept și nu puteam dormi de grijă, la Iași am dormit fără grijă, dar ne-au lipsit toate. Ajunsesem la un fel de primitivism, și agonisirea materiilor alimentare, a combustibilului, a săpunului și a obiectelor de primă necesitate devenise preocuparea zilnică și unica preocupare a fiecăruia. În locul tragediei de la București, filmul de la Iași depăna o dramă mult mai puțin impresionantă, care ar fi putut să fie chiar până la un punct hazlie, dacă pe lângă privațiunile de tot felul, pe care le-am fi suportat cu resemnare, nu s-ar fi ivit și oroarea tifosului exantematic.

Mizeria locuințelor a fost numai o prefață la greutățile prin care eram sortiți să trecem. Mai mult sau mai puțin bine, mai devreme sau mai târziu, s-a căpătuit fiecare. M-am căpătuit și eu, mai întâi într-o odaie mobilată, rechiziționată în casa dnei Sculy Logothetidi,

născută Cincu (soră cu Nestor) și văduva doctorului Sculy. Era o casă frumoasă, pe strada Lascăr Catargiu, admirabil ținută, pe care dna Sculy o apărase cât putuse de rechiziție. Mă simțeam la dânsa nu numai de prisos și nepoftit, dar aproape vrăjmășit. Doctorul Angelescu, ministrul Instrucțiunii, expediindu-și familia prin Rusia în Franța, mi-a oferit să împart cu el casa ce ocupa în strada Păcurari (nr. 37), proprietatea d-nei Unter, sora lui Mauriciu Blank. A fost pentru mine un mare noroc. Am locuit acolo boierește, mai întâi cu dr. Angelescu până la plecarea lui în America în iulie 1917, apoi cu Lăscăruș Catargiu, cumnatul lui Angelescu - până la sfârșitul pribegiei. În vara anului 1918 am mai luat cu noi - casa era foarte încăpătoare - pe Radu Crutescu și pe nevastă-sa, Laurette Lecca, fără să mai vorbesc de diferiți oaspeți trecători, care vor apărea câteodată în șirul acestor amintiri. Domnișoara Berta, o nemțoaică autohtonă, născută și crescută în casa Monteoru și adusă la București o dată cu copiii Angelescu, o gospodină emerită, ne ținea menajul. Merindele le procuram noi, Lăscăruș și cu mine. La un moment dat am organizat chiar un fel de popotă și luasem cu noi pe Titu Andreescu (din Craiova), deputat și mobilizat undeva la aprovizionare - așa că ne putea procura orez, zahăr, cafea și făină - pe Costinel Vârvoreanu, deputat și el, pe Nicolas Al. Lahovari (pentru puțină vreme și pe C.R. Geblescu), care dispuneau de posibilități de transport și puteau contribui astfel și ei la gospodăria noastră. Până să-mi fac și eu culcușul, până să ajung să mă mut de la Hotelul Traian, viața mi-a fost un adevărat chin. Până la adânci bătrânețe îmi voi aduce aminte de murdăria Hotelului Traian. Restaurantul, mai ales, devenise după două săptămâni infrecventabil.

Pentru cei care nu se aranjaseră din vreme - și cei care se aranjaseră erau o excepție - goana după adăpost era floare la ureche pe lângă goana după cele indispensabile existenței. Îmi vine să râd și acum când mă gândesc la tactica savantă pe care trebuia să o punem în joc, cât am stat la Hotelul Traian, pentru satisfacerea trebuințelor naturale. Closetele hotelului erau într-o așa stare de porcărie, încât erau complet inutilizabile, astfel încât, când „ne apuca crampa", vorba lui Cincinat Pavelescu, „ne ștergeam cu Rampa", fie la Jockey-Club (deasupra lui Tufli), fie la Banca Moldova în strada Cuza Vodă, unde prietenia bătrânului Mauriciu Blank îmi deschisese un cont special de viramente lichidabile în ședințe zilnice de beatitudini digestive. Banca mai poseda și o ultramodernă instalațiune de baie cum nu se găsea în tot Iașiul, și de care mi-a fost dat și mie să mă folosesc. Până prin mai, când ne-au sosit provizii din Rusia, alergam

cu limba scoasă după săpun, și fericiții care posedau câte o bucată o purtau toată ziua în buzunar, de frică să nu le-o fure cineva. În câteva zile, prăvăliile din Iași fuseseră istovite, și galantarele goale întristau aspectul străzilor principale; nu se mai găseau decât vechituri sfoegite, mărfuri fără întrebuințare, învelite în hârtii îngălbenite. În scurtă vreme au dispărut și ele, te miri de cine și pentru ce cumpărate.

Cei mai mulți dintre refugiați erau lipsiți și de lemne. Noi, parlamentarii, eram aprovizionați cu combustibil destul de bine. Dar vai de cei care nu aveau nicio legătură cu oficialitatea! Îmi aduc aminte că într-o zi am întâlnit pe Margot Ghica, născută Catargiu, pe strada Lăpușneanu, cu un voluminos pachet învelit într-un jurnal în brațe: era încântată, îi dăruise cineva două bucăți de lemne! Galanteria față de cucoane, în iarna și în primăvara anului 1917, nu se manifesta la Iași prin flori sau bomboane, ci printr-un săpun sau printr-o cutie de sardele! Încetul cu încetul, lucrurile s-au îndreptat și, o dată cu primăvara, obiectele de primă necesitate și alimentele au început să ne vie din Rusia.

Mai rău decât cu toate am dus-o în primele luni cu mâncarea, până să-și găsească fiecare rostul lui, cât de modest. Eram o lume de venetici, care ne aruncaserăm ca lighioanele pe cele câteva restaurante din centru. La început se năpustiseră toți asupra restaurantului de la Traian, apoi succesiv asupra birtului de la Hotel Binder și asupra pensiunii ținute de madame Launay, amândouă în Lăpușneanu. Stabilimente câteșitrele de mâna a doua (la Madame Launay se mânca mai binișor, dar era și mai murdar ca la Traian și Binder), aceste nenorocite birturi de provincie nu puteau face față asalturilor înfometaților. Deja a treia zi după sosirea mea în Iași nu se mai găsea nimic în ele la ora 1. Oamenii au început să se ia la întrecere, fiecare căutând să ajungă la masă înaintea celorlalți, ca să mai găsească ceva, și astfel din sfert de ceas în sfert de ceas am ajuns să luăm dejunul la ora 10 dimineața! Și ce dejun! Înghițeam cu noduri și trăiam mai mult din brânză și mere, ca să nu mă ating de mâncările gătite.

O asemenea stare de lucruri neputând dura prea mult, au început să se creeze popote, în care câteva persoane, punând ce aveau și ce își puteau procura în comun, au izbutit să se hrănească în limitele exigențelor fiziologice. Împreună cu Trifu de la Externe și cu câțiva prieteni am înființat și eu o popotă. Și fiindcă erau o sumă de diplomați străini în vânt, cazați pe la hoteluri și prin camere mobilate (numai șefilor de misiuni căsătoriți li se procuraseră case cu bucătării garnisite și posibilități de menaj), i-am convocat și pe ei și astfel la începutul lui ianuarie 1917 s-a putut inaugura popota

diplomatică. O instalasem în două saloane curățite, renovate și simplu, dar confortabil mobilate, pe care le închiriasem în strada Ștefan cel Mare, cam pe lângă mitropolie. Un oficiu și o bucătărie instalată ad-hoc completau stabilimentul, care deveni astfel cel mai curat și cel mai „elegant" din Iași. În considerație pentru diplomații străini, obținusem de la Alecu Constantinescu să fim aprovizionați cu carne, cu conserve și cu lemne pe cale oficială. Trifu, un adevărat geniu al învârtelii, găsise nu știu unde și nu știu cum veselă și tacâmuri noi, rufărie și sticlărie. Popota noastră fu asaltată de cereri de admiteri - am refuzat multe, căci nu puteam primi decât vreo 50 de membri, cam câți eram de la început, numărând, pe lângă diplomații străini, și pe cei câțiva români „fondatori". Membrii popotei puteau invita, cu preaviz de 24 de ore, până la patru prieteni. Nimeni nu abuza însă de acest drept, fiindcă nu era loc.

Pe când marea majoritate a musafirilor nepoftiți ai lașiului se zbăteau astfel ca să-și găsească un adăpost și să-și agonisească o îmbucătură, erau și oameni care trăiau bine. Erau mai întâi ieșenii. S-a vorbit mult și s-a scris chiar asupra lipsei de bunăvoință cu care am fost primiți la Iași. E indiscutabil că moldovenii, în general, și ieșenii, în particular, ne-au socotit pe noi, refugiații din Muntenia, ca o pacoste - și era natural să fie așa, fiindcă sosirea noastră, la Iași mai ales, a luat forma și aspectele unei adevărate invazii. Nimic nu fusese pregătit, nimic nu era organizat, așa încât puhoiul vărsat de trenuri în gară s-a năpustit zile de-a rândul asupra orașului ca asupra unui loc cucerit. Printr-o reacție naturală, oamenii s-au baricadat în casele și în egoismul lor, de frică să nu fie copleșiți și exoflisiți din case, tocmai în momentul când vremurile se anunțau grele și pentru ei. Fiecare își apăra casa și merindele, și ușile, abia crăpate, nu se deschideau cu plăcere nici în fața prietenilor. Dar îndată ce puhoiul s-a mai așezat, îndată ce pericolul exproprierii s-a mai calmat, ieșenii au început să ne poftească, și până la urmă au dovedit că ospitalitatea moldovenească nu era un cuvânt deșart. Întrucât mă privește, am avut plăcerea să mă împărtășesc frățește de casa și de masa lui Mitică Greceanu, unui Matei Cantacuzino, unei Marie Moruzi, unei Nathalie Vlădoianu și ale atâtor altora, fără să mai vorbesc de familia Negroponților, care izbutise să înființeze o navetă între moșia lor (Mărășești) și Iași și revărsa în larg belșugul lor alimentar asupra prietenilor din București.

Că ieșenii, care erau la ei acasă, trăiau bine, pe când noi trăgeam pe dracul de coadă, nu era nimic de zis; că nu ne-au deschis brațele și ușile din primul moment am priceput-o mai greu, dar am price-

put-o. Ceea ce a trecut însă peste priceperea celor mai indulgenți a fost neobrăzarea cu care cei care erau răspunzători de nenorocirile și mai ales de mizeria noastră se lăfaiau ca porcii în mocirlă, într-un belșug cu atât mai bătător la ochi, cu cât lipsurile și greutățile de trai ale oamenilor de rând erau mai mari. Guvernul și Marele Cartier cu toată clica lor aveau de toate, începând cu automobilul la scară și sfârșind cu putinica de murături cărată de la București, în locul muniților lăsate pradă vrăjmașului. Nenea Alecu Constantinescu, zis și Porcul, instalat într-un confortabil apartament la parterul imobilului din colțul străzii Tăutu cu strada Muzelor, era prototipul acestor puișori fără perdea și fără rușine. Nu-și schimbase nimic din obiceiurile lui și își îndopa comesenii cu icre proaspete aduse prin curier de la Galați, cu pește, cu mușchiuri fragede și cu păsări îndopate pentru el de „sclavul" Manolescu-Strunga. Îmi aduc aminte scena când m-am dus la el să-i cer sprijinul pentru popota diplomatică. „Cum? N-aveți came proaspătă în fiecare zi? Lasă, dragă, că îngrijesc eu. Fii fără grijă!". Și-și mângâia osânza de pe burtă ce abia încăpea între scaun și birou. În curtea din dosul casei avea un adevărat parc de orătănii, pe care-l descoperisem prin curată întâmplare. Fusesem poftit de mai multe ori la masă de doctorul Slătineanu, la institutul lui bacteriologic din strada Muzelor, căci și acolo se instalase un fel de popotă, și mă minunasem de excelentele și suculentele fripturi de gâscă și de rață pe care mi le oferise. Intrigat, l-am întrebat de unde și le procura. Slătineanu a început să râdă, râdeau și colaboratorii lui - și mi-a destăinuit secretul belșugului lor. Ferestrele din dos ale institutului dau pe curtea Porcului; seara pe la amurg, când începeau să se aprindă luminile în casa Excelenței, băieții lui Slătineanu pescuiau cu o undiță ce puteau să agațe din orătăniile ministrului. M-a dus să văd și eu și m-am crucit de câte am văzut: erau destule ca să fericească jumătate Iașiul. Erau atâtea, încât stăpânul lor nu și-a dat seama niciodată că i se furau 2-3 zilnic, în interesul bacteriologici și al prietenilor ei.

Pe scara profitorilor, în vârful căreia sta cocoțat Alecu Constantinescu, mai stau agățați mulți. Erau toți protejații lui Panaitescu, care din capul Polițiilor se ocupa mai mult de siguranța digestiei celor de la putere decât de Siguranța Statului Român, redus aproape la nimic. Alergau comisarii și subcomisarii și dau raita cu bietele automobile rechiziționate prin județele vecine și ridicau tot ce puteau. Se ridica tot ce se găsea, contra bonuri de rechiziționare „pentru armată". Da, pentru armată, dar pentru armata de lichele galonate și negalonate, pentru toți intendenții de la Cartier care mișunau cu sutele, pentru

toți blestemații regimului și pentru câțiva caraghioși care asigurau la Iași „continuitatea Statului Român". Printre aceștia era și Nicolae Iorga, fără barba căruia „țeara" nu putea trece nici prin evenimente fericite, nici prin evenimente nenorocite. Fusese transportat de la București la Iași, pe seama Guvernului (câte vagoane?), cu Catinca și cu tipografia lui, cu o droaie de copii și de fițuici - fusese instalat (tot pe seama Guvernului) într-o spațioasă casă din strada Lascăr Catargiu și era hrănit, ca un trântor, de Siguranță. Numai zahărul, orezul (era să zic orzul) și sardelele i le furniza Palatul Regal, care stabilise astfel legături strânse cu singurul mâzgălitor de hârtie, scutit de cenzură cât a durat Războiul. În schimb, Neamul românesc, tras pe foaie și răspândit pe front, ridica osanale marelui Rege și lui Ion I.C. Brătianu.

Sunt lucruri pe care oamenii nu le-au aflat decât mult mai târziu; dacă le-ar fi știut de atunci, cu toată blegăria românului, o ploaie de palme s-ar fi abătut peste atâtea fețe de toval. Dar fiindcă lucrurile sau sfârșit cu bine, românul le-a iertat pe toate după ce le-a aflat - din nefericire - și „ședința a continuat", vorba președintelui Dupuy, și după Război.

Iarna, care fusese miloasă până la Crăciun, s-a abătut deodată asupra Moldovei întregi, cu zăpadă mare și cu ger cumplit. Comunicațiile au devenit din ce în ce mai grele, între orașe și în orașe. Materialul de căi ferate, împins fără niciun discernământ spre Moldova prin Mărășești și Bărboși, astupase aproape toate gările. Vagoane stricate și mașini defecte imobilizau rampe întregi pe linile de garaj, căci nu se mai repara nimic. Rușii, în veșnică mișcare, se urcau pe vagoanele ticsite de călători și tropăiau de frig până îngăureau tavanele, iar când, din întâmplare, puteau pătrunde într-un vagon, îl devastau, luând cu ei pernele și perdelele. Pacostea rusească pe căile ferate a durat până la sfârșitul anului 1917, până după armistițiul care ne-a scăpat de scumpii noștri aliați. Plecasem odată din Bacău spre Iași, era prin septembrie sau octombrie, și mă instalasem seara împreună cu alți 8 sau 10 tovarăși de suferințe într-un compartiment fost de clasa I. Dimineața - pe vremea aceea călătoria de la Bacău la Iași dura încă mai bine de 12 ore - am fost cu toții deșteptați de o trosnitură teribilă, care în somn ne-a părut probabil și mai grozavă; am crezut că ne ciocnisem cu un tren, când-colo ce să vedem, două picioare încălțate în toval bâtâiau și se loveau deasupra capetelor noastre: o jumătate de muscal trecuse prin tavan și amenința să cadă peste noi.

Retragerea în Moldova nefacând parte din planul strategului Iliescu, nu se dublase nicio linie și deoarece, pe lângă neajunsurile

mai sus schițate, mișcarea trenurilor era pusă în același timp sub direcția Marelui Cartier și a autorităților civile - ceea ce trebuia fatal să se întâmple s-a întâmplat, cu atât mai repede cu cât împingeau la treabă și înghețurile, și înzăpezirile: o paralizie totală a circulației feroviare. S-a recurs atunci la o măsură, care urma să se dovedească după Război atât de eficace și în alte direcțiuni, la dictatură. S-au dat depline puteri generalului Alexandru Perieteanu, care, cu o titanică energie și cu o desăvârșită încredere în sine (încredere care mai târziu trebuia să-i joace atâtea renghiuri), izbuti să descurce lucrurile în câteva săptămâni. Vagoanele și mașinile stricate fură aruncate de pe linii, cele de prisos - parcate pe linii rudimentare de garaj, construite la repezeală în mijlocul câmpului. Se stabili un circuit cu sens unic: Iași - Pașcani - Bacău - Mărășești - Tecuci - Bârlad - Iași (care fu menținut până la descurcarea completă a transporturilor). Astfel, ca să mergi de la Bârlad la Tecuci, trebuia să treci prin Iași și Bacău, iar ca să mergi de la Bacău la Roman, trebuia să faci ocolul prin Mărășești - Tecuci - Bârlad și Iași. Dar bineînțeles că nimeni nu mai lua trenul spre aceste scurte distanțe, pentru care oamenii căutau să se folosească de automobile și de alte vehicule când găseau vreo ocazie; cei mai mulți stăteau acasă, în loc să umble forfota ca până atunci, și așa s-au mai descongestionat și transporturile. În afară de un plan rațional de circulație pe care l-a alcătuit, Perieteanu a restabilit în câteva săptămâni ordinea prin gări și disciplina în personal. Se povestea pretutindeni isprăvile lui, și toată lumea felicita pe Mitică Greceanu, noul ministru al Lucrărilor Publice în cabinetul (Guvernul) de colaborare format în decembrie 1916, de buna alegere ce făcuse. Autoritar și violent, Perieteanu era tot timpul pe rețea și punea regulă pretutindeni. Destituia funcționarii leneși și prevaricatori, înjura și pălmuia până și pe șefii de gară, aplicând singura metodă eficace într-o țară ajunsă pe ultima treaptă a anarhiei. Rezultatele, fără să fie strălucite, fiindcă era greu să scoți ceva perfect din nimica, au fost bune. Încetul cu încetul, circulația s-a restabilit; trenurile mergeau cu chiu, cu vai, dar ajungeau la destinație.

Dezordinea Căilor Ferate a pus mai mult în evidență incuria și incapacitatea celor care avuseseră sarcina să pregătească Războiul decât mizeriile inerente Războiului însuși, toată oroarea acestuia se arăta însă de-a lungul șoselelor. Nesfârșitele convoaie care se scurseseră din Muntenia spre nordul Moldovei lăsaseră după ele o dâră de moarte și de sărăcie. De o parte și de alta a drumului, chiar până la barierele lașiului, nenumărate hoituri de bieți cai, căzuți în ham și lăsați pradă corbilor și câinilor, împânau câmpul cu rămășițele lor

belite și pe jumătate înghețate. A fost un relativ noroc că retragerea s-a săvârșit la începutul iernii, căci de s-ar fi întâmplat să fie în toiul verii, am fi avut desigur de adăugat și ciuma la celelalte nenorociri cu care ne-a copleșit Dumnezeu. Șoselele naționale de la Adjud și de la Tecuci la Iași au rămas însemnate tot anul printr-o dublă alee de oseminte, pe care nimeni nu se îndura să le îngroape și care au rămas multă vreme pe locuri, ca o crudă amintire a bejeniei.

Îmi aduc aminte de o călătorie spre Bacău, prin aprilie al acelui an blestemat 1917, ca de o adevărată viziune a infernului lui Dante. Înaintam cu greu, într-un automobil hodorogit, căci mai toate mașinile se stricaseră și ele și abia răzbeau prin hopuri și mlaștini[18]. Convoaiele românești spre Iași și cele rusești spre front continuau să se scurgă cu tot cortegiul lor de mizerii și de orori; în dreapta și în stânga, oseminte mai vechi și hoituri mai proaspete pătau verdeața pârloagelor nemuncite cu formele lor sfâșiate și scârboase pe care le ciuguleau stoluri nesfârșite de corbi. Treceam cu batista la nas prin adierele împuțite ale curenților primăvărateci și cu inima strânsă prin satele mistuite de tifos exantematic și pustiite de sărăcie.

Tifosul exantematic! Cine n-a cunoscut Iașiul iernii și primăverii anului 1917 nu-și poate face o idee de ce a fost. O carte întreagă de s-ar scrie și tot n-ar ajunge să descrie suferințele unei populații istovite, căzută pradă molimei, care cred că nicăieri nu s-a lăsat cu atâta violență, fiindcă nicăieri n-a găsit un teren mai prielnic. Epidemia a izbucnit odată cu frigul și, fiindcă nimic nu era pregătit ca s-o stăvilească, s-a întins peste tot, în câteva zile, ca o pecingine. Am însemnat aiurea că Guvernul și Înaltul nostru Comandament erau în curent cu ravagiile tifosului exantematic în Serbia, că Guvernul în indolența lui și preocupat numai cu urmărirea unei idei fixe - tratatul final de pace - pierduse ocazia colaborării unei comisiuni americane sanitare, care se specializase peste Dunăre în combaterea flagelului. Dacă ar fi venit americanii și la noi în primăvara anului 1916, poate că ar fi deschis ochii celor care nu voiau să vadă și ar fi fost încă timp să se ia măsurile necesare, căci nu era nevoie de lucru mare. Câteva sute, la rigoare câteva zeci de stațiuni de deparazitare - un duș și un cuptor cât de rudimentar - ar fi fost de ajuns. N-am găsit în Moldova, când ne-a împins soarta peste Milcov (și eventualitatea unei retrageri în Moldova ar fi trebuit să fie prevăzută), nici o singură stațiune de deparazitare. Existau două sau trei posturi mobile de deparazitare instalate de doctorul Angelescu în vagoane, dar nu mai

[18] Halul șoselei de la Iași la Târgu Frumos era de nedescris. Numai excelentele șosele din județul Roman au rămas practicabile până la sfârșitul Războiului.

știa nimeni de rostul lor și au fost găsite după jugularea epidemiei, neutilizate, uitate pe o linie de garaj pe la Botoșani. Tifosul a izbucnit deodată pretutindeni, așa încât și-a pierdut toată lumea capul.

Tifosul exantematic a fost adevăratul nostru vrăjmaș; cu el n-am războit mai mult decât cu nemții - el ne-a răpus trei sferturi din cei 800.000 de oameni pe care i-am jertfit pentru realizarea unității noastre naționale. Crudă și inutilă jertfă, care va rămâne de pomină și, să sperăm, de pildă generațiunilor viitoare.

În Iași, boala a început în mahalaua jidanilor săraci și nemâncați dinspre Nicolina. E cunoscut adagiul că de multe ori cauze mici produc efecte mari și e cazul să-l amintim cu acest prilej, fiindcă la izbucnirea tifosului în Iași a contribuit direct și una din nenumăratele măsuri mărunte, dar fără rost luate de Guvern în zăpăceala retragerii. Nu se știe pentru ce au fost evacuate din Muntenia și câteva cete de olteni, foști precupeți din București, și așezate tocmai la Iași. Se știe că oltenii sunt mai șireți și mai dinamici ca ovreii și că nu se tem de concurența lor. Mai cu binele, mai cu răul - olteanul e iute și la bătaie - precupeții au pus mâna pe piața Iașilor și în ceafa jidanilor, pe care i-au scos din pâinea lor. Consecința a fost o cumplită mizerie în rândurile populației ovreiești lipsite dintr-odată de singura ei posibilitate de a-și câștiga viața. Proteste și reclamațiuni au fost puse la dosar, iar nenorociții de oameni, lihniți, au căzut cu toții pradă păduchilor. O fi, n-o fi - dar e lucru cert că tifosul exantematic nu omoară decât oamenii nemâncați și slăbiți, așa, de pildă, în rândurile armatei rusești, bine hrănită, aproape că nu s-au înregistrat cazuri de tifos mortale, pe când în rândurile armatei noastre, nehrănită și istovită, aproape toate au dus la un deznodământ fatal.

Tifosul a izbucnit la Nicolina printre jidani, dar dacă nu izbucnea acolo, tot nu scăpa lașiul de el, fiindcă l-ar fi adus soldații contaminați pe la unitățile lor. Epidemia s-a întins cu o repeziciune de neînchipuit. Se îmbolnăveau oamenii și mureau ca muștele. Se povesteau scene apocaliptice. Înmormântările se făceau în masă. Nu se mai găseau scânduri pentru sicrie. Pic Ferechide, mobilizat ca locotenent la tren, îmi povestea că furgoanele lui fuseseră desemnate pentru lugubru serviciu al transportului cadavrelor și că, în lipsă de sicrie, morții erau vârsați cu toptanul, goi, în gropi mari umplute cu var. Păduchii începuseră să mișune pretutindeni, mai în fiecare zi găseam și eu câte unul sau doi pe mine. Începuserăm să cunoaștem pe cei răi, erau cei care supseseră deja sânge și se prezentau ca atare negri la față. Din fericire, n-am cules de pe mine, în aceste urâte vremuri, decât păduchi albi!

Se înmulțiseră păduchii, dar se înmulțiseră în același timp și bolnavii, căci, pe lângă cei din Iași, mai veneau cu sutele din afară. E de necrezut, dar trenuri pline de soldați contaminați sau bolnavi se revărsau zilnic în gara Iașilor. Sunt sigur că cei care vor ceti rândurile ce urmează mă vor învinui că plăsmuiesc, și totuși ele nu evocă decât o palidă icoană a ororilor pe care le-am văzut. În toiul epidemiei, în februarie și în martie, peronul gării, sălile de așteptare și holul în care erau ghișetele de bilete erau ticsite de soldați întinși pe ciment sau pe pardoseală, îmbrăcați în zdrențe și în mantale cârpite, cu fețe galbene-verzui, slabi de era numai pielea pe oasele lor. Din trupurile întinse și istovite se ridicau gemete slabe, iar din unele nu se mai ridica nimic, fiindcă moartea le pecetluise deja buzele. Nu mai cereau nimic, zăceau în nesimțire, iar printre ei, pe jos, păduchii mișunau în așa cantități, încât trosneau sub picioarele trecătorilor; ca să ajungi pe peron trebuia să încaleci cu precauțiune peste muribunzi și peste morți. Am văzut în viața mea multe imagini ale infernului, dar fantezia niciunui pictor sau desenator n-a putut zugrăvi o atât de tragică icoană a oribilului.

Și fiindcă oameni veneau mereu - nu se știe cine îi trimitea și pentru ce veneau, căci pentru a muri orice loc e bun - s-a instalat acolo în gară un serviciu medical de triaj. Din 12 medici, câți s-au succedat în acel post de onoare al meseriei și al datoriei, 11 au murit. Fie-le binecuvântate în vecii vecilor numele, pe care nimeni nu le mai știe. Nu-mi reamintesc decât pe al celui din urmă, pe al dr. Pop, care a rezistat, fie că a luat precauțiuni mai migăloase, fie că epidemia în descreștere era mai puțin virulentă. Împreună cu soția sa, dna Pop (o franceză), a făcut minuni și a scăpat multă lume de la moarte sigură.

În oraș spitalele erau pline; se mai înființaseră și lazarete speciale și erau pline și ele. Plecau camioane-automobile încărcate cu bolnavi, de la gară, colindau toate spitalele și nu puteau fi descărcate nicăieri, căci nu mai era loc. Cutreierarea orașului cu această încărcătură de muribunzi indigna lumea, mai toată pe străzi în căutare de merinde sau de știri. Din când în când întâlneai și câte un neorocit pe jos, verde la față, cu mantaua cârpită pe care o avea în spinare, cu un băț în mână și cu o traistă de umeri, spijinit de altă umbră mai puțin stinsă sau în fază de contaminare. Înaintau cu pași mici, nimeni, nici ei nu știau încotro, până ce unul se prăbușea și acolo rămânea. O dată a căzut unul înaintea mea; urcam spre Copou și tocmai venea la vale automobilul lui Take Ionescu. Circulau atât de puține în Iași, încât le știam pe mai toate, care al cui era. Am oprit mașina fără să-mi dau

seama dacă era goală sau nu. Era Take într-însa. L-am rugat să-mi dea voie să duc pe nenorocitul prăbușit la picioarele noastre până la Spiridonie. Take a îngălbenit, parcă s-ar fi făcut de ceară; era singur în mașină cu vreo trei cutii mari de pălării de dame. „Da, dragă, dar cum să facem? Cutiile...? E teribil de contagios..."; făcea pe comisionarul pentru Adina Cordescu[19], după care se prăpădea, și murea de frica tifosului. Pe de altă parte, era bun la suflet și îi era și cam rușine de mine. L-am asigurat că cutiile nu riscă nimic, dar nu vrea să mă creadă. Ne-a scos din încurcătură Mitică Greceanu, care tocmai se înapoia acasă, incidentul se desfășura aproape la poarta lui - m-am urcat cu ciumatul în mașina lui și l-am dus să moară la Spitalul Sf. Spiridon, unde cu greu l-au primit și numai de hatârul meu.

Frontul se imobilizase de mult, iarna grea întroienise tranșeele, armata, ca vai de ea, începuse să se refacă, de Război nu se mai vorbea, cel puțin de Războiul nostru, și mulțumită exantematicului tragedia se mutase de pe front la partea sedentară. Tot frontul nostru era ocupat de Armata a II-a, a lui Averescu, pe care iscusitul general izbutise să o ducă până în Moldova aproape intactă, și de ruși. Toate ciurucurile celelalte fuseseră concentrate între Bârlad, Iași și Botoșani și contopite cu recruții aduși cu forța din Muntenia și cu ceilalți din Moldova, pentru refacerea unei noi armate, Armata I. Tifosul exantematic aproape nu s-a atins de Armata a II-a și de front - o dovadă mai mult că existau metode și putință de apărare împotriva flagelului -, dar s-a năpădit cu toată urgia lui în așa-zisa „parte sedentară", în orașe, în Armata I în refacere, în sate. Ți se făcea părul măciucă cetind notele oficiale sau când aflai câte ceva de la medici. Doctorii Laugier și Măldărescu mi-au povestit lucruri îngrozitoare de pe la formațiile lor. Într-o zi am întâlnit tremurând și cu lacrimile în ochi pe medicul francez dr. Humbert. Era adânc emoționat, fusese într-o inspecție la Bucium, nu departe de Iași, unde se reorganiza o divizie întreagă de infanterie, și ce văzuse îl tulburase adânc. O adevărată ectombă. Din regimentul 3 Olt, refăcut la 3000 de oameni, nu mai rămăseseră decât 147 - toți ceilalți morți. În mai toate formațiile, companii și batalioane întregi cădeau, mai rău ca în cea mai ucigătoare luptă. Ce să mai vorbim de sate? În regiunea contaminată erau decimate, uneori complet pustiite. Ofițerii francezi înspăimântați - să zicem că ai noștri exagerau - mi-au povestit că au trecut, mergând spre Vaslui și Bârlad, prin sate complet abandonate, unde nu mai era o ființă vie - fie că muriseră toți, fie că fugiseră de frica molimei cei care mai scăpaseră cu viață.

[19] Devenită mai târziu dna Take Ionescu nr. 2 și mai târziu încă „Văduva Națională".

Cum se întâmplă câteodată în cele mai cumplite tragedii, urgia ce se abătuse asupra noastră a avut și nota ei hazlie. Se întorseseră lucrurile: pericolul nu mai era acum pe frontul imobilizat și liniștit, ci înapoia lui, departe de bubuitul tunurilor. Abia sosit la Iași, fusesem asaltat de o serie de „mame" și de „țațe", care veneau să solicite intervenția mea pentru mutarea anumitor coconași de la front la partea sedentară, în vederea iernii și fiindcă nu se știa ce avea să se întâmple în primele linii. Grație relațiilor mele la Marele Cartier, izbutisem să mut pe cea mai mare parte din ei. Acum, aceleași mame și aceleași țațe veneau să-mi ceară să le mut odraslele înapoi, de la partea sedentară contaminată și periculoasă la frontul indemn și liniștit! Îmi reamintesc pe una din ele plângând în odaia mea, era o mamă înduioșată, pe al cărui fiu izbutisem să-l pasez curier între Marele Cartier și Armata a II-a la Bacău: „Te rog, nu-l am decât pe el, trenurile sunt pline de păduchi, merge la o moarte sigură!". Bietul general Christescu (căci prin el operam mai des) mi-a remis pe front, la adăpost, pe tânărul de familie, care după Război - decorat cu panglica Virtuții Militare - a făcut o frumoasă carieră civilă.

Pe la sfârșitul lui ianuarie și prin februarie 1917, situația devenise intolerabilă. Sub presiunea opiniei publice și a Misiunii franceze - ne sosise un mănunchi de medici francezi și de surori de caritate - s-a deșteptat și stăpânirea din „somnu-i cel de moarte" și a numit pe doctorul Cantacuzino (Ion) în fruntea tuturor serviciilor sanitare. Întâmplător, am întâlnit pe Cantacuzino în Piața Unirii, chiar în ziua numirii lui. Mă luă de braț, îmi zise: „Vino să vezi ceva" și mă duse la Spiridonie. Ce am văzut acolo întrece în oroare ce văzusem la gara din Iași. Mi-a crăpat ușa câtorva saloane, dar o putoare de nedescris, o duhoare de materii în putrefacție și de materii fecale purtată de un curent de aer confinat, în care se mai amestecau și efluviile tuturor sânilor și atâtor respirații înfierbântate - m-a izbit în față și m-a dat înapoi. Mi-a fost cu neputință să trec pragul acestor săli de tortură, și înspăimântătoarea viziune de o clipă, prin ușa întredeschisă, mi-a fost de ajuns ca să mă tulbure adânc. Zile de-a rândul mă întrebam până la ce limită putea fi împinsă puterea de rezistență a suferinței omenești. Dr. Cantacuzino intrase acolo unde nici medicii, nici sanitarii nu mai voiau să intre, și, clocotind de mânie și de indignare, mi-a povestit ce văzuse. Cadavre lungite pe dușumea de mai multe zile și intrate în putrefacție, alături de muribunzi și de bolnavi încă în puteri, aruncați înăuntru în neștire, pe ușa repede deschisă și închisă, dejecțiuni pe tot locul, boarfe și petece murdare aruncate peste morți și peste vii.

Cantacuzino începuse deja curățirea localului. Sanitarii, cu cârpe muiate în acid fenic la nas, se hotărâseră la această oribilă muncă, îmbărbătați de exemplul marelui animator. După 48 de ore, Spitalul Spiridoniei nu mai era de recunoscut.

Opera lui Cantacuzino a fost pur și simplu miraculoasă. A știut să însuflețească o lume. A fost desigur mult ajutat și de Misiunea sanitară franceză, compusă din peste 80 de medici. Personalul sanitar francez s-a purtat mai presus de orice elogiu, ne-a dat chiar un sfânt, pe Clunet[20], care și-a dat viața pentru noi în lupta lui de fiecare ceas contra epidemiei, și o sfântă, pe dna de Goutel, căzută și dânsa jertfa excesului ei de devotament. Exemplele de curaj și îmbărbătările pornite de la „Vila Greierul", din preajma lașiului, unde Clunet a trăit, a luptat și a murit, au contribuit și ele să ridicăm moralul medicilor noștri, care nu și-au precupețit nici ei viața în marea, în covârșitoarea lor majoritate. Nu e exagerat să se spună că până la Mărășești și la Mărăști medicii au fost aceia care au salvat onoarea țării. Corpul nostru medical a fost eroic, de la începutul până la sfârșitul Războiului și în lungul răstimp dintre luptele din Muntenia și luptele de pe Siret, numai ei au fost pe front - și tot timpul.

Ravagiile tifosului exantematic exasperaseră într-atât nervii oamenilor, încât fiecare era convins că toate pacostele trebuiau să cadă pe capul nostru. Orice fleac și orice zvon luau numaidecât consistență și contribuiau să intensifice și mai mult starea generală de enervare. Abia se calmase puțin tifosul exantematic, mulțumită măsurilor luate sub direcția lui Cantacuzino, și iată că alte molime se anunțau din toate părțile. Febra tifoidă, holera, chiar și ciuma erau semnalate cu toate exagerările inerente depresiunii morale ce cuprinsese pe toți. În realitate, n-a existat niciun caz de holeră și cu atât mai puțin de ciumă. Febra tifoidă nu s-a întins mai mult decât era natural, în aglomerațiile din jurul orașelor, mai ales din jurul Iașilor. Medicii se așteptau însă la o izbucnire de holeră și la o agravare a febrei tifoide, așa încât într-o zi în care venisem să iau masa la Institutul Bacteriologic, amicul Slătineanu mi-a tras o injecție dublă împotriva holerei și a tifoidei, deși n-aveam nicio poftă de așa ceva. Ambele molimi au păcălit însă pe specialiști și nu s-au dezlănțuit, iar eu am rămas cu injecția în burtă, pe gratis.

În afară de oroarea exantematicului, iarna din 1917 s-a mai semnalat prin enorma cantitate de zăpadă ce a căzut (ultima la 9 martie, de un metru înălțime) și care a stânjenit mult mișcările noastre. De

[20] Alături de Clunet trebuie pomenite și numele doctorilor Adain, Santoni, Dufreche și Germain, răpuși și ei de năprasnica boală.

o curățire a zăpezii pe străzi și prin curți nu putea fi vorba. Temperatura a variat de la un frig extrem (peste 15 grade sub zero) la îndulciri neobișnuite iarna în Moldova. Tot trecând de la îngheț la moină și de la moină la îngheț, munții de zăpadă care flancau străzile și printre care lumea își croise poteci se topeau în parte și se prindeau iarăși. Se săpau astfel gropi, pline cu o apă cafenie când era mai cald, alunecoase ca dracul îndată ce revenea gerul și înghețau. Circulația devenise foarte penibilă, oamenii alunecau și își frângeau picioarele sau brațele. La fiecare 4-5 case se semnala câte o fractură. Seara, mai ales, circulația devenise aproape imposibilă, căci se făceau economii de combustibil la uzinele comunale și aproape toate rezervele erau stinse. Ba la început se mai stingeau și cele câteva care ardeau, și lămpile de prin prăvălii, sub pretext că eram amenințați de bombardamentele aeriene. Era o adevărată problemă strategică să mergi dintr-un loc într-altul. Îmi reamintesc că de la Hotel Traian, unde stăm atunci, și până la popota diplomatică în strada Ștefan cel Mare puneam trei sferturi de ceas și eram încântat că soseam teafăr. Într-o seară, pe când înaintam încet și cu toate precauțiunile alpinistului, aud înaintea mea niște urlete și disting o masă informă trântită pe jos. Era elegantul și prețiosul ministru al Elveției, Brisson, care, urmând același drum ca și mine, dar mai încrezător în piciorul lui alpin, alunecase într-o gaură și sta cu șezutul în apă, până la buric. L-am ridicat și a fost o dramă întreagă, căci nu mai vrea să se întoarcă acasă. Noroc că eram lângă popotă și că a putut să se dezbrace și să se usuce acolo. Mi s-a spus că ar fi făcut a doua zi o notă diplomatică prin care cerea să se lumineze și să se curețe cel puțin străzile principale. Altă dată am scos tot așa dintr-o gaură pe dna Psychas - și au mai pățit-o și alții. Viața la Iași, pe acea vreme, era plină de agremente, după cum se vede!

Și totuși, lăsând ironia la o parte, am petrecut la Iași și momente plăcute în acea iarnă și în acea primăvară de pomină. Erau ceasurile de destindere în câteva case amice. Omul este ființă sociabilă și, oricât de nenorocit ar fi, spre deosebire de animale, fuge de singurătate. După câteva săptămâni, rosturile pribegiei s-au așezat, case au început să se deschidă, obiceiuri zilnice s-au creat. S-a organizat și o viață regulată de club. Clubul era Jockey-Clubul, dar nu mai era Jockey-Clubul, căci venea cine vrea. Era un fel de cazinou, unde fiecare aducea pe cine vrea, și cei astfel prezentați aduceau a doua zi și ei pe alții. Până la Război, Jockey-Clubul din Iași fusese un cerc simandicos, întemeiat cam deodată cu cel din București (pe la 1875), cu care chiar fuzionase, dar de care se despărțise după scurtă vreme

din cauza bătrânului Mârzescu, pe care domnii din București nu voiau să-l aibă în club, fiindcă trișa. Clubul avea imobilul său propriu în colțul Bulevardului Carol, care urca spre Copou, și adăpostea la parter cafeneaua și cofetăria Tufli.

Jockey-Clubul și Tufli - sus pentru boieri și jos pentru toată lumea - însemnau buricul lașiului și așa a rămas și pe timpul Războiului, deși clubul s-a mutat în strada Muzelor. Clubul - așa i se zicea atunci fără niciun adaus - începea să se umple pe la ora 4 și nu se mai golea până dimineața. Cu toate nenorocirile care erau pe capul nostru, sau poate tocmai din cauza lor, jocul mergea strună. Se juca bridge - oltenii jucau room - se juca maus și poker, se juca baccara. Oamenii dau și ce n-aveau, nimeni nu se mai gândea la a doua zi, covorul verde înghițea tot. Și a mers așa până am părăsit lașiul. Într-o dimineață din 1918, intrând pentru nu mai știu ce treabă la Club, pe la ora 11, am găsit o partidă care se termina, dar care începuse seara în ajun. Generalul Bebe Costescu, făcut prizonier la Tâncăbești în 1916 și înapoiat, după pacea lui Marghiloman, din lagărul de la Stralsund, iscălea la o masă o chitanță. „Ce faci, generale?", l-am întrebat în treacăt. „Ce să fac? Dau chitanță pentru arenda moșiei!". Avea o moșie frumoasă în Teleorman, lăsată de nevastă-sa[21], și jucase toată noaptea cu arendașul lui, venit dinadins la Iași, și pierduse arenda pe un an! Îl văd și acum pe Duiliu Zamfirescu, arătos și înfoiat, intrând în sala de baccara și strigând cu ifos de la ușă: „Banco!" - apoi pe un ton mai liniștit, dar articulând cum făcea el fiecare silabă: „Mă rog, dacă Lupesco este aici!". Lupesco era unul din fiii bogătașului de la Râmnicu Sărat, plin de bani și ahtiat de viață elegantă, deși burta și manierele lui l-ar fi situat îndărătul unei tejghele de cârciumă, la mahala. Lupesco se ținea de Zamfirescu, idealul său întrupat, și Zamfirescu pompa fără jenă din buzunarele lui, mai ales când pierdea. La masa de poker trona Poklevski; un drotaș ceh Vopicka, ajuns ministru al Statelor Unite în România Mică și care nu mai știa nicio limbă cumsecade, căci englezește nu izbutise să învețe - iar limba lui o uitase - amuza galeria prin încurcături de a trage chiulul partenerilor. Odată, era un pot mare pe masă. Nu știu cine deschide, iar Vopicka zice „je donne". Se merge la cărți, Vopicka pierde, dar nu plătește „Eh bien, et l'argent?", îl întreabă Poklevski. „J'ai dit je donne, je donne le pot, je pretends rien, je joue pas„ - „Ecoutez, Vopicka", i-a replicat Poklevski, „c'est un coup que vous pouvez faire à Chicago, mais pas devant moi", și cu o mână sigură și expertă i-a luat banii dinainte și i-a trecut în fața câștigătorului. „Ça

[21] Generalul Costescu a murit la București, 15 ani mai târziu, în mizerie.

se fait pas, ça se fait pas!", a mormăit Vopicka, și partida a continuat în același ritm.

În salonul bridge-ului domina conu' Matei Cantacuzino, care de altminteri era și președintele Clubului. Dar cine mai știa de președinte și de comitet! Mi se pare că o singură dată autoritatea lor a fost invocată ca să fie dat afară un inspector de poliție care trișa, și mi se pare că nu s-a ajuns la nimic, decât la demisia lui conu' Matei, care a sfârșit prin a și-o retrage. Conu' Matei era un jucător de bridge pasionat, pentru nimic în lume n-ar fi renunțat la partida sa între orele 5 și 7[22]. Era un jucător pasionat - de altminteri mediocru, fiind foarte distrat -, dar un jucător sui generis, cu obiceiurile lui. Nu juca cu fiecine, își avea partenerii lui, pe Lascăr Rosetti, pe Costache Negruzzi și încă vreo doi și admisese în partida lui și pe Mișu Ferechide. Bătea cărțile fără sfârșit până se prezenta ca ultimă carte un Rege de cupă; dacă nu venea Regele, se mulțumea en désespoir de cause și cu altă carte de cupă. Câteodată apărea Regele de cupă fără ca conu' Matei, care se gândea la altceva, să-l fi observat; partenerii care erau la pândă îl opreau: „A ieșit Regele, coane Matei". - „Da?", răspundea conu' Matei și împărțea cărțile. În camera în care juca el, nu admitea nicio vorbă, nici galerie în jurul mesei. Nici o levată nu era pentru el definitivă, le lua și le relua și le juca din nou, cum i se potrivea mai bine. Era arțăgos la discuție și nu admitea contradicția, nici să i se însemneze vreo „renonce". Partenerii lui, care îi cunoșteau tabietul și toate maniile, i le tolerau pe toate, fiindcă îl iubeau toți. Și cine putea să nu-l iubească pe conu' Matei?

Eram și mulți care treceam pe la Club fără să jucăm, numai pentru știri sau ca să mai uităm de necazuri. Dar politicienii mai de frunte se adunau aiurea. Eram împărțiți în două tabere, foștii conservatori și foștii liberali[23], căci de partide nu se mai vorbea la Iași. Liberalii se adunau la Georgel Mârzescu, în casele lui părintești din strada Carol. Tot în strada Carol ne adunam și noi, foștii conservatori, la Mitică Greceanu. Mergeam acolo în fiecare zi între orele 5 și 7. Nu ne mai aduna un cheag politic de partid, ci mai mult o comunitate de vederi în ce privea ideea națională și conducerea Războiului. Nu pierdusem niciuna din nădejdile noastre și în ruptul capului n-am fi vrut să renunțăm la ele, cu toate crudele lovituri ale sorții. Nu voiam pace rușinoasă, nu voiam să părăsim Moldova și ne mai legau pe mai

[22] Și totuși a renunțat pentru câteva luni după tragica moarte a fiului său, ucis în teribila catastrofa feroviară de la Ciurea, în care au pierit peste 500 de persoane.

[23] Mai târziu s-a adăugat o a treia grupare a disidenților liberali, cei care au format Partidul Muncii și care se adunau la George Diamandi, și o a patra a liberalilor nemulțumiți, care se adunau la dr. Angelescu. Liga Poporului n-a fost întemeiată decât în 1918.

toți și vechile noastre relațiuni personale. Atmosfera la Greceanu era net conservatoare, în înțelesul vechi al cuvântului și, deși fuseseră mai toți alături de Nicu Filipescu, venea regulat și Take Ionescu și nu-i mai tăcea gura de aur. Veneau bineînțeles zilnic și miniștrii și parlamentarii noștri. Câteodată și generali în trecere prin Iași. Acolo am cunoscut pe generalul Eremia Grigorescu și pe alți câțiva.

Deși cunoșteam de multă vreme pe Greceanu, nu l-am cunoscut într-adevăr și nu l-am prețuit cum merita decât la Iași. La București, Mitică Greceanu, șters și tăcut, părea un dezrădăcinat. În Parlament, în care de altminteri a pătruns rar, Greceanu n-a strălucit niciodată, fiindcă nu era nici orator, nici botos și se sfia de agresivitatea incultilor și proștilor. La Iași, în cadrul lui obișnuit, se mișca liber și nebănuite însușiri morale și intelectuale ieșeau la lumină. Inimă deschisă, suflet fără cotituri și ascunzișuri, prieten credincios, om curat și cinstit, Mitică Greceanu dovedea când se lăsa în vorbă, și nu se lăsa decât în Iași și în casa lui - o inteligență mult mai vie și o cultură mult mai vastă decât se putea bănui după banalitatea aspectului său exterior. Dar o siluetă cât de imprecisă a lui Greceanu nu s-ar putea contura în afară de umbra tradițiilor boierilor Răznoveni, tradiții în care se înfășura și în care trăia, deși nu era înrudit în niciun grad cu ilustra casă de la Roznov și de la Stânca. De familie bună, dar de mâna a doua, se însurase, pare-se, numai ca să se apropie de o mare faimă, cu văduva lui Nunuță Rozoveanu, născută Lucie Vogoride, cu câțiva ani mai în vârstă ca dânsul, dar „grande dame" până în vârful unghiilor, cum zice francezul.

Ultimii purtători ai numelui Roznovanu îl necinsteau fără rușine. Erau cei trei fii degenerați ai lui Nunuță. Pe cel mare, Georges, îl avusese cu o Cantacuzino-Pașcanu, soră cu Constantin Pașcanu, fostul președinte takist al Camerei, și cu Alexandru Cantacuzino, calicul de la Baia[24]. Când am sosit noi la Iași, bătrâna mai trăia încă; după ce divorțase de Roznovanu se căsătorise cu Kogălniceanu, un nepot al marelui Mihail, și, devenită văduvă și țicnită fiind din naștere, trăia singură cuc, plină de scule și de parale într-o casă mare din strada

Coroi. A murit asasinată, prin 1918 sau 1919, nu mai țin bine minte; și s-a spus atunci că fiu-său Georges, care mâncase tot ce-i rămăsese de la tată-său, nu fusese străin de acest omor[25]. Pe ceilalți

[24] Abia sosit la Iași, în decembrie 1916, am întâlnit pe Alexandru Cantacuzino pe strada Lăpușneanu. M-a oprit și m-a întrebat dacă nu cunosc un restaurant în care să poată mânca pentru 5 lei. Și era putred de bogat.

[25] Alcoolic, soios, ajuns în ultima fază a destrăbălării, Georges Roznovanu se încurcase în 1917 cu o sistriță rusă, Sonia, pe care o și luase de nevastă. Se credea că crima a fost

doi băieți, pe Antoine și pe Emanuel, Nunuță Roznovanu i-a făcut cu ultima lui nevastă, cu Lucie Vogoride, devenită, după mortea lui, doamna Dimitrie Greceanu. Amândoi băieții au fost nenorocirea și marea suferință a distinsei lor mame. Antoine, cel mai mare, prost și escroc, a trebuit să părăsească armata, s-a însurat cu Mița Bursan - una și jumătate, dar simpatică - și mai trăiește și azi (1935), dar din afaceri veroase. Cel de-al doilea, Emanuel, mai deștept, dar vicios, pederast, deși se însurase cu fata lui Ferdinand Ghica, a trebuit să părăsească diplomația, din cauza unor scandaluri sexuale săvârșite la Paris și la Constantinopol, și a murit divorțat la Iași, după Război și după uciderea lui Greceanu în atentatul lui Max Golstein la Parlamentul din București.

Odată cu prăbușirea morală a Roznovanilor, s-a săvârșit și prăbușirea lor materială. Nunuță Roznovanu fusese omul cel mai bogat din Moldova și voise să ajungă cu tot prețul Domnitor. Deși pe jumătate năuc[26], era chiar să fie ales, dar moldovenii s-au arătat până în cele din urmă oameni cu cap și au ales pe Cuza. În vederea visatei domnii, Nunuță ridicase cel mai arătos Palat din Iași, pe strada Ștefan cel Mare, Palat cumpărat mai târziu de Stat pentru nevoile sale - și adusese de la Viena „o carosă" cvasiregală.

Praf s-a ales de toată averea Roznovanilor, și în noroi a fost terfelit numele lor, și în noroi ar fi rămas dacă nu s-ar fi găsit Mitică Greceanu să mai salveze ce se putea salva din rămășițele unei lungi și mândre tradițiuni. Mai rămăsese castelul de la Stânca, pe un deal în fața Prutului, la vreo 15 km de Iași. La Stânca e cea mai impunătoare și frumoasă așezare boierească, singurul „château" din toată țara românească. Construit în stilul francez din secolul al XVIII-lea, are o înfățișare princiară și domină un frumos parc care coboară spre Prut. Saloane mari, frumos parchetate și cu mobile vechi, o vastă bibliotecă și o scară monumentală reamintesc instalațiile similare din Occident, din Franța sau din Italia. Pe vremea Războiului, cât am fost noi la Iași, Stânca scăpase de prădarea rușilor și a românilor și mai ales de a Roznovanilor, fiindcă trecuse în patrimoniul dnei Greceanu, care-și avea zestrea asigurată în moșie.

La Iași, Grecenii stăteau într-o veche casă boierească ce nu era a lor, dar pe care o aveau cu chirie de ani îndelungați. Odăile erau pline de rămășițele opulenței de odinioară, după cum pivnițele erau pline

perpetrată de această rusoaică cu amantul ei, ajutați de chiar fiul denaturat al victimei. Nu știu cum, afacerea a fost făcută mușama, și instrucția închisă.

[26] Era atât de distrat încât pe seama lui se povestesc și azi o sumă de istorioare. Se zice că-și confunda nevestele - fusese însurat de mai multe ori - și că într-o seară la un bal a vrut să plece acasă cu precedenta sa soție, de care uitase că se despărțise.

de renumitul și vechiul Cotnar moștenit de la Nunuță. În această atmosferă de mare distincție, cu ultimele adieri ale luxului și ale belșugului roznovănesc care se mai simțeau prin casă, Mitică Greceanu, ajutat de doamna Greceanu, primea cu o simplicitate și cu o afabilitate de mare senior. Un an și mai bine, casa lui a fost casa mea, tacâmul meu era totdeauna pus la masă, și toate câte s-au întâmplat în politică în cursul anului 1917 sunt legate în amintirea mea de biroul lui Greceanu, în care cei care urmează firul acestor povestiri vor fi introduși de nenumărate ori. Cine și-ar fi putut închipui atunci că iubita noastră gazdă urma să cadă însângerată, trei ani mai târziu, în floarea puterii sale, victimă a celui mai tâmpit și mai mișelesc atentat.

Casa Mârzescu, în care se adunau liberalii, era ceva mai sub spre Copou și pe mâna dreaptă a Bulevardului Carol. Liberalii aveau și un club pe Piața Unirii, unde se adunau plebușcăria, dar fruntașii, miniștrii și parlamentarii se adunau la Mârzescu. Pe când Take Ionescu era însă zilnic la Greceanu, Ionel Brătianu nu venea niciodată la Mârzescu. Numai la ocaziile mari, când era o hotărâre de luat, cum a fost pentru reformele constituționale sau pentru retragerea de la Guvern în 1918, își făcea apariția și „das grosse Tier", după cum îl numea Nadeja Știrbei pe Ionel. Despre cele ce se petreceau în casa Mârzescu nu am putut afla niciodată ceva, căci liberalii erau disciplinați și tăinuiau tot ce făceau. În casa lui Mârzescu am fost o singură dată, în delegație, trimes de Societatea Națională de Agricultură, fundată de Nicu Filipescu (reprezentată în Moldova prin aproape o treime din membrii săi), să cer noului ministru de Domenii să menție în buget subvenția acordată până atunci Societății, care se obliga, în schimb, să-și continue activitatea în colțul de țară pe care-l mai stăpâneam. Ce deosebire cu casa lui Greceanu! Pe cât era una de deschisă, de luminoasă și de simpatic aranjată - pe atât era cealaltă de întunecoasă, de antipatică și de urât mobilată. Salonul cel mare din casa Mârzescu semăna cu sala de așteptare a unui profesionist de provincie, și ochii sticloși ai bătrânului Ghiță urmăreau pe musafiri din rama poleită a unui oribil portret.

Pe când Georgel ținea casă deschisă pentru politicieni, și anume pentru politicienii liberali, frate-său, Ipolit, ținea casă deschisă pentru toți derbedeii. Mârzeștii erau trei frați. Cel mai mare, Georgel, era de o clasă cu mult superioară celorlalți doi. Ipolit era deja în 1917 tipul desăvârșitei secături. Băgat în magistratură și împins de la spate, ajunsese prim-procuror la Iași, deși ar fi meritat să fie mai mult clientul Parchetului decât șeful lui. Ipolit Mârzescu era însurat cu două fete frumoase și simpatice, două blonde, Margot și Manon, din

care una era măritată cu Drăghici, care mai era și colonel, dacă nu mă înșel. Margot Mârzescu și Manon Drăghici - sau viceversa - erau născute Caligri, și prin urmare nepoatele lui Leon Ghica-Dumbrăveni, și prin veselia și farmecul lor atrăgeau în casă - căci locuiau împreună, tot pe Bulevardul Carol, colț cu strada Gheorghe Asachi - pe toți noctambulii și pe toți jucătorii mai copți și, de, uneori chiar răscopți. De la ora 4 după-amiază și până la ora 7 dimineața, pokerul, mausul și chemin-de-ferul nu se opreau decât pentru mâncare. Pentru toate haimanalele cu relații, casa Ipolit Mârzescu era casa lui Dumnezeu. Mai ales când venea Leon de la Botoșani era lată rău. Jucător deșănțat, Ipolit a început să se încurce încă la Iași, cu toate beneficiile de tot soiul, și a sfârșit-o rău de tot la București, după Război. A trebuit să părăsească magistratura, căci frate-său Georgel n-a mai putut să-l acopere, și ultima oară când l-am văzut mi-a făcut o penibilă impresie. Al treilea frate Mârzescu era doctor la Roman. Nu l-am văzut niciodată și nu știu nimic despre el.

Georgel Mârzescu a fost un om de o inteligență superioară, simpatic și deschis. Înalt, elegant și oacheș, „cu mustăcioara lui ca pana corbului", plăcea mult cucoanelor. Însurat cu o domnișoară Robescu din Brăila, persoană foarte cumsecade cu care avea și copii, s-a încurcat cam pe vremea Războiului cu Olga Sturdza, născută Mavrocordat, soția Principelui Mihail Sturdza, un tip de roșcovan cât o namilă, care nu vorbea niciodată și avea înfățișarea și apucăturile unui om sălbatec. Trăia de altminteri mai mult la țară și prin păduri și coțăia toate slujnicile. Nu l-am văzut decât o singură dată în viața mea, în 1918. Organizam atunci Liga Poporului și, întâlnind nu mai știu unde pe Olga Sturdza, a început să-mi vorbească de bărbatu-său și că ar dori să facă politică cu mine. Îl știam foarte bogat (era fiul mai mare al lui Sturdza de la Dieppe) și mi-am zis că un partid în formație avea nevoie și de astfel de oameni, mai ales când erau cu reputație curată, și am primit o invitație la ceai, ca să-i fac cunoștința.

Olguleț (cum îi ziceau prietenele) locuia cu bărbatu-său și cu copiii într-o casă scundă, în fundul unei curți imense, în fața Copoului. Casa fără nici o aparență, cu curtea ei înierbată, semăna mult cu un conac mediocru de moșie decât cu un lăcaș princiar de oraș. Am intrat în salon de-a dreptul din curte. Salon banal, cu cretoane, cu mese joase englezești și cu lămpi pe picior. M-a primit Prințesa, și după câteva minute și-a făcut apariția un vlăjgan, care mi-a strâns mâna de mi-a rupt-o, s-a așezat și a început să-și soarbă ceașca cu ceai. Cam jenat, am început conversația, care a durat o jumătate de ceas. Întrebările sau răspunsurile în numele lui Sturdza mi le punea

și mi le da nevastă-sa. „Mon mari croit, mon mari ne se décidera que... etc." se întretăiau cu „je n'en doute pas, Madame", din partea mea, iar vlăjganul roșcovan părea că se gândește la altceva și da din cap ca să nu supere pe nimeni. În fine, s-a sculat, mi-a frânt din nou mâna și a plecat. Deșteaptă cum era, Olguleț a început să râdă, „j'essaie de le degrossir, mais il n'y a pas moyen" a fost concluzia ei și am vorbit de altceva. Eram vechi prieteni, o cunoșteam de mult. Venise la Viena, singură, ca fată, și se spunea că venise după Demetre Ghica[27], pe care-l văzuse în anul precedent la curse, la Iași, și care îi plăcuse. Dar se vede că mai de aproape Ghica i-a părut cam șubred, căci n-a insistat, și căsătoria nu s-a făcut. Era în mare doliu, pierduse pe frate-său sau pe tată-său, sau pe amândoi - nu-mi mai aduc aminte. Fată frumoasă, viguroasă și arătoasă, cu doi ochi negri care sfredeleau, emancipată (călătorea singură, lucru neobișnuit atunci) și inteligentă - avea mania, pe care a păstrat-o, să descoase pe om pentru orice vorbă. „Pourquoi dites vous ça? Pourquoi faites vous ça?" erau - și mai sunt - întrebările ei continue și fără rost. Altfel, plină de farmec și citită. Am plimbat-o prin tot Wienerwald-ul, cu automobilul, am dejunat cu ea la Radaun și nu mai știu pe unde și n-am mai văzut-o până la Iași.

O femeie ca dânsa nu putea să tânjească multă vreme alături de un bărbat ca soțul ei. Prietenia cu Mârzescu a fost pentru ea o nevoie sufletească, iar pentru dânsul - un refugiu, ca să scape de sărăcia căsniciei sale. Legăturile lor au ținut până la tragica și prematura lui moarte. Sentimentele la început, ele s-au amplificat cu timpul și au mers până la adevărata colaborare politică după Război, când Olguleț s-a deschis ca varza - exact ca și rivala ei de la București, Prințesa Didina Cantacuzino - și a dat la iveală, pe lângă un strălucit talent oratoric, și o adevărată patimă pentru problemele sociale.

Aș comite o nedreptate față de memoria lui Mârzescu dacă l-aș lăsa numai în lumina aventurilor sentimentale. Pe lângă agera sa inteligență, Mârzescu avea și adevăratele însușiri ale omului de Stat. Pricepea repede și vedea clar; știa să judece o situație și să ia răspunderea unei hotărâri. Și mai presus de toate, era simpatic, așa încât nu avea adversari personali, ci numai prieteni. Cu surâsul lui sceptic, cu dulceața accentului său moldovenesc, știa să împace pe cei care se certau. Era iubit. Când s-a prezentat la Jockey-Club, după Război, n-a avut decât un singur vot contra; I.G. Duca a avut 37. Dacă nu murea, e aproape sigur că el ar fi fost ales șef al Partidului Liberal,

[27] Dimitrie Ghica, fostul ministru de Externe în Cabinetul (Guvernul) Iorga și fost ministru la Sofia, la Roma, la Paris și la Bruxelles. Era pe acea vreme secretar de legație la Viena cu mine.

după Vintilă Brătianu, iar nu Duca. Dar dacă nu murea, probabil că toată situația partidului ar fi fost alta, căci n-ar fi lăsat niciodată pe Vintilă, pe Duca și pe dr. Costinescu, să facă și să spună prostiile pe care le-au făcut și le-au spus în iunie 1930, cu prilejul Restaurației.

Case deschise, în adevăratul înțeles al cuvântului, în afară de a lui Greceanu și de ale Mârzeștilor, nu cred să fi fost altele în Iași, pe vremea bejeniei. Încetul cu încetul s-au mai întredeschis câteva în cursul anilor 1917 și 1918, ba cu câte un dejun, ba cu câte un prânz - mai rar cu câte o recepție în cinstea vreunui personaj străin în trecere prin Moldova.

O casă, mai bine zis o căsuță, în care am petrecut ceasuri nenumărate și aproape zile întregi de mulțămire și de destindere sufletească a fost casa neprețuitei mele prietene Natalia Vlădoianu.

Cu toți cei 60 de ani pe care-i ducea în spinare rămăsese tânără și sprintenă, nu numai cu inima, dar și cu trupul. Fusese de o frumusețe încântătoare și nu era de lepădat nici la bătrânețe. Născută Balș, moldoveancă până în măduva oaselor, cu toate cusururile, dar și cu tot farmecul moldovencelor, se căsătorise cu Vasilică Vlădoianu, bărbat frumos și el și falnic, dar înfumurat de boierie[28], fiindcă mumă-sa, născută Ghica, era fată de domnitor. Amândoi se instalaseră prin anii '80 lângă Craiova, la moșia lui părintească, Predeștii. Predeștii cad 6-7 km departe de Breasta și, încă copil, am fost adânc impresionat de frumusețea coanei Natalița; ea a fost prima mea pasie mare! Cum îl uram pe Vlădoianu și ce frică-mi era de el! Parcă o văd și acum într-o rochie de catifea „grenat", zveltă și armonioasă în frageda ei tinerețe! Venea des pe la noi, și noi mergeam des pe la dânsa. Nu puteam să dorm de dragul ei; o credeam adânc nenorocită, romantic nenorocită, fiindcă Vlădoianu era cunoscut pentru violența lui; îmi țiuiau urechile de istorioarele de palme și de înjurături surugiești distribuite prin Craiova și care se povesteau în jurul meu. În realitate, Natalia Balș și-a iubit mult bărbatul și n-a fost nefericită deloc până în momentul în care Vasilică Mână-Spartă, după ce și-a mâncat averea, a vrut să atace și zestrea ei.

La majoratul lui fiu-său, Vlădoianu a fost silit să-i dea Predeștii și să vândă pe nimic bătrânului Geblescu din Craiova și cealaltă moșie a lui, Ceretul de lângă Segarcea, ca să restituie tânărului averea rămasă de la mumă-sa, Crețuleasca, și pe care o irosise. Plecați de la Predești la București, și apoi spre Moldova, unde Natalița avea

[28] Dintr-o primă căsătorie cu o Crețuleasca, Vasilică Vlădoianu avusese un băiat, un nătâng, care a mai trăit și după moartea lui tată-său ca să mai iroseasca cât mai rămăsese de la el. Despre unica soră a lui Vasilică Vlădoianu, Tincheta Golescu, căsătorită cu Arăpilă Golescu, am povestit în alta parte a acestor *Amintiri*.

moșioara ei de zestre, Cârloaia, lângă Cotnari - n-am mai auzit nimic de Vlădoieni decât, o dată, că el murise, și că dânsa se retrăsese la moșie, unde făcea economii ca să plătească datoriile răposatului. După aproape 40 de ani, regăseam acum la Iași zâna visurilor copilăriei mele sub forma unei cucoane cam ticsite, atinsă de aripa vremii, durdulie ca o potâmiche, curățică și ageră, atrăgătoare încă cu obrajii ei rumeni, cu ochii ei scăpărători, cu gleznele și cu piciorușele ei de fetiță. Zâna se transformase în contabil. După o scurtă aventură cu Sebastian Moruzi - fusese sortită, se vede, bărbaților frumoși, dar inconsecvenți - se înhămase la treabă și, ban pe ban, izbutise să-și plătească datoriile. Înrudită cu toată Moldova, dar mai ales prin sprijinul lui Moruzi[29], obținuse direcția Spitalului Caritatea, și în această calitate, o locuință în grădina spitalului. Acolo am găsit-o într-o căsuță curată cu vreo 4-5 încăperi, care dau de-a dreptul în strada Lascăr Catargiu, poartă în poartă cu casa Ralet, în care se instalase Ionel Brătianu. Sub pretext de reparații, în realitate, pentru a scăpa de exantematici, casa mare fusese evacuată de bolnavi și era goală, așa încât nimic nu tulbura liniștea grădinii și căsuței coanei Natalița, nici măcar miroasele obișnuite în preajma spitalelor.

Pot zăzic că, atât cât am stat în Iași, singurele ceasuri de adevărată seninătate le-am petrecut în această binecuvântată căsuță, unde fiecine putea găsi o încurajare cu cuvântul și cu fapta. Mă duceam ziua și mă duceam seara; mă primea și dimineața, căci se scula deveme, și la orice ceas peste zi sau la masă, ușa coanei Natalița îmi era deschisă. Trecea pe la dânsa lume multă, dar prieteni intimi avea puțini. Printre aceștia eram și eu, ne legasem repede printr-o comunitate de sentimente și de idei, prin antipatii și prin prietenii comune. Venea des la ea și Turcul, prietenul Slătineanu și Adina Știrbei și bietul Grigore Romalo, suflet călător, pe atunci ofițer conștiincios, care se încurcase în afacerea Wexler. Într-o zi am întâlnit acolo pe Nadeja Știrbei, soția lui Barbu, care mi-a întors spatele[30] - în alta pe Eliza Brătianu, cu care m-am împăcat definitiv. Dar cine aducea soarele în casă era Eliza Suțu[31] cu râsul, cu veselia și cu vitalitatea ei. Era numai văpaie și farmec, și lângă dânsa îmi uitam de toate. De câte ori venea în Iași, cobora la coana Natalița. Din generații atât de depărtate, aceste două femei se asemănau prin excesul de viață care era într-însele și pe care-l revărsau și asupra celor din împrejurul lor. Multe s-au întâmplat și în casa coanei Natalița și voi mai pofti pe cititori

[29] Sebastian Moruzi era frate cu văduva Prințului Alexandru Cuza, fiul lui Vodă Cuza. Tânărul Prinț lăsase moșia Ruginoasa Spitalului Caritatea din Iași.

[30] Atacasem violent pe bărbatu-său, pe care-l botezasem Pompaduro.

[31] Văduva lui Grigore Suțu, înecat în Balta Albă înainte de Război.

într-însa în cursul acestor amintiri. Complet câștigată politicii mele, coana Natalița pândea de la fereastră, fără să i-o fi cerut eu, intrările și ieșirile din față, de la Brătianu, în timpul crizei de guvernământ din iunie 1917, și-mi făcea raportul în fiecare seară. După Război, eu n-am prea mai fost la Iași, dânsa n-a prea mai venit la București, și n-am mai rămas în relații decât prin scris - și prin afaceri de câte ori eram ministru, căci harnica femeie avea întodeauna ceva de descurcat, mai ales pentru Caritatea.

Mai erau în lașiul pribegiei noastre câteva figuri interesante de boieroaice băștinașe pe care îmi pare rău că nu le-am cunoscut mai de aproape. Le-am întrevăzut numai. Așa era bătrâna Aneta Catargiu, soră cu Mitică Catargiu și cu Cleopatra, mama lui Costică și a lui George Diamandi. Fusese căsătorită cu Mitică Rosetti, fratele lui Toderiță Minciună și al doamnei Elena Cuza. Locuia pe strada Tăutu o veche casă boierească, pe care averea ei scăpătată nu-i mai permitea să o întrețină cu alaiul strămoșesc. Trăia cu o nepoată și, deși în vârstă, ieșea și făcea vizite. Era femeie de modă veche, după distrațiunea și apucăturile ei, și de modă nouă, prin întinderea cunoștințelor ce dovedeau în toate materiile. O pasiona Războiul și se ținea la curent cu tot ce se întâmpla în Occident. Se vede că de la dânsa moștenise Costică Diamandi patima pentru diplomație. Pe mama lui Diamandi n-am cunoscut-o, ci numai pe fiică-sa, persoană foarte inteligentă, căsătorită cu Popovici-Tașcă (Albert), cu care m-am împrietenit după Război, dar care pe vremea Iașilor făcea parte din gruparea lui George Diamandi, din Partidul Muncii de efemeră existență.

Mai tânără și mai activă era Maria Moruzi, rămasă văduvă de pe urma Prințului Alexandru Cuza și cu un copil de pe urma lui Ionel Brătianu. Am însemnat în alt capitol ce am aflat și eu despre această dramă de familie. La sosirea noastră în Iași, băiatul se făcuse mare și intrase într-o școală pregătitoare de ofițeri. Ieșit din școală, George Brătianu a luat parte la luptele din vara anului 1917 și s-a purtat bine. A fost chiar rănit. În politică n-a intrat decât târziu după Război, după ce și-a terminat studiile superioare de Istorie și a ajuns, și cu un dram de protecție, profesor la Universitatea din Iași. Un rol în politică n-a început însă să joace decât după Restaurație, în iunie 1930. Mumă-sa însă juca deja unul, și încă însemnat, în viața socială din capitala Moldovei. Era prezidenta Crucii Roșii și se ocupa de toate operele locale de binefacere pe care le îndruma din frumoasa și încăpătoarea ei casă din strada Coroi. Am găsit-o în capul comitetelor de capitalizare a răniților și a bolnavilor de pe

front. Cum Eliza Brătianu, sosită de la București, era hotărâtă să nu se lase mai prejos, lumea interesată de fleacuri ca totdeauna, cu toată restriștea vremurilor, aștepta cu nerăbdare să asiste la ciocnirea celor două femei; lumea a fost însă dezamăgită, căci cu toată impetuozitatea de caracter și însușirile bărbătești ale celor două Prințese care-și disputaseră inima de odaliscă a nonșalantului Ionel, puterea lor de stăpânire a fost mai tare, și întâlnirea s-a făcut fără scandal. Ambele doamne au sfârșit chiar prin a colabora împreună - pe când, probabil, odalisca era în baie.

Printre cucoanele venite din București, niciuna nu s-a semnalat în mod particular; voi spune câte ceva despre ele când va fi cazul, în cursul povestirii mele. Trebuie să fac însă o excepție pentru soția primului-ministru. Armăsar nestrunit, Eliza Brătianu și-a ros frâul cât a stat la Iași și, răzvrătită împotriva tuturor lașităților în mijlocul cărora trăia, a făcut ce a putut ca să încordeze moralul soțului ei, mai întâi, al tovarășilor acestuia apoi. N-a izbutit decât să supere multă lume și să-și atragă calomnii. Fiindcă avea ca om de casă pe Aurel Vasiliu Mosor[32], care o însoțea pretutindeni să-i păzească galoșii, gurile rele i l-au dat de amant. Când a aflat coana Eliza despre ce se vorbea, și-a dat afară vechilul pe loc. L-am văzut și eu într-o dimineață în care mă duceam la coana Natalița, așezat pe cufăr la poarta lui Brătianu, în așteptarea unei mașini care să-l încarce cu calabalâc cu tot și să-l ducă mai departe. Ceea ce n-a împiedicat pe zisul Mosor să devie după Război, dar și după multă așteptare, ginerele lui Costinescu și ministru plenipotențiar pe lângă Vatican.

Pentru a completa acest „tur de orizont", cum ar zice diplomații, în Iașii pribegiei mă văd silit să spun două vorbe și despre lumea oficială, română și străină, și despre domnii militari, români, francezi și ruși. Întreaga răspundere a dezastrului nostru din 1916 în Muntenia și din primele șase luni din 1917 în Moldova o poartă Guvernul și Înaltul nostru Comandament.

Cu Regele în frunte, să o spunem fără înconjur. Că e așa, ne-o dovedesc Mărăștii și Mărășeștii. Ceea ce s-a putut face în câteva luni în Moldova izolată și lipsită de toate, între presiunea inamicului, de o parte, și a bolșevismului rusesc, de alta, se putea face mult mai ușor în România bogată și liberă în mișcările ei din anii Neutralității. Pentru aceasta însă, Regele nu trebuia să șovăie încontinuu, până la ultimul moment, Guvernul nu trebuia să se străduiască numai să înșele pe toată lumea, izbutind în cele din urmă să se înșele numai pe sine

[32] Diplomat de carieră, numit așa fiindcă tată-său ținea o prăvălie de mărunțișuri în Craiova, „La Globul Verde".

însuși, impiegații Statului, în fine, de la cel mai mare până la cel mai mic. Să aibă în suflet puțină vlagă în locul lăcomiei. Dar a fost cum a fost, și rezultatele s-au văzut.

Repet aci lucruri cunoscute, sunt însă nevoit să o fac pentru a lămuri cititorilor mei amărăciunea rândurilor care urmează și a altora mai departe în continuarea povestirilor mele. Scriu fără răutate, fiindcă nu am pic de răutate în mine, dar scriu cu sinceritate, spun ce am văzut și judec pe fiecare după cum s-a prezentat în fața Istoriei, fără să exagerez, dar și fără să alterez nici fondul, nici ritmul celor petrecute. Nu e vina mea dacă în vremuri mari ne-am găsit în fața unor oameni mici. Am oroare de minciuna oficială, de înfrumusețarea și de alterarea evenimentelor și caracterelor atât de familiară spiritului latin. Mi-aduc aminte că la Roma locuiam în apropierea unei străzi numită Via dei Mille (Strada celor o mie) și, cercetând originea acestei numiri, am aflat că strada se numea astfel în cinstea a o mie de garibaldiști care atacaseră și prinseseră o patrulă austriacă compusă din șase soldați și un caporal. Ce putea adăuga la gloriile de două ori milenare ale Italiei acest ridicol incident? Nimic, desigur, dar vanitatea națională și mitomania latină făcuseră din cei o mie de pârliți ai lui Garibaldi eroi naționali. Prin înclinarea noastră către expresiunile ditirambic umflate, prin mania noastră de a ne camufla mizeria sub culorile cele mai bătătoare la ochi, dovedim o dată mai mult că suntem într-adevăr latini. Și ce latini! În toate țările care au participat la Război s-a ridicat, ca un omagiu adus sacrificiului anonim al maselor, un altar soldatului necunoscut. În Franța, în care s-a născut ideea, în Italia, țări latine totuși și ele - în Anglia, în Germania, pretutindeni există mormântul soldatului necunoscut. Numai la noi, mormântul e al eroului necunoscut. Cimitirele eroilor, ziua eroilor, cultul eroilor - ne prididesc și ne înăbușă eroii, dar ne lipsesc soldații.

Minciuna sentimentală și națională e o mare eroare. Educația poporului nu se poate baza decât pe adevăr și pe fapte concrete. Avem în istoria noastră destule ca să nu fim siliți să inventăm. Toată copilăria și tinerețea mea au fost otrăvite prin legenda Marelui Căpitan, când toată lumea știe că în Războiul de la 1877 domnitorul Carol a fost, din punctul de vedere al conducerii, o desăvârșită nulitate. De la marele Război încoace ni se bat urechile cu Regele întregitor de neam. Bietul Ferdinand! A trebuit să vie tragica lui boală și moarte ca să ne dăm seama, cei care l-am cunoscut mai de aproape, câtă putere a putut sădi sufletului său flacăra unei credințe care nu l-a încălzit în timpul Războiului de întregire. Hotărât să nu calc pe terenul

platitudinii dinastice sau pe al preaslăvirii neamului meu prin minciună, dau drumul condeiului fără să-l moi însă în fiere, nici în venin.

Cu excepțiunea Reginei Maria, familia noastră regală n-a priceput nici vremurile, nici Războiul. Regina și-a ispășit toate păcatele prin purtarea ei în timpul Războiului și al Neutralității, de la 1914 la 1918. E singurul cap care, la palat, a știut ce vrea și a știut să vrea. Știrbei n-a fost decât un instrument în mâinile lui Brătianu, un agent de legătură între Brătianu, Rege și Regină. Că hotărârea și nesovăirea Reginei au putut fi întărite și prin alte imbolduri decât priceperea superioară a intereselor neamului nostru și iubirea de țară, că într-însa s-o fi deșteptat sângele Ecaterinei a II-a sau spiritul de solidaritate cu Anglia, obârșia ei, că ambițiunea femeii setoase de a juca un rol istoric și-o fi avut partea ei - se poate. Pe noi nu ne interesează resorturile, constatăm efectele și ne închinăm. Fără Regina Maria, aceasta este sigur, n-am fi putut intra în Război decât cu o prealabilă schimbare de Dinastie.

Regele Ferdinand n-a intrat în Război: a fost împins într-însul, de umeri, cum este împins în apă de la spate novicele care vrea să învețe să înoate și nu îndrăznește. A plâns în Consiliul de Coroană care a hotărât Războiul cum a plâns și în cele de la sfârșit, din ianuarie 1918, dar n-a plâns de emoția răspunderii ce-și lua, fiindcă el nu-și lua nici una, ci a plâns fiindcă era silit să facă ceva împotriva conștiinței și voinței lui. Acest lucru îl știu toți acei care au trăit în intimitatea sa și care au făurit legenda întregitorului de Neam. E locul să reamintesc aci, ca o dovadă mai mult, două întâmplări din trecut. Mă înapoiasem din Italia în 1915, primăvara, și m-am prezentat Regelui Ferdinand pentru a-i raporta despre cele aflate acolo. Cât timp i-am vorbit despre certitudinea intrării Italiei în Război se arăta nervos, parcă vrea să mă facă să tac și nu s-a manifestat cu niciun cuvânt de mulțumire. Ba m-a întrerupt de câteva ori, ca să-mi spuie că informațiile lui nu concordau cu cele pe care le aduceam eu și a conchis că intrarea Italiei în Război ar fi o nebunie pe care - și vorbea apăsat - Regele Italiei va ști să o împiedice. A adăugat, lucru și mai interesant, că în anumite circumstanțe o țară se poate degaja de semnătura ei, dar că, pentru un Rege, lucrul era mai delicat, se punea un caz de conștiință personală, și dacă Regele n-ar fi fost de acord cu țara trebuia să tragă consecințele pe altă cale. Când, la sfârșitul audienței, i-am exprimat admirația mea - reală - față de puterea de organizare germană, mi-a spus textual: „O da, nu-i așa? Vor învinge desigur!". Și i s-au luminat ochii și fața de bucurie. A doua întâmplare e în legătură cu o audiență a lui tată-meu. Era tot în 1915,

și tată-meu ceruse o audiență de prezentare, căci nu fusese la Rege de când acesta se suise pe Tron. S-a vorbit politică, și venind vorba despre Nicu Filipescu, Ferdinand spune lui tată-meu: „licheaua aia!". Și îi scânteiau ochii de ură. Tată-meu s-a sculat și a plecat, dar nu aceasta importă, ci ura pe care o manifesta Regele pentru omul care în acel moment reprezenta mai mult ideea intrării noastre în Război. Aceste două întâmplări confirmă mai bine decât multe comentarii adevăratele sentimente ale Regelui Ferdinand.

La Iași, fiindcă vorbim de Iași, Regina și-a îndeplinit cu prisosință îndatoririle ei. A fost cât a putut mai mult în mijlocul celor care aveau nevoie de o mângâiere, de o îmbunătățire a soartei sau a traiului. O găsim în tranșee printre combatanți, în rândurile înaintate; o găsim în spitale și în toate posturile sanitare; printre răniți, printre bolnavi, o găsim de față la toate adunările care încercau să facă puțin bine. N-a cunoscut frica de gloanțe și de bombe, cum n-a cunoscut teama și scârba de molimă sau nerăbdarea față de eforturile așa de des inutile provocate de dorința ei de mai bine. Regina Maria și-a îndeplinit datoria pe toate fronturile multiplei sale activități, dar, înainte de toate, pe acela al îmbărbătării și al ridicării morale a celor ce trăiau în jurul ei și aveau să hotărască, în cele mai tragice clipe, de soarta țării și a neamului. Se poate afirma că, în răstimpul pribegiei noastre în Moldova, Regina Maria a întrupat, și a întrupat frumos, aspirațiunile cele mai înalte ale conștiinței românești.

Da, știu că mi se va spune: dar au fost și Cotofeneștii! S-a povestit și s-a scris atât despre scandalurile petrecute în colonia sanitară franco-română de pe Valea Trotușului, încât mă cred îndreptățit să spun și eu o vorbă asupra lor, deși n-am pus piciorul la Cotofenești. Adevărul adevărat e greu de deslușit. Cotofeneștii au fost falca de măgar cu care mironosițele rămase la București, mai ales cele care au trecut prin brațele nemților, au izbit, ele și protectorii lor, în așa-zisele depravate de la Iași. Trebuie să recunosc însă că, în afară de cunoscutele exagerări bucureștene postbelice, încă de pe la sfârșitul anului 1917 se răspândiseră la Iași zvonuri care nu erau menite să sporească prestigiul moralității înaltei noastre societăți. Se vorbea de adevărate orgii petrecute între medicii francezi și dame și domnișoare bine cunoscute - totul sub înalta oblăduire a Majestății sale Regina. Multe din eroinele acestor jocuri, în care hazardul era mai puțin amestecat decât amorul, ar fi fost, după spusele lumii, persoane din cel mai apropiat anturaj al palatului regal.

Cu simpatia față de ofițerii francezi care-l caracteriza, generalul Averescu, îndată ce a venit la Guvern în ianuarie 1918, a ordonat

o anchetă la fața locului, dar, lucru ciudat, a însărcinat cu această anchetă tocmai pe generalul Văitoianu, ale cărui trei demoazele erau printre cele mai des citate ca fiind capul răutăților de la Cotofenești. Voluminos, cu interogatorii și cu mărturii amănunțite, raportul generalului Văitoianu a fost bineînțeles negativ. După indulgentul părinte, nu se întâmplase în tot cursul anului 1917 la Cotofenești nimic reprobabil din punct de vedere moral, căci cele câteva chefuri, prin care se serbase sosirea sau plecarea câte unui medic, nu depășiseră niciodată limitele de veselie și de bună ținută obișnuită în petrecerile tineretului. Depoziția unui soldat care văzuse pe gaura cheii o pereche dezbrăcată și într-o poziționare care, dacă mai lăsa ceva de dorit, nu mai lăsa nimic de ghicit nu părea întemeiată - după credința raportorului - decât pe o încercare de răzbunare față de un medic francez cunoscut pentru severitatea sa. Fără a împărtăși optimismul anchetatorului, prea interesat în chestiune nu pot da crezare nici tuturor turpitudinelor consemnate în rechizitoriul publicat în formă de roman de o lichea ca Barnoschi-Vasiliu, care și-a furat și numele, căci tată-său, Vasiliu, era simplu popă la biserica Barnoschi din Iași.

După umila mea părere, în această - pe vremuri - mult discutată afacere nu interesează atât faptele, adevărate sau exagerate. Problema trebuie pusă pe alt teren, căci e o problemă, e problema moralității în legătură cu răscolirea tuturor raporturilor etice în timp de Război. Pare sigur că destrăbălarea a fost la Cotofenești, îndoiala rămâne numai asupra gradului acestei destrăbălări, și în această privință pare că s-a exagerat mult. Dar destrăbălare n-a fost numai la Cotofenești, despre care s-a vorbit atât, destrăbălare a fost și la Pădureni, la centrul sanitar rusesc, despre care s-a vorbit mai puțin - și a fost și la Ghidigeni, și la Iași, și la Botoșani, despre care nu s-a vorbit deloc. În timp de Război nu se pot judeca problemele de moralitate cu criteriile din timp de pace. Când toate legile morale sunt răsturnate, când oamenii aleargă după oameni să se omoare, când epidemiile și mizeria, și toate privațiunile care sunt consecința lor exasperează nervii și întețesc patimile, când promiscuitatea sexurilor impusă de împrejurări răstoarnă barierele materiale ridicate de confortul pașnicelor civilizații, când viața și ziua de mâine par iluzii efemere - e natural ca și criteriile morale să se altereze, și ca anumite acte să nu mai aibă semnificația și importanța care li se atribuie în timp normal. Am cunoscut femei tinere și cumsecade care au făcut prostii în timpul Războiului, prostii de care se minunau și ele că le săvârșiseră odată înapoiate în pașnica lor casă din București. Așa văzute lucrurile, să nu ne mirăm prea mult dacă Regina va fi închis ochii asupra

multor fapte întâmplate și pe care nu le-ar fi putut opri. Așa au fost și cele de la Coțofenești, pe care poate nici nu le-a știut. Pe rochia ei albă, de mamă a răniților, Coțofeneștii nu pot fi o pată.

Pe lângă Regina Maria, care a fost Mare, bietul Rege Ferdinand a făcut la Iași o tristă figură. Împăratul Wilhelm a II-lea n-a voit Războiul astfel („So wolte ich den Krieg nicht"), Regele Ferdinand nu l-a voit deloc! Nu era Războiul lui; se pomenise încurcat în el nu știe nici dânsul cum, fiindcă îl împinseseră alții, cum am spus-o. Suferea adânc conștiința lui de Hohenzollern, căci, din două jurăminte, călcase unul. N-avea cap de strateg, și nimic din firea lui nu se potrivea cu Războiul. Își ieșise la Iași din toate obiceiurile, și pentru un timid ca dânsul obiceiurile erau legi a căror călcare îl făcea să-și piardă cumpătul. Se agăța mai mult ca oricând de fleacuri, de lucruri secundare, fiindcă își pierduse din ochi linia principală pe care disciplina din tinerețe îl învățase să calce. Croncănea toată ziua „da, da, da!" în ritm accelerat, ca un aparat de telegrafie Morse, dar fără să urmărească mai departe efectul sunetelor ce emitea. Nu era Războiul lui; lăsa pe alții, pe cei care-l hotărâseră și-l declaraseră, să-l conducă, să facă și să dreagă. Desenator abil, trasa cu mâna lui fină modele de decorațiuni și de nasturi, plictisit fiindcă nu era întrebuințat la nimic, omora muște pe geam cu o paletă flexibilă, pe care i-o procuraseră Aliații o dată cu artileria grea, și se lua la întrecere cu copiii lui în acest sport. Fleurta cu Elvira Popescu sau cu o sticlă de whisky și nu se da înapoi la ocazie de la o mică petrecere cu fetițe și cu sticluțe, ca de exemplu la Ghidigeni[33], pe când se desfășura la câțiva kilometri bătălia de la Mărășești. Gentil și blând ca, de altminteri, întotdeauna. Nu voise Războiul, dar, după ce lucrurile se învârtiseră prost și succesiunea evenimentelor păruse să-i dea dreptate lui, nu reproșa nimic nimănui, ba, dimpotrivă, căuta el să consoleze pe cei „culpabii", fără nicio convingere, de altminteri, ci numai din înnăscută politețe și blândețe de sentimente. Se supunea soartei cu acea forță de supunere care trebuia să-l ducă în preziua morții până la eroism, fără revoltă, dar și fără nicio putere de inițiativă, într-un sens sau în altul.

Complexă și ciudată natură era natura acestui om! Plin de însu-

[33] La Ghidigeni, Regele se dedea la petreceri libidinoase cu cele trei surori Bastache, care, sub costumul surorilor de caritate, își exploatau temperamentul. Conacul lui Chrissoveloni ajunsese de pomină, în timpul Războiului, pentru destrăbălarea care domnea acolo. Bărbații și cucoanele se încurcau noaptea prin odăi și prin paturi. Se povestea la Iași că lady Barclay, căutând în întuneric camera și patul generalului de Candolle, dăduse peste Van Saanen, plictisit peste măsură de această „eroare!". Istorioara avusese mult succes în Corpul Diplomatic din Iași. Chrissoveloni nu ținea la Ghidigeni numai casă de toleranță; deschisese și o fabrică de coniac, cu care, ca furnizor al Armatei, a câștigat frumos! „L'un payait l'autre!"

șiri alese, dar ascunse - și cu câteva cusururi, dar care săreau în ochi! Tratat cu un suveran dispreț de toți cei care-l cunoșteau numai de departe, până la Război, și ridicat în slăvi, după, de minciuna oficială, il ne méritait ni cet excés d'honeur, ni cette indignité!

Lumea-l credea prost, și era, în realitate, de o inteligență foarte fină; judeca pe fiecare și-l caracteriza cu o rară fericire de expresii, iar conversația lui era o adevărată plăcere, în doi - dar cum venea o a treia persoană, se fâstâcea și nu mai scotea din el decât stereotipul „da, da, da".

Lumea îl credea incult, și era în realitate cu adevărat erudit. Latinist distins, avea o ciudată pasie pentru botanică și cunoștea pe nemțește, pe românește și pe latinește numele fiecărui fir de iarbă, fiecărei flori. Vorbea mai multe limbi și era în curent cu literaturile lor, mai ales cu cele clasice. Cu cunoștințe istorice serioase, pătrunsese mai adânc decât oricare din noi în Istoria Românilor și atât de documentatele cuvântări pe care le-a pronunțat în cursul domniei lui la hirotonisire de episcopi și le făcea singur, fără ajutorul nimănui. Avea, în fine, un gust foarte sigur în artă, mai mult în arta decorativă decât în cea plastică, și nimeni nu-l întrecea în bibliofilie, în heraldică și în tactul cu care știa să aleagă o țigară bună de Havana.

Toate însușirile Regelui Ferdinand erau însă paralizate printr-o lipsă totală, dar totală, de voință. Era un abulic din naștere, și în copilăria lui, în loc să i se dezvolte voința prin educație, i-a fost încă și mai mult înăbușită prin severitatea celor care l-au crescut. Din disciplina de fier a Hohenzollernilor de la Sigmaringen a trecut sub disciplina tăioasă a unchiului său Carol. A crescut și a trăit în frică, până s-a urcat pe tron. Lipsa lui de voință ducea uneori la situații comice. Așa, de pildă, în 1920, pe când eram ministru de Interne în cabinetul Averescu, „partidul" hotărâse să numească la Universitatea din Iași pe Alexandru Otetelișanu și pe Al. Pogonat, amândoi „de ai noștri", dar P.P. Negulescu, ministrul Instrucțiunii și om cu principii în materie de învățământ, nu voia să-i propue în ruptul capului, pe baza articolului 81, ambii candidați fiind de o nulitate notorie. „Partidul" însă da zor lui Averescu pentru numirea secăturilor; era în ajunul concediului lui Negulescu pentru băi (băile constituiau alt principiu la care P.P. Negulescu n-ar fi renunțat în nicio vară) și se propusese soluția să iau eu interimatul instrucțiunii și să trec decretele. M-am devotat și eu tot unui principiu - spiritul de partid - și m-am dus cu decretele la Sinaia la Rege. Douăzeci de minute mi-a vorbit Regele așa de frumos că să lăsăm barem învățământului superior în afară de politică, că politica a otrăvit tot în țara aceasta,

că persoanele pe care le propuneam nu erau întru nimic indicate să profite de o numire excepțională, că pentru catedrele universitare, cel puțin, să se mențină principiul (alt principiu!) concursului și așa mai departe. Îl ascultam cu drag, îmi vorbea după pofta inimii, dar aveam și eu principiul meu de valorificat. După ce a isprăvit, i-am spus: „Aveți dreptate, deplină dreptate, sire, și așa va trebuie să fie, dar acum pentru ultima dată semnați aceste decrete[34]". Ferdinand s-a uitat lung la mine, a luat condeiul și a semnat ca un copil ascultător. Altă dată mă chemase la Cotroceni - era gripat și nu ieșise din casă și nu mai știu ce treabă avea cu mine. Terminasem, îmi luasem ziua-bună și eram cu mâna pe clanța ușii când îl aud că mă cheamă înapoi: „Argetoianu, vino să-ți arăt ceva". Ședea la biroul lui și-l văd că trage un sertar, scoate un decret și mi-l dă. Era un decret al lui Take Ionescu pentru decorarea fratelui său, Toma, cu Marea Cruce a Coroanei României. Citesc decretul și-l restitui Regelui cu un semn de întrebare: nu pricepeam de ce mi-l arăta. „Îl voi semna când vor zbura cai verzi pe pereți". Și cuvintele cădeau apăsat dintre buzele bietului om. A treia zi, deschizând Monitorul Oficial, primul decret promulgat care-mi sare în ochi era tocmai decretul cu pricina!

Lipsa totală de voință, neputința în care se simțea perpetuu provocau, după împrejurări, acele accese de timiditate și acele ieșiri intempestive care au făcut ca Regele Ferdinand să fie judecat cu atâta severitate, mai ales pe când era Prinț. M-am urcat odată la Craiova în wagon-lit, mergeam spre Viena, și soarta a voit ca să fie cabina mea lângă a lui și a lui Const. Coandă (pe atunci colonel). Nu mai știu încotro mergeau, undeva în străinătate. Cunoșteam prea puțin pe Prinț, dar foarte intim pe Coandă[35], și acesta voia să-l aducă să-mi facă politețe, adică să stea cu mine de vorbă. Cu mare greutate l-a făcut să îngâne câteva cuvinte și, pe când se trudea, schimba fețe, fețe.

După mai bine de 10 ani l-am revăzut la Viena, neschimbat. Împăratul Franz-Joseph îl numise șeful unui regiment de infanterie și venise să-i mulțumească. S-a dat în onoarea lui un mare prânz la Hofburg, urmat de o recepție. La prânz a trebuit să citească un discurs, iar la recepție - să facă conversație; a fost o suferință nu numai pentru el, dar și pentru noi - se încurca în sabie și în cuvinte, da din colț în colț cu aghiotanții după el, care-l readuceau în raza cercului de Curte din care tot da să scape, cu fața aprinsă ca un rac. Dacă în loc de Hohenzollern ar fi fost Popescu sau Karageorgevici, n-aș fi știut unde să mă bag de rușine. Dar cu pedigree-ul lui s-a putut stre-

[34] Decretele au fost anulate de G.G. Mironescu, ministrul Instrucțiunii în Cabinetul de o lună al lui Take Ionescu.

[35] A se vedea paginile despre Paris (1890) din aceste *Amintiri*.

cura prin toate fără mare pagubă. Întrucât privește accesele de impulsivitate, cine n-a asistat la ele la aproape fiecare paradă sau serbare publică, dinainte de Război, când se arunca în mijlocul mulțimii și făcea ordine în locul poliției, repezind lumea și înjurând pe comisari?

Nu-l pot uita la manevrele din Prahova din 1912, singurele manevre la care am asistat în viața mea, cum amenința și înjura un nenorocit de țigan care încremenise prezentându-i arma, în loc să pornească cu compania lui.

Toate slăbiciunile cântăreau puțin față de însușirile lui adânci. Cântăreau puțin în bilanțul omului, dar cântăreau mult în bilanțul Prințului. Regele Ferdinand nu fusese făcut să domnească cum nu fusese făcut să se căsătorească cu o „vedetă". Puterea și Regina Maria - Războiul și cortegiul lui de încercări stinseseră și ce mai rămăsese din flacăra tremurătoare a unei voințe care abia licărea și mai înainte. La Iași, nimeni nu s-a sinchisit tot timpul Războiului de prezența Regelui. Acesta e adevărul, și eu îl spun, de o place ori nu.

Discreția Regelui în ce privește acțiunea sa în desfășurarea Războiului și a mizeriilor care l-au însoțit a fost împărtășită și de vlăstarele Dinastiei, cel puțin până în ianuarie 1918 - când pentru o scurtă vreme au devenit mai zgomotoase, după cum voi povesti. Vlăstarele aveau însă o scuză, erau fragede. Lumea ar fi preferat, ce e drept, să știe pe Prințul Carol, care împlinise 22 de ani, în mijlocul soldaților în tranșee, iar nu vânător de muște printre fustele cucoanelor, la partea sedentară. Dar Alteța Sa era foarte ocupată, tocmai în acele vremuri, să-și creeze o familie, și Războiul căzuse într-un ceas rău, fără ca Prințul să fi fost întrebat dacă îi convenea sau nu. Regina singură, după cum am spus, muncea din greu. Dar ce putea să facă o biată femeie lăsată la propriile sale puteri, mai ales când cel mai elementar tact îi cerea să nu arunce prea în umbră silueta regalului ei soț? Pe lângă rolul de mamă a răniților și de alinătoare a suferințelor, Regina a mai jucat la Iași - cu câtă inteligență și cu cât farmec - rolul de agent de legătură între țară și Aliații din depărtare, și pe alt plan, între Rege și Misiunea militară franceză. Mulțumită ei, raporturile cele mai cordiale au domnit între Ferdinand de Hohenzollern (care niciun moment nu s-a gândit să-și schimbe numele Dinastiei într-un Windsor oarecare românesc) și generalul Berthelot. Mulțumită ei, un Saint-Aulaire, un Robert de Flers, un Luynes și câți alții au fost constant printre intimii palatului regal (fără dânsa, Regele i-ar fi ținut cu siguranță mai la distanță), intimitate care a dus direct la toată publicitatea din Paris, la articole asupra lui „Ferdinand le Loyal", asupra Reginei cu Crinul alb în mână, asupra jertfelor și ne-

norocirilor noastre - publicitate care ne-a salvat situația după pacea de la București din 1918 și pe timpul acceselor de arțag ale lui Ion I.C. Brătianu din 1919, la Conferința de pace. Un caraghios, Emil Cerkez, își bătea joc, între două pahare de vin, de o icoană pe care o evoca el însuși: Regina Maria în alb înfășurată, cu frumosul ei profil, cu o cruciuliță roșie pe fruntea strânsă în testimea, aplecată pe patul unui țigan ce zăcea cu obrazul belit de o schijă și pe care-l îngropa de viu sub un maldăr de crini albi șoptindu-i: „Do you mill country?". Do you mill country, nu vrea să zică nimic, căci Emil Cerkez nu știa o boabă de engleză și voia numai să-și râdă de nobila femeie. Idiotul! Nu putea să-și dea el seama cât bine au făcut acest „do you mill country?" susurat la urechile mârlanilor noștri și maldărele de crini și gesturile poate prea teatrale, dar pornite din adâncul inimii.

Ceea ce a lipsit în timpul Războiului, în anturajul imediat al familiei regale a fost un animator, un seminebun, un iluminat, un om care, sprijinindu-se pe curajul și pe tenacitatea Reginei, să scuture și să învioreze pe cei ce căzuseră pradă deznădejdii și se abandonaseră fatalității. În jurul familiei regale n-au fost însă, la București, ca și la Iași, decât niște blegi. Știrbei a fost un sfetnic, dar câtuși de puțin un animator, un sfetnic timorat, care, în afară de instrucțiunile lui Brătianu, exercita asupra familiei regale mai mult o acțiune deprimantă, un sfetnic plin de respect pentru puterea germană și de scepticism față de nădejdile Aliaților. În afară de el și de aghiotanții mărunți care nu ajungeau la cuvânt, mai erau în preajma Regelui generalul Leon Mavrocordat, căruia i-au succedat după scurtă vreme, la Iași, generalul Râmniceanu și Henri Catargi, mareșalul - trei personalități atât de șterse, încât ar fi trebuit cercetate cu lupa pentru a li se găsi câteva însușiri de notat. Toți acești domni n-aveau altă preocupare decât să-și asigure un trai cât mai bun și să se strecoare teferi până la sfârșitul încercărilor. Cum putea fi vorba de vlagă la indivizi care nu erau măcar conștienți de vremurile pe care le trăiau? Pe când oamenii mureau de foame și de tifos, generalul Mavrocordat a fost preocupat săptămâni întregi de înscrierea lui în Almanahul de Gotha cu titlul de „prinț", și de precăderea protocolară pe care o cerea față de celălalt „prinț" al curții regale, Barbu Știrbei.

Mavrocordat susținea că, în calitate de șef al Casei Militare, trebuia să treacă înaintea administratorului Domeniilor Coroanei, argument la care mai adăuga că „prințul" Barbu era numai colonel, pe când el era general, și încă de divizie. În ceartă s-a amestecat și mareșalul Henri Catargi, care a cerut pasul asupra tuturor. Corecturile Almanahului de Gotha sosiseră la Iași printr-un lung înconjur,

și prețioasele foi erau păstrate de Regele însuși[36], care, după lungi deliberări cu propria sa conștiință, a dat câștig de cauză lui Știrbei. Cei care îndrăzniseră să se ridice împotriva acestuia au fost pedepsiți prin îndepărtarea de la Palatul Regal, Mavrocordat numaidecât, iar Catargi - ceva mai târziu. Generalul Râmniceanu, numit în locul lui Mavrocordat, n-a avut decât un gând: să fie înaintat general de Corp de Armată, încolo, piară țara. De altminteri, și-a și atins scopul, spre marea supărare a lui Averescu.

Mai era și colonelul Găvănescu pe lângă Principele Carol. Un mediocru care făcea pe grozavul și-și învelea platitudinea în cutele tricolorului. Era numai vorbă, dar vorbă proastă.

Rolul doamnelor de onoare la Iași a fost șters. Trăiau și ele la umbra Reginei și făceau ce puteau. Le vom regăsi la București și voi spune două vorbe și despre ele. În timpul pribegiei le-am frecventat puțin, căci eram „en froid" cu Palatul Regal din cauza lui Știrbei. Mergeam câteodată pe la Simky Lahovari, în căsuța ce ocupa în strada Lascăr Catargiu, dar nici cu dânsa relațiuni prea intime n-am avut.

Cu resemnarea și cu fatalismul Regelui, cu concursurile de muște, cu panglicăria de toate culorile (un birou special al decorațiilor fusese instalat la Palat), cu „do you mill country", cu fleurturile și cu Almanahul de Gotha în locul Evangheliilor, familia și curtea regală luaseră, de cum ne-am instalat în Iași, poziția de operetă după modelul curții marii ducese de Gerolstein.

Am arătat sforțările Reginei Maria ca să scape din această deplorabilă atmosferă, dar ce putea să facă singură biata femeie: cu o floare nu se face primăvară. Regele Ferdinand și Principele Carol n-au fost un singur moment Rege și Principe în tranșee, care să împartă cu soldații primejdia și lipsurile, cum a fost în Belgia Regele Albert. În tranșee ar fi trebuit să stea mai ales în prima parte a campaniei, în toamna anului 1916. Poate că prezența lor continuă pe front n-ar fi schimbat lucru mare în soarta luptelor noastre, căci forțele care se încăierau erau prea inegale, dar ce legătură s-ar fi închegat între Dinastie și popor în comunitatea suferințelor și în reculegerea atâtor ceasuri de deznădejde. Ce epopee națională ar fi semnat Regele sau

[36] Probabil că în același compartiment al bibliotecii goale din cabinetul său din strada Lăpușneanu - fostul cabinet al directorului Creditului Urban - în care conserva, alături de o sticlă de whisky, portretul Elvirei Popescu și Anuarul Armatei. Am văzut cu ochii mei acest compartiment secret al Regelui, în februarie 1918, pe când eram ministru de Justiție și venisem să-i prezint o reclamație a unor colonei săriți la înaintare.
Ca să-mi dovedească că nu s-a repezit să ia Anuarul, a deschis ușa dulapului - și tristul spectacol mi s-a înfățișat. Biblioteca era cu geamuri și perdele verzi interioare, acestea împiedicau să se vadă conținutul ei.

măcar Prințul, dacă în retragerea spre Moldova în care au pierit în ploaie, în zloată și în nămol atâtea fragede existențe târâte cu sila peste Siret și atâția soldați istoviți de puteri - dacă în acest tragic marș al ultimei nădejdi, unul din ei s-ar fi pus în fruntea regimentelor și s-ar fi împărtășit cu suferințele celor mulți și nenorociți cum au făcut-o Regele Petru și Principele Alexandru din Serbia și până la mare! În Belgia, ca și în Serbia, Dinastiile nu se bucurau înainte de Război de cine știe ce popularitate - purtarea Regelui Albert și a Regelui Petru în campanie a cimentat însă pe vecie legăturile dintre Dinastie și popor. Dacă zăpăceala neașteptatelor prime lovituri poate fi invocată ca o slabă scuză a unei culpabile atitudini în Muntenia, în Moldova nu se mai poate invoca niciuna pentru justificarea lipsei Regelui și a Principelui din mijlocul soldaților. Cele câteva excursii, pornite din Iași în poleitul tren cu care se fugise pe ascuns din București și terminate pe front - mai ales pe la cartierele diviziilor - în automobile confortabile, nu pot fi luate în serios ca o încercare de apropiere de sufletele soldaților. Parade pe pajiștele înverzite, cu suplimentul de strapaț pe care-l pricinuiau oamenilor, cu distribuirea câtorva decorații la noroc și cu uralele poruncite de vagmiștri și întărite prin ghionturi năbușite, nu puteau apropia mult sufletele celor din tranșee de Rege și de Dinastie.

Situația în Moldova era însă de așa natură, încât carența Regelui în raporturile Dinastiei cu armata cade pe planul al doilea, oricât de regretabilă a fost. Marea defecțiune a Regelui și a familiei regale, un fel de „gran rifiutto", după expresiunea lui Dante, a fost săvârșită la Iași față de cei dindărătul frontului. Situațiunea se întorsese astfel încât mizeria și suferințele se mutaseră de pe front la partea sedentară. Acolo era nevoie de alinare și de mângâiere, acolo era primejdia de împărtășit, primejdia ce ar fi legat și călit legăturile. Regele, în loc să îndrumeze însă opinia publică buimăcită și încercările de restabilire a unei cât de rudimentare ordine în direcțiile administrative și sanitare, în loc să plătească cu persoana lui, în loc să ia într-un cuvânt atitudine de șef, a preferat să se facă nevăzut și a dezertat de la toate îndatoririle lui morale. Când soarta țării e în joc, un Rege nu se poate mărgini să fie o simplă mașină de iscălit. Resemnarea nu este o virtute.

Dar dacă Regele n-a știut să fie îndrumătorul și Sfătuitorul ascultat al unui popor ce pierduse aproape tot și era pe drum să-și piardă și capul, cine era să fie?

Guvernul?

La Iași, urmele Guvernului trebuiau căutate cu lumânarea. Brătianu nu se arăta nicăieri, de frică să nu fie luat de scurt de către primul venit. Pierduse cu totul încrederea în steaua și în norocul lui și, ceea ce era mai grav pentru un om de felul său, încrederea în sine. Îmbătrânise și, deprimat de tot ce vedea în jurul lui, nu se mai interesa decât de știrile de departe, de pe frontul occidental, și acestea nu erau prea îmbucurătoare. Îl plictiseau rușii de la Stavka cu pretențiile, și din martie 1917 înainte, după revoluție, rușii de la Nicolina cu amenințările. Pentru o acțiune de redresare morală, Brătianu era lipsă la raport. Dar cine să fi fost prezent? Bătrânul Costinescu își văzuse visul împlinit prin intrarea României în acțiune și apoi făcut țăndări, după dezastrele din toamnă. Renunțase la Ministerul de Finanțe, și ministru fără portofoliu, fără vlagă și fără nădejdi, nu mai ieșea nici el din casă. M-am dus să-l văd în căsuța în care locuia în strada Gheorghe Asachi - l-am găsit obosit și gârbovit, abia se mișca, era sfârșit. Take Ionescu, promovat vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, nu se gândea decât la două lucruri: la Adina Cordescu și la automobilul lui, ca să poată fugi în minutul în care nemții ar fi străpuns frontul. Ca să aibă un automobil la poartă gata de plecare, primise să intre în Guvern aproape fără condițiuni și împotriva părerii prietenilor săi politici. Se străduia, dar cu eforturi limitate, să puie mâna pe portofoliul Externelor, care-l atrăgea, după câte mi s-a părut, mai mult ca un pretext să se ducă în Occident ministru de Externe român, fiind mai la locul lui la Paris decât în Iașiul izolat și blestemat. Cel puțin așa spunea. Pe Adina o trimisese deja înainte, la Petrograd, să-l aștepte. Mișu Ferechide nu se dezlipea de fustele dnei general Mustață (născută Stan) decât pentru zilnica partidă de bridge. Iancu Duca, vecinul meu din strada Păcurari, în perpetuă stare de tremarelă, se scărpina, ofta și se scărpina iar, consultând pasiențele asupra soartei României. Din când în când mă pomeneam cu Nina Duca: „Mai vino, dragă, de remontează pe Jean!" - dar cum aș fi putut remonta eu o cârpă? Când mă apuca, trebuia să-i fac un curs asupra păduchilor și a tifosului exantematic. Ce să mai vorbesc de ceilalți miniștri.

La drept vorbind nu putea exista o acțiune de Guvern, fiindcă nu mai exista Guvern. Tăiat în două, liberalii și conservatorii, cele două jumătăți inegale, nu se înțelegeau pe nimic. Consiliile de Miniștri erau ședințe formale, pentru semnături, și fiecare grup de miniștri se întrunea în parte, la Brătianu și la Take Ionescu. Marele Cartier se înstăpânise pe toate firele de comandă și mobilizase aproape toate serviciile, așa încât, fără putere înlăuntrul lui și din cauza neînțelegerilor, Guvernul apărea și mai neputincios în afară din cauza restrângerii autorității sale.

Dar nici în afară de Guvern nu era vreo inițiativă de căutat. Iorga, care prin discursul său într-adevăr inspirat din decembrie[37] trezise oarecare speranțe, se înapoiase la scrisul lui, precum câinele la lături. Scria de dimineață până seara lucruri pe care nu le citea nimeni și din care o bună parte apărea în Neamul Românesc, distribuit soldaților pe front (pe spezele Guvernului) ca să astupe cu el vârfurile bocancilor prea mari sau să învelească mucurile de lumânări prin bordeie și prin tranșee. Profetul și poetul avântat asupra căruia Domnul își întinsese mâna o clipă recăzuse în jețul poligrafului pisălog și reîncepuse să otrăvească generațiunile cu flecăria lui și nu se mai gândea, ca de obicei, de altminteri, decât la el, care era el sau nu era el, după împrejurări, și care, în vanitatea lui fără margini, nu se preocupa decât de raporturile sale personale cu Războiul mondial. Nu era nici în stare să scrie Istorie, darmite să o facă.

În afară de Guvern și de Iorga nu mai erau alți oameni cu destulă autoritate sau cu destul talent ca să determine curente în mase. Mai eram noi, oamenii de curând veniți în politică, cu sufletele și cu mâinile curate. Am încercat. Au încercat o mână de tineri, mai toți din Partidul Liberal, să formeze, grupați în jurul lui George Diamandi, un curent de extremă stângă; am încercat eu cu ce mai rămăsese din vechiul Partid Conservator să pornesc un curent de dreapta. N-am reușit nici unii, nici alții, căci ne-am izbit cu toții de apatia și de blegăria iubiților noștri concetățeni. Cititorul va găsi mai la vale însemnările necesare pentru a putea urmări etapele înfrângerilor noastre.

Singurii care la începutul anului 1917 ar fi putut îndruma opinia noastră publică spre o atitudine de demnitate omenească și națională, spre o rezistență morală care ne-a lipsit au fost militarii. Dacă în capul Marelui Cartier ar fi fost generalul Averescu sau poate chiar și caraghiosul de Grigorescu, cine știe cum s-ar fi îndrumat lucrurile. Dar generalul Averescu era deja pe acele vremuri oropsit, iar generalul Grigorescu era încă un necunoscut, și în fruntea Marelui Cartier se disimula generalul Prezan, care se temea de responsabilități și căruia îi era frică de nevastă-sa și de maiorul Ion Antonescu, care-l ducea de nas. În cursul acestor amintiri, cu prilejul evenimentelor din 1931, voi căuta să încadrez cu nepărtinire figura lui Prezan, dar mă întreb dacă Take Ionescu nu se gândea la el spunându-mi într-o zi: „A trebuit Războiul acesta ca să se vadă cât de proști sunt generalii".

[37] În 14 decembrie 1916, în sala Teatrului din Iași, unde se deschiseseră dezbaterile Camerei, Iorga a ținut de la locul său, cu prilejul Mesajului, o scurtă cuvântare, cum n-a mai ținut alta în viața lui. „C'était la montagne inspirée" au trecut prin noi toți fiorii celui mai înalt patriotism, iar, după ce a vorbit, Brătianu, emoționat și el, a cerut afișarea discursului. Zile întregi nu s-a vorbit la Iași decât de discursul lui Iorga...

Carență, defecțiune, incapacitate, iată termenii care caracterizează atitudinea celor care în Iașii nenorocirilor noastre duceau nu numai răspunderea trecutului, dar și speranțele viitorului. Ne-am ales de sus și până jos cu anarhia și cu demoralizarea, așa încât numai cu ajutorul lui Dumnezeu și al norocului am putut să facem față, ca vai de noi, greutăților pe care soarta ni le pusese în drum.

Câteva săptămâni la Odessa • Odessa - oficină politică românească • Parlamentarii români deschid club și băcănie • Deputații și senatorii liberali, până și doctorul Angelescu, înjură la Odessa pe Brătianu de-l spurcă • Mă străduiesc să găsesc o formulă pentru întemeierea unui nou partid pe baze conservatoare • Pun împreună cu P.P. Negulescu și I. Grădișteanu temelia unui partid constituțional • Însărcinăm pe Negulescu să redacteze o expunere de motive-program • Odessa - centru de afaceri, mai ales de afaceri veroase • Răniții români din Odessa • D-rul Caranbel • D-rul Ciru Iliescu • Belelena și salonul ei de la Hotel de Londres • Coana Alexandrina Geblescu • Eliza Șuțu • Nicolae Krupenski • Românii din Odessa • „Carlos Primus" • Cartamischef • Dna Russov.

În desfășurarea evenimentelor din anul 1917, Odessa a jucat un rol însemnat. Un an și mai bine, metropola Mării Negre a fost nu numai loc de descongestionare pentru prisosul de populație din Iași, dar și un focar foarte activ de plămădeală a opiniei noastre publice. Într-un timp s-a făcut poate mai multă politică la Odessa ca la Iași. Acolo, în acel colț uitat de Război, în liniștea unui trai fără greutăți[38] a încolțit sămânța reformelor radicale[39], fără de care mai nimeni nu vedea o posibilitate de refacere a României după Război. Nu e vorba, s-au văzut și s-au făcut de toate la Odessa, nu numai politică. De la salturile de căprioară ale cvasioctogenarului Ferechide prin vâlcelele de la Mali Fontaka, în tovărășia ofilitei doamne Mustață-Stan, până la partidele de pomină de la opulenta doamnă Geblescu, care se transportase de la Iași la Odessa cu o impresionantă masă de poker în cinci colțuri și cu feciorul Ghiță ca crupier - trecând prin gorăitul politicienilor de duzină care roiau în jurul meselor de marmoră prin cafenelele de pe Ekaterinskaia, înjurând și spurcând pe Brătianu și învârtind câte o afacere. Erau însă la Odessa și oameni cumsecade și cu scaun la cap, care, după ce-și liniștiseră nervii zdruncinați de orori

[38] Până în ianuarie 1918, când s-au dezlănțuit bolșevicii și la Odessa.
[39] Reforme nerealizate, din nenorocire.

rile retragerii în Moldova, se gândeau la ziua de mâine. E probabil că de când o întemeiase împărăteasa Ecaterina și o clădise Richelieu, Odessa nu văzuse atâta frământare omenească[40].

Această frământare face parte integrantă, cu nădejdile și scăderile ei, din dospirea României întregite și ca atare își are locul ei în Istorie. Ar fi fost de dorit ca printre românii care au participat la toate câte s-au petrecut la Odessa să se găsească măcar unul care să ne dea o povestire amănunțită a celor întâmplate acolo, în șir cronologic, și o icoană a vieții zilnice. Nu am cunoștință despre o asemenea încercare și nu cred că există. Poate să-și fi notat vreunul din acești pribegi români amintirile și să mai iese cu timpul ceva la iveală. Ar fi de dorit. Eu voi încerca să aștern aci ce știu, dar sunt departe să știu tot, căci am fost, deși în mai multe rânduri, numai un oaspe foarte vremelnic al Odessei, unde mă duceam mai mult să-mi văd și să-mi îmbărbătez părinții decât să fac politică. Între altele, e toată partea finală a persecuțiunii românilor de către bolșevici, a îmbarcării și a deportării parlamentarilor noștri la Sevastopol, despre care n-am putut afla decât foarte puține lucruri de o neîndoielnică autenticitate.

Exodul românilor spre Odessa a început sub o întreită influență. Au fost mai întâi oamenii care au vrut să se pună în siguranță și care, neavând nicio îndeletnicire în desfășurarea evenimentelor din Moldova, n-aveau ce căuta la Iași. În această categorie intrau mai ales oamenii în vârstă, femeile și copiii, dintre care mulți părăsiseră Bucureștii pentru a se duce, dacă nu până la Paris - și chiar mai departe - cel puțin până în Suedia sau în Norvegia neutre. Au fost apoi cei evacuați de Guvernul nostru, cu învoirea Guvernului rusesc - guri inutile, care nu mai puteau fi săturate la Iași. Astfel au fost o serie de răniți și de bolnavi, cu medici și cu un întreg personal sanitar. Au fost, în fine, cei poftiți de Guvern să plece din Moldova nu numai cu învoirea autorităților rusești, dar chiar după dorința lor expresă.

Într-adevăr, după dezastrele din Muntenia și retragerea în Moldova, Înaltul Comandament rus, care nu era deloc sigur de puterea de rezistență a frontului de pe Siret, ceruse Guvernului românesc: 1)

[40] Până nu s-au instalat bolșevicii cu Rumcerodul lor, nu s-a făcut la Odessa decât politică românească; politică rusească nu s-a făcut. Locuitorii Odessei primeau știrile de la Petrograd très vite după mai multe zile și chiar după o săptămână, și imboldurile politice nu se respectau la o distantă atât de mare. Pe când eram la Odessa în ianuarie 1917, știrea uciderii lui Rasputin, atât de importantă în politica internă a Rusiei, aproape n-a fost comentată, și săvârșirea omorului n-a fost cunoscută în toate amănuntele ei. Abia mai târziu am aflat de la Poklevski, care ținea amănuntele de la Marele Duce Dimitrie Pavlovici, cum s-a petrecut drama. Otrava procurată de dr. Lazover nefacând niciun efect, Iusupov a tras primul glonț în stareț. Acesta a căzut, apoi s-a ridicat și a căutat să fugă. Purișkievici s-a luat după el, trăgând cu revolverul. Abia în grădină a căzut namila moartă.

contopirea rămășițelor armatei noastre cu armata rusească, punând astfel și forțele noastre militare sub Comandamentul Suprem rus; 2) predarea căilor ferate din Moldova rușilor și 3) evacuarea întregului Guvern, cu Rege și Parlament în Rusia, la Cherson. Brătianu nu acceptase, dar nici nu refuzase propunerea, neștiind ce trebuia să aducă ceasul, și, după obiceiul lui, temporizase. Era o hotărâre greu de luat. Pe de o parte, perspectiva să ne găsească pacea fără țară și fără armată, cu Regele și cu Guvernul la cheremul rușilor. Rușii nu erau francezii, și Cherson nu era Le Havre - ce e drept că nici noi nu fusesem belgienii. Pe de altă parte, perspectiva ruperii frontului de către nemți, năvălirea Moldovei și prăbușirea noastră fără nici măcar un guvern legal undeva, fie și la Cherson. Brătianu ținea pe muscali cu vorba, și cu cât se consolida Siretul, cu atât se agăța mai mult de Moldova și de Iași. Dar ca să facă ceva și pe placul rușilor, consimțise la mutarea parlamentarilor la Cherson, fiindcă n-avea nevoie de ei la Iași. Senatorii și deputații fură poftiți cu insistență - forțați nu puteau fi - să treacă Prutul și, până să se organizeze o instalație la Cherson, să meargă și să aștepte la Odessa. O comisiune destul de numeroasă fu trimisă la Cherson pentru instalarea Parlamentului și a parlamentarilor. Dar printre aceștia, niciunul nu voia să audă de Cherson, și mai toți s-au oprit la Odessa. Comisiunea trimisă la Cherson a lucrat însă tot anul 1917, cu intermitențe - mai domol când frontul se arăta liniștit, cu mai multă râvnă când frontul da semne de neliniște, cum s-a întâmplat în iulie. Comisiunea a sfârșit prin a se înapoia la Iași, în octombrie, după întinderea bolșevismului în Rusia.

În aceste împrejurări, în afară de scurta sesiune din martie și de sesiunea din mai-iunie consacrată reformelor constituționale, toată mișcarea parlamentară s-a desfășurat în cursul anului 1917 mai ales la Odessa. Acolo, pe la unul și pe la altul, prin cafenelele de pe Ekaterinskaia și chiar și pe trotuare, vedetele și profitorii partidelor și-au răstignit șefii și au pus țara la cale, în interminabile șuete și conciliabule. Lăsând la o parte parlamentarii rămași la București (foarte puțini) și cei plecați peste nouă țări și nouă mări, aproape toți cei rămași la dispoziția Guvernului din Iași se strânseseră între sesiuni la Odessa, unde Guvernul avusese chiar părintească grijă să instaleze un serviciu de plată a diurnelor, care se soldau în ruble, rubla fiind socotită 2 lei. Acest serviciu închiriase o prăvălie, cu mai multe anexe, într-o stradă mai dosnică, paralelă cu Deribasovskaia, căreia, dacă nu mă înșel (am fost numai de două ori acolo), îi zicea Kondratenkaia sau așa ceva. În acea prăvălie, pe lângă oficiul diurnelor, se mai înființase și un cerc parlamentar și o tarabă de desfacere pentru anumite produse și mărfuri, unde legiuitorii pribegi puteau să-și procure cele necesare cumpărându-le în detaliu, pe prețul de gros. Aceste operațiuni de desfacere, ca și cele de aprovizionare de la Iași, au fost un bun prilej de câștig pentru câțiva membri din birourile Camerei și Senatului[41] și pentru câțiva funcționari ai ambelor Adunări.

Cercul parlamentar n-a prea avut succes. Poate din cauza localului și a promiscuității cu șvaițerul și cu sardelele, poate că și din cauza predominării membrilor din majoritate, care făcea să degenereze discuțiile în certuri de partid. Membrii cercului erau convocați din când în când pentru a lua rezoluții eroice ce trebuiau aduse la cunoștința stăpânirii. Toți erau ostili Guvernului, și la Robinat[42] îl amenințau cu moartea, dar îndată ce se întruneau la cerc începeau să se certe între ei și nu cădeau niciodată de acord asupra unei moțiuni. În septembrie, venit la Odessa dinadins pentru a strânge semnături pe o moțiune împotriva regimului, am participat și eu la două ședințe, cu un succes foarte relativ, pe care-l voi relata mai jos.

E drept că în septembrie îndârjirea parlamentarilor mai slăbise. Amenințarea bolșevică începuse să se desineze, și traiul la Odessa devenise mai greu, iar, pe de altă parte, Mărăștii și Mărășeștii, ca și știrile din Occident, unde trâmbițata victorie germană întârzia, întăriseră întrucâtva situația lui Brătianu. Adevărata dezlănțuire a patimilor și-a făcut drum printre refugiații de la Odessa în timpul primăverii, înainte de sesiunea din mai și îndată după această sesiune, în preajma și pe timpul luptelor de pe Siret. Mai cu seamă în primăvară. După suferințele, grijile și privațiunile din timpul iernii, domnii parlamentari se simțeau la Odessa în securitate, din toate punctele de vedere. Casă și masă bună, petreceri sub toate formele redau fiecăruia puterile pierdute în lupta dusă ceas cu ceas de la părăsirea Bucureștilor, pentru un minimum de existență. Oamenii își reveneau în fire de cum puneau piciorul pe malul Mării Negre și, departe de tifosul exantematic, de front și de Brătianu, politicienii de duzină care mâncaseră până la Război din palma stăpânului deveneau botoși. Era o adevărată plăcere să auzi pe Ion Stănculeanu, cap de Moise tâmpit, străin de dalta lui Michelangelo, scuipând dintre favoriți cele mai triviale insulte la adresa lui Ionel Brătianu, pe care Toni Iliescu, C. Cernescu, Dobrescu, Athanasiu, generalul Lambru, generalul Crăiniceanu și alții îl înjurau - simplu - de mamă. Niciunul nu se mai îndoia acum de victoria germanilor. În cel mai bun caz pentru noi, de imposibilitatea lor de a fi învinși. Câțiva nemțofili

[41] Între altele, afacerile făcute de senatorul Măciucă au rămas de pomină.
[42] Cafenea de pe Ekaterinskaia.

- erau câțiva și printre noi, printre ruși erau mulți - începuseră să ridice capul tot mai sus, și Nicu Ghica-Comănești, deputat marghilomanist, demonstra matematic tuturor, cu gazetele engleze în mână, că până la sfârșitul anului submarinele germane vor fi distrus toate mijloacele de ravitaliere ale Angliei.

Cu vază mai multă ca acești caraghioși, doctorul Angelescu perora pretutindeni. Îi cârâia gura de dimineață până seara. Venise și el să-și instaleze copiii la Odessa, de frica molimelor din Iași. Și era supărat foc, fiindcă fusese lăsat pe dinafară la remanierea ministerului (Guvernului) din decembrie 1916. Țipa ca din gură de șarpe împotriva samavolniciilor lui Brătianu, împotriva pungășiilor lui Alecu Constantinescu („pe care-l am la mână cu acte, domnule! Am cu ce să-l spânzur în Piața Teatrului, domnule!"), împotriva incapacității generalului Mișu Iliescu - și a tuturor. Întărâta pe cei mai habotnici liberali împotriva Guvernului, încuraja pe cei câțiva tineri deputați care, în jurul lui George Diamandi, pregăteau un partid al muncii, se prefăcea că se înțelege cu mine și cu Ionaș Grădișteanu pentru întemeierea unui nou partid de ordine, de cinste și de autoritate[43]. În realitate, după cum s-a văzut mai la urmă, toată larma lui Angelescu era numai șantaj, ca să silească pe Brătianu să-i dea ceva.

În trecerile mele prin Odessa m-am amestecat cât mai puțin posibil în ciorba parlamentarilor. Era ciorba liberală în care aș fi căutat în zadar cu lingura o bucată de carne gustoasă printre zarzavat sfrejit și printre ochi de grăsime. Deși nu mai eram tocmai tânăr, cei trei ani de politică pe care îi aveam în urma mea, din care doi îi petrecusem mai mult în volbura luptelor naționale decât în aceea a meschinelor concurențe de partid, nu secaseră în mine izvorul iluziilor. Trăisem însă îndestul viața de partid ca s-o pot cântări și-mi dam seama că dezastrul Războiului nu însemna atât falimentul nației, cât al regimului sub care trăisem. Al regimului politic, înainte de toate. Ne găseam în fața falimentului mărturisit al celor trei partide cu care România intrase în Război. Partidul Liberal, bătut de toate valurile dezastrului, tras la răspundere de toată lumea, blestemat în toate unghiurile țării, sta în fața lichidării lui; Partidul Conservator, tăiat deja în două în 1915 prin eliminarea lui Marghiloman și a partizanilor săi, primise în toamna anului 1916 trei lovituri consecutive, prin moartea lui Nicu Filipescu, prin nereușita politicii lui (partidul se identificase cu curentul care ne-a împins în Război) și prin uzurparea șefiei de către Take Ionescu, și nu mai exista decât în amintirea

[43] Înșelase și pe bietul P.P. Negulescu. A se vedea în Anexa nr. III, scrisoarea acestuia către profesorul Gusti.

oamenilor - Partidul Conservator Democrat, în fine, contopit cu rămășițele celui Conservator, încetase să mai constituie o formațiune politică independentă și se dizolva încetul cu încetul, împreună cu fracțiunea conservatoare veche, din pricina totalei carențe de inițiativă a șefului său. În cât mă privea pe mine, mă simțeam prea nou în politică și prea lipsit de autoritate ca să ridic steagul partidului meu căzut din mâinile unui conducător pe care niciun adevărat conservator nu-l mai recunoștea ca atare. Simțeam totuși în mine atâta vlagă, atâta putere de muncă, atât „dinamism", după cum a recunoscut-o după Război însuși Take Ionescu, încât nu puteam sta cu brațele încrucișate în mijlocul descurajării generale.

Pentru ca cei care mă vor ceti să priceapă starea mea de spirit și inițiativele mele de atunci, inițiative care, privite prin lumina a tot ce s-a întâmplat mai târziu, par cam copilărești, trebuie să nu uite că nimeni nu-și da seama în 1917 că Războiul odată sfârșit va fi urmat de o revoluție generală a tuturor raporturilor sociale. Lipsa noastră de experiență și, trebuie să o mărturisesc, lipsa noastră de judecată nu ne-au înfățișat din vreme situația postbelică ca o problemă nouă de rezolvat. Când mă gândesc înapoi la acele vremuri mari în care se plămădea o altă lume, nu pot să pricep cum am putut fi atât de proști să nu vedem ce crăpa ochii, mai ales cei care am dat dovezi că nu eram tocmai proști. Cum am putut noi crede un singur moment că lumea răscolită printr-o învălmășeală în care se ciocneau toate forțele și toate rezervele omenirii, în care masele înarmate au luat cunoștință de puterea lor, în care s-au irosit miliardele cu miile, dezorganizându-se toate așezările regimului capitalist - că lumea aceasta însângerată și istovită putea să-și reia firul existenței ei pașnice acolo unde îl întrerupsese și că acest Război fără precedent în istorie însemna un simplu indiciu zgomotos în viața normală a popoarelor?

E de necrezut, dar așa a fost. Nici n-a trecut cuiva prin minte, în tot cursul anului 1917, că Războiul ar putea schimba ceva în economia țărilor civilizate; schimbările nu se întrezăreau pe atunci decât în regimul politic, în sensul unei eventuale hegemonii a învingătorilor și al unor posibile tulburări de ordin constituțional în țările învinse. De fapt, toată lumea avea ochii pe hartă, iar nicidecum asupra tabelelor statistice care de altminteri nici n-ar fi putut fi ținute la zi. Schimbările așteptate erau schimbări de granițe, nu de ordin economic și social, și atât de profunde, încât se modifica cu totul, prin repercuția lor, întreaga evoluție a omenirii. Nici chiar revoluția rusească nu ne-a deschis ochii. Informațiile noastre aproximative ne-au făcut să privim evenimentele din martie 1917 sub un unghi

cu totul fals. Nu numai la noi, dar în Europa întreagă, răsturnarea țarismului a fost salutată cu mulțumire, ca o îndrumare a Rusiei pe calea constituțională și a controlului cetățenesc, ca o salvare a unei mari națiuni de sub jugul corupțiunii și bunului plac, ca o lămurire a politicii rusești de război în sensul unei mai strânse și mai leale colaborări între Aliați. Flecăria și naivitatea unui Miliukov, unui Gucikov, unui Rodzianko au fost luate drept mari virtuți, iar farsorul jidan Kerenski, drept un om de geniu. La o revoluție marxistă nu s-a gândit nimeni la începutul mișcării; până în toamnă, până la lovitura lui Lenin, problema constituțională și convocarea unei Constituante au preocupat singure opinia publică în Rusia și în Europa.

Nu caut în starea de spirit care domina încă în prima jumătate a anului 1917 o scuză pentru lipsa noastră de prevedere, ci o explicație. Fapt este că nu ne îndoiam nimeni că, odată pacea semnată, toate vor fi luate de unde fuseseră lăsate și continuate mai departe. Și toată lupta care se schița în capul nostru, și toate puterile care se mobilizau în sufletele noastre aveau un singur scop: să nu îngăduie ca greșelile comise pe terenul politic înainte de Război să fie săvârșite și după. Eram o mână de oameni, împărțită între Iași și Odessa, mai toți foști conservatori din speța celor buni, adică a celor cu conștiința și cu mâinile curate, care ne dam bine seama că vechile partide falite nu mai puteau să învie, că lumea vrea altceva și că nimeni nu se mai împăca cu ceea ce fusese, dar fără zdruncinarea bazelor fundamentale. Cercetând fiecare în parte cauzele nenorocirilor care se abătuseră asupra țării, ajunseserăm la concluziuni aproape identice. Originea slăbiciunii și incapacității noastre guvernamentale o găsisem în minciuna vieții publice, în fățărnicia regimului nostru politic. Trăisem, într-adevăr, decenii de-a rândul până la intrarea în Război sub un fals regim constituțional. Importasem din Belgia cea mai democratică Constituție, în care se specifica ritos că „toate puterile în Stat emană de la națiune" și, în realitate, națiunea fusese exclusă nu numai de la orice manifestare a puterilor sale, dar chiar și de la orice control al afacerilor publice. Covârșitoarea și tiranica influență a lui Ion Brătianu după Războiul de Independență, egoismul Regelui Carol I, care în lunga lui domnie a urmărit, înainte de toate, liniștea Coroanei - au făurit un regim de dictatură „sui generis", dictatura alternativă a șefilor de partide. Regele chema succesiv la putere pe șeful fiecăruia din cele două partide, liberal și conservator; șeful își alegea opt colaboratori și câteși nouă împreună alegeau numărul prevăzut de senatori și de deputați. Parlamentul devenea astfel o simplă cameră de înregistrare a legilor făurite de Guvern, iar de un control eficace

exercitat prin reprezentanții națiunii nu putea fi nici vorbă cât timp acești reprezentanți erau numiți de Guvern. Regele nu se amesteca decât în politica externă, pe care o încurca, lăsând organizarea și administrarea țării pe mâna primului său ministru. El se mulțumea în această privință cu rolul unui arbitru care hotăra momentul în care o echipă trebuia să facă loc celeilalte și între momentele acestor schimbări, care singure pasionau o opinie publică otrăvită prin politica de gașcă, se mulțumea să iscălească tot ce guvernele îi prezentau. Patruzeci și mai bine de ani, Regele Carol I a fugit astfel de răspundere, iar profesioniștii interesați ai politicii i-au făcut reputația de Rege Mare și Înțelept. În ceasul scadenței însă, în pragul falimentului țării, în prăbușirea tuturor nădejdilor noastre, Istoria l-a tras la răspundere și l-a clasat printre cei mai slabi cârmuitori de popoare.

Cea mai bună soluție pentru evitarea greșelilor din trecut se prezenta astfel de la sine în întronarea unei adevărate vieți constituționale. Respectul spiritului și literei Constituției, lărgirea dreptului de vot și educațiunea cetățenească a alegătorilor, suprimarea rotativei de guvernământ ca consecință naturală a aplicării sincere a textelor constituționale - ne păreau punctele de plecare cele mai indicate pentru acțiunea de însănătoșire politică pe care voiam să o întreprindem. Evadat din infernul Iașilor, m-am dus să petrec Paștele la Odessa împreună cu părinții mei[44]; i-am găsit acolo pe Ionaș Grădișteanu și pe P.P. Negulescu și am hotărât toți trei să punem bazele unui partid constituțional. După mai multe ședințe de discuțiuni animate, în care-mi luasem plăcuta sarcină să împac îndărătnica încăpățânare a lui Negulescu, am ajuns la 3 concluziuni:

1) că Partidul Conservator nu mai putea fi înviat și că nici n-ar fi trebuit, deoarece purta și dânsul răspunderea greșelilor trecutului, deși într-o proporție mai mică decât Partidul Liberal;

2) că trebuia creat un partid nou de ordine și de autoritate, mai ales față de valul roșu care ne amenința dinspre Rusia, și că cea mai potrivită denumire pentru un astfel de partid de dreapta (eram toți trei conservatori și nebuniile oamenilor de stânga, care începeau să se profileze pe orizont, ne întăreau și mai mult în convingerile noastre) era acea de Partid Constituțional;

3) că întemeierea partidului nu trebuia făcută cât timp ne aflam în stare de Război, cât timp jumătate de țară era sub ocupația inamicului și cât timp nicio acțiune de organizare și de propagandă nu era posibilă - dar că pregătirea noului partid trebuia să înceapă imediat.

Pentru această pregătire ne trebuia un proiect de program cât de

[44] Plecat din Iași la 23 martie, m-am înapoiat la 24 aprilie 1917.

succint, fie și în câteva puncte, dar însoțit de o introducere, de un fel de expunere de motive cât de lungă, în care să se facă istoricul trecutului, al greșelilor trecutului mai ales, și să se arate nădejdile de îndreptare. Ne-am înțeles fără greutate să lăsăm lui Negulescu sarcina să redacteze și introducerea, și programul.

P.P. Negulescu ni se înfățișa în acele vremuri la Odessa, lui Grădișteanu și mie, cu aureola omului politic vergin, care nu ducea în spinare nimic din răspunderea trecutului. Îl cunoscusem la București foarte puțin, era înscris în Partidul Conservator, dar nu se arăta pe la întrunirile noastre, fiindcă fugea de locurile unde se fuma și unde aerul era confinat. L-am văzut o dată la Nicu Filipescu, care făcea mare caz de inteligența și de cultura lui și a venit într-o seară la Cercul de Studii să ne facă o conferință, care ne-a impresionat pe toți prin claritatea expunerii și prin preciziunea deducțiunilor. Chiar în doi și în intimitate, vorbea ca de la catedră, fără să ridice niciodată glasul, aproape fără accent, dar răspicat și cu vorbe alese, făcând pauze scurte după fiecare frază, ca să-și menajeze respirația. Toate gesturile lui erau măsurate, nu făcea unul de prisos și călca precum un porumbel încălțat, mândru și fără grabă, cu pași măsurați și identici până la centimetru. Îmbrăcat la orice oră a zilei cu eleganța unui Brummel, avea o deosebită afecțiune pentru gulerele de catifea la haine și pentru pălăriile și mănușile gris-perle. Învelit în blănuri iarna, nu ieșea nici în toiul lui iulie decât cu un pardesiu pe braț. Deși nu semăna deloc cu Titu Maiorescu, maestrul lui, a cărui catedră o ocupa la Facultatea de Litere din București[45], părea că vrea să imite pe ilustrul său predecesor cu care nu avea decât o singură trăsătură comună: obiectivitatea cu care tăia fire de păr în patru. Impasibilitatea atitudinilor lui nu era în realitate dictată, cum se credea, de grija unei siluete estetice, ci de frica de oftică. Slab de plămâni (pare că în tinerețe scuipase chiar sânge), trăia cu groaza în sân și cu termometrul în buzunar. Fiecare mișcare, obiceiurile lui, orele la care se culca și se scula - toată disciplina vieții lui erau determinate de urcarea sau coborârea coloanei de mercur. Practic și banal, fără un pic de avânt poetic, cine l-ar fi judecat numai după înfățișare l-ar fi așezat în vitrina eroilor romantismului exasperat din începuturile secolului trecut și ar fi greșit.

Acestui Werther cu aripile tăiate încredințaserăm noi primii pași ai ideii care trebuia să ne mântuiască țara. Dacă Negulescu și-ar fi mărginit cariera lui aci, n-aș fi insistat asupra personajului. Dar co-

[45] Catedra de Istorie a Filozofiei. Maiorescu ocupa două catedre la Facultate - pe cea de Logică o deținea Nae Ionescu.

laborarea noastră de la Odessa a fost bogată în consecințe, căci, din cauza legăturilor înnodate în 1917, l-am târât după mine în Liga și mai apoi în Partidul Poporului și, scoțându-l din umbra în care trăise până atunci, am făcut din el un fruntaș al vieții noastre politice și l-am pus în măsură să-mi dea la cap în 1923. Invidia l-a orbit, și nenorocitul nu și-a dat seama că, doborându-mă pe mine, își dobora propriul lui partid și, prin urmare, temelia pe care se ridicase. Dar în primăvara anului 1917, Negulescu n-avea ce invidia la mine, și relațiunile noastre erau excelente, cu rezerva unei mici erori de cântar: ne înșelam amândoi, eu îl socotisem mai greu decât era și el pe mine mai ușor decât mă făcuse Dumnezeu.

Pe când Grădișteanu și cu mine vorbeam la ureche unuia și altuia (cel dintâi adept al nostru a fost Duiliu Zamfirescu), Negulescu s-a pus pe lucru și mărturisesc aci cu plăcere, uitând toate câte s-au întâmplat mai târziu, că rezultatul a întrecut așteptările noastre. Memoriul-program redactat de Negulescu n-a fost însă terminat până la înapoierea noastră, a lui Grădișteanu și a mea din Iași, unde am fost rechemați prin covocarea Parlamentului, în vederea modificării Constituției. A rămas ca prietenul nostru să termine lucrarea în Sibiu și să ne întâlnim din nou, după închiderea Camerelor, tot la Odessa, ca să-l cetim împreună și să-l dăm eventual publicității. Până atunci, urma ca fiecare din noi să strângă cât mai mulți aderenți în jurul ideilor care ne călăuzeau.

Campania noastră începuse să prindă bine, și dacă evenimentele n-ar fi luat o altă îndrumare după lovitura de teatru de la Iași cu Reformele, e probabil că Partidul Constituțional s-ar fi născut și dezvoltat în locul Ligii Poporului, iar averescanismul ar fi luat fără mine o altă formă, alunecând pe panta demagogiei, către care generalul era foarte purtat la începuturile sale politice și de pe care n-am izbutit să-l reținem decât cu mari greutăți.

Dacă la Odessa s-ar fi făcut numai politică, dacă liberalii s-ar fi mulțumit să înjure și să sape pe Brătianu și să-și pregătească fiecare un culcuș pentru viitor, dacă noi, cei care nu ne amestecam în tărâța lor, ne-am fi mărginit să clădim temeliile unui partid salvator, dacă Nicu Ghica-Comănești ar fi continuat să predice de unul singur pieirea Angliei și Tilică Ioanid, de braț cu Mihai Macavei[46], să cumpere bluze rusești pentru Partidul Muncii din Iași - metropola dintre Limanuri n-ar fi fost acel Eldorado către care năzuiam toți valahii în acele vremuri de restriște.

Dar la Odessa se făceau și afaceri. Odessa devenise chiar marele

[46] Frate vitreg al lui D. Burileanu, deputat și bogătaș și el din Mehedinți.

nostru centru de afaceri, piața tuturor tranzacțiunilor de când Iașiul se prăbușise în sărăcie și în păduchi. Și nu se făceau numai afaceri, dar se și petrecea sau cel puțin se trăia fără grijă și în belșug, ca pe vremea bună. Și toate la un loc, politica, afacerile și mondenitățile creau în acest colț, atât de îndepărtat de teatrul războiului, încât știrile de pe fronturi păreau că vin dintr-o lume străină, o atmosferă de euforie, o atmosferă de pașnică normalitate, în opoziție cu cea de la Iași. Soseau oamenii din Moldova cu nervii zdruncinați, cu minea tulburată de obsesia atâtor mizerii, și în câteva săptămâni își refăceau moralul. Am mai spus-o: Odessa a fost pentru noi în tot cursul anului 1917 un izvor de energie, oferindu-ne putința unei periodice întăriri morale și permițându-ne o fie și cât de vremelnică evadare din nenorocirile și mai ales din neputința de reacțiune din Moldova.

La Odessa, fiecare din noi își regăsea forma, cu instinctele, cu pornirile, cu năzuințele lui. Scăpăm din când în când din Iași să ne întărim în dorința de mai bine, și mai toate câte s-au petrecut în vara anului 1917 și în primăvara anului 1918, și pe care le voi povesti mai la vale, au fost plămădite în liniștea de la Odessa.

Firul amintirilor mele s-ar pierde dacă n-aș fixa aci prin câteva trăsături și rostul vieții celor care la Odessa umblau mai mult după afaceri sau al acelor care nu umblau după nimic și așteptau ca roata lumii să se întoarcă și să vie vremuri mai bune.

Cele dintâi afaceri care s-au făcut la Odessa au fost afaceri de devize. Pe atunci nu se vorbea însă de devize, ci mai simplu - de învârteală cu ruble. Operația era foarte simplă. Spre a veni în ajutorul celor care părăseau Iașiul, Guvernul hotărâse un schimb special pentru ruble, pe care le vindea cu 2 lei. În Rusia, pe de altă parte, sub influența dezastrelor noastre, leul începuse să scadă, așa încât pentru o rublă se căpăta până la 3 lei. Oamenii cumpărau ruble la Iași cu 2 lei și veneau să le vândă la Odessa cu 3 - se înapoiau cu leii la Iași, unde cumpărau din nou ruble și așa mai departe. Sumele variau după trecerea fiecăruia. Această nerușinată speculă s-a făcut fără jenă până ce Ministerul de Finanțe și-a dat seama de ea, și cu jenă de la această dată înainte până la prăbușirea rublei.

Nu s-a arătat niciodată câți bani s-au pierdut în 1916-1917 numai din cauza neprevederii, incapacității și neglijenței Ministerului nostru de Finanțe. E ciudat cât de puțin s-a scris la noi asupra Războiului; poate că le-a fost oamenilor rușine sau scârbă să răscolească atâta gunoi, nu știu, dar fapt e că pe când în celelalte țări beligerante s-au analizat toate actele Războiului și s-au pus toate în lumină - la

noi toate au rămas în întuneric și date uitării. Și e păcat, fiindcă astfel nu învățăm nimic din greșelile trecutului.

Pentru a da o idee de incuria de la Finanțe, voi relata aci una dintr-o mie, pe care mi-a povestit-o Bibicescu, guvernatorul Băncii Naționale. Victor Antonescu telegrafiase ministrului nostru la Paris, Alexandru Lahovari, cerându-i să obțină de la Guvernul francez un curs de schimb pentru leii noștri în aceleași condițiuni cu Belgia și Serbia. La această telegramă, Lahovari răspunde că Belgia și Serbia beneficiază de un schimb limitat, cu un scăzământ de 15%, și că speră să obțină condițiuni mai bune, telegramă pe baza căreia Antonescu cere un schimb limitat și el, cu 90%, și acoperire mensuală. Lahovari telegrafiază din nou: „Pot obține mai bine, anume schimb limitat al pari, acoperire prin bonuri de tezaur 5% pe cursul de 96 lei suta". În loc să sară pe propunere, vistiernicul nostru se răstește către bietul ministru de la Paris: „Nu mai faceți propuneri noi. Propunerile dvs. încurcă socotelile mele (!!!) și negocierile cu Banca Națională. Obțineți schimb 90%, acoperire mensuală 110. Acestea sunt singurele condițiuni primite de Banca Națională". E de necrezut! Lahovari încheie discuția: „Pentru asemenea condițiuni, nu aveți nevoie de negocieri - orice bancă se însărcinează cu execuția!". Ce e mai frumos e că Victor Antonescu nu tratase nimic cu Banca Națională, cel puțin cu Bibicescu, iar când a trebuit să facă prima acoperire pe cursul de 110, Banca n-a avut de unde și a trebuit să plătească Ministerul de Finanțe din creditele lui, și așa s-a făcut în fiecare lună.

„Ab uno disce omnes". Actele de incurie se împletesc de-a lungul Războiului cu actele de malversațiune, dar n-am luat condeiul ca să le înșir pe hârtie, fie și numai câte am cunoscut eu. Mă mulțumesc să ofer cititorilor mei câte un mezelic, pe ici, pe colo. Când au început să se cam încurce afacerile cu rublele, șmecherii din Iași au pornit să facă naveta cu cecuri. Obțineau cecuri ieftine asupra Parisului, ca să plece, și cei mai mulți se opreau la Odessa, le schimbau și trăiau boierește cu rublele obținute. Pentru obținerea cecurilor am văzut la Iași scene de necrezut, femei care-și ofereau grațiile ofilite, bărbați care înjurau și amenințau, șperțari care propuneau împărțirea beneficiilor. Cei care reușeau mai bine în această meserie erau bineînțeles șperțarii și oamenii politici, însușiri care de cele mai multe ori se suprapuneau. Îmi reamintesc o scenă nostimă la Ministerul de Finanțe, târziu prin iulie, după ce preluase Titulescu ministerul; mă aflam acolo să cumpăr țigarete, căci numai acolo se vindeau în cutii de o sută, eram în camera șefului de cabinet când deodată țipete îngrozitoare și zgomot de scaune trântite izbucniră de alături, din

biroul ministrului. Ne aruncarăm pe ușă și ce să vedem: pe Titulescu, mototol în jețul lui, și pe Victor Ionescu gesticulând, roșu ca un rac, trântind scaunele și înjurând pe Titulescu fiindcă nu vrea să-i dea cecul cerut. A plecat ca un nebun și am aflat mai târziu că s-a dus direct la Take și l-a înjurat de mamă, amenințându-l că-i omoară. Ca să cape de nebun, Take l-a numit ministru la Lisabona, unde, din fericire, n-a ajuns niciodată, căci a murit pe drum.

Afacerile cu rublele și cu cecurile, dacă nu erau din cele mai remuneratoare, fiindcă se opera pe sume relativ mici, erau cele mai simple și ușoare; cu ele se îndeletniceau mai ales damele și oamenii cu scrupule. Adevărații gangsteri - pe vremea aceea li se zicea rechini - le disprețuiau și se învârteau numai în cercurile aprovizionărilor. Pe la sfârșitul lui 1916, dar mai ales în primele luni ale lui 1917 se umpluse Odessa de comisiuni și paracomisiuni pentru tot felul de aprovizionări și de cumpărări. Se cumpărau de toate, pe capete, de la pâine până la potcoave1, trecând prin sardele și prin echipamente de iarnă. Se cumpărau chiar și geamuri. Niște misiți ovrei au plasat astfel prin comisiunile de la Odessa 4 vagoane de geamuri pe care ministrul D. Greceanu le refuzase la Iași. Ofițeri de-ai noștri de la intendența aprovizionării, samsarii din Iași și șperțarii de pe toate fronturile mișunau prin toate cafenelele și prin hotelurile din Odessa.

Pentru înfrânarea abuzurilor ce se făceau și al căror zgomot tulburase până și liniștea Regelui Ferdinand, s-a înființat la Odessa o Comisie Superioară de aprovizionare a Statului, prezidată de Dinu I.C. Brătianu, deputat. Din comisie făceau încă parte Iancu Berindei, senator și cumnatul lui Dinu, deputatul Alimănesteanu (de Constanța), administratorul moșiei lui Dinu din Dobrogea, și dl Păunescu, omul de casă al aceluiași Dinu. Bietul Dinu! A fost predestinat să-și bată joc partidul de dânsul; cu aproape 20 de ani înainte de a-l bombarda ca șef neputincios, l-a cocoțat președinte de comisie fără puteri! Într-adevăr, în această comisie de familie, dl Păunescu făcea tot, Alimănesteanu și Berindei își luau partea lor (acesta din urmă mai puțin, căci era prost) și neica Dinu iscălea[47].

Familiile bune refugiate la Odessa și cei câțiva oameni cumsecade, dezgustați de toate potlogăriile ce se săvârșeau în jurul lor și în care mulți, prea mulți parlamentari se amestecaseră, se țineau la o parte și trăiau mai mult în cercurile odessiote. Prin această lipsă de solidaritate a românilor din Odessa, care mergea până la repulsiunea

[47] A se vedea în Anexa nr. IV propunerile Misiunii franceze cu privire la aprovizionarea din Odessa.

unora față de alții, se explică și lipsa de organizare a coloniei românești în momentul izbucnirii tulburărilor bolșevice și apatia tuturor față de un pericol căruia s-ar fi putut foarte bine rezista, dacă s-ar fi luat în comun și la timp măsurile necesare.

Doamnele române formaseră un comitet pentru ajutorarea răniților și bolnavilor evacuați din Moldova și pentru îmbunătățirea traiului lor. Pentru descongestionarea Moldovei se evacuaseră foarte mulți răniți și bolnavi în Rusia, mai toți nerecuperabili pentru armată, și se trimiseseră pâlcuri, pâlcuri din ei până la Poltava, la Nikolaevsk și la Cherson. La Odessa erau trei spitale românești. Rușii le instalaseră în vaste și comode încăperi, cazărmi sau școli, dar nu se prea sinchiseau nici de mâncarea oamenilor, nici de materialul sanitar mărunt și erau într-un fel de conflict cu ai noștri. Comandamentul rus înțelesese să primească numai răniții, și bolnavii și să-i încredințeze Serviciului Sanitar rus, pe când Comandamentul nostru trimisese oamenii însoțiți de medici și de personal sanitar român. La început, rușii n-au vrut să știe de nimic, cel puțin la Odessa, și au numit în fruntea fiecărui spital un medic civil rus. Dar încetul cu încetul, medicii români, care fuseseră primiți numai ca auxiliari, s-au impus în spitalele în care slujeau, și, după schimbarea de regim din martie, medicii ruși n-au mai rămas decât cu numele în fruntea spitalelor românești din Odessa.

Medicii români au fost mulți, dar printre ei n-am cunoscut mai de aproape decât pe colonelul dr. Carnabel, chirurg cu mare reputație, pus în fruntea tuturor organizațiilor sanitare locale. Doctorul Carnabel era o namilă de om, cu gesturi greoaie, cu tip slav pronunțat. Îl știam de mult, deși îi cunoșteam numai familia, pe tată-său și pe mumă-sa, împroprietăriți pe moșia lui socru-meu, Talievici, la Gemeni (Mehedinți). Bătrânul Carnabel era considerat copilul natural al contelui Josif Talievici (fratele lui socru-meu), care-l însurase și-l împroprietărise după ce îi construise și o casă frumoasă. Îmi aduc aminte că de câte ori mergeam la Gemeni, bătrânul Carnabel venea să ne facă o vizită, aș putea zice „de familie". Era un bărbat chipeș și simpatic, de vădit tip străin. Fiu-său era tot la școală, și, după studii strălucite în București, a ajuns medic primar la Galați și chirurg foarte căutat. Cu pistrui pe obraz, cu păr rar blond-castaniu, cu mustățile care îi cădeau peste gură, cu ochii lui albaștri, cu mersul lui deșirat și cu ținuta lui aproximativă, se înfățișa ca unul prins pe gârlă. Dar ochii îi erau numai bunătate, și labele sale de urangutan mântuiau durerea cu delicatețe de femeie. Stimat de subalternii lui pe care îi ținea de scurt, era iubit de soldați și bolnavi, cărora le consacra toată

știința, toată bunătatea și toate puterile cu care-l înzestrase Dumnezeu. Venea des pe la mumă-mea, care fusese aleasă președintă a Comitetului de dame despre care am vorbit mai sus.

Cu toată vârsta ei înaintată și cu toată sănătatea ei șubredă, mumă-mea vizita destul de des spitalele și-mi povestea că de ce sufereau mai mult soldații era îndepărtarea de țară. Lipsa de mâncare, de multe ori lipsa de încălzire, lipsa de pansamente nu-i impresionau prea mult - văzuseră ei altele în Moldova - dar dorul de țară le istovea puterile. Nimic nu le făcea plăcere precum cântecele românești. Când puneau cucoanele mâna pe câte un lăutar rătăcit prin Odessa și-l duceau la spital, se băteau oamenii pe el. Dintre toate damele, cea mai populară era Yvona Ghica-Comănești, fiindcă le cânta cântece de acasă. Ea-și petrecea de altminteri ziua prin spitale, devotată celor umili, fericită de câte ori putea descreți frunțile încruntate ale atâtor oropsiți. În afară de Yvona Ghica-Comănești, cele mai active printre românce erau dnele Georgescu (Reiner), Popp (Victor) și Oromolu, iar ca secretar și casier al Comitetului funcționa Victor Popp. Mai toate doamnele române au lucrat cu multă râvnă la Odessa; mulțumită lor, răniții și bolnavii noștri au putut avea o hrană mai ca lumea și o vorbă de îmbărbătare când îi apuca urâtul.

Printre medicii români era la Odessa și Ciru Iliescu, cu gradul de maior, și cu nevastă-sa. Nu făcea lucru mare, era coadă la dârloagă nu mai știu la ce serviciu și fusese trimes la Odessa fiindcă era tifos exantematic în Moldova și fiindcă era cumnatul lui Procopie Dumitrescu, fost primar al Bucureștilor și om cu vază mare în Partidul Liberal. Într-o zi, bietul Ciru Iliescu află că era vorba să fie chemat la triajul din gara Iași, adică la moarte aproape sigură. Câte nu zvoneau la Odessa, ca și la Iași! În loc să cerceteze, să scrie, să întrebe, nenorocitul a sărit în tren și glonț la Iași. Mă aflam din întâmplare la dr. I. Cantacuzino când a sosit și-l văd încă pe profesor întrebându-mă: „Qui est ce type?". Nu numai că nu se gândise să-l mute, dar nici măcar nu știa de existența lui! Liniștit, Ciru Iliescu se urcă din nou în tren și se înapoiază la Odessa. Nu se oprise decât 3 zile în Iași, dar atât i-a fost de ajuns ca să culeagă păduchele fatal. Abia înapoiat la Odessa a căzut bolnav, și în zece zile a fost gata. E singurul medic român care a murit la Odessa. De frică și de ghină. M-am întrebat de multe ori în ce calitate a fost cinstit cu o stradă în București după Război. Probabil că în cea de ghinionist, căci nu văd alta.

Românii care nu mișunau la Odessa în jurul intendenților și al oamenilor de afaceri mergeau pe unde puteau, prin casele care primeau, la cinematograf sau pe la club. Vizitele la spitale, trăncănitul în

Comitet, cumpărăturile prin prăvălii, cetirea comunicatelor nu ajungeau cucoanelor să le umple urâtul ceasurilor. În jurul samovarului familial se întâlneau ambele sexe și toate grijile momentului. E știut că unde intră doi români pătrunde și politica; în five o'clock-urile de la Odessa, discuțiunile erau aprinse, și nu puțin au contribuit și aceste cercuri mai mult deschise decât închise - alături de tragerile la răspunderi și de invectivele din cafenele, de mizeriile și de suferințele de la Iași, de privațiunile și de indignarea din tranșee - la răzvrătirea opiniei noastre publice.

Printre românce, o singură cucoană ținea salon cu pretenții, era Elena Catargiu, „la belle Hélène", care-și mutase sediul de la Hotel Traian din Iași la Hotel de Londres în Odessa. Damele Catargiu erau patru: mama cu cele două fete, Margot și Elena (la petite belle Hélène), și Alexandrina Balș. Belelena cea bătrână, singură era o persoană normală, cu cusururi și cu buclucuri, dar normală - celelalte trei erau ființe anormale. Formidabilul egoism al mamei anihilase cu desăvârșire în cursul anilor personalitatea celor două fete pe care de altminteri natura nu le înzestrase cu prea multe daruri. Bătrâna, care în tinerețe fusese mai mult arătoasă decât frumoasă, era numai vanitate. Fiica lui beizadea Mitică Ghica nu urmărise în viață decât un singur scop: să se vadă în capul bucatelor și să joace rol. Bărbatu-său, Lascăr Catargiu (zis Lăscăruș), care murise, se vede, de plictiseală privind-o în fiecare zi, nu-i adusese decât înrudirea cu Regii din familia Obrenovici (era din Catargiii cei mari, frate cu conu' Alecu și cu generalul Georges de la Căiuți) și nu știuse să se înalțe până unde ar fi dorit dânsa.

Neputându-se ridica pe aripile conjugale, se resemnase, rămasă văduvă, să fie „la plus grande dame de Bucarest". În casa ei din strada Banului, moștenită de la unchiu-său, generalul Solomon, trona în toate zilele, dar mai îndeosebi vinerea, într-un salon numai poleială și oglinzi, îmbâcsit - ca și încăperile vecine - cu mobile prea multe și prea mari pentru dimensiunile casei. Revărsată în grăsimea ei rânced, agita într-un fotei sau pe un colț de canapea o perucă blondă și unsuroasă sau câte o mână cu degete acoperite de inele și terminate prin unghii lungi, sclerozate și murdare. Din gura ei cât o hazna lăsa să cadă, printre dinți largi și stricați, amabilități și banalități. Cu un gest de Regină către un bufet instalat pe o masă șchioapă, oferea nenorociților care se apropiau de dânsa prăjituri otrăvite, apă clocită și ceai cu rotogoale de grăsime la suprafață. Nici dânsa, nici fetele ei nu se spălau niciodată, fugeau de apă și se curățau numai cu creme de toaletă, și, cum nu deschideau geamurile ca să nu răcească, un miros

de mortăciune și de grăsime fermentată plutea în toată casa. „A part ça grande dame de pied en cap!". Ca să poată să-și ție rangul și să-și întreție vanitatea și murdăria își sacrificase copiii.

Avusese doi băieți, pe cel mare îl lăsase în voia întâmplării, și la prima „neregulă" îl expediase în lumea nouă să se descurce sau poate și pe altă lume. Pe cel mai mic, Lăscăruș, băiat simpatic, dar țicnit, îl vân- duse lui Monteoru. Iar pe fete, tot două la număr, le tâmpise, fără nicio exagerare. Cea mai mare, Margot, încercase o căsnicie cu Alexandru Ghica (zis Ravachol), unul din fiii lui John Ghica, dar căzuse rău și divorțase; pe cea mai mică, Elena, frumusețe fără cusur prin anii '90, o silise să rămână fată mare ca să-i servească de damă de companie și de cameristă. Divorțată, Margot, după câteva încercări nereușite de independență, reintrase în casa părintească și se aliniase și dânsa în toată umilința alături de soru-sa, în umbra temutei lor mame.

Cu toată oroarea pe care o inspira această grămadă de carne și porcăriile pe care le servea, lumea mergea la dânsa. Unii căutau să-și explice această atracție de nepriceput prin mila ce inspirau fetele ei, dar o asemenea explicație e ridicolă, fiindcă fetele ei pur și simplu nu existau și nu puteau prin urmare provoca nicio milă. Adevărata explicație era frica pe care Belelena o inspira. Oamenii se temeau să nu fie prinși într-un colț, pe o scară, pe stradă - căci Belelena circula mult - luați la socoteală „de ce nu veneau" și asfixiați pe loc. Orișicine prefera o ședință de 15 minute în strada Banului, la doi metri distanță, unui colocviu de câteva clipe nas în nas. Era o chestiune de topometrie...

Gonită din București de teama invaziei, Belelena cărase cu dânsa și pe Alexandrina Balș, zisă „la perruche". Această nenorocită era semitoantă și seminebună, dar foarte bogată, și Belelena o avea în vedere pentru o eventuală moștenire asupra căreia percepea deja aconturi grase. Perușa era fiica unui mitocan de prin Tecuci, Gugiu, sau așa ceva, și o luase pe vremuri monoclatul și secul și anostul Michel Balș (fratele coanei Natalița Vlădoianu) pentru banii și pentru Iveștii ei. Proastă din naștere, Balș o tâmpise de tot. Rămasă văduvă și incapabilă să se îndrumeze singură, se băgase ca sclavă în casa Belelenei cu titlul onorific de „notre cousine".

Plină de cecuri cusute în fustă și de parale încuiate într-o valiză pe care dormea, Perușa a urmat soarta Catargioaicelor de la București la Iași și de la Iași la Odessa. În Odessa locuiau câteși patru la Hotel de Londres în două odăi - una mare spre stradă, care forma salonul, și alta mai mică alături, întunecoasă, în care dormeau toate.

Dar salonul era salon, și vizitele se țineau lanț. Am fost și eu o dată și am putut constata că prăjiturile erau mai bune: le cumpăra Perușa în excelentele cofetării de pe Ekaterinskaia. Ceea ce nu o scutea să fie câteodată pedepsită, dacă greșise cumva în serviciul Majestății. „Cousine, n'oubliez pas que vous êtes privée de gâteaux aujourd'hui", îi amintea cu un regesc surâs și cu un suveran dispreț Belelena în fața tuturor. Perușa tremura din cap ceva mai tare, un tic nervos probabil de pe vremea când o plesnea Balș, mormăia ceva numai pe înțelesul ei și pleca tiptil în odaia întunecoasă. O bruftuiau gran-damele, dar trăiau pe spinarea ei.

În afară de Belelena, „salon" propriu-zis nu mai ținea nimeni printre români. La Alexandrina Geblescu, soția colegului meu de clasă C.R. Geblescu, se juca cărți toată ziua și toată noaptea. Precaritatea vieții de pribeag nu permitea nimănui să facă cheltuieli, așa încât de mese și de zaiafeturi nu putea fi vorba printre români, și invitațiile obișnuite, chiar între prieteni intimi, erau invitații la ceai. Ora ceaiului era și ora vizitelor, și în prelungite ședințe aceiași oameni depănau aceleași fleacuri. Laitmotivul conversațiunilor era invariabil răspunderea lui Brătianu și câteodată, excepțional, regretul de a fi ascultat de X sau de Z și de a fi părăsit Bucureștii, „unde toate se petrec în liniște, după câte se aude". Cu încetul s-au format astfel grupuri de simpatizanți în care oamenii se simțeau mai apropiați între ei, fie că erau legați prin prietenii mai vechi, fie că împărtășeau aceleași prejudecăți, judecăți sau nădejdi.

În trecerile mele prin Odessa am găsit astfel în jurul părinților mei un cerc de bărbați inteligenți și de femei plăcute și am petrecut împreună cu ei nenumărate ceasuri, în care vorbeam mai mult de ziua de mâine decât de cea de ieri. Zilnic și de mai multe ori pe zi, întâlneam pe Elisa Suțu, locuia și dânsa împreună cu soacră-sa și cu băiețelul ei la același Hotel de Londres, ca și noi. Elisa Suțu nu era frumoasă, avea ceva bărbătesc în firea ei autoritară, și vorbele îi ieșeau dintre buze apăsate, cu un timbru metalic, parcă ar fi pornit totdeauna la atac. Și așa cum era bățoasă și botoasă, era plină de farmec, de un farmec intens, care mergea până la acea limită pe care americanii, în brutalitatea lor, au numit-o după Război sex appeal. Fiică a generalului grec Soutzo, fost mareșal al Curții sub Regii Georges I și Constantinos, și a unei Mavrocordat, se căsătorise cu Grigore Suțu, fiul de-al doilea al Palicarului (Constantin Suțu) și al Mariei Romalo, fiindcă era săracă, fiindcă mai erau trei pietre în casă[48] și

[48] Elisa Suțu avea trei surori și nici un frate. Toate au fost jumătate țicnite, dar cu sex appeal și ele, ca și Elisa. S-au căsătorit și s-au recăsătorit de mai multe ori. Câteodată cu scandal.

fiindcă Grigore Suțu era moștenitorul unei imense averi. Degenerat, bleg și tâmpit, moștenitorul Grigore, ajuns nu se știe cum căpitan de cavalerie, s-a înecat în Balta Albă puțin înainte de intrarea noastră în Război, lăsând văduvei lui, pe lângă o avere încurcată, amintirea unei vieți conjugale scurte, dar odioase.

Așa cum o făcuse Dumnezeu și soarta, văduva veselă și semiturbată - cu o soacră toantă și cu un pușți de copil zburdalnic, flancată de o englezoaică scoasă dintr-o operetă - Elisa Suțu a fost pentru mine în tot timpul pribegiei, mai întâi la Odessa și apoi în Moldova, o mare resursă. Izvor nesecat de energie și de optimism, cu atât mai mult scaun la cap în problemele mari ale vieții cu cât nu avea niciunul în cele mărunte și zilnice, am petrecut cu dânsa atâtea ceasuri grele la Londonskaia din Odessa, la coana Natalița Vlădoianu în Iași, la Doamna lângă Piatra Neamț, încât o frățească și solidă prietenie s-a închegat între noi, prietenie ce nu s-a desfăcut nici în momentul în care scriu aceste rânduri menite să-i aducă prinosul meu de recunoștință pentru tot sprijinul moral ce mi-a dat în timpuri așa de grele.

La Elisa Suțu am cunoscut pe bătrânul Nicolae Krupenski, un unchi al ei, basarabean renegat și complet rusificat[49], dar deștept și plin de farmec. N-avea nimic slav în privirea lui senină, se plimba cu inima în palmă și nu era mulțămit decât de putea face plăcerea cuiva. Nu venea la nepoată-sa decât cu flori sau cu bomboane și își purta chelia și țăcălia albă în toate locurile de petrecere ale Odessei. Era cunoscut de toată lumea, dar popularitatea sa era mare mai ales la club, unde juca și pierdea ca un nebun. Printr-o remarcabilă intuiție era convins că Războiul se va încheia cu sfârșitul lumii, cel puțin cu sfârșitul lumii lui, și se purta în consecință. Văduv, fără să se mai sinchisească de doi copii vârstnici și înzestrați, își lichidase toată averea și arunca banii pe fereastră. Îi juca mai ales la cărți. Juca fără niciun rost, indiferent la pierdere sau la câștig, deși, când pierdea, parcă-i părea bine. În toamna anului 1917 m-a cărat de câteva ori cu dânsul la club, la „cercle des Anglais" (!), evacuat[50] din localul său

[49] Ramura basarabeană a familiei Krupenski a fost complet rusificată. Un nepot al lui Nicolae, Pavli, s-a căsătorit în 1933 cu Elisa Suțu, deși trecea drept pederast. Picta și miniatura cu destul talent și avea o soră, Elena, frumoasă și foarte simpatică, fostă domnișoară de onoare a împărătesei (țarinei). Veri cu Nicolae erau frații Anatol, Paul, Alexandru și Sergiu Krupenski. Pe Anatol, fost ambasador, l-am cunoscut la Roma, pe Sergiu, fost ministru plenipotențiar, la Viena. Alexandru a fost la Iași cu Crucea Roșie, și după Război s-a stabilit la Paris, de unde ne înjură. Pe Paul l-am procopsit cu pământ în 1928; a fost totdeauna cumsecade și a învățat românește.

[50] Rechiziționat pentru comitetele „Rumcerodului", cum era chemat Sovietul Suprem al Basarabiei și al Odessei, cu un nume format din primele silabe ale cuvintelor: Rumânski, Cemaia (Neagră), adică Marea Neagră, și Odessa.

propriu și instalat într-un mic apartament lăturalnic, și acolo m-a silit să asist la homerice partide de baccara. Membrii cercului se cam împrăștiaseră și nu mai rămăseseră decât câțiva jucători de frunte, vreo 15-20. Jocul se juca așa cum se joacă pretutindeni, dar mizele se înmulțeau în favoarea bancherului sau a pontei cu diferența dintre puncte, ca coeficient de înmulțire. Dacă ponta unul 500 de ruble, spre exemplu, și bancherul trăgea 8, iar ponta 2, jucătorul în chestiune trebuia să plătească 500 x 6 sau 3.000 de ruble. Și viceversa. Fiecare jucător avea un tibișir înaintea lui, și covorul verde se umplea de nesfârșite ieroglife. N-am așteptat niciodată sfârșitul partidei, care se termina mai totdeauna cu certuri și înjurături. În afară de nebunia jocului, Nicolae Krupenski era plin de bun-simț. „Rusia e pierdută, dea Dumnezeu să se nască o Românie mare și fericită", așa termina el discuțiunile noastre politice, dar o spunea numai de politeță și nu credea decât în partea întâia a formulei lui. Nu l-am mai văzut după 1917; a murit fără lăscaie îndată după încheierea păcii, netulburat totuși, după câte mi s-a spus, de bolșevici.

Aproape în fiecare zi venea la mumă-mea și Yvona Ghica-Comănești[51], îmbrăcată în soră de caritate între două vizite la spital. Venea cu ea și bărbatu-său și Georges Mavrocordat, senator român și proprietar de imobile în Odessa prin nevastă-sa, grecoaică din familia Mavrocordat (a nu se confunda Mavrogordații mitocani cu Mavrocordații protipendadă). Nicu Ghica, germanofil, se certa toată ziua cu Mavrocordat (frate cu generalul Leon și cu Edgar diplomatul), francofil, cu vilă la Nisa. Încăpățânarea și îndărătnicia lui Nicu Ghica erau uimitoare, cred că nici în ziua armistițiului nu s-a dat învins. Politica lui lăsată la o parte, era un om curat și de curaj, voi vorbi de dânsul mai pe îndelete cu prilejul tragicei lui sinucideri, aci vreau numai să-i arăt recunoștința mea pentru tot sprijinul pe care l-a dat bătrânilor mei în momentele critice din ianuarie și februarie 1918.

Aristide Blank, Moritz cu Bettina, Olga Măldărescu (mai târziu Sărățeanu), Zoe Sipson (născută Ghica, fiica lui Charles), Florica Algiu-Brătianu, Tanți Niculescu-Dorobanțu, Costică Olănescu cu soția, Nae Romanescu cu Lucie (născută Fălcoianu), iată figurile care-mi apar când închid ochii și mă gândesc la vasta și totuși întunecoasa odaie pe care părinții mei o ocupaseră la Londonskaia, fără să pot preciza datele la care i-am întâlnit. Unii se găseau numai în treacăt prin Odessa, în drum spre limanurile Apusului; pe alții, pe

[51] Soția lui Nicu Ghica-Comănești, una din cele trei surori Băleanu (Emanuela, căsătorită cu Roma, și Lisabeta, cu George Știrbei, rămăseseră la București), nepoatele Ecaterinei Emil Ghica. Locuiau într-un sanatoriu pe malul mării, unde s-au mutat și părinții mei după izbucnirea bolșevismului.

care nu i-am mai pomenit aci, i-am uitat, căci n-am făcut însemnări zilnice. Mâzgălesc aceste foi din memorie și, deși n-au trecut nici 20 de ani de atunci[52], îmi pare că povestesc lucruri din altă lume, sau vechi de un veac. O mențiune specială trebuie să fac pentru familia Economos, sosită la Odessa de Crăciun, o dată cu mine, și înapoiată la Iași și la Roznov prin iunie 1917, la Odessa îi vedeam toată ziua, îi auzeam țipând prin odăile lor și îi despărțeam când erau gata să se bată. Dar despre ei povestesc mai departe.

Între atâtea ceasuri plăcute de la Odessa, îmi reamintesc cu o specială emoție sentimentală cele petrecute pe iahtul Comisiunii Europene a Dunării „Carolus Primus", ancorat în port. Poftit de Duiliu Zamfirescu, mă duceam mai totdeauna cu Elisa Suțu și stam ceasuri întregi de taifas în trei în jurul unei mese încărcate cu bunătăți. Mergeam și ne înapoiam regulat pe jos, scotoceam și ne rătăceam prin port și prin străzile învecinate, alergam, râdeam, ne jucam ca doi copii - ne certam și ne împăcăm. Parcă simțeam 20 de ani mai puțini pe umerii mei...

Amenințat de tunurile inamice, iahtul Comisiunii plecase cu o parte din arhive din Galați și se adăpostise la Odessa. Pe bordul lui, în afară de Zamfirescu (delegatul României), mai locuiau perechile Cartamischef (Kartamiscev) și Grant. Charles Grant, unul din frații Grant, poate cel mai ratat din toți, în tot cazul cel mai nenorocit din cauza sărăciei și a unei neveste imposibile, era de ani de zile secretarul general al Comisiunii și nimic mai mult - pe când Cartamischef era el o lume. În primele luni ale Războiului, pe când era încă la Galați, se trăncănise destul în jurul lui. Se spunea că contribuise mult, împreună cu amiralul Visolkin, amiral fără marină și trimisul „Stavkăi" la gurile Dunării, ca să paralizeze ajutorul rusesc în momentele critice din octombrie și noiembrie 1916. În realitate, Visolkin și Cartamischef nu împiedicaseră nimic. Visolkin era un bețiv împărătesc și bea de dimineața până seara și de seara până dimineața.

Cartamischef n-avea nimic din perfidia rusească, nici din aiureala slavă. Veșnic în mișcare, simpatic și zăpăcit, căsătorit cu o femeie foarte frumoasă și arătoasă, își neglija toate datoriile, pe cele conjugale, ca și pe cele profesionale - iar dna Cartamischef petrecea la rândul ei pe cont propriu, dar discret, căci era cam înțepată și scrobită din fire. Dintr-o primă căsătorie, doamna adusese ca zestre lui Cartamischef o fată de toată frumusețea, căsătorită înainte de Război cu un Jurgena, divorțată după Război și recăsătorită mai târziu cu bogatul antreprenor de clădiri Ioanovici. Despre familia

[52] Scris în august 1935.

Cartamischef se vorbeau multe, dar despre cine nu se vorbește? La Galați, pe vremea bună, el făcuse pe ambasadorul, ea - mai ales - pe ambasadoriță; ajunși la Odessa pe vremuri de restriște, el alerga ca un copoi de la Odessa la Iași, de la Iași la Petrograd, de la Petrograd la Stavka în goană după o slujbă mai reală - unii ziceau că făcea pe agentul de legătură, dar între cine și cine? - pe când ea nu se mișca de pe puntea iahtului Comisiunii, ca o Regină care-și așteaptă Curtea. Veselul Cartamischef a avut un sfârșit tragic. Expulzat de Marghiloman în 1918, după cererea nemților, a fost prins de aceștia la Odessa și trimis într-un lagăr de concentrare în Germania „pentru uneltiri împotriva siguranței Reichului!". Pus în libertate după armistițiu, Cartamischef a trecut în Franța, și de acolo a vrut să vie în România să-și regăsească familia, dar a avut greșita inspirație să aleagă calea pe mare și a pierit și el, ca atâția alții, pe vaporul „Chaonia" în largul Messinei.

Cu tot caracterul de mahala românească al Odessei, cu tot rolul șters al indigenilor din straturile mai ridicate ale orașului, nu pot trece mai departe în povestirile mele fără a evoca figura unei femei interesante, pe care mulți au cunoscut-o mai târziu pe frontul românesc și care și-a sfârșit zbuciumata ei viață în București, după Război, deși s-a sinucis la Paris. Când am cunoscut-o la Odessa, dna Russov era cea mai elegantă apariție a „societății" locale. Lumea bună din Odessa era aproape exclusiv alcătuită din familii grecești, familii de bancheri și de mari exportatori. Toți acești urmași ai coloniilor grecești de-a lungul Mării Negre, un Russov, un Bebis, un Kussis, un Scanavi, un Mavrogordat - ca să citez numai numele celor pe care i-am cunoscut mai mult sau mai puțin - erau rusificați numai la suprafață. Vorbeau grecește ca și rusește și erau mai legați sufletește de Constantinopol și de elenismul internațional decât de Petersburg (fie și de Petrograd) sau de împărăția țarilor. Adevărat rusă nu era în Odessa decât funcționărimea, căci și straturile de jos erau foarte amestecate. Această burghezie bogată, care trăia numai din bănci și din comerț, fusese crud lovită de Război în interesele ei, și, dacă nu se pusese pe față de partea pacifiștilor, faptul se datora numai sentimentelor de solidaritate elenică, mai toți reprezentanții ei fiind venizeliști înfocați. Cei mai atinși de neajunsurile Războiului au fost natural cei mai bogați, cei cu întreprinderi mai întinse și pe urma acestora cu angajamente mai mari, angajamente la care nu mai putuseră face față.

Casa Russov era în fruntea tuturor. Bătrânul Russov murise lăsând moștenire celor doi fii ai săi o firmă în plină prosperitate și

un adevărat Palat în care strânsese un bogat muzeu de pictură rusă modernă, adăpostit într-o galerie special construită. Din balcoanele luxoaselor saloane, privirea domina de sus portul și marea. Cel mai mare din copii, băiat chipeș și banal, înalt și tăcut, se căsătorise cu o basarabeancă blondă și frumoasă, plină de farmec. Dacă în mijlocul Parisului dna Russov ar fi trecut poate nebăgată în seamă, la Odessa, apariția ei făcea senzație, și era într-adevăr surprinzătoare. Nu numai fiindcă era îmbrăcată, încălțată și coafată cu un gust impecabil, dar și fiindcă era înzestrată cu toate însușirile delicate care nu se întâlnesc de obicei decât în centrele de mare cultură și de veche tradiție. Numai nuanțe în tot ce spunea și făcea, numai tact și măsură în raporturile zilnice cu fiecare - prietenia ei era o încântare, și ceasurile petrecute la colțul focului, în elegantul și confortabilul ei buduar, erau clipe de neuitat. Citită, fără să fie pedantă, mai era înzestrată și cu un remarcabil talent de sculptură și plămădea busturi și statuete pline de viață.

Am revăzut-o după câteva luni la Iași, în costum de sistriță, slăbită, urâțită și deprimată. Parcă era altă femeie. Neînțelegeri conjugale, poate de ordin sentimental, poate de ordin material, căci bărbatu-său sărăcise de tot, o făcuseră să părăsească Odessa și să se înscrie în formațiile Crucii Roșii rusești de pe frontul Siretului. Părea ca o pasăre cu aripile frânte. S-a dus la Pădureni unde s-a lăsat să alunece pe povârnișul fatal sufletelor dezamăgite. În anii următori a apărut la București, mai veselă, dar și mai enigmatică. Ocupa două camere la Hotel Excelsior, plămădea pământul toată ziua și bea ceai cu câțiva ruși mai subțiri dintre cei refugiați la noi. Am poftit-o de câteva ori la masă, a fost drăguță și prietenoasă, dar simțeam că o jenez. Apoi a plecat și a venit iarăși la Athénée-Palace. Am stat de vorbă cu ea, era însă cu gândul aiurea și a plecat din nou, la Paris de data asta, să-și expună operele. Într-o zi am aflat că s-a sinucis și în același timp că se ținuse cu Poklevski, care i-ar fi promis căsătoria... Să-i fie țărâna ușoară și să-i ierte Dumnezeu greșelile, fiindcă a fost bună și frumoasă.

Situația politică la Iași în primăvara anului 1917 • Raportul Polivanov • Brătianu și poziția sa în afară și înăuntru • Impresionantul discurs al lui Iorga în Cameră, la 14 decembrie • Remanierea Guvernului din aceeași lună • Sfârșitul virtual al Partidului Conservator • Plecarea lui Brătianu la Petrograd, cu Prințul Carol • Take Ionescu interimar la Externe se războiește cu Beldiman, la Berlin • Brătianu revine întărit • Problema sanitară • Situația Guvernului, deși îmbunătățită, totuși foarte precară • Revoluție rusească • Barbu Știrbei • Raporturile lui cu Regele • Averescu și autoritatea sa în armată • Târgu Frumos • Îmi vâr coada în politică • Rușii de la Nicolina • Partidul Muncii.

În paginile precedente am încercat să fixez în câteva trăsături starea de lucruri și silueta oamenilor printre care m-am strecurat la Iași și la Odessa la sfârșitul lui 1916 și la începutul lui 1917. Neavând nici pe departe intențiunea în aceste Amintiri să fac istoricul acelor memorabile vremuri, nu m-am coborât în straturile largi ale poporului să ascult plângerile atâtor suferințe, vaietele și bocelile atâtor nenorociți și povestirile atâtor nedreptățiți. M-am mărginit la cercurile politice și la cele în legătură cu ele, fiindcă în aceste cercuri s-au desfășurat diferitele faze ale vieții mele de pribeag. Cine ar voi să povestească tot ce s-a petrecut în Moldova până la înapoierea noastră în București ar trebui să se înhame la o lucrare de multe volume pentru care îmi lipsesc răgazul și documentarea. E regretabil că o asemenea lucrare nu s-a făcut încă cu toată obiectivitatea cerută de Istorie. Ea se va face desigur, dar mărturiile celor care au văzut lucrurile cu ochii lor vor deveni tot mai rare; în notele de față mi-am consemnat mărturia mea, cu toată sinceritatea ce mi-a stat în putință, ca să servească de fir conducător celui sau celor care vor încerca să zugrăvească, în toate amănuntele ei, zămislirea unității noastre naționale.

Odată cu Bucureștiul, Brătianu își pierde și capul. Cumplita și fatala înfrângere îi răstumase toate planurile. Din boier mare și năzuros se vedea deodată milog cu pălăria întinsă și, ce era mai tragic, milog la cheremul muscalilor a căror politică se trădase prin

sabotarea apărării Dobrogei și prin puținul entuziasm ce puneau la consolidarea frontului pe Siret. Printre documentele publicate după revoluție de Trotki se află și un raport al ministrului de Război, generalul Polivanov, adresat împăratului, prin februarie 1917, în ajunul prăbușirii Imperiului Țarist, care lămurește pe deplin și sentimentele, și politica rusească. Din acest document reiese că Statul Major rus a socotit că, din punct de vedere militar, păstrarea Neutralității de către România ar fi fost mult mai avantajoasă pentru Rusia decât amestecul ei în Război; generalul Alexeev s-a raliat - mai mult de nevoie - la părerea Aliaților, care socoteau intrarea României în acțiune ca o lovitură definitivă dată Austriei și o apropiere de sfârșitul Războiului. Polivanov adăuga că prin Convenția militară și politică semnată de România în 1916 i se garantau Bucovina, Banatul și Transilvania, teritorii prea mari pentru concursul militar pe care România-l promisese, deoarece se angajase să lupte numai cu Austro-Ungaria și își mărginea operațiile numai în Transilvania - ultimele evenimente dovediseră în fine cât s-au înșelat Aliații dând o prea mare însemnătate intrării României în acțiune.

Aceasta pentru trecut - cu mii de mulțumiri. Pentru ceasul care suna atunci, generalul Polivanov continua: *Cel mai mare interes pentru moment îl prezintă evacuarea Moldovei, dacă o vor cere nevoile militare. S-a hotărât (?) evacuarea Guvernului, Parlamentului și tuturor administrațiunilor la Cherson cu dreptul de exteritorialitate acordat Guvernului român, după exemplul Belgiei. Tezaurul Statului român trebuie să fie trimis la Moscova*[53]*. Sub impresia catastrofei s-a născut în România un curent care urmărește încheierea unei păci generale (!) și dacă nu, încheierea unei păci separate. Hotărârea Regelui și a Guvernului de a rezista până la urmă pare însă de neclintit. Dacă acțiunea militară și politică a lui Brătianu ar fi reușit s-ar fi format în Balcani un Stat puternic de 30 de milioane, cuprinzând România actuală, Banatul, Transilvania și Bucovina. Nu cred că un astfel de Stat s-ar fi arătat în viitor amical față de Rusia și ar fi renunțat să realizeze năzuințele sale naționale de ocupare a Basarabiei.*

.....

Prin urmare, năruirea planurilor românești nu contrazice interesele rușești... dar, dacă nu avem interes să vedem o Românie Mare în Balcani, n-avem nici interes să vedem o slăbire a României actuale, și datoria noastră este să o scăpăm de la pieire. Succesul nostru pe frontul român are o mare însemnătate, căci e singurul mijloc de a rezolva în favoarea noastră chestia Constantinopolului și a Strâmtorilor. Evenimentele care se desfășoară acum în România au schimbat cu totul condițiile contractului din 1916.

53 Fusese deja trimis în decembrie 1916. Sau Polivanov ignora acest fapt, sau raportul lui, publicat fără dată, e anterior lunii februarie 1917, poate chiar sfârșitul lui decembrie.

Ultimele cuvinte lămuresc pe deplin sentimentele pe care tovarășul nostru de luptă și de mizerie le nutrea față de noi și ne arată care erau tendințele politice ruseşti în momentul în care ne agățam cu disperare de ultimul nostru petec de pământ. Aceste sentimente și aceste tendințe Brătianu le cunoştea, poate cu mai puțină preciziune, dar le cunoştea. Şi mai ştiu un lucru, mai ştia că şi față de ceilalți Aliați își pierduse o bună parte din creditul său personal. Prea abilul bărbat nesocotise spirituala formulă a lui Talleyrand: „Le mensonge est une excelente chose, c'est pourquoi il ne faut pas en abuser" şi tot timpul Neutralității abuzase de minciună. Acum nu-l mai credea nimeni. Fără îndoială, nicio legătură nu putea fi făcută între atitudinea Rusiei şi a celorlalți Aliați față de noi, oricât de decepționate ar fi fost de prăbușirea noastră militară şi oricât le-ar fi îngreunat sarcina succesele inamicului pe frontul românesc. Dintre Aliații noştri, Franța mai ales purta tot ponosul şi toată sarcina înfrângerii noastre. Datorită presiunii ei, Brătianu obținuse toate condițiunile cerute în precupețirea intrării noastre în acțiune şi declararea noastră de Război fusese prezentată de ea Aliaților ca un mare succes diplomatic şi ca o etapă decisivă în lupta împotriva Puterilor Centrale. Franța, care trebuia deja să facă față la atâtea dificultăți, își da seama că-i cădea o povară nouă pe umeri şi punea totala lipsă de pregătire a României în sarcina lui Brătianu. Raporturile generalului Berthelot şi ale Misiunii franceze cu Înaltele noastre Comandamente, relațiunile personale dintre nervosul Saint-Aulaire şi primul nostru ministru începuseră să se acrească. Îmi aduc aminte de un dejun intim la Legația Franței, la care lua parte, în afară de mine şi de Saint-Aulaire, numai Robert de Flers şi Lacombe; consilierul Legației, Saint-Aulaire, întârziase; deodată uşa se deschise şi omul se precipită în salon, zbârlit şi cu blana pe el: „Sans aucun doute votre premier ministre veut m'assassiner, il m'a reçu et retenu dans une chambre sans feu. Décidément Bratiano est devenu impossible!", vorbea jumătate în glumă, jumătate în serios - ştia că nu eram dintre prietenii lui Brătianu şi îşi da drumul. Tot timpul mesei, cei trei francezi n-au făcut decât să critice Guvernul şi toată incuria despre care da dovadă. „De ce nu ia Take Ionescu Ministerul de Externe?" - „Fiindcă nu i-l dă".

Zdruncinată în afară, poziția lui Brătianu şi a Guvernului său era şi mai şubredă înăuntru, după aşezarea noastră la Iaşi. După

dezastrele suferite, după dovada totalei lipse de pregătire militară şi de prevedere politică, Brătianu pierduse cu desăvârşire încrederea maselor şi a opiniei publice. Lumea vedea în el nenorocirea ţării şi era convinsă că îndârjirea nemţilor împotriva României, atât în teritoriile ocupate, cât şi în cele pe care putea să le ocupe în orice moment, era în legătură directă cu prezenţa lui în fruntea Guvernului. Un val de ură, care trecea dincolo de limitele bunului-simţ şi ale dreptăţii - dar ce rol mai puteau juca bunul-simţ şi dreptatea în asemenea vremuri? - se ridica împotriva omului nefast, care nu ştiuse nici să aleagă momentul oportun pentru intrarea în Război, nici să pregătească această intrare. Toată lumea, mic şi mare, bărbaţi şi femei înjurau pe Brătieni de-i spurcau. Cei trei fraţi nu mai îndrăzneau să se arate pe ulițele Iaşiului, de frica oamenilor. Abia târziu spre primăvară a cutezat Ionel Brătianu să iese şi să se plimbe pe strada Lăpuşneanu; îl văd şi acum, flancat de Bebe Brătianu şi de un alt voinic, precedat şi urmat de o droaie de agenţi ai Siguranţei - a fost un eveniment despre care a vorbit tot oraşul.

Dar Brătianu nu pierduse numai încrederea opiniei publice; pierduse în bună parte şi prestigiul lui în partid. Partizanii care până la Turtucaia se uitau gură-cască la el îşi dăduseră seama că idolul era de lut şi că „marele om de Stat" se înşelase în toate punctele. Deplorabila lui slăbiciune, deprimarea lui nervoasă după primele dezastre, faţa lui scăldată în lacrimi în ajunul căderii Bucureştiului, totala lui lipsă de reacţiune în momentele cele mai critice permiteau tuturor secăturilor să-l judece de sus. Oamenii de gaşcă şi de procopseală ajunseseră la convingerea că steaua lui Brătianu apusese şi că „Şeful" nu mai era „Şeful", ci numai o biată epavă politică, inutilizabilă în viitor, o pacoste pentru partid.

Dacă Take Ionescu şi epavele conservatoare - pe limanul Iaşilor furtuna aruncase numai epave - în loc să tremure de frică şi să alerge după ghelirul unui automobil ministerial ar fi avut în decembrie 1916 atitudinea pe care le-o cerea datoria către ţară şi către neam, dacă în loc să primească mila câtorva strapontine în Guvern ar fi cerut sus şi tare capul lui Brătianu şi schimbarea regimului, Regele s-ar fi supus fără greutate. Aliaţii ar fi fost încântaţi şi toată lumea ar fi fost uşurată faţă de acest început de sancţiuni şi de tragere la răspundere.

Nimeni nu s-a ridicat însă împotriva omului care ducea cu greu răspunderea dezastrelor noastre. La Palatul Regal veghea Ştirbei - pe stradă, foamea şi tifosul exantematic. Lumea se zbătea după o bucată de pâine sau după câţiva butuci de pus în sobă şi se războia cu pădu-

chii. De Guvern nu se mai sinchisea nimeni, şi Guvernul, trebuie să o recunoaştem, făcea tot ce putea ca să-l uite lumea. Miniştrii se ascundeau, Parlamentul fusese trimes în vacanţă, iar toată administraţia, cât mai rămăsese în Moldova, trecuse treptat şi pe nebăgatele în seamă sub îndrumarea şi controlul armatei.

Lumea politică n-a început să se dezmeticească decât târziu în primăvară, după ce se mai fixase frontul şi se mai organizase, ca vai de ea, sărăcia. Era prea târziu, după cum se va vedea - sau prea devreme, căci masele nu s-au deşteptat din toropeala lor decât pe la începutul lui 1918, în momentul în care perspectivele de pace au proiectat un element nou pe orizontul fiecăruia şi au liberat conştiinţele din cătuşele deznădejdii.

Faţă de neputinţa şi de inacţiunea adversarilor săi, pierdut şi deprimat cum era, Brătianu, odată instalat la Iaşi, a început să mai prindă curaj şi a făcut tot ce a putut ca să-şi consolideze şandramaua de Guvern. Dramul de voinţă care mai rămăsese a fost suficient falitului ca să înregistreze o ultimă victorie (ultima a fost în iunie 1917) împotriva unei cvasiunanimităţi amorfe, care îşi pierduse până şi simţul existenţei. La Bucureşti, Camera nu fusese deschisă la 15 noiembrie din cauza evenimentelor, inamicul fiind la câţiva kilometri de barierele oraşului. În Moldova, Brătianu începu prin a convoca o scurtă sesiune la 9 decembrie, mai mult pentru confirmarea faptului că întreg aparatul constituţional al Statului se afla concentrat la Iaşi. Sesiune de jale, în care mai nimeni n-a avut curajul să ridice glasul, în nesiguranţa zilei următoare. Cei care luptaseră fără preget pentru intrarea României în Război - şi rândurile acestora cuprindeau întreaga opoziţie - nu îndrăzneau să arunce piatra împotriva omului care, de bine, de rău, realizase năzuinţele lor, şi se mai temeau, pe de altă parte, ca criticile aduse regimului să nu se confunde, în ochii opiniei publice străine, cu o dezaprobare a Războiului însuşi, dezaprobare cu totul străină de mintea lor. Şi iată de ce, la Cameră ca şi la Senat, nimeni nu s-a sculat să ia pe Brătianu de gât. Mare greşeală din partea noastră - un prim şi neiertat succes pentru dânsul.

Succes întrucâtva întărit prin singurul glas, prestigios, formidabil, care de pe o bancă a Camerei a înălţat spre ceruri cel mai patetic şi curat imn de nemărginită dragoste şi nădejde în faţa ţării răstignite.

Într-o cuvântare de 20 de minute, Nicolae Iorga s-a ridicat, în şedinţa de la 14 decembrie, la înălţimi la care nu se ridicase niciodată înainte şi la care nu s-a mai ridicat niciodată după. Vorbea fără ezitare şi cuvintele cele mai calde, imaginile cele mai fericite, evocările

cele mai mişcătoare răsăreau pe buzele lui, fără niciun efort vizibil, ca şi când i-ar fi fost dictate de o putere superioară. În acea zi, Iorga a fost un poet ispirat şi s-a clasat ca cel mai mare orator al neamului nostru. Din recunoştinţă pentru acea clipă de superioară emoţie pe care mi-a procurat-o, am înghiţit de atunci cu resemnare, decenii de-a rândul, toate prostiile pe care le-a debitat. Electrizată, deşteptată pentru o clipă din amorţeala ei, Camera întreagă s-a ridicat ca un singur om şi a ovaţionat îndelung geniul neamului, geniul secularei noastre cerbicii, care printr-un adevărat miracol coborâse, pentru câteva clipe, în sufletul acestui om bizar. Emoţionat, Brătianu a făcut câţiva paşi spre tribună şi a cerut afişarea discursului în toate tranşeele, trăgând şi cu acest prilej puţină spuză pe turta lui. În mocirla de la Iaşi, în ziua de 14 decembrie, un colţişor senin s-a deschis între norii grei care ne astupaseră orizontul.

Scutit de neplăcerile unor dezbateri asupra răspunderilor sale şi cântărindu-şi oamenii, Brătianu a purces la consolidarea Guvernului său prin formarea unui Minister „de colaborare naţională" cu singurul partid de opoziţie reprezentat la Iaşi, cu pseudo-Partidul Conservator pe care-l conducea (vorba vine, căci n-avea ce conduce), fără mandat, alt şmecher, amicul Take Ionescu. Dacă după intrarea noastră în acţiune evenimentele ar fi decurs în conformitate cu partitura scrisă de Brătianu, acesta n-ar fi primit în ruptul capului să împartă răspunderea - în această ipoteză succesul - cu nimeni pe lume. Dar fiindcă lucrurile se învârtiseră prost, era gata să cedeze din răspunderile lui cu atât mai vârtos, cu cât printr-o dublă lovitură închidea şi gura celor care ar fi putut vorbi şi asmuţi lumea împotriva lui. Deja la Bucureşti, după Turtucaia, făcuse avansuri şi oferte conservatorilor, dar aceştia avuseseră atunci destul bun-simţ ca să le ocolească. La Iaşi, Take Ionescu n-a mai consultat pe nimeni, a tocmit personal ca miniştri pe Mişu Cantacuzino şi pe Dimitrie Greceanu şi a dispus de doctorul Const. Istrati fără să-l întrebe. Singur Mişu Cantacuzino s-a codit câteva zile făcând pe delicatul şi prefăcându-se că se consultă cu noi. Vorbea însă ca de o vagă propunere, de o eventuală combinaţie. Deşi ne adunam zilnic, parlamentarii conservatori, la Mitică Greceanu, n-am fost consultaţi întru nimic şi într-o bună zi ne-am pomenit cu ministerul (Guvernul) remaniat; lucrurile trecuseră fără ştirea noastră de pe planul teoretic al conjucturilor pe acela practic al realizărilor.

În lucrarea lui Le drame français, Jacques Bardoux spune undeva: „Guvernarea unui mare popor presupune, cu un minimum de competenţă tehnică, un minimum de psihologie istorică". Observaţia este cât se poate de judicioasă, aş adăuga numai că, dacă cele două condiţiuni sunt utile pentru guvernarea unui popor mare, pentru un popor mic şi pentru o ţară încă în formaţie ele apar ca indispensabile. Din nefericire, aceste două elemente, competenţă tehnică şi psihologie istorică, au lipsit cu totul lui Ionel Brătianu. Dacă la începutul etapei de refacere de la Iaşi Ionel Brătianu ar fi ales calea sinceritătii, ar fi făcut mea culpa public, s-ar fi adresat pe faţă tuturor forţelor vii de care ţara încolţită mai dispunea, ar fi pus în fiecare loc de răspundere un om priceput, cu experienţă şi cu competenţă, toate ar fi putut să se îndrumeze spre bine, cum s-au îndrumat în armată sub impulsul moral al Misiunii franceze. În locul spectacolului dezgustător al luptelor politice pe malul prăpastiei săpate sub picioarele noastre, în locul exploziilor de ură ale unora contra altora, în locul destrămării ultimelor noastre puteri de rezistenţă, care au înfăţişat lumii scârbite, în tot cursul acelui oribil an 1917, o Românie redusă materialmente şi moralmente la ultima expresie - am fi putut să dăm celor care nu ne abandonaseră în nenorocirile noastre un exemplu de demnitate naţională şi o dovadă a puterilor noastre de regenerare. Brătianu n-a priceput însă nici de data asta psihologia momentului istoric şi operând, după vechiul său obicei, numai în culise şi cu tertipuri şi-a alcătuit Guvernul de zile grele numai în vederea grijii de a păstra sforile în mână, fără să se preocupe măcar o secundă de necesitatea unei organizări şi unei îndrumări sănătoase în fiecare din resorturile aparatului de Stat.

În ziua de 11 decembrie (stil vechi), Camera şi Senatul votează fără discuţie o lege prin care se încuviinţează numirea de miniştri fără portofoliu. În aceeaşi zi, Bătianu prezintă Regelui demisia Guvernului şi este însărcinat cu constituirea noului cabinet, pe care-l şi constituie, căci totul era gata, după perdea. Monitorul Oficial din 12 decembrie 1916 publică lista noilor miniştri. Morţun, d-rul Angelescu şi Alexandru Radovici rămân pe dinafară[54]. Morţun urma să treacă preşedinte al Camerei în locul lui Mişu Ferechide, numit ministru fără portofoliu, ca şi Costinescu, prea obosit ca să mai stea în capul finanţelor, Victor Antonescu e mutat de la justiţie la finanţe, iar Alecu Constantinescu, de la agricultură la interne. Miniştrii noi: G. Mârzescu, liberal, la agricultură, Take Ionescu, fără portofoliu, iar conservatorii Dimitrie Greceanu, la comerţ şi industrie, Mişu Cantacuzino, la justiţie, şi doctor Const. Istrati, la lucrări publice.

[54] Em. Porumbaru demisionase deja de la Externe pentru a prelua preşedinţia Senatului în locul lui Vasile Missir, boşofil şi absent din Iaşi.

Lumea a privit cu uimire noul Guvern, care, în loc să dovedească dorința unei încercări de redresare, pe căi noi, nu însemna decât contopirea conservatorilor în falimentul liberal. Cei care puseseră oarecare nădejdi în Take Ionescu erau dezamăgiți; Take Ionescu însuși nu da altă explicație capitulării sale (Brătianu îi păstrase Departamentul Externelor) decât „că nu se putea altfel", „că trebuia să primească". Evident că nu putea spune în auzul tuturor că trecuse peste tot numai ca să aibă un automobil oficial la dispoziție și rangul de ministru, ca să poată fugi mai lesne cu Cordeasca în cazul ruperii frontului de către nemți. Greceanu și Cantacuzino făceau mutre de un cot. Miniștrii exoflisiți, mai ales Angelescu, țipau de rupeau pământul și toți liberalii erau nemulțumiți și reproșau lui Brătianu cele trei oscioare ce se deteseră de ros conservatorilor. Nu voi uita niciodată figurile de înmormântare care s-au prezentat a doua zi Parlamentului, conform tradițiunii, pe banca ministerială. Singur Georgel Mârzescu părea fericit, îi râdea obrazul de bucurie, ajunsese pe neașteptate ministru, în calitatea sa de primar, ca un omagiu adus Iașiului. Sărmanul! Cariera lui trebuie să fie scurtă, căci o boală nemiloasă îl pândea.

Consternați, parlamentarii conservatori s-au adunat, chiar în ziua depunerii jurământului, la Greceanu acasă, unde au venit și noii miniștri. A fost o ședință furtunoasă. Takiștii (erau puțini) au fost mai rezervați, deși unii ca Nestor Cincu și Pavlică Brătășanu erau profund mâhniți de decatarea lui Take, pe care o simțeau din instinct. Noi, foștii conservatori, am fost însă de o violență deșănțată, am acuzat pe Cantacuzino și pe Greceanu de trădare și de lașitate și le-am declarat că în Parlament vom rămâne față de Guvern în atitudinea noastră de opoziție de până atunci. Take își mușca și își răsucea mustața, dar nu era nici el la largul lui, își da seama că făcuse o prostie sub înrâurirea nervilor și a damei proslăvite. Cantacuzino făcea pe grozavul, se declara gata să demisioneze și înjura pe Brătianu, pe când bietul Take căuta pe la uși să vadă dacă nu aude cineva. Intrase omul la stăpân și voia să fie slugă credincioasă. Mitică Greceanu, în sfârșit, se fâstâcea și bolborosea lucruri neînțelese. Luându-mă într-un colț mi-a explicat că era cu totul de părerea noastră, dar că nu putuse face altfel, fiindcă Take ar fi intrat în tot cazul în Guvern, chiar și singur sau cu doi-trei takiști, caz în care noi, conservatorii, am fi rămas pe dinafară (ei, și?). Pe de altă parte, Mișu Cantacuzino, care a primit cu greu (!), refuzase categoric să intre în Guvern fără dânsul... Bietul om îmi făcea milă; era atât de bun și părea atât de neputincios, atât de amărât că nu putea împăca pe toți.

Virtual, în acea ședință s-a sfârșit cu Partidul Conservator. Formele s-au făcut mai târziu, dar am plecat cu toții de la Greceanu cu convingerea că trebuia să ne căutăm altă cale și să ne găsim altă casă. Eu unul am plecat după câteva zile la Odessa să-mi liniștesc focul pe coasta mării.

Ionel Bărtianu își freca însă mâinile. Scăpase de răfuiala la care se aștepta, nu-l apucase nimeni de scurt, nu se găsise nimeni care să sloboadă valurile de ură și să adape setea de răzbunare a atâtor nenorociți mânați de săptămâni pe drumuri desfundate, fără adăpost și fără hrană. Socotea că, cu timpul, se vor uita toate, că timpul lucra pentru el. După ce își asigurase astfel flancurile și spatele, s-a băgat în gaură de șarpe și a făcut pe nevăzutul.

Lipsurile de tot felul, dezorganizarea completă a armatei - soarta viitoare a țării - puneau însă Guvernul de la Iași într-o atare dependență de Aliați, mai ales de Franța, încât Brătianu și-a dat seama că-i trebuia o restabilire de prestigiu și că o încercare de restaurare a creditului său personal atât de zdruncinat îi era indispensabilă. O conferință interaliată, care trebuia să se întrunească la Petrograd la sfârșitul lui ianuarie, a fost pentru dânsul un prilej bine venit să-și mai încerce o dată norocul. Farmecul și dibăcia lui în discuții puteau face încă o dată minuni. Într-o seară, fără să bată toba, trecu granița și, însoțit de Prințul Carol, porni spre malurile Nevei.

Prințul trecea și atunci - ca de obicei - printr-o criză sentimentală. Printre toate fetițele cu care se juca, Ella Filitti, fiica drăgălașă a lui Nicu și a Vioricăi[55], era favorita. O adevărată dragoste, vecină cu patima, se încinsese între cei doi tineri. Regina, care până atunci încurajase fleurturile lui Carol, începuse să se îngrijoreze. Facilități fură făcute familiei Filitti ca să plece spre limanurile depărtate. Prieten vechi, m-am dus și eu la gară să le urez călătorie bună. Am găsit pe Ella, drăguță foc[56], încadrată în fereastra unui vagon, în fața căreia sta Prințul Carol; se țineau de mână și plângeau, fata cu hohote, el mai discret. Zizi Lambrino era cea mai bună prietenă a Ellei și confidenta amorului lor; înainte de plecare, Ella a încredințat pe Carol lui Zizi, să i-l păstreze neatins până la înapoierea ei. Cum s-a achitat Zizi de misiunea ce-i fusese încredințată știe toată lumea.

Pe la începutul lui 1917, lucrurile nu erau însă pornite încă pe dramă și familia regală căuta numai diversiuni, în limitele posibilului, pentru a îndruma atențiunea nestatornicului Prinț pe cărări

[55] Născută Vălleanu, sora generalilor Mitică și Gogu Vălleanu și a dnei Poenaru, fostă damă de onoare a Reginei Elisabeta.

[56] Nenorocita a terminat printr-o teribilă boală nervoasă. S-a măritat după Război cu Emil Costinescu, care a lasat-o din cauza acestei boli.

mai potrivite cu situaţiunea lui. Brătianu a profitat şi de acest prilej pentru a ascunde adevăratul scop al călătoriei lui, căci nu-i convenea să se laude cu un drum la Canossa şi nu putea explica altfel prezenţa lui la o conferinţă provocată de necesitatea coordonării fronturilor, la o conferinţă la care Franţa era reprezentată prin generalul de Castelnau şi Anglia, prin lordul Milne şi la care participarea unui general şi din partea României, fie Prezan, fie Averescu, ar fi fost mai indicată. Oamenii lui Brătianu, puşi la cale, răspândiră deci ştirea că Brătianu merge la Petrograd să logodească pe Prinţul Carol cu una din fetele Ţarului, transformând astfel scopul accesoriu al deplasării şefului în scop principal.

La Petrograd, Brătianu nu izbuti să logodească pe Prinţ şi nici nu-şi dete multă osteneală să o facă. Prinţul, cu gândul la fetiţele lui (Ella era departe, dar Zizi mai aproape şi-l aştepta), n-avea nicio poftă de logodnă şi domnişoara Ţar îl seduse tot atât de puţin cât o seduse el pe dânsa. Ceea ce e de necrezut e că dl Costică Diamandi nu şi-a dat seama, cu o lună mai înainte, de prăbuşirea ţarismului şi că a lăsat Guvernul şi familia regală să se angajeze într-o aventură care putea să ne încurce, în tot cazul să ne ducă la situaţii neplăcute. Ce s-ar fi întâmplat dacă logodna se făcea? Pe unde ar fi scos cămaşa bietul Prinţ cu o logodnică sechestrată la Ţasrkoe-Selo de către bolşevici?

Peţitor nefericit, Brătianu a avut mai mult succes la Petrograd ca diplomat. A reuşit mai întâi să se impună din nou Aliaţilor şi să-şi reia rolul părului în supă, la masa Aliaţilor. Aceştia nu voiau să-l admită, la început, la şedinţele Conferinţei şi nu i-au deschis uşile decât după o energică protestare, prin care primul-ministru român declara[57] „că demnitatea Statului român nu îngăduia ca şeful Guvernului său să aştepte în anticamera sălii unde se tratau chestiuni esenţiale pentru dânsul". Introdus în sânul Conferinţei, Brătianu obţinu un al doilea succes, determinând pe francezi şi pe englezi să obţină de la ruşi mai multe soluţiuni favorabile României şi precarei sale situaţiuni. Se hotărî astfel renunţarea din partea ruşilor la orice idee de evacuare a Moldovei şi se obţinu de la ei dreptul de control al transporturilor în ce privea materialul ce ne era destinat şi care se rătăcise pe imensa întindere a împărăţiei, între Arhanghelsk şi Ungheni - control ce fu încredinţat misiunilor aliate. Ravitalierea armatei ruse în Moldova şi problema comandamentului comun al forţelor armate ruso-române fură luate şi ele în discuţie şi soluţiunile

[57] Citaţia care urmează este extrasă din La Roumanie dans la guerre mondiale, de C. Kiriţescu.

propuse de Stavka[58] primiră ajustări favorabile deziderateloor noastre. În fine, Brătianu primi marele Cordon al ordinului Sf. Aleksandr Nevski.

Pe când premierul nostru se lupta la Petrograd cu borşul rusesc şi înghiţea noduri, Take Ionescu, rămas la Iaşi interimar la externe, se lupta cu Beldiman. Căci acesta a fost destinul lui Take cât a ţinut Războiul: să fie tot timpul ridicol. Inteligenţa lui, atât de limpede, a fost încontinuu paralizată de frică, şi de când a părăsit Bucureştiul, în 1916, şi până a ajuns la Paris, în 1918. N-a făcut un gest, n-a întreprins o acţiune care să nu fie în opoziţie cu cel mai elementar bun-simţ. Înainte de toate nu trebuia să primească interimatul externelor pentru câteva săptămâni, după ce ratase ca un copil pripit şi fricos portofoliul însuşi, iar dacă nu avea nici măcar curajul să reziste până şi la o atât de mică tentaţie, să stea liniştit şi să nu se amestece în treburile altuia. Într-o lună nu putea schimba nimic la afacerile străine; avea de ales: sau să plaseze câteva bombe cu întârziere la explozie, operaţie pentru care ar fi avut concursul miniştrilor aliaţi - sau să nu facă nimic. Take n-a pus însă nicio bombă sub fotelul lui Brătianu şi nu s-a ţinut nici liniştit. A vrut să facă pe stăpânul şi, într-un acces de meschinărie, care nu cadrează cu caracterul său normal şi nu se poate explica decât prin starea lui de parezie morală, a mai vrut să plătească o poliţă. Lui Al. Beldiman, fostul nostru ministru la Berlin. De când devenise omul Antantei, Take Ionescu nu putea să ierte lui Beldiman prietenia ce-l legase pe dânsul, Take, cu Kiderlen-Waechter - şi cu reprezentanţii marilor bănci din Germania. Nu trebuie să se uite că înainte de a fi naţionalist, patriotist, acţionist şi antantist, Take fusese până în 1914 simplu afacerist. Ridicase bietul om o casă frumoasă şi pe Xeni, îşi refăcuse vila de la Sinaia şi îşi clădise un partid. I-au trebuit bani mulţi şi i-a câştigat, dar pe vremurile acelea îndepărtate nu se câştigau banii în România decât prin Berlin. La Berlin, şi cu concursul lui Beldiman, a realizat Take faimoasa conversiune a rentelor noastre din 5 în 4%, şi câte alte frumoase operaţiuni.

După ce părăsise Berlinul, la declararea Războiului, Beldiman se oprise cu ai lui la Copenhaga, unde aştepta cu încredere victoria germană. Brătianu, continuând fie şi numai din obicei atitudinea lui de jucător pe două tablouri, îl menaja şi-l menţinuse în cadrele diplomatice, căci nu se putea şti cum se vor învârti lucrurile; cred chiar că prin Ştirbei (mai probabil prin soţia acestuia) nu pierduse orice contact direct cu el. Abia instalat în jeţul încă cald al lui Brătianu, Take telegrafiă lui Bilciurescu, ministrul nostru în Suedia, să meargă

[58] Marele Cartier rus, în acel moment la Moghilev.

la Copenhaga şi să ceară lui Beldiman cifrul, documentele secrete pe care putuse să le ia cu dânsul de la Berlin şi socoteala sumei de 360.000 lei ce-i fusese trimisă în momentul mobilizării. Şi în caz de refuz să-i spună că va fi destituit. Bilciurescu s-a executat, iar după vizita lui la Copenhaga, Beldiman a trimis următoarea telegramă lui Take Ionescu, pe care acesta m-a lăsat să o copiez, ca şi răspunsul lui:

Monsieur le Ministre,

Je suis heureux de voir qu'il a enfin un homme au Ministere des Affaires Etrangeres à la place du fantoche[59] qui vous précédait. Je n'ai emporté aucun document de Berlin. J'ai remis le chiffre a Mr. Bilciurescu ainsi que les comptes. Vous pensez bien que la somme qui m'est restée je ne l'ai pas chez moi mais deposée a une Banque.

La menace de la fine de votre télégramme était inutile. Je suis un honnete homme, j'ai touteune existence de probité derriere moi et la conscience bien tranquille. Je souhaite que beaucoup de nois hommes politiques en puissent dire autant.

Beldiman

Iată şi răspunsul lui Take:

Je n'admets pas le ton que vous prenez ni le rôle de moralisateur que vous assumez. Je regrette que votre petite intelligence ne vous pas encore fait comprendre le grandeur des moments que nous vivons (Take îşi făcea singur curaj, pe spinarea lui Beldiman) ni montré le devoir, non seulement de tout fonctionnaire de l'Etat, mais encore de tout simple roumain. Ce sera mon éternel orgueil d'avoir contribué à la guerre d'ou mon pays sortira aggrandi et l'union de tous les roumains realisée[60]. Je suspends pour le moment lepeine de la destitution dont je vous ai menancé, jusqu'au retour du titulaire de ce Département.

Take Ionescu

Sesizat de întreaga afacere la înapoierea lui de la Petrograd „titularul", mai cu un „desigur", mai cu un „să vedem", a lăsat lucrurile să

[59] Beldiman nu putea ierta lui Brătianu fățărnicia lui în timpul Neutralității. În repetate rânduri autorizase pe Beldiman să declare Guvernului german că România nu va ieşi din Neutralitate. Beldiman crezuse în sinceritatea lui Brătianu, în baza vechilor sale relaţiuni cu Partidul Liberal, cu Sturdza şi cu Brătianul tatăl, şi se găsise într-o foarte penibilă situaţie în momentul intrării noastre în Război. La această iritare - explicabilă - se adăugau şi sentimentele lui germanofile, şi convingerea că Germania va câştiga Războiul, ceea ce este mai puţin explicabil.

[60] Exact un an mai târziu, pierduse orice nădejde în această direcţie şi-mi repeta mereu: „Ne-am curăţat, dragă, ne-am curăţat".

tărăgănească până ce într-o bună zi Take primi o lungă telegramă de la Paris, în care Fagure[61] îi relata că Beldiman publicase în Bukarester Tageblatt o scrisoare adresată în decembrie 1916 lui Ionel Brătianu, în care acuza pe acesta de a fi autorul responsabil al dezastrelor României. Take dete fuga la Ionel: „E adevărat, ai primit scrisoarea?" - „Da" - „Şi nu l-ai dat afară?" - „Ai răbdare până la sfârşit. Dacă vom fi victorioşi îi vom strivi - dacă vom fi învinşi, mai bine să fim bine cu ei!" (textual). Oricâte înghiţise Take în viaţa lui, mi-a mărturisit că rămăsese, cum se zice, tablou! În aceste câteva cuvinte era Brătianu întreg. De data asta însă Take se cabră şi ceru trimiterea lui Beldiman fără întârziere înaintea unei comisiuni de anchetă şi ameninţă cu demisia. Brătianu a obiectat că n-are trei miniştri plenipotenţiari la Iaşi pentru constituirea comisiunii în conformitate cu legea organică a Ministerului, dar Take nu s-a lăsat şi până în cele din urmă Duiliu Zamfirescu fu adus de la Odessa şi Beldiman fu şters din cadrele diplomatice.

Brătianu se înapoiase la Iaşi relativ mulţumit. Situaţia în general şi situaţia lui în particular nu erau strălucite, dar se strecurase ca prin gaura acului prin toate dificultăţile, evitase stânca Tarpeiană la Iaşi şi izbutise la Petrograd să-şi recâştige o fărâmiţă de prestigiu faţă de Aliaţi. Dar nu învăţase nici de data asta ce trebuia, rămăsese omul butadei de mai sus cu Beldiman şi n-a schimbat mai departe nimic în metodele lui de guvernare. Pe zi ce trecea, noul Guvern dovedea aceeaşi incapacitate, aceeaşi neputinţă de a organiza ceva, ca şi cel precedent. Pe front Războiul se oprise şi reorganizarea armatei fusese dată în seama Marelui Cartier şi a Misiunii franceze. Guvernul nu mai avea să facă faţă decât la trei probleme, dar acestea erau vitale pentru noi: problema sanitară, a transporturilor şi a aprovizionării.

Problema sanitară era cea mai urgentă din ele, era desigur cea care cerea o soluţie mai grabnică, fiindcă tifosul exantematic se întindea ca o pecingine şi demoraliza populaţia şi armata. În ianuarie 1917, organizaţia Serviciului nostru Sanitar era pur şi simplu haotică. Nu o pot schiţa în câteva cuvinte mai bine decât reproducând unele pasaje din interpelarea pe care am adresat-o Guvernului în Senat, în sesiunea din iunie următor:

La începutul Războiului mondial, serviciile noastre sanitare erau conduse, cel civil de către doctorul Sion, iar cel militar de către gen-

[61] Emil Fagure, frate şi sinonim cu Albert Honigmann, amândoi gazetari şi nemaipomeniţi escroci - dar devotaţi lui Take Ionescu. Au scris multă vreme la Adevărul, apoi au publicat Lupta, foaie de şantaj.

eralul dr. Călinescu. Dl general dr. Călinescu a fost menținut numai cu numele la postul său, iar atribuțiunile d-sale au fost trecute în ceea ce privea organizarea zonei interne, adică organizarea spitalelor militare din interiorul țării, asupra unui Comitet Central, creat în 1915 şi compus din dumnealor domnii colonel dr. Vicol, dr. Bottescu şi colonel Popescu[62] din Statul Major, iar în ceea ce privea organizarea din zona de luptă asupra ministrului Lucrărilor Publice, dr. Angelescu.

Până la începutul lui decembrie 1916, Serviciul Sanitar Militar a funcționat destul de bine, deşi retragerea armatei îngreuia transportul răniților. Totuşi, mii de răniți au fost evacuați grație celor 36 de trenuri sanitare organizate de doctorul Angelescu, iar îngrijirea răniților, după primele zile ale ostilităților, nu a lăsat nimic de dorit. În aceeaşi ordine de idei, epidemiile de holeră şi de tifos exantematic, ivite în primele luni ale Războiului, au fost repede stinse grație activității doctorului I. Cantacuzino, însărcinat de Marele Cartier încă din primele zile ale mobilizării cu direcțiunea Serviciului de epidemii.

Organizația internă abandonată Comitetului Central Sanitar de sub direcțiunea colonelului dr. Vicol a fost dezastruoasă. Răniții sosiți în spitalele din țară nu găseau aproape nimic, căci dr. Vicol făcuse o organizație pe hârtie şi cea mai mare parte din pansamente şi medicamente zăceau nedespachetate în Bucureşti.

În loc să se instituie o direcțiune unică (cuprinzând şi epidemiile, mai ales) cu un singur om responsabil, la începutul lui decembrie se dă aceluiaşi domn colonel Vicol[63], care se arătase atât de puțin destoinic în organizațiunea zonei interne, şi conducerea Serviciului Sanitar al Armatei din zona de luptă. Activitatea sa se manifestă din primul moment prin darea ordinului către inginerul Christodorescu să înceteze cu ridicarea barăcilor de pe linia Bârlad - Iaşi pentru adăpostirea a 40.000 de răniți, barăci cu construcția cărora iginerul Christodorescu fusese însărcinat de către d-rul Angelescu şi care trebuiau să fie terminate la începutul lui februarie 1917. Dacă construirea acestor barăci nu s-ar fi oprit, desigur că am fi fost scutiți în mare parte de dezastrul produs prin întinderea tifosului exantematic. Se opreşte de asemenea construirea barăcilor de deparazitare din gări, se schimbă cu totul întreaga organizare a Serviciului Sanitar, se suprimă spitalele de evacuare din trenuri, se suprimă de asemenea o mare parte din trenurile sanitare pentru transportul răniților şi în acelaşi timp se lasă în ger pe liniile ferate medicamentele şi

[62] Zis mai târziu „Sanitarul", a ajuns general în cursul Războiului şi ministru al Agriculturii în Ministerul (Guvernul) Văitoianu din 1919.
[63] Era un liberal militant.

pansamentele armatei, care în mare parte îngheață, lipsindu-se astfel apărarea națională de materialul strâns cu atâta trudă şi jertfă în timp de doi ani.

În loc să ia măsuri de apărare a armatei contra epidemiilor, Serviciul Sanitar Militar condus de dl Vicol împiedică toate măsurile luate de către d-rul Cantacuzino, singurul în drept a le lua în baza competenței şi însărcinării ce-i fuseseră date încă din primele zile ale mobilizării şi grație cărora obținuse rezultate atât de bune în primele zile ale Războiului.

Doctorul Vicol dezorganizând complet întreg Serviciul Sanitar al Armatei şi împiedicând dispozițiunile ce d-rul Cantacuzino lua - era fatal ca epidemiile să înceapă a face ravagii, ceea ce s-a şi întâmplat. La sfârşitul lui ianuarie 1917, tifosul exantematic începe să se întindă, şi zecile de mii de morți, atât din armată, cât şi din populațiunea civilă, sunt victimele acestei dezorganizări sanitare, datorită conducerii sanitare de la Marele Cartier.

Caut să evit în aceste amintiri pe cât se poate amănuntele tehnice, ca să nu plictisesc prea mult pe cititori, deja obosiți prin lungimea destăinuirilor mele; repercuțiile incuriei guvernamentale față de flagelul tifosului exantematic în iarna 1916-1917 au fost însă atât de covârşitoare în demonetizarea definitivă a regimului Brătianu, încât cred că mi se vor ierta incursiunile pe un teren străin de firul acestor povestiri. Reproducerea rândurilor de mai sus n-are alt scop decât să dovedească lipsa de inițiativă a Guvernului şi că măsurile contradictorii pe care le-a luat şi de la 1 ianuarie 1917 înainte erau urmările unui vechi păcat. Mureau oamenii cu duiumul şi Guvernul se mulțumea să-şi mărturisească neputința.

Cuprins de panica ce creşte mereu în toate straturile sociale, Guvernul hotărî într-o clipă de fericită luciditate să dea depline puteri doctorului Cantacuzino, pentru stăvilirea flagelului. S-a creat astfel sub presiunea indignării publice o Direcție Generală a Sănătății Publice. Dar, pe de altă parte, s-au menținut toate vechile Direcții şi prin urmare şi Direcția Sanitară de la Marele Cartier (dr. Vicol), aşa încât deplinele puteri date lui Cantacuzino rămâneau o simplă expresiune nedefinită, fiind întru nimic precizată. Funcționau de-a valma şi se băteau cap în cap Direcția Serviciului Sanitar Civil cu d-rul Sion, Direcția Serviciului Sanitar de la Marele Cartier cu colonelul Vicol şi Direcția Geneală a Sănătății Publice cu d-rul Cantacuzino, fără nicio legătură între ele. A trebuit tenacitatea, autoritatea şi competența acestuia din urmă ca să înfrângă în acelaşi timp şi molima, şi obstacolele ce-i punea în cale lipsa de coordonare în acțiune, lipsă

datorită numai incuriei guvernamentale. Opinia publică şi-a dat perfect seama că îmbunătăţirea situaţiei sanitare către primăvară se datora numai iniţiativei şi sforţărilor doctorului Cantacuzino şi colaboratorilor săi, iar nicidecum iniţiativei sau sforţărilor unui Guvern care se înfunda din ce în ce mai adânc în dispreţul şi în ura tuturor.

Brătianu şi Guvernul n-au beneficiat nici de ameliorarea treptată, lentă dar incontestabilă a transporturilor şi a aprovizionărilor. Toată lumea ştia că efortul repunerii căilor ferate în mişcare se datora lui Perieţeanu, impus cu sila Guvernului, după o lungă şi dârză rezistenţă, colonelului Porfait din Misiunea franceză şi ceva mai târziu dlui de Candolle, canadian şi general englez de ocazie, un specialist al problemelor feroviare. Generalul de Candolle, pe lângă serviciul pe care ni l-a făcut descurcându-ne vagoanele, a mai contribuit mult şi să ne descreţească frunţile, căci era foarte răspândit în lumea de la Iaşi, în care se prezenta sub aspectul simpatic al unui moşuleţ mărunt, svelt, curăţel şi caraghios. Totdeauna vesel, îi râdeau doi ochi albaştri sub o perie de păr alb - dar pe cât era de priceput în materie de vagoane, pe atât era de lipsit de bun-simţ în materie de dame. Se amorezase lulea de fleşcăita şi isterica lady Barclay1 şi o furase lui Lacombe. Rivalitatea celor doi donjuani răscopţi şi mutrele babei ne-au înveselit puţin ceasurile cele mai posmorâte din acele vremuri numai de necazuri.

Amintirea ilustrului ceferist era să mă facă cât pe aci să deraiez şi să mă îndepărtez de la analizarea unui bilanţ care explică înstrăinarea din ce în ce mai completă a Guvernului de opinia publică. Tras la răspundere până în ultima colibă a Moldovei pentru tâmpita pregătire a Războiului, belstemat de toată lumea pentru ororile suferite sau văzute pe drumul retragerii, înjurat pentru neputinţa lui de a conjura tifosul exantematic, dispreţuit şi batjocorit pentru slăbiciunea de care da dovadă zilnic în administrarea colţului de ţară ce ne mai rămăsese - Guvernul îşi mai făcea de drag şi prin lipsa totală de aprovizionare a marelui public. Aci, în materie de aprovizionare, nu s-a găsit nici în ceasul al doisprezecelea omul care, cu sau fără voia Guvernului, să ia lucrurile în mână şi să facă ceva aşa cum s-a întâmplat în materie sanitară şi la transporturi. A zbârnâit un moment generalul intendent Leonte, cât a trebuit ca să-şi ridice la repezeală o casă în Păcurari, a zbârnâit o comisie la Odessa, alta la Iaşi - singurul rezultat a fost îmbogăţirea câtorva neruşinaţi, care, fără milă pentru lumea înfometată, nu s-au gândit decât cum să-şi umple mai repede buzunarele.

Cu cât iarna trecea, cu cât ne apropiam de primăvară, cu atât nemulţumirea generală creştea şi începea să clocotească. Pe măsură ce scădea molima, pe măsură ce oamenii se obişnuiau cu privaţiunile sau îşi mai făceau un rost cât de mizerabil de existenţă, curajul fiecăruia se deştepta şi ceasul răfuielilor care ar fi trebuit să sune în decembrie, la sosirea în Iaşi, începea să se apropie. Liniştită despre partea frontului, care părea să se fi fixat definitiv, lumea se arăta hotărâtă să scuture jugul netrebnicilor şi profitorilor şi să scape de cucuvelele încuibate în dărâmăturile Războiului. Lumea vrea ceva nou şi să nu mai audă de Brătieni, de Alecu Porcu, de Ferechide şi de Morţuni. Până şi prezenţa generalului Iliescu la Marele Cartier Francez, ca reprezentant al României, prezenţă impusă de Brătianu chiar după ce se aflase tot ce se aflase, chiar după porcăriile de la Zoiţa destăinuite de cei prezenţi, avea darul să înfurie pe fiecare. Încet-încet, dar sigur, se cocea vremea pentru o schimbare de regim. Abila remaniere ministerială din decembrie şi oportuna călătorie la Petrograd nu dăduseră lui Brătianu decât un scurt răgaz.

Faţă de o opinie publică atât de vrăjmăşită, Guvernul nu avea nimic de ce să se agaţe. În armată, Brătianu era tot atât de detestat ca pe stradă. Armata nu-i putea ierta dezastrele suferite, a căror răspundere o arunca în spinarea lui. Singurul şef ascultat, generalul Averescu, comandantul singurei armate rămase în picioare, îi era profund ostil. Misiunea franceză, cu generalul Berthelot în cap, nu-l iubea, căuta pe cât putea să obţină trecerea atribuţiunilor administrative asupra Marelui Cartier şi-l susţinea mai mult ca funia pe spânzurat. Şi aceasta încă numai fiindcă se temea de eventualitatea unui Guvern Averescu, despre care se şoptea şi cu care nu s-ar fi înţeles deloc. Ar fi văzut însă cu plăcere pe Brătianu înlocuit cu Take Ionescu.

Dacă Brătianu nu se putea bizui pe armată, cu atât mai puţin se putea sprijini pe simpatia miniştrilor aliaţi. Am arătat deja câtă dragoste avea pentru dânsul Saint-Aulaire. Barclay, ministrul Angliei, era un zănatec. Trăia în lună şi cele ce se petreceau pe pământ îl interesau foarte puţin. Îşi făcuse mai toată cariera în posturile asiatice şi fusese mutat din Persia la Bucureşti, fiindcă situaţia lui la Teheran nu mai era posibilă din cauza soţiei, care violase pe rând pe toţi ataşaţii de legaţie. Încoronat ca un zeu, mai era şi beţiv împărătesc, dar nu bea decât şampanie. Sosise la Iaşi cu o provizie foarte limitată şi unica problemă care-l preocupa era cum să-şi procure vinul preferat1. În afară de operaţiunile necesitate de procurarea şampaniei, nu obişnuia să ia nicio iniţiativă, mulţumindu-se să transmită cererile Guvernului român şi răspunsurile Foreign Office-ului. În chestiunile pentru

care nu aveau instrucțiuni, se punea la remorca lui Saint-Aulaire. Simpatia lui Barclay n-ar fi raportat nimic lui Brătianu, dar n-o avea nici pe ea, după cum n-o avea nici pe a italianului, baronul Fasciotti2. Cu deosebire că Barclay simpatiza pe Take, pe care Fasciotti nu putea să-l vadă. Îl detesta, ca și pe Brătianu, de altfel, pentru politica lor. Ovrei botezat la a doua generație - mic, jerpelit și antipatic, cu un nas încârligat peste o mustață de calic, nu-i mai lipsea decât fesul pe cap ca să se încadreze într-o boltă de bazar. Bogat, cu afaceri și cu legături în Tunisia, unde învățase să urască pe francezi, nu se putuse consola de intrarea Italiei în Război alături de Franța și-și vărsa focul asupra nenorocitei sale neveste, o Principesă Bandini, blajină și săracă. La Iași ca și la București, Fasciotti n-avea decât un singur prieten, pe Barbu Știrbei. Față de Brătianu, tot ce a putut face Știrbei pe lângă Fasciotti a fost să-l neutralizeze, dar nimic mai mult.

După cum se vede, o schimbare de Guvern n-ar fi fost primită cu prea mare supărare nici de reprezentanții „marilor noștri aliați", ca să adoptăm formula scumpă familiei Brătianu.

În această atmosferă încărcată, lovitura de grație era să fie dată Guvernului prin revoluția rusească. Deși Brătianu avusese grijă să-și asigure în persoana lui Știrbei un custode la Palat și să încercuiască pe paşnicul Ferdinand ca pe un prizonier, Regele era să-i scape. Până la semnarea armistițiului general, Regele nu s-a deșteptat din toropeala în care trăia decât în cele două sau trei momente în care a crezut că Coroana lui era în primejdie. În primăvara anului 1917 a fost unul dintre acele momente.

Prăbușirea Romanovilor a impresionat adânc - și nu s-ar fi putut altfel - familia noastră regală. Pentru pătrunderea reacțiunilor ei ascunse însă, ca și pentru priceperea gesturilor care au rezultat din aceste reacțiuni, o schiță a personalității lui Barbu Știrbei e indispensabilă, căci el a fost omul care a țesut din umbră, pe tot timpul celor doi ani de la Iași, pânza întregii noastre politici interne. Influența lui asupra Regelui a fost în tot acel răstimp covârșitoare.

Iașiul a însemnat pentru Știrbei apogeul puterii sale. A învârtit el șurupurile și înainte, și după Război, dar înainte de Război, a fost numit agent supus al lui Brătianu, după cum tot agent al lui Brătianu a fost și după Război, dar nesupus - la Iași însă, a lucrat, dar pe cont propriu, „în interesul Dinastiei", de care se agățase direct, fără să mai ție seamă de furcile lui Brătianu.

Personalitatea lui Știrbei e una din cele mai interesante ale istoriei noastre contemporane. Cine va scrie odată despre domnia

Regelui Ferdinand va trebui, dacă va voi să spună adevărul, să pună mai întâi în evidență această figură enigmatică, plină de umbre și lumini, plină de contraste și de goluri și totuși de o unitate impresionantă în acțiune. Pe linia vieții, pentru mai toată lumea, Știrbei a fost amantul temeinic al Reginei Maria, de care s-a slujit în folosul lui și al lui Brătianu. Această credință, adânc pătrunsă în sufletele oamenilor, a îndepărtat pe mulți de dânsul. Ea pătrunsese până și în mintea politicienilor, care ar fi putut să fie mai bine informați. Îmi amintesc în această privință o anecdotă hazlie de pe vremea luptelor disperate duse de Partidul Național împotriva lui Brătianu. Eram prin 1925 la Reghinul Săsesc, unde susțineam candidatura lui Voicu Nițescu împotriva lui Octavian Goga, la o alegere parțială, și ascultam dintr-o odaie vecină, prin ușa deschisă, conversația tineretului ardelean. Erau acolo, printre alții, Aurel Dobrescu, Coltor, Ilie Lazăr, C. Crișan, Ghiță Pop și discutau politică înaltă. „Degeaba, mă - zise unul din ei - noi nu putem face nimic, noi nu putem ajunge la nimic. Brătianu are pe Știrbei pe lângă Regină, noi n-avem pe nimeni. Ei, dac-ar veni Mihai!". În gândul lor, Mihai Popovici era donjuanul irezistibil, care n-avea decât să vrea! Am povestit mai târziu această istorioară Reginei, care s-a prăpădit de râs, și multă vreme nu m-a întâmpinat decât cu întrebarea: „Vrea Mihai?".

Hazlie sau nu, această anecdotă dovedește cât de înrădăcinată era credința influenței lui Știrbei asupra Regelui prin - dacă îndrăznesc să zic - canalul Reginei. E aici o adâncă eroare care trebuie îndepărtată. Știrbei era fără îndoială temeinicul amant al Reginei, firul galvanic, însă nu trecea de la Știrbei la Rege prin Regină, ci - oricât de paradoxal ar părea lucrul - de la Regină la Rege prin Știrbei. Regina Maria nu avea nicio trecere la Rege, cel puțin în ultimii 15 ani ai vieții lor conjugale[64], și nu-i cerea nimic de-a dreptul, de frică să nu fie refuzată, ci totdeauna prin Știrbei, care obținea ce vrea de la el.

În realitate, influența lui Știrbei asupra Regelui Ferdinand a fost o influență directă; subjugase pe Rege cum sedusese pe Regină, și-l ferecase mai bine decât pe dânsa, căci Regele nu l-a trădat până la moarte, pe când supunerea Reginei a suferit câteva eclipse. Trebuie să fie o relativă mulțumire pentru noi toți să știm că atâtea cotituri ale politicii noastre interne n-au fost determinate prin farmecele alcovului, ci prin puterea de sugestiune a inteligenței. Căci Știrbei a fost[65] un om de remarcabilă inteligență, și, dacă n-ar fi avut nenoroc-

[64] Mărturisire făcută mie personal de Regină în 1920, după cum se va vedea mai la vale.

[65] Vorbesc de Știrbei la trecut, deși trăiește încă, fiindcă politicește îl socotesc ca mort în momentul în care scriu (1934).

ul să se amorezeze o Regină de dânsul, ar fi ajuns departe. Contrariu opiniei curente, legătura lui cu Regina i-a făcut numai rău.

Tăcut şi rezervat, atât de rezervat încât călca cu picioarele înăuntru şi uşor, parc-ar fi vrut să-şi tăinuiască urmele, Ştirbei frecventa foarte puţină lume, aşa încât rari sunt cei care au putut aprecia acuitatea puterii lui de analiză, echilibrul niciodată zdruncinat al judecăţii sale, agerimea intuiţiei şi serioasa cultură de care da dovadă între patru ochi. Am fost printre acei puţini şi îi aduc aci mărturia mea sinceră. L-am atacat cu patimă şi cu nedreptate cât timp aproape nu l-am cunoscut şi l-am judecat şi eu după aparenţe, dar mărturisesc că m-a sedus şi pe mine - nu în acelaşi grad ca pe Rege, din fericire pentru tihna şi pentru reputaţia mea - de îndată ce după Război am venit în contact mai apropiat cu dânsul[66]. Crescut printre fuste, rămăsese stângaci şi timid printre bărbaţi, şi de la primele vorbe îl simţeai în poziţie de retragere, deşi nu se gândise nimeni să-l atace. Elegant de talie şi de înfăţişare, dar fără nimic prea deosebit, nu se anima, nu gesticula şi nu-şi ieşea din fire pentru nimic pe lume. Vorbele îi picau din gură cu sfială şi ca făina din valţuri, măcinate, cântărite şi aşezate pe categorii de intonaţie după importanţă. În discuţii nu brusca niciodată o situaţie şi nu contrazicea de-a dreptul pe nimeni; începea prin a fi de acord cu cel cu care vorbea, apoi îl lua pe departe, şi cu câtiva „dar vezi că", „dar nu crezi oare", „n-ar fi posibil ca" îl aducea la concluzii diametral opuse, pe care le avansa, de altminteri, cu toate ezitările rituale, dându-le ca simple ipoteze de examinat. Avea ca principiu să nu se certe cu nimeni şi să fie bine cu toată lumea. Era încântat când se putea împăca cu cineva şi niciodată nu răspundea la un atac sau la un ultragiu. Îşi cultiva prieteniile şi relaţiile şi le păstra cu grijă în ciuda evenimentelor şi a oamenilor. Mai târziu, deşi familiar al Palatului Regal, va rămâne prieten cu Const. Stere, cu Gr. Antipa, cu Al. Marghiloman, cu Martha Bibescu, când ortodoxia patriotică a Reginei şi a Brătienilor va trimite pe toţi cei mai sus enumeraţi la carantină şi, cu toate că suna la Iaşi din pinteni de colonel, se înţelesese cu nemţii să-i cruţe Buftea şi fabricile de vată şi de conserve[67].

[66] Am colaborat cu el la „Steaua Română" şi la „Reşiţa" înainte de a colabora, târziu de tot, în politică. Prin tactul şi prin bunul-simţ de care da zilnic dovadă îşi crease, printre conducătorii marilor societăţi, ca şi în lumea de afaceri din ţară şi din străinătate, o reputaţie şi o situaţie excepţionale. Ştia să rezolve dificultăţile cu incomparabilă dibăcie, dar ştia să şi tragă spuza pe turta lui. „Sans avoir l'air d'y toucher". Ruinat, prin 1904-1906, şi gata să vândă Buftea, poseda, zece ani după Război, una din cele mai mari averi din România.

[67] Pentru această înţelegere se devotaseră prietenii Stere şi Beldiman.

Barbu Ştirbei nu se simţea într-adevăr la largul lui decât printre cucoane. În cercul lor îşi ridica ochii de pe maşina de calculat, îşi împuternicea glasul, îşi permitea ironii şi glume, ieşea în fine din firea lui pe cât putea el să iese din ea - şi le cucerea pe toate. Le mângâia cu privirea lui perversă, le mângâia cu glasul lui molatec, le mângâia învelindu-le pentru o clipă în legenda lui de bărbat iubit. Cu toate infidelităţile sale, era un soţ şi un tată model nevastă-sa[68] ignora escapadele lui sentimentale, ca şi legătura lui regală, sau se făcea că le ignorează, ceea ce pentru el şi pentru galerie era totuna. Dânsul, în schimb, o copleşea cu gentilеţe, cu atenţiuni ce merg unei femei drept la inimă. O convinsese (sau aşa credea el) că tot ce se şoptea, ba se spunea chiar în gura mare, despre relaţiile sale cu Regina nu erau decât calomnie - prietenia ce le arăta familia regală punându-le mulţi clevetitori în cale. Ea credea, se declara „femeia cea mai fericită de pe lume" şi-şi vărsa focul într-o perfectă limbă germană (fusese crescută la Charlottenburg), dar în versuri proaste. Până şi fetele lui erau amorezate de dânsul. Întrebate o dată, înainte de căsătoria lor, care ar fi bărbatul pentru care ar putea să-şi piardă capul, câteşi patru au răspuns într-un strigăt: „Tata!". Ceea ce nu le-a împiedicat, de altminteri, pe toate să se căsătorească cu indivizi care nu aveau nici o asemănare cu „tata".

Dacă biata Nadeja Ştirbei credea şi săruta mâinile Reginei de câte ori o întâlnea, Regele Ferdinand nu credea nimic, fiindcă nu-i păsa şi nu cerceta. Găsise pe Ştirbei în calea lui, se obişnuise cu el şi învăţase încetul cu încetul să-i preţuiască însuşirile şi el. Introdus în intimitatea palatului, chiar de Regele Carol, îndată ce-şi desese seama că putea stăvili printr-însul poftele extraconjugale care aruncau pe iubita lui nepoată în braţe prea diverse[69], Ştirbei îşi pusese toată silinţa să câştige încrederea părăsitului Prinţ. Cum pătrunde uleiul în încheieturile unei maşini şi înlesneşte toate mişcările, tot astfel zi cu zi se strădui Ştirbei - şi izbuti - să pătrundă în toate tainele familiei regale şi să ajute la dezlegarea tuturor dificultăţilor ce se iveau în administraţia şi mânuirea unui mare patrimoniu. Ţinut totuşi puţin la distanţă de virtuosul Rege Carol din cauza laturii „Plaisirchen", după formula Prinţesei Elisabeta[70], el izbuti să câştige destul de repede

[68] Nadeja Bibescu, fiica Prinţului George Bibescu şi a Principesei Valentina de Caraman-Chimay.

[69] Ca să dea noului ales un pretext valabil să circule prin coridoarele palatului, Carol „der Weise" îl numise la moartea lui Iancu Kalinder administrator al Domeniilor Coroanei, demnitate pe care Barbu Ştirbei n-a mai părăsit-o până la numirea lui ca preşedinte de Consiliu în vara anului 1927, şi de fapt numai în 1930, la înapoierea Prinţului Carol.

[70] Veche zicătoare nemţească:

simpatiile Reginei Elisabeta prin atitudinea lui rezervată, pe care bătrâna romantică o lua drept cucernicie, şi prin versurile nemţeşti ale nevesti-sii. Prinţul Ferdinand fu cucerit mai încet, dar cucerirea fu cu atât mai durabilă. La moartea Regelui Carol, Ştirbei, stăpân pe situaţie, luă frânele în mână. La Palat devenise omul indispensabil, consultat de zece ori pe zi, şi fără părerea căruia nu se lua nicio hotărâre.

Cei doi timizi se înţeleseră de minune. Dar pe când timiditatea unuia era o armă de luptă mai mult la dispoziţia nervilor lui oţeliţi - pentru celălalt, ea era, prin excesul ei şi prin lipsa oricărei compensaţii pe tărâmul voinţei, numai un nesecat izvor de succesive umiliri şi de izbucniri nesăbuite. Pe nesimţite, Ştirbei a substituit voinţa sa veleităţilor pe care anihilatul Ferdinand nu mai parvenea nici măcar să le contureze. Singura însărcinare încredinţată Reginei Maria a fost întreţinerea atmosferei de neîncredere, de impotenţă şi de umilitate în sufletul Regelui - atmosferă creată, de altminteri, în jurul lui nepotu-său de însuşi Regele Carol I.

Regele Ferdinand a primit cu atât mai uşor tutela lui Ştirbei şi a lăsat-o să se întărească până la expulzarea Prinţului Carol, cu cât ea nu se înfăţişa cu un caracter egoist - şi încă acela disimulat - decât în materie politică. În toate celelalte direcţiuni, dezinteresata intervenţie a omului de bun-simţ, care elimina pe cât se putea necunoscutele din ecuaţiunile lui, da îndrumărilor sale un caracter de altruism ce făcea pe Rege să creadă că aceeaşi dezinteresare personală şi aceeaşi grijă exclusivă de interesele Dinastiei determinau şi sfaturile lui politice. Ştirbei se născuse însă cu o singură pasiune: politica. Soarta nemiloasă pentru el îl aruncase în cariera fustelor; supus voinţei lui Dumnezeu, s-a resemnat să nu joace un rol de faţadă, pentru care şi timiditatea lui ar fi fost un obstacol, şi s-a mărginit la o activitate de culise. A sfârşit prin a se pasiona pentru acest rol de „père Joseph" al unui personaj care era departe de a fi un Richelieu, şi meseria de a trage sfori în politică a devenit pentru dânsul o adevărată voluptate... singura voluptate: femeile nu l-au posedat niciodată, de aceea le-a făcut numai fete - l-a posedat şi l-a orbit însă politica, de aceea în politică a făcut de multe ori şi prostii.

Acesta era omul care în Iaşii pribegiei avea mâna pe toate pârghiile de comandă la dispoziţia Regelui.

Până după dezastrul de la Turtucaia, Ştirbei îşi îndreptase întreaga

Jedes Tierchen
Hat sein Plaisirchen!
(fiecare dobitoc îşi are fericirea sa)
Prinţesa Elisabeta, deşi copil mic, botezase pe Ştirbei Plaisirchen.

lui acţiune după indicaţiunile lui Brătianu, în care avea o încredere oarbă. Neputând apare el însuşi pe arena politică, cu ghiuleaua de picior, pontase pe cel mai bun cal din grajdurile partidelor noastre, şi-l ajuta cât putea să câştige toate cursele. Calul era de rasă, şi alegerea era bună. Dar nu era numai alegere. Ionel Brătianu, un mare seducător şi el, pare să fi avut o priză specială asupra familiei Ştirbei. Din Elisa, sora lui Barbu, ca şi din fetele lui a făcut ce a vrut. Din Elisa cea mândră şi rebelă a făcut chiar o soţie supusă. Îi domina[71] pe toţi şi pe toate cu un surâs, îi ducea cum vrea şi unde vrea. În perechea Ferdinand-Ştirbei, elementul mascul era Ştirbei. În perechea Brătianu-Ştirbei, acesta din urmă reprezenta dimpotrivă elementul feminin şi fără iniţiativă. O dovadă mai mult că totul e relativ pe lume.

Cu darurile lui moştenite şi cu ce mai adăugase la ele printr-o îngrijită cultură, Ionel siderase pe Barbu, care îl considera ca un om politic de mâna întâi, aproape infailibil. La aceste consideraţiuni şi sentimente personale se adăuga şi faptul că Brătianu avea la îndemână un partid organizat şi disciplinat, de o putere covârşitoare faţă de Partidul Conservator divizat şi în stare veşnică de fierbere. Cu un om ca Brătianu şi cu un partid ca cel liberal, sarcina pe care Ştirbei se hotărâse să o îndeplinească pe lângă Regele Ferdinand se uşura mult. Ea era cu atât mai uşoară, cu cât pentru îndeplinirea ei, Prinţul Barbu găsise un aliat neaşteptat în persoana Prinţesei, şi mai târziu a Reginei Maria.

De la sosirea ei în ţară şi până în preajma Războiului Mondial, simpatiile Prinţesei (simpatii foarte relative, căci Prinţesa Maria s-a aclimatat greu şi încet la noi) mergeau hotărât spre Partidul Conservator sau, mai exact, spre oamenii de vază ai acestui partid, căci dânsa n-a ştiut niciodată exact ce este un partid. Vedetele conservatoare jucau un rol mult mai însemnat ca cele liberale în mişcarea „mondenă", care singură interesa pe tânăra Prinţesă; ea venea mai des în contact cu reprezentanţii familiilor boiereşti, cu atât mai primitoare şi mai largi în concepţiile lor de viaţă cu cât erau mai conservatoare în politică, nu în sensul principiilor, ci al moravurilor de Club. Liberalii era mai închişi, mai călare pe morală - în aparenţă, bineînţeles - şi atât de habotnici, încât deveneau odioşi după zece vorbe schimbate. Şi mai era şi Mitiţă Sturdza, care ani îndelungaţi fusese instrumentul de tortură de care se servea Regele Carol împotriva zburdalnicei şi uşuraticei femei. Antipatia Prinţesei pentru liberali suferea însă o excepţiune, şi această excepţiune era tocmai Ionel Brătianu.

[71] Nadeja Ştirbei îl numea das grosse Tier (marele animal), în sensul că dobora tot pe unde trecea.

Prin anii 1900, pe vremea când Brătianu nu ridicase încă capul atât de sus, Prințesa Maria fusese prinsă de „un gust" pentru dânsul. Seducătorul de Prințese, care în viața lui sentimentală trecuse de mult granițele Partidului Liberal și opera numai pe terenurile rezervate ale Partidului Conservator (deși pe vremea aceea, ideea de partid se amesteca în toate), se pomenise cu această potârniche grasă căzută în mrejele pe care le întinsese altora. Ca să o distreze, Iancu Kalinderu, întotdeauna practic și cu o slăbiciune prin urmare pentru liberali, o poftise să petreacă câteva zile la Gherghița, un domeniu al Coroanei pe lângă Snagov, și îi detese ca tovarăș de vilegiatură pe Ionel Brătianu, desemnat bătrânului codoș prin manevrele de apropiere pe care Prințesa, cu inima vacantă între două aventuri și înainte de întronarea lui Știrbei, abia le disimula. Regina Maria, în Memoriile ei, reamintește aceste zile plăcute și povestește că Ionel Brătianu era plin de duh și de veselie. Ionel Brătianu, pornit într-o zi pe confidențe, mi-a mărturisit însă că a fost cât pe aci să fie violat și că n-a rezistat decât mulțămită fermei lui hotărâri de a nu se încurca într-o aventură care i-ar fi zădărnicit cariera politică. A preferat să scoată mai târziu castanele din foc cu mâna altuia. De obicei, femeile refuzate trec de la dragoste la ură împotriva bărbatului care le-a umilit. Presupun că, șmecher cum era, Brătianu a explicat atât de frumos datoria amândurora către țară și necesitatea crudă de a sacrifica amorul lor pe altarul Patriei, încât, printre scumpe lacrimi și contrariu obiceiului, amorul, în loc să se schimbe în ură, s-a schimbat în amiciție. Amiciție și simpatie pe care Știrbei le-a pus mai târziu la contribuție pentru crearea atmosferei necesare în jurul lui Ferdinand-cel-leal.

Cât timp toate au mers lui Brătianu în plin, Știrbei a lucrat pentru dânsul ca un credincios subaltern. Știrbei e acela care a învârtit pe Rege, l-a zăpăcit și l-a adus să intre în Războiu. Am povestit mai sus această dramă de conștiință și am arătat că Regina n-a fost în această împrejurare - în realitate - decât o auxiliară. Dar după Turtucaia, în fața lui Brătianu, prăbușit și în lacrimi, Știrbei a început să se zgârâie la ceafa și să se întrebe dacă nu cumva se înșelase asupra geniului cumnatului său. Vechile lui sentimente de sfială față de politica aventuroasă a acestuia se întăreau pe măsură ce dezastrele se înmulțeau și veleități de emancipare încolțeau în spiritul său rece și calculator. Patru luni după începerea ostilităților, deși în aparență neschimbate, raporturile dintre Brătianu și Știrbei erau cu totul răsturnate: la Iași, Știrbei n-a mai fost agentul lui Brătianu, ci protectorul lui.

Prăbușirea autorității Guvernului și în special a șefului său au învederat clar lui Știrbei că trebuia să-și lege soarta mai mult de Dinastie și de Rege - singurul punct fix care mai rămăsese - decât de Brătianu și de capriciile lui, căci actele de hotărâtă voință de odinioară deveniseră simple capricii acum. Această evoluție nu însemna însă în gândul lui Știrbei o lașare imediată a lui Brătianu, pe al cărui succesor opinia publică nu îl indica încă cu preciziune, dar o posibilitate de eventuală lașare, și aceasta însemna deja mult.

Simptome premergătoare ale revoluției din martie 1917 începuseră să fie semnalate pe fronturile rusești încă din ianuarie și mai ales din februarie. Soldații dau semne de nesupunere pe care ofițerii odioși trupei nu era în stare să le înlăture nici prin persuasiune, nici prin severitate. Valuri de soldați porniți de pe front în permisii și concedii smulse aproape cu forța umpleau străzile Iașiului, gara și trenurile. Era un impresionant contrast pentru noi între convoiurile nesfârșite cu provizii care veneau dinspre Rusia, convoiuri încă de o ținută ireproșabilă, cu căruțele lor largi trase de cai viguroși și bine înhămați, pline de excelente merinde, până și de cantități enorme de unt din Siberia, flancate de trupă disciplinară, și gloata de sălbateci care mișunau pretutindeni scuipând semințe de floarea-soarelui, grăbită să ajungă acasă cât de repede și oricum.

Fără să prevadă exact cele ce s-au întâmplat în martie și după martie 1917, familia noastră regală și anturajul ei începeau să-și dea însă seama că grave încercări se pregăteau pentru Împărăția țarilor și își mai dau seama ai noștri că anarhia ce amenința armata rusească de pe front fusese precedată de o perioadă de adâncă nemulțumire în populația civilă și de o criză de autoritate a Guvernelor de la Petrograd. Nemulțumirea, și mai adâncă decât în Rusia, domnea și în toate straturile populațiunii românești - iar pe front, trupele noastre, împletite în pozițiunile lor cu cele rusești, puteau fi repede contaminate de duhul cel rău. O schimbare de regim, care să calmeze nemulțumirea mulțimii și să aducă la cârma crâmpeiului de țară, ce ne mai rămăsese un Guvern cu destulă autoritate, pe de altă parte, ca să mențină disciplina pe front, începuse să fie examinată in abstracto, fără să o știe Brătianu, în conversațiile intime dintre Rege și Știrbei. De aci a ieșit întrevederea cu Averescu de la Târgu Frumos, întrevedere și conferință despre care s-a vorbit atât și ale cărei amănunte nu au fost date în vileag până azi.

Armata din Moldova era împărțită - vorbesc bineînțeles de ofițerime - în două mari clanuri, care, fără să meargă până la acte serioase de indisciplină, se grupaseră în jurul celor doi poli militari de

la Bacău și de la Iași, în jurul generalului Averescu și în jurul Marelui Cartier. Generalul Averescu nu putea suferi pe generalul Prezan, pe care-l trata de incapabil ca militar și de complezent ca soț. Foarte ambițios și extrem de susceptibil, Averescu n-a putut niciodată mistui numirea lui Prezan în capul armatei ca șef al Marelui Cartier. Prezumțiosul comandant al Armatei a II-a resimțea numirea unui general mai nou în grad și cu state de serviciu mult inferioare față de ale sale ca o lovitură directă dată de Brătianu. Și nu se prea înșela, căci Brătianu îl disprețuia și-l trata de „general politician de pronunciament", și, la ocazie, chiar de trădător. Divergența dintre Armata a II-a și Marele Cartier, dintre Bacău și Iași, se accentua tot mai mult pe fiecare zi ce trecea, căci, pe lângă antipatia celor doi șefi, mai intrau în joc și alte elemente de ordin militar, ca și de ordin civil.

Averescu izbutise să-și retragă armata în ordine și ajunsese cu ea aproape intactă pe frontul Oituzului, Trotușului și Siretului. Disciplina trupei și a mișcărilor nu fusese tulburată nicio clipă, și măsurile sanitare suficiente fuseseră luate pentru evitarea tifosului exantematic. Oprirea înaintării inamicului pe care trupele din tranșee și-o închipuiau datorită rezistenței lor (faimosul „pe aci nu se trece" al generalului Grigorescu) ridica, pe de altă parte, moralul soldaților, care în Armata a II-a nu au lipsit niciodată nici de hrană, nici de echipament, nici de adăposturi. Această continuă grijă de soldat a fost una din cauzele ulterioarei popularități a generalului Averescu. Pentru moment, la sfârșitul iernii 1917 se putea deja constata în jurul lui, pe tot teritoriul Armatei a II-a, o stare de spirit mult mai calmă, mult mai ridicată ca în tot restul țării. De la Bacău în jos domnea spiritul frontului, spiritul de luptă și de încredere în sine și în comandantul Armatei - în opoziție cu falimentul moral și material, cu lipsa totală de încredere și de nădejde care caracterizau regiunile decimate de tifos și de mizerie în care se refăcea cu greu Armata I. Profitând de starea mai bună a trupelor sale, Averescu refuzase pentru refacere concursul Misiunii franceze, declarase că ofițerii români erau tot așa de bine în stare ca cei francezi să reorganizeze și să completeze unitățile, nu primise decât câțiva tehnicieni însărcinați să arate specialiștilor noștri mânuirea armelor noi și repeta cui vrea să audă că generalul Berthelot era un cât se poate de mediocru ofițer de Stat-Major! Multă vreme, nici nu voise să ia contact cu dânsul și a trebuit să vie Berthelot la comandamentul generalului român să-i facă cunoștința, pentru aparențele unei colaborări care n-a existat în realitate până la sfârșitul Războiului! Atitudinea generalului Averescu față de Misiunea franceză a creat un nou motiv de divergență între

Bacău și Iași. Pe când Prezan trăia în brațele francezilor[72], Averescu devenise protectorul tuturor încrezuților în sine care se loviseră de pragul dezastrelor din toamnă, dar care învățaseră ceva din ele, căci au izbutit să pregătească armata de la Mărăști.

Stăpân pe singura forță intactă în Moldova, Averescu își organizase la Bacău o existență de vicerege. Se instalase în încărcata și luxoasa casă a bogătașului Fielderman, în care se lăfăia ca un potentat oriental. Locuia sus, la etaj, în două camere - o odaie de culcare și un birou, din care nu ieșea decât la orele mesei. Jos, la parter, saloanele, sala de mâncare și un biliard dau într-un hall central în jurul căruia, sus, la etaj, o largă galerie permitea cadânelor să arunce priviri indiscrete și să spioneze conversațiile ofițerilor, veniți după ordine sau poftiți la masă. În afară de doi, trei oameni de casă, generalul nu primea pe nimeni, și, când excepțional primea pe cineva, se făcea poartă în rai, vorba românului, și tot orașul comenta evenimentul. Țin minte că la prima mea trecere prin Bacău, în necunoștința protocolului stabilit, m-am dus direct la casa Fielderman și am cerut să văd pe Averescu, care m-a primit numaidecât: am fost imediat consacrat ca o personalitate de mâna întâi, și faima mea s-a întins asupra întregii regiuni, fiindcă generalul mi-a mai împrumutat și automobilul său personal să mă ducă la Roznov.

O adevărată curte roia în jurul lui Averescu. În afară de șefi și subșefi de Stat Major, o droaie de ofițeri de ordonanță îndeplineau funcțiile de maeștri de ceremonii, de secretari particulari și de curieri. Dar toată lumea era ținută la distanță. Nu lucra niciodată cu șeful său de Stat Major, generalul Mărdărescu, care-i fusese impus și pe care-l trata de incapabil, pe bună dreptate, și de nesigur, pe nedrept. Transmitea toate ordinele și hotărârile sale prin Ressel, un colonel de cavalerie brevetat de Stat Major, care era el tot ce putea fi mai nesigur. În toată cariera lui, și militară, și civilă, Averescu a avut darul să se înconjoare aproape numai cu lichele, pe care le întrebuința ca pe niște slugi. Printre acestea era un căpitan sau maior Lămotescu, pușlama fără seamăn, care se ocupa de coșniță și de nevoile casnice sub supravegherea bunei doamne Averescu, Sultana Valideh a Seraiului; era Puiu Crăiniceanu, ultima odraslă a generalului cu același nume, însărcinat cu manipularea mantalelor și galoșilor, și alți doi-trei ale căror nume le-am uitat. Primea în preajma lui și oameni cumsecade, cu condiția să nu se amestece în treabă, așa era Petruș

[72] Misiunea franceză avea atât de lucru pentru refacerea Armatei I din nimic și pentru organizarea părților sedentare, încât nu era deloc supărată să vadă pe Averescu lucrând singur la Armata a II-a și reușind. Tot ce cerea din partea acestuia erau ceva mai bune maniere, căci, la urma urmelor, nu erau inamici și veniseră să ne scape din încurcătură.

Jurgea Negrileşti, comandantul Pieţei, care nu se ocupa decât de încartiruirea musafirilor, şi Alecu Zănescu, mobilizat ca locotenent şi care nu se ocupa de nimic. O situaţie aparte, în afară de rânduri, o avea Grigoraş Filipescu, pe care Averescu nu-l iubea, dar pe care-l luase pe lângă dânsul ca să-l scape din tranşee[73], în amintirea prieteniei cu tată-său, Nicu. Atribuţiunile lui Grigoraş Filipescu erau variate: ca şef al măturătorilor era stăpân pe străzile Bacăului, ca confident şi curier secret politic era unul din puţinii fericiţi admişi în cabinetul generalului, pe care-l punea în curent cu toate zvonurile adunate în oraş, cu toate ştirile de culise aflate de la Iaşi.

Un rol însemnat îl jucau damele la curtea potentului din Bacău, în afară bineînţeles de biata doamnă Averescu, care se specializase şi se cantonase în operele de binefacere şi în îngrijirea răniţilor. Totdeauna afabilă şi bine dispusă, era încântată de câte ori putea face plăcere cuiva, mai ales iubitului ei „Alessandro", devenit marele om al ţării şi pe cale să devie şi idolul ei. Pentru a face plăcere lui „Alessandro", era de ajuns să închidă ochii şi să nu vadă ce se întâmpla în casa ei. Îi deschideau, în schimb, Mizzi Fischer şi domnişoara Thea. Cea dintâi era o fetişcană botoasă, cu gură mare şi cu buze subţiri, dar cu linia trupului atrăgătoare; făcea pe neurastenica şi pe anemica, consulta toţi doctorii tineri şi cădea în crize de câte ori generalul mângâia pe alta. Trecea în casă drept fată adoptivă şi era prezentată ca atare, deşi într-o bună zi, vreo doi ani după Război, firul filiaţiunii s-a rupt. Dna Mizzi Fischer apucase însă de pantaloni pe avocatul Meţianu, care a luat-o de nevastă în nădejdea că Averescu, deşi o repudiase ca „fiică", îşi va mai menţine mâna asupra ei... Acest Meţianu era un semiescroc şi a câştigat mai târziu bani buni de la Mişu Cantacuzino, pe care l-a băgat mă-sa în afacerea „Sospiro".

Domnişoara Thea era o blondă de o impresionantă frumuseţe, în schimb, nu fusese adoptată şi ocupa numai rangul de cameristă. Rea de muscă, dar bună la toate, în afară de serviciul generalului se mai încurca şi prin camerele musafirilor. Când Averescu afla din întâmplare despre incartadele domnişoarei Thea, nu se supăra pe dânsa, ci pe complicele ei, pe care nu-l mai spălau toate apele Iordanului. Dacă generalul Averescu a dat Regelui Ferdinand, în toamna anului 1918, sfaturi atât de drastice pentru mazilirea Prinţului Carol, cauza trebuie căutată în faptul că a găsit pe Thea în patul Prinţului, oaspe

[73] Mobilizat ca sublocotenent în geniu şi trimes la lucrările de tranşee în Valea Trotuşului, Grigore Filipescu trimisese o scrisoare disperată lui Averescu, rugându-l să-l scape din groaza bombardamentelor, nervii lui nemaiputând suporta mizeriile frontului. Averescu l-a chemat la Cartierul său, dar a păstrat scrisoarea, cu publicarea căreia l-a ameninţat de mai multe ori după Război, de câte ori Grigoraş îşi lua nasul la purtare.

trecător pe la Cartierul din Bacău. O bună parte a urii sale împotriva ofiţerilor francezi se trage din alt fapt de nimic. Puiu Crăiniceanu găsise în buzunarul colonelului Hucher[74], ataşat pe lângă Armata a II-a, un bilet de la Thea şi, ca o lichea, îl detese bătrânului gelos! În afară de Mizzi şi de Thea, care locuiau în casă, în afară de „amicele" găzduite din când în când, mai era şi doamna Lilica Vălleanu, soţia inginerului Vălleanu de la Căile Ferate, frumuseţe cam ofilită, dar muiere inteligentă, care îşi încununa viaţa plină de aventuri cu demnitatea de primă matracucă a Armatei a II-a. Locuia alături de casa Fielderman şi, ca vecină bună şi plină de experienţă, ajuta pe Averescu în pregătirea ofensivelor sale zilnice, ofensive de la care generalul îndepărta nu numai luminile lui Mărdărescu, dar chiar şi pe ale lui Ressel.

Învălmăşeala amintirilor m-a cam îndepărtat de la Târgu Frumos, unde spiritul de prevedere şi prudenţa lui Ştirbei împinseseră pe Rege să întâlnească pe Averescu aproape pe ascuns. În faţa pericolului care ameninţa de la răsărit, în faţa fierberii opiniei publice şi în nesiguranţa de la Iaşi, era natural ca privirile Regelui la ananghie să se întoarcă spre singurul om care mai avea în mână o forţă organizată. Pe acea vreme, pe la spartul iernii, Averescu nu păşise încă pe terenul politic, dar, ca fluturele în gogoaşă, era gata să-şi ia zborul. Nu-l tentau deloc luptele politice, dar avea o poliţă de plătit lui Brătianu - avea chiar mai multe - şi socotea că sosise momentul scandenţelor. Nu ştiu ce s-a discutat la Târgu Frumos, căci mai târziu Averescu mi-a spus una, şi Ştirbei alta, şi am impresia că nici unul, nici altul nu mi-a spus adevărul. Cu atât mai puţin pot şti ce s-a hotărât, dacă s-a hotărât ceva. Fapt este că Averescu a plecat de la Târgu Frumos cu convingerea că obţinuse capul lui Brătianu, şi că capul lui Brătianu nu s-a clintit de pe umeri. Nu încape îndoială însă că Regele a luat faţă de general anumite angajamente de care nu s-a ţinut, poate şi din cauza menajamentelor ce datora Misiunii franceze, care s-ar fi împăcat greu cu ideea unei colaborări mai intime cu Averescu.

În fapt, rezultatul întrevederii a fost o îndârjire şi mai mare a generalului Averescu împotriva Guvernului şi a Marelui Cartier, un dinte împotriva lui Ştirbei şi un dram de dispreţ mai mult pentru neputinţa Regelui Ferdinand. Şi totuşi, din câte am putut deduce mai în urmă, mult mai în urmă, dacă Averescu n-ar fi fost prea exigent la

[74] Averescu a cerut după acest „incident" înlocuirea colonelului Hucher. Colonelul de Roincé a fost trimes în locul lui.

Târgu Frumos, dacă n-ar fi speriat pe Rege şi - lucru mai important - pe Ştirbei, cred că am fi asistat la o schimbare de regim o dată cu topirea zăpezilor.

Dacă această importantă întrevedere n-a fost urmată de schimbări concrete pe tărâmul realizărilor imediate, ea a fost plină de consecinţe pentru desfăşurarea ulterioară a evenimentelor, şi iată pentru ce am apăsat asupra ei - deşi personal am fost cu totul străin de ea. În realitate, la Târgu Frumos, Regele Ferdinand şi-a pus soarta în mâinile lui Averescu. Că comandantul Armatei a II-a n-a avut curajul să abuzeze de puterea lui - după cum nu-l va avea niciodată, nici în mai 1917, nici în 1919, nici în 1921, de câte ori va avea soarta ţării în mână - sau că a avut destul bun-simţ să nu rişte o acţiune nepregătită este o altă chestiune. Faptul rămâne fapt, şi generalul Averescu îşi va aduce neîncetat aminte de el şi-l va invoca la fiecare pas în ascensiunea lui politică. Pentru moment, ideea Regelui de a-i întrebuinţa ca colac de salvare l-a întărit în planurile sale politice, abia schiţate până la întrevederea de la Târgu Frumos.

Această avortată întâlnire cu Averescu a fost o greşeală din partea Regelui. Ar fi trebuit să cântărească bine lucrurile înainte de a merge la Târgu Frumos şi să nu meargă decât în cazul când ar fi bine hotărât să provoace o schimbare de regim. Aşa cum au decurs evenimentele, iniţiativa Regelui n-a făcut decât să slăbească poziţia sa şi să întărească politiceşte pe a lui Averescu. Trebuie să recunoaştem însă că şi bietul Ferdinand era încolţit din toate părţile. Un incident de nimic, dar simptomatic, îl impresionase adânc. În geamantanul abandonat de colonelul Al. Sturdza, în momentul când a trecut frontul, s-a găsit şi o scrisoare a generalului Christescu, o scrisoare de răspuns la câteva critici asupra conducerii campaniei şi care se încheia cu constatarea că nu era nimic de făcut, deoarece Regele era un microcefal şi nu pricepea nimic. Pornită de la Christescu, ofiţer ponderat şi cu mare vază în armată, o asemenea apreciere putea da de gândit. Şi a şi dat Regelui, pus în grabă în curent despre cele descoperite, căci avea şi Christescu prieteni buni, care nu ezitau să piardă ocazia să-l cureţe[75]. Cum? Să nu mai poată conta el, personal, nici pe armată, într-un moment de nevoie? Defecţiunea lui Christescu a împins şi ea pe Rege să se apropie de Averescu. Păcat că s-a apropiat însă de el în condiţiuni neprielnice.

M-am întrebat de multe ori dacă Brătianu a fost în curent cu cele petrecute la Târgu Frumos. Răspunsul precis nu-l mai poate da decât

[75] De la această nenorocită scrisoare se trag toate necazurile lui Christescu ulterioare. Regele, încadrat de adversarii lui Christescu, a lovit astfel pe nedrept, de câte ori a putut, pe unul din cei mai capabili ofiţeri ai Armatei.

Ştirbei. Numai dânsul poate şti pe cine a trădat, pe Brătianu ori pe Ferdinand. Părerea mea e că Brătianu a ştiut despre întâlnire chiar dinainte - dar că n-a aflat tot ce s-a vorbit acolo. Târgu Frumos a mai însemnat astfel şi primul pas pe care Ştirbei l-a făcut, aproape pe faţă, pe cărăruşa lui proprie, fără să mai fie dus de mână de Brătianu.

În mijlocul preocupaţiunilor noastre locale şi peste capul nostru a izbucnit revoluţia rusească. Repercuţia ei asupra celor ce se învârteau în Iaşi a fost mare. Ca şi intrarea Americii în Război, revoluţia de la Petrograd a fost primită la noi cu însufleţire. Vestea prefacerii regimului autocratic din Rusia într-unul constituţional a provocat chiar mult mai mult entuziasm decât aceea a mobilizării Statelor Unite. Oricât de decisivă pentru soarta Războiului se înfăţişa intrarea acestora în luptă, scadenţa aportului american apărea ca destul de îndepărtată şi fără efect imediat asupra evenimentelor de la noi, pe când schimbările din Rusia trebuiau să se simtă imediat şi pe frontul nostru. Se sfârşise cu şovăielile lui Nicky (Ţarul), cu trădările à la Sturmer, cu potlogăriile în stil mare, cu paralizia generală provocată de regimul lui Rasputin. O mare naţiune îşi intrase în drepturile ei, şi neînvinsele puteri ale Rusiei, acum îndrumate de oameni cinstiţi şi cu răspundere, erau să fie îndreptate cu o întinerită vigoare împotriva inamicului comun. Primele manifestaţiuni de la Petrograd ridicaseră lozinca patriotică şi războinică a „Victoriei cu orice preţ", naivitatea cadeţilor, a lui Miliukov, a lui Gucikov, a lui Lvov fraterniza cu Aliaţii, iar caraghiosul de Kerenski, „în accente de o elocinţă necunoscută omenirii până atunci", lătra de dimineaţa şi până seara în jurul Drapelului, se proclama generalisim şi hotăra strivirea Germaniei şi Austriei. Pe cei care cunoşteam apatia rusească şi care văzuserăm debandada soldaţilor fugiţi de pe front, accentele războinice de la Petrograd, la umbra steagului roşu, ne cam mirau, dar speram şi noi ca toată lumea într-o schimbare spre bine la vecinii noştri. Iluziile au fost de scurtă durată, o ştie toată lumea, şi n-am să fac eu istoricul revoluţiei ruseşti, nici să arăt cum s-au schimbat curentele, cum din războinice au devenit în câteva zile pacifiste, cum s-au dezorganizat toate ofensivele. Mă mărginesc să însemn că în locul uşurării pe care o aşteptam de pe urma revoluţiei ruseşti, greutăţi noi şi neprevăzute ni s-au ivit în cale prin presiunea politică pe care elementele răzvrătite au încercat să o exercite asupra Guvernului şi a politicii noastre.

Înainte de a spune o vorbă despre aceste noi dificultăţi şi înainte de a reveni la Guvernul Brătianu, care se înfunda din ce în ce, fără a da din mâini, vreau să trec aci câteva note personale.

După Sărbătorile Crăciunului petrecute în familie la Odessa mă înapoiasem la Iaşi, unde, deşi dezgustat de uşurinţa cu care prietenii mei conservatori căzuseră în decembrie 1916 în capcana lui Brătianu, deşi convins că nu mai era lucru mare de făcut cu ei, am început din nou să-mi bag coada în politică şi să atac Guvernul. Nu mai ştiu cine - Sainte-Beuve mi se pare - a zis: „M. de Chateaubriand nepouvait pas voir une feuille de papier et se tenir tranquille"; aşa eram şi eu cu politica, şi aşa am rămas. Îmi împărţeam vremea între lupta cu păduchii, pe care căutam să-i ocolesc, şi lupta cu foştii mei tovarăşi de partid, miniştri şi parlamentari, pe care căutam să-i întâlnesc cât mai des. Situaţia era într-adevăr paradoxală: ca să lovesc în Brătianu şi să-l răstorn, scoteam sufletul prietenilor mei din Guvern. Voiam să-i hotărăsc să demisioneze, ca să descompleteze Guvernul, şi ei nu vreau. Mai exact, Take nu vrea, Greceanu nu se îndura, iar Mişu Cantacuzino declara că vrea, dar că nu poate pleca singur. „Suntem solidari..., pricepi, dragă!". Pricepeam şi, dacă n-aş fi priceput, m-ar fi lămurit Pascal Toncescu. Cât despre nea Istrati, bietul doctor continua şi mai departe să nu existe, simplă ficţiune omenească în gheroc şi cravată albă.

Neputând obţine nimic prin discuţiuni directe, m-am gândit să pun la cale o moţiune semnată de toţi parlamentarii conservatori, prin care să se ceară retragerea celor patru miniştri din Guvern. Am povestit deja că parlamentarii conservatori, până şi takiştii, fuseseră foarte nemulţumiţi de reconstituirea Guvernului din decembrie, aşa încât au semnat cu toţii, câţi mai rămăseseră în Iaşi, următoarea moţiune redactată de mine[76].

Învăţămintele trecutului şi nenorocirile ce am îndurat n-au îndreptat apucăturile dlui prim-ministru Brătianu. Greşelile şi nelegiurile de ieri nu numai că n-au fost înlăturate prin colaborarea la Guvern a Partidului Conservator, dar par chiar a fi devenit astăzi program de guvernământ pentru primul-ministru.

În ajunul ceasurilor hotărâtoare pentru neamul nostru, ceasuri în care se vor fixa pentru viitor condiţiunile existenţei Statului român, opinia publică în toate straturile poporului nostru cere într-un singur glas o imediată schimbare de regim prin impunerea unui rost nou şi cinstit în viaţa noastră politică.

Subsemnaţii senatori şi deputaţi conservatori, convinşi, pe de o parte, că o atare premenire ar fi facilitată prin denunţarea colaborării, iar, pe de alta, că o mai departe participare la răspunderile altora ar însemna distrugerea definitivă a Partidului Conservator,

Roagă pe actualii miniştri ai Partidului Conservator să-şi dea demisia din funcţiunile ce ocupă.

Şi semnau: Ion C. Grădişteanu, Mih. Chintescu, G.G. Petcu, C. Argetoianu, Ion Săftoiu, Gr. Vericeanu, Pascal Toncescu, Al.I. Alexandrescu, Th. Emandi, G.C. Dobrescu (Prahova), Anton Filotti - cei din urmă patru, takişti[77].

Brătianu, aflând ce se petrece, a intervenit pe lângă Take Ionescu şi în acelaşi timp a lăsat să se şoptească despre o potlogărie cu vreo 30 de vagoane de floarea-soarelui făcută de avocatul Cordescu, soţul „Belei", conului Take. Acesta se puse în mişcare, şi toţi takiştii retraseră semnătura, afară de Theodor Emandi, care, lucru ciudat - căci nu ieşea niciodată din cuvântul lui Take - a menţinut-o. Să vede că ura lui împotriva liberalilor a înfrânt spiritul de disciplină. Take mă rugă, mă întoarse, mă suci, numai să renunţ la acea nenorocită de moţiune. „Nu era momentul" (de câte ori trebuia să mai aud în cariera mea această binecuvântată formulă, şi din câte guri!), nu era momentul răsturnării Guvernului atunci, zicea Take, dar să mai avem răbdare, că momentul va veni. Să mai treacă iarna, să mai treacă tifosul, să mai vedem ce mai e cu fronturile, până atunci să lăsăm răspunderea lui Brătianu. Bineînţeles, argumentele lui Take nu m-au convins câtuşi de puţin, dar moţiunea mea fără semnăturile takiste nu mai avea sens, căci mai toţi parlamentarii conservatori erau absenţi din Iaşi şi nu-mi rămăseseră decât câteva iscălituri. Mi-am înghiţit proza şi în ziua de 21 martie[78] am plecat din nou la Odessa să mă sfătuiesc cu Ionaş Grădişteanu şi cu cei câţiva prieteni politici instalaţi acolo asupra celor ce erau de făcut. Am stat la Odessa până în ajunul zilei Sfântului Gheorghe, şi în această lună de zile am pus, după cum am povestit-o mai sus, împreună cu Grădişteanu şi cu P.P. Negulescu, bazele viitorului Partid Constituţional, care, din cauza imprejurărilor, n-a luat fiinţă niciodată.

Pe când noi petreceam la Odessa în grădinile Utopiei şi dispuneam de evenimente care nu erau în mâna noastră să le determinăm, în Iaşii dezmeticiţi din toropeala iernii şi din groaza molimei, lucrurile ameninţau să se încurce de-a binelea. Unităţile ruseşti, trupe adunate în jurul depozitelor de la Nicolina şi de la Socola, sporite cu toate pâlcurile răzleţe în treacăt dinspre şi înspre front, începuseră să se agite şi căutau să se amestece în treburile româneşti. Au început

[76] Această moţiune n-a fost niciodată publicată; o reproduc aci, ca document, pentru Istoria vremurilor de la Iaşi.

[77] Ceilalţi parlamentari conservatori erau la Odessa sau mai departe.

[78] Parlamentul s-a redeschis la 8 martie pentru a se amâna din nou până în mai 1917.

prin acele manifestări caracteristice ale revoluției ruseşti, nesfârşitele şi monstruoasele defilări cu steaguri roşii şi cu pancarte pe care sta scris: „Vrem pământ şi pace!", sau „Ziua de 8 ore!", sau „Jos burjuii!" şi altele. Unii mai strigau şi „Jos Regele" şi „Trăiască Racovski!", Guvernul nu dispunea decât de foarte puține trupe la Iaşi, şi nici n-ar fi voit să înceapă - cu drept cuvânt - o luptă cu ruşii bine înarmați şi încă foarte numeroşi pe frontul nostru şi tocmai în momentul când Aliații aşteptau minuni de la ofensiva lui Kerenski, animatorul armatei revoluționare.

Sovietul de la Nicolina nu se mulțumise însă cu manifestările de stradă şi începuse să trateze direct cu Guvernul ca putere cu putere, peste capul generalului Scerbacev, care pierduse aproape toată autoritatea asupra trupelor de sub ordinele sale. Printre altele, ruşii cereau şi eliberarea lui Racovski, deținut în închisoarea de la Iaşi.

Atitudinea Guvernului Brătianu în afacerea Racovski dă măsura zăpăcelii regimului. Liderul socialist Cristian Racovski fusese arestat după cum se ştie, fiindcă, deşi expulzat, fusese găsit pe teritoriul României; în fapt, chestia se complicase fiindcă Racovski, bulgar născut în Dobrogea, se pretindea român şi ceruse prin justiție recunoaşterea calității sale de cetățean şi anularea decretului de expulzare. Procesul era în curs în momentul declarării Războiului, şi Guvernul socotise prudent să menție un atât de cunoscut şi periculos agitator, arestat în prevenție. În loc să termine procesul în Bucureşti într-un fel sau altul, Guvernul cărase pe Racovski cu el în Moldova, îl ținuse câtva timp în închisoarea de la Botoşani şi-l mutase în cursul iernii la Iaşi. Brătianu, neputându-se hotărî să-i dea drumul sau „să-l facă scăpat", îl ținea ca zălog, nu se ştie în ce scop. Arestarea şi menținerea lui Racovski în puşcărie, ca şi mai înainte expulzarea lui, au fost o prostie. Oameni ca Racovski sau îi cumperi - dacă poți - sau îi împuşti. Ținându-l închis şi tratându-l prost, l-au îndârjit şi au plătit-o scump mai târziu românii de la Odessa. Au murit atâția oameni de tifosul exantematic încât e de nepriceput cum n-a murit şi Racovski. Dar, în fine, nu murise, şi Guvernul socotea, admițând că mai socotea ceva, că interesul Statului cerea menținerea lui în lanțuri. Nimic nu era mai uşor decât să-l mute din nou de la Iaşi, la primul semnal de alarmă pornit din Nicolina, şi să-l ducă iar la Botoşani sau la Bacău, unde ruşii erau neputincioşi. Ministerul de Interne, Siguranța Generală şi Prefectura Poliției n-au mişcat nici din urechi, şi afacerea s-a terminat în ziua de Sf. Gheorghe prin samavolnica eliberare a lui Racovski de către soldații ruşi, în cântecul Internaționalei. Fără nicio rezistență, căci autoritățile noastre intraseră în gaură

de şarpe, încântate că bolşevicii se mulțumiseră cu atât şi nu puseseră în execuție şi planul de detronare a Regelui, plan pe delung discutat în Sovietele lor. Familia regală fusese chiar expediată cu două zile înainte la Bacău, la generalul Averescu, iar Brătianu, Take Ionescu şi mai toți miniştrii se ascunseseră pe unde putuseră. (Dar să nu anticip asupra evenimentelor. În momentul la care a ajuns povestirea mea, Racovski era încă închis în strada Păcurari şi nu fusese încă eliberat de ruşi.)

Pericolul rusesc se desinase însă lămurit, şi Guvernul se simțea dezarmat față de el. Refacerea Armatei I mergea greu şi încet, mai ales în jurul Iaşilor, unde regimentele abia recompletate fuseseră decimate de tifosul exantematic. Brătianu şi Prezan gândiseră să aducă trupe din Armata a II-a. Măsura era justificată față de atitudinea ruşilor, şi mai avea şi avantajul că slăbea pe Averescu, care arăta tot mai mult colții prietenilor de la Iaşi. Marele Cartier hotărî să ia două divizii de la Armata a II-a şi să le încadreze în Armata I şi dete ordinele în consecință. S-a întâmplat atunci acest lucru grav: Averescu a refuzat să execute ordinul şi a păstrat cele două divizii, cerând Marelui Cartier să revie asupra dispozițiunilor luate, sub cuvânt că nu-şi putea dezorganiza armata. Că, fără să aibă ceva precis în minte, Averescu se gândea şi la o eventuală acțiune politică şi nu voia nici din acest punct de vedere să-şi slăbească efectivele nu încape nicio îndoială. O dovedeşte şi răspunsul pe care l-a dat argumentelor de ordin special invocate de Guvern pentru proiectata mişcare de trupe. Dacă siguranța Guvernului era într-adevăr amenințată de ruşi, nu erau după Averescu decât două soluțiuni: sau să se mute Guvernul la Bacău sau să vie el la Iaşi cu trupele disponibile din armata sa şi să arunce pe ruşi peste Prut. Generalul garanta în ambele ipoteze liniştea Guvernului. Dar în ambele ipoteze, Guvernul devenea prizonierul lui, şi asta urmărea şi el.

Guvernul n-a îndrăznit să ia nicio sancțiune împotriva generalului nesupus, dar n-a urmat nici sfaturile sale, continuând să dea din colț în colț. Marele Cartier a urmat discuția cu Armata a II-a pentru cedarea celor două divizii, ca să scape fața, iar Bacăul fu desemnat ca loc de refugiu numai pentru Rege şi familia regală, în cazul în care manifestațiile şi tulburările revoluționare s-ar fi întețit. În fine, Brătianu se hotărî să trateze cu ruşii şi luă contact cu ei prin agenții Siguranței şi prin unii membri ai Partidului Muncii.

Îndată după izbucnirea revoluției ruseşti la Petrograd, câțiva tineri deputați liberali nemulțumiți de îndrumările lui Brătianu părăsiseră

partidul şi formară în jurul lui George Diamandi un aşa-zis Partid al Muncii[79], deşi patidul era pentru moment mai mult un grup de parlamentari decât un partid popular. Dar nădejdile erau mari, erau chiar atât de mari încât ele, mai mult decât nemulţumirile, determinaseră ruperea tinerilor ambiţioşi de la matca liberală. Un program de extremă stângă fu redactat de Diamandi, şi mai toţi membrii grupării se îmbrăcară în costum rusesc, cu pantaloni în cizme, cu bluză strânsă în jurul gâtului şi fără cămaşă. Aceşti 10 apostoli ai democraţiei integrale porniseră la drum cu mult entuziasm; erau toţi atinşi de psihoza ce s-ar putea rezuma în formula de mai târziu a lui Paul Bujor: „Lumina ne vine de la răsărit". Entuziasmul n-a durat însă mult, apostolii s-au împrăştiat, Diamandi a murit şi, un an după întemeierea lui, a murit şi partidul. Dar în acele începuturi ale existenţei sale, Partidul Muncii şi Diamandi erau în plin dinamism şi mâncau jăratec. Vedeau roşu, luaseră contact cu câţiva conducători ai sovietelor de la Socola şi discutau cu ei toată noaptea la un pahar de ceai încontinuu umplut şi golit, ca butoiul Danaidelor, cu deosebire că se golea în stomacul tovarăşilor, aşa încât nu se pierdea nimic. Foarte mândru de misiunea lui, Diamandi îşi mobiliză cizmele şi începu negocieri cu tovarăşul-jidan Emil Ghiber - cel mai deştept dintre maherii de la Socola. Palavrele schimbate între ei n-au avut însă niciun fel de efect, căci ruşii aveau o sumedenie de soviete, şi fiecare îşi făcea de cap. Dar Diamandi a rămas convins că în aprilie 1917 a scăpat viaţa Regelui - şi a lui Brătianu.

[79] Partidul Muncii a fost constituit de următorii deputaţi liberali: G. Diamandi, dr. N. Lupu, Gr. Iunian, Gr. Trancu-Iaşi, M. Macavei, Tilică Ioanid, N. Protopopescu (Nunucă), I.P. Rădulescu, dr. Ar. Hesselman, M. Carp - la care s-a adăugat Alb. Popovici-Taşcă, din afară de Cameră.

Convocarea Parlamentului pentru votarea Reformelor • Plec la Iaşi şi pe drum între Odessa şi Prut concep planul descompletării Senatului pentru zădărnicirea votării Reformelor • Întrevederea cu Take Ionescu, care mă pune în curent cu cele întâmplate: declaraţia Regelui pe front, reacţia lui Brătianu, farsa demisiei, intervenţia lui Morţun, tocmeala pe hectare de expropriat şi convocarea Camerelor • Organizez echipa „senatorilor absenteişti" şi opoziţia în Cameră • Determin pe Matei Cantacuzino să ia cuvântul la Cameră împotriva votării Reformelor • Politica lui Ionel Brătianu în afara Parlamentului • Audienţa mea la Rege şi oportunismele lui Take Ionescu • Apariţia generalului Al. Averescu pe orizontul politic • În Parlament, Reformele sunt trimise la secţii, iar Partidul Muncii duelează cu Guvernul.

Despre toate aceste lucruri petrecute la Iaşi, despre presiunea ruşilor asupra Guvernului, despre conflictul dintre Averescu şi Marele Cartier, despre agitaţia şi despre acţiunea Partidului Muncii ne veneau la Odessa numai ştiri confuze. În liniştea noastră nu le prea dam importanţă şi continuam să ne ocupăm cu programul viitorului Partid Constituţional. Deodată şi din senin ne căzu ca trăsnetul o ştire foarte precisă; Guvernul hotărâse să întrunească Camerele la începutul lui mai şi să voteze reformele constituţionale, exproprierea şi sufragiul universal. Mă familiarizasem atât cu ideea că Guvernul Brătianu era pe o linie moartă, părăsit şi uitat de toată lumea, încât nu-mi venea să cred ochilor şi urechilor. Nu mai încăpea însă nicio îndoială, la 20 aprilie am primit convocarea oficială pentru 4 mai şi o circulară de la Take Ionescu, trimisă tuturor parlamentarilor conservatori, prin care ne ruga să nu lipsim din Parlament, dată fiind importanţa discuţiunilor care vor avea loc.

Guvernul ieşea de pe linia lui moartă şi căuta să se amestece din nou în învălmăşeala celor vii. Şi ce amestec! În colţul de ţară în care strânşi cu uşa nu mai reprezentam nici majoritatea poporului, nici voinţa lui liber exprimată, într-o situaţie de precaritate în care nu

mai ştiam nici în numele cui nici pentru cine legiferăm - cu un Parlament descompletat, cu un Guvern zilnic ameninţat în existenţa lui de mişcările revoluţionare, fără nicio posibilitate de documentare, iată-ne chemaţi să hotărâm asupra organizării economice şi politice a României de mâine, când existenţa ţării de ieri şi în tot cazul graniţele ei erau încă în joc! Regimul de faliţi moralmente alungat deja din fruntea ţării îndrăznea să ia o ipotecă asupra viitorului! Era de necrezut! Şi de nepriceput: niciun moment până părăsisem Iaşiul, cu trei săptămâni înainte, nu fusese vorbă de aşa ceva în cercurile liberale, nici în celelalte, nici în anturajul lui Brătianu, nici în al lui Take Ionescu. Cine avusese îndrăcită idee? Cum lăsa Regele Guvernul să se atingă de reforme ce fuseseră amânate în 1914 fiindcă se băteau alţii, acum când ne băteam noi? Cum lăsa Take Ionescu acest balon de oxigen să ajungă la buzele deja cianozate ale rivalului său?

Aproape turbat la ideea unei posibile galvanizări a cadavrului, hotărâi să plec numaidecât la Iaşi. Dar nu pleca omul din Odessa cum vrea. Trenurile erau toate militarizate şi ca să obţii un loc trebuia să ţi-l dea guvernatorul provinciei. Guvernatorul Odessei, Essaulov, era un roşcovan antipatic; îi făcusem cunoştinţă la Capsambellis şi întâlnisem de mai multe ori pe dna Essaulov, născută Principesă Obolenski, femeie elegantă şi plăcută, dar plină de morgă, ceea ce n-a împiedicat-o să se plimbe după revoluţie prin oraş, îmbrăcată în roşu, cu pantofi, cu pălărie şi cu umbrelă roşie, numai să înduplece pe puternicii zilei să menţină pe bărbatu-său în post. M-am repezit la capătul Bulevardului Nicolae, unde dubioasa pereche locuia în pavilionul oficial de pe vremea lui Richelieu. Essaulov m-a primit cu o politeţă tăioasă şi m-a informat scurt că biletele de drum de fier nu le elibera el, că dânsul era numai guvernatorul oraşului Odessa şi că trebuia să mă adresez guvernatorului provinciei, generalul Ebelov. Auzeam pentru întâia dată numele acestui personaj, m-am dus la Consulat, am luat pe Sebastian Greceanu pe sus şi am pornit cu el după bilet. Departe în mahala, dincolo de gară, într-un imens imobil cu mai multe etaje, toate ocupate de o sumă de birouri, am găsit un muscal apatic cu favoriţi cărunţi, îmbrăcat în uniformă de general, tăcut şi rezervat. A început prin a mă refuza net. A trebuit să mint, să spun, pe chezăşia Consulatului român, că eram chemat oficial şi imediat la Iaşi, ca să obţin un bilet pentru a patra zi. Am putut pleca astfel în ziua de 23 aprilie 1917. Aşa se călătorea după revoluţie între Odessa şi Iaşi.

Am petrecut cele 30 de ore de călătorie într-o stare de paroxism nervos, care acum, după scurgerea anilor, mă face să surâd. Nu puteam să-mi viu în fire şi nu ştiam cum să zădărnicesc încercarea lui Brătianu de a-şi bate cuiul său în casa nouă pe care toţi cei fără răspundere pentru greşelile trecutului voiam s-o ridicăm. După cum se vede eram în acea epocă extrem de sensibil şi plin de iluzii în politică. Aveam o scuză: abia debutasem şi nu eram încă hârşit. De altminteri, în ce priveşte iluziile, nu eram singur, şi o reînnoire totală în moravurile noastre de guvernământ era aşteptată de toată lumea ca o schimbare ce nu putea lipsi. Sunt convins că dacă n-am fi fost osândiţi să trecem prin umilinţa Guvernului Marghiloman şi dacă n-am fi avut pe Ştirbei la dreapta Regelui, Brătianu n-ar fi fost repescuit la sfârşitul lui 1918. Opinia publică era unanimă, şi dacă Brătianu n-ar fi fost susţinut cum a fost susţinut, toate ofensivele sale ar fi fost zadarnice, cum zadarnică a fost la urma urmei încercarea lui de a-şi reface o virginitate în mai 1917, prin reformele constituţionale. Dar, în fine, eu nu eram proroc, şi nu ştiam ce avea să se întâmple - ştiam numai că odiosul regim era la pământ şi că încerca să se ridice. În toată acţiunea care a urmat, atât eu, cât şi prietenii care m-au ajutat - am urmărit altceva decât împiedicarea unei reabilitări pe care o judecam şi imorală, şi dăunătoare viitoarei aşezări a Statului român. N-am urmărit niciun fel de combinaţii mărunte, n-am servit niciun interes personal, n-am căutat satisfacţii de amor propriu, n-am alergat după răzbunări meschine.

Pe drum spre Iaşi m-am gândit tot timpul la ce se putea face. Mă simţeam izolat; câţiva prieteni şi atâta tot. Trebuia să găsesc în mine singur şi puterea, şi mijloacele de luptă şi să joc rolul buturugii mici ce răstoarnă carul mare. Carul mare era de data asta plin de gunoi, şi operaţiunea mai cerea şi oarecare precauţii de salubritate publică. Pe Take Ionescu nu puteam conta, aflasem înainte de plecare din Odessa că se înţelesese cu Brătianu să exproprieze 1.800.000 de hectare: pentru el, toată chestia se reducea la o socoteală şi la o tocmeală. Ceilalţi miniştri conservatori nu erau oameni de rezistenţă. Poate Mişu Cantacuzino? Era proprietar mare şi poate că nici socoteala, nici tocmeala nu-i conveneau. Deodată mă lumină Dumnezeu: îmi adusei aminte că articolul 128 al Constituţiei prevede un „quorum" pentru votul valabil atât al Camerei, cât şi al Senatului, în materie de modificare a textelor constituţionale. Dacă aş putea descompleta Camera sau Senatul? Mulţi deputaţi şi senatori era absenţi din Iaşi, rămaşi în Bucureşti sau plecaţi în Apus. Nu ştiam pe dinafară nici care era „quorum"-ul cerut de Constituţie, nici câţi parlamentari erau lipsă, dar aveam intuiţia netă că găsisem calea cea bună. M-am

mai liniştit, am dormit câteva ceasuri şi în dimineaţa zilei de 25 aprilie am sosit la Iaşi.

Abia sosit, am alergat după o Constituţie. Am găsit-o cu greu, căci nu voiam să o cer lui Greceanu sau vreunuia din prietenii mei politici pe care hotărâsem să-i văd numai după ce-mi voi fi stabilit planul de bătaie. Am găsit în fine una şi am avut mulţumirea să constat că memoria nu mă înşelase. Articolul 128 prevedea, după ce înşira toate formele cerute pentru modificarea Constituţiei, că textele noi nu puteau fi votate de Cameră, nici de Senat decât în prezenţa a cel puţin două treimi din numărul membrilor săi. Posedam un apel nominal al Senatului, mi-am procurat cu uşurinţă şi pe al Camerei şi am început pontajul. Mi-am dat seama numaidecât că la Cameră nu era nimic de făcut. Cu toţi cei care rămăseseră la Bucureşti, cu toţi cei care plecaseră dincolo de Rusia - cei rămaşi în Moldova şi pe la Odessa reprezentau mai mult decât două treimi din numărul total al deputaţilor. La Senat, lucrurile se prezentau cu totul altfel. Din numărul total de 121 de senatori, scăzând un mort[80], mai rămâneau 120 - aşa încât „quorum"-ul de două treimi era de 80. Or, numărul total de senatori disponibili la Iaşi, numărând şi pe T. Capitanovici instalat la Moscova, se urca la 87. Era prin urmare destul să obţin abţinerea a 8 senatori de la şedinţele Senatului, pentru ca votările constituţionale să nu poată fi efectuate chiar în ipoteză inverosimilă că toţi, dar absolut toţi senatorii disponibili ar putea lua parte la o şedinţă, fie şi numai la una. Erau printre ei bătrâni şi bolnăvicioşi, care nu puteau fi mobilizaţi şi concentraţi cu uşurinţă. Dar chiar şi în ipoteza că ar fi venit toţi, nicio îndoială că puteam găsi şi mobiliza eu cei 8 oameni, suficienţi ca să descompleteze Adunarea.

Pe baza acestor constatări, mi-am făcut repede planul de acţiune. Trebuia întâi să-mi asigur concursul senatorilor conservatori, de nuanţă filipescană; erau 6 prezenţi la Iaşi, socotind şi pe Ionaş Grădişteanu, care trebuia să sosească în fiece zi de la Odessa. Le cunoşteam gândurile şi nu mă îndoiam că voi dobândi uşor adeziunea lor. Mă îndoiam puţin numai de Nae Coandă, de la Craiova, nu că ar fi putut fi ademenit - dar cumpărat. Odată grupul constituit, eram hotărât să mă prezint lui Take Ionescu cu o moţiune semnată, să-i demonstrez că legea nu va putea trece decât cu călcarea formală a articolului 128 din Constituţie şi să fac din el un aliat - pe faţă sau nu, după cum va preferi - dându-i să înţeleagă că lucrăm pentru dânsul (paşte murgule...), căci numai lui putea fi de folos o criză de Guvern, lui, pe care Aliaţii îl vor impune, în lipsa lui Brătianu, în

[80] Leon Bogdan de la Piatra-Neamţ.

capul Guvernului. Take câştigat, aveam şi pe d-rul Istrati. Cu ceilalţi doi miniştri conservatori, Mişu Cantacuzino şi Mitică Greceanu, înţelegerea se făcea de la sine.

Întregul pivot al acţiunii era prin urmare grupul de 8 senatori; de rezistenţa sau de cedarea lui erau legate succesul sau insuccesul final. Grupul trebuia prin urmare repede şi solid constituit. Am avut norocul să găsesc în cele 24 de ceasuri care au urmat sosirii mele la Iaşi pe Mişu Chintescu, pe C. Pariano, pe Nae Coandă şi pe Iancu Seftoiu, care, după câteva explicaţiuni şi după expunerea planului de acţiune pe care-l concepusem, au semnat cu amândouă mâinile o scurtă moţiune prin care ne angajam să zădărnicim, prin absenţa noastră din Senat, votul reformelor constituţionale propuse de Brătianu, nu fiindcă eram împotriva lor, ci fiindcă nu recunoşteam Guvernului Brătianu falimentar dreptul de a le propune. Moţiunea trebuia amplificată mai târziu într-o şedinţă pe care m-am obligat să o convoc îndată ce se vor fi adunat cele 8 semnături necesare, şi citită în Senat de unul din noi. Cele patru semnături făceau cu a mea cinci şi cu a lui Grădişteanu (de care nu mă îndoiam) şase; mai lipseau două pe care trebuia să le caut fie printre takişti, fie printre liberalii nemulţumiţi. Şi fiindcă-mi trebuiau oameni de încredere, îmi trebuia şi un răgaz ca să-i găsesc. M-am gândit că era mai politic să văd pe Take imediat, fără să mai aştept completarea semnăturilor. Se aflase într-adevăr despre acţiunea pe care o începusem, şi abţinerea mea de a vedea pe Take şi pe ceilalţi miniştri conservatori ar fi putut fi interpretată de ei într-un sens ce nu-mi convenea. Take Ionescu, mai ales, putea să creadă că complotez împotriva lui, pe câtă vreme eu voiam să-l câştig ca aliat. Găsisem la cei patru prieteni care semnaseră moţiunea o voinţă atât de dârză şi de încordată, încât nu mai aveam nici teama că ar putea fi ademeniţi să-şi schimbe atitudinea.

Relaţiunile mele politice cu Take Ionescu n-au fost niciodată foarte strânse. Şi scopurile urmărite, şi metodele întrebuinţate de dânsul şi de mine erau prea diferite ca să ne permită o colaborare sinceră şi cordială. În ultimii doi ani ne apropiase lupta comună în acţiunea naţională şi de la moartea lui Nicu Filipescu îl primisem ca şef al Partidului Conservator fără să-l primesc, ca un provizorat care ştiam bine că nu va putea dura. Evenimentele din decembrie 1916, uşurinţa cu care trecuse peste părerile noastre şi pusilanimitatea cu care s-a lăsat îngenuncheat de Brătianu săpaseră un şanţ adânc, politiceşte, între noi. Raporturile noastre personale rămăseseră însă intacte şi excelente. Spre deosebire cu alţii, nu m-am certat niciodată cu Take. Mulţi, exasperaţi de tertipurile lui politice, răbufneau împo-

triva lui până şi în raporturile de la om la om. Amenitatea manierelor pe care o arăta şi bunătatea sufletului pe care o ascundea m-au împiedicat însă totdeauna să mă supăr împotriva lui. Nu m-am certat cu el nici după răfuiala de la Iaşi, pe care o povestesc mai jos, nici după ce l-am trântit cam brutal de la Guvern, în ianuarie 1922, la Bucureşti.

A treia zi după sosirea mea de la Odessa, dimineaţa, m-am dus prin urmare să văd pe Take. L-am găsit excitat, dar mai puţin deprimat decât cum îl lăsasem cu o lună mai înainte. A vrut numaidecât să-mi povestească toate încurcăturile cu ruşii şi ce spaimă au tras, şi cum au crezut la un moment dat că se sfârşiseră toate, şi cum o luaseră toţi la sănătoasa. A vrut de asemenea să mă liniştească, asigurându-mă „că acum Guvernul e stăpân pe situaţie, la ruşi e mai multă vorbărie decât faptă". Pornise pe o temă care ameninţa să dureze mult şi care nu mă interesa deloc în acel moment. Îndată ce am putut plasa o vorbă l-am oprit, i-am spus că eram deja în curent cu tot ce se întâmplase în lipsa mea în acea direcţie, dar că eram foarte nerăbdător să aflu cum se ajunsese tam-nesam la reformele constituţionale pe care le uitase toată lumea; că în această privinţă eram în plin întuneric şi aşteptam lumină de la dânsul. Take, care vorbise de ruşi cu multă vervă şi pe un ton mai mult glumeţ (reacţiune obişnuită la toţi poltronii îndată ce se găsesc în siguranţă după un moment de spaimă), se încruntă puţin, începu să-şi frece mustaţa cu mâna stângă şi-mi povesti următoarele, pe care le-am notat aproape vorbă cu vorbă, un ceas mai târziu:

Toată prostia (sic) a pornit de la Rege. Cunoşti declaraţiunile pe care le-a făcut pe front, făgăduind soldaţilor pământul pe care-l apără şi oferindu-le de pe acum Domeniile Coroanei. Nimeni din Guvern nu fusese prevenit de acest gest; probabil că n-a ştiut de el decât Ştirbei. Brătianu a venit numaidecât la mine şi mi-a spus că e hotărât să-şi dea demisia, fiindcă nu putea admite ca Regele să ia o iniţiativă atât de importantă fără să se consulte cu Guvernul său, ba chiar în ascuns de el. Mai mult, el vedea în actul Regelui o provocare directă la adresa sa şi o nesocotire peste care nu putea trece. I-am arătat că o demisie în momentul în care ruşii ameninţau siguranţa Statului ar fi dezerţiune, în afară de orice altă consideraţie (bietul Take înverzise probabil la ideea că ar putea să fie el chemat să ţie piept bolşevicilor). Două ore am discutat cu el. I-am dat dreptate în principiu, am recunoscut că procedura Regelui era neconstituţională şi inadmisibilă, dar că în vreme de Război se pot încurca toate şi că singurul obiectiv al Guvernului trebuie să fie salvarea ţării şi câştigarea Războiului. Tot restul e accesoriu. În fine, l-am convins să nu-şi dea demisia[81]*, dar a primit cu o singură condiţiune, Guvernul să facă serioase „remontranţe" Regelui, şi m-a rugat pe mine să fiu purtătorul de cuvânt al Guvernului în această împrejurare. Nu mi-a fost greu să demonstrez lui Brătianu că lui îi revenea sarcina, ca preşedinte al Consiliului de Miniştri, să vorbească cu Regele. Numai el avea autoritatea necesară pentru a angaja întreg Guvernul, iar faptul că ar delega pe un altul ar fi numaidecât interpretat, chiar de Rege, ca un pas înapoi, ca o dovadă de teamă din partea sa. În cele din urmă s-a hotărât să meargă el la Rege, şi eu, în acelaşi moment, la Regină, să le arătăm la amândoi greşeala care s-a făcut şi să le cerem apăsat ca aşa ceva să nu se mai întâmple, iar dacă n-am obţine răspunsul dorit, să oferim demisia noastră solidară.*

M-am executat, şi în momentul în care Brătianu intra le Rege, am intrat şi eu la Regină. Regina părea mirată de demersul meu, mi-a spus că Regele n-a făcut gestul său într-o situaţie ostilă Guvernului, ci dimpotrivă a vrut să-i înlesnească situaţia, strângând rândurile oamenilor de pe front în jurul Coroanei. Ea n-a ştiut că Guvernul ignora demersul şi că trebuia să fi fost o inadvertenţă (!) la mijloc sau influenţa lui Iorga, căci Iorga sfătuise pe Rege să facă pasul pe care l-a făcut şi i-a redactat chiar proclamaţia către soldaţi. De altminteri, a continuat Regina, Iorga a înnebunit de tot. Dânsul crede că în România, după Război, nu vor mai exista decât trei forţe: Coroana, poporul şi el - şi e gata să facă trăsătura de unire între Coroană şi popor. După cum vezi, a început de pe acum! Regina mi-a promis că va vorbi cu Regele şi că „de pareils malentendus" nu se vor mai repeta, întrucât ea crede că n-au fost intenţii rele la mijloc. Am crezut inutil să-i mai vorbesc de demisie şi solidaritate. Am mai vorbit de ruşi şi de familia imperială, de soarta căreia era foarte îngrijorată şi am plecat, considerând incidentul închis.

Nu ştiu ce a vorbit în realitate Brătianu cu Regele, mie mi-a spus că Regele a fost foarte afectuos, că a regretat interpretarea dată gestului său, că n-a avut nici cea mai mică intenţie să jignească Guvernul sau pe preşedintele său în care avea toată încrederea, şi altele tot la fel. Deşi mi-a spus că a oferit Regelui demisia în cazul repetării unei iniţiative unilaterale din partea lui, am toate motivele să cred că n-a făcut-o.

Credeam că toate se sfârşiseră. Dar seara Brătianu s-a întors la mine şi mi-a povestit că Morţun îi făcuse o propunere interesantă. Guvernul nu putea rămâne de căruţă faţă de manifestul Regelui. Să întărească cuvintele regale printr-o declaraţie sau printr-un manifest - la care el, Brătianu, se gândise un moment - ar fi fost un act fără răsunet, căci din două

[81] E probabil că după asta umbla şiretul de Brătianu să-i forţeze mâna lui Take să-şi retragă demisia.

făgăduieli tot a Regelui rămânea cu mai multă valoare. Morțun i-a propus un vot de principiu al Parlamentului, fără să se intre în amănuntele reformelor. Camera și Senatul s-ar mulțumi să introducă în Constituție principiul votului universal și principiul exproprierii unui număr de hectare din proprietatea mare. Morțun asigura pe Brătianu că Guvernul dispunea la Iași de numărul necesar de parlamentari pentru voturile constituționale și că modificarea Constituției s-ar putea astfel face fără mare greutate dacă el, Brătianu, s-ar pune de acord cu mine asupra textelor - și fără multă discuție, dată fiind situația țării.

Nu aveam niciun argument valabil de opus lui Brătianu, și sub vântul de stânga care suflă din Rusia nu ne putem noi, conservatorii, opune la principiul unor reforme democratice. Dacă pierdem Războiul, votul acesta ar rămâne fără urmări, iar dacă-l câștigăm, cum sper, votul universal și o largă reformă agrară devin indispensabile. Am întrebat încă o dată pe Brătianu dacă pointajul lui Morțun era exact. Mi-a răspuns răspicat că examinase chiar el cu Morțan listele senatorilor și deputaților și că „operația" era posibilă. Întrucât îl privea pe el, se hotărâse să primească propunerea lui Morțun dacă aș primi-o și eu. Ce puteam să-i răspund? I-am spus și eu că primesc în principiu, dar să ne înțelegem întâi asupra textelor. Mi-a mulțumit și am luat întâlnire pentru a doua zi ca să le discutăm pe baza câtorva propuneri pe care le va redacta. A doua zi și în zilele următoare, ne-am pus ușor de acord pe reforma electorală. Pentru cea agrară a fost mai lung. Am obținut cu greu exproprierea a numai două milioane de hectare din proprietatea mare, în afară de bunurile de mână moartă. Cifra va figura în Constituție...

Pe când rostea această din urmă parte privitoare la expropriere, Take, care știa cu cine avea a face, pironise ochii în pardoseală, și glasul lui se muiase, cuvintele îi ieșeau din gură mai mult șuierate și repede unul după altul: „debleia", parc-ar fi fost vorba de fleacuri. Se știa cu musca pe căciulă și mințea.

Eu surâdeam, fiindcă mi se povestise toată scena. Brătianu socotise că lui Take nu-i putea conveni această încercare a Partidului Liberal și a șefului său de a recâștiga popularitatea pierdută, dar își detese în același timp seama că șmecherul nu se va opune pe față reformelor și că va căuta să saboteze planul în amănuntele lui, dacă într-adevăr avea intențiunea să zădărnicească încercarea. Brătianu prevedea că rezistența lui Take Ionecu se va manifesta pe chestia exproprierii, fiindcă Take reprezenta acum interesele întregului Partid Conservator, și avea în spate pe Mișu Cantacuzino și pe Mitică Greceanu, doi aprigi adversari ai exproprierii. Rezistența presupusă a lui Take Ionescu convenea până la un oarecare punct lui Brătianu,

fiindcă nici el nu voia o expropriere prea largă și ar fi fost încântat să propună mult și să ajungă la puțin sub pretextul necesității conjuncturii politice. Brătianu nu-și da seama că Partidul Conservator nu mai exista, că Take Ionescu nu cunoștea în politică decât un singur principiu, oportunismul, că nu fusese niciodată un înțelegător și un apărător al marii proprietăți - că Mișu Cantacuzino și Mitică Greceanu, mai ales cel dintâi, erau în materie doctrinară doi lași și că Mișu Cantacuzino de când se pusese problema exproprierii nu se gândise decât la tocmeli de ordin personal. În această demagogică competițiune de șmecherlâc politic Brătianu a fost păcălit de Take Ionescu.

Brătianu voia să ajungă la exproprierea unui milion de hectare. A început prin urmare a propune lui Take exproprierea a două milioane, ca să aibă de unde să lase. Spre marea lui mirare, șeful Partidului Conservator i-a răspuns fără ezitare: „Numai atât? Nu crezi că ar trebui să mergem la două milioane și jumătate?" Capul lui Brătianu! „Pentru reforma agrară a fost mai lung și mai greu", spunea Take. Într-adevăr că așa a fost, dar nu în sensul pe care ar fi vrut el să-l sugereze. A trebuit să manevreze mult bietul Brătianu ca să aducă pe șeful conservatorilor să se mulțumească cu două milioane de hectare expropriate!

Ciudată speță de om mai era și amicul nostru Take: alerga cu voluptate după înfrângeri. Era întotdeauna posedat de o singură idee, care de multe ori nu era de actualitate, sau de un sentiment care atunci îl copleșea în așa mod, încât nu mai lăsa loc pentru nimic, și toate deveneau nimicuri pentru el, în afară de acel sentiment copleșitor. De două ori avusese în mână pe Brătianu, în decembrie 1916 și acum, cu prilejul reformelor constituționale, și de două ori își băgase gâtul în jug cu o grabă care derutase pe însuși adversarul său. Și în decembrie 1916, și în aprilie 1917, frica îi tăiase toate mijloacele și îi închisese prin urmare toate drumurile. În 1916, frica de nemți și a străpungerii frontului - în 1917, frica de ruși și de mișcările revoluționare.

Ca reprezentant al ideii conservatoare, ar fi fost natural să mă arunc cu violență asupra stegarului programului nostru, să-i reamintesc că, uzurpând titulatura de șef al Partidului Conservator, adoptase prin însuși gestul său programul partidului, program bine definit și pe baza căruia obținusem mandatele pe care le dețineam în alegerile din 1914. Ar fi fost natural să-i spun că ne trădase, că făcuse o prostie și că mă despărțeam de el pentru totdeauna. Dar toate reproșurile și toate recriminările mele ar fi fost inutile, nici nu le-ar fi

priceput. Aveam nevoie de el în acțiunea pe care o începusem; nu era deci momentul nici să mă cert cu dânsul, nici să precizez hotărârea unei definitive despărțiri, care venea de la sine, Partidul Conservator fiind pe punctul de dizolvare.

M-am mărginit să-i mulțumesc pentru lămuririle date și să-i declar foarte liniștit că eu unul, ca și probabil toți colegii mei conservatori, mă voi menține pe linia programului cu care mă alesesem, că voi combate în Senat cu îndârjire reformele, mai ales exproprierea, și că Guvernul va avea dificultăți mari pentru trecerea proiectelor. N-am vrut să precizez mai mult în această primă întrevedere, și nici Take Ionescu, care desigur aflase despre acțiunea pe care o pornisem, nu m-a întrebat nimic. Nu-mi dovedisem încă calitățile pe câmpul de manevre politice, și probabil că încercatul sforar se îndoia de însușirile mele și nu credea că voi ajunge la mare lucru. Această nesocotire îmi convenea de minune, căci îmi permitea să-mi așez nestânjenit bateriile. Eram hotărât să nu dezvăluiesc lui Take și miniștrilor conservatori întreg planul meu de bătaie decât în momentul în care nu-mi va mai rămâne de câștigat decât concursul lor efectiv.

Îmi mai trebuiau trei sau patru semnături pe moțiunea mea. Două indispensabile ca să fac numărul de opt necesar pentru descompletarea Senatului și încă una sau două în cazul unei defecțiuni improbabile, dar posibile, fiindcă știam că Brătianu va pune toate mijloacele sale în joc să-mi descompleteze și el, la rândul lui, grupul. Pentru semnăturile care-mi trebuiau era inutil să mă adresez lui Mișu Cantacuzino, senator de Ialomița, dar și ministru de Justiție, pentru că-l „capacitase" deja Take și între conștiința sa și un portofoliu știam că nu va ezita. Mi-am făcut însă plăcerea să merg să-l văd și să-i reamintesc programul pe baza căruia se alesese. L-am găsit foarte deprimat, blestemând ceasul în care primise să intre în Guvern (mă îndoiesc de sinceritatea acestui blestem). A încercat să mă convingă că Reformele nu mai puteau fi evitate (parcă asta era chestia), că date fiind circumstanțele se puteau obține condițiuni cât mai favorabile de la Brătianu, care în această chestiune era om de înțeles și câte altele. Nu m-am întins la vorbă cu dânsul; îl consideram cum și era, drept o perfectă nulitate, și știam că va urma pe Take în toate atitudinile lui, ca și Greceanu, de altminteri. M-am mulțumit să-i spun că nu discutam Reformele în ele însele, că, deși nu eram partizanul lor, îmi dau și eu seama că Războiul schimbase situația și față de ele, dar că nu admiteam în ruptul capului ca Brătianu să le înfăptuiască. Spre deosebire de Take Ionescu, el nu aflase nimic despre

planurile mele - s-a uitat lung la mine, și buimăcit mi-a spus: „Dar bine, încerci marea cu degetul!". I-am răspuns în glumă: „Degetul e lung și marea nu e adâncă!". Și i-am dat pentru moment pace.

Sosise și Grădișteanu, care a semnat imediat moțiunea, s-a încântat de planul meu și s-a înhămat la treabă. În toată această memorabilă campanie în care am izbutit să provoc în plin Război o criză de Guvern care a durat 21 de zile și care s-ar fi terminat cu un plin succes, adică cu răsturnarea lui Brătianu, dacă nu m-ar fi trădat Take - Grădișteanu mi-a dat un prețios și deplin concurs, un concurs de fiecare zi și de fiecare ceas, mi-a fost un neprețuit prieten. El mi-a găsit a șaptea semnătură, pe care mi-a dat-o Nicu Enășescu, senator de Botoșani, liberal, dar neîmpăcat adversar al exproprierii. Mare proprietar și agricultor bun, era cam șters în politică și-l cunoșteam foarte puțin; a devenit repede însă unul din cei mai activi propagandiști ai grupului nostru. Al optulea a semnat Jenică Athanasiu, senator de Tulcea, cu nasul roșu, dar simpatic și frondeur. Debutase în viață și în politică ca socialist, trecuse cu Morțun și cu tinerii generoși la liberali, fusese prefect de mână tare și ales senator în 1914 pe programul reformelor și pe listele Guvernului. Fire veșnic răzvrătită, se certase de moarte cu Brătianu și a semnat și el cu două mâini „nu împotriva reformelor, dar împotriva dreptului lui Brătianu de a le înfăptui". La extrema stângă a partidului urla la toate răspântiile că Brătianu trădase „programul", că se vânduse latifundiarilor, că dreptul de expropriere trebuia să fie nelimitat etc. etc. Athanasiu mi-a făcut atunci un mare serviciu, pentru care îi iert porcăriile pe care le-a pus la cale împotriva mea în 1923 și care de altminteri trebuie puse în socoteala spirtoaselor de care abuza. Mi-a făcut serviciul de a aduce o notă democratică, și chiar de extremă stângă, într-o acțiune ce ar fi putut să fie bănuită, din cauza convingerilor mele bine cunoscute, ca pornită din interese de ordin material sau social antipatice maselor, dintr-o străduință de salvare a marii proprietăți.

Grație lui Jenică Athanasiu și acestei note de extremă stângă am putut înregistra și adeziunea lui Paul Bujor, alesul colegiului universitar din Iași, în teorie socialist și în practică liberal, dar foarte puțin militant. Pe vremea aceea, Bujor era un profesoraș aproape nebăgat în seamă, mărunt de talie, pocit de obraz, bâlbâit și nesigur în cuvintele lui, în ideile lui, în purtarea și în îmbrăcămintea lui. Se înfățișa ca un nenorocit prins pe gârlă, dar în aparenta lui șovăială era o voință, și mai era și un om de toată cinstea. Ce n-a făcut Brătianu ca să ni-l rupă! Rând pe rând a căutat să-l ademenească și să-l terorizeze. A venit bietul Bujor de mai multe ori la mine, plângând și rugându-mă

să-l dezleg de angajamentul luat prin semnătura lui. Îl îmbărbătam de fiecare dată, îl dam pe mâna lui Jenică Athanasiu şi Bujor continua să mai reziste câteva zile. A rezistat astfel până la sfârşit. Săracul, a ajuns după Război rector al Universităţii din Iaşi şi în faimosul Parlament ales de Văitoianu în 1919, preşedinte de Senat! În această calitate a pronunţat faimoasele cuvinte: „Lumina vine de la răsărit!", care-l vor trece la posteritate. Se făcuse ţărănist, dar după dizolvarea Parlamentului democraţiei integrale a rămas în umbră şi nu s-a mai vorbit de el. L-a curăţit la Iaşi profesorul N. Costăchescu, un alt apostol al ţărănimii.

Grupul nostru de nouă a rămas neclintit până la sfârşitul luptei. S-au mai învârtit şi alţii în jurul nostru, au simpatizat cu noi, s-au înscris şi s-au şters de pe listă la prima presiune, cum au fost Manicatidi, profesor universitar şi el, şi Faranga, grec puturos din Brăila. Pe takişti i-am evitat, deşi unii ni s-au oferit, fiindcă îi ştiam prea legaţi de şeful lor ca să ne urmeze eventual chiar şi împotriva îndrumărilor lui. Ne-am mulţumit să facem atmosferă prielnică printre ei, explicându-le că o răsturnare a lui Brătianu nu putea aduce pe Take la Guvern.

Descompletarea Senatului fiind asigurată, îmi mai rămânea să organizez opoziţia la Cameră şi să pregătesc opinia publică, în afară de Parlament, în favoarea acţiunii noastre. În fine, îndată ce campania s-ar fi desinat cu sorţi de izbândă, să mă înţeleg cu Take Ionescu şi cu miniştrii conservatori.

Deşi Guvernul avea în Cameră şi „quorum"-ul cerut de Constituţie, şi o covârşitoare majoritate pentru votarea Reformelor, era indispensabil pentru acţiunea întreprinsă să organizăm şi acolo o dârză opoziţie. Mai întâi fiindcă după toate probabilităţile discuţia urma să înceapă cu Camera şi era necesar ca la primul contact al Reformelor cu Parlamentul să fie neted pusă chestia aşa cum doream noi, adică sub forma refuzului de a da unui Guvern istovit şi falit dreptul să dispună de viitoarele aşezări ale ţării. Apoi, fiindcă numai la Cameră se putea face o discuţie mai largă în jurul argumentelor noastre; la Senat, prin chiar tactica de descompletare a Înaltei Adunări, opoziţia reprezentată numai prin grupul nostru trebuia să se abţie de la şedinţe şi prin urmare de la discuţii.

Printre deputaţii Partidului Conservator nu aveam pe nimeni de partea noastră; puţini câţi erau urmau orbeşte pe Take Ionescu şi erau câştigaţi votului. La un moment dat aş fi putut obţine concursul lui Pascal Toncescu, dar am preferat să renunţ la el; ciracul lui Mişu Cantacuzino era deocheat şi avea o reputaţie bine stabilită

de om de afaceri veroase, aşa încât ne-ar fi compromis acţiunea în ochii lumii. Pe Iorga, fute-vânt sinistru, nici nu-l puteam aborda; ca autor al proclamaţiunii Regelui se considera ca naşul Reformelor şi îndopat până la refuz de Guvern şi de Palatul Regal, era cu totul în slujba lui Brătianu, căruia îi abandonase guvernarea ţării pe toată durata Războiului, domnia lui trebui să vie numai după semnarea păcii. Marghilomaniştii, vreo 2-3, erau fără glas şi se plimbau de altminteri pe la Odessa. Am fi stat după cum se vede cam prost cu Camera, dacă n-ar fi fost Partidul Muncii. Din cei vreo zece deputaţi ai acestei grupări erau câţiva buni de gură, era Iunian plin de talent şi doctorul Lupu nerăbdător să se manifeste şi gata să se arunce pe adversari. Ca toţi renegaţii, urau de moarte pe Brătieni, din mâna cărora mâncaseră pâine.

Am luat contact cu George Diamandi şi cu ei toţi nu mi-a fost greu să-i îndrumez pe poteca pe care o alesesem. Ca grupare de extremă stângă, ei socoteau reformele, aşa cum le prezenta Brătianu, ca insuficiente, şi împărtăşind cu totul vederile noastre considerau şi ei un Guvern de lichidare şi odios ca neîndreptăţit să se amestece în aşezarea bazelor Statului reînnoit. M-am înţeles cu ei să redactez o declaraţie drastică pe care să o citească Diamandi la începutul discuţiunii generale, să ia apoi cuvântul cât mai mulţi, să fie violenţi şi să meargă dacă vor putea până la obstrucţie.

Deputaţii Partidului Muncii erau însă pe vremea aceea încă debutanţi în luptele de opoziţie. Iunian era deja stăpân pe dialectica lui, dar nu câştigase încă acea măiestrie în tactica parlamentară care i-a permis mai târziu să fie un adversar atât de temut. Şi-l mai reţinea încă şi o picătură de timiditate. Doctorul Lupu se roşea deja ca racul când se ridica de pe bancă, dar din faţa lui congestionată nu ieşeau decât cuvinte bâlbâite şi încurcate. Ţin minte că, după ce s-a deschis Camera, a trebuit să stau mai tot timpul în spatele lui să-i suflu ce trebuia să spună când era silit să dea o replică cuiva de pe banca ministerială. Aşa cum era Partidul Muncii, ne procura mai mult carne de tun.

Îmi trebuia însă şi un glas cu autoritate, un discurs care să facă senzaţie şi să mişte coardele adânci ale sufletelor. Acest discurs nu era decât un singur om în Cameră care putea să-l ţie: Matei Cantacuzino.

De la accidentul îngrozitor de la Ciurea, în care printre cele 500 şi mai bine de victime pierise şi unicul său fiu, Matei Cantacuzino, renunţase la toate. Era disperat. Nu mai făcea politică, nu mai mergea la club să joace bridge, nu se mai ocupa de procesele, de treburile

şi de catedra lui de la Facultate - nu mai ieşea din casă. Se încuiase în bibliotecă şi când revenise primăvara îşi dichisea ceasuri întregi grădina, muncind ca un salahor, cu secera, cu sapa, cu foarfecele în mână. Devenise mizantrop şi nu primea pe nimeni, dar absolut pe nimeni. Prietenii săi intimi şi rudele îmi spuneau că era inabordabil. M-am hotărât cu toate acestea să-l abordez, să-l aduc la Cameră şi să-l conving să facă discursul care-mi trebuia. Grigore Filipescu m-a tratat de nebun când i-am împărtăşit intenţiile mele; nu-l primea nici pe el, deşi îi era ginere şi sta cu dânsul în casă când venea de la Bacău. Conu' Matei nu comunica cu nimeni din familie, îşi lua mesele singur în birou, citea, tăia iarbă şi ofta după fiu-său. Nu făcea decât o singură excepţie pentru nevastă-sa, născută Romalo, pe care o buruftuia de câte ori o întâlnea.

Conu' Matei Cantacuzino a fost o personalitate fără pereche. Cu toate cusururile lui, şi avea multe, nu-l apropia nimeni fără să fie cucerit şi să-l iubească. Era boier de viţă veche şi de neam mare, şi se vedea. Mulţi l-au asemănat cu figurile de ctitori zugrăvite pe pereţii vechilor noastre biserici. Comparaţia nu era însă exactă. De vechii boieri se apropia mai mult prin graiul decât prin înfăţişarea sa. Vorbea cu grijă şi cu cochetărie de artist o limbă aleasă, curăţită de neologisme şi mai cu seamă de franţuzisme, cu un accent moldovenesc, tărăgănat şi plin de farmec - dar trăsăturile feţei lui vioaie şi eleganţa trupului său agil nu s-ar fi putut împăca cu pasivitatea durdulie şi orientală a strămoşilor înveliţi în caftane şi încununaţi cu işlice. Ceea ce făcea din Matei Cantacuzino un om cu totul deosebit de semenii săi era grădina lui sufletească în care înfloreau florile cele mai disparate şi încolţeau de-a valma firele selecţionate şi buruienile. În tot gândul lui, în toată viaţa lui, era numai contradicţie. Generos şi dezinteresat până a-şi da şi cămaşa, dacă aşa îi era cheful, se calicea acasă pentru zece lei şi-şi lăsa familia nemâncată. Apăra pe gratis pe toţi deşculţii înaintea instanţelor judiciare, dar era aprig pentru procesele gras retribuite; avea oroare de intrigă şi de intriganţi, dar la Universitate îşi vâra coada în toate certurile meschine dintre profesori. Trecea într-o clipă de la o idee şi de la o convingere la altele, câteodată diametral opuse - mai ales în politică -, dar schimbările lui de orientare erau totdeauna sincere, niciodată provocate de vreun interes personal sau material, nu erau „schimbări la faţă", ci încercări succesive de a încercui adevărul. Fiindcă nu cerea nimic partidelor, trecea dintr-unul într-altul cu uşurinţa omului care aleargă după o nălucă fără să o poată prinde. Îşi începuse cariera (?) politică în Partidul Conservator, l-am găsit la Iaşi în cel Liberal şi trebuia să mai

treacă înainte de a muri prin Partidul Poporului şi prin cel Ţărănesc. Se supăra foc când i se spunea că e inconsecvent. Îmi reamintesc o scenă delicioasă petrecută la el în casă, în primăvara anului 1918, după înfiinţarea Ligii Poporului. Eram adunaţi în jurul lui câţiva din întemeietorii Ligii, când iată că vine nu mai ştiu cine cu Mişcarea[82] în mână, în care articolul de fond purta titlul: Inconsecvenţele dlui Matei Cantacuzino. Conu' Matei - îl văd şi acum pe un taburel, cu cotul rezimat pe pian - sări ca ars. „Inconsequent eu? Dar mă rog, ce e aia consecvenţă în politică? Numai proştii sunt consecvenţi!". Şi pe tema asta îi dete drumul. O jumătate de oră ne-a ţinut pironiţi sub farmecul celui mai delicios, celui mai spiritual „marivaudage" imaginabil. Căci era conu' Matei un neîntrecut meşter al cuvântului. Nu l-am auzit niciodată pledând, dar toţi avocaţii îl considerau ca unul din cei mari printre cei mai mari. Într-un salon, ca „causeur", de pe catedră, ca profesor sau la Cameră de la tribună parcă ai fi vrut tot să-l asculţi, vorba lui era o încântare. Matei Cantacuzino a fost unul din cei mai mari oratori ai noştri. La talentul pe care i-l dăruise Dumnezeu se mai adăugase, în cursul vremurilor, şi o vastă cultură în multiple direcţii.

Acesta era omul pe care trebuia să-l smulg din durerea şi din grădina lui şi să-l aduc la Cameră. Ca să izbutesc, am luat lucrurile pe de departe. Într-o dimineaţă, după ce constatasem prin grilajul de la stradă că conu' Matei lucra în grădină, am intrat în curtea lui. Grădina era pe mâna stângă, cum treceai poarta; m-am făcut că nu-l recunosc şi că-l luam drept un grădinar, m-am apropiat de dânsul cu cuvintele... „mă rog, conu' Matei e acasă?". Omul era îngenuncheat şi tăia iarbă; s-a întors brusc spre mine - „Oh, pardon, je ne vous reconnaissais pas!", am adăugat în pripă, cu intuiţia că-mi jucam norocul. Dacă mă da afară, partida era piedută, dacă mă primea cu bine, câştigată - eram sigur. Spre mulţumirea mea, faţa i s-a înseninat, s-a sculat şi venind spre mine: „Nu te-am văzut de un veac! Ce mai faci?". Ne-am aşezat pe o bancă. I-am povestit că mergeam spre Copou să mă plimb şi că, trecând prin faţa casei lui, am simţit nevoia să-i strâng mâna. Părea încântat; m-a tratat întotdeauna cu prietenie şi cred că deja atunci mă socotea printre oamenii care îi erau simpatici. Am vorbit de multe, natural şi de situaţia ţării, de Război şi de politică - şi bineînţeles de Brătianu. Se arăta furios împotriva lui, îl socotea slab şi plin numai de şiretenie. „Il n'est pas de taillepour les moments tragiques que nous traversons. Il a provoque la Tempéte et

[82] Ziarul local al lui Georgel Mârzescu, devenit în timpul Războiului oficiosul Partidului Liberal.

il est incapable de conduire surlamer agité la barque qu'on lui a confiée". I-am bătut în strună, şi în această primă vizită m-am mărginit să-i câştig încrederea, fără să-i spun o vorbă de planurile mele.

I-am mai făcut două vizite în zilele următoare şi abia în a treia zi l-am atacat direct, după ce-l montasem bine împotriva încercării lui Brătianu de a-şi reface situaţia pe spinarea Reformelor. I-am explicat proiectul meu de zădărnicie a votului în Senat, care i-a plăcut mult, şi i-am spus apoi cât eram de plictisit că n-aveam pe nimeni la Cameră, căci acolo va începe discuţia, ca să pună lucrurile la punct şi să conteste, cu talent şi autoritate, dreptul unui regim falit să pună bazele Statului nou. Numai elemente noi şi nepătate aveau dreptul să organizeze România Nouă. „Oui, oui, vous avez raison. Il ne faut pas laisser faire ça. Savez-vous qu'il y a aurait des choses interesantes à dire?" - „Coane Matei, à la Chambre, je ne vois que vous puissies Ies dire". A stat lung pe gânduri, a dat de câteva ori din cap, şi-a plesnit genunchele cu plama şi, uitându-se lung la mine, mi-a spus răspicat: „Ei bine, voi încerca!".

A fost pentru mine o clipă de nespusă mulţumire; vestea unei victorii pe front nu m-ar fi bucurat mai mult. Cei care n-au fost ca noi la Iaşi, cei care au uitat, sub învălmăşeala evenimentelor ulterioare, zbuciumările prin care am trecut cu toţi în mai şi iunie 1917 nu mă vor putea pricepe. Şi nu vor pricepe nici pentru ce am dat atâta întindere în aceste amintiri unui incident cu caracter oarecum personal, fiindcă cei din urmă nu-şi vor mai aduce aminte şi cei dintâi au ignorat cu totul adânca emoţie pe care a produs-o în toată Moldova discursul lui Matei Cantacuzino. A fost un moment în care întreaga Cameră, cu majoritate cu tot, a avut sentimentul prăbuşirii Guvernului şi a regimului. Dar n-am ajuns încă acolo, şi mai am altele de povestit înainte...

Şedinţele Parlamentului trebuiau să înceapă la 6 mai 1917. Nu se ştia ce va hotărî Guvernul dacă discuţia reformelor constituţionale va începe întâi la Cameră sau la Senat. Ar fi fost natural să înceapă la Cameră, unde votarea lor era posibilă, în nădejdea ca votul Camerei să influenţeze şi pe unii din recalcitranţii Senatului. Nu era însă exclus să se înceapă şi cu Senatul, să se încerce un vot prin surprindere, fără discuţie - căci majoritatea din Senat era atât de docilă şi supusă Guvernului, încât era poate dispusă să aprobe un asemenea vot de urgenţă, fiind vorba numai de „principii" şi dată fiind starea de război, care justifica orice îngrădire a dreptului de discuţie. Primisem chiar cu câteva zile înainte de redeschidere un bilet din partea lui

Grigore Filipescu, care avea bune legături în lagărul liberal, bilet prin care mă informa că aflase din cel mai bun izvor că reformele vor fi întâi prezentate Senatului. Am luat imediat măsurile necesare şi am împărţit grupul nostru pe echipe, câte o echipă urmând să asiste în fiecare zi la şedinţa Senatului, de la început până la sfârşit. Am găsit printre hârtiile mele o notiţă cu împărţeala senatorilor noştri pe echipe, împărţeală pe care o transcriu aci în amintire pioasă a trecutului şi a unei lupte care m-a pasionat, căci era prima pe care o conduceam.

Grupul nostru mai sporise între timp prin adeziunea lui Mişu Chintescu, senator de Romanaţi, a lui Panait Cantilli de la Bacău şi a lui Adam Mitache de la Huşi. Am putut alcătui astfel 12 echipe, pentru primele 12 şedinţe - după care echipele îşi reluau rândul ca la început. Prima echipă era compusă din Bujor, Coandă şi subsemnatul, a 2-a din Enăşescu şi Pariano, a 3-a din Cantilli şi Enăşescu, a 4-a din Chintescu şi Săftoiu, a 5-a din Atanasiu, a 6-a din Grădişteanu, a 7-a din Adam Mitache, a 8-a din Coandă, a 9-a din Bujor, a 10-a din subsemnatul, a 11-a din Cantilli şi a 12-a din Săftoiu. Desemnasem numai un singur senator pentru echipele de la a 5-a înainte, fiindcă până atunci urma să se ştie cu preciziune în care Adunare se va prezenta întâi proiectul, şi nu mai putea fi loc pentru surprindere. În cazul în care s-ar fi început cu Senatul, echipa de zi trebuia să invoce numaidecât articolul 128 al Constituţiei şi să declare Senatul descompletat şi prin urmare incapabil să ia în considerare proiectul de reformă prezentat. După aceea echipa trebuia să mă previe ca să viu să citesc în şedinţă declaraţiunea noastră.

Toate aceste precauţiuni au fost inutile, căci Brătianu n-a ales calea surprinderii şi nu s-a prezentat cu Reformele pe neaşteptate la Senat, aşa cum ne temeam. În politică, la fel ca în viaţa privată - lui Brătianu i-a plăcut întotdeauna să câştige timp. Parlamentul şi-a reluat activitatea în ziua de 6 mai şi proiectul de lege pentru modificarea articolelor 19, 57 şi 67 din Constituţie a fost depus pe biroul Camerei. Oricât ar fi fost de accelerată, discuţiunea la Cameră nu putea fi năbuşită şi-mi da răgazul necesar să mai pun câteva lucruri la punct. Aşa încât tactica lui Brătianu mi-a convenit şi mie mai bine decât o acţiune bruscată la Senat. Amânase lupta la Senat în nădejdea destrămării grupului nostru, destrămare de care eu unul nu mai aveam nicio teamă.

Numărul nostru se urcase într-adevăr la 12, căci pe lângă cele trei adeziuni noi notate mai sus primisem şi pe a lui George Mavrocordat, senator ales pe lista liberală îa Vaslui, dar fire independentă

şi de sentimente mai mult conservatoare. Îmi scrisese de la Odessa, de unde nu se mişca, că la nevoie va veni totuşi la Iaşi, la dispoziţiunea mea, iar eu îi trimisesem moţiunea să o iscălească (ceea ce a şi făcut) şi-l rugasem să stea pe loc, lozinca noastră fiind tocmai de a descompleta Senatul prin cât mai multe absenţe. Eram mai sigur de el la Odessa, căci cine ştie dacă până în ultimul moment nu l-ar fi ademenit Brătianu să meargă la şedinţă. Pentru a descompleta Senatul, aveam nevoie numai de 7 abţineri şi dispuneam astfel de 12; chiar dacă Guvernul ar fi parvenit să-mi fure două sau trei firi mai slabe, rămâneam destui pentru ducerea planului nostru la bun sfârşit. Pentru cinstea grupului nostru, Brătianu n-a putut însă ademeni pe nimeni.

La Senat, şedinţele se deschideau şi se închideau, ba uneori nici nu se deschideau din lipsă de senatori, căci de data asta-l descompleta Guvernul, ca să fugă de interpelările noastre şi de scandalul pe care eram porniţi. Toată atenţia opiniei publice se concentra în jurul dezbaterilor Camerei, unde mă duceam şi eu în fiecare zi să mai încălzesc zelul amicilor noştri şi să mai trag câte o sforicică. Adevărata politică se făcea însă în afară de Parlament.

Brătianu şi acoliţii săi s-au pus mai întâi să strângă pe toţi senatorii răzleţi prin Rusia şi să-i aducă la Iaşi. Au trimes până la Moscova după Teodor Capitanovici, care cumula calitatea de senator cu aceea de director la Banca Naţională şi în această calitate păzea (?!) tezaurul băncii. La Odessa şi la Cherson operau Ştefanică Bellu şi G. Georgescu (zis găină fiartă), de la Banca Naţională şi el, şi expediau senatorii aproape cu forţa. „Toată ziua sunt amândoi la Consulat şi nu fac decât să cifreze telegramele lui Porcul", îmi scria un prieten din Odessa, care mai adăuga: „Cum aci ne găsim în plin mediu colectivist[83], toate informaţiile ce ni se dau sunt prea puţin îmbucurătoare pentru noi. Toţi afirmă că lovitura de la Senat a ratat şi că Brătianu e reuşit în fine să-şi asigure cele două treimi necesare. Takiştii de aci sunt vădiţi iritaţi de atitudinea patronului lor. Toată speranţa şi-o pun tot în lovitura alor noştri". În descurajarea opoziţiei, în strângerea rândurilor partizanilor şi în expedierea parlamentarilor majoritari la Iaşi se rezumau într-adevăr instrucţiunile date de Guvern emisarilor trimeşi peste Prut.

Pe când la Odessa lucrau agenţi secundari, la Iaşi se coborâse în arenă însuşi Ionel Brătianu la braţ cu Alecu Constantinescu Porcul. Toţi membrii grupului nostru, afară de Ionaş Grădişteanu şi de mine (pe noi ne rezervase intervenţia Regelui), au fost cercetaţi pe

[83] Poreclă veche, care se da încă liberalilor.

rând, suciţi şi răsuciţi, ademeniţi cu cele mai frumoase făgăduieli sau ameninţaţi cu toate fulgerele stăpânirii - după om şi după caz. Bujor, Cantilli, Enăşescu, Coandă au fost în special - şi inutil - supuşi la adevărate torturi morale şi la tentaţiuni serioase. Mai slabi de înger, Bujor şi Coandă erau să cadă, primul terorizat de Brătianu în persoană, cel de-al doilea momit de... surâsul Porcului. Bieţii creştini au rezistat totuşi, până în cele din urmă, Bujor - de ruşine şi Coandă - de frică. În acelaşi timp, Brătianu a întreprins pe Take Ionescu şi pe Mişu Cantacuzino, ca să încerce să obţină şi prin ei capitularea noastră. Lui Take Ionescu, Brătianu a căutat să-i explice că, şi fără votarea Reformelor, tot el va rămâne la Guvern, dar că în acest caz lipsa de autoritate dovedită de şeful Partidului Conservator asupra reprezentanţilor acestui partid în Parlament ar pune la îndoială folosul colaborării ambelor formaţiuni în Guvern. A fost aci o mare greşeală din partea lui Brătianu.

În decembrie, Take făcuse şi el marea greşeală să intre în Guvern în poziţie de miluit. Brătianu trebuia cu atât mai puţin să-i bage nasul în greşeala lui, cu cât propria sa situaţie se zdruncinase tot mai mult din decembrie până în mai şi ştia bine că n-ar mai fi putut face un Guvern fără Take Ionescu: nu l-ar fi lăsat Aliaţii, pe lângă care Take îşi făcuse mână tot mai bună şi care-l voiau la Ministerul de Externe. Nenorocitul nostru şef (in partibus infidelium) care trăia tot cu un ochi la graniţă, cu altul la front şi cu gândul la automobil, deşi ştia că Brătianu se laudă şi că Saint-Aulaire nu-l va lăsa, n-a îndrăznit să răspundă stăpânului cum merita. S-a roşit la faţă, şi-a muşcat mustaţa ca să înghită afrontul şi a îngânat ceva care însemna că, poate, dacă etc... cum ar fi dacă s-ar trece peste prescripţiunile articolului 128 al Constituţiei?

Zece ani după Război, în vremurile în care noţiunile de drept scris îşi pierduseră rigiditatea lor, o propunere ca aceasta n-ar fi ridicat decât obiecţiuni de oportunitate. Ca să judece cineva însă efectul produs asupra lui Brătianu, trebuie să se pună în mentalitatea oamenilor din 1917, care nu ajunseseră încă să-şi dea seama de elasticitatea şi de răbdarea principiilor. Brătianu s-a mulţumit să ia act de anticipatul consimţământ al lui Take la o eventuală procedură pe care dânsul nu o putea totuşi primi de frică să nu provoace din partea Curţii de Casaţie o anulare ulterioară a tuturor actelor de expropriere. Take a convenit şi el că riscul era mare şi a asigurat pe Brătianu că va face tot ce-i va sta în putinţă ca să ne înduplece pe noi, răzvrătiţii. Şi s-au despărţit unul de altul, strângându-şi mâna. Brătianu a plecat convins că băgase pe Take în buzunar. În realitate

îl pierduse pentru totdeauna - şi aci a fost greşeala demersului său aşa cum l-a făcut.

Plesnit pe amândouă feţele, Take, care până aci fusese sincer credincios preşedintelui său de Consiliu, văzu în acţiunea noastră nu posibilitatea de a răsturna pe Brătianu - răsturnare pe care o urmăream noi şi pe care nu o voia, fiindcă îi era frică să-i ia locul -, dar posibilitatea de a pune mâna pe portofoliul externelor pe care Brătianu şi-l oprise pentru dânsul, în vederea negocierilor de pace. Ca ministru de Externe, Take se vedea deja tare şi mare la Paris, la Conferinţa Păcii, departe de ruşi şi de Mackensen, la largul lui de palavragiu printre prieteni care l-ar fi sărbătorit în ciuda nesuferitului Brătianu. Era o strălucită revanşă pentru rolul său şters din timpul Războiului. Şi iată cum o nedibace intervenţie a lui Brătianu a împins pe Take Ionescu în braţele noastre. Bineînţeles nu pe faţă. Deveneam pentru dânsul o masă de manevră. Cu noi trebuia să ameninţe pe Brătianu; apoi, după ce se va fi „aranjat" cu Brătianu, să ne înfrângă pe noi, într-un mod sau într-altul. După vizita lui Brătianu, Take Ionescu a cerut să mă vadă chiar în aceeaşi zi.

De la Take, Brătianu a trecut la Mişu Cantacuzino. Cu dânsul lucrurile au mers mai încet, dar mult mai simplu. După o conversaţie de „principii" cu el, Brătianu l-a dat în seama lui Alecu Constantinescu pentru tocmeală. Rezultatul a fost redactarea următorului alineat la paragraful II al articolului 19 din Constituţie:

Terenurile constatate petrolifere sunt excluse de la exproprierea de mai sus, până la o întindere de 122.000 ha în toată ţara, cu condiţiunea ca proprietarul care ar fi supus exproprierii unui asemenea teren să dea o întindere egală de teren cultivabil în acelaşi judeţ sau într-un judeţ limitrof.

N-aş vrea să creadă cineva că vreau să insinuez aci că Mişu Cantacuzino s-a vândut. Mai întâi era un om cinstit şi al doilea n-a cerut nimic. Dar nenea Alecu era om habitir şi dovedea în orice împrejurare atât bun-simţ şi avea atâta miere pe limbă, încât mai iute se desprindea o muscă din firele unui păianjen decât un muscoi ca Mişu Cantacuzino din vorbele lui. „Ce, dom-le, nu-ţi dai seama de lovitura lui Brătianu? Vrea să vă scape, pe voi, proprietarii, cât mai puteţi fi scăpaţi. Ce, dom-le? Crezi d-ta că după Război va mai putea cineva scăpa din ghearele celor mulţi şi lipsiţi de toate? Lipsiţi cât vei vrea, dar ei sunt puterea: aruncă ochii peste Prut. Nu-i Brătianu om de dreapta? Ce vrea el? Să puie acum la repezeală un profil prin Constituţie, să poată spune după Război că problema s-a rezolvat şi

că chestia e închisă. Acum, pe vreme de Război, cu toate haimanalele mobilizate, cu toţi peţitorii de voturi la dracu', mai puteţi rămâne şi dv. cu ceva. Aţi fi rămas cu mai mult dacă ştia Take să vă apere; dar poate că e mai bine aşa, o operaţie mare dintr-odată, decât operaţii mici în rate. Ce, dom-le, vreţi să rămână chestia deschisă, să o rezolve nebunii după Război? Dar cine o să reziste, dom-le? Zevzecul de Ferdinand? Argetoianu cu cinci jerpeliţi ai lui? Dom-le, să-ţi spun eu una bună: pune cruce pe moşiile Nababului, ălea nu mai fac cinci parale şi scapă petrolul, domnule, că vezi ăla face miliarde. Să-ţi găsesc eu o formulă să nu poată zice nimeni nimic şi să fii mulţumit şi d-ta. Căci e vorba aci de o avuţie naţională care nu poate fi lăsată pe mâna oricui, care nu poate fi fărâmiţată, nici luată cu hapca de Stat, sub pretextul unei reforme agrare, mai ales că confiscarea e interzisă de însăşi Constituţia noastră. Nu ştiu dacă mă înţelegi, dom-le, şi dacă mă înţelegi d-ta, fă-i să înţeleagă şi pe prietenii d-tale, că doar nu sunt nici ei cu deştul în gură!".

Mişcu Cantacuzino, deşi încăpăţânat, era accesibil raţionamentului când era bine prezentat. Orizontul lui era limitat, nu-i plăceau inovaţiile şi fanteziile, şi se învârtise în viaţă în jurul câtorva adevăruri indiscutabile, care încetul cu încetul pătrunseseră în adâncul conştiinţei sale şi se transformaseră în articolele unui adevărat crez moral. Credea astfel că soarele se învârteşte în jurul pământului; credea că el şi ai lui erau de viţă domnească şi coborâtori din dinastia Valois şi din împăraţii Cantacuzeni; credea, când se uita în oglindă, că o mutră rotundă de ţucal răsturnat şi îndesat între umeri înnebunea toate femeile; credea că idealul vestimentar pe care-l urmărea putea să rezulte dintr-o pereche de pantaloni verzui, cu dungi, o jiletcă de mătase albă cu flori, o cravată roz şi o jachetă neagră înseilată cu şireturi largi, credea că o halbă de bere rece la fiecare două ceasuri putea consola de multe - credea, în fine, că, deşi nu trebuia să alergi după noroc, nu era totuşi bine să-i închizi uşa când din întâmplare îţi nimereşte în casă.

Toate ideile şi propunerile care nu se încadrau în unul din aceste articole îl lăsau indiferent. Norocul lui conu' Alecu a fost că a nimerit cu degetul pe resortul care trebuia. Bietul Mişu a cerut două halbe şi s-a pus să discute formula cu Alecu Porcul, ca să-i facă plăcere. Au tot discutat-o până au strâns-o în rândurile de mai sus, căci la început formula propusă era concepută în termeni mai puţin precişi. Cu puţină trudă ajunge omul la toate, aşa a ajuns şi Mişu al nostru să-şi trădeze prietenii fără să-şi dea seama. Când şi-a dat seama a vrut să-şi scape faţa printr-un gest care nu ar fi fost lipsit de eleganţă,

după cum se va vedea - era însă prea târziu, şi a rămas cu nasul înfipt în ce nu căutase.

De Greceanu, de Istrati, Brătianu nici nu s-a sinchisit; i-ar fi căzut în braţe de la sine îndată ce ar fi izbutit să câştige pe Take Ionescu şi pe Mişu Cantacuzino.

În afară de presiunile lui directe asupra unuia sau altuia, Guvernul nu avea niciun mijloc de acţiune asupra opiniei publice, pe care o avea toată împotriva lui. Cei care erau contra exproprierii erau natural şi contra Guvernului, iar cei care credeau în necesitatea Reformelor îi erau totuşi ostili contestându-i, potrivit formulei noastre, dreptul să legifereze în vederea viitorului. Liberalii din jurul Guvernului nu îndrăzneau, în asemenea condiţiuni, să deschidă gura - în schimb cei nemulţumiţi şi supăraţi cleveteau şi complotau cât puteau, contribuind şi ei, prin destăinuirile lor mai ales, la înfierarea regimului. Câţiva din aceşti liberali răzvrătiţi se adunau zilnic la doctorul Angelescu, la un pahar de ceai. În casa Unter, unde stăm amândoi, un dublu antreu, formând un hall spaţios, separa „apartamentele" noastre compuse, nu e vorba, dintr-o singură cameră fiecare. Angelescu ocupa biroul defunctului Unter, iar eu - salonul dnei văduve. Cum stăm uşă în uşă, şi cum oricine voia să intre în casă, trebuia să treacă prin naintea ferestrelor mele, am putut controla şi număra pe toţi complotiştii care în cursul lunilor mai şi iunie - cât a stat Angelescu în Iaşi - au format „sovietul doctorului". Erau vreo 20-30 de senatori şi deputaţi şi mai erau şi din afară de Parlament. Pe lângă Jean Th. Florescu, Costică Cernescu[84], Vladimir Athanasovici, Tony Iliescu, general Crăiniceanu, general Lambru şi alţi răsuflaţi, mare mi-a fost mirarea să văd intrând de multe ori în cabinetul doctorului şi pe Em. Porumbaru, zis Porumbiţă, preşedintele Senatului. Porumbiţă era nemulţumit şi el. Nemulţumit fiindcă fusese scos în decembrie de la Ministerul de Externe şi pus definitiv în spirt, la Senat. Câteodată, când sovietul nu ţinea şedinţă, Porumbiţă venea să ia cu automobilul pe Angelescu şi mergeau amândoi să se plimbe pe Copou. Într-o zi ieşeam tocmai şi eu din casă în momentul în care dânşii se urcau în maşină. Porumbiţă, cu care eram în termeni foarte buni, ca şi cu Angelescu, mă pofti şi pe mine şi nu mi-a fost cu putinţă să scap insistenţelor lor. Am pornit, vorbind de una, de alta, dar ajunşi la Copou şi coborâţi din maşină, după câţiva paşi în tăcere, Porumbiţă se opri în loc, se uită lung la noi şi ne spuse apăsat: „Ceea ce nu voi ierta niciodată lui Brătianu e că mi-a zdrobit cariera!". Angelescu şi cu mine ne-am uitat zâmbind unul la altul; dar moşuleţul curăţel, proptit în baston şi

[84] Amândoi vicepreşedinţi ai Camerei.

pe picioruşele lui încălţate în lac, nu glumea. M-am gândit cu milă la bietul Ionel Brătianu: câte trebuia el să înghită, dacă nici la 80 de ani trecuţi, Porumbiţă nu se simţea copt pentru preşedinţia Senatului şi mai vedea o carieră înaintea lui!

Nu ştiu ce se complota în biroul lui Angelescu, căci în viaţa mea n-am făcut pe spionul. Dar ştiu că toţi câţi ieşeau de acolo înjurau cât puteau pe Brătianu şi pe Alecu Constantinescu. Mai ştiu că de două, trei ori - între 1 şi 15 iunie - cineva a bătut direct la uşa mea, a crăpat-o şi, vârându-şi capul înăuntru, mi-a fluturat câte un argument mai mult în favoarea tezei mele cu privire la descompletarea Senatului. Acel cineva era preşedintele Senatului în persoană, amicul Porumbiţă, cel cu cariera zdrobită! Intervenţia lui prudentă - n-a îndrăznit niciodată să treacă pragul camerei mele - era urmarea unei iniţiative îndrăzneţe pe care o luasem cu câtăva vreme mai înainte, într-o zi în care n-aveam nimic mai bun de făcut. Tot văzându-l venind la Angelescu printre nemulţumiţi, mă gândisem că ar putea fi hazliu să pun în jocul nostru, împotriva Guvernului, pe însuşi preşedintele Adunării pe care voiam să o descompletez. M-am hotărât să-i fac o vizită, în speranţa că voi obţine cel puţin de la el să nu se învoiască la cine ştie ce matrapazlâcuri ar născoci meşterul Alecu Constantinescu ca să zădărnicească acţiunea mea. Mărturisesc că nu credeam să obţin mai mult, dar nu mă costa nimic să încerc.

L-am găsit pe Porumbiţă într-o căsuţă curăţică şi mică ca el, la poalele străzii Lascăr Catargiu, în mijlocul unui debalaj de cărţi noi, franţuzeşti, pe care i le procurase probabil cenzura. Am luat în mână una din ele şi am început să vorbesc literatură, pentru a trece după câteva minute, pe nesimţite, la politică. L-am întrebat dacă ştie cam când vor veni Reformele în discuţia Senatului; mi-a răspuns că nu poate şti cât va dura discuţia la Cameră, dar că la Senat, dacă într-adevăr reuşesc să-l descompletez, nu vor veni niciodată. „Brătianu s-a băgat şi de data asta cu uşurinţă într-o încurcătură din care nu prea văd cum va ieşi". Atât îmi trebuia ca să iau taurul (!) de coarne. Nu terminase bine fraza şi am început să-i dovedesc cu cifre că descompletarea era asigurată, am adăugat (pentru succesul cauzei, căci nu aveam încă nicio înţelegere cu ei) că-mi asigurasem şi concursul miniştrilor conservatori şi că aveam toate motivele să cred că o retragere a lui Brătianu din fruntea Guvernului ar fi fost bine văzută şi de Rege, şi de Aliaţii noştri. Mă asculta cu o deosebită plăcere şi-mi sorbea cuvintele. I-am dat, în fine, lovitura de graţie declarându-i că, în cazul unei schimbări de regim, nu era altul decât dânsul în stare să alcătuiască un nou Guvern de adevărată concentrare. Take Ionescu

nu dispunea de majorități (alegeri noi erau cu neputință) și nici nu ținea să fie el prim-ministru. Nimic mai natural ca această demnitate să fie ocupată de președintele Senatului și de omul care, în calitate de ministru de Externe, declarase Războiul. Pe când vorbeam, bietul Porumbiță se deștepta vizibil la o viață nouă; în clipa în care m-am sculat să plec, era omul meu. Din acea zi, ca păianjenul care-și țese încet și netulburat pânza, își țesea și Porumbiță pe a lui. Și din când în când, discret, își vâra capul în crăpătura ușilor mele și-mi da câte un sfat.

Sfatul lui, după cum am spus-o mai sus, era mai totdeauna un argument juridic pentru susținerea tezei mele, căci Guvernul, văzând că planul de descompletare a Senatului era mai serios decât crezuse la început, zvârlise în discuția publică problema interpretării articolului 128 din Constituție. Eu susțineam că condiția „quorum"-ului stabilit de acel articol era esențială și de ordine publică, că nerespectarea ei lovea legea votată cu nulitatea și că „quorum"-ul nu putea fi socotit decât pe baza tuturor membrilor Adunării în viață în momentul votului. Împotriva tezei susținute de mine, Guvernul pusese și el câțiva juriști să susțină teze contrarii și, până să ne certăm la Senat, ne certam pe stradă, pe la club, prin cafenele, căci cenzura nu permitea bineînțeles să se publice nimic în această privință nici în Mișcarea, nici în Evenimentul, nici în România - singurele trei fițuici care apăreau la Iași. Se distribuiau bilețele cu fel de fel de formule constituționale, căci fiecare avea pe a lui, și jocul începuse să intereseze publicul.

Pe când discuția Reformelor la Cameră era în toiul ei, Guvernul a crezut că ne-a dat o lovitură de măciucă cumpărând cu zece mii de lei (!) pe domnul profesor de drept constituțional Constantin Dissescu, care, sub formă de consultație, a dat articolului 128 interpretarea dorită de Guvern. Putoarea de Dissescu, ființa cea mai amorală din câte am întâlnit în viață, își vânduse conștiința pe un blid de linte. Conservator și apoi takist, sosise la Iași ca senator de opoziție și l-a părăsit ca liberal sadea, despărțindu-se de Take Ionescu din cauza germanofobiei acestuia! De la Iași și până a crăpat de-a binelea (a murit o primă dată și a înviat) a coborât toate treptele ignominiei, ceea ce nu l-a împiedicat să ajungă gară în Vâlcea[85]. Întâlnindu-l pe culoarele Camerei, l-am oprit cu vorbele: „Știu că te-ai vândut pe zece mii de lei, să-ți fie rușine, porc bătrân!". Și i-am întors spatele. Nu ne-am mai vorbit până în 1931, când m-am pomenit că mă întreabă într-o zi, în Senat, arătând spre banca ministerială: „Ține e

[85] Stația Ionești a fost numită nu se știe pentru ce Constantin Dissescu.

ăsta, dragă?" — „E primul-ministru" — „Aaaa! Da' cum îl cheamă?" — „Mironescu". — „Aaaaa!". Era completamente ramolit.

În 1917 nu era însă ramolit deloc, era numai lichea. Dar lichea cu reputație juridică, mai ales în domeniul constituțional. La fițuica pe care o răspândea prin culoarele Camerei trebuia să răspund cu alta, și semnată tot de un nume cu autoritate juridică. Am cerut și eu o consultație lui Matei Cantacuzino, care a dat articolului 128 interpretarea lui logică. Și Dissescu, căruia mai trimisesem vorbă prin Nestor Cincu (un partizan al acțiunii noastre, deși takist habotnic) că-i trag palme dacă mai mișcă, n-a mai spus un cuvânt, și puțin după aceea a și părăsit Iașiul, luând și el drumul Parisului.

Înainte de a începe lupta în Parlament și, în afară de Parlament, socotisem nemerit să pun pe Rege în curent cu situația și cu proiectele mele. Am cerut o audiență câteva zile după sosirea mea din Odessa, audiență care mi-a fost acordată pentru ziua de 4 mai, la „cartierul regal din str. Lăpușneanu", cu două zile înaintea redeschiderii Camerei și Senatului. Regele Ferdinand n-avea nicio simpatie pentru mine în acea vreme (îmi fac, poate, iluzii, dar am avut impresia că se schimbase mai târziu după Război); eram certat cu Știrbei sau, mai bine zis, n-aveam niciun raport cu el, și-l poreclisem „Pompaduro" și „Rasputin" - ispravă pentru care Nadeja Știrbei îmi întorsese chiar spatele, iar Regina Maria mă fulgerase cu ochii ei albaștri. Mă primi prin urmare cu răceală, cu atât mai mult că auzise „ceva" despre eventuale plictiseli ce urma să i le ridic în cale -, dar cu toată politețea pe care singură eram în drept să i-o cer. Audiența a fost lungă, vizibil îl interesam, și nu i se vorbise de mult așa cum i-am vorbit eu. A ascultat parcă cu plăcere rechizitoriul meu, și nici un moment n-am avut impresia că se solidarizează cu Brătianu, dar îmi repeta încontinuu că nu credea o schimbare de Guvern posibilă din cauza Parlamentului, care nu putea fi dizolvat. O schimbare nu era posibilă decât cu consimțământul lui Brătianu, pentru ca un eventual nou Guvern să se poată sprijini pe majoritățile existente. „Cum vrei să convingi pe Brătianu că e uzat și că nu-l mai vrea lumea? Chiar dacă aș vrea eu să schimb Guvernul, nu vrea Brătianu, așa că nu e nimic de făcut". Ascultam și nu-mi venea să cred urechilor. Vorba poetului, nu știam dacă trebuia să râd sau să plâng. Și nu-mi dam încă seama atunci că, până la moartea lui, trebuia să-l tot aud repetând: dacă nu vrea Brătianu! Am încercat să explic că se putea totuși întâmpla ca circumstanțele să se învârtească în așa fel încât Brătianu să vrea! „Oh, atunci!" - parcă răsufla cu ușurare - și m-a întrebat dacă eram înțeles cu Take Ionescu. I-am răspuns că nu, dar că foarte probabil

mă voi înțelege, afirmațiune pe care a primit-o cu indiferență, căci nu iubea deloc nici pe Take Ionescu. La sfârșitul audienței mi-a repetat de mai multe ori pe rând, după obiceiul lui, că Reformele trebuiau votate, „Sire, trebuiesc înfăptuite, da, o recunosc și eu - dar lui Brătianu nu vor fi votate!" - „Da, da, da..." a fost ultimul lui cuvânt, și nici Dumnezeu n-ar fi putut pricepe sensul dadaismului lui congenital.

Audiența la Rege fusese pentru mine o corvoadă, o datorie pe care crezusem că era bine să o îndeplinesc - nu așteptasem nimic de la el, și nu-mi dăduse nimic. Am plecat de la „cartierul regal" fără supărare, cum și intrasem.

După întrevederea pe care o avusesem cu Take Ionescu la înapoierea mea din Odessa, mă abținusem să mai discut cu el câtăva vreme chestia Reformelor și, în legătură cu ea, situația Guvernului, fiindcă nu-l socoteam încă copt pentru hotărârile pe care doream să le ia. Și mai era încă un motiv care justifica abținerea mea de la vizitele aproape zilnice pe care i le făceau prietenii și partizanii lui. În primele zile ale lunii mai ne adunase într-un fel de sobor la Greceanu acasă pe toți parlamentarii conservatori aflați la Iași. Nu era însă o simplă consfătuire parlamentară, fiindcă, în afară de senatori și deputați, mai fuseseră convocați și toți fruntașii partidului din Iași și din Moldova. Nu era nici o ședință de Comitet Executiv, fiindcă nu se respectase nicio formă statutară, și invitațiunile fuseseră făcute fără niciun rost. Veniseră și oameni neinvitați. Fuziunea noastră cu takiștii fusese proclamată într-un avânt patriotic de Nicu Filipescu și primită cu multă rezervă de Take Ionescu. De fapt ea nu fusese niciodată realizată. La moartea lui Filipescu, Mișu Dețliu și câțiva oameni de casă ai defunctului proclamaseră pe un colț de canapea șefia lui Take, și, în buimăceala evenimentelor, nimeni din noi nu zisese nimic.

Take se proclama șeful Partidului Conservator, fiindcă această titulatură istorică îi convenea ca să ție în politică balanța cu Brătianu în echilibru sau, cel puțin, să încerce - în fond însă, de la proclamarea lui clandestină, nestatutară și acceptată în fapt numai din cauza nenorocirilor vremurilor, nu făcuse niciun act de șef de partid, în înțelesul statutelor. Și nici n-ar fi putut. Care statute ar fi urmat să aplice, pe ale noastre sau pe ale Partidului Conservator-Democrat? Care erau șefii de organizație, ai lui sau ai noștri? Care era Comitetul Executiv? Și, mai ales, care era programul partidului reîntregit, al takiștilor sau al nostru? Ne alesesem pe programe nu numai deosebite, dar cu totul opuse. Noi, luptând împotriva exproprierii și a votului unic - ei, în cartel cu liberalii, susținându-le. Fuziunea noastră nu fusese pusă la

punct, fiindcă în tragedia Războiului nimeni nu se mai putuse gândi la probleme esențiale în viața de partid, dar fără interes în clipele în care viața omului și existența statului erau în joc. Ar fi putut să se gândească Șeful, și cel puțin pentru formă să-și măsluiască o organizare de partid, de vreme ce voia să fie șef de partid. În realitate, Războiul găsise Partidul Liberal organizat, iar pe cel Conservator - în plină debandadă, cu Nicu Filipescu murise și Partidul Conservator. Nu știu pentru ce Take s-a hotărât să convoace rămășițele noastre și pe ale lui. Ar fi fost mai logic să ne convoace numai pe parlamentari, și, fără să mai vorbească de partid, să se sfătuiască cu noi prietenește asupra atitudinii de luat în Cameră și în Senat față de Reforme. În acest caz m-aș fi menținut pe linia adoptată în ultima noastră întrevedere. Fiindcă a încercat să pue chestia de partid, atitudinea mea nu mai putea fi aceeași.

Două zile de-a rândul, în lungi și deprimante ședințe, în marele salon Louis XVI al doamnei Greceanu, am ascultat cu răbdare interminabile cuvântări în care mai ales cei care nu făceau parte din Parlament își vărsau focul. La sfârșit, Mișu Cantacuzino și Take Ionescu, după un expozeu asupra situației Europei și după o explicație prin care nu se explica pentru ce șeful Partidului Conservator nu se gândise o clipă, în negocierile lui cu Brătianu, să apere proprietatea mare - ne-au cerut să votăm liberalilor Reformele cu amândouă mâinile. M-am sculat atunci și, fără să jignesc pe nimeni, în termeni foarte măsurați, am declarat că fusesem ales ca și colegii mei conservatori, pe un program pe care trebuia să-l respect. Nu aveam calitatea să modific eu mandatul ce-mi fusese dat de alegători. Înțelegeam să-mi păstrez prin urmare întreaga libertate de acțiune și încheiam prin constatarea că Partidul Conservator, sau ce mai rămăsese dintr-însul, renegându-și programul, încetase să mai existe. Nu părăseam partidul, fiindcă n-aveam ce părăsi, și rugam, în fine, pe cei prezenți să semneze actul de deces al celui mai vechi și mai glorios partid al României de ieri. Nimeni n-a luat cuvântul să mă contrazică și ne-am împrăștiat toți într-o atmosferă de înmormântare.

Câteva ceasuri mai târziu aflasem că scena afectase foarte mult pe Take Ionescu. Legăturile mele politice cu dânsul se deznodaseră o dată cu criza ministerială din decembrie 1916. La întrunirea din luna mai m-am mărginit să-mi fac formele pentru a câștiga o libertate de acțiune pe care în fapt o luasem deja. Pe mine, Take n-avea dreptate să se supere.

Dacă n-am mai văzut câtva timp pe Take, în schimb, am luat cât de des contact cu Mitică Greceanu și cu Mișu Cantacuzino, în

dorința de a crea în jurul șefului lor atmosfera prielnică planurilor mele. Și unul, și altul nu puteau fi decât favorabili, în principiu, acțiunii noastre, într-adevăr, ei se îndoiau numai de puterea noastră de a duce până la sfârșit campania începută. S-au convins însă destul de repede că eram oameni serioși, și am găsit în ei la timpul oportun sprijinul pe care-l căutam. Am fi putut să ne înțelegem definitiv cu miniștrii conservatori dacă în drumul nostru nu ne-am fi găsit pe neașteptate la o răspântie și tentați să apucăm pe o cale care, după cugetul nostru, ne-ar fi dus mai repede la scopul urmărit.

Pe la sfârșitul lui aprilie sau pe la începutul lui mai, nu-mi mai aduc bine aminte, Grigore Filipescu, în treacăt prin Iași, venise să mă pună în curent cu cele ce se petreceau la Averescu. Din toți oamenii politici de la Iași, fusesem cel mai intim și apropiat colaborator al lui Nicu Filipescu, și în această calitate mă bucuram de încrederea și de prietenia lui Grigoraș, în aparență, cel puțin. Deși-l văzusem destul de des în casa lui tată-său, deși fusese amestecat destul de intens în tractațiunile și în luptele care duseseră în 1915 la ruptura din Partidul Conservator, nu-l cunoșteam încă în acea vreme pe de rost. Din ziua în care îl văzusem intrând cu fața însângerată și bătut măr în biroul lui Nicu și lăudându-se cu mâna de falcă că aplicase lui Berlescu (pe atunci, redactor la Viitorul) o corecțiune soră cu moartea - mă cam sfiam de el și mai ales de imaginația lui bolnăvicioasă. Acum îmi era totuși greu să pun ce spunea pe socoteala exclusivă a acestei imaginații, deși cele raportate de el erau aproape de necrezut. Iată cuvintele lui textuale: „Dacă lucrurile se încurcă în politică la Iași, Averescu a hotărât să vie și să pună mâna pe putere cu forță armată". Nu era o părere a lui pe care mi-o da, ci confidențele ce i le făcuse generalul, pe care mi le repeta. Adăuga că fusese trimes la Iași să se orienteze și să încurajeze din partea lui Averescu orice acțiune menită să tulbure atmosfera și să răstoarne pe Brătianu. El, Filipescu, luase cunoștință de acțiunea noastră și se hotărâse să o sprijine prin toate mijloacele lui - și ale lui Averescu - dacă eram și eu de acord asupra soluțiunii plănuite la Bacău.

îl ascultam și mă minunam. Toată banda de politicieni păcătoși și neputincioși, măturată manu militari și înlocuită printr-un Guvern de autoritate până la sfârșitul Războiului, fusese un vis pe care mulți îl visasem cu o lună înainte, când se răspândise vestea că Averescu vine să ocupe Iașiul cu două divizii. Vestea fusese însă numai un zvon, și visul nostru își frânsese aripile. Acum nu mai era vorba de zvonuri și de vise, ci de ceva real, de ceva posibil, de un plan pe care

mi-l desfășura liniștit trimisul generalului și confidentul lui politic. Răspunsul meu nu era greu de ghicit. Eram gata să arunc peste bord și pe Take, și pe Lache, și toate combinațiile de culise, numai să vie Averescu și să sune din trâmbiță. Grigoraș, vizibil încântat, mi-a strâns mâna și m-a rugat să nu vorbesc nimănui despre cele ce-mi destăinuise el și a mai adăugat că pleca imediat la Bacău să raporteze generalului cele convenite cu mine. I-am spus că putea fi sigur de discreția mea, dar rugam pe Averescu să-mi permită să pun numai pe Grădișteanu în confidență; lucram mână în mână și mi-ar fi fost greu să mă ascund de dânsul. Eram, de altminteri, sigur și de discrețiunea lui. Am rămas înțeleși să corespondăm unul cu altul, însă numai pe căi sigure; înainte de a pleca, Filipescu mi-a spus că-mi va trimite știri noi peste o zi sau două. Peste două zile s-a înapoiat chiar el de la Bacău; Averescu era foarte mulțumit de campania noastră, cât se poate de hotărât să intervie la momentul oportun și mă autoriza să pun și pe Grădișteanu, pe care-l cunoștea și-l stima mult, în confidență. „La mariée était trop belle!", vorba francezului.

Pot să zic că în 1917 aproape nu cunoșteam pe Averescu. Îl văzusem pentru întâia dată la Viena, scurtă vreme după ieșirea lui din Ministerul (Guvernul) Brătianu; trăsese la ataşatul nostru militar, căpitanul Schina, și-mi aduc aminte că se scula târziu. Poftit într-o zi de Schina la dejun, tocmai ca să-i fac cunoștința, a trebuit să așteptăm un sfert de ceas cu masa, fiindcă nu era gata. Auzisem mult vorbind de dânsul, și în bine, și în rău, și la această primă întâlnire am fost cât se poate de decepționat prin banalitatea înfățișării și conversațiunii lui. L-am revăzut apoi la Craiova, în 1914, comandant al Corpului de Armată, dar nici de data asta nu m-a impresionat mai adânc. În uniformă se prezenta mai bine ca în civil, dar nimic special sau atrăgător în persoana lui. Eram, prin urmare, silit să-l judec la Iași după impresiunile altora, care-l cunoșteau mai de aproape. Printre aceștia era și Ionaș Grădișteanu, care făcea mare caz de dânsul. Când i-am povestit toată conversația cu Filipescu, Ionaș a fost răscolit până în fundul inimii și mi-a îngânat pe nas cum vorbea el: „Să știi că ăsta face ce spune, și nu spune dacă n-are de gând să facă".

Am petrecut așa aproape tot maiul, pregătind lovitura lui Averescu. Din când în când primeam biletele de la Filipescu, alte ori venea chiar el la Iași și ne mai da o mână de ajutor, așa cum putea el, în acțiunea noastră. Și prin biletele, și prin viu grai ne asigura că la Bacău merg toate strună, deși generalul, personal, nu ne da niciun semn de viață. Departe de a ne mira, tăcerea generalului și lipsa oricărei manifestări din partea lui ne făcea să credem și mai mult în seriozi-

tatea intenţiunilor sale, fiindcă ne dam seama că lovitura lui nu putea reuşi fără vărsare de sânge decât săvârşită prin surprindere, fără a lăsa adversarului timp să pregătească o rezistenţă, fie ea cât de iluzorie.

La un moment dat, bileţelele lui Filipescu au devenit mai scurte şi mai nervoase, până ce printr-unul m-a chemat să viu imediat la Bacău. Pentru cronicarii de mâine, care vor purica trecutul nostru, reproduc acest din urmă răvaş, aşa cum a fost scris, în limba franceză, căci toate bileţelele lui Filipescu erau scrise în franţuzeşte.

8, str. Bacău - Piatra
Bacău

Cher ami,

Je désire absolument vous voir ici, le plus tôt possible, ayant des choses trés interessantes à vous communiquer. Partez si possible avec le train courrier du soir, en demandant au Général Christesco un permis pour le wagon-courrier, où il n'y a que deux ou trois privilégiés. Du reste comme le chef de train est Crăinicianu fils ou votre protégé Spineanu, le voyage vous sera facilité.

Autre solution. Demandez à Tărtăşescu une voiture, ou une place dans une voiture, pour Bacău, mais surtout ne tardez pas à arriver le plus tot possible. Ca urge.

Je vous dirai la raison pour laquelle il m'est impossible de vous envoyer une auto.

Mille amities et arrivez au plus tard Dimanche.

Gr. F.

Voulez-vous avoir l'extrême gentillesse de demander à Georges Trancu, chef de cabinet de Take Ionesco, Ies numéros de „la Roumanie" appartenant au Général Averesco que je lui ai confiés.

Ayez la gentillesse de me Ies apporter sans rien perdre.

După primirea acestor rânduri m-am sfătuit cu Grădişteanu. După cum Averescu nu spunea nimic, nu spunea nimic nici Guvernul - dar, după cum Averescu ştia ce ştia, în tăcerea lui, poate că ştia ceva şi Guvernul în mutismul său. Dacă mă duceam la Bacău, puteam foarte bine să fiu urmărit şi arestat şi, până să se limpezească situaţia mea, trecea şi Brătianu hopul Senatului, căci, odată eu arestat, prietenii noştri ar fi cedat presiunilor la care erau supuşi. Chiar şi în ipoteza - mai probabilă - că Guvernul nu era în curent cu nimic şi că deplasarea mea nu ar fi fost stânjenită, tot nu era prudent să mă duc la Bacău, fiindcă vizita mea la Averescu n-ar fi putut trece nebăgată în seamă şi, date fiind cunoscutele mele uneltiri la Iaşi, ea ar

fi atras atenţia lui Brătianu şi a lui Prezan asupra mişcărilor generalului şi asupra dispoziţiunilor eventuale date de el. Grădişteanu a fost de acord cu mine că nu trebuia să apar la Bacău. Un moment m-am gândit să rog pe Grădişteanu să meargă el. Dar aceleaşi argumente se opuneau şi vizitei lui la Bacău.

Pe de altă parte, o umbră de îndoială începuse să se strecoare în încrederea noastră, pe care optimismul lui Filipescu nu parvenea să o înlăture cu totul. Până atunci nu aflasem nimic despre intenţiile şi planurile lui Averescu decât prin Filipescu, pe care-l ştiam „emballeur" şi câteodată cam imaginativ. Fără îndoială ar fi fost foarte interesant pentru noi să cunoaştem starea de spirit a generalului şi pe altă cale. Dar pe cine să trimitem, de vreme ce noi nu puteam merge la Bacău? În confidenţa loviturii, afară de Filipescu, nu eram decât noi doi, Grădişteanu şi cu mine. Ca să ieşim din încurcătură, Grădişteanu îmi propune o soluţie care niciodată nu mi-ar fi trecut prin minte. Şi anume să trimitem pe Aristide Blank, băiat inteligent şi discret, în afară de politică şi foarte intim cu Averescu, căruia îi făcuse multe servicii - zicea Grădişteanu - şi care, fără să fie pus în curent cu planurile noastre, putea mai bine ca oricine - zicea tot Grădişteanu - să descoase pe general, să-i pătrundă intenţiile sau cel puţin starea sufletească şi să ne lămurească şi pe noi.

În 1917, Aristide Blank era departe ca pământul de soare de ceea ce a devenit şi a reprezentat după Război. Simpatic, pătrunzător şi cu o destul de variată şi bogată cultură, era totuşi numai a cincea roată la carul Băncii Marmorosch Blank, pe care o conducea exclusiv, şi cu câtă dibăcie, tată-său, bătrânul şi prudentul Mauriciu Blank. Aristide nu se semnalase înainte de Război decât prin câteva aventuri amoroase, prin căsătoria sa cu o creştină din societatea bună bucureşteană[86], prin sentimentele lui româneşti şi prin simple veleităţi de a înfăptui lucruri mari pe toate terenurile. Cu multe relaţiuni, legat prin prietenie de mulţi oameni politici, nu juca totuşi în politică niciun rol. Trecea drept fervent al îndrumărilor lui Nicu Filipescu şi i se atribuia treptata detaşare de tată-său de liberali. Mauriciu îl considera ca un geniu financiar, dar nu-l întrebuinţase până atunci decât în subordine, „ca să înveţe", în afacerile băncii. Eu îl cunoşteam foarte puţin; la Bucureşti nu-l frecventasem deloc, la Iaşi îl vedeam mai des, căci locuia pe Păcurari ceva mai departe de mine şi-mi dăduse pe când eram încă la Hotelul Traian posibilitatea de a uza de baia Băncii Moldova, afiliată Băncii Blank! Era foarte prieten cu Grigore

[86] Din căsătoria lui cu Marieta Culoglu, fiica lui Manolache Culoglu, politician liberal destul de cunoscut, s-a născut o singură fată, căsătorită mai târziu cu un magistrat, Bogdan.

Filipescu şi Ionaş Grădişteanu, cinstea şi corectitudinea făcute om, îl stima şi el foarte mult. Pe chezăşia lui am primit propunerea şi ne-am decis să vorbim împreună lui Aristide.

Cine va citi aceste rânduri şi le va judeca la lumina atâtor lucruri care s-au întâmplat de atunci se va mira de alegerea noastră şi de încrederea în omul care a dus banca lui de râpă şi a fost amestecat în toate turpitudinile şi în câteva gheşefturi notorii care au pătat restaurația Regelui Carol al II-lea. Dar pe vremea aceea, Aristide Blank nu era lupul pe care l-au cunoscut ațâți; era oaia cea curată, albă şi inocentă. Iar nici eu nu aveam experiența pe care am câştigat-o mai târziu şi nu-mi cunoşteam încă pe de rost materialul omenesc de care începusem abia să mă servesc. Pe chezăşia lui Ionaş am avut prin urmare o lungă întrevedere cu Aristide. Ca toată lumea, era în curent cu acțiunea noastră împotriva Guvernului, dar n-avea nici cea mai mică bănuială de legăturile pe care le stabilisem cu Averescu prin Grigore Filipescu. Poate că i-o fi spus ceva Filipescu la Bacău, dar, înainte de plecarea lui din Iaşi, nu ştia nimic şi bineînțeles că nu l-am pus în curent cu speranțele noastre nici pe de departe. I-am spus numai că se vorbea de nemulțumirea lui Averescu, că i se atribuiau în public intenții politice - zvonuri pe care le auzise şi el - şi că pentru orientarea noastră am fi vrut să ştim în ce ape se scălda generalul. Eram însă prea deochiați şi Grădişteanu, şi eu ca să mergem să-i facem o vizită şi să vedem dacă gândeşte să păşească pe arena politică. Ne gândisem la el, care nu putea fi bănuit şi care, sub un pretext oarecare, putea să se repeadă până la Bacău fără să fie urmărit, în calitatea lui de ofițer[87], de agenții Siguranței. Aristide a părut încântat de propunerea noastră şi, măgulit de încrederea ce-i arătam, ne-a spus că putea să meargă cu atât mai neobservat la Bacău cu cât avea un petec de moşie pe la Moineşti şi că putea astfel pune înainte interese personale pentru a justifica în ochii oricui deplasarea sa. Am convenit toți trei să plece cât mai neîntârziat. Pe Filipescu nu l-am prevenit de misiunea încredințată lui Blank, iar pe acesta l-am rugat să nu spună nimic despre înțelegerea cu noi, nici măcar lui Filipescu. Pe de altă parte, acestuia i-am scris, tocmai prin Aristide, ca răspuns la apelul lui că eram în imposibilitate să părăsesc Iaşiul pentru motive pe care i le voi destăinui când va veni la Iaşi.

[87] Aristide Blank îşi făcuse serviciul militar înainte de Război, fusese mobilizat ca locotenent şi-şi aştepta reformarea la Iaşi pentru accese grave de astmă. Am asistat şi eu ca vecin şi ca medic la un asemenea acces în care am crezut că moare. Nu s-a vindecat de teribila boală decât după Război, la Paris. În aşteptarea reformării se plimba la Iaşi toată ziua în uniformă, ca un alt pasionat al milităriei, Principele-deputat Const. Basarab-Brâncoveanu (Brancard de Char-à-bames, cum îl botezase Robert de Flers).

Aristide a plecat la Bacău a doua sau a treia zi după întâlnirea noastră cu el, a stat acolo două zile şi una la Moineşti, ca să deruteze un eventual şi posibil spionaj, şi la înapoiere ne-a făcut un amănunțit raport verbal despre întrevederea lui cu Averescu. Generalul, ne-a povestit dânsul, nu făcea niciun mister de nemulțumirea sa. I-a părut însă mai montat împotriva lui Prezan, lui Berthelot şi a Regelui decât împotriva lui Brătianu. Cu alte cuvinte: „furoarea lui Achille" era mai mult de ordin militar decât politic. Chestiunea cu diviziile ce urmau să fie luate de la Armata a II-a şi trecute la Armata I nu se terminase încă, şi Marele Cartier nu-i da pace în această privință şi mai căuta să-l şicaneze sub toate pretextele. Misiunea franceză se amesteca unde nu-i fierbea oala (după părerea lui Averescu) şi nu-l lăsa să-şi pregătească armata după capul lui, deşi el îşi luase întreaga răspundere, şi Regele îi făgăduise, la Târgu Frumos, că, după probele de destoinicie pe care le detese în campania din Muntenia în efectuarea retragerii armatei lui şi în organizarea frontului Moldovei, îl va scuti pe el şi pe ofițerii lui de „ruşinea controlului străin". Generalul era foarte iritat, în fine, de toate micile meschinării, de toate măsurile de amănunt ce se puneau zilnic la cale pentru a-i înjosi pe el față de Prezan sau, mai bine, pentru a ridica pe acesta deasupra lui. Vorbea cu o adevărată patimă de şeful Marelui Cartier şi nu numai că nu voia să-l recunoască în capul lui[88], dar îl trata chiar mai rău ca o cârpă murdară. Nu mistuise încă „afrontul" ce i se făcuse cu Mihai Viteazul[89], şi împotriva lui Brătianu era mai mult supărat indirect de cauza tuturor mizeriilor de ordin militar ce i se făceau şi pe care le inspira vechiul său vrăjmaş, decât direct şi pentru greşelile lui politice.

Dar vorbise şi politică cu generalul. Pe acest teren, Averescu era mult mai închis. Plin de o trufie care nu se exprima prin vorbe, dar pe care o ghiceai din tot ce spunea, generalul se considera ca o ultimă rezervă şi în această direcție. Nu părea dispus să ia o inițiativă de ordine politică sau de guvernământ, cel puțin pentru moment, dar înțelegea să supravegheze de aproape situația şi, în caz de carență a autorității civile, să-şi joace cartea. Era plin de dispreț pentru atitudinea Guvernului din Iaşi față de bandele ruseşti anarhizate din jurul capitalei moldave, în cursul conversației i-a scăpat această singură imprudență: „Împotriva lui Brătianu oricând şi orice, împotriva Re-

[88] Comandantul suprem al Armatei era Regele, şi, pentru Averescu, Prezan nu era decât un şef de Stat Major subaltern al comandantului de care depindea el, Averescu, direct.

[89] Averescu fusese decorat cu Clasa I a Ordinului Mihai Viteazul. Decorarea făcuse vâlvă, după întrevederea de la Târgu Frumos. Brătianu obținuse, opt zile mai târziu, şi decorarea lui Prezan cu aceeaşi clasă a Ordinului.

gelui - nimic şi niciodată, oricâte motive de nemulţumire aş avea în contra lui".

Fără a ne lămuri pe deplin, vizita lui Blank la Bacău - întrucât Averescu va fi fost sincer cu dânsul - ne da de gândit lui Grădişteanu şi mie. După ce am mulţumit călduros informatorului nostru, am discutat situaţia împreună. Din tot ce aflasem acum şi mai înainte părea neîndoielnic că în caz de criză de Guvern, dacă Regele ar fi făcut apel la dânsul, Averescu ar fi acceptat să formeze un Guvern de autoritate până la terminarea Războiului, cu sau fără concursul Parlamentului. Eram convinşi, de altminteri, că Parlamentul i-ar fi dat concursul cerut, sub ameninţarea unei dizolvări, şi că nici Brătianu, de altminteri, n-ar fi îndrăznit să i-l refuze. Părea evident că Averescu dorea o asemenea întorsătură a lucrurilor, chiar dacă nu ar fi avut curajul să o provoace. Precum se va vedea din urmarea acestor amintiri, Averescu n-a avut niciodată în politică curajul hotărârii decisive, dar n-o ştiam atunci, fiindcă nu-l cunoşteam încă, aşa încât în concluziunile noastre mai rămăsese în picioare şi posibilitatea formulei în care credea Gr. Filipescu şi pe care raportul lui Blank nu o dezminţise cu totul.

Ne-am dat seama, pe de altă parte, că, dacă Regele se vedea silit să schimbe Guvernul, singura formaţiune posibilă era o formaţiune militaro-civilă cu Averescu în cap. Un Guvern Take Ionescu era ceva ridicol, la care nu ne puteam opri un minut, dar vedeam foarte bine pe Take Ionescu ministru de Externe într-un cabinet Averescu, căci amândoi erau prieteni şi s-ar fi înţeles foarte bine. Un asemenea Guvern ne convenea de minune: ar fi însemnat înfrângerea definitivă a politicianismului falimentar care încerca să ridice capul şi, în cel mai rău caz, chiar dacă n-ar fi fost nimic de făcut mai târziu cu Averescu pentru reînnoirea metodelor politice, am fi asigurat ţării un Guvern de ordine, de autoritate şi de curaj până la sfârşitul Războiului. Grădişteanu, mai ales, era foarte ambalat pe Averescu. Îmi repeta întruna: „Ăla e un om, să vezi, ştie ce vrea şi nu-şi pierde capul pentru fleacuri". Aveam atâta încredere în judecata dreaptă şi cinstită a lui Grădişteanu, încât cu toată decepţiunea pe care ne-a dat-o Averescu în 1917, ea a contribuit mult la pasul pe care l-am făcut în ianuarie 1918.

Rezultatul deliberaţiunilor mele cu Grădişteanu a fost o importantă schimbare în îndrumarea campaniei noastre, o schimbare radicală de obiectiv. Până în acel moment, toate străduinţele noastre tindeau spre zădărnicirea votului Reformelor, răsturnarea Guvernului Brătianu rămânând să fie realizată pe cale accesorie, ca o consecinţă

a neputinţei de a-şi trece proiectele prin Parlament. Chiar dacă prin minune Guvernul n-ar fi căzut, faptul că nu i s-ar fi acordat dreptul să se amestece în viitoarea organizare politică şi economică a ţării ar fi fost pentru noi o manifestare suficientă, fiindcă ar fi făcut dovada că România Nouă înţelegea să nu mai îndure atotputernicia celor care purtau răspunderea falimentului României Vechi. Schimbarea formală de regim putea, la urma urmelor, să fie amânată şi lăsată să fie realizată în vremuri mai liniştite. Intrarea în scenă a generalului Averescu schimba însă înfăţişarea lucrurilor. Ne aflam pe neaşteptate puşi în faţa posibilităţii de a schimba imediat regimul şi de a schimba îndată metodele de guvernământ care duseseră ţara de râpă. Răsturnarea Guvernului se desina înaintea ochilor noştri ca ţintă principală, iar zădărnicirea votului trecea pe planul al doilea, ca simplu mijloc de a ajunge la această răsturnare. Apariţia generalului Averescu pe orizontul politic în mai 1917 a fost, după cum se vede, de o covârşitoare importanţă în acţiunea noastră.

Din cele ce voi povesti mai la vale se va vedea că, dacă n-am ajuns la sfârşitul lui iunie să alungăm pentru totdeauna regimul nefast al guvernărilor de gaşcă şi să-l înlocuim printr-un Guvern de autoritate prezidat de generalul glorios căruia îi datoram singurele noastre succese în Război - vina nu a fost a noastră, a celor care în număr atât de restrâns avusesem curajul să luăm o poziţie atât de îndrăzneaţă, ci a altora care ne-au trădat. Vina o poartă şi generalul Averescu, care nu ne-a dat tot concursul pe care ni-l putea da, dar vina poartă mai ales Take Ionescu, care, trădându-ne în mod mişelesc, şi-a pecetluit totdeauna cariera lui politică. În momentul în care putea, la apogeul vieţii lui, să se urce pe culmi, să fie el şi numai el exponentul ţării la sfatul Aliaţilor, să ajungă el şi numai el să încheie pacea glorioasă lăsând lui Brătianu răspunderea dezastrelor - în acel moment, din laşitate şi din frică, Take Ionescu şi-a călcat cuvântul de onoare şi s-a mulţumit să rămâie slugă supusă în slujba rivalului său.

Înainte de a povesti cum am ajuns la acele ceasuri de ruşine, să ne întoarcem puţin la Parlament. Printr-o scurtă cuvântare, Brătianu adusese problema revizuirii Constituţiei în faţa Camerei chiar în şedinţa redeschiderii din 6 mai 1917. În aceeaşi şedinţă, opoziţia fusese sporită prin declaraţia de constituire a Partidului Muncii citită de George Diamandi, care a adus totdeodată la cunoştinţa Camerei şi programul noii grupări. Alături de cei 10 deputaţi ai Partidului Muncii s-au aliniat într-o semiopoziţie şi un număr de deputaţi liberali, vreo zece, care au semnat împreună cu membrii opoziţiei o

moțiune prin care se cerea desființarea cenzurii politice. Problema cenzurii a frământat mult spiritele cu prilejul discuțiunii Reformelor, și nu numai adversarii Guvernului, dar și oameni dezinteresați de luptele noastre politice au cerut cu insistență suprimarea cenzurii cel puțin pe timpul acestor discuțiuni. Astfel, în a doua ședință de la 8 mai, deputatul majoritar Leonte Moldovan[90] prezintă Camerei o nouă cerere de suprimare a cenzurii semnată de 60 de personalități cunoscute, între care 26 de profesori universitari, cu rectorul Universității din București, I. Athanasiu, în frunte. Ambele cazuri au fost bineînțeles respinse de Guvern.

Proiectul reformelor constituționale a fost trimes în secții; s-a ales George Danielopol raportor, s-au numit comisii și subcomisii care au sucit și răsucit textele pentru satisfacția cât mai multor interese și, în fine, în ziua de 20 mai, proiectul definitiv a fost citit în fața Camerei.

Cele aproape 15 zile, cât proiectul a fost prelucrat în comisie și în subcomisii, Parlamentul, adică Camera, a petrecut ședințele publice, câte s-au ținut, în certuri. Pricepusem foarte bine că batalionul de atac, la Cameră, nu putea să fie decât Partidul Muncii; membrii lui erau tineri plini de vlagă, hotărâți să consolideze poziția grupului prin neînduplecate atacuri împotriva Guvernului. Oamenii erau însă prea de curând rupți din majoritate și prea neexperimentați în luptele politice ca să-și poată da toată măsura. Unii din ei aveau darul cuvântului, astfel Iunian avea să pronunțe cu prilejul Reformelor un discurs remarcabil în care vor apare deja calitățile de dialectică și de fină ironie care urmau să se dezvolte mai târziu în cunoscuta măsură; alții aveau temperament, ca doctorul Lupu, care la aceleași Reforme va vorbi violent și deja fără șir - dar toți împreună erau slabi din punctul de vedere al tacticii parlamentare zilnice.

După cum am spus-o deja, îmi petreceam toate momentele libere la Cameră și făceam ce puteam pentru „raționalizarea" eforturilor și îndrumarea parlamentară a prietenilor noștri, spre marea plictiseală a Guvernului. Deși nu m-am amestecat în luptele Partidului Muncii decât din punct de vedere tactic și în perioada care a precedat discuția Reformelor, prietenii Guvernului se obișnuiseră atât să mă vadă în dosul fiecărui atac, încât bănuiau influența mea chiar acolo unde nu ar fi avut niciun rost. Astfel, ziarul L'Indèpendance Roumaine înregistra a doua zi după discursul dr-ului Lupu la Reforme:

Nous ne ferons pas un procès d'intention au discours de M. le

[90] Îl vom regăsi 18 ani mai târziu președinte al Senatului și în fruntea societății „Cagero" - import-export cu șperț în care opera ca în Vlăsie escrocul Gross.

Dr. Lupu. Malgré ses violences et ses hardiesses de langage ce n'est pas un mèchant homme, c'est un contraire un homme candide et violent. Et en dépit de son nom, M. le Dr. Lupu fait plutôt l'impression d'une brebis innocente qui a prêté sa peau à un loup, veritable celui-la. Car à travers la fourrure de cette brebis égarée perce le bout des oreilles de M. Argetoianu de cette partie de l'Oligarchie qui est l'ennemie implacable de l'expropriation et de toutes ces pauvres brebis que le Dr. Lupu s'est charge de defendre.

Cer iertare cititorului pentru acest citat într-o franțuzească de șatră, dar am vrut să arăt că deodată devenisem „capul răutăților" în viața noastră politică, rol pe care nu l-am mai abandonat, după credința proștilor, până târziu după Război, când s-a inventat „cazanul Satanei" și când m-am transformat, în ochii altor proști, în Satană. Murise, ce e drept, Take Ionescu, care cât a trăit a fost tratat de „Belzebut", așa că locul era liber. De notat că în acest articol, al Independenței, ca și în declarația Partidului Muncii - prin urmare, de ambele părți ale baricadei - apare pentru prima dată în luptele noastre cuvântul „oligarhie", cu care ani de-a rândul ne-au tâmpit toți ratații și toți escrocii democrației integrale.

Dr. Lupu era nelipsit de la ședințele Camerei, stăm în spatele lui și-l excitam cât puteam. Violențele lui erau continue, parcă da drumul unui torent prea multă vreme zăgăzuit. Într-o zi[91], pentru un fleac, s-a luat la ceartă cu Vintilă Brătianu și l-a înjurat ca la ușa cortului. Vintilă l-a tratat de „mișel", și doctorul Lupu i-a trimes martori, pe mine și pe Tilică Ioanid. Vintilă a desemnat pe Mișu Ferechide și pe George Văsescu, fostul ataşat militar la Paris, ajuns deputat de Dorohoi. Acest duel a fost o adevărată halima, o notă veselă în plictiseala hărțuielilor noastre zilnice. Au fost mai întâi negocierile martorilor duse între Ferechide și mine, căci Văsescu și Tilică Ioanid ne țineau numai isonul. Ferechide a început prin a face tragedie. „Domnilor, o mare răspundere cade asupra noastră. Eu, unul, refuz să risc, în momentele acestea, viața atât de prețioasă a unui om ca Vintilă Brătianu". Și ne-a cerut să facem din partea dr. Lupu scuze. Am surâs și i-am replicat că face eroare, că dr. Lupu cerea satisfacție și că scuze trebuia să facă Vintilă Brătianu. „Cum, dom'le, el a fost înjurat, și el să facă scuze?" - „Domnule Ferechide, să nu mai vorbim de scuze, hai să-i scoatem pe teren și să nu riscăm viața niciunuia. Suntem amândoi vechi cunoscători în materie, hai să aranjăm lucrurile cum trebuie" - „Așa, îmi răspunse Ferechide, ușurat - eh bine arrangenos les choses". Nu știu de unde luaseră ei că

[91] În ședința din 8 mai 1917.

Lupu era un trăgător periculos şi mureau de frică să nu omoare pe Vintilă, pe când, în realitate, Lupu era un ageamiu care nu ştia să ţie un pistol în mână.

Am redactat un proces-verbal prin care se hotăra schimbul a două gloanţe, cu pistoale neghintuite, la 35 de paşi. Procesul-verbal redactat, am dat de altă greutate: nu găseam în tot Iaşiul două pistoale neghintuite. De vreme ce încărcăm noi, Ferechide şi cu mine am convins pe bătrânul pandur să luăm şi pistoale ghintuite. Duelul a avut loc sus la Copou, în via lui Kilimoglu, prefectul de poliţie! Pe drum am început prin a spune lui Lupu că aşteptam de la el să împuşte pe Vintilă. Lupu nu prea era „à son aise", ieşea pentru prima oară pe teren şi, cum era şi natural, se simţea cam emoţionat. „Da de ce să-l omor? Da ce am cu el? Să vezi că o să mă omoare el pe mine! Ptii, lucru' dracului, sunt o mare prostie duelurile astea!". Nu l-am lăsat să sufere decât câteva minute şi i-am şoptit la ureche să n-aibă nicio grijă, că nu se va întâmpla nimic, că am luat măsurile. „Ce măsuri?", răbufni Lupu spre mine. „Treaba mea". Se vede că şi Ferechide „liniştise" pe Vintilă, căci, abia puşi faţă în faţă, amândoi adversarii au tras în aer, să scape cel puţin faţa duelului. Şi astfel s-a spălat onoarea celor doi gentlemeni.

La înapoiere, Lupu m-a întrebat ce mai avea de făcut, căci era fără experienţă în materie. „Să depui o cartă la fiecare din martorii adversarului şi să ne dai nouă un dejun subţire cu şampanie" - „Dar de unde să găsesc şampanie? N-am nici cărţi!" - „Treaba ta. Învârteşte-te şi găseşte, dar să nu confunzi: să nu laşi şampania la adversari şi să ne aduci nouă cărţile de vizită!". Nu ştiu dacă a depus o cartă lui Ferechide şi lui Văsescu, dar nouă ne-a tras chiulul cu dejunul. Nici n-ar fi avut unde să ni-l ofere!

În afară de Partidul Muncii, opoziţia aproape nu se manifesta la Cameră. Mai zbârnâia din când în când A.C. Cuza, dar nu se simţea la largul lui şi chiar la Reforme s-a mulţumit cu un discurs slab, în care lipsa de miez a fost compensată printr-o lungime nesfârşită. N. Iorga era domesticit, dar conservatorii muţi - ai noştri, din cauza împrejurărilor, şi marghilomaniştii, din naştere. Până la apariţia lui Matei Cantacuzino la tribună au domnit caraghioşii.

Printre parlamentarii liberali se născuse o mişcare de opoziţie faţă de proiectele Guvernului sub forma unei concurenţe în avântul Reformelor. Zăgazurile supralicitării electorale se deschiseseră şi, deşi frontul despărţea pe cei mai mulţi din aceşti legislatori improvizaţi de alegătorii lor, toţi nu se gândeau decât la alegerile viitoare. Un cârd de deputaţi liberali, printre care Toni Iliescu, Marius Roşea,

G. Meitani, Constant Georgescu etc. cu pisălogul şi escrocul de N. Basilescu în frunte, alcătuise un proiect deosebit cu o interminabilă expunere de motive, proiect care schimba şi în bine, şi alandala dispoziţiunile proiectului guvernamental şi pe care Basilescu l-a depus pe biroul Camerei, din prima zi, chiar înaintea proiectului oficial.

Pe de altă parte, putoarea de Const. Dissescu imprimase şi răspândise în Cameră şi în Senat „cererile" lui sub formă de petiţii - erau două - adresate preşedintelui Senatului (Dissescu era senator), petiţii în care vorbea de Constituţia franceză din 1848 şi de lovitura de Stat din 1851. Amândouă „petiţii" începeau aşa: „În şedinţa Senatului din 12 martie 1908 am propus exproprierea pentru împroprietărirea ţăranilor lipsiţi de pământ". Toată pelteaua care urma Dissescu o scrisese numai ca să poată plasa această frază şi să se aşeze ca părintele „marii" reforme.

Nu s-a lăsat nici Aristide Blank fără să distribuie deputaţilor un memoriu referitor la programul financiar al problemei exproprierii agrare. Autorul memoriului pornea de la ideea justă că reforma ar fi cu mult înlesnită dacă cel puţin o parte - dacă nu tot - din preţul exproprierii ar fi plătită proprietarilor în numerar. Soluţia lui consta într-un împrumut de Stat în dolari şi în livre (agerul bancher prevedea deja domnia devizelor) ce urmau să fie depuse la Banca Naţională şi pe baza cărora Institutul nostru de Emisiune ar fi putut plăti o sumă de trei ori mai mare de lei proprietarilor. Buba acestei soluţii, în afară de chestiunea posibilităţii împrumutului, era însă sporirea arbitrară şi artificială a circulaţiei monetare. Acoperirea metalică sau, în lipsă de metal, cu devize e una din condiţiunile emisiunilor biletelor de bancă, dar mai sunt şi altele de care proiectul lui Aristide Blank nu ţinea seamă. Propunerea era, după cum se vede, de domeniul utopiei, ca şi atâtea altele pe care trebuia să le mai facă autorul ei în decursul vremurilor.

Atât timp cât ultima redacţie a Reformelor nu a fost gata, atât timp cât proiectul a stat în comisiuni, culoarele Camerei se transformaseră într-o adevărată bursă. Fiecare cerea câte un amendament în interes personal. Uitase lumea şi de Război, şi de toate pacostele lui; oamenii nu mai aveau în mintea lor decât petecul de moşie pe care voiau să-l scape de expropriere. În ziua de 24 mai, Danielopol şi-a citit raportul, şi discuţiunea generală a început.

Noi redactaserăm următoarea moţiune pe care urma s-o citim în Senat:

Subsemnaţii senatori, pe deplin pătrunşi de înalta datorie patriotică de a aşeza Statul român pe baze temeinice, aducem afirmaţi-

unea neîndoielnicei noastre hotărâri de a da întregul şi sincerul nostru sprijin înfăptuirii celor două mari reforme care tind la prefacerea sistemului nostru electoral şi la o dreaptă distribuţiune a proprietăţii noastre rurale prin introducerea sufragiului universal şi principiului exproprierii.

Însă tocmai nestrămutata noastră hotărâre ne impune datoria de a împiedica ca aceste mari reforme naţionale să aibă caracterul unei diversiuni politice menite a acoperi incapacitatea şi necinstea celor vinovaţi de dezastrul ţării şi a-i scăpa astfel de răspundere.

Ţinem înainte de toate ca aceste reforme să se înfăptuiască în mod sincer, fără ură şi fără exploatare prin instituţiuni şi apucături de partid. Ţinem ca sacrificiile pe care le va face marea proprietate să profite ţăranului şi numai ţăranului.

Pentru aceasta socotim că, o dată cu aceste reforme, este neapărat necesar ca printr-o lege ordinară, în aşteptarea posibilităţii unei noi revizuiri constituţionale în acest sens să se înfăptuiască imediat şi prefacerea sistemului nostru administrativ, aşezându-lpe bazele statorniciei şi neatârnării.

Credincioşi acestor convingeri, declarăm solemn că nu putem discuta Reformele propuse cu un Guvern a cărui firmă reprezintă o politică internă care a dat azi faliment şi că nu primim cu niciun preţ ca temeliile României viitoare să fie aşezate tot de aceia care n-au fost în stare să guverneze România de ieri.

Îndată ce actuala cârmuire va fi făcut loc unui Guvern străin prin alcătuirea lui de orice preocupare de partid, nepângărit de greşelile şi de patimile trecutului şi care să întrunească obştească încredere, vom vota cu toţii aceste reforme.

Nădăjduim că egoismul guvernanţilor noştri de azi nu va merge până acolo încât să împiedice prin prezenţa lor, odioasă ţării, înfăptuirea Reformelor aşteptate de România Nouă!

Semnaţi: C. Argetoianu, I.C. Grădişteanu, C. Pariano, Paul Bujor, Ion Săftoiu, M.C. Chintescu, I.C. Athanasiu, P. Cantilli, Nae Coandă, G. Mavrocordat.

Fraza privitoare la „exploatarea prin instituţiuni şi apucături de partid" se referea la intenţia Guvernului de a însărcina cu executarea reformei agrare fie Casa Rurală, fie Creditul Rural, fie o instituţiune de acelaşi fel special creată în acest scop. Un întreg plan de profituri şi de pricopsiri circula în cercurile parlamentare, făcuse multă vâlvă şi mărise şi mai mult aversiunea opiniei publice faţă de Guvern. Toată lumea era, de asemenea, foarte pornită împotriva administraţiilor publice, mai ales împotriva celor judeţene şi comunale,

care se arătaseră de la începutul Războiului sub orice aşteptare. În Moldova, în timpul bejeniei, funcţionarii n-au făcut decât să fure şi să se chiverniseasc în dauna Statului, fără să fie de vreun folos cuiva. Această stare de spirit generală ne-a dictat pasajul relativ la reforma administrativă.

Moţiunea noastră, redactată cu trei săptămâni înainte de a fi citită, mi-a servit de bază pentru negocierile pe care le-am dus cu Partidul Muncii. Negocieri de detalii, căci pe punctele principale ne-am înţeles destul de repede. Au convenit şi ei fără greutate că Brătianu căuta o diversiune pentru a-şi scăpa faţa şi a-şi reface o virginitate, şi au convenit, de asemenea, că trebuia împiedicat prin orice mijloace să-şi ajungă scopul. Şi-au dat seama că singura armă eficace era descompletarea Senatului.

Diamandi şi cu prietenii lui mi-au propus să intrăm în tratative cu ruşii, cu sovietele de la Socola, pentru terorizarea Guvernului prin manifestaţiuni cât mai dese. M-am opus cu toată energia la amestecul străinilor în treburile noastre, fără a mai adăuga că, fiind om de dreapta, n-aş fi putut lua contact cu niciun preţ cu bestiile roşii şi cu şmecherii care îi duceau de nas. Am avut mulţumirea să conving pe Diamandi, care a renunţat până aproape de sfârşitul crizei să amestece pe noii săi prieteni în luptele noastre.

Cerusem lui Diamandi ca declaraţiunea pe care o vor citi la Cameră să fie identică cu a noastră şi îi spusesem textul meu de mai sus. Textul i-a plăcut, dar de curând sloboziţi în arena politică, el şi prietenii lui doreau să se manifesteze păşind pe picioarele lor. După multe discuţii am convenit: 1) să redacteze şi ei o moţiune, parafrazând pe a mea şi insistând şi asupra insuficienţei Reformelor; 2) să admită şi deputaţi din afara Partidului Muncii să semneze moţiunea lor şi 3) să citim moţiunea noastră în Senat numai după ce vor fi citit ei pe a lor în Cameră. Acest din urmă punct cere câteva lămuriri.

Logic ar fi fost ca declaraţiunea noastră să nu fie citită în Senat decât în ziua în care Reformele ar fi fost puse la ordinea zilei Înaltei Adunări. Îmi era însă imposibil să aştept până atunci din mai multe motive. Se putea întâmpla, în cazul unei complete reuşite a acţiunii noastre, ca legea să nu mai vie în Senat sau, dacă venea, să fie primită cu un atare scandal în şedinţă încât să nu-mi pot citi moţiunea. Dânsa trebuia însă neapărat să rămâie înregistrată în dările de seamă ale Senatului, ca bază a întregii mişcări provocate în jurul votului Reformelor. Mai îmi era şi teamă să întârzii cu înregistrarea ei publică, teamă de defecţiuni, căci Guvernul lucra pe capete să rupă din semnatarii noştri. Hotărâsem prin urmare să-mi citesc declaraţiunea

înainte ca Reformele să fie votate de Cameră şi comunicasem lui Diamandi această hotărâre. Pe de altă parte, îmi era indiferent ca declarațiunea Partidului Muncii să fie citită înaintea alei noastre, deşi conțineau părți aproape identice, fiindcă cetisem deja declarațiunea noastră la multă lume, textul ei era cunoscut, după cum cunoscută era şi acțiunea noastră, şi nimeni nu ne-ar fi acuzat pe noi că am fi copiat textul lui Diamandi. Dimpotrivă, cu toată prioritatea cetirii la Cameră. În fine, îmi convenea, dat fiind refuzul[92] de a vota Reformele, ca prima palmă dată Guvernului să vie de la stânga şi numai a doua de la dreapta.

Declarațiunea redactată de Partidul Muncii a fost citită la Cameră în ziua de 20 mai 1917 de către G. Diamandi în numele lui şi al următorilor deputați: Gr. Trancu-Iaşi, dr. N. Lupu, Nicolae Protopopescu, M. Carp, Mih. Macavei, I.P. Rădulescu, Gr. Iunian, Tilică Ioanid, dr. Armin Hesselman, din Partidul Muncii; Matei B. Cantacuzino, A.E. Mihăilescu, D. Hențescu, din Partidul Liberal; N.D. Ghica-Comăneşti, Pavel Michiu şi N. Krupenski, din Partidul Conservator (marghilomanist), şi de A. C. Cuza, naționalist-antisemit. Pe toți deputații în afară de Partidul Muncii îi convinsesem eu, om cu om, ca să-şi pună semnătura pe moțiune.

Pasajele hotărâtoare ale declarațiunii2, parafrazate din moțiunea noastră, erau următoarele:

Şi oricare ar fi aceste proiecte, noi nu încredințăm realizarea reformelor constituționale Guvernului, care, prin extraordinara lui neprevedere în pregătirea Războiului şi prin uşurința neiertată de care a dat dovadă chiar şi în grelele împrejurări de astăzi, a împins țara la dezastrul moral şi economic.

Şi:

Pentru aceste motive, pentru lipsa de autoritate morală şi politică a Guvernului şi a oligarhiei care ne-a condus până acum, subsemnații deputați, fără deosebire de culoare politică şi păstrându-ne independența principiilor noastre, negăm Guvernului actual dreptul şi căderea de a prezida la înfăptuirea reformelor constituționale şi îi refuzăm orice încredere.

După câteva zile, în şedința Senatului din 30 mai, am citit şi eu declarația noastră. Deşi Brătianu era prezent şi îi scânteiau ochii de necaz, majoritatea m-a ascultat în tăcere, şi lucrurile s-ar fi terminat aci, dacă prietenul nostru Bujor n-ar fi simțit nevoia „să-şi uşureze conştiința". Bietul Paul Bujor blestema ceasul în care fusese

[92] Ani de zile, după Război, a fost exploatat de aşa-zişii democrați împotriva mea votul negativ pe care l-am dat la Iaşi, pe când nimeni n-a atacat pe cei care votaseră tot contra şi tot la Iaşi, dar la Cameră. Aşa se face politică!

ademenit să iscălească moțiunea noastră. Om cinstit, nu-şi retrăsese semnătura cu toate presiunile la care-l supuseseră agenții lui Brătianu şi Brătianu însuşi. Dar nu mai dormea de grija de a se găsi „în culpă" față de „democrație" refuzând votul lui unor reforme care tot însemnau un pas spre stânga. Abia mă aşezasem când, spre mirarea tuturor, Bujor ceru cuvântul şi, într-o bâlbâială penibilă, retractă tot ce iscălise, dar declară că-şi menține semnătura, proclamă dragostea lui pentru popor şi crezul lui democratic şi, aprins la față, bâjbâind cu degetele după urechi, în năduşelile căznitului său cuvânt, rugă fierbinte pe primul-ministru să ție seama de dezideratele lui (!?) ca să poată vota legea. Şi glasul i se înecă într-un suspin. Şmecher, Brătianu, care nu avea intenția să ia cuvântul în atmosfera încărcată a Senatului, prinse ocazia ce i se prezenta să facă „bonne figure à mauvais jeu". „În vorbe puține, dar energice" - scria a doua zi L'Indépendance Roumaine, oficiosul Guvernului pentru Legații şi pentru Misiunea franceză - „şi în aplauzele Senatului, şeful Guvernului a denunțat resorturile şi scopurile semnatarilor declarațiunii citite de dl Argetoianu şi a lăudat sinceritatea şi puritatea convingerilor democratice ale dl Bujor, pe care l-a sfătuit să se ferească cu mai multă băgare de seamă de asalturile adversarilor deghizați ai Reformelor".

Luat de scurt de Grădişteanu şi de mine, după intempestiva şi ridicola lui ieşire, Bujor ne îngână că rămânea credincios semnăturii date, dar că voise să explice pentru ce iscălise. Era cazul să-i reamintim proverbul latin: „Si tacuisse philosophus etc...".

Discursul lui Matei Cantacuzino • Decepțiunea Averescu • Înțelegerea cu miniștrii conservatori și angajamentul Regelui • Votarea Reformelor la Senat • Sfârșitul crizei • Demisia lui Take Ionescu și trădarea lui • Lamentabila atitudine a lui Mișu Cantacuzino și a lui Mitică Greceanu.

O dată cu citirea raportului lui Danielopol, Camera își schimbase și fizionomia ei. Se terminase cu ședințele agitate și amuzante și, timp de mai bine de două săptămâni, sala Teatrului Național se transformase într-o sală de conferințe. Fiecare a vrut să-și spună cuvântul fără milă pentru cei câțiva auditori păcăliți. Prima zi a discuției a fost însă o zi mare între zilele mari. Tot Iașiul știa că primul care se va urca la tribună va fi Matei Cantacuzino și că rechizitoriul va fi teribil. Culoarele, lojele, incinta Camerei erau ticsite, numeroși adversari, ca și puținii prieteni ai Guvernului veniseră să asculte pe marele artist al cuvântului. Ce a fost discursul lui conu' Matei la legea reformelor constituționale nu se mai poate povesti după atâta vreme. Românii din 1917 aveau încă o sensibilitate pe care generațiunile postbelice nu o mai cunosc. Oamenii nu erau încă hârșiți și blazați, cu toate încercările, cu toate necazurile, cu toate mizeriile prin care trecuseră.

După ce a sfârșit conul Matei, lumea a ieșit de la Cameră cuprinsă de o adâncă emoție, de o emoție comunicativă, care s-a transmis și celor ce nu-i auziseră cuvântul. În decembrie 1916, Iorga vorbise ca un inspirat și înflăcărase pe cei care îl ascultaseră. În această a doua ședință memorabilă a Parlamentului de la Iași am trăit cu totul alte clipe. Nepotrivită cu subiectul și cu momentul, inspirația singură ar fi fost o călăuză nesigură și ar fi rătăcit poate pe orator, smulgându-l de pe drumul lui drept. Matei Cantacuzino nu venise la Cameră să cânte un prohod, ci să facă un rechizitoriu. Cu o incomparabilă eleganță, cu o sobrietate de gesturi și de expresiuni care impresiona cu atât mai mult cu cât da la iveală emoția unui suflet curat, smerit în fața nenorocirilor celor mulți și muți, un ceas și mai bine, conul Matei a făcut procesul păcatelor recentului trecut, a despicat răspunderile celor care au condus țara orbește. Atențiunea fiecăruia era pironită, nicio mișcare, niciun zgomot, nicio suflare nu tulbura ritmul frazelor

ce cădeau de la înălțime în grai blând, dar apăsat, plin de miez și de farmec, ca pe vremea strămoșilor. Și într-adevăr, ca rupt din povestea descălecărilor neamului, frumosul chip de ctitor părea că întrupează, în penumbra serii ce se lăsa, și moștenirea străbună, și nădejdile viitorului. Pe nesimțite, rechizitoriul se schimba în predică, tribuna - în amvon și, într-o însuflețită perorație, coborâtorul mândrilor clăditori de țară ridica Atotputernicului fierbinte rugare să săvârșească minunea unei renașteri naționale prin jertfa generațiunilor tinere și neprihănite ce-și așteptau rândul în slujba țării.

Efectul discursului lui Matei Cantacuzino a fost enorm, în Cameră, în Iași, în toată Moldova. Din el se degaja, fără patimă, imposibilitatea morală a celor cu mâinile pline de păcate să așeze temeliile României Noi. Toată lumea considera lovitura dată de conul Matei ca decisivă, fiindcă da o bază morală de neclintit acțiunii de răsturnare, care nu mai era un secret pentru nimeni...

Această acțiune Grădișteanu și cu mine nu o abandonasem un minut. La scurtă vreme după vizita lui Aristide Blank la Bacău, Grigore Filipescu mă înștiință că generalul Averescu, hotărât de astă-dată să iese din expectativă și să intre imediat în luptă cu Guvernul, urma să vie la Iași și că dorea să ia contact cu mine. Filipescu îmi da chiar preciziuni pentru proiectata noastră întrevedere: generalul nu părăsea gara și vagonul său și trebuia să-mi trimită pe cineva să mă ducă direct la vagon. El, Filipescu, rămânea în Bacău, fiindcă așa decisese Averescu. Am comunicat știrea lui Grădișteanu și mărturisesc aci că am petrecut amândoi momente de adevărată emoție. Cine putea ști cum se vor învârti lucrurile? Știam de unde porneam, dar puteam ajunge mai departe decât am fi dorit. Eram în timp de Război și, în caz de insucces, soarta noastră n-ar fi fost plăcută. Toate aceste gânduri nu ne-au făcut totuși să șovăim o clipă și am așteptat pe Averescu ca pe Mesia.

În fine, și conform programului lui Filipescu, sosi și Mesia. Am încetat a ieși din casă, ca nu cumva să nu mă găsească „misus domini". Trecu o seară, trecu o noapte, trecu o zi, mai trecu o seară și o noapte - nimic. Conform instrucțiunilor lui Grigoraș, nu trebuia să mă manifest. Să se fi încurcat lucrurile? Îmi dam seama că Averescu nu se putea eterniza la Iași, în vagon. Sau făcea ceva, sau pleca înapoi la Bacău. De vreme ce nu mă chemase, părea evident că a doua ipoteză era cea mai aproape de adevăr. Mesia începea să mă plictisească, nu mai știam ce să cred, îmi puneam întrebarea dacă Grigoraș Filipescu nu era un zevzec care lua, cum zice francezul, „des vessies pour

des lanternes". Dar era conversația cu Aristide Blank... Să fi bântuit o psihoză la Bacău, care le învârtea capul la toți? Grădișteanu era și el nedumerit. În tot cazul, una era sigură: aveam pe Averescu la Iași și nu trebuia să-l lăsăm să plece până ce nu ne lămuream - direct - despre intențiunile sale. Cum eu convenisem să nu merg la dânsul fără să fiu chemat, hotărârăm Grădișteanu și cu mine să meargă el și să limpezească situația. Grădișteanu avea mai puțini peri de lup ca mine și era în relații de bună prietenie cu generalul - ceea ce nu era cazul meu - așa încât vizita sa nu putea trage după ea vreo neplăcere pentru nimeni.

În seara zilei de a doua după sosirea generalului în Iași, Grădișteanu își luă picioarele pe spinare și coborî spre gară. Chior și împletic-it cum era, n-a fost ușor pentru dânsul să nimerească până la vagonul istoric fără să întrebe pe nimeni. Ba era să și cadă între șine, noroc că n-a trecut în acel moment vreo mașină, căci „Revoluția" și-ar fi înregistrat prima ei victimă. Așteptam înfrigurat pe Grădișteanu la mine acasă. După două ceasuri și jumătate de așteptare, sosi în fine cu un cap de un cot. Averescu n-avea nici cea mai mică intențiune să se amestece pentru moment în politică. Vrea să o facă după Război, hotărât să părăsească armata odată cu semnarea păcii, prin urmare ca civil, nu ca militar. Venise la Iași pentru afaceri de comandament, voia să termine o dată cu toate șicanele ce i se făceau la distanță. Văzuse pe Rege. Vorbise cu el numai de ale armatei. Fără îndoială că, dacă Guvernul s-ar încurca și Brătianu s-ar retrage și dacă Regele ar face apel la dânsul, ca militar activ nu putea fi decât la ordinele Majestății Sale. Dar Majestatea Sa nu-i făcuse nicio aluzie la așa ceva. Apoi Averescu, schimbând conversația, au vorbit de verzi și uscate. Ionaș era înmărmurit: „Sau Filipescu e un inconștient, sau Averescu e un laș și un fățarnic, care dorește puterea, dar vrea să o obție fără niciun risc".

Ce erau Averescu sau Filipescu ne interesa acum mai puțin. Ce ne interesa era că lucrurile se întorceau iarăși și că trebuia să ne schimbăm și noi arma de pe un umăr pe altul. Ne-am dat întâlnire pentru a doua zi: „La nuit porte conseil".

Situația se prezenta pentru noi astfel: față de zădărnicirea votului Senatului, poziționea noastră era intactă și nu înregistrase nicio defecțiune - rămânea însă de văzut dacă, întărit prin votul Camerei, Brătianu nu va trece peste prescripțiunile articolului 128, cu orice risc, dat fiind, mai ales, că scopul urmărit de dânsul era mai mult un succes politic decât o înfăptuire reală a Reformelor; față de efortul nostru de răsturnare a Guvernului pierdusem principalul nostru ali-

at, pe Averescu, cel puțin ca factor activ. Confruntând cele raportate de Grădișteanu cu cele raportate de Blank și care se încadrau până la un punct și în balivernele lui Filipescu, m-am oprit la concluzia că Averescu vrea Guvernul, dar dorește să i se ofere; nu să-l cucerească.

Din colaborator activ, cum îl speram, devenise pentru noi, în urma explicațiunilor cu Grădișteanu, un colaborator pasiv. Prin urmare, dacă pe o cale sau pe alta, izbuteam să trântim pe Brătianu, formarea unui Guvern Averescu părea asigurată și după aceste explicațiuni, căci generalul nu cerea mai bine decât să vie la putere, iar Regele n-avea altă soluție.

Destăinuii atunci lui Grădișteanu o vizită pe care mi-o făcuse Mitică Greceanu în tot secretul, tocmai pe când așteptam trimisul lui Averescu, vizită în care îmi propusese să ne înțelegem cu Take Ionescu, cu Mișu Cantacuzino și cu el: noi să dăm votul la Senat, și ei să denunțe colaborarea - după vot - și să demisioneze împreună cu dr-ul Istrati din Guvern. Ionaș Grădișteanu schimba greu de picior; începu să se frământe pe scaun, să se scarpine la ceafă, să umble dincoace încolo prin odaie. Gâfâia ca de obicei când era enervat, dar nu scotea un cuvânt. Vreo zece minute ne-au purtat gândurile și pe el, și pe mine, apoi brusc Ionaș rupse tăcerea: „Bine, dar cine ne garantează că se va ține de cuvânt?". Ajunsesem să ne înțelegem atât de bine, încât aproape ne ghiceam și rezervele mintale, și unul de altul nu ne puteam ascunde gândul. Și unul, și altul nu aveam multă încredere în Take Ionescu, deosebirea dintre noi era că dânsul nu-l putea suferi, și încă de multă vreme, pe când eu nu reacționam chiar așa. „Ascultă, Ionaș - zic eu - noi n-am pornit acțiunea noastră împotriva Reformelor, ne dăm și noi seama că ele trebuiesc înfăptuite azi ori mâine. Am pornit campania pe tema lor ca să răsturnăm regimul. Deoarece ne-a scăpat Averescu din mână, trebuie să ne întoarcem la cei pe care i-am fi pus la început în jocul nostru, dacă imaginația lui Grigore Filipescu nu ne-ar fi îndrumat pe o cale care s-a dovedit închisă. Jucăm ultimul nostru atu. Cunoști pe Greceanu - nu e el omul inițiativelor; dacă a venit la mine e că l-a trimis Take, deși a avut grijă să-mi spună că Take nu știa nimic de demersul lui. Am toate motivele să cred că Take vrea cu tot prețul să ajungă ministru de Externe și că-și dă seama că nu-și poate ajunge scopul decât printr-o criză de Guvern și printr-o reconstituire a Ministerului (Guvernului). Crede că are sprijinul Aliaților, și cred și eu că așa este, și mai crede probabil că n-ar putea înfrânge cerbicia lui Brătianu decât creând criza cu oarecare eleganță, după un mare serviciu adus Guvernului, spre

exemplu. Astfel stând lucrurile, nu cred că Take ne va trage chiulul. De altminteri, sunt perfect de acord cu tine că trebuie să ne luăm toate garanțiile".

Așa grăi Zarathustra, și Grădișteanu se dete convins, fără niciun entuziasm, de altminteri. Eram atât de decepționați de defecțiunea lui Averescu, încât luam noua cotitură ce se prezenta în drumul nostru în plină deprimare morală. Nu vream să ne mărturisim că îndoiala noastră se proiecta asupra unui viitor mai depărtat; eram amândoi siguri că ceasul lui Averescu va suna în curând, și omul în care crezusem pentru premenirea moravurilor noastre politice se arăta de la primii săi pași un șmecher ca toți ceilalți.

Ca să scăpăm de gândurile rele discutasem până noaptea târziu procedura de îndeplinit față de foștii noștri prieteni politici. Lui Greceanu îi cerusem răgaz de gândire și îi făgăduisem un răspuns după 2-3 zile. Am socotit împreună cu Grădișteanu că era mai nimerit să meargă el a doua zi dimineața la Greceanu și să-i facă, evident, ca din partea lui, propunere identică cu cea pe care acesta mi-o avansase mie, având aerul că ignora demersul efectuat deja pe lângă mine. Grădișteanu intra astfel el în tratative, iar eu, rămânând pe dinafară, puteam interveni, dacă nevoie ar fi fost, la un moment dat într-un sens sau altul. Eu fiind capul răutăților în toată această afacere, Grădișteanu putea mai ales specula încăpățânarea și pretențiile mele decât eu însumi.

De a doua zi dimineața, Grădișteanu se puse pe lucru. În negocierile noastre cu cei trei miniștri conservatori - pe Istrati îl lăsasem în afară, căci nu conta - de la început și până la sfârșit, Take a făcut pe abilul, Greceanu - pe împăciuitorul și Mișu Cantacuzino - pe râiosul. Se vedea că așa își împărțeau rolurile. Presupunerea mea că inițiativa lui Greceanu fusese concertată cel puțin între Take și el se adeveri prin faptul că înțelegerea asupra votului și demisiei se făcu fără mare trudă. Discuția se întinse însă în jurul ordinei în care urmau să-și succeadă evenimentele. Încrederea domnea! Nouă ne era teamă că, odată Reformele votate, Take va găsi un pretext patriotic pentru a nu-și mai da demisia, iar Take refuza să-și dea demisia în prealabil, de teamă că mai ales eu, odată criza izbucnită, să nu găsesc alte motive pentru a descompleta totuși Senatul. Începuse să mă guste - și să mă aprecieze, acoperindu-mă, în loc de flori, cu propriile sale însușiri! Dârz și încăpățânat, Grădișteanu le demonstra că situația era foarte deosebită: pentru noi, votul odată dat era dat - pentru Take, demisia dată putea oricând fi retrasă. Motive se găsesc întotdeauna. Dacă noi nu ne-am fi ținut de cuvânt, Take putea să revie

asupra demisiei sale, pe care ar fi putut să o prezinte ca un sacrificiu făcut pentru obținerea votului constituțional, sacrificiu fără obiect, dacă votul nu s-ar fi obținut. Pe când noi, odată votul dat, ce mijloace am mai fi avut pentru a constrânge pe Take să se ție de cuvânt?

Take o scălda, Greceanu recunoștea pe rând că aveam fiecare dreptate, iar Mișu Cantacuzino se indigna la ideea că puteam pune la îndoială buna lor credință. Discuțiunea se prelungea, Grădișteanu își apăra terenul cu încăpățânare, și negocierile mai erau îngreunate și prin faptul că la fiece moment Greceanu trebuia să meargă să ia părerea lui Take, iar Ionaș, de câte ori era strâns cu ușa, se făcea că trebuie să vie să mă consulte. În fine, după trei zile de drumuri și de „pertractări", cum s-ar fi spus mai târziu, Grădișteanu obținuse principiul garanțiilor din partea lui Take, care se menținea însă neclintit la planul lui, întâi votul, apoi demisia.

Era timpul să o isprăvim. Nu vream să discut cu Take între patru ochi, cu un om ca dânsul, care-ți aluneca în mână, socoteam indispensabil să am martori pentru fiecare vorbă spusă. Rugai pe Grădișteanu să puie la cale o întrevedere în cinci, cei trei miniștri și noi doi. Întâlnirea a avut loc la Take Ionescu acasă. E fără interes pentru posteritate să reproduc aci toate amănuntele, toate propunerile făcute de o parte și de alta - în spiritul cel mai prietenesc, de altminteri - ca să ajungem la soluția pe care acum o doream cu toții. O lungă vizită făcută de Saint-Aulaire lui Take avusese darul să-l ambaleze pe chestia oportunității unei crize ministeriale.

Memorabila ședință se încheie cu o înțelegere pusă la punct. Noi renunțam la descompletarea Senatului, iar, îndată după vot, cei patru miniștri conservatori denunțau colaborarea cu Brătianu și-și dau demisia. Îndoita garanție cerută de noi fu admisă: cei patru miniștri vor jura solemn, toți împreună și în fața noastră, că își vor da demisia și că nu vor intra în niciun Guvern prezidat de Brătianu. Regele va lua angajamentul de onoare că nu va soluționa criza, dacă s-ar produce una, printr-un Guvern de partid. Rămânea ca și Regele să primească această din urmă condițiune. Cum angajamentul regal trebuia să fie luat față de unul din noi doi, am desemnat pe Grădișteanu să ceară audiență. Era fost ministru și mai în vârstă ca mine și doream, pe de altă parte, să am câți mai mulți martori în toate fazele acțiunii pe care o duceam. Take s-a însărcinat să sondeze pe Rege și să pregătească audiența lui Grădișteanu. Era convins că Regele nu va face nicio dificultate să ia angajamentul cerut, fiindcă în repetite rânduri îi declarase că, până la încheierea păcii, un Guvern de partid nu mai putea fi conceput. Siguranța lui Take m-a făcut însă să bănuiesc

că conta şi pe complicitatea lui Ştirbei, cu care se avea foarte bine în acele vremuri şi care, după cum am notat-o deja mai sus, încetase de a mai fi agent supus al lui Brătianu. Mişu Cantacuzino ne-a mai pisat puţin pe chestia jurământului - găsea că era o jignire adusă bunei lor credinţe. E drept că a fost singurul care şi-a respectat cuvântul la momentul oportun. L-a împăcat pe Take şi pe el, am bătut cu toţii palma, şi Greceanu ne-a oferit un excelent dejun cu cotnar vechi de al lui Roznovanu.

După câteva zile, Take ne-a înştiinţat că era deschisă calea la Rege. Grădişteanu a cerut imediat audienţă. Întrevederea lui cu Ferdinand era pentru mine de o importanţă capitală. Îmi dam foarte bine seama că era greu, că era aproape imposibil să se constituie încă un Guvern pur liberal cu Brătianu în frunte, dată fiind starea opiniei publice, date fiind răspunderile Războiului în faza în care ajunsese, ameninţările ruşilor de la Socola şi influenţa lui Saint-Aulaire. Ştiam francezii împărţiţi, Berthelot era cu Brătianu şi Saint-Aulaire mai mult cu Take Ionescu, dar mai ştiam că, în politică, Saint-Aulaire era mai ascultat sus decât Berthelot. Dictatura lui Clémenceau se anunţa, şi Clémenceau nu putea suferi pe Brătianu, care mai avea astfel nevoie de Take Ionescu şi pentru raporturile lui cu Parisul. Cu toate acestea, era foarte important să aflu şi starea intimă de spirit a Regelui şi, indirect printr-însa, ce urmărea Ştirbei, căci el avea întotdeauna ultimul cuvânt la Ferdinand, care isprăvea prin a face ce-i dicta omul lui de încredere. L-am rugat pe Ionaş să-l descoase cât o putea, să nu se mulţumească cu câteva asigurări vagi, să citească - dacă va putea - până în sufletul lui.

Regele a primit imediat pe Ionaş, şi Ionaş s-a înapoiat mulţumit de audienţă. Nu-şi da seama dacă Take îl pusese în curent cu întreaga noastră înţelegere, părea mai mult că nu. Noi îl rugasem să nu vorbească decât de votul Senatului obţinut de la noi, de frică să nu afle Brătianu prin Ştirbei şi despre proiectata demisie şi să ne puie bețe în roate. Regele se părea însă ca avea vânt de ceva, căci a vorbit pe faţă lui Ionaş de posibilitatea unei eventuale crize „care ar fi foarte rău venită, fiindcă nu vede altă formulă de Guvern, un Guvern de partid fiind imposibil în momentul de faţă, şi o dizolvare a Parlamentului tot atât de imposibilă". Grădişteanu i-a replicat că totuşi o criză de Guvern nu era exclusă, că Partidul Conservator era foarte nemulţumit de colaborare, opinia publică învinuindu-l că-şi distruge creditul asumându-şi răspunderile lui Brătianu fără să aibă aproape nicio parte în guvernare, miniştrii conservatori fiind cantonaţi în departamente secundare. Take Ionescu, mai ales, era foarte

jignit de faptul că Brătianu nu-i îngăduia niciun amestec în politica externă. „Şi la urma urmelor, a adăugat Ionaş, nu e numai Brătianu în Partidul Liberal. El a dat faliment, să treacă mâna altuia". Regele s-a fâstâcit la aceste cuvinte, suferea vizibil că nu putea vorbi cum ar fi vrut; nu putea suferi pe Brătianu, dar nu se putea elibera de el. „Da, da, da..." a fost răspunsul lui ca întotdeauna când nu ştia ce să spună. Şi a trecut imediat la chestia Senatului.

Era încântat că se aranjaseră lucrurile, căci Reformele trebuiau votate, votate cum cere Constituţia şi votate imediat. Grădişteanu l-a întrerupt şi i-a spus că chestia nu era încă pe deplin rezolvată, că Argetoianu era dârz şi că nu consimţea să bată în retragere decât dacă avea siguranţa că nu pregăteşte astfel drumul unui nou Guvern Brătianu, de data asta pur liberal. Regele a sărit de pe scaun ca muşcat, a vorbit rău de mine şi de „machiavelismul meu" (se vede că fusese îndoctrinat de Brătianu şi mai ales de prietenul meu Ştirbei) şi a spus ritos lui Grădişteanu: „Cum crezi că aş putea face un lucru ca ăsta?". Grădişteanu i-a arătat că tocmai acest lucru voia să-l audă din gura lui, că nu se gândeşte „la un lucru ca ăsta" şi că îşi ia angajamentul să nu facă în caz de criză un Guvern de partid. Regele a tăcut un moment, şi apoi: „Grădişteanu, îţi dau cuvântul meu de Rege că aşa ceva nu este posibil" - „Pot să repet cuvintele Majestăţii Tale lui Argetoianu?" - „Da".

Au mai vorbit de multe. La plecare, Grădişteanu, omul cel mai leal pe care l-am cunoscut, a mai spus Regelui: „Sire, te înşeli asupra lui Argetoianu. Nu-l cunoşti. Nu te lua după clevetitori. Ai să mai ai trebuinţă de dânsul" - „Da, da da...". Şi s-au despărţit în termeni cordiali. Impresiunea totală a lui Grădişteanu a fost că nu numai era hotărât să nu facă un Guvern de partid - în fapt, un Guvern liberal cu Brătianu în frunte -, dar că ar fi fost încă foarte mulţumit să se găsească o formulă fără Brătianu. Poate că aci Grădişteanu îşi făceau iluzii.

M-am întrebat mai târziu dacă cele vorbite în această audienţă au fost aduse la cunoştinţa lui Brătianu. Lui Ştirbei, Regele spunea tot; rămâne de văzut ce a spus Ştirbei lui Brătianu. Se pare că nu i-a spus tot, căci Brătianu a spus într-o zi lui Greceanu, care mi-a raportat cuvântul: „Bine m-aţi păcălit în iunie; noroc că n-aţi avut pe Rege în buzunar". Nu voia să mărturisească că-l avea el. Fapt este că Brătianu n-a făcut nimic ca să dejoace complotul nostru şi nu şi-a dat măsura decât în timpul crizei.

A doua condiţie a înţelegerii noastre cu Take şi cu colegii lui fiind astfel îndeplinită, nu ne rămânea decât să săvârşim pe cea

dintâi. Pe Istrati l-o fi pus în curent cine o fi vrut, fapt e că în ziua şi la ceasul convenite l-am găsit în strada Lăţescu, la Take, gata să depuie jurământul care trebuia să anuleze pe cel depus în decembrie în mâinile Regelui. Era o caldă şi frumoasă dimineaţă de iunie 1917. Voioşi, Grădişteanu şi cu mine am urcat dealul Copoului; de-a lungul grădinilor, prin copacii pletoşi, păsările ciripeau şi se goneau căutând că scape la umbră de săgeţile soarelui de vară. Părea că totul se deşteptase dintr-un vis urât, că natura se împăcase cu oamenii şi că ororile pe care le văzusem în aceleaşi locuri, numai cu câteva luni înainte, nu existaseră decât în închipuirea noastră. Eram mulţumiţi şi vedeam toate lucrurile în bine.

La Take am găsit pe Mitică Greceanu, pe Mişu Cantacuzino şi pe doftorul Istrati „strâns uniţi" în jurul şefului. Scena care s-a petrecut acolo a fost una din cele mai hazlii din câte am trăit în lunga mea carieră politică. În picioare, cei patru miniştri s-au rânduit în semicerc în faţa noastră şi au repetat în cor, după mine, următoarea formulă, pe care o citeam după o foiţă şi care fusese convenită în ajun: eu: „jurăm" - ei: „jurăm", eu: „să dăm demisia din Guvern" - ei: „să dăm demisia din Guvern" - eu: „îndată după votul Reformelor de către Senat" - ei: „îndată după votul Reformelor de către Senat". Un acces de tuse al doftorului, care era gripat, întrerupsese aci un minut ceremonia care se termina prin jurământul că niciuna din Excelenţele prezente nu va participa la un Guvern prezidat de Ion I.C. Brătianu. Îmi venea să râd, şi o poftă nebună mă apuca să termin prin formula jurămintelor oficiale: „Aşa să-mi ajute Dumnezeu!". Îmi reamintesc o scenă din „Hughenoţii" lui Meyerbeer, în care câţiva cavaleri încrucişează spadele, tot în semicerc în faţa publicului, şi cântă un jurământ de credinţă pe o arie de dans, veselă, dar cam lugubră, vorba lui Caţavencu. Tot aşa întinseseră braţele şi miniştrii noştri, dar n-au încrucişat nimic fiindcă n-aveau spade, şi bastoanele nu le-am fi tolerat noi, şi n-au cântat nimic, fiindcă partitura nu comporta nici o arie.

Această mică ceremonie schimba pentru Grădişteanu şi pentru mine faţa lucrurilor. Ajunsesem la o etapă, puteam să ne odihnim două-trei zile, câte urma să mai ţie discuţia Reformelor la Cameră (Take Ionescu şi Mişu Cantacuzino trebuiau să vorbească a doua zi) înainte să treacă la Senat. Am convenit cu toţii să nu punem grupul nostru de absenţionişti de la Senat în curent cu cele petrecute decât după ce legea va fi fost votată în Cameră, ca să evităm comentarii inutile.

*

Negocierile cu miniştrii ne luaseră timp şi mutaseră firul preocupărilor noastre în afară de Cameră, unde discuţia Reformelor îşi urma drumul, fără mult interes. După strălucitul său discurs, lăsasem pe conu' Matei în voia lui, căci îmi detese tot ce putea să-mi dea. Aflându-mă de câteva ori la Cameră pe la sfârşitul şedinţei, băgasem cu oarecare mirare de seamă că boierul părăsea Parlamentul împreună cu Mişu Ferechide. Mă întrebam ce putea urmări bătrânul palicar. Îmbătat de nemaipomenitul său succes, conu' Matei îşi mai uitase de nenorocirea lui familială şi începuse să meargă din nou la club, să-şi facă partida de bridge. Ferechide, ca ministru, avea automobil şi mă împăcai cu ideea că „crackul" meu profita pur şi simplu de amabilitatea palicarului ca să ajungă mai iute la partidă.

Care fu stupoarea mea văzând într-o zi - mă aflam din întâmplare la Cameră - pe conu' Matei urcându-se tacticos la tribună şi rostind un al doilea discurs, care anula pe cel dintâi! Trăsnetul de m-ar fi lovit, n-aş fi fost mai tâmpit! Îl ştiam pe Cantacuzino fantezist, inconsecvent şi influenţabil (îl învârtisem şi eu destul de bine), dar în aşa hal de instabil nu mi-l putem închipui! Deodată mi se lumină scopul poftirilor în automobil şi politeţelor lui Ferechide. Deşteptul de grec învăţase de la mine reţeta, şi în opt zile îmi cucerise toate poziţiile! Cu acelaşi verb armonios şi cadenţat, conu' Matei explica de la tribună că, fără să renege nimic din ce spusese din acelaşi loc, se simţea ca vânătorul pierdut într-o pădure neagră şi care, zărind în depărtare o lumină, se îndreaptă spre ea; oricât de slab ar licări lumina acestor Reforme în întunericul vremurilor de azi, el nu o poate nesocoti şi se vede silit să-şi îndrepte paşii lui nesiguri către ea. Şi în aplauzele şi în ovaţiunile majorităţii, declară că va vota Reformele! Nu-mi venea să cred; dintr-o lovitură de picior, omul răsturna piedestalul pe care-l aşezase talentul său! Mi-a fost ruşine de el; m-am abţinut de la cea mai mică observaţie; a venit dânsul spre mine, cam jenat, mi-a întins mâna şi un „que voulez-vous, mon cher!" au fost singurele sale cuvinte. Nu mai voiam nimic şi am tăcut. Eram furios pe mine însumi, lăsasem pe cutra de Ferechide să mi-l fure! La ieşire am întâlnit pe conu' Mişu; era radios, a venit şi dânsul spre mine şi cu mâna întinsă: „Ţi-a plăcut?" - „Bravo, coane Mişule, frumos lucrat! Dar acum lasă pe conu' Matei şi du-mă pe mine la Club!" - „Cu plăcere, dar cu dumneata nu e nimic de făcut!". Ieşirea lui conu' Matei s-a întins ca o pată urâtă pe îndrăzneaţă pagină scrisă de dânsul, cu câteva zile înainte, în analele noastre parlamentare - dar n-a avut nicio urmare, căci tocmai pecetluisem înţelegerea cu Take Ionescu.

Take Ionescu şi Mişu Cantacuzino şi-au rostit discursurile la

Cameră în ziua de 10 iunie. Take, cu un spirit de à propos pe care l-am admirat, a început prin a invoca „îngerul morții" şi pe Bright, nume fatal, mai familiar celor cu băşica umflată decât puținilor valahi crescuți la Oxford şi în curent cu zeii minori ai politicii engleze. Încolo, platitudini democratice, clişee de întrunire publică, eu, eu şi iar eu, şi toate supralicitările demagogice învăluite în pânza de aur a elocinței şi legate cu panglicile tricolore ale României întregite.

Cât priveşte pe nenorocitul de Mişu Cantacuzino, a fost o jale. De sub mustața lui „Es ist erreicht" à la Wilhelm al II-lea curgeau vorbele închegate într-o lung pregătită cuvântare de o monotonă şi dezasperantă banalitate. Proptit în mâini pe pupitrul ministerial ca un mitocan din Dealul Spirii pe tejghea, înşira cifre după cifre şi arunca peste bord, cu o înspăimântătoare uşurință, toate bucățelele crezului său politic şi al părinților şi al strămoşilor săi. Îi era şi lui Pascal Toncescu, obraz de toval, ruşine de el. Brătianu rânjea cu dispreț față de această corcitură a neamului Cantacuzinesc, Take Ionescu îl asculta cu plictiseală şi enervare, îngrijorat că nu cumva să treacă dincolo de radicalismul său, Camera îl asculta cu indiferență şi câteodată cu mirare, iar eu îmi înghițeam scuipatul, ca să nu i-l trimit în față.

În ultimele două zile dinaintea votului, începuse să se răspândească zvonul la Cameră că renunțasem la descompletarea Senatului; ba că mă convinsese Take Ionescu, ba că mă intimidase Brătianu. Celor care veneau să mă întrebe le răspundeam în doi peri, simțeam o plăcere sadică să fac pe învinsul şi încasam fără replică şi smerit ironiile majorităților. Mă gândeam la capul lor când vor afla demisia Guvernului Take Ionescu şi miniştrii conservatori avuseseră grijă - nu-i oprise nimeni - să fluture la ureche marea victorie, fără să destăinuiască bineînțeles şi actul al doilea al înțelegerii noastre. Prietenii noştri, consemnatarii declarațiunii din 30 mai, începură să mă caute pentru lămuriri - le-am spus la toți că vor fi lămuriți după votul Camerei, dar i-am lăsat să înțeleagă că se schimbase ceva în planul nostru. În public, îndată ce au început să circule zvonurile, decepția a fost mare. Toată lumea spera o schimbare de regim şi spera că neputința de a trece în mod legal Reformele prin Senat va pecetlui soarta Guvernului Brătianu. Fiindcă toată lumea se lăsa condusă după bunul-simț; din nenorocire, acesta era exclus din cercurile care hotărau soarta țării.

Ce să mai lungesc povestea? În ziua de 14 iunie, Reformele au fost votate de Cameră cu mare majoritate. Cei cinci naufragiați marghilomanişti, printr-o nouă, banală, dar şireată declarațiune, au încercat

să se salveze în barca Reformelor „aderând" în principiu la ele, dar cerând „o justă şi prealabilă" despăgubire pentru pământurile expropriate, ceea ce ar fi însemnat zădărnicirea lor. Au votat contra membrii Partidului Muncii câțiva liberali (dintre semnatarii „declarațiunii Diamandi", N.D. Ghica şi Krupenski, de la marghilomanişti, A.C. Cuza şi Nestor Cincu, răstignit între pasia lui pentru Take Ionescu şi patima lui pentru pământ). În ziua de 15 iunie, proiectul a fost depus la Senat, şi în ziua de 20 iunie, Maturul Corp l-a votat cu 5 voturi contra. În cinci zile a trecut prin secții, s-a făcut şi s-a depus raportul şi s-a terminat şi discuția în plenul Adunării. A vorbit pentru, cu toată garnitura demagogică cuvenită, Nicki Xenopol, care în curând trebuia să moară ministru la Tokio.

Am explicat ca vai de mine prietenilor noştri că „pentru motive ce se vor vedea ulterior" nu mai era cazul să descompletăm Senatul. Unii erau în curent - sau aproape - cu ce se întâmplase şi cu ce trebuia să se întâmple. Pentru conservatori am ridicat un colț din perdeaua care acoperea încă cele puse la cale de mine şi de Grădişteanu: oamenii au priceput şi s-au declarat mulțumiți. Paul Bujor, care putea în fine să-şi împace scrupulele democratice de conştiință cu scrupulele omului cinstit care-şi detese cuvântul, nu mai putea de bucurie şi a alergat la Brătianu să-l prevină că va vota Reformele. Dintre ceilalți conspiratori au mai vorbit trei contra, în afară de Grădişteanu şi de mine. Restul n-a venit la şedință.

Laşitatea lui Mişu Cantacuzino, os din os conservator, care a abandonat în discursul său de la Cameră întreaga doctrină a partidului său, ca şi oportunismul celorlalți conservatori câți mai rămăseseră - mă indignaseră. Fără să mă gândesc la ziua următoare şi la consecințele unor declarații de feroce reacționarism, reacționarism ce nu se potrivea nici cu firea mea, nici cu planurile mele politice de viitor şi putea să-mi creeze serioase dificultăți - m-am ridicat în momentul votului în mod instinctiv şi numai pentru plăcerea de a plesni în față pe cei ce nu mai aveau obraz, am lăsat să cadă următoarele cuvinte:

Domnilor senatori! Dând votul care vi se cere astăzi, dv. vă înscrieți numele pe lespedea cea mai neagră a neamului nostru. Dând votul care vi se cere astăzi, dv. puneți pecetea la opera de ruină socială şi economică a țării noastre, operă pe care tot dv. ați început-o în ziua în care v-ați dat trupul şi sufletul, şi țara pe mâna unui singur om!

Încă un cuvânt şi am isprăvit. Sunt acuzat de două luni de zile de răzvrătire, de uneltire, de intrigă pornită dintr-un interes personal. Conştiința mea însă e senină şi împăcată. Eu ştiu că în lupta pe care am dus-o în aceste zile tulburi, în care furtuna unei mari revoluții

suflă de la răsărit peste mizeria noastră morală, atât de sincer şi de elocvent pusă la lumină de Matei Cantacuzino - eu ştiu că n-am fost purtat decât de un singur sentiment şi de o singură idee. Sentimentul e dragostea nemărginită ce o am pentru ţara mea şi care mă găseşte astăzi gata să mă dezbrac de tot ce am fără a îndrăzni să pronunţ măcar cuvântul de jertfă - e ideea conservatoare care-şi trăieşte poate acum ultimele ceasuri. Dar, dacă va trebui să dispară, va fi mândria vieţii mele că am fost soldatul credincios crezului său, care a ridicat steagul alunecat din mâna şefului mort şi care a căzut cu dânsul, în picioare, faţa către inamic!

Cuvintele mele au fost întâmpinate cu urlete din partea majorităţii, ceea ce nu m-a mirat. Ceea ce m-a mirat câţiva ani mai târziu e că şmecherii democraţiei nu mi-au aruncat în faţă propriile mele cuvinte şi s-au încăpăţânat să-mi reproşeze numai un vot, pe care-l deteseră identic şi oamenii cei mai la stânga din Parlament. Nu mi s-ar fi întâmplat nimic, nu e vorbă, dar e totuşi de mirare cum această armă a scăpat de mâna celor care nu se gândeau în fiecare zi decât cum să mă lovească.

Cu votul Senatului s-a încheiat ultimul capitol al acţiunii pe care o pornisem la înapoierea mea din Odessa. Conform planului stabilit, iniţiativa trecea acum la alţii, iar eu, din actor, deveneam simplu spectator. Spectator cu dreptul însă de a circula în culise, de a controla şi de a îmbărbăta pe actori.

Take Ionescu s-a ţinut de cuvânt şi îndată după votul Senatului a scris scrisoarea prin care denunţa colaborarea. Mi-a trimis însă pe Greceanu să-mi spună că părerea lui era să nu o trimită lui Brătianu decât a doua zi, după interpelare lui Grădişteanu, şi să ne întrebe dacă eram de acord şi noi cu această întârziere de 24 de ore. N-am avut nicio obiecţiune de făcut: toată lumea ştia că Guvernul era de fapt răsturnat - formele importau mai puţin, şi pentru marele public era chiar mai bine ca iminenta cădere a Guvernului să urmeze unei răfuieli publice şi să nu fie exclusiv pusă în socoteala unor tocmeli de culise. A rămas deci înţeles ca scrisoarea să fie trimisă după interpelarea lui Grădişteanu.

Scurtă vreme după redeschiderea Parlamentului, Grădişteanu adresase o interpelare primului-ministru, prin care-l întreba „dacă în împrejurările actuale, D-sa mai crede că are autoritatea morală să stea în fruntea Guvernului ţării"; în subsidiar, interpelarea se întindea şi asupra „stabilirii răspunderilor pentru modul în care a fost pregătit Războiul din punct de vedere moral şi material". Interpelarea fusese continuu amânată; după violente protestări, Ionaş obţinuse în fine ca ea să fie pusă la ordinea zilei „a doua zi după votarea Reformelor". Acum îi venise sorocul şi era bine-venită ca să ne dea prilejul să împingem pe Take de umeri împotriva lui Brătianu.

Aula Universităţii fiind cât se poate de incomodă, Senatul se mutase pentru discuţia şi votul Reformelor în sala Teatrului Naţional, în locul Camerei, care luase vacanţă. Spre a evita afluenţa la interpelarea lui Grădişteanu - aşa de sigur era Brătianu de opinia publică! - Camera fu convocată pe ziua de 21, iar Senatul fu relegat provizoriu în foaierul teatrului, o sală lungă şi strâmtă, în care nici senatorii nu aveau loc, darminte publicul! Dar cine putea să protesteze? Eram atât de puţini din opoziţie, în Senat, încât glasurile noastre ar fi fost repede năbuşite. De altminteri, în această şedinţă, prezenţa unui numeros public era pentru noi o preocupare de ordin secundar. Nu era să spună Grădişteanu nimic ce să nu fi fost deja ştiut de toată lumea: drama se juca între Brătianu şi Take Ionescu. În îmbâcsita sală, banca ministerială fusese ruptă în două: jumătate la dreapta, şi jumătate la stânga mesei ce servea de tribună. Brătianu şi Take s-au aşezat unul în faţa altuia, ca doi cocoşi gata să se înşface. Prezida impecabilul Porumbaru, un candidat şi el la viitoarea şefie de Guvern, căci demisia lui Take şi a colegilor săi conservatori nu mai era un secret pentru nimeni.

Data interpelării lui Grădişteanu parcă o fixasem noi, nu numai fiindcă devenea un minunat punct de plecare pentru Take Ionescu pe un drum nou, dar şi fiindcă repunea pe Brătianu, de la începutul crizei, în contingenţele tuturor păcatelor sale şi-l aşeza astfel faţă de opinia publică într-o stare vădită de inferioritate în lupta ce se deschidea. Deşi noi nu aveam niciun merit în fixarea acestei date, toată criza apărea publicului înscenată de regizori iscusiţi, şi prima zi de luptă s-a încheiat astfel în avantajul nostru.

Grădişteanu a vorbit cu curajul lui obişnuit. Acest om tihnit era violent cu calm. Deşi în viaţa de toate zilele era un sfios, nu cunoştea nici frică, nici emoţie, nici timiditate în dezbaterile publice. Putea să-l hărţuiască o Cameră întreagă, să-l întrerupă cine vrea, el nu-şi pierdea nici cumpătul, nici firul - masiv şi indiferent pentru ce mişuna în jurul lui, păşea înainte strivind tot în calea sa - vrăjmaşii şi câteodată şi prietenii. Mai bine de un ceas, ochi în ochi cu Brătianu, Grădişteanu a făcut procesul cunoscutelor greşeli şi păcate din timpul Neutralităţii. Asupra trecutului nu mai era însă, din nenorocire, de revenit. Chestia care se punea acum era alta, şi anume dacă dl prim-ministru nu credea şi dânsul că, dispreţuit cum era de întreaga

opinie publică, rău văzut de toți Aliații, pe care îi înșelase pe rând și deprimat de atâtea insuccese - prezența d-sale în fruntea băncii ministeriale nu mai era compatibilă cu demnitatea țării? Și dacă nu credea și d-sa că sosise momentul să facă loc altuia mai puțin vinovat și poate cu mai mult noroc?

Brătianu, care da semne de mare enervare pe când vorbea Grădișteanu, față de Take impasibil, a făcut greșeala în răspunsul său să intre în amănunte și să caute să doboare una câte una învinuirile ce se îndreptaseră împotriva sa, în loc să mute discuția pe planul actualității, să acuze el pe conservatori de înscenare politică și să se arunce asupra lui Take Ionescu, pe care știa bine că nu mai poate conta. El, de obicei atât de abil, n-a prins mișcarea, ceea ce a permis lui Take să o prindă el.

După cuvântarea lui Brătianu, atât de slabă, dar primită bineînțeles cu ropote de aplauze, un oarecare Șuculescu[93] a propus o moțiune de încredere în Guvern, fie și numai ca să pună pe Take în încurcătură. Dar Take era într-o zi bună. Calm și stăpân pe nervii lui, s-a sculat ca „să rectifice unele afirmări ale dlui Grădișteanu". A spus că la formarea Guvernului în decembrie 1916 fusese într-adevăr bine stabilit că dânsul și prietenii săi nu-și asumau răspunderea pentru cele petrecute înainte. A recunoscut că dl Brătianu i-a întins mâna chiar din momentul intrării în acțiune. „Scurtă vreme după declararea Războiului ne-a cerut să-i dăm concursul și i l-am dat". Mai târziu, a continuat Take să povestească, Brătianu l-a rugat să asiste la toate Consiliile de Miniștri care s-au ținut, așa încât colaborarea consfințită formal în decembrie exista deja în fapt înainte. A reamintit însă că, înainte de a începe campania din 1913, Guvernul conservator de atunci oferise lui Brătianu și Partidului Liberal să alcătuiască un Guvern național, ca să împartă laurii unei asigurate izbânzi. În actualul Război, cât timp dl Brătianu a crezut că vor fi numai lauri de împărțit s-a mulțumit cu colaborarea lăturalnică a Partidului Conservator, pe care l-a chemat să împartă numai durerile coroanei de spini. A încheiat, în fine, spunând că socotea interpelarea dlui Grădișteanu ca inoportună, dar că, față de moțiunea de încredere propusă, date fiind împrejurările, sfătuiește pe prietenii lui să se abție de la vot. N-ar mai fi lipsit decât să-i sfătuiască să voteze contra! Dacă lumea n-ar fi știut ce știa, nimeni n-ar mai fi priceput nimic în acest „imbroglio" politic!

La palmele pe care le primise de la Grădișteanu, la „perfidia" lui

[93] Senator de Romanați. Politician fără vază și fără sfanț, cumpărase în timpul Neutralității o moșie (Plăinești, lângă Focșani) băgând mesa Casa Rurală.

Take Ionescu, Brătianu a vrut să răspundă numaidecât printr-un vot de încredere al Senatului, vot de care nimeni nu se putea îndoi, vot care nu spăla și nu proba nimic. A replicat lui Take Ionescu că nimeni nu s-a gândit să-i pună în spinare răspunderea Guvernului trecut; a declarat că pentru faptele sale îl va judeca posteritatea, iar că, în ceea ce privea Guvernul din 1913, n-a primit să facă parte dintr-însul din cauza prezenței anumitor persoane, care i s-au impus. Ceea ce-l interesa să știe pentru moment era dacă în fruntea Guvernului mai avea încrederea majorităților liberale! Moțiunea pusă la vot a întrunit 54 de voturi pentru și 10 abțineri. Și astfel s-a încheiat prima zi a crizei.

A doua zi, pe la amiază, Take a trimis lui Brătianu scrisoarea prin care denunța colaborarea în Guvern a celor două partide. Eu, unul, nu am citit scrisoarea și n-a văzut-o nici Grădișteanu, dar Take mi-a spus ce era într-însa. Nu știu până la ce punct a fost sincer față de mine și dacă mi-a spus tot ce era în scrisoare sau dacă nu mi-a mai adăugat ceva ce nu era, dar n-am avut vreun motiv să cred că se ascundea de mine. Take socotea într-adevăr că conjunctura îi devenise foarte favorabilă, că avea situația în mână și că, ajutat de unii și de alții, putea în fine să învârtească pe Brătianu cum vrea. în primele zile ale crizei, mergea drept și fără reticențe.

În scrisoarea lui, șeful conservatorilor arăta sinceritatea colaborării sale, care mersese până a acoperi acte pe care nu le aproba și pe care le combătuse înainte de a intra în Guvern, și reproșa lui Brătianu totala lui lipsă de încredere față de el. În asemenea condițiuni, el și prietenii săi se vedeau siliți să denunțe o colaborare de guvernământ înfăptuită într-un spirit cu totul altul în decembrie 1916. Miniștrii conservatori înțelegeau să împartă răspunderea Războiului, luând parte activă la conducerea lui, nu să dea numai girul lor actelor săvârșite de Brătianu pe singura și propria lui răspundere. În tot cursul scrisorii, Take vorbea numai de denunțarea colaborării, iar nicăieri de demisiile celor patru miniștri. „Pricepi, îmi spunea el cu satisfacție, nu vorbesc de demisii, ca Brătianu să nu poată interpreta că patru miniștri - din care numai trei cu portofolii - demisionând, poate să-și completeze Guvernul numind alții. Denunțând colaborarea, se prăbușea tot Guvernul. Creez criza. Suntem în criză, ești mulțumit?" - „Să vedem sfârșitul, și apoi să ne felicităm". Parcă am fost proroc! Dar să lăsăm deocamdată profețiile.

Astfel s-a declanșat în ziua de 22 iunie 1917 cea mai memorabilă criză de Guvern din câte au fost în țara românească de la 1866 și până atunci și de atunci încoace. Sub ochii inamicului, sub amenințarea

revoluției ruseşti, în plin Război, o criză de Guvern a durat douăzeci şi una de zile, fiindcă Regele Ferdinand, ținut în mână de Ştirbei, n-a avut curajul să se despartă de Brătianu! Şase luni mai târziu s-a făcut dovada că țara nu pierea fără Brătianu, dimpotrivă!

În scrisoarea sa, Take mai adăugase că ar fi denunțat colaborarea deja din aprilie, dacă n-ar fi fost chestia Reformelor, şi, cu acest prilej, nu lipsea să sublinieze că, numai mulțumită lui, legea constituțională putuse să treacă prin ambele Camere cu formele legale. Se întâmplase într-adevăr în aprilie ceva care-l jignise adânc. Take proiectase să meargă la Petrograd să ia contact cu Miliukov, pe atunci ministru de Externe şi animatorul Partidului Constituțional Democrat care făcuse Revoluția. Eliminat de Brătianu de la Ministerul Afacerilor Străine, Take încerca să pătrundă astfel pe cale piezişă în miezul tractărilor diplomatice, Cum nu se îndoia de opoziția primului-ministru față de proiectul său, plănuise să bruscheze lucrurile şi să pună pe Brătianu în fața unui fapt împlinit. Astfel şi-a pus toți prietenii în curent cu plecarea sa, pe care a hotărât-o între 8 şi 10 aprilie; în ziua de 4 aprilie chemase chiar la el pe Raul Crăciun, care vorbea ruseşte, şi îi spusese să fie gata, căci voia să-l ia cu dânsul. Brătianu a pus însă chestia de încredere Regelui şi acesta a făcut pe Take să înțeleagă că trebuia întâi să ia contact Brătianu cu noul Guvern rusesc. Şi astfel în ziua de 9 aprilie, la o consfătuire convocată la Greceanu în vederea Reformelor, parlamentarii conservatori aflară cu mirare că Take îşi amânase călătoria, dar că în schimb pleca Brătianu la Petrograd, însoțit de generalul Prezan, să ia contact cu Guvernul provizoriu şi cu Albert Thomas, sosit de câteva zile în Rusia. Brătianu a şi plecat în ziua de 17 aprilie, cu Prezan, şi s-a înapoiat de la Petrograd la 3 mai.

Pentru Guvernele ruseşti, Brătianu era un fel de piază rea. După prima lui vizită, în ianuarie 1917, căzuse nu numai Guvernul, dar şi întreg regimul țarist. Acum, abia se înapoiase în Iaşi şi venise şi vestea că Miliukov îşi pierduse portofoliul, că în locul lui fusese numit socialistul Terescenko şi că Kerenski luase Ministerul de Război în locul cadetului Gucikov. Întreg Guvernul rusesc se prăbuşea spre stânga şi cadeții[94] pierdeau cârma, care trecea în mâinile sovietelor de lucrători şi soldați.

Această punere cu botul pe labe Take nu i-a iertat-o lui Brătianu, cu atât mai mult că venea după alte incidente neplăcute pricinuite toate prin legitima dorință a şefului conservatorilor să iasă din pasivitate şi să facă din regimul de colaborare o realitate. Discuțiuni aprinse avuseseră loc şi cu prilejul primei plecări a lui Brătianu la

[94] De la C la D, primele litere ale cuvintelor „Constituțional" şi „Democrat", pe ruseşte.

Petrograd. Take susținuse că Guvernul fiind un Guvern de colaborare a două partide, interimatul Preşedinției îi revenea lui, pe când Brătianu pretinsese că revenea celui mai vechi ministru, adică lui Ferechide. Bineînțeles a învins punctul lui Brătianu de vedere şi Take a înghițit, dar cu noduri. La a doua plecare, Ionel nici n-a mai pus chestia şi a trecut mâna lui Ferechide fără să mai întrebe măcar pe Take, care a înghițit din nou, dar cu mai multe noduri.

După ce şi-a trimis scrisoarea, Take s-a arătat mai încântat ca noi de impasul în care băgase pe Brătianu. Între amândoi lupta începea pe față. Trebuia să iasă învingător cel cu nervii mai tari, şi fiecare îşi încorda puterile.

Şi acum epilogul.

Cine ar încerca să urmărească desfăşurarea crizei din 1917 după cele trei gazete care apăreau atunci la Iaşi tocmai bine n-ar afla nimic. Scriu aceste rânduri în liniştea de la Breasta; optsprezece ani împliniți au trecut peste evenimentele pe care le povestesc - trăim iarăşi, de la asasinarea lui Duca în 29 decembrie 1933, sub regimul cenzurii, care a fost reînnoită pentru şase luni acum câteva zile, şi multă lume se întreabă la ce serveşte jugularea presei. Iată cel puțin în lumina trecutului justificarea ei. O țară întreagă a fost răscolită timp de aproape trei săptămâni de nădejdile unei premeniri a moravurilor politice (căci răsturnarea dictaturii lui Brătianu a însemnat atunci pentru cei mai mulți zorile unei premeniri morale) - de dimineața până seara pe stradă, în localurile publice, în casele fiecăruia nu s-a vorbit de altceva şi nu s-a preocupat nimeni decât de înlăturarea definitivă, devenită fapt concret, a celui mai corupt regim din câte suferise poporul românesc; grație cenzurii însă, în presa contemporană redusă la tăcere nu se găseşte aproape nicio urmă din tot ce a frământat sufletele noastre în acele mari vremuri. Nicio urmă despre tribulațiile noastre, nicio urmă despre zvârcolirile insuficienților actori chemați să joace roluri pentru care nu erau făcuți, nicio urmă despre toate înscenările politice puse la cale de Brătianu, despre acțiunile lăturalnice desfăşurate de unii miniştri străini sau de forțele care invadaseră țara noastră, nicio urmă despre „porcăriile" lui Alecu Constantinescu sau ale lui Ştirbei sau despre criminala slăbiciune a Regelui Ferdinand.

N-am notat efemeridele crizei şi-mi pare rău, fiindcă constat că mai toți cei care au luat parte activă la desfăşurarea evenimentelor de atunci au murit fără să publice amintirile lor. Ale lui Take Ionescu ar fi fost extrem de interesante sau ale lui Alecu Constantinescu, dar nu cred să fi lăsat nici unul, nici altul ceva, fără a mai vorbi de ale lui

Brătianu, dacă ar fi consimțit să nu camufleze adevărul. Poate că ne va lăsa ceva Ştirbei; cei care ştiu să cetească printre linii ar putea afla şi învăța multe de la el.

Mă voi mărgini să însemn aci în trăsături largi cele întâmplate între 21 iunie şi 9 iulie şi la care, după cum am spus-o deja, am fost simplu spectator, pentru a relata apoi cu toate amănuntele tragica scenă din 9 iulie, la care am luat parte şi încă parte principală.

Până la 30 iunie Take s-a ținut cum trebuie, deşi, când cu binele, când cu răul, când cu oferte, când cu amenințări, Brătianu nu i-a dat pace un minut. Cu acest prilej, un nou personaj s-a ridicat de pe planul al doilea pe planul întâi: Alecu Constantinescu, căruia Brătianu a încredințat misiunea să aducă pe Take la limanul cel bun. Alecu Constantinescu, zis Porcul, era cel mai bun prieten al lui Take şi, deşi în partide diferite şi vrăjmăşite, se înțelegeau de minune. Pe vremea proceselor mari dinainte de Război, de câte ori unul era ministru, îşi trecea procesele celuilalt. După cum Mişu Ferechide întorsese pe Matei Cantacuzino, tot aşa şi Alecu Constantinescu îşi jurase în barbă să întoarcă pe Take. Numai că Take nu era Matei; fantezia, lipsa totală de simț practic şi dezinteresarea boierului moldovean, atât de uşor de mânuit când ştiai cum să-l iei, erau înlocuite în firea lui Take printr-un spirit practic şi politic foarte ascuțit, printr-o mare ambiție şi prin frică, prin frică de toate, de oameni, de evenimente, de răspunderi de luat, de paşi greşiți de făcut. Aci era punctul său slab şi aci l-a atacat Alecu Porcul, care-l cunoştea bine. A încercat să-l sperie cu pericolul bolşevic şi cu răspunderea ofensivei ce trebuia să înceapă pe front în iulie. A căutat să-l prindă între ruşi şi nemți.

Cu toate asalturile ce i se dau, în prima săptămână a crizei Take a rezistat într-un mod neaşteptat. Mişu Cantacuzino, Mitică Greceanu, Nestor Cincu, Pascal Toncescu făceau gardă în jurul lui şi, schimbându-se, nu-l lăsau un moment singur. Pe cât se purtase de slab cu ocazia Reformelor, pe atât s-au purtat bine şi Cantacuzino, şi Greceanu în tot timpul crizei. Cantacuzino mai ales, împins de antipatia lui congenitală față de Brătianu, s-a purtat dârz de tot. O săptămână după izbucnirea crizei, „oştile stau față în față" şi nu se câştigase, de o parte sau de alta, nicio palmă de teren. În ziua de 27 iunie, Regele a încercat o apropiere între cei doi „şefi", care au fost primți în lungi audiențe, Brătianu la ora 4 şi Take Ionescu la ora 6.

Nici Regele nu era la largul lui, căci nu uitase „cuvântul lui de Rege" pe care-l dăduse lui Ionaş Grădişteanu, şi pe de altă parte Brătianu, care-şi cunoştea oamenii, era din zi în zi mai intransigent. Încercaserăm noi să influențăm pe Rege prin Greceanu, care

se bucura de multă simpatie pe lângă dânsul şi în cinstea şi în sinceritatea căruia avea multă încredere. Dar încredere şi simpatie nu însemnă trecere, şi trecere avea numai Ştirbei. Şi Ştirbei, deşi nu mai era agentul supus al lui Brătianu, lucra totuşi pentru el, fiindcă nicio altă formulă de Guvern nu-i convenea mai bine. Un Guvern Take Ionescu era exclus, căci Brătianu nu l-ar fi primit niciodată, şi Take Ionescu nu era omul care să se impuie lui Brătianu cu forța. Orice altă formulă liberală ar fi fost ridicolă, şi un Guvern liberal fără Brătianu n-ar fi putut dura nici câteva săptămâni.

Singurul Guvern posibil împotriva lui Brătianu - căci oricare în afară de al lui ar fi fost împotriva lui - singurul Guvern cu destulă autoritate, care să nu ție seamă nici de Brătianu, nici de liberali, ar fi fost un Guvern Averescu. Dar un Guvern Averescu nu convenea deloc lui Ştirbei, fiindcă prima grijă a generalului ar fi fost să-l îndepărteze de lângă Rege, şi apoi, mai eram şi eu. Toate câte le pusesem la cale în ultimele două luni scoseseră în evidență „dinamismul" meu şi începusem să deviu un adversar de temut. Ştirbei ştia că nu-l puteam suferi şi nu-şi putea închipui un Guvern Averescu fără mine sau cel puțin fără influența mea. În 1918 a trebuit ca generalul să pună piciorul în prag pentru ca Regele, în realitate Ştirbei, să mă admită în Guvern. Iată pentru ce amicul meu Pompaduro, care nu putea pretinde Guvernul pentru el şi nu aspira la altă situație decât la aceea pe care o avea, dar pe care voia să o mențină neştirbită - iată pentru ce omul care stăpânea netulburat voința Regelui a susținut şi a salvat, în criza din 1917, pe Brătianu.

Take Ionescu a ieşit din audiență cu convingerea că Regele nu se va despărți de Brătianu. Deşi deprimat, s-a ținut însă dârz şi el şi față de Rege în timpul audienței, şi față de Brătianu, după audiență. Pentru a-l impresiona şi mai mult, Brătianu şi-a convocat majoritățile în ziua de 29 iunie, şi acolo a dat drumul oamenilor lui la atacuri violente împotriva lui Take şi a conservatorilor. În expunerea sa, Brătianu a zeflemisit pretențiunile dlui Take Ionescu, sprijinite pe puterile unui partid „dispersat" de ambele părți ale frontului şi i-a opus coeziunea Partidului Liberal, strâns unit în jurul şefului său. Take a sărit ca atins cu fierul roşu, şi, cu toată cenzura, Evenimentul (ziarul lui Greceanu, devenit în timpul Războiului oficiosul conservatorilor) din 30 iunie a publicat următoarea scrisoare rectificativă, în care, cu toată energia rectificării, şeful Partidului Conservator are grijă să nu rupă punțile față de şeful celui Liberal. Sub forma unei ieşiri ostile, apăreau în realitate primele semne de oboseală ale omului slab, deja prea mult ținut sub presiune. Iată scrisoarea:

Domnule Director,

Aflu că ieri dl Ion Brătianu, în expunerea pe care a făcut-o dinaintea deputaților și senatorilor liberali asupra cauzelor și soluției crizei de Guvern[95]*, expunere pe care o voi face și eu la rândul meu*[96]*, a spus că Partidul Conservator este dispersat, socotind în partidul nostru pe mizerabilii care au susținut politica antinațională și au rămas firește în Muntenia.*

Nu pot lăsa să treacă 24 ore fără a protesta în contra acestei voite nedreptăți.

Domnii aceia nu fac și nu vor putea niciodată face parte din niciun partid românesc, dacă n-ar fi decât pentru respectul datorit românilor de peste Carpați. Dimpotrivă, îi vom pedepsi cu toate rigorile legii.

Pentru noi, a fi fost împotriva politicii naționale în timpul Neutralității este un păcat care nu se iartă. Pentru noi, a fi fost pentru politica nemțească este o pată care împiedică pe cineva a mai participa la viața politică a României. Pentru noi, un deputat sau un senator care a rămas în Muntenia fără motiv de boală grea care i-ar fi făcut transportul imposibil este un vinovat.

Din fericire, din partidul nostru nu e decât unul care a rămas dincolo, și nu știu dacă nu era grav bolnav.

Fuziunea dintre Partidul Conservator-Democrat și Partidul Conservator s-a făcut tocmai pe chestia națională, și partidul de atunci încă nu s-a călăuzit și nu se va călăuzi nici în viitor decât de necesitatea coeziunii naționale și a pedepsirii celor care, prin fapte pozitive sau prin atitudine negativă, au împiedicat sau măcar întârziat ori îngreuiat acțiunea României.

Oricine va înțelege sentimentul de revoltă al Partidului Conservator la ideea că un om politic de talia dlui Ion Brătianu a putut să-și închipuiască sau să spună că ar fi ceva comun între partidul nostru și domnii din Muntenia.

Ar fi tot așa de nedrept dacă noi am socoti pe colonelul Sturdza, pe Stere și pe alții ca o parte dispersată din Partidul Liberal.

Avem destule greutăți de învins și destule chestiuni pe care să ne războim, ca să nu amestecăm și cadavrele în luptele noastre.

Primiți etc...
Take Ionescu

[95] Brătianu susținuse că nu era criză de regim, că era criză în Guvern, că Partidul Liberal nu putea în niciun caz abandona răspunderea guvernării în timpul războiului pe care-l începuse și că Partidul Conservator nu putea pretinde la mai mult decât la rolul ce i se atribuise prin înțelegerea din decembrie. La toate acestea, Take nu răspunde nimic. Despre criză nici vorbă.

[96] Dar pe care n-a făcut-o niciodată.

Brătianu sărise dincolo de cal. În dorința de a face pe Take mai maleabil îl atinsese la coarda lui sensibilă. „Ideea Națională" era ultima lui retranșare, și nimeni n-avea dreptul să se atingă de monopolul politicii lui intervenționiste, care nu trebuia să sufere decât o scurtă eclipsă în primele luni ale anului 1918. Pentru a repara greșeala - nici Brătianu nu voia să rupă punțile cu Take Ionescu - Mișcarea din 1 iulie a publicat următoarea notă:

Evenimentul *de azi publică, sub semnătura dlui Take Ionescu, o scrisoare prin care d-sa, referindu-se la cuvântarea ținută de dl Ion C. Brătianu în consfătuirea de ieri a majorităților, spune că primul-ministru ar fi declarat că „Partidul Conservator e dispersat, socotind în partidul nostru - spune dl Take Ionescu - pe mizerabilii care au susținut politica antinațională și au rămas, firește, în Muntenia". Ne socotim în drept să afirmăm că dl Take Ionescu a fost greșit informat. În declarațiile de ieri din consfătuirea majorităților, dl Ion I.C. Brătianu nu a spus că cei rămași la București fac parte din Partidul Conservator.*

Primul-ministru a spus numai că elemente importante care făceau parte din partid și care au fost în capul Partidului Conservator nu mai sunt astăzi în acest partid și că prin aceasta Partidul Conservator a scăzut.

Este prin urmare o deosebire între declarația care se atribuie dlui Ion I.C. Brătianu și aceea pe care a făcut-o în realitate președintele Consiliului de Miniștri. Aceasta pentru restabilirea adevărului.

Cu toată retractarea, ieșirea lui Brătianu a făcut mare vâlvă în lagărul takist și conservator și îndârjise pe toți. Camerele nemaiținând ședință din cauza crizei, prietenii lui Take și ai noștri își vărsau focul în ședințele de la Greceanu, unde continua să se adune cafeneaua politică. Din când în când apărea câte o notiță în Evenimentul cu voia cenzurii. În aceste notițe nu se vorbea de criză decât în mod indirect, sub pretext de dezmințiri sau de rectificări. Așa, de exemplu, Evenimentul din 4 iulie publica următorul articolaș, dictat de Take Ionescu.

CAUZELE CRIZEI

O telegramă trimisă din București în străinătate afirmă că cauzele crizei provin din divergențele de păreri asupra aplicării Reformelor, iar ziarul Opinia[97] *de aseară spune că cauzele crizei ar sta în chestiuni dinaintea intrării României în Război.*

[97] Ziarul lui Al. Bădărău, care părăsise pe Take Ionescu din timpul Neutralității și susținuse în Opinia o politică alături de Puterile Centrale.

Ambele afirmațiuni sunt absurde. Despre aplicarea Reformelor nu poate fi vorba până ce nu se vor vota legile de expropriere și cea electorală și suntem autorizați să afirmăm că niciodată aceste legi nu au făcut obiect de discuție între șefii partidelor Conservator și Național-Liberal.

Chestii dinaintea Războiului sau din timpul Războiului nu pot pricinui o criză de Guvern în vara lui 1917.

Adevăratele cauze ale crizei, șeful Partidului Conservator va fi dator să le explice îndată ce criza se va sfârși.

Ele sunt de altfel cuprinse în substanță în scrisoarea pe care dl Take Ionescu a trimis-o dlui Ion Brătianu mai puțin de 20 ore după moțiunea votată de Senat.

Șeful „dator să explice" nu s-a explicat niciodată, precum scrisoarea trimisă lui Brătianu n-a fost niciodată publicată. Adevărul era că, deși se menținea încă cu ifos pe poziție, de la audiența din 27 iunie, Take avea plumb în aripi. Îl simțise pe Rege în mâna lui Brătianu, și din acel moment - bineînțeles fără să o mărturisească cuiva - în loc să urmărească răsturnarea lui Brătianu, nu mai urmărea „in petto" decât obținerea Ministerului de Externe. Dacă s-ar fi ținut dârz și pe această chestiune, tot era ceva și aproape că ne-ar fi mulțumit, fiindcă noi știam că cu niciun preț Brătianu nu i-ar fi abandonat direcția politicii externe, mai ales în vremuri în care începea să se vorbească cu insistență de pace. Dar Take începuse să nu se mai ție dârz pe nicio chestiune, avea dese întrevederi cu Porcul, întrevederi despre care nu mai da seamă nici lui Cantacuzino, nici lui Greceanu. Aceștia se arătau foarte îngrijorați și ne comunicau, mie și lui Grădișteanu, îndoielile lor. „Îl pierdem pe Take", repeta melancolic Greceanu. „Eu niciodată nu voi capitula", răspundea Mișu Cantacuzino! De altminteri, lungimea crizei enerva pe toți. Armata I, reorganizată, începuse să plece la 1 iulie spre front. Puteam fi atacați de nemți în fiecare zi și să ne găsească ofensiva lor fără Guvern. Regele nu vrea să bage gâtul în jugul pe care i-l întindea Brătianu, dar nu vrea nici să se despartă de el. Harababura era generală și lumea nu pricepea de ce soarta întregii țări era legată de interesele lui Brătianu, autorul atâtor mizerii și atâtor dezastre. Situația se mai complica și prin faptul că iminența ofensivei pe frontul Siretului făcea pe generalul Averescu mai puțin disponibil pentru sarcina Guvernului. Era doar singurul nostru general...

Și astfel a trecut zi după zi, știrile urmându-se aproape din ceas în ceas, când bune, când rele. Saint-Aulaire era exasperat, noi dezesperați. În ziua de marți, 4 iulie 1917, către seară, tocmai în ziua în care apăruse articolașul din Evenimentul mai sus reprodus, veni

Greceanu la mine, cu o mutră de un cot, să mă anunțe că Take cedase lui Constantinescu și că-și retrăgea pur și simplu demisia, pe care el și Mișu Cantacuzino erau hotărâți să o menție. Avusese însă știrea din a doua mână și nu era cu totul sigur de ea. „Și jurământul, ce e cu el? - îi replicai eu - îl mănâncă câinii?". Îmi ieșisem din sărite și vedeam roșu. Totul se prăbușea în jurul meu. „Te rog foarte mult, du-te la Take și spune-i - vezi în ce stare sunt și nu gulmesc - că, dacă nu se ține de cuvânt, îi trag palme la prima întâlnire și-l scuip în obraz!". Mă congestionasem; trebuia să fi fost într-o nemaipomenită stare de surescitare, căci Greceanu, speriat, a șters-o fără să mai zică un cuvânt.

A doua zi, miercuri, cam pe la amiază, mi s-a adus vestea că Take Ionescu, care cedase în ajun, își reculesese puterile și trimisese în zori de zi la Alecu Constantinescu să-l vestească despre o nouă situație care-l punea în imposibilitatea să-și ție fagăduiala din ajun. Noua situație era o scenă teribilă pe care i-o făcuse Mișu Cantacuzino încă de cu seară, cum aflase vestea trădării - și poate și amenințările mele, care fuseseră transmise după cum se va dovedi în tragica întrevedere pe care am avut-o cu Take a treia zi, vineri, întrevedere relatată mai la vale, în toate amănuntele ei.

Abia-mi detese Grădișteanu vestea „redresării" lui Take, și iată că sosi și Mitică Greceanu, încântat: „Acum sunt sigur de Take. A avut o slăbiciune momentană ieri, explicabilă prin atâta enervare. Dar acum să-l vezi! Ai fost nedrept față de el, Argetoianu!" - „Dragă Greceanu, dacă ar fi făcut ce era să facă ieri, merita cuvintele mele?" - „Da" - „Îți mulțumesc, și ține minte!". Greceanu avea aerul să creadă criza sfârșită. Refuzul definitiv al lui Take Ionescu ducea la un Minister Brătianu pur liberal. Se spunea în oraș - raporta Greceanu - că Guvernul se va și constitui după-amiază. Am pus atunci chestia: „Dar Regele cum rămâne cu cuvântul dat?" - „Îl mănâncă porcii, ce te mai îndoiești?", replică, plin de dezgust, Ionaș Grădișteanu, depozitarul cuvântului și cinstei regale.

După dejun, un automobil trimis de Brătianu veni să ia pe dr. Angelescu, care în tot timpul crizei fusese cel mai zgomotos adversar al fostului prim-ministru. Un sfert de ceas după plecarea lui Angelescu, o ediție specială a ziarului România începu să se strige pe stradă. Am trimis să o cumpere și am avut plăcerea să citesc constituirea noului Minister Brătianu, cu dl dr. Angelescu la Lucrările Publice, încolo pe lângă foștii miniștri liberali mai intrau doi sau trei. De notat că România era ziarul Marelui Cartier și că trăiam în timp de Război sub cea mai severă cenzură. Guvernul, de fapt, după cum am aflat-o

mai târziu şi după cum se va vedea, nu era constituit, dar se lăsase ediţia specială să apară numai spre a impresiona pe Take Ionescu.

La înapoierea lui acasă am vârât lui Angelescu foaia sub nas: a protestat, că nimic nu era adevărat, că într-adevăr îl chemase Brătianu să-i ofere un minister, dar că el îl refuzase, şi că ar mai fi spus lui Brătianu că un Minister pur liberal ar fi o mare greşeală şi că el, Angelescu, n-ar primi să intre decât într-un Guvern de colaborare şi în acest caz nu la Lucrări Publice. L-am făcut atent că până atunci fusese de acord cu noi, adică împotriva unui Guvern prezidat de Brătianu, observaţie la care mi-a răspuns, enervat, că dacă însuşi Take Ionescu ceda nu putea el să fie mai intransigent. L-am tratat cum merita i i-am închis uşa în nas.

N-am mai avut curajul să întreprind nimic în acea zi; s-au mişcat însă alţii. S-au mişcat francezii, s-a mişcat Saint-Aulaire, care nu numai că voia pe Take Ionescu în Guvern, dar îl voia chiar la Afacerile Străine. Prin Rochefort (răsfăţatul Reginei şi al Prinţesei Elisabeta), prin Robert de Flers (răsfăţatul lui Simky Lahovari), Saint-Aulaire, fără să intervie direct, a adus la cunoştinţa Regelui ce dezastruoasă impresie ar face în Franţa un Guvern de partid şi lipsa lui Take Ionescu din el. George Diamandi şi prietenii săi au pus, pe de altă parte, în mişcare pe ruşi şi o delegaţie a sovietelor de la Socola s-a dus la generalul Scerbacev[98] să-i ceară să intervie pe lângă Rege împotriva lui Brătianu. Ca să scape de nebuni, generalul a promis, dar demersul n-a fost făcut; l-a împiedicat Poklevski, trimis de Brătianu pe capul lui să-l oprească. Regele a aflat totuşi despre mişcarea ruşilor, şi poate că şi frica bolşevicilor de la Socola să-l mai fi ţinut ceva în frâu, de nu s-a dat complet pe mâna lui Brătianu în acea zi.

La ora 7 seara, Brătianu în persoană, cu tot refuzul de dimineaţa, s-a dus din nou la Take Ionescu şi a început cu următoarele cuvinte: „Majestatea Sa Regele m-a însărcinat să reconstitui Guvernul şi mi-a spus că doreşte ca noul Guvern, ca şi cel vechi, să fie un Guvern de colaborare cu d-ta şi cu partidul d-tale. Am întrebat pe Majestatea Sa dacă această colaborare este o condiţiune sau o dorinţă. Majestatea Sa mi-a răspuns că nu era o condiţiune, ci numai o dorinţă. Cu această precizare am primit însărcinarea, şi iată-mă la d-ta, fiindcă aş fi foarte fericit să împlinesc dorinţa Regelui, care e şi a mea". Pe când Brătianu vorbea, Take schimba feţe-feţe. Vasăzică, două săptămâni şi mai bine de luptă repuneau lucrurile la punctul de unde se plecase.

[98] Generalul Scerbacev înlocuise pe generalul Zaharov în capul trupelor ruse de pe frontul românesc şi sosise de la Petrograd odată cu Brătianu şi cu Poklevski (re-numit în post) la începutul lui mai 1917. Legăturile dintre Poklevski şi Brătianu nu s-au desfăcut decât prin moartea acestuia din urmă.

Sigur pe situaţie, Brătianu nu ceda nimic. Un ceas şi mai bine l-a torturat pe Take, fără să-i făgăduiască nimic precis. La pace, foarte probabil..., că va merge şi el, Take, la Paris, la negocieri, dar trebuie văzut... Ministerul de Externe... de ce nu?... Dar nu acum... mai târziu... se va vedea... şi aşa mai departe.

După ce l-a sucit şi l-a răsucit în toate felurile, după ce a simţit că l-a frânt, Brătianu l-a părăsit fără să aştepte răspunsul lui, imediat, prevenindu-l că va veni a doua zi dimineaţa să-l ia. De fapt, Take fusese înfrânt şi ar fi recunoscut-o pe loc. A doua zi a cerut lui Brătianu să mai vadă pe Rege - probabil ca să-şi dea mai bine seama cum se calcă cuvântul dat - şi seara tot Iaşiul ştia că Take cedase pe toate punctele, că încercarea de a înlătura pe Brătianu din fruntea Guvernului detese greş şi că... nimic nu se schimba în regimul fericitei noastre ţări. Îmi părea aproape şi mie bine că se sfârşise comedia. Pornisem o acţiune cu încredere mai mult în alţii decât în mine însumi, pe drum pe aceşti „alţii" i-am pierdut unul câte unul.

Vineri am avut vizita lui Pascal Toncescu, dis-de-dimineaţă. Venea să-mi propuie din partea lui Take Ionescu o Legaţie - şi lui Ionaş Grădişteanu un portofoliu. „Take nu mai putea, înţelege şi tu, criza trebuie să ia sfârşit, făcea Brătianu Ministerul (Guvernul) fără noi". Am răspuns lui Pascal că propunerea pe care mi-o făcea Take dovedea că pierduse nu numai bunul-simţ, dar chiar toate simţurile, în tot cazul pe al ruşinii. Cum putea el să creadă că era să mă vând? Mă judeca după el însuşi - şi greşea. „În ce priveşte pe Grădişteanu, te sfătuiesc să nici nu-i spui, că te cârpeşte! Toncescu m-a părăsit deprimat, mărturisindu-mi că nici Mişu Cantacuzino, nici Greceanu nu voiau să intre în Guvern. Abia plecase şi a venit Grădişteanu; i-am povestit vizita şi propunerea lui Toncescu. Spre marea mea mirare, nicio indignare la Ionaş, ci cu un calm care nu corespundea situaţiei: „Cum vrei să primesc? Atât ar mai lipsi! Niciodată!". Era prea cinstit ca să facă o porcărie, dar regreta vizibil că îi scapă un portofoliu cu care, săracul, nu trebuia să se mai întâlnească niciodată.

Pascal Toncescu s-a înapoiat la mine un ceas după ce plecase. Situaţia era foarte încurcată, pretindea el; Take nu voia să intre în Guvern fără Mişu Cantacuzino şi Mitică Greceanu, iar aceştia doi nu voiau să primească Minister fără dezlegarea mea de cuvântul dat. În fine, Take voia cu tot preţul să-mi vorbească. Pascal fusese trimis să mă întrebe dacă n-aş fi dispus să mă întâlnesc chiar în acea zi cu Take la Mişu Cantacuzino. Vor fi prezenţi şi Cantacuzino, şi Greceanu. Am primit; mă gândeam că toată afacerea nu se putea

termina mai bine decât cu câteva cuvinte bine simțite pe care eram hotărât să le spun lui Take în față. Am cerut însă să fie prezent și Grădișteanu. Îmi trebuia un martor. Întâlnirea generală a fost fixată pentru ora 3, la Mișu Cantacuzino acasă.

Am urcat pe jos, pe la trei fără un sfert, coasta spre strada Tăutu. Era cald; pe stradă nimeni, se auzea numai zbârnâitul muștelor și sub arșița de iulie care dogorea peste tot, îmi simțeam vinele cum se bat. Eram într-adevăr emoționat: era prima mea luptă politică personală, și pentru întâia dată simțeam că-mi fuge terenul de sub picioare. Mă așteptam la o întâlnire neplăcută; pe lângă scârbă, îmi era și milă de mizeria morală pe care trebuia să o întâmpin. Știam că cea mai bună apărare - mai ales când n-aveai ce apăra - era atacul, și mă așteptam să fiu atacat. Îmi preparam riposte, îmi drămuiam muniția și, cu toată emoția care mă cuprinsese, am izbutit până în cele din urmă să-mi stăpânesc nervii. Mă așteptam la toate, numai la ce am găsit nu!

Au trecut câțiva ani de atunci și totuși îmi stau toate înaintea ochilor, parcă le-aș trăi chiar în clipa în care scriu. Văd casa dărăpănată, clădită pe muchie de deal, cu intrarea de-a dreptul pe stradă și agățată de trotuar ca să nu alunece de vale, văd scara dreaptă ce se sfârșea într-un antreu întunecos, care servea și de sală de mâncare, văd petele de pe masă, căci era încă masa pusă, văd fiecare mobilă din biroul lui Mișu - la stânga - văd canapeaua între ferestre, de pe care nu m-am mișcat trei ceasuri bătute, văd pe fiecare cum era îmbrăcat și văd mutra pe care a făcut-o fiecare. Erau acolo, când am sosit, Greceanu, Ionaș Grădișteanu, Nicu Lahovari (Țoțoi) și Pascal Toncescu, deja strânși în jurul lui Mișu Cantacuzino. Take nu venise încă. Atmosferă grea. Mișu Cantacuzino m-a luat numaidecât la o parte să mă roage „să fiu calm" față de Take și m-a asigurat încă o dată că el, Cantacuzino, se consideră legat de cuvântul dat și nu intră în minister. Bietul Mișu, nedibaci ca întotdeauna, avea aerul să-mi cumpere „calmul" față de Take Ionescu prin făgăduiala de a nu intra în Guvern. În realitate nu fusese la el calcul, ci numai lipsă de pricepere. I-am făgăduit cu atât mai ușor să fiu calm, cu cât perioada de excitare din zilele precedente trecuse și făcuse loc unei stări de nemaipomenită scârbă, în care aș fi fost incapabil de orice violență, fie și numai de una verbală. Abia terminase, a sosit și Take.

S-au dus toți să-l primească și am rămas singur cu Grădișteanu în biroul lui Mișu, pe când alături în salon Take era pus în curent cu „situația" și prevenit că nu va fi ucis, nici schilodit. După câteva minute au venit toți în birou; Take a intrat spunând: „Ei, ce vreți, așa e viața, și timpurile sunt grele", evitând să ne întindă mâna, de frică

să i-o refuzăm pe a noastră. Cantacuzino uitase într-adevăr să aranjeze și chestiunea mâinii. Grădișteanu și cu mine nu scoteam nicio vorbă. Take a înaintat atunci spre mine cu aceste cuvinte: „Bate-mă, înjură-mă, scuipă-mă în obraz - e dreptul d-tale - căci orice ar fi, eu intru în Guvernul lui Brătianu". Și s-a așezat pe un scaun în fața mea. Era foarte emoționat; roșise până la rădăcina nasului, vocea îi cam tremura și colțul buzelor din stânga îi tremura într-un spasm pe care nu-l putea domina. E singura dată în care am văzut pe fața lui Take o expresiune de necaz, aproape de răutate. Cei de față se uitau unul la altul, în tăcere, cuprinși și ei de scârbă nemărturisită. Nimeni nu pricepea de ce acest om, care cu câteva zile înainte era încă stăpân, dacă nu pe situație, cel puțin pe sine însuși, căzuse atât de jos, încât se prăvălea din umilire în umilire. Se umilise înaintea Regelui, se umilise înaintea lui Brătianu, acum se umilea și în fața mea și a lui Grădișteanu, în fața prietenilor săi. Cei care vor citi rândurile acestea vor crede poate că am exagerat. Din martorii oribilei scene Grădișteanu, Cantacuzino și Greceanu au murit fără să lase mărturia lor. M-am gândit să o iau pe a lui Pasacal Toncescu și pe a lui Nicu Lahovari și poate că o voi face-o, sub o formă oarecare. Pentru moment, jur aci pe ce am mai sfânt că n-am inventat nimic, că n-am adăugat sau schimbat o vorbă din câte s-au spus în acea zi. Întreaga scenă îmi va rămâne întipărită în minte până la moarte.

Ce puteam spune acestui om prăbușit în mizeria lui morală? „Domnule Take Ionescu, nu te voi bate și nu te voi scuipa. Soarta te pedepsește mai crud decât aș putea-o face eu. Nicu Filipescu fiind mort, acest Război putea fi Războiul d-tale. Puteai ieși din el sus de tot, pe un piedestal. Ai preferat să te bagi slugă la Brătianu, din lașitate, și în loc să te urci pe un piedestal, să te tăvăli în mocirlă. Treaba dumitale. Noi te plângem, nu te urâm". După un minut de tăcere - Take nu răspunsese decât printr-un gest al mâinii - m-am sculat să plec. Atunci numai, parcă ieșit dintr-un vis, m-a oprit. „Poate că mă judeci cu prea multă severitate, dar din punctul d-tale de vedere cu toată dreptatea. Numai că am și eu punctul meu de vedere, care justifică actul pe care-l fac". Apoi a început să-mi explice că Brătianu făcea Guvernul în toate cazurile, cu sau fără el, că el nu putea dezerta de la datorie, că dacă Cantacuzino și Greceanu pe care îi voia cu toată insistența persistau în refuzul lor, va găsi patru din foștii săi prieteni - căci obținuse patru portofolii, și ochii i se luminau de bucurie pentru acest succes - patru prieteni care vor fi încântați să fie miniștri. În interesul meu (asta era bună) mă ruga să dezleg pe Cantacuzino și pe Greceanu de cuvântul dat, ca să poată rămâne în

Guvern. La aceste cuvinte, Cantacuzino a sărit ca ars şi a început să vocifereze că cuvântul lui era cuvânt, că el nu şi-l calcă pentru nimic în lume, că nimeni nu putea să-l dezlege şi câte altele. Greceanu s-a mulţumit să declare că el va face ce va face şi Mişu Cantacuzino şi că în nici un caz nu va intra fără dânsul în Guvern.

Şi astfel se încinse o discuţie între ei. Mişu, furios, ieşi din birou, Take, Greceanu, Pascal Toncescu, după el, trecură cu toţii în salon şi timp de mai bine de o oră se certară ca la uşa cortului. Din când în când venea Pascal Toncescu, făcând pe omul de legătură, la noi şi ne cerea, ştergându-se de năduşeală, să intervenim şi noi pe lângă Mişu Cantacuzino să-l convingem să intre în Guvern. Atât ne mai lipsea! Bineînţeles, am trimis pe Pascal la plimbare, şi lui Grădişteanu, şi mie, cât eram de necăjiţi, ne venea să râdem de sinistra farsă ce se juca în jurul nostru. În fine, toată banda a revenit în birou. Take ne-a rugat încă o dată să dezlegăm pe prietenii noştri de jurământul făcut. Era ceva comic în această cerere făcută de unul care se dezlegase singur, dar care recunoştea că legătura era valabilă pentru alţii - era ceva profund penibil în atitudinea lui Cantacuzino şi a lui Greceanu, care făceau pe grozavii, pe oamenii cuvântului dat, dar care mureau de frică ca nu cumva să rămână de căruţă. Dintr-o privire mă înţelesesem cu Grădişteanu, dar ne-am făcut şi noi cheful să-i fierbem câtăva vreme în oală seacă.

În fine - se apropia de ora şase - m-am sculat şi am declarat solemn, în numele meu şi al lui Grădişteanu, că consideram, din cauza împrejurărilor, pe domnii Mişu Cantacuzino şi Dimitrie Greceanu dezlegaţi de jurământul făcut şi de cuvântul dat de a nu intra într-un Guvern prezidat de Ion Brătianu. Greceanu a răsuflat uşurat, ne-a însoţit până jos la scară, pe Grădişteanu şi pe mine, căci bineînţeles am plecat numaidecât după dezlegare şi ne-a oferit automobilul lui, pe care iarăşi bineînţeles că l-am refuzat. Mişu Cantacuzino abia ne-a întins mâna şi tot repeta: „Nu, nu, nu!". Ceea ce nu l-a împiedicat să primească Ministerul Justiţiei mai departe.

Soluţionată în principiu, criza a mai durat câteva zile. S-au tocmit boierii pe mărunţiş. Take Ionescu n-a obţinut Externele, dar a obţinut titlul de vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri, aşa încât problema interimatului Preşedinţiei se rezolva în favoarea sa tocmai în momentul când Brătianu urma să nu mai plece din Iaşi, până la demisia Guvernului în ianuarie 1918. Cantacuzino şi Greceanu au rămas şi în noua formaţie în care a mai intrat Delavrancea la Industrie şi Titulescu (Benjaminul lui Take) la Finanţe, primul în locul lui Istrati, care a rămas pe dinafară, cel de-al doilea în locul lui Victor

Antonescu, care a fost trimis ministru la Paris. Doctorul Angelescu a fost împăcat cu postul de ministru în Statele Unite - unde trebuia să facă numai o scurtă şi caraghioasă apariţie -, iar Take a mai obţinut două posturi tot în diplomaţie, Tokio pentru Nicu Xenopol şi Lisabona pentru frate-său Victor Ionescu, fără să-şi de seama că-i trimitea pe amândoi la moarte[99].

Cu prilejul constituirii noului Minister (Guvern), Brătianu a dat o nouă dovadă de făţărnicia pe care o punea în mai toate actele sale. Fusese o criză nemaipomenită, Guvernul fusese căzut prin desfacerea colaborării; pentru toată lumea, mulţumită trădării lui Take Ionescu şi nerespectării cuvântului dat din partea Regelui, Brătianu reuşise să-şi alcătuiască un nou Guvern şi totuşi pentru dânsul toată afacerea se reducea la o completare a Ministerului (Guvernului).

Mişcarea din 12 iulie 1917 a publicat într-adevăr următoarea notă prin care a anunţat formarea noului Guvern:

În urma demisiunii prezentate de dnii miniştri de la departamentele Industriei şi Comerţului, Finanţelor şi Războiului, în Monitorul Oficial de astăzi a apărut decretul prin care aceste dimesiuni sunt primite făcându-se următoarele numiri: (Urmează numirile mai sus arătate).

Exact aceeaşi procedură a fost adoptată şi în Monitorul din 11 iulie 1917, la care se referă notiţa Mişcării. Criza a fost oficial escamotată, ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic. Şi în manualele de istorie care vor instrui generaţiunile viitoare se va vorbi de unanimitatea opiniei publice, care în tot cursul Războiului a susţinut Guvernul lui Ion I.C. Brătianu.

Păcat că această unanimitate a înfrânt-o tocmai ziarul lui Take Ionescu, Evenimentul, şi tocmai a doua zi după „reconstituirea" Ministerului (Guvernului) de colaborare, prin publicarea interpelării lui Ionaş Grădişteanu, apărută în numărul acelui ziar din 12 iulie 1917, deşi acelaşi Take Ionescu declarase aceeaşi interpelare „inoportună" la începutul crizei!

Până să nu cadă perdeaua după actul de trădare al lui Take, imediat după publicarea listei noului Guvern, şapte din cei zece senatori care semnaserăm declaraţiunea din 30 mai ne-am întrunit la mine acasă şi am hotărât să citim, în momentul în care Guvernul se va prezenta Parlamentului, următoarea întâmpinare pe care am semnat-o toţi:

Credincioşi ideilor care ne-au călăuzit în declaraţiunea noastră din

[99] Nicolae Xenopol a murit la Tokio, în urma unei operaţii, la 18 decembrie 1917. Victor Ionescu a murit în septembrie 1917, în drum spre Lisabona.

30 mai trecut şi nestrămutaţi în hotărârea noastră de a lupta pentru regenerarea vieţii politice din această ţară, protestăm din toate puterile noastre împotriva alcătuirii imorale a actualului Guvern şi luăm angajamentul în numele tuturor amicilor noştri de a lupta fără preget şi pe toate căile împotriva lui. Mârşava călcare de cuvânt şi escrocherie de vot în chestia Reformelor, adusă la îndeplinire graţie celor mai înalte complicităţi, aduc cea mai strălucită probă că întreg rostul nostru politic e aşezat pe putregai. Opera de curăţire şi de reînnoire se impune ca un imperativ categoric. Glasurile noastre nu trebuiesc numărate în această incintă: suntem puţini la număr, dar vorbim în numele întregii opinii publice cinstite din ţara noastră. Valul care va curăţi tot nu va porni din adunările întocmite în majoritatea lor din agenţii veroşi, secheştrii[100] *şi slugile Guvernului aleşi de prefecţi; el va porni de aiurea şi în ziua când va porni, dv. care sunteţi fiecare creatura altuia veţi avea să daţi socoteală de batjocorirea ţării şi a neamului, de delapidarea avutului şi cinstei lor.*

Ziua trezirii noi o vom pregăti-o pe toate căile şi prin toate mijloacele - şi o aşteptăm cu încredere.

Guvernul nu s-a prezentat însă Parlamentului, aşa încât n-a avut norocul să asculte aceste politeţi.

Prima mea acţiune politică, prima mea acţiune condusă numai de mine s-a încheiat astfel printr-o totală înfrângere. Această înfrângere a fost însă punctul de plecare pentru o carieră pe care nu-mi aparţine mie să o judec, dar pe care mulţi au considerat-o strălucită. Ea a fost o şcoală care m-a învăţat să nu mă încred în alţii, fie cât de sus puşi, şi să mă bizui numai pe propriile mele puteri. Până la Iaşi nu făcusem politică decât în subordine; deşi, ca ales în opoziţie, ca preşedinte al Cercului de Studii şi, în ultimul an, ca secretar general al Partidului Conservator, fusesem în primele rânduri ale luptelor date, nu avusesem însă comanda definitivă a acţiunii. Acum, trecusem şi prin această încercare şi-mi simţeam aptitudini şi pentru posturile de totală răspundere. Poate că a fost mai bine că n-am reuşit atunci; aş fi făcut parte dintr-un Guvern de regenerare, care n-ar fi regenerat nimic, căci împrejurările nu permiteau acţiuni revoluţionare - şi m-aş fi ars. Am putut aştepta astfel timpurile mai prielnice din 1920, şi atunci m-a ars Averescu. Dacă tot trebuie să fii ars, e însă mai bine să te ardă altul decât să te arzi tu singur!

[100] Guvernul numise o droaie de parlamentari majoritari secheştri ai averilor străine, cu lefuri mari.

Vizitele apostolilor străini: Albert Thomas, Vandervelde, generalul american • Sosirea vountarilor ardeleni din Rusia • Reluarea luptelor pe front • Rușii nu se bat • Mărăști/Mărășești • Plec la Odessa • Fuchs și Bujor • Execuțiile sumare • Politica la Odessa.

Două luni de încordare obosiseră opinia publică, darmite pe mine. Simţeam nevoia unei destinderi; Războiul mi-o aduse mai iute decât aş fi vrut. Lunga perioadă de linişte pe front, ce ţinuse mai bine de şase luni, ne detese răgazul să încercăm, odată cu refacerea armatei şi o premenire a moravurilor publice şi a personalului politic. Încercarea noastră detese însă greş, după cum s-a văzut. Nu am izbutit nici măcar să ridicăm Dreptatea pe cârje, şi a trebuit să o lăsăm cum o găsisem, la pământ şi în zdrenţe. Din fericire pentru ţară refacerea armatei, luată din mâna politicienilor, a reuşit mai bine şi peste toate aşteptările; în doi ani de îmbelşugată Neutralitate, Brătianu şi creaturile sale nu făcuseră nimic - în şase luni şi cu toate greutăţile vremii de război, Comandamentul nostru român şi Misiunea franceză au făcut tot.

Pregătirea armatei noastre pentru ofensivă făcea parte dintr-un plan general, hotărât de Aliaţi, de aci neprecupeţitul ajutor care ni s-a dat în tot cursul primăverii 1917. După dezastrul românesc, frontul oriental se liniştise şi nemţii profitaseră de această linişte pentru a transporta importante forţe de pe frontul de est pe cel de vest. Pentru a da Aliaţilor superioritatea de forţe necesară unei lovituri decisive, trebuia cu tot preţul descongestionat frontul occidental german şi pentru aceasta pornită ofensivă generală din partea ruşilor şi a noastră pe frontul oriental. Iată de ce Revoluţia rusească fusese privită la început cu simpatie în Franţa şi în Anglia, unde anturajul Ţarului era bănuit de germanofilie şi frica unei păci separate a Rusiei, constantă. Revoluţia, pusă la cale de cadeţi cu lozinca războiului până la victorie completă, însemna pentru Aliaţi nu numai fidelitatea Rusiei, dar ofensiva imediată şi generală pe frontul de est atâta vreme adormit.

La Petrograd, mai ales după ce Kerenski s-a proclamat şeful armatei, o ofensivă în stil mare a fost pregătită în Galiţia. Condusă de Brussilov, ea s-a declanşat la început cu un deplin succes. Bieţii

Aliați au făcut ce au putut ca să ajute pe ruși. Le-au trimis arme și munițiuni cât au putut, le-au trimis generali să-i sfătuiască și animatori politici să ridice moralul combatanților pe front și pe al nemulțumiților de acasă. Din toate aceste bunătăți ne-am înfruptat și noi - mai ales din arme și muniții: am căpătat în fine și noi „unelte" și ne-am putut înfățișa cu ele vrăjmașului, cu care ne-am găsit astfel în condițiuni de egalitate, cel puțin în ce privea armamentul și echiparea. Dar pe lângă arme și muniții am avut parte și de animatori, oameni plini de bunăvoință, dar care nu pricepeau nimic în rosturile noastre, ca și în ale ruseşti. Aceşti onorabili misionari n-au izbutit bineînțeles să schimbe în nimic stările pe care le-au găsit: nici la ruși în bine, nici la români în rău!

Vizitele și cuvântările lor au fost însă o adevărată distracție pentru noi, cei din Iași, atât de lipsiți de spectacole de când încetase tifosul exantematic.

Cel dintâi venit a fost Albert Thomas. Aliații, plini de tact, aveau grijă să trimită în Rusia revoluționară, în care sovietismul marxist încolțise deja, numai socialişti, socialişti tricolori și războinici, bineînțeles. Și așa am avut și noi parte de ei. Albert Thomas fiind primul trimis al „poporului" francez, de când fuseseră încolțiți în Iași a fost primit cu delir. La platitudinea noastră naturală față de străini se adăuga acum o sinceră gratitudine pentru cei care nu ne uitaseră în nenorocirile noastre. Tocmit de Brătianu la Petrograd, Thomas a fost exact la întâlnire, și ne-a sosit în ziua de 15 mai.

L-am primit ca pe un rege. Ședință solemnă a Camerei întrunite cu Senatul, revistă militară la Hârlău, serată elegantă - pe cât se putea la Iași - la Maruca Cantacuzino cu admirabilul și inevitabilul George Enescu. Un fel de Trancu-Iași cu barbă, dar și fără burtă, stimabilul Thomas, orator de răscruci, ne-a făcut la Cameră elogiul Revoluției ruseşti, pe care a ridicat-o deasupra celei franțuzești; la Hârlău, în fața trupelor, elogiul soldatului român, pe care l-a ridicat deasupra soldatului francez, și la Maruca - pentru exasperarea lui Saint-Aulaire - elogiul femeii române, pe care a ridicat-o în brațe și a sărutat-o în carnea și în oasele Marioarei Ventura. De la Iași și de la Albert Thomas se trage nenorocitul obicei al ședințelor parlamentare festive în onoarea primului venit străin, obicei de care urma să se abuzeze atât după Război. Pe front, dl Thomas a fost dus și în liniile ruseşti, dar acolo succesul d-sale a fost foarte relativ, oamenii nu pricepeau mai mult ca ai noștri, dar nu mai era nimeni care să le comande: ura! și oamenii au tăcut și au rumegat mai departe semințe de floarea soarelui.

În orice lucru, primul pas e mai greu. După Albert Thomas ne-au venit pe rând Vandervelde, Massaryk (Garrique) și un american, generalul Hugo Scott. Pe toți i-am primit cu ceremonialul stabilit pentru Albert Thomas - afară de Massaryk, în care Brătianu vedea probabil un eventual concurent de milogeală sau un om și mai slab și mai nenorocit ca el, sau poate fiindcă nu vrea să supere pe Czernin! Fapt e că Massaryk (Garrique) a fost primit „privatim" împreună cu fâșia de om care îi purta umbrela și se prezenta cu modestie: Beneș. Pentru Vandervelde și pentru generalul american a trebuit să înghițim însă protocolul întreg, pentru Vandervelde mai multe discursuri în limba belgiană și franco-română, iar pentru generalul Scott numai două, al său și al lui Take Ionescu, pe englezește. Am auzit pentru prima dată, cu acest prilej, pe Take vorbind englezește. A fost penibil și îngrozitor, citea cu un accent de șvab crescut la Pátras - pronunța, între altele, toate th-urile „ză". Zicea de exemplu „zăvor" pentru „the world" (lumea) și alte monstruozități. Încă o reputație pierdută: ani de zile fusesem pisați cu englezeasca lui Take!

Pe front, generalul americo-scoțian a avut același succes, nul, ca tovarășul Vandervelde; în schimb a avut mult succes Vopicka drotoșul - diplomat, care se oprea în fața fiecărei companii, scotea din buzunar o batistă care înfățișa steagul Uniunii, striga de trei ori: hip, hip, hurra! și împărțea apoi cu duzina batiste identice cu cea fluturată. Oamenii se băteau pe ele, și deveneau pe loc războinici.

E de neînțeles pentru ce s-au cheltuit bani - și se cheltuiesc încă cu fiecare prilej - pentru asemenea mascarade. Se zice că pentru a impresiona masele. Dar masele nu se lasă niciodată impresionate de ceea ce nu pricep, și ce pot pricepe oameni inculți despre Albert Thomas sau un Vandervelde, a căror existență o ignorează și a căror personalitate o pot situa tot atât de puțin cât pot lega noțiuni străine, auzite pentru prima dată, de atât de limitatul lor patrimoniu ideologic. Dar dacă nu pentru a impresiona masele, atunci pentru cine și pentru ce? Straturile superioare, care pricep și judecă, primesc întotdeauna pe acești soli ai îndepărtatelor prietenii cu un surâs, și aplauzele și ovațiunile trec când se ivesc pe deasupra capului inutil al trimisului și se îndreaptă acolo unde sunt sau ignorate sau prețuite după meritul lor. Căci nu manifestările zgomotoase cimentează prietenia între două națiuni, ci cu totul alte elemente.

Dacă vizitele apostolice ale socialiștilor propăvăduitori de război n-au ridicat valuri de entuziasm în afară de incinta Parlamentului, sosirea voluntarilor ardeleni din Rusia, pe la începutul lui iunie, a provocat în toate straturile poporului o adâncă emoție. Tot în vederea

reluării ofensivei, Aliații obținuseră de la ruși eliberarea prizonierilor austrieci de origine română. Erau mulți, căci batalioanele și regimentele românești de sub pajura Habsburgilor trecuseră în masă la ruși, îndată ce ajunseseră pe front. Din aceşti prizonieri s-au format batalioane de voluntari pe care rușii le-au echipat și le-au trimis în Moldova. S-au adunat astfel peste 8 000 de soldați și aproape 400 de ofițeri care au fost concentrați între sfârșitul lui mai și începutul lui iunie, la Hârlău, și puși sub comanda generalului Marcel Olteanu, pe atunci colonel.

Țin minte cum a venit Mihai Popovici la mine, îmbrăcat într-o biată uniformă de locotenent de infanterie, să-mi ceară o scrisoare pentru Olteanu ca să-l primească și pe el concentrat nu știu pe unde, de la începutul Războiului, în Corpul voluntarilor ardeleni. Fratele Mihai era pe atunci o blajină și modestă făptură și nimic nu anunța într-însul strălucita carieră pe care această brașoavă politică trebuia să o parcurgă după Război.

Generațiile de după Război nu pot să-și închipuie ce însemnau pentru noi, înainte de război și pe vremea războiului, Ardealul și ardelenii. Îmi reamintesc că într-o zi posomorită de iarnă - în acel teribil ianuarie 1917 - urcam dealul Copoului pe când un pâlc de tineri elevi ai Școlii Militare îl cobora, cu arma la umăr, cântând „Noi vrem Ardealul"... M-au podidit lacrimile pe loc și am început să plâng ca un copil. Sunt o fire puțin sensibilă, și această mărturisire a mea e valabilă pentru întreaga mea generație, ca și pentru cele care m-au precedat. Am asistat la intrarea trupelor noastre în București, după victorie în 1918, și a fost și asta ceva, dar afirm aci că voluntarii ardeleni au fost primiți în Iași cu mai multă căldură, cu mai multă dragoste, cu mai mult entuziasm decât soldații români în capitala țării curățită de cotropitori.

La București, fericirea a fost mare, dar la Iași ardelenii au simbolizat pentru noi nădejdea și aspirațiunile unui neam care-și uitase și nădejdile și aspirațiunile... Avântul cu care au fost primiți ardelenii în Moldova umilită a fost imens. În Piața Unirii, după depunerea jurământului, ardelenii amestecați cu ai noștri au cântat „Deșteaptă-te, române" și Imnul național; lumea urla și plângea. Deodată a apărut pe soclul lui Vodă Cuza un tânăr blond și chipeș în uniformă de ofițer și vorbele lui înaripate se așterneau de la înălțime peste capetele descoperite. O adâncă emoțiune cuprinsese mulțimea răscolită de un singur gând, de o singură simțire. Sufletele oamenilor, câți erau adunați acolo, se topiseră într-un singur suflet colectiv. Un mare talent, un extraordinar talent se revela românilor: numele lui

Deleu flutura pe toate buzele. Deleu! L-am regăsit după război, în veston și în afaceri... Pleoștit, umil sau îndrăzneț după conjunctura momentului, își pierduse în anticamerele ministeriale glasul de trâmbițaș de pe soclul lui Cuza. În realitate dânsul nu se schimbase întru nimic, se schimbase numai optica noastră, și încetul cu încetul am început să ne obișnuim cu oamenii și să-i vedem așa cum erau. Dar la Iași îi vedeam așa cum i-am dorit noi să fie. Înainte de Unire, numai Ion Brătianu cel bătrân a cunoscut pe ardeleni...

Turneurile animatorilor, manifestările patriotice, batalioanele de ardeleni reprezentau numai o parte simbolică în pregătirea ofensivei de pe frontul nostru. Chiar batalioanele de ardeleni, căci nu putea fi vorba să fie băgate în luptă: orice voluntar ardelean căzut în mâinile vrăjmașilor ar fi fost împușcat pe loc ca dezertor austriac găsit cu armele în mână împotriva „patriei" sale. Adevărata pregătire a ofensivei s-a făcut pe tăcute și pe nevăzute, îndărătul frontului pentru Armata a II-a, în regiunile speciale de concentrare pentru Armata I. La sfârșitul lui iunie, armata noastră, reorganizată era gata. O armată numeric aproape egală cu armata reală de la începutul Războiului, dar echipată și înzestrată cu uneltele cele mai noi de luptă. Mitraliere, puști-mitraliere, tunuri grele și ușoare, muniții - aveam acum de toate. Și alt spirit în armată. Numai un amor propriu rău înțeles a împins pe unii să tăgăduiască meritul care revine în această miraculoasă refacere Misiunii franceze. Nu e nicio rușine să înveți de la altul care știe ceea ce tu nu știi, mai ales când înveți bine și când acela care te învață o face cu dragă inimă. Francezii ne-au arătat drumul: pe acest drum ai noștri au mers cu capul sus la izbândă.

Partea slabă în planul de ofensivă de pe frontul nostru o reprezentau rușii. Armatele noastre și ale lor se țineau de mână și linia frontului era păzită de-a valma, pe sectoare, de trupe române și de trupe ruseşti. Moralul trupelor ruseşti, pe front, nu era încă complet stricat; plecau mulți acasă „în concediu", dar soseau zilnic și mai mulți din Rusia. Convoaiele de aprovizionare funcționau ca și în trecut, fără greș. Pe la jumătatea lui aprilie, Gucikov, cel dintâi ministru de Război al Revoluției ruseşti, inspectase frontul nostru, căutase să ridice moralul oamenilor și ne asigurase... de tot concursul său. Purtarea trupelor ruseşti rămânea totuși o mare necunoscută în pregătirea ofensivei noastre.

Armata I n-a fost gata decât la sfârșitul lui iunie când a și fost pornită spre sud, în direcția Mărășeștilor, sub comanda generalului

Christescu; din această cauză ofensiva noastră a cam întârziat şi s-a produs numai după ce a lui Brussilov în Galiția fusese oprită şi dăduse chiar înapoi. Iată pentru ce şi acțiunea noastră, mai întâi ofensiva la Mărăşti (24 iulie), a trebuit să fie schimbată în una defensivă (Mărăşeşti 6-12 august), cu atât mai vârtos cu cât trupele ruseşti n-au ținut piept vrăjmaşului nici pe frontul nostru.

Criza politică încheiată la 12 iulie prin constituirea noului Minister Brătianu îmi istovise puterile şi mă simțeam într-o stare de prostrație nervoasă care ar fi cerut puțină distracție. O deplasare din Iaşiul puturos ar fi fost bine-venită - a trebuit să renunț însă la o foarte ademenitoare invitație la Roznov (unde familia Economos se instalase, după iarna petrecută în Odessa), fiindcă nu puteam părăsi Iaşiul. Relațiunile mele cu miniştrii, chiar cu Greceanu, se răciseră de pe urma crizei, aşa încât nu mai eram în curent cu toate, mai ales cu cele din sferele armatei. Cred, de altminteri, că nici miniştrii - afară de Brătianu - nu aveau preciziuni asupra declanşării mişcărilor militare. Ştiam că reanimarea frontului era iminentă, că acțiunea urma să fie decisivă pentru situația liniilor noastre de apărare, n-aveam însă nicio încredere în trupele ruseşti şi mai ştiam că Guvernul trimitea pe capete pe parlamentari în Rusia - birourile şi câțiva deputați şi senatori, şi plecase din nou la Cherson - dovedind astfel cât de precară considera poziția Iaşilor.

În asemenea condițiuni nu mă puteam mişca din loc. La Odâssa nu vroiam să plec decât în ultimul moment, luându-mi tot bagajul, adică două-trei geamantane. Aiurea, în Moldova n-ar fi fost prudent, ceasul plecării putând suna în orice moment. Am rămas deci nemişcat în Iaşi până la sfârşitul operațiunilor de pe front, în septembrie.

Frigurile ofensivelor noastre le-am resimțit în Iaşi înainte chiar ca ele să reînceapă. Zvoniştii s-au dat la jocul lor şi toate mişcările de trupe la sudul unei linii trase de la Adjud la Tecuci erau zugrăvite cu culorile unor sângeroase atacuri, până au început comunicatele, foarte laconice de altminteri, pe care căutam să le completăm cum puteam şi noi. Când au sosit primele ştiri cu succesele dinspre Oituz, nu ne-a venit să credem. Aşa ne obişnuisem să mâncăm bătaie încât nu îndrăzneam să sperăm mai mult decât o îndârjită rezistență; ne-am fi mulțumit cu un real „pe aici nu se trece" şi iată că ni se anunța acum că Armata lui Averescu a pornit spre București (absolut aşa) şi că Mackensen va fi învăluit pour de bon de data asta. Au venit apoi ştirile opririi ofensivei, apoi - una caldă, una rece - luptele de pe tot frontul, pe Siret, la Mărăşeşti. În toate aceste lupte nu am fost amestecat nici de aproape, nici de departe. N-am ştiut mai mult despre ele decât orice cetățean de pe strada Lăpuşneanu.

N-am nimic de însemnat asupra lor în amintirile mele, am constatat şi eu că cu cât eşti mai vecin de teatrul de război, cu atât informațiunile pierd din importanță şi sunt mai lipsite de plasticitate. Parizienii au ignorat multă vreme amploarea victoriei de la Marna, tot aşa şi noi am aflat abia mai târziu la Odessa minunile trupelor noastre la Mărăşti şi la Mărăşeşti. Cât am stat la Iaşi n-am ştiut exact decât un singur lucru: că nemții nu putuseră să ne străpungă frontul.

Cele două luni de arşiță petrecute între zidurile încinse ale Iaşiului mi-au părut nesfârşite. Cu căldura ne-am mai fi împăcat noi, căci la urma urmelor nu era mai cald ca în luna lui Cuptor la București, dar mai erau şi altele. Pe lângă căldură şi pe lângă enervarea provocată de nesiguranța momentului mai era şi reacțiunea murdăriei, a prafului, a setei, a muştelor ce ne copleşeau din toate părțile. O baie devenise o afacere grea, căci începuse să ne lipsească apa; merindele ne soseau într-un astfel de hal încât ne apuca scârba la masă, iar băuturi răcoritoare nu se găseau nicăieri.

Năduşeam, şi nu puteam măcar să ne schimbăm după poftă, fiindcă şi spălatul rufelor era o întreagă afacere. Tortura cea mare erau însă muştele. Cine n-a cunoscut muscăria din Iaşii anului 1917 n-a cunoscut nimic. Îmi aduc aminte că într-o dimineață de pâclă am ieşit mai devreme, pentru nu mai ştiu ce treabă, şi am dat pe stradă peste un strat negru de păcură întins pe trotuare, cât vedeam cu ochii. Cel puțin aşa mi-a părut fără ochelari şi m-am întrebat ce molimă gravă se mai ivise ca să se ia astfel de măsuri. Abia scăpasem de tifosul exantematic - să fi venit ciuma? Dar îndată ce am călcat în ea, păcura s-a volatilizat: miliarde de muşte s-au ridicat în stoluri în jurul meu şi pe măsură ce înaintam, trotuarul îşi relua fața lui obişnuită, ca să se înnegrească la loc în urma mea! Se vede că era ceva în aer care prăbuşea muştele la pământ. Poate ca asemenea fenomene să mai fi fost observate prin vreunele din împuțitele porturi africane, deşi n-am auzit niciodată despre aşa ceva. La Iaşi am avut prilejul să văd această minune a păcurii zburătoare de două ori, în cursul verii 1917. De fiecare dată fenomenul a durat câteva ceasuri...

Cu toată căldura, alergam de dimineața până seara după ştiri. Ultima mea stație, înainte de masă, era regulat la Club, în strada Muzelor, unde se mutase într-o casă dărăpănată, în fundul unei curți, după ce localul de la Tufli fusese rechiziționat de armată. Acolo la Club, partidele de cărți lâncezeau, nu mai avea nimeni inima la joc, nici chiar trântorii care până atunci nu avuseseră altă ocupație.

Oamenii se adunau în jurul a câte unui domn ce se pretindea bine informat şi căutau să facă bilanţul situaţiunii. Mă strecuram şi eu din grup în grup, ca albina harnică printre flori, şi cu ciocul plin de miere plecam să mă învârtesc de o masă. Când n-aveam vreo invitaţie, sfârşeam seara la Negroponte, sau la Rattingham, sau la Blondel, sau la coana Natalița Vlădoianu, căci în toate aceste case puteam să cad şi nepoftit.

Georges Negroponte şi cu soţia sa Hari, în toată floarea frumuseţii ei, şedeau în casele lui Climescu la colţul Bulevardului Carol cu strada Gheorghe Asachi şi ţineau masă deschisă graţie merindelor de la Mărăşeşti la început, şi a celor din Basarabia şi din Odessa mai târziu. După masă, făceam interminabile partide de maus, pe câteva parale; învăţase şi Hari Negroponte acest nobil joc, şi avea chiar un noroc nemaipomenit.

La Rattingham, mâncam bine, beam bine şi jucam bridge, el cu piciorul întins[101], pe o canapea - nevastă-sa de o frumuseţe de cadră, prea exagerată ca să placă, în faţa mea. Eu jucam cu dânsa, şi Rattingham juca cu mortul - din fericire însă nu şi cu moartea. Asupra lui Rattingham, care a petrecut mulţi ani printre noi ca prim-secretar al Legaţiei britanice, voi avea prilejul să revin în cursul acestor amintiri - e destul să spun deocamdată că era un exemplar excepţional de fiinţă omenească şi că nu se plictisea nimeni cu el.

Coana Natalița era coana Natalița şi am prezentat-o deja cititorilor mei. Nici perechea Blondel nu e necunoscută pentru cine a urmărit destăinuirile mele. Ce e mai puţin cunoscut e admirabila atitudine a acestei perechi de francezi, cât a ţinut Războiul nostru. Şi el, şi ea s-au devotat nenorocirilor noastre ca şi cum ar fi fost născuţi pe pământul ţării româneşti. Nu s-au mişcat din Iaşi până la sfârşit, n-au încetat un moment să combată defetismul şi să încurajeze pe cei care disperau - petrecându-şi zilele şi de multe ori nopţile prin spitale. Şi fiica lor Yvona Cămărăşescu s-a purtat bine, dar nu până la capăt, sfârşind, e cazul să o spunem, cu coada între picioare.

Prin purtarea lor de la Iaşi, Blondelii au răscumpărat toate prostiile lor dinainte şi de după Război. După numirea lui Saint-Aulaire, Blondel rămăsese în Bucureşti, venise cu noi la Iaşi după ocuparea Munteniei şi închiriase o casă curăţică la Copou. Prieten vechi cu ei - îi cunoşteam de la Roma - mergeam des pe la dânşii, cu atât mai mult cu cât aveam impresia că erau „lăsaţi" tocmai de cei care îi frecventaseră mai mult pe vremea puterii lor. Cu prilejul vizitei lui Albert Thomas, Saint-Aulaire şi Robert de Flers fuseseră sărbătoriţi

[101] Şi-l frânsese la o vânătoare, la Ghidigeni.

cu alai; generalul Berthelot fusese aclamat ca un salvator - numai Blondel, care lucrase şi el aproape doi ani la înţelegerea noastră cu Franţa şi cu Aliaţii, fusese dat uitării. După plecarea lui Albert Thomas, am încercat să repar eu această nedreptate şi am făcut în Senat următoarea întâmpinare:

Domnilor Senatori,

Prin mişcătoarea primire făcută dlui Albert Thomas, prin încetăţenirea de onoare a generalului Berthelot, am vrut să manifestăm recunoştinţa noastră faţă de o ţară aliată care ne-a dat atâtea dovezi de dragoste nepărmurită. Sărbătorind pe Albert Thomas şi pe generalul Berthelot, am sărbătorit Franţa. Un om însă a fost uitat de noi, un om care reprezenta Franţa încă ieri, în toiul greutăţilor. Acest om a rămas neclintit printre noi. În momentele de restrişte a îndurat greutăţile noastre, a trăit toate amărăciunile invaziei şi a căutat să aline suferinţele cât mai multora. Văzut-aţi ceva mai mişcător ca acest spectacol pe care ni-l oferă în fiecare zi, pe la ora 1, acel fost reprezentant al Franţei, întorcându-se cu familia sa, de la un spital din strada Cuza-Vodă, într-o modestă trăsură de piaţă, fără zgomot şi fără ostentaţie?

Dacă dl Camille Blondel a fost uitat în toate manifestaţiunile de simpatie ce se adresau ţării sale, este că cei mai mulţi dintre noi îl consideră cu drept cuvânt ca unul din ai noştri. Nu trebuie însă să uităm pe ai noştri care şi-au făcut datoria întreagă faţă de ţară, de aceea cred că sunt în asentimentul tuturor colegilor mei exprimând sentimentele noastre de adâncă recunoştinţă dlui şi dnei Blondel.

În numele Guvernului, Mişu Ferechide s-a asociat la cuvintele mele de simpatie şi de recunoştinţă.

Pentru aceste câteva banale fraze, Blondel mi-a rămas îndatorat până la moarte şi prietenia noastră s-a strâns. În casa lui Blondei la Iaşi am făcut cunoştinţă mai de aproape cu Mercier, care trebuia să joace după Război un rol atât de important în politica petrolului, cel puţin în Franţa şi, prin repercuţia „Stelei Române" şi a „Colombiei", şi în România. Inginer de mine mobilizat în arma Geniului, Mercier fusese trimis în România cu gradul de căpitan ca specialist în materie de mine explozive. Rănit în călcâi, ca Achile, la Zimnicea, unde se căznea să pună piedici nemţilor la trecerea Dunării, Mercier fusese mai norocos decât eroul lui Homer, şi nu murise. Rana era însă destul de gravă şi rănitul fusese transportat la Iaşi şi luat în gazdă de dna Blondel, care l-a îngrijit cu mare devotament. Mercier a fost imobilizat luni de zile şi mergeam des să-l văd.

Cu o înfățișare de rară distincție, cu capul tipic al rasei galice, cu o mustață á la *Vercingétorix* sub un nas acvilin și doi ochi albaștri, pacientul dnei Blondel era răsfățatul tuturor cucoanelor. De o solidă cultură literară și artistică, n-aș fi ghicit niciodată, discutând cu dânsul tendințele romanului francez modern sau privindu-l atât de lipsit de toate, strălucitul drum pe care trebuia să se ridice până la primele rânduri ale lumii de afaceri și a milioanelor. În ce privește femeile se vede că licărirea lui de seducător a fost o licărire de o clipă, căci după 1918 s-a urâțit, s-a matufit, s-a însurat a doua oară cu o evreică urâtă (după moartea primei sale soții) și s-a îmbogățit.

Scriind numele lui Mercier, îmi vine de la sine sub condei numele lui Champin, al doilea mare șmecher al petrolurilor românești de după Război. Dar pe Champin nu l-am cunoscut la Blondel - din contră la Alexandra Fălcoianu[102], în împuțitura ei de salon-iatac de la hotelul Traian. Pe cât era Mercier de simpatic, pe atât era de puțin simpatic Champin. Inteligent desigur era și el, dar lipsa de cultură generală se răsfrângea în superficialitatea cu care judeca lucrurile. Îl vedeam totuși și pe el foarte des și relațiunile închegate la Iași mi-au servit mai târziu, când am fost chemat ca ministru de Finanțe să colaborez și eu la naționalizarea „Stelei Române".

Deși nu eram în curent cu amănuntul luptelor de pe front, noi, oamenii de pe stradă, am trecut pe la începutul lui august prin mari emoții. Mai în fiecare zi se răspândea știrea străpungerii liniilor noastre, și de fiecare dată mă repezeam acasă și-mi încheiam geamantanele. Era hotărât, în caz de primejdie, să trec cu o trăsură la Ungheni, sigur că chiar dacă nemții ar ajunge până la Iași se vor opri câtva timp pe linia Prutului, lăsându-mi timpul necesar să ajung la Odessa în cârca vreunei autorități românești evacuate. Din fericire pentru noi, alarma a rămas de fiecare dată alarmă, și vrăjmașul n-a putut trece linia Siretului. În fine, totul s-a calmat pe la sfârșitul lui august și pe front, și abia atunci am aflat la Iași o parte, cea mai mare parte, din adevăr. Atunci abia au început să ni se povestească actele de eroism ale oamenilor noștri, atunci abia mărturiile ofițerilor francezi ne-au permis să ridicăm capul: rușinea campaniei din toamna lui 1916 era spălată. Românul a dovedit data asta cu prisosință că bine armat și bine condus, putea să ție piept oricărui soldat din lume. Nemții au povestit după război că plecaseră la luptă spre Mărășești

[102] Alexandra Fălcoianu, zisă Fleșcoianu, nepoata coanei Frosa (mama Elenei Văcărescu), alerga la Iași după Brâncoveanu, cu care a ajuns până aproape la logodnă și „ținea salon franco-român" la hotel Traian pe spesele Prințului. O vom regăsi după război la Paris și la Geneva mai fleșcăită ca oricând, dar fără Brâncoveanu.

cu ușurință, crezând că au în fața lor oamenii din toamna precedentă și că mare le-a fost mirarea izbindu-se de noul avânt al românilor, pe care-l comparau cu al francezilor, pe frontul de vest. Până la Mărăști și la Mărășești, când întâlneam ofițeri francezi preferam să nu vorbim de războiul nostru; după luptele din iulie și din august se schimbaseră lucrurile și intrasem și noi în rândul oamenilor.

După încetarea luptelor de Mărășești și după consolidarea frontului, am hotărât pe la mijlocul lui septembrie să mă reped la Odessa. Nu-mi văzusem părinții de la Paști; bătrâni și deprimați cum erau prin veștile rele care le soseau de pretutindeni, căci în Rusia numai veștile rele erau răspândite - aveau nevoie să fie îmbărbătați. Spre Odessa mă mai trăgeau însă și alte fire: Grădișteanu și P.P. Negulescu mă chemau în vederea înființării Partidului Constituțional, iar parlamentarii mutați iarăși mai toți pe malurile Mării Negre mă cereau și ei în cafeneaua lor politică.

Călătoria a fost de data asta mult mai anevoioasă. De la Ungheni și până la Odessa soldații erau stăpâni pe tot, opreau și expediau trenurile după voia lor, nu mai respectau niciun consemn, de altminteri nu mai vedeai niciun gradat sau ofițer printre ei. Mișunau ca păduchii, toate trenurile erau pline numai de ei și lăsau impresia că nu mergeau nicăieri, că trăiau în vagoane ca la ei acasă și că odată ajunși la un capăt al liniei se înapoiau la celălalt. Steaguri roșii, funde roșii, cocarde roșii pretutindeni. Cei câțiva străini care ocupam un compartiment în vagonul curier a trebuit să-l apărăm cu forța. Un ofițer englez, în uniformă, era să fie dat jos și nu și-a putut continua drumul decât amenințând cu revolverul. În fine după 36 de ore de chin am ajuns la Odessa.

În șase luni de zile Odessa își schimbase cu totul fața. Fără să fi ajuns la mizeria galantarelor din Iași, prăvăliile nu se mai înfățișau cu belșugul din aprilie; starea de război era resimțită în fine și în acest privilegiat oraș, care timp de trei ani de zile ignorase frontul și nu schimbase nimic în ritmul traiului său. Figurile îngrijorate se înmulțiseră, ca și mutrele suspecte de-a lungul străzilor centrale, prin prăvălii și prin localurile publice. Știrile care veneau de la Petrograd, întârziate de altminteri și fragmentare, făceau să prevadă succesul extremiștilor lui Lenin, numiți bolșevici sau maximaliști, în opoziție cu socialiștii necomuniști numiți menșevici sau minimaliști. În septembrie, la Odessa oamenii încă nu erau bine lămuriți nici asupra ideilor, nici asupra metodelor de guvernământ care caracterizau și deosebeau diferitele grupuri ce-și disputau puterea la Petrograd și la Moscova. Și țara era atât de întinsă, distanțele erau atât de mari,

încât cele ce se desfăşurau acolo păreau, de la Odessa, că se petrec în alte ţări.

De fapt, dominaţiunea bolşevică nu s-a instalat la Odessa decât mult mai târziu. În septembrie şi în octombrie însă toată regiunea Mării Negre era încă sub administraţie menşevică, mai mult sau mai puţin regulată. Şi nici la Petrograd sau la Moscova nu începuseră încă ororile G.P.U.-ului, aşa încât îngrijorarea oamenilor era mai mult întemeiată pe un sănătos instinct de conservare, decât pe fapte concrete. Pe noi, românii, competiţiunile şi luptele facţiunilor ruseşti ne interesau mai ales din punctul de vedere al Războiului: ştiam că bolşevicii erau hotărâţi să încheie pace separată şi ne întrebam cu groază ce era să se întâmple cu noi. Dar toate aceste îngrijorări nu păreau nimănui pe un plan de imediată actualitate, aşa încât ele nu covârşeau tot orizontul conştiinţei fiecăruia, ci mai lăsau loc liber şi pentru alte preocupări.

La Odessa, noi, cei sosiţi din Iaşi, nu aveam alta decât politica. Sosit în urma câtorva colegi, am fost scutit de interogatoriile celor care nu se mişcaseră din Odessa şi a căror curiozitate fusese deja satisfăcută, şi am putut să-mi văd de treabă fără altă pierdere de timp.

Pe când noi ne războiam la Iaşi, Negulescu scrisese în linişte la Odessa o remarcabilă expunere a situaţiunii noastre politice, ca introducere la necesitatea înfiinţării unui nou partid constituţional. În pagini de o impresionantă claritate, de o impecabilă logică, analiza vieţii noastre politice dinainte de Război ducea la concluzia că tocmai de când avea o Constituţie intangibilă, România fusese guvernată în afară de principiile şi de prescripţiunile constituţionale şi abandonată unui regim de dictatură fără răspundere: dictatura primilor miniştri şi a şefilor de partide. Concluzia venea de la sine: necesitatea întronării unui adevărat regim constituţional şi crearea unui nou partid care să-l realizeze.

Ascultam pe Negulescu citind, îi dam dreptate, şi totuşi, pe cale de intuiţie nu mă puteam apăra de oarecare îndoieli asupra concluziunilor noastre. Nu mai eram omul din primăvară. Experienţa făcută la Iaşi, contactul mai strâns cu diferitele noastre cercuri politice mă puseseră pe gânduri şi mă întrebam dacă poporul nostru era deja destui de copt pentru o doctrină abstractă. Mă întrebam dacă toate relele din trecut erau datorite numai principiului dictaturii unuia singur, sau mai mult faptului că cei învestiţi cu puteri dictatoriale nu fuseseră la înălţimea misiunii lor. Îmi făceam aceste întrebări, dar nu îndrăzneam încă să răspund la ele, eram încă prizonierul unui sistem de gândire din silogismele căruia nu mă liberasem, aşa încât dam

numai din cap la toate afirmaţiunile lui Negulescu, incontestabile în teorie, dar mai puţin verificate în practică. Deja în acele prime momente, în care Grădişteanu şi Negulescu erau plini de încredere în succesul încercării noastre, eu unul, mulţămită acestui al şaselea simţ, simţul politic, pe care Dumnezeu mi l-a hărăzit, îmi dam seama că Partidul Constituţional nu va fi niciodată o realitate. Ca să nu stric însă cheful prietenilor mei, m-am prefăcut că cred şi eu în crezul lor - n-am făcut nimic ca să le dejoc planurile, dar trebuie să mărturisesc totodată că n-am mai încercat nimic nici în favoarea lor. Aşa se explică că scrisoarea lui Negulescu către Gusti, pe care mi-o încredinţase în aprilie, nu a ajuns niciodată la destinaţia ei. Deja de pe atunci, şi cu toată dezamăgirea din mai-iunie, întrevedeam posibilitatea unei colaborări cu Averescu şi în utilizarea popularităţii şi autorităţii lui cea mai sigură metodă pentru o încercare de premenire generală.

Expunerea lui Negulescu rămânea totuşi pentru mine un aspru şi abil rechizitoriu împotriva unui regim care trebuia răsturnat şi utilizabil chiar în afară de îndrumarea spre un partid constituţional. Negulescu scrisese două exemplare, din care am încredinţat unul lui Nae Coandă, care pleca prin Suedia la Paris, ca să-l citească câtorva prieteni politici aflaţi deja în Franţa. Manifestul lui Neguleseu suferise foarte uşoare schimbări cerute de Grădişteanu şi de mine şi după hotărârea noastră a câteşitrei, urma să fie publicat numai în momentul în care se va înfiinţa partidul. Cum Partidul Constituţional a rămas în faza pregătirilor, străduinţele noastre fiind canalizate de evenimente în iarna şi în primăvara anului 1918, spre Liga Poporului, manifestul din Odessa a rămas manuscris. Mai târziu Negulescu l-a folosit într-un discurs la Adresă pe care l-a ţinut ca ministru în numele Guvernului, în 1920 sau 1921, nu-mi mai aduc bine aminte, discurs care a avut un mare răsunet şi care a clasat pe autorul lui printre cei mai de seamă oratori parlamentari de după război.

Din zilele petrecute în septembrie 1917 la Odessa trebuie să însemnez aci o întrevedere cu Bujor, cu „bolşevicul" Bujor, nu cu Paul Bujor, senatorul. Mihai Bujor nu însemna lucru mare pe atunci, s-a vorbit însă atât de el mai târziu, s-a vorbit însă atât şi de relaţiunile mele cu dânsul încât ţin să lămuresc, în toată banalitatea lor, raporturi care n-au avut nimic clandestin şi s-au mărginit la o singură întrevedere, care nu fusese solicitată de mine. Dar ca să ajung la Bujor trebuie să trec prin Fuchs.

Fuchs era un personagiu la Odessa, pentru noi românii, enigmat-

ic şi esenţial. L-am găsit în preajma Consulatului nostru unde era un fel de factotum benevol, căci n-avea nicio funcţie oficială. Era la dispoziţia românilor, gata să intervie şi să le faciliteze orice demers pe lângă autorităţile ruseşti (pe lângă care avea multă trecere, mai ales pe lângă cele mărunte) - şi la nevoie să le găsească o locuinţă sau să le recomande o prăvălie, un croitor sau un spectacol. Se zicea ovrei din Iaşi, vorbea perfect româneşte şi tot aşa de bine ruseşte şi nemţeşte, şi pretindea că făcuse studii superioare de Filosofie în Germania - în tot cazul avea o suficientă cultură nemţească, era pasionat de politică şi îi plăcea să taie firul de păr în patru şi să ţie ceasuri întregi şuete.

Natural, om de stânga, dar nu de extremă stângă - idealul său se încadra în programul social-democraţiei germane. Pentru doctrinarii ruşi, mai ales pentru Lenin, Fuchs manifesta numai dispreţ. Scria la ziarul Odessîi-Listok (sau aşa ceva) şi în fond asta era meseria lui: gazetăria. Mai mult mărunt, îmbrăcat curat, cu un cap rotund ca o minge pe care călărea o pereche de ochelari - Fuchs era un tovarăş plăcut, serviabil, plin de ştiri - şi discret. Prinsese o adevărată dragoste de mine şi cum apăream la Odessa, venea în fiecare zi să mă vadă şi să-mi povestească tot ce sta scris prin ziarele ruseşti şi tot ce se spunea prin cercurile politice locale.

Înzestrat cum era, aş fi crezut că Fuchs va face după Război o carieră strălucită în publicistică sau în afaceri. Spre marea mea mirare a rămas în drum. După o scurtă şi obscură colaborare la Adevărul, a trecut la agenţia telegrafică Rador, unde s-a înmormântat. Tip ciudat, de unde la Odessa nu mă mai slăbea cu dragostea deşi nu puteam face nimic pentru el, la Bucureşti, unde aş fi putut să-l ajut, n-a pus o dată picioarele în casa mea. L-am întâlnit din când în când pe stradă sau în tren şi l-am poftit pe la mine - dar a fost în zadar.

Într-o zi Fuchs mi-a vorbit de Bujor, despre care auzisem foarte puţin, ca de un băiat blând, socialist moderat (menşevist) care dezertase din armata română, unde era ofiţer sau subofiţer de administraţie şi trecuse în Rusia. Într-o altă zi, iar mi-a vorbit de Bujor, povestindu-mi cât era de nenorocit şi cât regreta gestul, pe care-l făcuse sub influenţa teoriilor ce-i învârtiseră capul. Într-o a treia zi în fine îmi spuse pe şleau că Bujor mă roagă să-l primesc, că ar vrea să-mi ceară sfat, să mă întrebe cum ar putea face să se înapoieze în ţară şi să fie iertat de fapta ce făcuse. În toată cariera mea politică n-am refuzat niciodată să stau de vorbă cu cineva, am socotit totdeauna că până şi de la ultimul păcătos poţi învăţa sau afla ceva. Am obiectat însă lui Fuchs că-mi era greu să primesc un dezertor de război sau chiar să merg la cineva să-l întâlnesc. Fuchs mi-a propus atunci o întâlnire

întâmplătoare, să trec pe la terasa unei cofetării cunoscute din dosul Teatrului, dânsul va fi la o masă cu Bujor, eu să vin să-i spun bună ziua şi să fac astfel şi cunoştinţa lui Bujor. Ca să fac plăcerea prietenului meu Fuchs, am primit şi astfel am ajuns să stau de vorbă cu omul pe care, după Război, presa noastră naţionalistă l-a tratat zilnic de bandit fioros, iar cea democrată - de victimă a oligarhiei.

Nu ştiu dacă toate crimele ce i s-au pus în spinare după ce s-a aruncat în mişcarea bolşevistă sunt adevărate; nu ştiu dacă cei de stânga care au susţinut nevinovăţia lui până l-au scos din ocnă, la care fusese condamnat pe viaţă, au dreptate - ceea ce ştiu, e că omul pe care l-am văzut eu la cofetăria Teatrului din Odessa nu merita nici ura care s-a năpustit asupra lui, nici să fie ridicat în slăvi cum a fost. Bujor mi s-a înfăţişat ca un lungan, slab şi cam adus înainte, cu o barbă neagră tăiată pătrat şi cu ochelari pe nas prin care privea cu sfială - sfiala fiind nota caracteristică a întregii sale făpturi. Faţă de mine s-a arătat foarte jenat, s-a scuzat că m-a deranjat, dar auzise de mine mult bine prin Fuchs, şi voia să-mi explice cazul său şi să mă roage să intervin în favoarea lui; văzuse că greşise şi nu ştia cum să-şi dreagă greşeala. Plecase şi dezertase de frică. Era socialist dinainte de Război, şi socialist militant, şi din această cauză pus la bănuială de toţi şefii lui ierarhici care îl ameninţau zilnic cu împuşcarea - aşa povestea el - până ce într-un ceas de slăbiciune, de frică să nu i se întâmple şi lui ca lui Vexler, a dezertat.

Sub pretext de spionaj, de trădare sau de bolşevism o sumă de oameni au fost într-adevăr împuşcaţi în prima jumătate a anului 1917 cu o samavolnicie şi cu o lipsă de forme legale înspăimântătoare. Nu e vorba, de multe ori judecăţile sumare ale curţilor marţiale nu prezentau nici ele o garanţie de mai bună dreptate, cum a dovedit-o între altele împuşcarea căpitanului Ciulei, dovedit apoi inocent şi reabilitat după ce fusese trimis într-o lume care nu pare deloc mai bună. Dar formele legale respectate, dacă nu reprezentau un prea mare supliment de securitate pentru victime, împăcau cel puţin pe supravieţuitori cu propria lor conştiinţă. Din zecile şi sutele de executări criminale, provocate de cele mai multe ori de agenţi cu totul inferiori, două au făcut vâlvă mare şi au ajuns cu toată cenzura până şi prin ziare. Au fost afacerea Vexler, despre care mi-a pomenit Bujor, şi afacerea negustorilor basarabeni.

După trădarea lui Sturdza, statele noastre majore vedeau trădători pretutindeni. Orice jidan era bănuit; dacă jidanul era şi socialist, bănuiala se transforma în certitudine. Aşa a fost cazul lui Vexler,

tânăr evreu inteligent şi cu oarecare cultură, înrolat în momentul Războiului. Sub pretext că făcea propagandă subversivă în regimentul său aflat în refacere pe lângă Iaşi, Vexler fu trimis la Armata a II-a cu instrucţiuni precise. Cum frontul se liniştise, omul nu mai putea fi trimis sub gloanţele inamicului. I s-au înscenat mai multe procese, dar Vexler era inteligent şi se apăra bine. Era însă jidan şi socialist - prin urmare, trădător şi trebuia să dispară. Fu trimis cu mai mulţi alţii, sub escortă, de la un comandament la altul şi pe drum fu ucis cu revolverul de locotenentul Gr. Romalo (fiul doctorului Romalo). Vexler avea prieteni şi rude, ovreimea toată din Iaşi se ridică împotriva asasinării sale, o anchetă a fost ordonată, bineînţeles pentru a arunca praf în ochii celor care ţipam; ancheta era încă în curs un an mai târziu, sub Ministerul Marghiloman, şi n-a dus niciodată la un rezultat.

Ca ministru al Justiţiei în 1918, am văzut dosarul; am vorbit mult şi cu Romalo. Romalo era scuzabil: primise un ordin verbal pe care l-a executat. Dat fiind felul ordinului primit, cred că ar fi putut să refuze să-l execute; în tot cazul, ar fi trebuit să ceară un ordin scris pentru stabilirea ulterioară a răspunderilor. A recunoscut şi el această greşeală; se mulţumise cu un ordin verbal de la generalul Constandache, iar acesta întrebat a invocat alt ordin superior. S-a mers aşa până la generalul Averescu, care mi-a afirmat că nu cunoscuse existenţa lui Vexler până ce nu fusese împuşcat!

Afacerea cu basarabenii a fost şi mai urâtă, fiindcă aci s-a amestecat şi o chestie de parale. Doi negustori evrei din Basarabia, unul Rosenberg şi altul nu mai ştiu cum, veniseră în Iaşi plini de parale, probabil să facă cumpărături de grâne, sau poate ca să-şi plaseze averea în siguranţă. Într-o zi au dispărut amândoi, şi au fost găsiţi după câtva timp, ucişi, pe malul Prutului. S-a aflat încetul cu încetul că fuseseră împuşcaţi de agenţii Marelui Cartier. S-a spus că cei ucişi erau spioni. Scandal discret şi anchetă şi mai discretă şi aci. Din nefericire dispăruseră şi banii „spionilor". Mai târziu s-a aflat adevărul, dar numai în parte. Nenorociţii nu erau nici spioni, nici trădători, nici bolşevici. Dar greşiseră venind încărcaţi cu parale. Cine a luat paralele? Nu s-a ştiut niciodată. De ucis, s-a spus că au fost ucişi de colonelul Stere din Jandarmerie, apoi, mai târziu, de locotenentul rezervist bănăţean Jovin. Şaptesprezece ani după Război am aflat că asasinul nu fusese Jovin, ci Novitki, ajuns după război şeful cuziştilor la Bălţi şi deputat.

Ne-am cam îndepărtat de la Bujor, să ne înapoiem la dânsul. Rămăsesem la povestirea lui, cum că dezertase de frică să nu fie

împuşcat. I-am atras atenţiunea că tocmai încercând să dezerteze avea cele mai multe şanse să fie împuşcat - observaţie de altminteri inutilă, fiindcă nu mai putea schimba nimic. După ce mi-a explicat motivele plecării sale mi-a mai spus că de când sosise în Odessa îl apucase dorul de ţară, că regreta adânc gestul pripit pe care-l făcuse, că n-avea nici o posibilitate de trai şi că ar fi vrut să se întoarcă la postul lui, dar că era şi acum cuprins de frica de a fi împuşcat. „Cu mai multă dreptate", l-am întrerupt eu! Mă ruga în fine să intervin la Iaşi în favoarea sa. Aşa mi s-a prezentat mie, cu frica în sân de a fi împuşcat la fiecare gest, marele terorist care a înspăimântat mai târziu Siguranţa noastră! Am explicat dlui Bujor că-mi era foarte greu să intervin în favoarea lui, că chiar dacă aş face-o n-aş avea nicio şansă să obţin ceva, fapta pe care a săvârşit-o fiind nu numai de o gravitate excepţională în timp de război, dar încă şi profund antipatică. Ca să sfârşesc cu dânsul şi să scap şi de dl Fuchs pe această chestiune, am făgăduit că voi vorbi la Marele Cartier. Bineînţeles că n-am vorbit niciodată nimănui, iar Bujor şi-a continuat glorioasa lui carieră până a fost prins ca un prost la Galaţi.

Atât a fost între Bujor şi mine, şi nimic mai mult. Nu l-am mai văzut niciodată. Dar atât a fost de ajuns pentru ca lichelele din politică şi din presă să mă atace după Război, acuzându-mă de înţelegerea cu bolşevicii (!) şi de trădare împotriva lor, când i-am băgat pe toţi la Jilava. Aşa e soarta omului politic!

Pe Fuchs am continuat să-l văd în toate zilele, cât am mai stat în Odessa: luam cu el şi împreună cu Elisa Suţu, lecţii de ruseşte. Uitasem aproape tot ce învăţasem cu zece ani înainte la Petersburg şi căutam să-mi reamintesc cel puţin elementele frumoasei şi bogatei limbi. Tot Fuchs m-a iniţiat la plăcerile Limanului, un lac format din ape sulfuroase termale, cu o foarte curată şi modernă instalaţie de băi. Limanul acesta, care nu trebuie confundat cu limanul Nistrului, era situat la 3-4 kilometri de Odessa, spre răsărit şi un tramvai electric ducea şi aducea lumea pentru o rublă. Am luat acolo o serie de băi plăcute şi dacă cu Fuchs n-am învăţat să vorbesc ruseşte cât am stat la Odessa, am învăţat cel puţin cu el - sau mai exact am reînvăţat - să înot!

În cele şase săptămâni liniştite pe care le-am petrecut în acea toamnă a anului 1917 la Odessa n-am renunţat totuşi la politică, căci politica e boală fără leac, dar ca şi boala, vine cu accese. După încercarea de a întrona regimul nou cu un moment mai înainte (că vechiul regim politic trebuia să dispară odată cu Războiul, era o con-

vingere generală), încercare care detese greş, soarta Guvernului din Iaşi îmi devenise destul de indiferentă. Ştiam bine că se va prăbuşi prin el însuşi, şi toate străduinţele noastre trebuiau să tindă mai mult la pregătirea aparatului de succesiune, decât la dărâmarea unui organism pe trei sferturi prăbuşit. Cu toate acestea nu mă puteam dezinteresa de cele ce se petreceau în culisele politice, mai întâi fiindcă tocmai din personalul pe care-l aveam la îndemână trebuia să formez primele elemente în serviciul noului curs, până ce să iasă la iveală puteri noi. Şi apoi mai trebuia să-mi menţin şi prestigiul câştigat în timpul ultimelor lupte, prestigiu care începea să formeze un punct de cristalizare pentru nemulţumirile prezentului şi pentru nădejdile viitorului.

Printre parlamentari, la Odessa, atmosfera începuse să fie din nou foarte agitată. Deputaţii şi senatorii - după ce se asiguraseră de rezistenţa frontului - se arătau foarte supăraţi pe Brătianu, care închisese Parlamentul fără multe forme, fără să se prezinte Camerei şi Senatului în noua formaţiune guvernamentală şi îi expediase pe toţi din nou în Rusia, ca pe o marfă inutilizabilă. Începea să se şoptească pretutindeni, dar mai ales în Odessa, oraş de negustori fără vlagă, despre o pace separată a Rusiei bolşevizate şi fiecare-şi zicea că într-o asemenea eventualitate soarta lui Brătianu era pecetluită, fie că România va semna pacea forţată alături de Rusia, fie că nu. Niciun pericol nemaiamenin̦ând dinspre partea frontului şi fiind vorba de pace, parlamentarii uitând vechile spaime prin care trecuseră, se încercau să ridice glasul şi să aibă pretenţie la cuvânt. Nu mai admiteau să fie trataţi ca accesorii constituţionale, păstrate în naftalină, la dispoziţia satrapului de prim-ministru. Toţi voiau să se înapoieze la Iaşi, şi prin Moldova - unde câţiva favoriţi lăsaţi pe loc făceau afaceri bune cu aprovizionările - şi nostalgia lor era cu atât mai mare, cu cât începuse să se vorbească de o ca şi sigură prorogare a Camerelor la data de 15 noiembrie.

Votaminele Guvernului se adunau aproape zilnic la Clubul Laborator din Odessa, şi sub prezidenţia zaharisită a pricăjitului general Crăiniceanu judecau şi socoteau pe Brătianu şi puneau câte şi mai câte la cale. Sosind din Iaşi, le adusesem vestea probabilei prorogări a Camerelor. Take Ionescu sosit şi el la Odessa să petreacă cu Adina Cordescu, întrebat a doua zi, a confirmat ştirea, dar s-a grăbit să adauge - o pietricică în grădina lui Brătianu - că el era contra prorogării.

O adâncă nemulţumire şi-a făcut tot mai mult drum printre parlamentari şi cei mai deştepţi au început să-şi dea seama pentru ce Brătianu îi invitase încă din iulie să plece cât mai departe şi le înlesnise cu mână largă mijloacele de călătorie. Voia să scape de controlul parlamentar, nu mai încăpea nicio îndoială. Neputând descompleta Adunările, voia acum să le proroge. Dar parlamentarii înţelegeau să-şi apere drepturile, să apere regimul constituţional pe care Guvernul părea hotărât să-l calce. Era o frumuseţe să vezi pe toţi şobolanii aceştia constituţionali, scoşi pe vremuri din pământ printr-o bătaie de picior a şefului, făcând pe grozavii şi ameninţându-şi fostul stăpân fiindcă-l credeau doborât, sau aproape. Eu, care nu doream altceva decât să-i încurce Dumnezeu pe toţi, ca să putem pune în locul lor ce trebuia pus, îi încurajam cât puteam pe căile răzvrătirii, fără să exagerez totuşi, ca să nu-mi ghicească jocul, şi aşa făcea şi Grădişteanu, complicele meu.

Într-o şedinţă, după ce chestiunea se discutase pe toate feţele, se hotărî redactarea unei moţiuni care, profitându-se de prezenţa lui Take Ionescu în Odessa, să fie remisă vicepreşedintelui Consiliului spre a fi adusă la cunoştinţa Guvernului. Moţiunea urma să fie totdeodată trimisă în copie şi preşedinţilor Corpurilor Legiuitoare, împreună cu rugămintea să intervie pe lângă primul-ministru, întru apărarea drepturilor constituţionale ale Parlamentului, şi să le împiedice să recurgă la prorogare. Toţi cei prezenţi îmi cerură mie să redactez moţiunea. Am primit cu condiţiunea să nu o înmânez eu lui Take Ionescu, sau să nu fiu printre cei care o vor înmâna. Întâlnisem pe Take în hall-ul hotelului, venise către mine cu mâna întinsă - dam pentru prima oară ochii cu el după scena de la Mişu Cantacuzino, din iulie. Era om fără ranchiună şi obişnuit să fie înjurat Cu toate acestea mi-ar fi fost penibil să am cu el un raport politic, trebuia să mai las vremea să treacă. Condiţiunea mea a fost primită şi am redactat tartina de mai jos, după gustul mandanţilor mei:

MOŢIUNE

Subsemnaţii, senatori şi deputaţi aflători în Odessa, astăzi 25 septembrie 1917, considerând:

Că dreptul Parlamentului de a se întruni în fiecare an la 15 noiembrie în sesiune ordinară, drept care constituie baza aşezământului Statului nostru, stabilind controlul acţiunii Guvernului de către naţiune, drept garantat în fine prin Constituţiune - este intangibil;

Că acest drept devine în grelele timpuri prin care trece ţara şi neamul o sfântă datorie de la care nimeni nu se poate abate fără a comite un act de adevărată trădare faţă de mandatul pe care l-a primit - datoria sfântă a

cărei îndeplinire nimeni nu poate încerca să o stânjenească fără a fi suspectat de intenţiuni anticonstituţionale;

Că membrii Parlamentului nu au înţeles părăsind Iaşiul să se răspândească răzleţi în lumea întreagă spre a-şi asigura numai viaţa şi un trai mai bun, ci au urmat în hotărârea lor sfatul autorităţilor competente pentru a garanta prin evacuarea Camerei şi Senatului funcţionarea şi mai departe, în orice eventualitate, a vieţii noastre constituţionale;

Pentru aceste motive protestăm cu energie în contra sfaturilor, răspândirii de ştiri deprimante şi de multe ori neexacte, incitării la plecare peste mări prin înlesnirea mijloacelor de călătorie şi de trai, într-un cuvânt contra întregii acţiuni de împrăştiere a Corpurilor Legiuitoare, acţiune ce pare a fi pusă la cale de Guvern în scop de a împiedica deschiderea sesiunii legale a Parlamentului în toamna aceasta.

Invităm cu insistenţă Guvernul să oprească imediat campania începută, atât pentru a nu lăsa loc bănuielii că plănuieşte a se atinge de garanţiile Constituţionale ale Naţiunii, cât şi pentru a rămâne consecvent cu înţelegerile stabilite între dânsul şi membrii Parlamentului în momentul evacuării lor de la Bucureşti şi de la Iaşi - pentru a se arăta în fine respectuos faţă de sacrificiile materiale făcute de ţară spre a-şi păstra intactă fiinţa sa constituţională de Stat.

Redacţia mea era mai simplă şi mai concisă, dar în discuţie plenară textul meu fusese amplificat şi torturat, după ideea majorităţii. Dezvoltarea părţii finale, mai ales, aparţine în întregime deputaţilor şi senatorilor liberali, care nu puteau uita insistenţele puse pe lângă ei ca să plece cel puţin până la Stockholm, unde foarte mulţi şi ajunseseră.

Moţiunea a fost înaintată lui Take Ionescu de către o delegaţie de parlamentari liberali şi takişti pe care vicepreşedintele fără trecere al Guvernului i-a asigurat de toată solicitudinea sa, declarându-se bineînţeles de acord cu dânşii. La Odessa - căci la Iaşi era probabil de acord cu Brătianu.

Mişcarea parlamentarilor din Odessa era pentru mine de un interes secundar. Împrejurările nu erau prielnice pentru o acţiune de fond şi o acţiune de suprafaţă nu mă ademenea. Am lăsat politica de la Odessa pe seama lui Grădişteanu cu misiunea să ducă mai departe acţiunea de răzvrătire împotriva Guvernului şi am plecat la Iaşi, unde între altele eram ameninţat să-mi pierd casa, căci fusese închiriată pe numele doctorului Angelescu şi odată acesta plecat, dna Unter, proprietară, încerca să mă dea afară pentru nu ştiu ce combinaţii ale ei. Era pe la 15 octombrie, şi aşa de puţin bănuiam

toţi atunci ororile la care urmau să se dedea bolşevicii, încât mi-am lăsat părinţii la Odessa, fără să mă gândesc o clipă că riscam vreun dezagrement. Dimpotrivă, o pace rusească separată, admiţând că s-ar fi realizat una, nu putea decât să înlesnească refugiaţilor din Odessa mijloacele de trai. Am plecat deci liniştit şi am lăsat turma parlamentarilor în grija amicului Grădişteanu.

Eram mulţumit să mă întorc la Iaşi din toate punctele de vedere. De la sfârşitul verii evenimentele luaseră o cotitură nouă, simţeam schimbări mari în aer şi la Odessa nu puteam afla nimic. Chiar cele ce se întâmplau în Rusia se aflau mai repede şi mai exact la Iaşi, decât la Odessa închistată în viaţa ei locală şi fără comunicaţii repezi cu centrele nevralgice ale Revoluţiei, îndepărtate de altminteri cu sute şi sute de verste.

Înapoi la Iași • Nu mai suntem amenințați dinspre partea frontului, ci dinspre ruși • Clémenceau și Lenin - dictatori • Politica internă: prorogarea Parlamentului • Îndârjirea parlamentarilor • „Uniunea Parlamentară" • Adresa către președinții Senatului și Camerei • Memoriul „Uniunii Parlamentare" către Rege.

La Iaşi am găsit deprimare şi îngrijorare mai ales în cercurile oficiale. Lăsasem oraşul cu o lună şi jumătate înainte, într-o atmosferă cu totul alta. În septembrie, toată lumea vedea încă pericolul dinspre partea inamicului, şi consolidarea frontului Siretului şi Trotuşului dase oamenilor un sentiment de încredere şi linişte. Dinspre ruşi nu se bănuia încă că nesăbuitele şi anarhicele lor încercări ar putea trece măsura plictiselilor suportabile. La sfârşitul lui octombrie situaţia era cu totul schimbată. Pericolul nu mai ameninţa din partea frontului, ci din partea opusă; rusul luase locul neamţului şi devenise vrăjmaşul nostru cel mai de temut.

Guvernul provizoriu refăcut în mai, al cărui spirit rector - şi nefast - era Kerenski, nu stăpânise niciun moment Revoluţia. Metoda lui Kerenski de a convinge sovietele de soldaţi prin discursuri patriotice nu avea sens. În loc să puie mâna pe Lenin şi pe Troţki îndată după sosirea lor la Petrograd şi să-i suprime, Guvernul provizoriu s-a mulţumit să aresteze cu mănuşi pe Lenin şi să-i dea drumul după ce-i crease o adevărată popularitate. Din acel moment, partida a fost pierdută pentru cei ce sperau încă în hotărârile unei Constituante. În armată, debandada n-a făcut decât să crească şi ea din luna mai înainte. După oprirea ofensivei lui Brussilov şi respingerea armatelor ruseşti de pe tot teritoriul Austriei, după liniştirea frontului oriental de la Baltică până la Marea Neagră, anarhia s-a întins ca o pecingine în toate corpurile de trupă. Ofiţerii erau pretutindeni înlăturaţi, de multe ori ucişi şi în locul generalilor se instalau soviete de soldaţi conduse de câte un prapurgic sau simplu gradat. Pe frontul nostru, prin tactică şi diplomaţie, generalul Scerbacev a putut să se menţie în fruntea trupelor - nominal - până la sfârşitul lui decembrie, dar de la sfârşitul lui noiembrie înainte, numai păzit de o gardă românească.

Deşi Guvernul provizoriu publica încă la începutul lui noiembrie comunicate prin care se afirma stăpân pe situaţie, informaţiile sosite la Iaşi arătau că întronarea bolşevicilor lui Lenin era chestiune de câteva săptămâni, poate de zile şi întronarea bolşevicilor însemna - o ştiam toţi - pace separată. Pentru a ajuta pe bolşevici să ia puterea şi în vederea păcii separate care trebuia să urmeze, nemţii nu mai atacau nicăieri frontul rusesc, dând soldaţilor bolşevici răgaz să se ocupe cu politica internă.

Pentru noi ascensiunea bolşevicilor era un dezastru din toate punctele de vedere. Rusia revoluţionară ne iubea şi mai puţin decât Rusia ţaristă. Pravda, oficiosul sovietelor de la Moscova, şi mai toate ziarele ruseşti publicaseră în iulie acordurile noastre secrete cu Rusia şi le comentaseră cu ură şi cu rea-credinţă, acuzându-ne de imperialism, de intenţiuni de subjugare a milioanelor de oameni străini de neamul nostru, printre care foarte mulţi slavi; toate articolele se terminau cu invective la adresa românilor şi cereau proletarilor ruşi să înceteze să mai lupte ca oligarhia română să-şi poată pune jugul pe grumazul fraţilor slavi. Dacă asemenea violenţe fuseseră tolerate sub regimul relativ moderat şi mai mult sau mai puţin prietenesc al lui Kerenski, ne dam fiecare seama de ce puteam aştepta sub Lenin.

Deplorabila situaţie din Rusia şi de pe frontul oriental nu era nici măcar compensată prin situaţia de pe celelalte fronturi. Războiul trecea printr-o criză. Fără a mai vorbi de succesele militare ale Puterilor Centrale, Aliaţii începeau să fie serios obosiţi. Pe frontul de vest, singurul pe care se putea da o luptă decisivă, poziţiile păreau inexpugnabile de ambele părţi. Fâşii de teritoriu cucerite într-o zi erau recucerite după câtva timp, fără ca balanţa să se încline de o parte sau de alta. Armata americană, deşi trecuse mai bine de şase luni de la intrarea Statelor Unite în Război, nu ajunsese încă să tragă un foc şi aprovizionările de peste mare soseau atât de greu - americanii opreau tot pentru ei - încât a trebuit în decembrie toată energia lui Clémenceau ca frontul să nu rămână fără benzină. Înapoia frontului, defetismul otrăvea provincia şi începuse să cucerească şi Parisul. Pe celelalte fronturi, în Italia, la Salonic, în Palestina, ritmul era acelaşi. Defecţiunea rusească, deşi scontată de toată lumea, nu contribuia nici ea, bineînţeles, să ţâţe ardoarea războinică a beligeranţilor. Se vorbea de pace mai pretutindeni, de pace albă, de pace fără cuceriri, dar de pace. Pentru noi chestiunea trebuia să se pună însă într-o formă mai concretă, fiindcă poziţia noastră era într-o strictă dependenţă de frontul rusesc.

Luna lui noiembrie 1917 a fost însemnată prin două mari eve-

nimente: dictatura lui Clémenceau în Franța și dictatura lui Lenin în Rusia. Dictaturi de energie amândouă, însă energii îndreptate în sens opus - războinică în Franța și pacifică în Rusia. La începutul lui noiembrie s-a constituit Ministerul Clémenceau care trebuia să ducă Franța și pe Aliați la victorie, la începutul lui noiembrie de asemeni a izbucnit Revoluția bolșevică, care era cât pe aci să zădărnicească această victorie. Lenin și Trotki vor propune printr-o radiogramă un armistițiu general și vor oferi Germaniei să intre în negocieri de pace, oferte care vor fi natural primite de nemți cu entuziasm. Praporgicul Krilenko, asasinul generalului Duhonin, devenit generalisimul armatelor ruseşti, va semna apoi imediat un armistițiu cu austro-ungarii și cu nemții.

Să ne întoarcem însă puțin înapoi. La sosirea mea în Iași aceste mari evenimente nu se împliniseră încă. Le purtam grija dar, fataliști ca toți orientalii, ne încredeam orbește în norocul nostru, și de ce să nu o mărturisim: cei mai mulți nu puteau pricepe că ideea de pace putea fi legată de a unui dezastru. Rămăsesem o mână de oameni ce nu renunțasem la scopurile pentru care pornisem în război; marea majoritate nu mai credea însă în posibilitatea realizării României Mari. Vor fi proteste când se vor citi aceste rânduri, fiindcă ne-am obișnuit toți cu minciuna și după izbândă s-a decretat că am fost toți eroi și că n-am pierdut un singur moment încrederea în victoria finală. Adevărul este cu totul altul, și eu îl spun aci, cum a fost.

Deși eram cu toții mai mult sau mai puțin deprimați prin nenorocirile pe care le prevedeam și le așteptam, fiecare ne-am văzut totuși de treabă. Treaba mea era politica; în asemenea momente era însă natural ca politica să fie mai liniștită. Guvernul, oricât știam noi că era de insuficient, trebuia lăsat în pace; avea destule pe cap, și tocmai fiindcă era insuficient era pentru noi o datorie patriotică să nu lărgim cercul preocupărilor sale. În calitate de cap al răutăților mi-am pus astfel apă în vin și am lăsat pe cât am putut pe Brătianu și pe colaboratorii lui în voia Domnului. Lucrul n-a fost ușor: se obișnuiseră oamenii cu „dinamismul" meu, casa mea era plină de dimineața până seara și cum venea un parlamentar de la Odessa sau din provincie, prima lui vizită era pentru mine. Oamenii erau exasperați împotriva Guvernului și mărginindu-și orizontul la treburile noastre nu voiau să știe de conjuncturile internaționale și de soarta Războiului. Ceea ce supăra mai ales pe parlamentari era eventualitatea amânării Camerelor și menținerea lor în exil.

Următoarea scrisoare, cu data de 31 octombrie, primită de la

Grădișteanu din Odessa e o mărturie a stării de spirit care domnea printre senatori și deputați:

Iubite Argetoiane, (sic)

De când ai plecat ne-am mai adunat de vreo trei ori și azi am trimis la tipar protestul nostru în contra prorogării sau descompletării eventuale a Parlamentului; dar în afară de aceasta ne-am pomenit cu un curent puternic și neașteptat printre parlamentarii liberali pentru mergerea la Iași și impunerea unei sesiuni fie și în contra voinței Guvernului, pentru a protesta în contra modului de a conduce afacerile publice al actualei cârmuiri. A fost ieri la Cercul parlamentar o ședință care te-ar fi uimit, căci printre cei mai înfocați erau Stănculeanu, Neamțu și alții de care n-ai fi crezut o dată cu capul. Cât va ține această neașteptată pornire și la ce va putea ajunge, nu știu, eu în orice caz cred că o să putem trage oareșicare foloase pentru cauza noastră. Noi i-am lăsat pe ei ca să nu-i speriem și nu numai că nu le-am spus ce plănuim[103], dar nici nu prea ne-am amestecat, mărginindu-ne a adera. Ședința de ieri a dat naștere unui apel propus de Neamțu către toți parlamentarii din Cherson și din Moldova, prin care deputații și senatorii aflători în Odessa îi îndeamnă să meargă la Iași spre a-și face datoria.

Azi având ședința noastră intimă la Pascal Toncescu[104], ne-am gândit că ar fi bine să se publice acest apel și în gazetele din Iași pentru a face astfel o presiune prealabilă asupra Guvernului spre a împiedica prorogarea și a produce și o impresie atât asupra opiniunii publice, cât și asupra parlamentarilor din Moldova. Acest apel va fi și o împrejurare îngreuitoare pentru Guvern, dacă nu va ține seamă de ea. De aceea îți trimit apelul spre a-i publica în Evenimentul, Opinia și orice alte gazete vei găsi de cuviință.

Parlamentarii de aci au și cerut tren pentru ca să vie între 7 și 10 noiembrie și s-au și înscris mai toți.

Cred dar că e bine să se publice apelul cât de neîntârziat.

Până la revedere îți strâng mâna prietenește.

Ion C. Grădișteanu

[103] Grădișteanu făcuse planul să ne declarăm, odată la Iași, în ședință perpetuă, atât Camera, cât și Senatul oricare ar fi fost numărul nostru. Adoptând formula lui Take Ionescu, am socotit această propunere a lui Ionaș ca „inoportună", dar nu i-am spus-o. Știam că era nerealizabilă.

[104] Pascal Toncescu venise la Odessa pe când eram încă și eu acolo și-mi adusese o scrisoare de prietenie de la Mitică Greceanu. Toncescu pretindea că și Greceanu, și Cantacuzino (Mișu) erau alături de mine și că mă revelasem cu ocazia crizei ca adevăratul șef al conservatorilor. Se declara omul meu. Iar Greceanu scria textual: „Je me fais un plaisir de vous revoir à lassy avec ou sans l'Epoca sous le bras (fusese vorba să scot din nou Epoca, și mă și înțelesesem cu Pisani), vous nous secouerez, Michel et moi, de votre bras vigoureux et vengeur, quant aux autres ce serait inutile vous paririez à la tâche". (Aluzia la Take).

Iată şi Apelul redactat de C. Neamţu şi votat de parlamentarii din Odessa în şedinţa Cercului lor din 30 octombrie, prezidată de generalul Crăiniceanu:

Către Colegi

Ziua de 15 noiembrie 1917 se apropie.

În vremurile ce străbatem, această zi va deveni istorică, dacă ne va găsi la postul nostru cu hotărârea de a lucra potrivit prerogativei ce ne acordă Constituţia prin art. 95. Orice defecţiune din partea noastră ne expune la oprobriul public, la hula celor care luptă şi pier pentru idealul naţional. Ne suntem reciproc datori solidaritatea şi împreună orice sacrificiu pentru binele ţării care sângerează şi ai cărei reprezentanţi suntem.

La muncă dar, toţi în sfântul cuget de stârpire şi de îndreptare a relelor care chinuiesc sufletul sărmanului popor.

Au semnat:

C. Cernescu, Ion Stavri Brătianu, Ion Stănculeanu, general Lambru, I.C. Grădişteanu, O. Neamţu, Hartular, Nicolaescu, Ştefan Ştefan, G. Dobrescu, P. Cantilli, Matei Sassu, Marius Roşea, Toni Iliescu, dr. Pănescu, R. Vassiliu, Gh. Dragu, Vâlsănescu, Th. Emandi, Al. Tătăranu, Gogu Zamfirescu, I. Rădulescu, Pascal Toncescu, D. Hentescu.

Odată cu semnarea acestui apel, parlamentarii din Odessa au însărcinat pe deputatul Toni Iliescu (acelaşi care trebuia să se ilustreze[105] 18 ani mai târziu în afacerea transferurilor) să meargă la Cherson spre a obţine adeziunea colegilor instalaţi acolo şi pe deputatul Vâlsănescu cu măsurile pregătitoare de plecare, precum obţinerea locurilor necesare în tren şi altele.

Îndată ce am primit scrisoarea lui Grădişteanu am dus Apelul la Evenimentul, spre publicare. Către seară, a venit Suţu la mine să-mi spună că cenzura îl oprise. M-am dus atunci la Greceanu, de la care am aflat că aproape sigur Parlamentul va fi prorogat, dar că măsura nu se luase încă şi că va căuta să obţină voia de publicare a apelului. Făgăduia ca să-mi facă plăcere, căci credea că ţineam mult la această publicare, dar simţeam că nu se va ţine de cuvânt şi că în tot cazul nu va obţine nimic.

Iaşi, 3/16 nov. 1917

Iubite amice,

Îţi înapoiez aci alăturat Apelul pe care Consiliul de Miniştri îl crede

[105] În vara anului 1935, un escroc Vasilescu a ciupit sume însemnate de la un grup belgian pentru obţinerea unui important transfer de lei în Belgia. Toni Iliescu a fost acuzat de complicitate.

inoportun de vreme ce a decis prorogarea Camerelor din cauza gravităţii evenimentelor.

Amicală strângere de mână.

Greceanu

Decretul de prorogare a Parlamentului până la 15 decembrie a şi apărut în ziua de 7/20 noiembrie. Prorogarea era nu numai un drept constituţional de care Guvernul avea toată căderea să uzeze, dar în circumstanţele în care ne aflam, actul Guvernului apărea chiar bine chibzuit. După Război s-a abuzat atât de prorogările constituţionale şi neconstituţionale ale Parlamentului, încât generaţii mai tinere se vor mira desigur ca o simplă prorogare de o lună să fi putut stârni atâta vâlvă. Să nu se judece însă situaţia de atunci cu criterii ulterioare. Până la Război Coroana nu uzase niciodată de dreptul ei de prorogare şi lumea nu era obişnuită cu anumite familiarităţi faţă de Constituţie.

Pe de altă parte Guvernul era uzat şi odios şi opinia publică era totdeauna gata să ia poziţie împotriva lui. Apoi fiecare din noi îşi urmărea planul său. Eu, de pildă, nu puteam scăpa o ocazie pentru a dovedi cusururile regimului existent şi iată de ce nu puteam decât să mă alătur de parlamentarii răzvrătiţi, deşi în speţă recunoşteam dreptatea Guvernului. Concursul pe care-l dam protestatarilor nu era însă prea violent, fiindcă după cum am spus-o deja, nu puteam să nu ţin seamă de situaţia externă şi-mi iubeam prea mult ţara ca să slăbesc şi mai mult un Guvern deja slab, cu tot dispreţul ce-l aveam pentru dânsul.

Câteva zile după publicarea decretului de prorogare au sosit şi parlamentarii noştri de la Odessa. Au sosit tocmai când gluma începea să se îngroaşe în Rusia, tocmai în momentul în care Lenin şi Trotki erau în toiul ofensivei lor împotriva Guvernului provizoriu. Ştirile care ne veneau de la Petrograd, de la Moscova, de la Kiev şi de la Odessa au fost la început din cele mai contradictorii[A] şi pot zice că până la sfârşitul lui noiembrie cercurile politice mai largi n-au ştiut exact în Iaşi ce se petrecea dincolo de Nistru. Aşa se explică că parlamentarii au mai avut curajul să se preocupe cu chestiuni desigur de o netăgăduită importanţă atunci când existenţa Statului e asigurată - dar devenite simple fleacuri în clipa în care totul ameninţa să se năruiască.

De fapt - vorbesc de cei neiniţiaţi şi Guvernul nu iniţia pe nimeni - nu ne-am izbit cu capul de perete decât pe la sfârşitul lui noiembrie, începutul lui decembrie. Şi fiindcă sunt încă cu pove-

stirea mea în noiembrie 1917, cititorii îmi vor îngădui ca înainte de a nota aci, aşa cum le-am resimţit eu, repercuţiunile evenimentelor care au schimbat - cel puţin în Orient - faţa Războiului, să însemnez epilogul tribulaţiunilor noastre politice parlamentare, cu care s-a încheiat de fapt existenţa Camerelor alese în 1914.

Aşadar parlamentarii sosiseră din Rusia foarte iritaţi împotriva Guvernului. Era înainte de toate la mijloc o chestiune de amor propriu jignit, un interes de apărare a prerogativelor instituţiei şi a demnităţii fiecărui senator sau deputat în parte. Mai toţi avuseseră impresia - laşă de altminteri - că Guvernul voia să suprime Parlamentul prin împrăştierea membrilor săi. Se făcuse într-adevăr o intensă propagandă pentru îndepărtarea parlamentarilor de la Iaşi - şi toate înlesnirile pentru plecarea lor.

În gândul Guvernului, evacuarea parlamentarilor era însă numai o măsură de precauţiune în vederea posibilităţii unei ocupări a Moldovei de către inamic. Guvernul voia tocmai să-şi asigure undeva, fie cât de departe, posibilitatea întrunirii ulterioare a Parlamentului, care să constituie ţara legală în eventualitatea unei desfiinţări totale, fie şi vremelnică, a Statului român real.

Parlamentarii au priceput însă altfel această solicitudine constituţională, şi insistenţa greoaie care s-a pus pe lângă fiecare pentru a-l decide să plece a provocat în sufletul tuturor un adevărat resentiment împotriva Guvernului şi mai ales împotriva şefului său, în care până şi cei mai apropiaţi de dânsul pierduseră orice încredere. Pe lângă acest resentiment, de multe ori nemărturisit, o adevărată problemă de conştiinţă începuse să se pună acestor oameni, care, oricât de lipsiţi vor fi fost ei de înzestrări sufleteşti, erau la urma urmelor români, şi învestiţi cu un mandat pe baza căruia puteau fi traşi într-o zi la răspundere. Instinctiv, ei şi-au dat seama că cel puţin formele exterioare ale exerciţiului mandatului lor trebuiau să fie respectate mai ales în clipe atât de hotărâtoare pentru ţară. Căci puşi în contact direct cu mentalitatea revoluţionară de peste Nistru, toţi putuseră să-şi dea seama că cu sau fără pace separată ruşii nu se vor mai bate, că prin urmare într-un fel sau altul frontul nostru nu mai putea fi ţinut împotriva unui viguros atac inamic şi că soarta noastră era pecetluită.

Două soluţiuni începeau să se întrevadă: fie o pace - numai un armistiţiu dacă nemţii se vor mulţumi cu el -, o pace oricum ar fi ea, impusă şi greu de semnat, fie o capitulare, de fapt cu extinderea ocupaţiei germane şi asupra Moldovei ca consecinţă practică. Dintre aceste două perspective una era mai rea ca cealaltă. Era datoria Guvernului să hotărască sosul în care trebuia să ne înecăm, dar parlamentarii socoteau că era de datoria lor să fie prezenţi şi fie şi numai de formă, consultaţi la pregătirea sosului.

Mai toţi au debarcat la Iaşi convinşi că prorogarea până la 15 decembrie era primul pas pentru o prorogare ulterioară şi definitivă pe baza descompletării Adunărilor. Fierberea era generală. Parlamentarii mişunau la bufet şi prin culoarele Camerei, adică ale Teatrului Naţional. Unii voiau să trimită o delegaţie la Rege, alţii - şi printre aceştia zbârnâia mai ales Grădişteanu - ar fi vrut să ţinem o şedinţă şi fără Guvern şi fără convocare, dar toţi înjurau pe Brătianu, chiar cei care erau de părere că nu puteam decât să ne supunem decretului de prorogare.

Deşi îmi dam seama că preocupări de o altă importanţă ne pândeau, am socotit nimerit prilejul acestei avortate întruniri parlamentare pentru a-mi regula definitiv matricola politică tocmai în aşteptarea evenimentelor pe care le prevedeam. Mă desolidarizasem în mai de Partidul Conservator, sau mai exact de rămăşiţele lui, căci partidul îl declarasem dizolvat după cele ce urmaseră după moartea lui Nicu Filipescu. Partidul Constituţional nu-l înfiinţasem încă, aşa încât în Parlament mă găseam orfan şi izolat. În aceeaşi situaţie se aflau toţi foştii conservatori filipescani şi lucru mai ciudat şi demn de însemnat, şi câţiva parlamentari takişti, care nu mai voiau nici ei să audă de aşa-zisul Partid Conservator devenit o simplă ficţiune. Ficţiune de care se lepădau până şi marghilomaniştii, câţi erau în Moldova.

Încercasem la Odessa pe la începutul lui octombrie o grupare a acestor elemente conservatoare răzleţe în Parlament şi am regăsit între hârtiile mele următorul Proces-verbal redactat de mine:

Învăţămintele trecutului şi nenorocirile ce am îndurat n-au îndreptat apucăturile celor care cârmuiesc ţara. Greşelile şi nelegiuirile de ieri nu numai că nu au fost înlăturate, dar par chiar a fi devenit astăzi program de guvernământ.

În ajunul ceasurilor hotărâtoare pentru neamul nostru, ceasuri în care se vor fixa pentru viitor condiţiunile existenţei Statului român, opinia publică, în toate straturile poporului nostru, cere într-un singur glas o imediată schimbare de regim prin impunerea unui rost nou şi cinstit în viaţa noastră politică.

Subsemnaţii senatori şi deputaţi, pătrunşi de convingerea că de la o atare premenire depinde salvarea ţării, hotărăsc a duce contra actualului Guvern o luptă fără preget, luptă ce va fi dusă atât în Parlament, cât şi în afară de Parlament.

Drept care am semnat aci. Şi au semnat afară de mine conservatorii Ion C. Grădişteanu, Pascal Toncescu, Grigore Vericeanu, Ion Săftoi şi Mişu Chintescu; takiştii Theodor Emandi, G.C. Dobrescu (Prahova), Alexandrescu şi Anton Filotti - şi marghilomanistul N. Ghica-Comăneşti. Pe lângă aceşti conservatori, au mai semnat Procesul-verbal, ulterior, şi liberalii: general Lambru, G. Mavrocordat şi Henţescu.

Avusesem grijă să nu vorbesc în acest prim act de „grupare" şi să nu pomenesc de nicio titulatură, deşi scopul meu fusese să prind un prim cheag tocmai pentru alcătuirea unei grupări parlamentare, cu caracter provizoriu, pentru durata legislaturii în curs. O legătură pentru mai târziu, între personalităţi pe care era foarte probabil că frământările politice de după Război trebuiau să le înlăture - nu prezenta niciun interes. Fără să ne intitulăm grupare parlamentară, toţi cei semnaţi pe acest Proces-verbal ne-am întâlnit zilnic la Odessa, ne-am apropiat şi ne-am legat unii cu alţii şi am pregătit astfel terenul pentru pasul înainte pe care trebuia să-l facem la Iaşi.

Îndată ce parlamentarii au început să sosească din Rusia şi din judeţele Moldovei, pe măsură ce veneau la mine şi dovedeau astfel intenţiile lor de a combate Guvernul, le-am propus constituirea unei grupări parlamentare, limitată la legislatura în curs, îndreptată împotriva samavolniciilor guvernamentale şi fără nicio obligaţie politică pentru viitor din partea aderenţilor. Ideea a prins de minune şi în câteva zile s-a constituit astfel „Uniunea Parlamentară", al cărei act de constituire a fost semnat într-una din secţiile Camerei, în următorul cuprins:

Proces-verbal de constituire

Subsemnaţii senatori şi deputaţi întruniţi în Iaşi, astăzi 19 noiembrie 1917, hotărâm constituirea unei grupări parlamentare sub denumirea „Uniunea Parlamentară".

„Uniunea Parlamentară" se constituie pentru durata legislaturii în curs. Ea are de scop exclusiv apărarea dispoziţiunilor constituţionale şi legale, controlul mai de aproape al actelor Guvernului, şi în fine stabilirea tuturor responsabilităţilor atât în chestiile externe, cât şi în cele interne.

În afară de aceste puncte, membrii „Uniunii Parlamentare" îşi rezervă complet independenţa lor politică atât în prezent, cât şi în viitor.

Adeziunile la „Uniunea Parlamentară" se pot face fie semnând prezentul act, fie prin scrisoare adresată unuia din membrii Uniunii.

Pentru prima dată se vorbea într-un act public de răspunderi, de faimoasele răspunderi care urmau să dea atât avânt în 1918 popularităţii generalului Averescu, şi atâtea decepţii oamenilor cinstiţi care au aşteptat în zadar, ani de-a rândul, stabilirea lor.

Toţi semnatarii Procesului-verbal de la Odessa au semnat şi actul de constituire al „Uniunii Parlamentare"; lor li s-au mai adăugat A.C. Cuza, Nic. Cananău, dr. Cosma, Leon Ghica-Dumbrăveni şi Igiroşanu - iar în zilele de 20 şi 21 noiembrie numărul aderenţilor a sporit până la 47[106].

Activitatea politică a „Uniunii Parlamentare" n-a putut să se desfăşoare din cauza evenimentelor. Parlamentul deschis la 15 decembrie printr-un scurt Mesaj de o pagină şi jumătate, în care se reamintea faimosul vot constituţional din iunie şi se aducea un emoţionat omagiu ostaşilor de la Mărăşti şi de la Mărăşeşti - n-a putut funcţiona până la Crăciun din cauza lipsei de parlamentari, şi după Anul Nou - din cauza crizei politice şi schimbării de Guvern. Singurele manifestări ale Uniunii au fost îndată după constituirea ei o adresă adresată Regelui şi alta trimisă preşedinţilor Senatului şi Camerei. În două şedinţe destul de agitate, ţinute în zilele de 20 şi 21 noiembrie, s-a discutat în toate felurile despre atitudinea pe care Uniunea trebuia să o ia. Convingerea mai tuturor era că nici la 15 decembrie Camerele nu vor fi întrunite. Asupra acestei eventualităţi părerile erau împărţite. Unii voiau să impunem, chiar prin violenţe, convocarea Parlamentului. Alţii, mai în curent cu greutăţile situaţiei, nu voiau să întindă coarda prea mult. Am propus atunci să facem o formă prin care, de vreme ce se respingea concursul nostru pentru rezolvarea dificultăţilor, să ne declinăm cel puţin orice răspundere pentru ce se va întâmpla - dovedind totdeodată prin acest act că am fi fost prezenţi în orice moment şi la orice apel pentru îndeplinirea datoriei noastre. Propunerea mea a fost primită prin aclamaţii şi s-a hotărât să se trimită preşedinţilor Senatului şi Camerei o adresă în sensul arătat, adresă cu a cărei redacţiune am fost însărcinat. Cum nici această adresă n-a fost niciodată publicată, o reproduc aci, pentru cercetătorii de mâine ai vremurilor noastre epice. Iat-o:

[106] Iată numele senatorilor şi deputaţilor, din diferitele partide, înscrişi în „Uniunea Parlamentară": C. Argetoianu, A.C. Cuza, N. Cananău, Luca Elefterescu, dr. Hesselman, I. Rădulescu, M. Carp, Trancu-Iaşi, Henţescu, Ion Mavrocordat, George Mavrocordat, gen. Lambru, N. Enăşescu, Al. Alexandrescu, Gogu Zamfirescu, Leon Ghica, C. Lupescu, G. Dobrescu, Th. Emandi, Ion C. Grădişteanu, Pascal Toncescu, Ion Săftoi, M. Chintescu, I. Atanasiu, Macavei, Tilică Ioanid, Gr. Iunian, Nunucă Protopopescu, Michiu, Nicu Ghica-Comăneşti, Krupenski, Teleman, Juvara, Cantilli Panait, Dumitrescu I., Dumitrescu D. (Mituş), Mitache Adam, Ghiorghiade (Tecuci), Sebastian Moruzi, G. Petcu, Toni Iliescu, dr. Cosma, Bucur Spirescu, gen. Crăiniceanu şi Balli Cârlomăneşti.

Domnule Preşedinte,

Având în vedere că actualul Guvern nu a îndeplinit formele constituţionale, deoarece nu s-a prezentat înaintea Parlamentului, pentru a cere şi obţine încrederea acestuia;

Având în vedere că de la constituirea sa timp de mai bine de patru luni actualul Guvern a lucrat şi a administrat ca un guvern autocratic, luând măsuri legislative prin simplu decret;

Având în vedere că rezerva aprobării ulterioare a Corpurilor Legiuitoare nu este decât o amăgire după cum se dovedeşte mai întâi prin amânarea întrunirii acestora, apoi prin manoperele puse la cale pentru zădărnicirea funcţionării Parlamentului chiar la data de 15 decembrie, sorocită prin decretul anticonstituţional de amânare;

Având în vedere că controlul conducerii Statului, conform Constituţiei noastre, este de fapt suprimat;

Subsemnaţii senatori şi deputaţi constituind majoritatea senatorilor şi deputaţilor prezenţi în ţară[107] *declară solemn că Parlamentul Ţării declină orice răspundere pentru actele şi hotărârile Guvernului.*

Adresele au fost trimise preşedinţilor acasă prin curier special şi cu adeverinţă de primire. Domnii preşedinţi le-au păstrat însă în arhiva Domniilor lor personale şi s-au ferit să le verse la arhivele Adunărilor respective.

În aceeaşi şedinţă în care s-a hotărât trimiterea acestor adrese preşedinţilor s-a discutat şi oportunitatea unui memoriu de trimis Regelui. Eu am fost contra, fiindcă am fost totdeauna împotriva gesturilor inutile. Majoritatea Uniunii socotind însă că era bine să ajungă până la urechile Regelui cele ce ar fi fost spuse dacă Parlamentul ar fi fost deschis şi s-ar fi ţinut discuţia la Adresă, m-am raliat şi eu la părerea colegilor mei şi astfel s-a decis în unanimitate trimiterea unei delegaţii de parlamentari care să remită Regelui o adresă, cu redactarea căreia a fost însărcinat Theodor Emandi, deputat takist. Această adresă a fost tipărită într-un mare număr de exemplare, fără a se trece pe la cenzură (care n-a reacţionat), exemplare care au fost distribuite de către membrii Uniunii, prietenilor lor. Consemnez aci, pentru posteritate, şi acest document, care a făcut mare vâlvă în Iaşiul pribegiei noastre şi în toată Moldova:

Sire,

Dorinţa stăruitoare a Majestăţii Voastre de a se vota în sesiunea trecută principiile reformelor constituţionale a provocat cunoscutele discuţi-

[107] Un mare număr de parlamentari, pe lângă cei înscrişi în „Uniunea Parlamentară", au semnat această adresă.

uni şi lucrări, care au absorbit aproape întreaga activitate parlamentară a sesiunii extraordinare.

Cu toată înţelegerea stabilită, că după votarea reformelor Guvernul să ia parte la discutarea numeroaselor probleme interne ce-i erau puse, Parlamentul s-a închis după banala formulă, adoptată în faţa câtorva salariaţi ai regimului şi nu s-a mai întrunit pentru a răspunde chemării Capului Statului conform decretului de prelungire a sesiunii, fapt unic în obiceiurile noastre constituţionale.

Când după aceste amânări voite, Parlamentul se găsea în dreptul său constituţional a se întruni şi a-şi exercita astfel îndatoririle lui de Reprezentanţă Naţională, acum mai mult ca oricând imperios cerute - Guvernul, prin îndemnuri interesate, parvine acţionând asupra spiritelor slabe, să răspândească parlamentarii în ţări depărtate, închizând astfel poarta Constituţiei, cu toate asigurările vicepreşedintelui Consiliului Sfetnicilor Majestăţii Voastre şi cu toată rugămintea adresată prin preşedinţii Corpurilor Legiuitoare Guvernului şi Majestăţii Voastre, în scopul de a se înlesni la data de 15 noiembrie deschiderea Parlamentului.

Această odioasă acţiune se găseşte cu atât mai inoportună cu cât acelaşi guvern care o preconizează cere zilnic sancţionarea regală excepţională pentru dispoziţii legislative sub rezerva aprobării ulterioare a Corpurilor Legiuitoare.

Într-un interval mai mic de un an, tocmai în timpul în care Capul Statului şi Guvernul aveau mai mare nevoie de contactul permanent cu reprezentanţa regală a ţării, pentru ca împreună să răspundă extraordinarelor chemări ale evenimentelor, Guvernul Majestăţii Voastre găseşte nimerit a zădărnici funcţionarea Parlamentului fie prin mijloace de natură a-i nimici prestigiul - fie samavolnic, interpretând Constituţia după bunul plac, căci aceasta este calificarea faptului, când nimic temeinic n-a stat la baza acţiunii lui.

Desigur, Sire, că prerogativele regale nu pot fi sub niciun cuvânt discutate şi nici nu intră în intenţia noastră a o face.

Devotaţi supuşi ai Majestăţii Voastre nu putem uita, cu cel mai adânc respect, că suntem mandatarii legali ai Naţiunii şi că în această calitate datori ne găsim a vorbi Majestăţii Voastre şi a-i aduce la cunoştinţă adevărul.

Dacă Războiul pe care cu toţii l-am voit, şi-l voim până la îndeplinirea idealului naţional, s-a declarat în afară de orice formă constituţională, şi ţara legală nu a luat cunoştinţa lui decât după patru luni, dacă pregătirea armatei şi a ţării s-a putut face înainte şi după declararea războiului fără cunoştinţa şi controlul Parlamentului - ceea ce a urmat, jalnica situaţie a ţării provocată în marea ei parte mai mult prin faptele

guvernanților decât prin cele inerente războiului, nu se poate în nici un chip schimba acordând Guvernului o încredere pe care țara vizibil i-a retras-o și care merge până la a acoperi suprimarea de fapt a Parlamentului[108].

Sire,

Nu se poate să nu recunoaștem cât este de neobișnuit demersul nostru pe lângă Majestatea Voastră. Am recurs la el, Sire, mulți dintre noi încărunțiți în slujba țării, foști consilieri ai Tronului, vechi parlamentari din toate partidele și reprezentând toate clasele sociale, uniți într-un singur cuget, acela de a aduce cât mai este vreme, la picioarele Tronului Majestății Voastre, glasul de adâncă durere al țării întregi care nu mai poate suporta multă vreme calamitatea guvernării actuale.

Cunoașteți, Sire, și cunoaște țara întreagă, cum dl Ion Brătianu, ministru de Război, trei ani înaintea intrării noastre în acțiune, a luat asupra sa singur pregătirea armatei și cunoașteți iarăși cât de greu și dureros a plătit biata noastră țară prezumțiunea nenorocită a primului-ministru.

Dacă românul e învățat de nenorocirea vremurilor să verse cu mândrie generosu-i sânge, nu poate să uite, Sire, niciodată jertfa inutilă.

Sub aparența unei guvernări naționale, administrația țării condusă de aceleași elemente politice a devenit un organ de partid, ocupându-se numai de interese electorale și personale, lăsând în cea mai completă părăsire marile nevoi obștești: ordine publică, stare sanitară, aprovizionare - și toată viața unei populațiuni întregi care se stinge fără ca autoritatea publică să-i dea vreun ajutor.

În loc să îndoim toate energiile pentru dobândirea maximului de mijloace, dintr-o cultură cât mai întinsă - cu o ușurință condamnabilă Guvernul a continuat politica sa favorită de nedreptate contra marilor agricultori, uitând că de propășirea lor actuală era strâns legată starea economică a populațiunii și a oștirii.

Situațiunea aceasta a culminat în decembrie trecut, când, în fruntea Departamentului muncilor agricole, s-au satisfăcut ambițiile interne ale Partidului Liberal, experimentând acum când țara se prăpădește și pe socoteala intereselor mari naționale, inteligențele, prin devotamentul către primul-ministru.

Rezultatul fatal nu a întârziat: bolile nemiloase și cu nimic combătute au secerat ce mai rămăsese în urma foametei care decimează populațiunea. Abia trei luni după încheierea campaniei agricole.

Ușor ne putem închipui cum s-au făcut muncile și mai ales cum s-a

[108] Reproduc adresa așa cum a fost scrisă. Emandi reproșează aci, probabil, Regelui excesul de încredere în Guvern.

asigurat hrana viitoare a țării prin semănăturile din toamna curentă, când dezorganizarea completă domnește pretutindeni din cauza abandonării de către Guvern a puterilor constituționale (sic).

Sistemul misiunilor în străinătate din care Guvernul a făcut un abuz neînfrânat a înlocuit complet pe acel al comisiunilor, iar amândouă împreună dau priveliștea unei desfaceri totale a tezaurului public.

Guvernul pierzând prin însăși faptele sale întreg prestigiul și toată autoritatea, lipsește ceea ce este astăzi indispensabil țării, o unitate superioară de acțiune care să coordoneze cerințele țării cu nevoile urgente ale armatei, ale acestei armate nimicite în prima perioadă a războiului prin incapacitatea amicului primului-ministru, gonit de Majestatea Voastră din capul Statului-Major General al Armatei, pentru a ne reprezenta azi la Paris spre uimirea chiar a Aliaților noștri - iar după aceasta prin incuria care a domnit și domnește la Statul-Major General, tot din cauza preferințelor scandaloase care nu justifică decât animozitățile primului-ministru.

Nimeni n-a uitat și nu poate uita tristul pelerinaj al armatei în retragere și al bieților refugiați care o însoțeau pentru a nu cădea în mâna inamicului, dar care au căzut pradă sleirii fizice pe tot întinsul Moldovei, lipsindu-ne astfel de o mare parte din forțele care ne-ar fi fost azi de netăgăduită nevoie.

De aceea destrăbălarea tuturor administrațiunilor publice provoacă uimirea tuturor străinilor care ne vizitează.

Este de neînchipuit ca același Guvern devenit odios țării, și răspunzător de calamitățile ce a provocat, să fie îngăduit a prezida tocmai el clipele în care se vor așterne condițiile viitoarei existențe a neamului nostru.

Așa fiind, Sire, îndrăznim a solicita puternicul Majestății Voastre sprijin pentru intrarea în Constituțiune spre binele mult și greu încercatului popor pe care-l reprezentăm, considerând ca cea mai odioasă crimă a continua să asistăm nepăsători la jertfirea lui care de atâta amar de vreme crede, tace, suferă, luptă și piere fără a privi măcar spre ispita care-l ademenește.

Iar dacă, mintea noastră refuză a concepe, nu vom putea pătrunde în cuprinsul pactului constituțional (?), atunci, Sire, răspunderea nu va mai fi a noastră, căci nu vom alege mijloacele pentru a dărâma un Guvern care batjocorește țara printr-o acțiune ce n-are nume în cartea păcatelor și un popor[109] *care cu sângele său scrie în slove nepieritoare povestea neamului românesc.*

Această formidabilă peltea, fără temei, fără scop și fără viață a fost semnată de 47 de senatori și deputați, și a avut, după cum am

[109] Subînțeles batjocorește.

spus-o deja şi după cum abia este de crezut, un enorm răsunet; atât era de învrăjbită lumea împotriva Guvernului, încât făcea o soartă onorabilă oricărei violenţe îndreptate împotriva lui Brătianu. Am încercat după ce am citit-o să o îndrept, dar nu era nimic de îndreptat, ar fi trebuit făcută alta, aşa încât am renunţat la orice ameliorare de text şi după oarecare ezitare, am semnat şi eu, ca să nu stric cheful prietenilor. N-am citit rapoartele lui Emandi de când a ajuns în fruntea Legaţiei din Belgrad mai întâi şi a celei din Praga mai pe urmă, dar dacă seamănă cu rahatul pe care ni l-a servit la Iaşi nu mă mai mir de ce toate merg strâmb în diplomaţia noastră.

După ce jalba către Rege a fost semnată s-a încins discuţia în Uniune asupra modului de a o face să parvie la treptele Tronului. Cei mai mulţi voiau o delegaţie numeroasă care să se prezinte Regelui ca un fel de manifestaţie a Parlamentului ţinut sub obroc. Mi-am permis să observ că nu primisem nicio delegaţie formală din partea Parlamentului, că astfel stând lucrurile, audienţa noastră ar lua aspectul unei audienţe colective şi că acestea nu sunt autorizate. Câteva voci mi-au propus mie să mă duc cu jalba la Rege. Am refuzat net. Mai întâi fiindcă după figura pe care mi-o făcuse Regele în iulie nu mai aveam nicio plăcere să-i văd mutra, apoi fiindcă întreaga afacere n-avea nicio noimă. Ce ceream noi? Schimbarea Guvernului. Or, tocmai „devenise cazul" că Guvernul nu trebuia schimbat. Revoluţia bolşevică de la Petrograd şi pacea separată care bătea la uşă mutase din nou politica pe alt plan. Cupa tuturor amărăciunilor se pregătea; Brătianu şi toţi complicii lui trebuiau pironiţi pe locurile lor, ca să o golească până la fund. Sub presiunea evenimentelor, nu numai plecarea, dar prăbuşirea lui Brătianu era o chestiune de săptămâni - ceea ce trebuia să împiedicăm era ca odată cu dânsul să nu se prăbuşească şi ţara. „Uniunea Parlamentară" fusese în gândul meu un al cincilea act la piesa pe care o montasem în sesiunea de vară; un deznodământ iar nu un început. Ca atare o pusesem în picioare; două, trei iniţiative mai mult formale menite să-i marcheze existenţa în lipsa lucrărilor parlamentare erau de ajuns. Orice insistenţă ar fi fost de prost gust.

Am convins cu greu pe prietenii mei - dar i-am convins - să nu ceară nimeni audienţă, să puie jalba într-un plic şi să o ducă unul din noi la Palat - cel mai nimerit ar fi fost chiar autorul ei - şi să o remită celui de drept pentru a fi remisă Regelui. Până în cele din urmă aşa s-a şi făcut şi Toderiţă Emandi, mândru de proza sa - mai mândru decât mine de iscălitura mea -, a remis lui Henri Catargi, mareşalul Curţii, plicul „Naţiei" adresat Majestăţii Sale. Searbedele foi evocau, în uniformitatea lor, atâtea degete îngălbenite de mucul de ţigaretă,

în lupta cu condeiul, atâtea chipuri constipate uitate de Dumnezeu şi de oameni, încât mai mult ca sigur că Regele n-a putut identifica printre cei 47 de semnatari pe autorul memoriului ce i s-a pus sub ochi, căci altfel n-ar fi semnat - trei ani mai târziu - decretul de numire la Belgrad a domnului Emandi.

După acest efort colectiv, membrii „Uniunii Parlamentare" s-au împrăştiat, ca şi ceilalţi deputaţi şi senatori; mulţi din ei s-au înapoiat la Odessa şi n-au mai revenit la Iaşi, siguri că Camerele nu se vor redeschide nici la 15 decembrie.

De fapt Parlamentul războiului îşi încheiase inutila sa existenţă: şedinţa de deschidere din 15 decembrie, în care Regele a citit pro forma scurtul Mesaj redactat de Guvern potrivit împrejurărilor, a fost fără urmare. Atât pentru Cameră, cât şi pentru Senat procesele-verbale constată încontinuu, până în martie 1918, adică până la dizolvare, că senatorii şi deputaţii n-au fost niciodată în număr pentru deschiderea şedinţelor. Cele două sau trei consfătuiri din februarie 1918 sub Ministerul Averescu au fost şedinţe fără nicio înrâurire asupra îndrumării politice, şi ar fi putut chiar să lipsească fără pagubă pentru cineva.

Manifestările „Uniunii Parlamentare" şi protestul Partidului Muncii din 15 noiembrie au fost ultimele acte, oarecum in petto, ale unor Adunări care în vremurile cele mai mari ale istoriei noastre nu au ştiut să fie nicio clipă la înălţimea evenimentelor sau să îndeplinească o funcţiune naţională, cel puţin ele în carenţa celorlalţi factori constituţionali. Sic turpitudo transit ar fi un epitaf pe care posteritatea l-ar putea aşeza în amintirea lor.

A.

Reproduc aci, după câteva ziare rusești de la Odessa păstrate din acele vremuri, știrile așa cum veneau de la Petrograd și din centrul Rusiei. Aceste „instantanee" dau o idee mai exactă despre confuzia care domnea la început în spirite, până după izbânda definitivă a lui Lenin și a bolșevismului

Din 9 noiembrie (stil nou)

„La Petrograd situația e mai mult decât serioasă. În cursul zilei de ieri am primit următoarele vești:

Organizațiile revoluționare locale (din Odessa) au primit confirmarea știrii că la Petrograd a început mișcarea maximaliștilor contra Guvernului. Sub ce formă s-a desfășurat această mișcare și la ce rezultate a ajuns - nu s-a aflat încă nimic precis.

Din izvoare aproape oficiale s-a aflat însă că bolșevicii ar fi arestat pe ministrul cultelor, Kartașev.

În capul răzvrătiților este Comitetul (Sovietul) Deputaților Lucrătorilor și Soldaților din Petrograd și Comitetul Militar Revoluționar.

Comitetul Central Executiv al Sovietelor este contra mișcării și susține Guvernul.

Maximaliștii au ocupat gara Nicolae și podul Nicolae.

Guvernul provizoriu a trimis o circulară cu porunca: niciunul din ordinele date de Sovietul Lucrătorilor și Soldaților din Petrograd să nu fie executat.

Primul-ministru Kerenski a plecat întru întâmpinarea armatelor Guvernului, care vin în ajutorul lui, spre Petrograd".

*

„Telegrame de azi-dimineață spun:

Comitetul Central Executiv al Sovietelor ține ședință. Majoritatea celor prezenți este maximalistă. Sosirea lui Trotki a fost salutată cu ovații, dânsul a declarat că schimbarea de regim se va face fără vărsare de sânge deoarece puterea e de partea maximaliștilor.

Maximaliștii au ocupat podul Nicolae și au pus de gardă automobile blindate. Regimentul Pavlovski a înconjurat Palatul de larnă și arestează pe toți cei ce se apropie îndreptându-se spre Comitetul Central.

Maximaliștii au încercat să puie mâna pe poștă și telegraf, dar funcționarii au declarat că rămân credincioși Guvernului provizoriu".

*

„Ministrul de externe Nikitin telegrafiază comisarilor Guvernului în provincie, următoarele:

«Referindu-mă la apelul câtorva persoane și organizații pentru a pune mâna pe puterea Statului (sic), explicați populației imposibilitatea oricăror manifestații de felul acesta mai ales în perioada alegerilor pentru Adunarea Națională. În trei săptămâni țara va avea deputații ei și Guvernul provizoriu va transmite acestora puterile sale. Dezordinele care pot servi agitatorilor

ar avea de rezultat amânarea alegerilor pentru Constituantă, în dauna țării. Ca reprezentanți ai Guvernului veți lua măsuri de potolire a oricărei manifestări și vă veți sprijini pe straturile sănătoase ale populației. Nu vă lăsați stăpâniți de zvonurile false despre evenimentele din Petrograd, unde este liniște. Aduceți-vă aminte că soarta Rusiei nu depinde numai de Petrograd»".

*

„Reprezentantul Agenției Telegrafice Ruse din Odessa a primit o telegramă din partea Agenției din Petrograd prin care îl încunoștiințează că localul Agenției fiind ocupat de Comitetul Militar Revoluționar, nu-l poate informa despre cele ce se petrec".

*

„Comitetul Căilor Ferate locale (Odessa) a vorbit ieri prin fir special cu Kievul și cu Comitetul (Sovietul) Central al Căilor Ferate din sudul Rusiei. Iată ce răspuns a primit:

«Comunicări speciale despre evenimentele din Petrograd nu avem. Din informațiunile pe care le au maximaliștii din Kiev și care au fost comunicate de președintele Comitetului lor, pe străzile Petrogradului se dau lupte. Știrea despre luptele de pe străzile Petrogradului a fost primită prin fir special. La Kiev e liniște. Vă vom comunica tactica ce vom adopta»".

*

„În ajutorul Guvernului s-au îndreptat spre Petrograd armatele de cazaci ale vestitului general Miscenko și armatele comandantului frontului de nord, Ceremisov".

*

„În legătură cu evenimentele din Petrograd, în celelalte orașe liniște, afară de Kazan și Harcov.

În primul oraș situația e îngrozitoare. Soldații, sub influența maximaliștilor, au hotărât să constituie un stat-major și să aresteze pe toți ofițerii celui vechi. Toate armele au fost confiscate și luate de Comitetul Lucrătorilor și Soldaților. Autoritățile Guvernului luând măsuri de dezarmare, soldații unei baterii au bombardat orașul. Artileriștilor s-au adăugat și unele formații de infanterie. Pentru restabilirea ordinii s-au trimis cavaleriști, elevii Școlii militare și automobile blindate.

La Harkov a izbucnit conflictul între comandantul garnizoanei, generalul Kurilko și Comitetul (Sovietul) Lucrătorilor și Soldaților. Primul n-a vrut să se supună ordinelor ultimului. În prezența acestei nesupuneri, Comitetul a hotărât ca toată garnizoana să treacă sub comanda sa, ceea ce trupele au acceptat (!!). Situația e gravă".

*

„După cum se știe, la Kiev se ține actualmente Congresul Căzăcimii. Aflându-se în congres de demonstrația maximaliștilor, s-a votat imediat următoarea moțiune:

«Cazacimea, odată ce a declarat că se va supune Guvernului Provizoriu, își va ține cuvântul și va ajuta Guvernul să ducă țara până la Adunarea Națională. În zilele de primejdie pentru țară toată căzacimea va lua armele ca să

apere patria și libertatea. Căzăcimea e gata, până la un om, să-și dea capul, căci e convinsă că sângele vărsat nu va fi zadarnic vărsat».

*

„Imediat ce s-a aflat la Odessa despre cele ce se petrec la Petrograd, Rumcerodul a convocat o întrunire în care s-a votat o moțiune exprimând:

1) Condamnarea acțiunii maximaliștilor și recomandarea populației și sovietelor din circumscripția militară a Odessei să fie liniștite și să se ferească de vreo manifestare;

2) Dorința să se ia măsurile necesare pentru ca nu cumva acțiunea maximaliștilor să fie exploatată de contrarevoluționari.

Aseară s-a constituit în Odessa un nou Comitet Revoluționar, care va conduce orașul în zilele acestea de nesiguranță. Au fost aleși doi maximaliști, doi social-democrați minimaliști și un socialist revoluționar internaționalist. Pe lângă acești cinci Comitetul mai cuprinde încă pe generalul Marx, pe comandantul orașului, Riazanov și pe șeful miliției, Kitnicov".

Din 10 noiembrie

„Sovietele deputaților lucrătorilor și soldaților din principalele centre ale Rusiei și de pe fronturi au primit următorul manifest:

«Garnizoana din Petrograd și proletariatul au răsturnat Guvernul lui Kerenski, care se ridicase contra poporului. Răsturnarea care a lichidat Guvernul Provizoriu s-a făcut fără vărsare de sânge.

Sovietul din Petrograd salută solemn răsturnarea săvârșită și recunoaște, până la formarea noului Guvern, autoritatea Comitetului Revoluționar Provizoriu.

Făcând cunoscut aceasta armatei de pe front și din interior, Comitetul Revoluționar Provizoriu apelează la toți soldații ca să urmărească cu atenție conduita tuturor comandanților lor. Ofițerii care nu se vor alipi pe față și deschis de Revoluția săvârșită trebuie arestați, ca vrăjmași.

Programul noului Guvern, Sovietul din Petrograd îl vede în imediata propunere de pace democratică, în imediată cedare a averilor proprietarilor către țărani, în trecerea întregii autorități de Stat asupra Sovietelor, până la Adunarea Națională.

Armata revoluționară națională nu trebuie să permită trimiterea de pe front a armatelor necredincioase contra Petrogradului: cu cuvântul, prin convingere trebuie să le silească să stea pe Ioc, iar dacă aceasta nu folosește, trebuie să le oprească cu forța.

Acest ordin trebuie imediat adus la cunoștința tuturor formațiilor militare din toate armele. Acei care vor tăinui acest ordin față de soldați vor fi socotiți ca vinovați și pedepsiți cu cele mai severe măsuri ale legilor revoluționare.

Soldați! Pentru pace, pentru pâine, pentru pământ! Pentru Guvernul național revoluționar!

Comitetul Revoluționar Provizoriu»"

*

„Din Petrograd se telegrafiază:

La ora 10 seara (9 nov.) maximaliștii au atacat Palatul de Iarnă unde se afla Guvernul, dar au fost respinși. În timpul nopții a avut loc al doilea atac și palatul a fost ocupat. Guvernul Provizoriu a fost arestat.

Generalul Ceremisov care înainta în fruntea unei armate de 60.000 de oameni contra Petrogradului, văzând că două armate s-au pronunțat contra potolirii răscoalei, a trecut de partea Comitetului Militar Revoluționar maximalist.

În schimb Comitetul Central al Sovietelor, cum și Primăria au rămas până la ultimul moment contra răscoalei. Din Congresul Sovietelor care se ține la Petrograd s-au retras toți minimaliștii și socialiștii revoluționari.

Generalul Ceremisov a oprit pe loc toate armatele care mergeau contra Petrogradului".

*

„Președintele Comitetului tuturor Armatelor, Perekrestov, a comunicat la Odessa următoarele:

În noaptea de 7 (nov.st.n.) situația se prezintă astfel: Petrogradul trecuse de partea maximaliștilor, comandantul armatelor de nord Ceremisov trecuse de partea Revoluției și oprise înaintarea armatelor sale contra Petrogradului.

Azi-dimineață s-a aflat că Kerenski a luat toate măsurile ca transportul de trupe spre Petrograd să continuie și că el se pregătește să se pună în fruntea armatelor care înaintează spre Capitală.

Personal cu Kerenski n-a putut vorbi, dar comunicația cu el există. Despre formarea noului Guvern nu știe nimic. Generalul Ceremisov a avut un moment de șovăială.

Socialiștii democrați uniți, socialiștii revoluționari și Sovietul General al Țăranilor pregătesc un apel în care se va propune boicotarea Guvernului maximalist.

Kerenski a adresat un apel către armată și flotă prin care cere supunerea față de Guvernul Provizoriu. Mișcarea maximalistă, Kerenski o numește o nebunie".

*

„Armata rusă pe frontul român a format un Comitet Revoluționar cu reprezentanți din Comitetul Armatei și din Comisariatul Militar.

Nu se știe de partea cui au trecut armatele de pe frontul apusean și de sud-vest".

*

„Comitetul Revoluționar Militar din Petrograd a întrebat pe șeful circumscripției militare din Odessa de partea cui va trece. În ședința ținută sub președinția generalului Marx și a comisarului Hariton și în prezența reprezentanților Sovietelor s-a hotărât ca armata din Odessa să se declare de partea noului Guvern. Ieri-seara a și început depunerea jurământului de credință față de acesta".

*

„Noul Guvern va fi format astfel:

Președinte de Consiliu - Lenin

Ministru de Interne - Braunstein Trotki
Ministru de Externe - Lunaciarski
Ministrul Muncii - Zinoviev
Ministrul Instrucțiunii Publice - scriitorul Maxim Gorki
Pentru celelalte portofolii nu s-au desemnat încă personalitățile".

*

„Din ordinul Comitetului Revoluționar s-a dispus arestarea lui Kerenski și aducerea lui la Petrograd. Încercarea de a-l ascunde va fi socotită crimă de Stat".

*

„Comitetul Revoluționar a desființat pedeapsa cu moartea (!!!) și a amnistiat pe toți cei arestați pentru delicte și crime politice".

„Din Moscova se telegrafiază că toate rezervele băncilor și giuvaericalele au fost expediate din Moscova la loc sigur.

La Moscova, în agitațiile maximaliste, multe fabrici au fost ocupate de lucrători. Minimaliștii și socialiștii revoluționari critică aspru purtarea maximaliștilor".

*

„Comitetul Central al Căilor Ferate a trecut de partea noului Guvern. El publică un ordin către toate liniile cerând să se oprească orice transport de trupe, cazăcești sau credincioase fostului Guvern și îndreptate spre Petrograd pentru a potoli Revoluția".

*

„Căile Ferate din sudul Rusiei nu numai că au trecut de partea noului Guvern, dar au și decis să susție mișcarea ucraineană. Din Kiev se telegrafiază: aci e liniște. S-a format Comitetul Revoluționar. Garnizoana este de partea maximaliștilor. La gări s-au pus comisari".

„La Odessa, Rumcerodul, adică „Comitetul frontului român și al flotei din Marea Neagră", a format un comitet din șapte oameni și a declarat că în primul rând trebuie observată liniștea pe front și grăbită pregătirea alegerilor pentru Constituantă. Comisarul guvernului Hariton și comisarul marinei Schreiber, fiind contra unui Guvern uniform, au demisionat".

*

„Comitetul Revoluționar din Odessa a adresat orășenilor următorul apel:

«Tovarăși și cetățeni!

Proletarii Petrogradului și Armata au înlăturat Guvernul lui Kerenski și al lui Terescenko, Guvernul sabotajului Revoluției. Amândoi voiau prelungirea Războiului și au trădat poporul. Ca răspuns la apelul Sovietului din Petrograd, noi, ca prieteni ai democrației, putem răspunde numai: Să trăiască Guvernul revoluționar! Programa noului Guvern este: propunerea imediată a păcii democrate, asigurarea alegerilor pentru Constituantă, trecerea pământului întreg țăranilor, toată puterea poporului! Revoluția, în cele din urmă, triumfă!»".

Din 11 noiembrie

„Comitetul Central al Sovietelor, Comitetul Central al Partidului Socialist Revoluționar, Comitetul Central al Partidului Social-Democrat minimalist și socialiștii poporaniști publică un apel care condamnă mișcarea maximalistă".

*

„Președintele Comitetului Armatelor publică și el un apel în care se spune că luarea puterii de către maximaliști va provoca Războiul Civil și se va repercuta asupra frontului, care are nevoie să lupte împotriva inamicului. Anarhia va folosi numai acestuia".

*

„Congresul Sovietelor din Petrograd n-a putut să țină ședință în urma părăsirii lui de către socialiștii revoluționari, socialiștii internaționali și socialiștii democrați".

*

„Rumcerodul (din Odessa) a primit următoarele știri: Palatul Smolnîi (Petrograd), în care se afla instalat Comitetul Central al Sovietelor, e ocupat de armatele maximaliste. Comitetul Central s-a retras în Palatul Primăriei. Într-o ședință comună a Comitetului și a Consiliului Comunal s-a constituit un comitet de salvare care va lupta contra preluării puterii de către maximaliști".

*

„La Moscova e mare mișcare. Ziarele burgheze nu au apărut, tipografiile fiind ocupate de maximaliști; în toate comitetele domnește, din zorii zilei, efervescență.

Comitetele sunt apărate cu mitraliere. Poșta și Telegraful sunt ocupate de maximaliști. Kremlinul este ocupat de elevii școlilor militare. În Kremlin se află și Statul-Major al trupelor din Moscova credincioase Guvernului. Pe stradă se împart apelurile bolșevicilor ca și acele ale Comitetului Salvării Publice care cheamă poporul să lupte împotriva celor dintâi.

La Moscova a sosit bolșevicul Noghin și a cerut primarului orașului să i se supună și să-i treacă toată autoritatea, dânsul fiind comisarul numit de noul Guvern maximalist. Primarul Rudnev a refuzat și a publicat un apel către populație, îndemnând-o să lupte împotriva maximaliștilor, pentru salvarea Patriei și a Revoluției".

*

„Președintele Comitetului Armatelor, Perekrestov, telegrafiază Statului Major din Odessa că la Petrograd toate fracțiunile socialiste, până și internaționaliștii, se lapădă de maximaliști. De pe front vin vești, că toate armatele, afară de cea de nord, sunt contra maximaliștilor. Armatele continuă să fie trimise contra Petrogradului. Toată democrația s-a unit contra aventurii maximaliste".

*

„După altă depeșă, Guvernul provizoriu s-ar fi demis în mâinile generalilor Balgratali, Kirskin, Palcinski și Nutenberg. Socialiștii democrați și celelalte fracții socialiste, deși sunt contra maximaliștilor, nu admit însă

trecerea Guvernului în mâinile burghezimii, căci aceasta ar însemna suprimarea libertăților; ei cer formarea unui Guvern socialist.

Se confirmă că Kerenski nu este arestat și că merge în contra Petrogradului".

*

„Toate comitetele frontului, afară de cele de nord, sunt contra Revoluției, iar pe frontul sud-vest sunt contra și comitetele corpurilor și diviziilor".

*

„Armata continuă a merge contra Petrogradului".

*

„Bolșevicii se văd din ce în ce mai izolați".

*

Contradicțiile telegramelor au făcut pe multă lume să creadă că după succesele din prima oră, datorite violenței atacului, a venit și ceasul reculegerii și că în lupta dintre mențevici și maximaliști, victoria finală ar putea rămâne celor dintâi. Abia pe la sfârșitul lui noiembrie izbânda maximaliștilor (bolșevicilor) s-a desemnat ca definitivă.

Noua situație a frontului românesc față de Armistițiul de la Brest-Litovsk • Armistițiul semnat și pe frontul nostru de ruși și de noi • Zbuciumările noastre sufletești • Ideea unei păci separate progresează • Pretențiile și dezarmarea rușilor.

Cât timp nu ne-au venit dinspre partea ruşilor decât manifeste, proclamațiuni şi ştiri despre îndrumarea negocierilor de pace, ba chiar vestea armistițiului de pe frontul Poloniei, ne-am mai ținut cum ne-am ținut. Împotriva tuturor evidențelor ne mai mângâiam cu nădejdea că frontul nostru nu va ceda, că dată fiind anarhia din Rusia s-ar putea concepe o parte a frontului în stare de armistițiu şi alta nu. Discuțiile erau totuşi nesfârşite printre civili şi printre militari, în oraşe, în cafenele, în cluburi, în casele oamenilor, pe front, în tren, pe drumuri - pretutindeni. Un curent pacifist începea să ia naştere, formule mai mult sau mai puțin abile începeau să încolțească. Toată luna lui noiembrie a fost numai vorbărie pe tema păcii şi a continuării războiului. Ruşii nu se mai băteau, era lucru ştiut, dar cum nemții nu mai atacau, nu se mai bătea nimeni şi cei mai mulți sperau că lucrurile vor rămâne aşa, cam încurcate pe terenul dreptului, dar linişte pe al faptelor.

Pe la începutul lui decembrie s-a schimbat însă fața lucrurilor. Generalul Scerbacev continua să fie comandantul nominal al trupelor ruseşti de pe frontul românesc, dar aceste trupe ascultau de fapt de un soviet instalat la Socola, în capul căruia se afla un anume Roschal, fost comandant al Kronstadtului după izbucnirea Revoluției. Împinse de Roschal, trupele ruseşti de pe frontul nostru au cerut şi ele să încheie un armistițiu. Deşi armistițiul încheiat de Krilenko la Brest-Litovsk era valabil pentru întreg frontul rusesc, Scerbacev şi statul lui major întemeindu-se pe faptul că Regele Ferdinand era comandant suprem recunoscut al tuturor trupelor, atât ruseşti, cât şi româneşti, pe frontul nostru - interpretase actul lui Krilenko ca nevalabil pentru armata pusă sub ordinele sale directe. Regimentele de pe Siret şi de la Dunăre au acceptat interpretarea lui Scerbacev, dar au cerut şi ele să încheie un armistițiu cu inamicul. Cum Scerbacev nu mai avea nicio autoritate asupra lor, ci numai Roschal, n-ar fi putut să împiedice un contact direct pe front, cu inamicul.

În asemenea condiţiuni generalul rus a socotit că era mai bine să ia el şi statul său major iniţiativa negocierilor, căci altfel cine ştie ce clauze ar mai fi impus nemţii soldaţilor bolşevizaţi gata să semneze orice. Şi iată cum la începutul lui decembrie, cu ştiinţa Regelui Ferdinand şi a Guvernului român, generalul Scerbacev a început negocierile cu inamicul pentru încheierea unui armistiţiu. Negocierile au început la 7 decembrie la Focşani şi s-au încheiat la 9 decembrie. Marele Cartier român trimisese şi el o delegaţie la Focşani, în frunte cu generalul Lupescu, delegaţie din care făcea parte şi Iancu Mitilineu. Foarte bine primiţi şi trataţi de generalul von Morgen, delegaţii noştri au putut să-şi dea seama în acest prim şi superficial contact cu ţara ocupată că deşi viaţa era suportabilă sub nemţi, toată lumea voia pacea. Noi am iscălit armistiţiul de nevoie, ca o consecinţă a armistiţiului rusesc şi am avut grija să luăm toate precauţiunile posibile faţă de Aliaţii noştri ca să scăpăm cu faţa curată. Din nefericire pentru noi, precauţiuni de felul acesta nu prea erau multe. Brătianu trimisese un lung memoriu lui Clémenceau la sfârşitul lui noiembrie, prin care îi demonstra necesitatea în care ne aflam să jucăm după muzica ruşilor. Nu ştiu dacă l-a convins, cred că nu, după cele ce s-au întâmplat în 1919.

Pe de altă parte, a doua zi după semnarea armistiţiului, Regele Ferdinand şi-a depus comandamentul armatelor, cu interimatul căruia a fost însărcinat Prezan. Deşi numirea generalului Prezan era normală, deşi fusese făcută cu caracter de interimat tocmai în vederea anumitor susceptibilităţi, generalul Averescu s-a făcut foc şi cu de la sine putere a trecut comanda Armatei a II-a asupra generalului Văitoianu. Un ofiţer nu poate demisiona în timp de război, dar chiar dacă ar fi putut, Averescu nu s-a gândit un moment să demisioneze. A continuat să ocupe mai departe localul rezervat comandantului Armatei, a continuat să uzeze de automobilele şi toate comodităţile ce-i stau la îndemână, cu un cuvânt să facă mai departe pe potentatul, dar neacceptând să fie sub ordinele lui Prezan, a refuzat să îndeplinească şi îndatoririle postului ce ocupa. În orice altă armată ar fi fost împuşcat, sau cel puţin arestat. La noi, Marele Cartier, Regele şi Guvernul nu numai că au încasat fără cea mai mică observaţie, fără cel mai mic murmur, acest act de nemaipomenită insubordonare şi anarhie - dar după şase săptămâni s-au mai grăbit să facă din generalul răzvrătit şi primul-ministru al ţării.

Ne dam cu toţii seama în acele grele ceasuri că armistiţiul nu era decât o etapă, o scurtă etapă spre pace, şi ni se strângea inima. După cum nu putusem să ne desfacem de ruşi cu prilejul armistiţiului, tot aşa părea evident că nu ne vom putea desface de ei după ce vor semna pacea la Brest-Litovsk, unde negocierile mergeau repede. Voi reproduce aci câteva pasaje din scrisorile pe care mi le scriau de la Odessa părinţii mei, şi din propriile mele scrisori, ca mărturii ale stării noastre sufleteşti din acele vremuri. Iată ce-mi scria tatăl meu la 2 decembrie: „...suntem însă foarte amărâţi la ideea unei păci separate ruseşti. Ce-o să se aleagă de noi în asemenea caz? Brava noastră armată nu va putea rezista singură forţelor considerabile ale inamicului, care probabil vor invada şi restul bietei noastre ţări, silindu-ne să primim răuvoitoarea ospitalitate a ruşilor care nu ne iubesc. Ce suferinţe, ce tortură pentru noi toţi, dragul meu! Ne vom încerca să le îndurăm pe toate, numai de ai fi cu noi să ne poţi îndruma!" Iar mumă-mea adăuga în aceeaşi scrisoare: „Prin ce ceasuri pline de emoţii trebuie să treceţi! Ce grave hotărâri de luat! Închipuieşte-ţi că aci toată lumea crede că dacă Rusia va încheia o pace separată va trebui să o încheiem şi noi!". În ziua de 10 decembrie, tot mumă-mea îmi scria: „Tragedia care se desfăşoară la Iaşi în aceste teribile zile ne sfâşie inima! O trăim cu gândul, ne umple sufletul şi ni-l supune la o adevărată tortură! Unde e scumpul nostru vis de unire naţională, unde e frumosul nostru ideal? Nu pot să cred că totul e isprăvit. Nu, nu! Catargi[110] îmi spunea ieri că numai în puţurile adânci se zăresc stelele. Ah, de-ar putea fi aşa şi dacă steaua noastră, cea bună ar mai putea luci din tot focul ei! Ce hotărâre aveţi să luaţi, dragul meu? Fiecare ştie ce ar trebui făcut... dar... se va putea oare, nu va fi prea greu? Vai de nenorocita Moldovă, abandonată foametei şi epidemiilor! Şi câte altele!"

Am regăsit printre hârtiile mumă-mii scrisorile mele din Iaşi, din toamna lui 1917, prin care încercam să-i comunic la Odessa îngrijorările noastre. Deja într-o scrisoare din 5 noiembrie se poate citi următorul pasaj: *Ce să vă spun de pe aici? Depindem totul de ce se petrece dincolo de Prut şi nu putem decât să aşteptăm, ca să vedem cum se va sfârşi drama care se joacă la Petrograd. Mai mult ca niciodată, zodia sub care trăim este*

PRECARITATEA

Eu totuşi nu-mi pierd optimismul. Îmi pare bine că la Odessa totul e liniştit şi sper că bunul-simţ va învinge şi la Petrograd.

Optimismul meu a dat însă greş - o dată mai mult - şi totuşi se agăţa din nou câteva săptămâni mai târziu de oboseala nemţilor şi de dorinţa lor de pace. La 10 decembrie (st.n.) scriam într-adevăr:

Aci (la Iaşi) situaţia pare ceva mai luminată. Graba mare şi

[110] Mihail Catargi, basarabean, fost consilier de Legaţie în diplomaţia rusească.

demonstrațiile delegaților nemți pentru a încheia cât mai repede armistițiul de la Focșani și tot ce au spus delegaților noștri dovedesc că rușii nu sunt singuri pentru a voi pace. Eu cred că războiul e sfârșit pe acest front și că armistițiul va dura până la încheierea păcii generale.

Aceste mărturii ale vremurilor arată cam cum se raționa în pătura noastră de sus, în momentul defecțiunii rușilor. Desigur că toată lumea era obosită de război, adică de starea de război, și că aspira după pace, dar nimeni n-ar fi vrut, în pătura conștientă a poporului, să semneze o pace rușinoasă. „Pierdusem tot afară de onoare", vorba lui François I - și era acum să o pierdem și pe asta? Iașiul a fost ocupat toată luna lui decembrie cu discuția diverselor perspective ce ni se ofereau. Pornind de la siguranța că rușii nu se vor mai bate, orice s-ar întâmpla, și că urma să facem singuri față evenimentelor pe frontul nostru, lumea se împărțea în două: cei care nu voiau să facă pace cu nemții cu niciun preț și cei care primeau, cu durere, să o facă. Din cei care ar fi vrut să o facă cu plăcere, nu aveam, slavă Domnului, la Iași - rămăseseră toți la București. Dar în cele două categorii mai erau și subcategorii. Până la sfârșitul lui ianuarie, până la ultimatumul nemțesc, trebuie să mărturisesc, spre cinstea românilor, că marea majoritate nu voia să audă de vreo semnare de pace, căci o pace nu putea fi decât o capitulațiune, în condițiunile în care ne aflam. Acești adversari ai păcii se grupau în jurul următoarelor soluțiuni:

1) Un foarte mic număr de oameni, câțiva conservatori din extrema aripă francofilă (și printre ei, lucru de necrezut: Take Ionescu - dar explicația va veni mai jos), câțiva militari și toți românii refugiați la Paris și în Occident[111], nu admiteau decât apărarea ultimului petic de pământ până la ultimul om. În această ipoteză, să-mi fie permis să o numesc așa, trebuie să ne întărim într-o regiune determinată și să murim cu toții pe loc, bătându-ne. Acest triunghi al morții ar fi făcut „pendant" în istorie ultimului careu de la Waterloo, cu o latură și cu înaripatul cuvânt al lui Cambroune în minus! Ipoteza a fost studiată în amănunte și triunghiul morții a fost chiar trasat pe hartă în jurul Iașilor. E interesant de notat că nici chiar Misiunea militară franceză n-a aprobat această soluțiune.

2) O altă soluțiune a adversarilor păcii separate era exodul peste Prut, exodul Guvernului și țării legale bineînțeles, lăsându-se Moldova în voia inamicului și a întâmplării. Această soluțiune prezenta însă mari greutăți. Rusia ne oferise ce e drept ospitalitatea pe teri-

[111] În februarie, sub Ministerul Averescu, am primit o telegramă de la Paris semnată de toți parlamentarii și politicienii refugiați acolo, prin care ni se cerea să murim până la ultimul om apărând ultimul petec al pământului românesc. Cel dintâi semnat era Pascal Toncescu!

toriul ei, și chiar la un moment dat insistase, după cum am arătat în aceste amintiri, pentru evacuarea Guvernului nostru la Cherson. Dar era Rusia imperială și mai târziu Rusia lui Kerenski, nu Rusia lui Lenin și a lui Trotki. Acum se putea pune întrebarea dacă regimul bolșevic ne-ar mai primi, fie și fără să ne deschidă brațele. Și apoi era chestiunea armatei. Ce făceam cu armata? În niciun caz bolșevicii n-ar fi primit-o de bunăvoie. Să intrăm cu dânsa în Basarabia, și chiar în Rusia, ca cuceritori? Atât ne-ar mai fi lipsit. O asemenea soluție, cu toate dificultățile ei, a fost totuși adoptată - fără multă convingere de altminteri - în cercurile liberale mai apropiate de Brătianu. După cum se va vedea însă din firul acestor povestiri, brătieniștii n-o propovăduiau decât pentru ochii lumii, adevărata soluțiune a lui Brătianu era cu totul alta.

3) Mai toată lumea însă, în cercurile care nu voiau să audă de negocieri cu inamicul, se grupa în jurul unei a treia soluțiuni, pe care o adoptasem și eu. Era o soluțiune care consta în faptul de a nu avea niciuna. Ne aflam în stare de armistițiu, după convenția încheiată la Focșani fiecare parte avea dreptul său să denunțe armistițiul cu un preaviz de 72 de ore - încolo era fără termen. Cine era să denunțe armistițiul? Noi? Era exclus. Rămâneau nemții. Toate semnele erau că nici nemții nu-l vor denunța. Aveau tot interesul să concentreze efortul lor pe frontul occidental; pentru ei lupta pe frontul oriental era sfârșită prin prăbușirea Rusiei. Colțișorul nostru de pământ era prea puțin important ca să concentreze nemții o armată împotriva lui. Era de pe atunci evident că soarta României după Război nu se decidea pe frontul ei, ci aiurea. Părea prin urmare verosimil ca starea de armistițiu să dureze pe frontul nostru până la pacea generală. De nemți nu am mai fi avut astfel să ne preocupăm, ci numai de ruși.

Oricât ar părea de ciudat, această soluție informă, care drept vorbind nu era una, a fost și soluția Misiunii militare franceze și a generalului Berthelot. Îmi aduc și acum aminte cursurile de strategie pe care simpaticul general mi le făcea la Roznov în ajunul Anului Nou. După dânsul, frontul românesc era „enkyste" și până la pacea generală inamicul nu urma să mai dea semn de viață de-a lungul lui. „Șaizeci și una de divizii sunt în formațiune în Ucraina[112], cânta cu vocea lui de bas bravul general, căci Berthelot nu vorbea niciodată,

[112] Ucraina, căreia Lenin și Trotki nu-i deteseră destulă considerație în tratativele de la Brest-Litovsk, care în plus era frământată de diverse curente și de diverși aventurieri politici, se separase momentan de Moscova și se afla sub influența banilor francezi care curgeau, în scopul unei reconstituiri a frontului rusesc. Pe baza informațiunilor primite, Berthelot - un naiv - credea în organizarea celor 61 de divizii despre care vorbea la Roznov, și care bineînțeles n-au luat niciodată ființă.

ci cânta sau modula cel puțin sunetele - șaizeci și una de divizii vor fi gata să vie pe frontul românesc în martie și să-l apere. Chiar dacă armistițiul nu va fi respectat de nemți până la sfârșitul Războiului, până în martie tot îl vor respecta. Vă cer să așteptați până în martie, cum sunteți, fără să mișcați, și în martie vom denunța noi armistițiul, ha! ha! și vom merge la București!". Așa vorbea generalul Burtălău al nostru. Drept să spun, diviziile ucrainene nu m-au impresionat prea mult, dar eram și eu convins că nemții nu aveau interes să redeștepte frontul nostru, și această convingere o aveam înainte ca Berthelot să-mi vorbească de kistul său, și din cauza acestei convingeri mă făcusem și eu campionul soluției expectativei.

De unde în straturile intelectuale și în lumea orașelor nimeni n-ar fi admis o pace separată, în octombrie, după izbânda bolșevicilor în Rusia și mai ales după încheierea armistițiului, partizani ai unei păci cu nemții au început să se ivească pe ici, pe colo și numărul lor a mers sporind în tot cursul lunilor noiembrie și decembrie. Mai ales în decembrie. La această schimbare a spiritelor - schimbare în cercuri foarte limitate de altminteri - au contribuit, pe lângă considerațiunile de ordin general trase din atitudinea Rusiei hotărâtă la pace, și primele contacte pe care le-am avut cu teritoriul ocupat. Au fost mai întâi delegații trimiși la Focșani. Generalul Lupescu și Iancu Mitilineu mai ales au umplut lumea la Iași cu gentilețea nemților și cu știrile cele mai optimiste din teritoriul ocupat și de la București. Toate vexațiunile și toate exacțiunile comise de diversele „Komandanturi" inamice ar fi fost - după Domniile lor - tot atâtea legende născocite de răuvoitori (adică de ai noștri și de Aliații noștri). Guvernarea nemților în teritoriul ocupat ar fi fost o adevărată binecuvântare, o părintească oblăduire, pentru mulțumirea și fericirea tuturor valahilor.

Lucru ciudat, cu impresiuni aproape la fel s-a înapoiat de dincolo de front Lăscăruș Catargiu, ale cărui sentimente nu puteau fi puse la îndoială și care trecuse cu noi prin toate mizeriile pribegiei fără cea mai mică recriminare și fără un moment de șovăire, în ceea ce numeam noi linia dreaptă. Lăscăruș prezida Comitetul pentru îngrijirea și întreținerea lagărelor de prizonieri din Moldova și trecuse la Focșani să puie la punct problema unui anumit schimb de prizonieri, prevăzut în Convenția de armistițiu. A găsit și dânsul pe nemți amabili, curtenitori și hotărâți să se înțeleagă cu noi pe toate chestiunile; i-au spus că nu putea fi vorba, în caz de pace, să ni se știrbească granițele noastre vechi - că tot ce se spusese cu privire la deportările ostaticilor nu era adevărat, și că oricare ar fi sentimen-

tele austro-ungarilor și bulgarilor față de noi, ei germanii voiau să se înțeleagă cu românii și să restabilească vechile raporturi dinainte de război. „Până la alianță?", am întrebat pe Lăscăruș, care a tăcut și s-a uitat la mine cu gura căscată, dându-și în fine seama că mersese prea departe pe o cale periculoasă. Ceea ce-l încântase mai ales, în teritoriul ocupat, era ordinea desăvârșită care domnea și care, cu toată mizeria, înlesnea în viața de toate zilele traiul, pe care dezordinea de la noi, din Moldova, îl îngreuia. În concluzia lui era o parte bună de adevăr: „Ce vrei, de acum înainte, pericolul pentru noi nu-l mai reprezintă nemții, ci rușii!".

Cu ocazia schimbului de prizonieri și de internați, câteva persoane - foarte puține - au putut să se strecoare de la București la Iași. Printre ele a fost și Lia Brătianu, soția lui Vintilă, născută Stolojan. Cu toată germanofobia Brătienilor, din toate câte le-a povestit dânsa nu reieșea din partea nemților o adevărată dușmănie față de poporul român. Coana Lia era de altminteri plină de indulgență pentru toată lumea: toți se purtaseră bine - era vorba de români - niciunul nu se detese cu nemții și fiecare aștepta pacea cu încredere în soarta României. Povestiri ca ale doamnei Lia Brătianu nu puteau decât să moleșească spiritul de rezistență la ademenirea unei păci separate.

Toate imponderabilele contribuiau astfel să familiarizeze straturile intelectuale și superioare ale populației noastre cu ideea păcii, așa încât puteam scrie părinților mei la Odessa[113]: „Impresiunea mea este că mergem către pace, în mod direct sau indirect. Cred însă că orice s-ar întâmpla trebuie să rămânem toți în țară. Unde să ne refugiem? Bineînțeles că dacă toată lumea (adică intervenționiștii: Regele, Guvernul și Parlamentul) va pleca - voi pleca și eu. Dar cred că plecarea noastră ar fi o eroare: am lăsa câmpul liber germanofililor". Căci deja începuseră germanofilii să se arate, chiar la Iași.

Pe când straturile superioare, prin orașe, se frământau între pace și rezistență, în straturile de jos, în straturile largi populare, nu se frământa nimeni; acolo toți doreau și voiau pacea, pacea numaidecât și oricum o fi. În armată mai ales, printre soldați, dorul de casă era mare.

S-au spus multe despre „cumințenia" soldatului român, care nu s-a lăsat ademenit de curentul revoluționar rus, deși regimentele noastre erau amestecate pe front cu cele muscălești. Această lipsă de contaminare s-a atribuit fie faptului că trupele diviziilor românești nu erau lăsate în contact direct cu trupele diviziilor ruseți, fie disciplinei și patriotismului soldaților noștri, care au rămas neclintiți în jurul steagului și al șefilor. Și una și alta să o creadă cei care cerce-

[113] La 22 decembrie (st. n.).

teză fenomenele istorice prin ochelarii romantismului politic. Resorturile care au determinat mişcările sufletelor necăjite de pe front au fost mai naturale şi mai simple.

Soldaţii români au cunoscut perfect obiectivele urmărite de Revoluţia rusească, şi dacă nu s-au contaminat de bolşevism, nu e fiindcă turma lor a fost despărţită de turma rusească, ci tocmai fiindcă au cunoscut foarte bine ţelul final urmărit de tovarăşii lui Lenin. Nu ştiu cum o fi aiurea, dar la noi, poporul ştie tot. E de nepriceput cum fără ziare, fără radiofonie sau telegrafie fără fir (căci pe vremea aceea nici nu existau), ţăranii din Dorohoi ştiau în timpul războiului ce gândeau cei din Mehedinţi - şi viceversa - cu tot frontul care-i despărţea. Am făcut această constatare cu prilejul popularităţii generalului Averescu, în primăvara anului 1918, când în momentul alegerilor lui Marghiloman primeam scrisori identice de la cele două capete ale ţării, fără ca să fi existat vreo legătură între ele. Astfel stând lucrurile, să nu uităm că Revoluţia rusească, după izbânda definitivă a lui Lenin, a urmărit înainte de toate două lucruri: comunizarea bunurilor şi încheierea păcii. O adevărată revoluţie nu era însă necesară decât pentru primul scop; cel de-al doilea putea fi atins şi fără o răscolire radicală a stărilor existente. Ţăranul român - căci soldatul român nu era decât ţăranul român - nu s-a contaminat de bolşevism fiindcă era refractar principiilor comuniste, dar s-a contaminat de acea parte a revoluţiei ruseşti care avea drept lozincă pacea.

Că o fi vrut ţăranul nostru, nelăsâdu-se prins în mrejele fericirii comuniste, să dovedească originea lui latină şi drepturile lui de proprietar *quiritar* - sau să-şi apere instinctiv petecul lui de pământ, voi lăsa pe alţii să hotărască. Fapt este că petecul de pământ îi chema acasă şi că obârşia latină nu-i împiedica să încheie pace. Aşa trebuie înţeleasă rezistenţa poporului nostru faţă de mişcarea revoluţionară rusă: comunism - nu, dar pace - da. Natural că sub regimul cenzurii nu s-a scris nimic despre aceste lucruri asupra momentului - şi nici mai târziu, fiindcă ar fi aruncat o umbră asupra tabloului retrospectiv înfăţişat Aliaţilor la Paris. Adevărul a fost însă acesta: după armistiţiu, după începerea tratativelor de pace de la Brest-Litovsk, după pornirea trupelor ruseşti spre căminurile lor, soldaţii noştri n-au mai putut fi menţinuţi pe front decât cu făgăduiala că în curând va veni şi rândul lor să plece acasă. Toată popularitatea generalului Averescu nu a fost întemeiată decât pe credinţa că generalul vrea pacea. Dacă generalul Averescu a vrut sau n-a vrut pacea, e altă chestiune asupra căreia voi reveni, pentru moment însemnez numai ce credeau soldaţii despre dânsul.

Acţiunea ruşilor în favoarea păcii, directă asupra maselor, mai ales asupra soldaţilor - s-a manifestat indirect şi asupra burgheziei, şi asupra claselor conducătoare. Aci nu mai era vorba într-adevăr de influenţa unei ideologii sau a unei stări sufleteşti de la om la om, ci de spaima pe care o inspirau hoardele de soldaţi bolşevizaţi înşiraţi cu zecile de mii de-a lungul frontului nostru şi care năpustindu-se în dezordine spre Prut, în goana lor spre casă infestaseră oraşele, târgurile şi satele în drumul lor. Formula: „pericolul nu ne mai vine de la nemţi, ci de la ruşi" începuse să prindă de-a binelea. Nimeni nu putea într-adevăr să-şi închipuie că debandada trupelor ruseşti de pe front, unde soldaţii îşi degradau, îşi arestau şi de multe ori îşi ucideau ofiţerii, nu urma să se transforme în jaf şi măceluri pe tot locul între Carpaţi şi Prut. Lumea se aştepta la toate ororile unei invaziuni de sălbateci care nu mai ascultau de nicio autoritate.

Dacă burghezia oraşelor noastre ar fi putut să ghicească nebănuitele cotituri de sufletului slav şi să citească în fundul ochilor înecaţi în vodcă şi în dorul de casă, dacă toţi cei care tremurau de frica cazacului sau a muscalului ar fi privit lucrurile aşa cum erau, în loc să-şi bată capul cu toate năzbâtiile unor imaginaţiuni răscolite şi înfierbântate prin păcătoşia vremurilor şi a oamenilor - poate că spaima, care cuprinsese până şi pe cei mai deprinşi dintre noi cu o dreaptă judecată a lucrurilor, s-ar fi schimbat în milă pentru aceşti copii bătrâni. Copii bătrâni care în acele timpuri şi în acele locuri nu voiau încă răul nimănui, nu se sinchiseau nici de război, nici de politică şi nu urmăreau decât un singur lucru: să ajungă mai iute acasă. Şi dacă lumea ar fi scăpat din ghearele spaimei, ar fi scăpat şi din cleştele formulei cu pericolul de la ruşi, iar nu de la nemţi şi ar fi putut să judece în toată liniştea grava problemă a păcii numai pe latura intereselor permanente ale ţării.

Ceea ce a contribuit mult la exagerarea pericolului rus - şi ca o consecinţă naturală la nesocotirea celui german -, cel puţin pentru Iaşi, a fost atitudinea Sovietului bolşevic de la Socola. Vechiul soviet revoluţionar din primăvară, în frunte cu caraghiosul de Arbaţki şi cu jidanul şiret Emil Ghiler, care mai mult se jucaseră de-a revoluţia şi se miraseră şi ei de puterile şi de succesele lor, se dizolvase de mult şi în locul lui se constituise un soviet pur bolşevic în capul căruia trona cu puteri nelimitate ovreiul Roschal pomenit deja în aceste amintiri. Acesta nu se mai juca de-a revoluţia, şi dacă se mira de ceva, nu era de puterile şi de succesele sale, ci tocmai de insuccesele pe care le constata. Printre acestea niciunul nu-i era mai sensibil ca rezistenţa

generalului Scerbacev, care, mai mult nominal ce e drept, continua să fie - sub ocrotirea Guvernului român şi a Misiunilor militare aliate - comandantul trupelor ruseşti din România. În lupta lui împotriva lui Scerbacev, Roschal a ajuns până la plănuirea asasinării generalului şi a detronării Regelui Ferdinand în scopul introducerii regimului bolşevic şi în România. Într-o zi, pe la mijlocul lui decembrie, doi praporgici de la Socola au intrat cu revolverul în mână în cabinetul generalului Scerbacev pe care l-ar fi ucis, dacă n-ar fi fost dezarmaţi şi arestaţi la timp. Gluma trecuse toate limitele!

A doua zi după încercarea de asasinare a lui Scerbacev, s-a răspândit vestea că ruşii de la Socola au hotărât să atace Iaşiul. Era singurul mijloc pentru Roschal să pună mâna pe Scerbacev, aşa încât vestea părea întemeiată. Generalul Scerbacev, generalul Berthelot şi toţi ofiţerii francezi insistau pe lângă Guvernul nostru să o ia înainte şi să dezarmeze pe ruşi. Profitând de armistiţiu, Marele Cartier adusese în jurul Iaşiului, ca să fie, o divizie întreagă românească de pe front. Guvernul ezita totuşi să ordone o măsură care ar fi putut să însemneze începerea unui război între noi şi ruşi. Era într-adevăr o gravă hotărâre de luat. Mai târziu, după ce a trecut pericolul, situaţia a fost judecată, ca întotdeauna, cu uşurinţă şi ezitările au fost veştejite cu severitate - dar atunci, în momentul hotărârii, mai nimeni nu îndrăznea să-şi ia răspunderea gestului decisiv.

Îmi aduc aminte de fiecare ceas al acelei zile de 21 decembrie. Mă înapoiasem de 48 de ore de la Roznov, şi încă slăbit de boala prin care trecusem[114], nu ieşeam din casă. De zece ori a venit la mine Greceanu să-mi ceară să merg să „reconfortez" pe Take, care, după câte mi se spunea, se topise de tot. Înnebunise la singura idee că Brătianu ar fi cutezat să atace pe ruşi. Frica lui nemărturisită era să nu fie tras în ţeapă dacă lovitura nu reuşea; pleda în valuri de elocinţă teza Aliaţilor, bloc din care nu puteam denunţa nici una, şi încoace şi încolo. „Atât ne mai lipseşte, încheia dânsul, să facem pace cu nemţii şi să ne războim cu ruşii!" - „Dar ruşii nu mai sunt Aliaţii noştri, au făcut pace cu nemţii!" - „N-au încheiat-o încă! N-avem noi nasul să ştergem o semnătură - şi ce semnătură - după actele care ne garantează justele noastre aspiraţii, la pace!". Vorbe, vorbe, vorbe care şi de data asta ascundeau un singur sentiment, frica, frica fără margini şi fără noimă, frica masivă care a determinat cât a trăit toate manifestările lui Take.

[114] Pe la sfârşitul lui noiembrie o puternică criză nefritică mă aruncase la pat. Doctorul Ghiorghian m-a pus în câteva zile în picioare, dar cu acest prilej mi-a descoperit alt beteşug, pe care m-a sfătuit să-l curarisesc numaidecât printr-o operaţie. Am intrat în ziua de 27 noiembrie în spitalul dr. Gerota la Liceul Internat, de unde am ieşit în ziua de 7 decembrie. A doua zi am plecat la Roznov, la Economos, să-mi dreg puterile. Nu voi uita până la ultima mea clipă îngrijirile admirabilului Gerota şi ale doamnelor Maria Moruzi, Elena Perticari, Cantacuzino etc., dame patronese ale spitalului.

Brătianu nu era nici el un voinicos, dar nu era atât de dominat de sentimentul fricii şi în momentele grele era încă în stare să înfrunte pericolul. El avea însă alt cusur: se hotăra greu. Opoziţia lui Take faţă de măsurile drastice pe care le cereau împotriva ruşilor militarii de toate neamurile, ai noştri, ca şi Aliaţii noştri, ezitările lui Brătianu, pe de altă parte, au avut drept rezultat amânarea hotărârilor. Târziu seara însă, între orele 11 şi 12, s-a adus Guvernului ştirea că ruşii de la Socola vor ataca Iaşiul în zorii zilei. Cel dintâi informat a fost bineînţeles Take Ionescu, care veghea, hotărât să nu se culce, ca să cadă, eventual, în picioare, ca un erou. Telefon, ştafete, automobile, treziri din visuri dulci - la 1 ½noaptea s-a întrunit Consiliul de Miniştri. Take era galben ca ceara, mi-au povestit a doua zi miniştrii. Brătianu căsca întruna, nu se ştie dacă de somn sau de emoţie; Titulescu tremura într-o triplă blană, Mişu Cantacuzino cerea bere şi vorbea de Franţa, Barbu Delavrancea nu cerea nimic, da din braţe şi râgâia. Ceilalţi miniştri se înfăţişau tâmpiţi - de evenimente.

În fine la ora 5 dimineaţa (în ziua de 22 decembrie), după o inutilă consultare a lui Prezan, după o audienţă a lui Brătianu la Regele sculat din pat, cu toate protestele lui Take Ionescu, s-a hotărât dezarmarea bolşevicilor de la Socola, care contrariu ştirilor răspândite cu câteva ceasuri mai înainte dormeau liniştiţi şi nu se gândiseră să atace Iaşiul, cel puţin în noaptea aceea. Take s-a dus acasă să se pregătească de moarte, iar trupele noastre şi-au îndeplinit misiunea cu o uşurinţă pe care n-au bănuit-o nici cei mai optimişti. Printr-o înaintare din mai multe părţi asupra Socolei, câteva batalioane din Divizia a XVI-a au înconjurat pe ruşi, care n-au opus nicio rezistenţă, i-au dezarmat, i-au încărcat în trenuri şi i-au pornit spre Ungheni. Gălăgia Sovietului şi obrăznicia lui Roschal nu se întemeia decât pe spaima pe care o inspira cuvântul „revoluţie" şi pe bine-cunoscuta slăbiciune a oamenilor.

Succesul expediţiei de la Socola a încurajat Guvernul şi Marele nostru Cartier să-şi schimbe atitudinea şi faţă de trupele ruseşti, care pe front şi înapoia frontului aruncau cu veselie în toate părţile sămânţa anarhiei. Dezarmarea generală a unităţilor ruseşti fu hotărâtă. Ea s-a efectuat cu cea mai mare înlesnire şi în două săptămâni a fost gata. Afară de două-trei ciocniri fără mare importanţă de altminteri, cum au fost cele de la Bărboşi şi de la Paşcani, datorite numai stării de beţie, operaţia a decurs în linişte şi fără nici o opoziţie din partea ruşilor. Câte o companie românească dezarma o brigadă rusească întreagă. Regimente şi-au predat armele unei patrule de 4-5 oameni. Ruşii nu opuneau nicio rezistenţă fiindcă nu cereau mai bine decât

să se scape de sculele lor de război şi să ajungă mai iute acasă. Singura lor rezervă era de natură economică. Ei ar fi preferat să-şi vândă armele şi muniţiile, în loc să le predea pe gratis - fie şi cu preţurile cele mai reduse. Pentru tunuri, pentru mitraliere, pentru muniţiuni, lucrul ar fi fost mai greu, dar pentru automobile, pentru alimente şi pentru echipamente, amatori s-ar fi găsit destui. Dintr-acestea s-au şi vândut destule. Prietenul meu Hector Economos, care nu scăpa o ocazie, a cumpărat un Cadillac nou - în care m-am plimbat şi eu la Roznov - pentru suma de 3.000 lei. Tot anul 1918, lumea nu circula în Moldova -, în straturile mai sărace - decât în bluze, în mantale şi în bocanci ruseşti.

Frica de ruşi a fost întreţinută, cât a ţinut, de ameninţările şi de obrăzniciile Sovietului din Socola, şi de elementul necunoscutului. Îndată ce Roschal cu sovietul său a fost pus cu botul pe labe, îndată ce populaţia satelor şi oraşelor a venit în contact cu turma răzvrătiţilor coborâtă de pe front şi gata să depună armele, frica a dispărut. Când după răsturnarea ţarismului, conducătorii mişcării din martie se mândreau în faţa Europei cu o revoluţie săvârşită fără vărsare de sânge, aveau dreptate. Revoluţia rusească a fost blândă la începuturile ei şi numai intransigenţa bolşevică sprijinită pe teroare şi pornirile câtorva degeneraţi, mai toţi ovrei, i-a schimbat încetul cu încetul aspectul. Din acest punct de vedere frontul era în întârziere asupra centrului. Deşi Ceka şi agenţii ei tăiau şi împuşcau de două luni de zile la Moscova şi în toate oraşele Rusiei, pe frontul nostru reacţiunile spiritului revoluţionar continuau să se manifeste în limitele stabilite sub Kerenski. Aşa cum veniseră cu un an sau zece luni înainte, convoiurile nesfârşite şerpuiau pe şoselele noastre, numai că direcţia mişcării era exact opusă. În loc să înainteze în burniţa iernii spre apus cu feţele trase şi posomorâte, oamenii mergeau acum voioşi spre răsărit, cântând cu toţii într-un glas şi fluturând, cu mâini rebegite de frig, steguleţe roşii ce le luminau calea.

Am întâlnit şi eu o dată revoluţia în mers, şi cum era încă pe vremea când spaima de ruşi era vie, am trecut prin câteva momente neplăcute. Cu atât mai neplăcute cu cât mă aflam într-o situaţie ridicolă. Ieşisem din spital şi pornisem spre Piatra şi spre Roznov. Căpătasem nu mai ştiu de la ce serviciu militar o gioarsă de automobil şi plecasem cu el. În ajun fusese moină, şi noaptea îngheţase iarăşi tun. Înainte de a ajunge la Piatra, după Girov, am dat de un deal destul de repede; şoseaua era prinsă în polei şi după primele zece învârtituri de roţi maşina mea se opri pe loc. Frânghii sau lanţuri - ioc; eram singur cu şoferul maşinii, care făcea ce putea, dar nu putea

nimic - roţile zbârnâiau pe gheaţă şi maşina sta nemişcată. Un cântec prelung şi chiote se auzeau din depărtare şi un freamăt de căruţe, dar nu se vedea nimic. Ne munceam în zadar să punem maşina în mişcare, când deodată ieşiră în faţa noastră, la câteva sute de metri în capul suişului, steaguri roşii, oameni şi căruţe. Cei din primele rânduri umblau cam pe două cărări şi urlau de umpleau lumea - influenţa alcoolului era vădită. Noi eram doi caraghioşi cu o maşină neputincioasă pe care nu izbuteam să o urnim nici înainte, nici înapoi, căci şoseaua era prea strâmtă ca să putem întoarce. Ne-am lăsat şi noi în voia Domnului şi a revoluţiei ruseşti. Când a ajuns coloana în dreptul nostru, s-a oprit un moment; vreo zece vlăjgani au venit spre noi mormăind ceva în limbă necunoscută, ne-au poftit în maşină şi împingând toţi de spate şi de aripi ne-au împins în râsete până în vârful dealului. Acolo şi-au aruncat căciulile în aer şi au început să strige „Ura! Ura!". Apoi ne-au lăsat şi s-au amestecat în coloana care se scurgea în linişte şi cântece. Acesta a fost singurul meu contact cu Revoluţia rusească, în Moldova.

Oricât de trecătoare a fost spaima de ruşi, în Iaşi, ea a lăsat o dâră adâncă în urma ei şi drumul bun a rămas câştigat pentru ideea păcii. Dar în afară de spaima ruşilor, cât a ţinut, în afară de oboseala războiului şi de situaţia ţării în faţa bolşevismului de peste Prut şi de peste Nistru, mai era ceva care îndupleca pe cei mai dâiji şi îi mâna spre o înţelegere cu nemţii, era soarta miilor de ardeleni pe care îi adusesem din Rusia şi de a căror viaţă eram răspunzători noi. O evacuare în Rusia bolşevică fiind imposibilă, cei 8 000 şi mai bine de ardeleni concentraţi în jurul Hârlăului ar fi fost trataţi, dacă ungurii şi austriecii ar fi pus mâna pe ei, nu ca prizonieri, ci ca trădători de război şi cel puţin decimaţi, dacă nu împuşcaţi toţi. Intrase groaza în aceşti nenorociţi; mulţi din ei, din cei care nu erau înregimentaţi, au fugit în Rusia, şi prin Rusia, mai departe,

Pe Goga l-am ajutat eu să plece dându-i bani de drum[115], iar Saint-Aulaire i-a dat un paşaport franţuzesc cu care a putut să străbată prin Rusia şi să ajungă prin Stockholm şi Anglia până la Paris. Dar rămâneau atâtea mii de oameni care nu puteau fi expediaţi şi soarta lor atârna greu în hotărârile noastre, oricât am fi fost împinşi să supunem interesele personale intereselor generale.

[115] A se vedea facsimilul scrisorii lui Goga prin care se obliga să-mi restituie cei 20.000 lei (aur) primiţi scriindu-mi articole în gazeta pe care o voi întemeia după Război. Nu numai că nu mi-a scris nici un articol, dar în 1926, ca ministru de Interne, m-a sechestrat în Breasta pe timpul alegerilor de pomină pe care le-a prezidat.

Odihnă la Roznov • Familia Economos • „Focșănoaia" • Lucie Bogdan • Rujinski Sampet • Înapoiere la Iași prin Bacău • Vizită la Averescu.

Începuse prin urmare să se deseneze în Moldova, pe la mijlocul lui decembrie 1917, un foarte serios curent pentru pace. Împotriva lui se zbatea o mână de oameni, şi Guvernul - cel mai puțin în aparență. Armata era împărțită. Prezan, Marele Cartier şi javrele care se îmbuibau în jurul lui erau pentru continuarea războiului sau cel puțin aşa ziceau, căci ce se ascundea în sufletul lor nu putea să ştie nimeni. Averescu şi trupele de pe front, Averescu cu obişnuita sa circumspecție - trupele cu tot sufletul şi câteodată şi cu zgomot, erau pentru pace. Brătianu tăcea, Regele se enerva, Regina, cu toți ai ei, era hotărâtă pe rezistență până la ultimul om. Aşa stau lucrurile când am plecat pentru câteva zile la Roznov, pe la 15 decembrie.

Sosit la Piatra mulțămită ajutorului bolşevicilor care mi-au urcat maşina pe dealul Turtureştilor, am petrecut o zi la Sanatoriul Doamna, la Elisa Suțu şi patru la Roznov, la Economos. Am luat astfel primul contact cu locurile care timp de aproape un an de zile, până după Armistițiul din noiembrie 1918, trebuiau să fie pentru mine un adevărat Eldorado, o adevărată grădină fermecată în care mi-am uitat de grijile şi de plictiselile ce mă asaltau zilnic la Iaşi. Binecuvântată vale a Bistriței! Pentru noi, pribegii de la Iaşi, Piatra Neamț ne-a ținut locul Sinăii, deşi Curtea se instalase ceva mai sus la Bicaz, un domeniu al Coroanei. Cu tot Ceahlăul ce se ridică în văzduh, masivele muntoase de o parte şi de alta a râului sunt mai puțin impunătoare ca crestele Bucegilor, valea e mai deschisă, mai senină, priveliştea e mai puțin alpestră, dar frumusețea Bistriței, cu apele ei repezi şi limpezi ce scaldă poalele codrilor şi alunecă printre stânci, e fără pereche în toată România. Volumul apelor e atât de mare şi de constant, încât plutele pot circula tot anul între Dorna, Vatra şi Bacău. în timp de pace, căci în timp de război nu prea avea ce pluti. Bistrița mai e renumită şi printr-un peşte extraordinar, un soi de păstrăv uriaş, care poate ajunge până la o mărime de doi metri şi căruia îi zice lostriță. Împreună cu sighi-ul din Neva şi Ladoga, lostrița e cel mai bun peşte pe care l-am gustat în viața mea. În timpul Războiului lostrițele cam dispăruseră, fuseseră mobilizate pentru

stomacurile domnilor generali şi altor ofițeri mai mărunți. Cu toate acestea, de câte ori veneam la Roznov, Hector Economos, care-mi cunoştea patima, mă primea cu un formidabil rasol de lostriță şi cu o sticlă de Cotnari din pivnița lui Roznovanu, aşa încât îmi treceau pe loc şi oboseala drumului, şi toate necazurile. Drumul de altminteri nu era greu, nici lung cu automobilul - căci cu trenul prin Bacău trebuia o zi întreagă, sau o noapte, ca să ajungi de la Iaşi la Piatra. Cu o maşină cât de mediocră, trei ore şi jumătate-patru erau de ajuns pentru cei o sută şi vreo cincizeci de kilometri de parcurs. Drumul era o jale până la Târgul Frumos, iar de acolo se îmbunătățea repede şi de la Strunga înainte, prin Miclăuşani, Hălăuceşti, Tupilați, Girov, era o minune. Colonelul Roznovanu înzestrase județul Neamț cu şosele atât de bune, încât toate pacostele războiului nu izbutiseră să le strice.

La Roznov, de pe urma bătrânului Roznovanu, în afară de vechiul şi frumos desenatul parc, în afară de priveliştea spre dealurile Bistriței (firul apei nu se vede, căci era ascuns de perdele de anini), nu a mai rămas decât capela pe care îndărătnicul şi pravoslavnicul polcovnic o închinase Sfântului Nicolae şi o lăsase prin testament Țarului tuturor ruşilor. Acesta refuzase legatul, cum era de aşteptat, şi sfântul lăcaş rămăsese într-un colț al parcului, proprietatea lui Hector Economos. Pe unul din pereții capelei am găsit o tablă mare genealogică unde numele tuturor odraslelor Rosetteşti erau săpate în marmură. Am găsit acolo şi numele meu, din celălalt capăt al țării, în dreptul Mariei Rosetti, fiica lui Manolache căsătorită cu Costache Argetoianu pe la jumătatea veacului al XVIII-lea.

Între tăcuta amintire a românilor, duşi şi gălăgioasa prezență a grecilor, veniți - ca să nu zic parveniți - mi-am destins nervii patru zile, tăvălindu-mă în toate voluptățile belşugului şi civilizației, pe care la Iaşi şi chiar la Odessa aproape le uitasem. Stăm cât puteam de mult la mine în odaie, trântit pe spate, cu țigareta în gură, suflând spre tavan cercuri succesive de fum - sau privind pe fereastră liniştita şi muta perdea a dealurilor în goliciunea lor iernatică. Peste tot domnea tăcerea, cerul plumburiu părea că apasă cu toată greutatea lui asupra făpturilor pământului. O străvezie aburealâ se ridica de jos, şi la mică înălțime pornea în dreapta şi în stânga, printre arbori, în valuri abia conturate care alergau unele după altele şi aduceau prin mişcarea lor singura mărturie de viață în această icoană a unei lumi adormite sau moarte. Căci nicio pasăre nu brăzda cerul şi nicio vietate nu se auzea nicăieri. O linişte atât de completă, atât de intensă domnea asupra întregii văi, zi şi noapte, încât uitam cu totul

că trăiam acele ceasuri sub zodia celui mai înfricoşat Război. Până şi natura se învelise într-o atmosferă de armistiţiu şi de pace...

Familia Economos se încadra în liniştea, în măreţia mută şi în tradiţiile boiereşti de la Roznov, ca ţiganul în prapuri domneşti. Erau toţi jumătate nebuni, se certau de dimineaţa până seara şi ţipau ca din gură de şarpe pe franţuzeşte, pe greceşte, pe româneşte, pe ţigăneşte. Familia se compunea din trei persoane şi două anexe: Hector, soţia sa Catina şi fiica lor Sonia[116] pe de o parte - Gioni Negroponte, idiotul familiei (fratele dnei Economos) şi Mme Collas, o franţuzoaică stătută şi isterică deşi răscoaptă (guvernanta Soniei) pe de alta. Cunoşteam pe Economos de mult, îl întâlnisem de câteva ori în Orient Expres şi mă poftise la două-trei pescuiri de languste în 1903, pe Bosfor, unde-şi petrecuse în acel an vara, dar relaţiuni intime nu avusesem cu ei, deşi îi frecventasem la Paris în „hotelul" lor din rue de la Faisanderie, pe când funcţionam la Legaţia de acolo (1910-1913). Intimitatea între noi s-a stabilit numai la Iaşi, unde se refugiaseră şi ei şi închiriaseră împreună cu cumnatul şi fratele lor Georges Negroponte casa lui Climescu de pe Bulevardul Carol, colţ cu strada Gheorghe Asachi.

În goană după hrana zilnică, mâncam cât se putea de des în această găzduitoare şi binecuvântată casă, în care lipsurile se simţeau mai puţin, păsăraria, legumele, vinul fiind procurate de moşiile Mărăşeşti (a lui Negroponte) şi Roznov (a lui Economos) iar băcăniile şi orezul - ni se serveau pilafuri de fiecare dată, pilafuri minunate gătite numai cum grecii ştiu să le gătească - prin învârtelile lui Trifu, de la Externe, parazit al casei şi el, care dijmuia vagoanele cu provizii sosite de la Odessa pentru cei de la Guvern.

Chiar dacă familia Economos n-ar fi jucat în pribegia noastră rolul pe care l-a jucat, ţinând din vara anului 1917 şi până la încheierea armistiţiului general casă deschisă la Roznov, casă în care s-au perindat toţi cei care aveau un cuvânt de spus în conducerea treburilor - români şi francezi -, ea ar merita totuşi o menţiune specială, fiindcă rar se putea găsi o asemenea colecţie de zănateci. Ar fi din partea mea în tot cazul neagră ingratitudine dacă nu i-aş consacra câteva pagini din Amintirile mele, fie şi cu riscul de a plictisi pe cititorii mei.

Hector Economos era fiul unui Economos de la Triest şi nu se aclimatase bine în România, de care se legase prin căsătoria sa cu Catina Negroponte şi prin afaceri mănoase. Deşi scuipa pe ţara noastră,

[116] „Jean", fiul mai mare al perechii Economos, era „la război", adică în anticamera generalului Grigorescu.

se naturalizase totuşi român, ca să poată cumpăra moşii, pe vremea când moşiile româneşti erau mine de aur şi se puteau dobândi ieftin. Inteligent, şiret, precaut, fără scrupule - nepotu-său Jean Chrissoveloni îl botezase „le froid bandit" -, câştigase bani mulţi între 1890 şi 1910 şi devenise un om cumsecade şi cu vază. El a întemeiat prima Societate românească de petrol, în care a băgat mesa pe cumnatul său Chrissoveloni - care nu l-a iertat o viaţă - şi tot el a pus în picioare Banca Comercială Română, al cărei prezident şi mare acţionar a rămas cât a trăit. Dar cea mai bună afacere a sa a fost cumpărarea moşiilor Roznov şi Iveşti luate pe nimic, prin tertipuri cămătăreşti[117]. Roznov - pentru agrement şi Iveşti - pentru „chişlig".

La Roznov doborâse vechea casă a Roznovanilor, sacrilegiu pentru care-l înjurau toţi moldovenii - şi clădise o confortabilă vilă cu tot dichisul occidental în mijlocul umbritului parc pe care-l îngrijea cu patimă. Gospodar priceput, îi anexase o crescătorie de păstrăvi şi alta de păsări.

La Iveşti plantase o vie model de vreo 300 de pogoane, toată trasă pe sârmă, pe care - ca şi întreaga moşie - o cultiva după metodele cele mai moderne, aruncând bani pe toate maşinăriile şi calicindu-se ca un cămătar ce era pentru leafa personalului.

Cu bani, cu acţiuni, cu „hotel" la Paris, cu moşii în România, Hector Economos care mai avusese norocul să găsească şi o soţie simpatică, frumuşică, reprezentativă şi să aibă şi doi copii, un băiat şi o fată - ar fi putut fi un om fericit. Şi n-a fost. Nevropat şi prăpăstios, „il broyait du noir" de dimineaţa până seara şi chiar din seară până dimineaţa, căci nu dormea - decât cu veronal sau alte soporifice -, închipuindu-se bolnav de toate bolile din lume. Purta veşnic un fular ca să se păzească de răceală şi trăgea picioarele văitându-se de imaginare dureri. Sucit, violent, veşnic nemulţumit, teroriza şi înnebunea pe toţi în casă, începând cu nevastă-sa şi sfârşind cu ultimul servitor. Îl detestau toţi în jurul lui, şi până şi copiii doreau să-l vadă mort[118]. Pesimist, nu prevedea decât prăpăd: boala şi moartea ne pândea pe toţi - repeta el întruna - de dânsul ce să mai vorbească: era gata! Se mai credea şi ruinat. Eram toţi ruinaţi: la fiecare ban pe care-l cheltuia cineva, rânjea sarcastic, bombănea şi într-o mârâială hiritisea pe fericitul împuşcă-franc ce se credea milionar şi-şi permitea

[117] Prima de la moştenitorii colonelului Roznovanu, cea de-a doua de la „Peruşa", după moartea soţului ei Mihail Balş. Mai ales Iveştii, moşie splendidă, a fost luată pe o bucată de pâine.

[118] Îmi aduc aminte următoarea delicioasă spovedanie pe care mi-a făcut-o într-o zi, la Roznov, fiică-sa Sonia, pe atunci o fetiţă de 15-16 ani: „Ah, ce frumos vis am făcut as-noapte. Mă plimbam cu tata de-a lungul unei prăpăstii - deodată tata a alunecat într-însa şi a rămas mort pe loc!"

să-şi cumpere... un pachet de ţigarete! Pentru dânsul Războiul era pierdut; înjura pe români, înjura pe italieni, înjura pe ruşi, înjura pe englezi - numai pe francezi îi menaja, mărginindu-se să constate că comiteau greşeli. Motivul acestei indulgenţe: „Hotelul" de la Paris şi depozitele pe care le avea în băncile franceze. Germanii erau de neînvins, din noi urmau să facă o îmbucătură când ar voi. De câte ori mă întâlnea la Odessa, mă întreba: „Est ce que les Allemands sont déja á Bakéou?". Avea un timbru de voce oribil, care semăna cu scârţâitul unei osii neunse şi nu putuse niciodată învăţa să pronunţe vorbele româneşti ca omul. Cine nu l-a auzit gorăind Bakéou în loc de Bacău nu-şi poate închipui tonul acestui sunet, care ar putea fi mai lesne redat prin note de muzică în acorduri dizarmonice decât prin litere.

Când în iulie 1917, urma să se instaleze la Roznov, i-am atras în glumă atenţia că era foarte aproape de front. „Ştiu, mi-a răspuns el cu un rânjet maliţios, mă duc tocmai pentru asta, vreau să fiu cel dintâi că primesc pe nemţi, să ne scape de ruşi!". Ruşii săracii, vor fi făcut ei ce au făcut, dar cu dânşii Economos a învârtit-o bine: a încasat de la ei în decembrie 1916 trei milioane şi jumătate de ruble pentru vinul de la Ivești, pe care pretinsese că i l-ar fi devastat armata (ştia omul cum să se înţeleagă cu ruşii!), ruble cu care a plecat la Odessa, iar mai târziu, la plecarea trupelor după bolşevizare (1918) a „cumpărat" pe nimic tot felul de unelte şi de maşini. Şi cu toate aceste cusururi, cu toate aceste tare patologice, Hector Economos era la prima vedere, cu exteriorul lui de gentleman englez şi cu manierele sale politicoase, un om plăcut. Inteligenţa sa pătrunzătoare, când îşi uita de belele închipuite, îi permitea să discute cu miez orice chestiune sau problemă. Şi cum citise foarte mult, în acele momente de luciditate nu spunea nici prostii, nici enormităţi. Cred că cât a trăit nimeni n-a putut şti ce era în fundul sufletului său. Unii pretindeau chiar că era bun. L-am văzut mult la Roznov, am trăit zile întregi cu dânsul, dar mărturisesc că n-am putut descoperi ce se ascundea într-însul. Numai atât: că se ascundea ceva.

Fără dânsul, fără deformarea caracterelor şi până şi a însuşirilor fizice care rezultau din prezenţa lui, nu se ştie ce ar fi fost nevastă-sa şi copiii lui. Poate că fiinţe normale şi paşnice, şi e chiar probabil că aşa ar fi fost. Dar influenţa lui a făcut dintr-înşii trei ţicniţi, şi a contribuit indirect să-i scoată din circulaţie mai repede decât trebuia. Catina Economos a adus şi ea în menaj, ce e drept, apăsătoarea moştenire a Negroponţilor. Se vede că bătrânul Ulise Negroponte -

întemeietorul averii - fusese atins de vreo boală lumească, după cum bătrâna doamnă Urania Negroponte, născută Zarifi, a fost atinsă de cancer, boală de care a şi murit - căci numai astfel se explică dezastruoasa lor progenitură. Din patru copii, doi băieţi şi două fete, Georges a ieşit bâlbâit şi prost, Gioni - complet idiot, Elena - cu un lupus pe faţă şi Catina, deşi normală în aparenţă, a murit de tuberculoză, pe neaşteptate, după Război. Ereditatea familiară pe de o parte, exasperarea conjugală, pe de altă parte, făcuseră cu timpul din Catina Economos un pachet de nervi care la cea mai uşoară presiune exploda în ţipete, în vorbe nesocotite şi în crize care se terminau regulat cu un leşin.

Copiii crescuţi într-o atmosferă de ceartă perpetuă, cu şi fără motive, într-un mediu de înaltă tensiune a raporturilor personale, se dezaxaseră şi ei moralmente şi săriseră din cumpăna vieţii. Băiatul, Jean, de o incontestabilă inteligenţă, neputând scăpa de acasă altfel, se aruncase în practica morfinei şi cocainei. La intrarea României în război se înscrisese ca voluntar (n-avea încă 21 de ani) şi fusese luat de colonelul Sturdza pe lângă el, iar după catastrofa acestuia şi a lui tanti Lelo[119] trecuse în aceeaşi calitate pe lângă generalul Grigorescu. Mulţămită relaţiilor sale de Stat-Major şi a multiplelor dejunuri înghiţite de generalul Berthelot la Economos, tânărul Jean fusese decorat cu „Croix de guerre" franceză şi cu „Virtutea Militară" română. Biata Catina era literalmente în extaz faţă de eroismul fiului său. Neam din neamul Negroponţilor nu mai purtase uniformă militară, necum să fi fost la război; actul de bărbăţie - fără risc, de altminteri - al odraslei fanariote proiectase un adevărat nimb de patriotică glorie asupra întregii familii, închinată cu evlavie crezului lui Elefterie Venizelos. Tot timpul Războiului Catina Economos s-a târât moralmente în genunchi în faţa fiului ei proslăvit şi decorat. El venea rar pe la Roznov, pretextând sfânta datorie; în realitate prefera popotele liniştite de la Bârlad gălăgioaselor mese de acasă.

Despre tânăra Sonie nu se poate spune de pe timpul Războiului decât că era cel mai prost crescut şi mai anost copil de pe lume. Se certa toată ziua şi se bătea cu Gioni idiotul, sau cu Mme Collas până interveneau şi Hector şi Catina şi atunci ţine-te - muzică. La Odessa, la hotel, se strângea lumea la uşile lor, iar la Roznov îşi luau slugile lumea în cap şi fugeau.

Cât timp am stat la Roznov, nu m-aş fi mişcat de acasă şi din parc, dar prietena mea Catina Economos n-avea astâmpăr şi m-a

[119] Tanti Lelo, numele de mângâiere dat dnei Elena Negroponte, a doua soţie a generalului Eremia Grigorescu.

dus într-o zi să-i văd spitalul la Piatra şi în alta la Dobreni la dna Lucie Bogdan. Instalat în localul liceului, spitalul Catinei - ale ei erau numai paralele pe care le vărsa din gros ca o cuvenită jertfă pe altarul Patriei de curând adoptate şi al Cauzei proslăvite, de când Venizelos se pronunţase - spitalul Catinei n-ar fi prezentat nici un interes special pentru mine, şi nici nu mi-aş fi adus aminte că l-am vizitat, dacă în fruntea lui nu aş fi făcut cunoştinţa doamnei Valentina Focşa. Vreo opt sau zece ani mai târziu, bietul Georgel Mârzescu zicea nevesti-mii: „Duduie, fereşti-ti di Focşănoaia, i o escroacă!". Deşi moldovenii se cunosc bine între ei, am impresia că Mârzescu exagera, dar nu mult, „Focşănoaia", din câte femei am întâlnit, a fost una din cele câteva care m-au impresionat. Înaltă, arătoasă şi frumoasă, cu un enorm sex-appeal încă, în 1917 era tipul desăvârşit al femeii descrise de psihologii pervertiţi ai literaturii germane de pe vremea lui Sacher-Masoch, sub eticheta de „dominatrix". Cam aşa îmi închipui că trebuie să se fi prezentat Caterina a II-a a Rusiei. Dar mai puţin norocoasă, Focşănoaia nu izbutise să se aşeze pe un tron, ci numai pe devia unui obscur profesor de liceu. Această nedreptate a soartei, Valentina Focşa a corectat-o prin douăzeci de ani de străduinţe, de pe urma cărora a putut să treacă de la ultimele locuri din Piatra-Neamţ la cele dintâi din Bucureşti.

Voi avea poate prilejul să povestesc cum dintr-un slab profesor de provincie, Focşănoaia a făcut din Focşa directorul unuia din cele mai simandicoase licee din Bucureşti, cum a ajuns dânsa în fruntea mişcării filantropice din Bucureşti, cum s-a făcut indispensabilă în toate înscenările feminine gospodăreşti, cum a agonisit în fine o prea frumoasă avere şi cum alături de Didina Cantacuzino şi de alte câteva orori, s-a schimbat încetul cu încetul într-o pacoste naţională. Pe vremea Războiului, Valentina Focşa era însă numai Providenţa răniţilor, bolnavilor, medicilor, damelor patronese şi în general a tuturor locuitorilor din Piatra-Neamţ şi din împrejurimi. Pe mine unul m-a siderat în aşa mod, încât nu m-am dezmeticit nici nouă ani mai târziu, când, ca ministru al Agriculturii m-am făcut fără să vreau complicele ei şi am ajutat-o să despoaie Statul român.

De o clasă cu totul alta era Lucie Bogdan. Fiică a lui Mihail Kogălniceanu, fusese succesiv măritată cu Liteanu, cu Georges Beldiman şi cu Leon Bogdan. Divorţată de cei doi dintâi rămăsese văduvă după cel din urmă, care murise în preajma Războiului. O întrevăzusem odată la Bucureşti, auzisem mult vorbind despre dânsa şi ştiam că-şi dusese de nas bărbaţii, în casă ca şi în politică. Rămasă

singură, se instalase la Dobreni, dar nu renunţase la politică. Cât a trăit Leon Bogdan, şef cu numele, ea a condus organizaţia conservatoare din Neamţ; ea a fost prefect când partidul era la putere şi cap de listă când era în opoziţie. Toată lumea se supunea autorităţii ei, recunoscută în tot judeţul. Lichidarea Partidului Conservator a fost pentru dânsa o grea lovitură. După Război, în primele vremuri ale Ligii Poporului s-a pus luntre-punte să-mi strângă partizani şi să canalizeze spre mine fostele elemente conservatoare. După efemera domnie a lui Marghiloman din 1918, pricepuse că nu mai era nimic de făcut cu dânsul, şi cum nu voia să renunţe la politică şi mai puţin să abdice de la autoritatea ei pe judeţ - a încercat să se îndrepte spre mine. Mi-a rămas prietenă credincioasă până la moarte. Mihail Kogălniceanu a avut trei băieţi proşti şi pe această fată care moştenise toată inteligenţa şi tot farmecul lui. „Păcat că Lucie nu e băiat", repeta melancolic bătrânul.

Femeie de aproape 70 de ani, aşa cum am văzut-o eu la Dobreni, era încă încântătoare şi oricine putea să stea să o asculte ceasuri întregi. Se îngrăşase mult, trupul ei se înfăţişa cam bloncos şi-şi pierduse armonia liniilor, dar capul rămăsese frumos şi gropiţele de lângă guriţă ademenitoare ca la 20 de ani. Plină de viaţă şi iubitoare de viaţă, ştia tot ce se întâmplase în Moldova de o jumătate şi mai bine de veac, şi povestea tot ce ştia cu un haz nespus. În fastele galante ale boierimii moldoveneşti îşi avusese şi dânsa capitolele ei, şi dată dracului, îi plăcea la bătrâneţe să-şi aducă aminte de aventurile tinereţii. Cele petrecute cu singurul fiu pe care i l-au dăruit Dumnezeu şi Beldiman par născocite de imaginaţia unui Edgar Poe şi totuşi istorioara pe care o povestesc aci nu e câtuşi de puţin din domeniul fanteziei.

Tânăra căsătorită cu Liteanu, Lucie Kogălniceanu a avut un băiat, dar băiatul nu era al lui Liteanu, ci al lui Georges Beldiman cu care tânăra căsătorită se ţinea deja. Beldiman, a cărui coardă părintească vibra se vede mai tare în tinereţile lui, a vrut numaidecât să aibă copilul la el. Proteste, lacrimi din partea mamei: Liteanu iubea şi el copilul şi nu s-ar fi despărţit de dânsul pentru nimic în lume. Beldiman nu ştia însă decât una şi ameninţa cu toate scandalurile din lume. Până în sfârşit vinovata mamă a trebuit să cedeze. Şi-a frecat copilul cu nu ştiu ce buruiană de i-a roşit pielea şi i-a dat temperatură - Liteanu plecase tocmai la ţară - şi după două zile l-a declarat mort. De copil nu se apropiase bineînţeles decât dânsa şi o jupâneasă de încredere. Când s-a întors Liteanu de la ţară a găsit un mic sicriu închis - doctorii porunciseră astfel, boala fiind contagioasă - pe care

l-a dus plângând a doua zi la cimitirul Eternitatea şi l-a îngropat. Frageda şi via odraslă a fost transportată însă în ascuns la Beldiman, unde n-a făcut decât să pregătească drumul mumă-sii, care după scurtă vreme din Lucie Liteanu a devenit Lucie Beldiman. Junele a crescut sub numele de Beldiman, dar n-a ieşit nimic din el. Ştia numai să toace parale. Mai târziu s-a însurat şi a devenit şi peşte. Dar între 18 şi 20 de ani nu era încă nici însurat, nici peşte şi ca să pună mâna pe câtiva franci găsise una bună: mergea la maică-sa şi îi cerea parale ameninţând-o că în caz de refuz se va duce la cimitir şi se va c.ca pe mormântul său! Coana Lucie era evlavioasă şi superstiţioasă, şi oricât de absurdă era ameninţarea, îşi facea semnul crucii, şi da răsfăţatului băiat şi ce nu avea!

Lucie Bogdan a mai avut două fete: una mai normală, care a luat pe Ghica Budeşti, alta o nebună căsătorită cu unul din fraţii Roma, divorţată şi recăsătorită cu un şofer din Piatra-Neamţ după ce se ţinuse în timpul războiului cu un vagmistru rus.

Printre oaspeţii zilnici de la Roznov, erau colonelul Rujinski, mai târziu general, un idiot decorat cu „Mihai Viteazul", care comanda o brigadă de artilerie cantonată chiar la Roznov, şi un caraghios, doctorul francez Sampet, care dirija până la Război un institut de gimnastică la Tarbes şi care venise în România cu Misiunea franceză şi cu gradul de căpitan, să ne înveţe medicină. Băiat bun şi fără pretenţii, fusese numaidecât pus la punct de dna Valentina Focşa - şi la magazinul de accesorii. Sampet de Tarbes avea un deplorabil accent gascon şi o şi mai deplorabilă înclinaţiune pentru farse. În afară de farse îi plăceau caii, îşi cumpărase o enormitate de cal şi se plimba toată ziua călare, îşi alesese Roznovul pentru a-şi concilia amândouă patimile. Cei 11 kilometri de la Piatra la Roznov reprezentau tocmai distanţa care-i convenea pentru o cavalcadă aperitivă, iar la Economos găsea, pe lângă o masă suculentă, pe nenorocitul de Gioni Negroponte pe care-l înnebunise de-a binelea cu tot felul de păcăleli pe care i le punea în cale. Pe timpul acestei prime şederi a mea la Roznov, Sampet convinsese pe Gioni că va fi decorat cu Marea Cruce a Ordinului „Regina Măria" pentru meritele sale sanitare dacă va înconjura parcul din Roznov în patru labe lătrând ca câinii (un rit simbolic şi ermetic al Ordinului) şi va oferi o masă mare la Piatra, cu şampanie (pe care se însărcinase să o procure Sampet), unui număr de demnitari ai Ordinului (număr pe care trebuia să-l aleagă acelaşi Sampet). Gioni idiotul îndeplinise primul rit şi în ziua plecării mele trebuia să aibă loc masa la Piatra. Cu toate farsele ce i le făcea, bietul

băiat nu se supăra niciodată pe Sampet, pentru care avea o adevărată pasie. Se ţinea după el, şi nimic nu era mai nostim de întâlnit în Piatra ca Sampet, care avea înfăţişarea lui Boulanger, călare pe calul său negru, şi alergând după dânsul „pi gios" şi gâfâind gogoloiul de carne şi de osânză în care se rezuma toată personalitatea fizică şi morală a lui Gioni Negroponte.

Incapabil să-şi scrie numele sau să spună două cuvinte cu şir, Gioni era înzestrat cu o frumoasă voce de bas şi cu o adevărată dispoziţie pentru liturghia rusească. De două-trei ori pe zi îl pofteam în mijlocul salonului şi-l puneam să cânte „gospodi pomilu" - dar nu sfârşea niciodată, căci venea Sonia şi-l pocnea pe la spate, îl trăgea de păr şi de urechi şi sfânta slujbă se transforma regulat într-o sfântă de bătaie. Evlavia şi gesturile hieratice cu care avortonul însoţea liturghia lui erau de un comic superior şi nu mă puteam sătura să-l ascult. Cu puţin se mulţumeşte omul câteodată! Liturghia fără bragă, dar cu... bătaie cântată de Gioni, bătăile fără liturghie care izbucneau din când în când între membrii familiei Economos, monotonele glume ale lui Sampet de Tarbes şi câte o vizită au fost singurele mele petreceri în cele patru zile cât am stat la Roznov. Noroc că mai erau priveliştea pe fereastră, ţigareta şi excelentul pat din odaia mea...

Hector şi Catina Economos ar fi vrut să mă oprească la ei de sărbătorile Crăciunului, dar simţindu-mă pe deplin întremat m-am hotărât să mă reped pînă la Odessa, să mai văd pe bătrânii mei. Aşa încât am părăsit Roznovul conform programului dinainte stabilit. În ajunul plecării am putut să pun mâna pe un automobil cu care venise nu mai ştiu cine de la Iaşi şi care se înapoia gol. M-am gândit că aveam astfel un prilej să dau pe la Bacău - ocolul nu era mare - şi să fac o vizită lui Averescu. Cu toată răzvrătirea lui, sau poate tocmai din cauza aceasta, generalul era din nou pe primul-plan al atenţiei publice. Se vorbea din ce în ce mai mult de popularitatea lui, de intenţiile lui politice, de înclinarea lui spre pace! Deşi experienţa din mai slăbise până la un oarecare punct încrederea mea în posibilităţile sale politice, mă simţeam atât de dezorientat, atât de neputincios faţă de ameninţările viitorului imediat, încât mi-am zis că o lămurire şi din partea aceasta nu putea fi decât utilă, chiar de ar fi fost să fie o dezamăgire.

Înştiinţat prin telefon, Averescu m-a primit cu o amabilitate la care nu mă aşteptam, pot să zic cu cordialitate. L-am găsit tronând tot în casa lui Fielderman, trăind ca un paşă înconjurat de aceleaşi mutre de lingăi galonate ce mişunau în preajma sa până să nu-şi fi depus comandamentul. Cu Thea cameristă blondă şi cu Mizzi

Fischer, zâna cu ochi căprui. Am stat trei ceasuri cu el şi în acest răstimp a vorbit întruna, căutându-şi şi cântărindu-şi cuvintele pe care le mai sublinia sau le mai atenua prin gesturile extraordinarelor sale mâini. Mâini autoritare desprinse din armoniosul ritm al trupului, mâini-antene legate de-a dreptul cu celule cerebrale, mâini fine, lungi, aristocratice, care căutau să prindă în aer o fărâmiţă din necunoscut şi din imponderabil, mâini care se avântau ca aripile sau se încleştau şi sfârşeau ca ciocul şi ghearele păsărilor de pradă. Pentru prima oară, am stat mai mult de vorbă cu acest om bizar cu care eram menit să lucrez cot la cot aproape cinci ani de zile şi pe care nu l-am cunoscut mai bine în ultima noastră clipă de colaborare ca în prima. Trebuie însă să mărturisesc că cea dintâi impresie a fost adâncă. Atât de adâncă, încât nici n-am mai îndrăznit să lămuresc cu el cele întâmplate în mai, schimbarea lui de atitudine între vizita pe care i-o făcuse Aristide Blank la Bacău şi venirea sa la Iaşi. Nu mai aveam acum nicio îndoială că Aristide mă trăsese pe sfoară sau că nu pricepuse.

Omul vorbea tihnit şi hotărât în faţa mea, şi hotărârile ca şi vorbele lui păreau lung chibzuite, şi grele ca de piatră. După ce mi-a explicat în câteva cuvinte poziţia lui, care era lesne de priceput, dar greu de conciliat cu disciplina militară, a trecut repede (se vede că în chestia lui personală nu se simţea nici el la largul lui) la examinarea situaţiunii generale. Mi-a declarat net că continuarea războiului ar fi nu numai o absurditate, dar şi o imposibilitate. Ruşii plecaţi, nu mai putea căptuşi tot frontul cu trupe, armata noastră nedispunând de forţele necesare pentru o asemenea desfăşurare. Dar chiar pentru trupele pe care le aveam nu aveam muniţii şi provizii decât pentru maximum 20 de zile de luptă. Un atac serios german ne-ar fi dat peste cap fără mare greutate.

Aveam prin urmare, după Averescu, de ales între două soluţiuni: sau capitulare pur şi simplu, sau pace. Prima soluţie ar avea ca consecinţă desfiinţarea completă a armatei, rigorile ocupaţiei, anihilarea organismului de Stat etc. A doua, nu se ştie ce ne-ar aduce, dar ne-ar permite să câştigăm timp şi probabil să salvăm armata şi continuitatea acţiunii de Stat. Cu toate câte s-au spus, el Averescu nu e pentru pace, după cum nu e nici împotriva păcii; nu e treaba lui să hotărască. El e încă soldat şi cât timp e soldat trebuie să fie mut şi să asculte (aci îi convenea de minune disciplina!). Ca tot omul, are şi dânsul poate convingerile sale, dar le ţine pentru el şi tocmai pentru că cunoaşte greutatea cuvântului său[120], tace. În această chestiune

[120] Cu câteva zile înainte de vizita mea, Averescu fusese la o reprezentaţie de binefacere

Regele şi Guvernul au singuri şi hotărârea, şi răspunderea. Dacă va fi chemat la sfat îşi va da părerea şi atât. Încolo va executa ordinele ce va primi. Dacă Guvernul ţării va hotărî război mai departe, se pune în fruntea trupelor şi va pieri cu ele. Dacă Guvernul va hotărî pacea, nu el îi va pune în cale vreo piedică. Până la sfârşitul războiului este şi rămâne militar. Dar după sfârşitul războiului, dacă Dumnezeu îi va îngădui să mai trăiască îşi va pune sabia în cui şi va intra în arena politică pentru a trage la răspundere pe autorii materiali şi morali ai dezastrelor noastre. Intrat în capitolul politicii, generalul a început să schiţeze un program de acţiune care în trăsăturile lui esenţiale era aproape identic cu programul fixat de noi la Odessa pentru Partidul Constituţional.

Se făcuse târziu şi trebuia să plec. Averescu a bruscat atunci sfârşitul expunerii lui şi m-a întrebat de-a dreptul dacă aş fi dispus să-i dau concursul meu în această luptă pe care era hotărât să o înceapă după încheierea păcii. În câteva cuvinte i-am expus care era situaţia mea, desfacerea Partidului Conservator şi în tot cazul desfacerea mea de dânsul, planurile câtorva din noi de a face un nou partid, constituţional, şi nedumerirea atâtor elemente cinstite convinse că trebuie rupt cu trecutul şi că ce-a fost nu mai poate să fie. I-am declarat că dacă se hotărăşte să se pună în capul unei mişcări de regenerare morală şi politică, pe lângă popularitatea pe care ştiu că o are deja, va găsi în straturile intelectuale adeziuni nebănuit de multe şi că în tot cazul, eu îi stau la dispoziţie. Generalul a părut foarte mulţumit de cuvintele mele, mi-a spus că a urmărit întreaga mea acţiune şi că a admirat talentul cu care ştiam să fac faţă situaţiunilor grele; a adăugat totdeodată că dânsul era lipsit de experienţă în materie de tactică politică şi că era încântat să aibă un colaborator ca mine, şi încă multe altele. Ne-am despărţit prieteni şi ne-am înţeles să ne revedem în curînd, să mai vorbim despre activitatea noastră viitoare. Înainte de plecare m-a rugat să nu spun nimănui despre cele vorbite între noi, ceea ce i-am făgăduit. Şi nimeni n-a ştiut nimic despre cele plănuite şi discutate în acea zi, între noi, la Bacău.

la un cinematograf. Primit ca un rege, i se făcuse o manifestaţie delirantă în strigatele de: „Vrem pacea, vrem pacea!"

Găsesc la Iași situația politică schimbată • Guvernul discută în sânul său pacea separată • Consfătuirea de la Greceanu • Take îmi comunică hotărârea lui Brătianu • Din nou pe valea Bistriței • Revelionul • Conversația cu Berthelot • Nouă vizită la Averescu la Bacău • Averescu îmi povestește cele întâmplate la Iași • Consiliul de Coroană militar pentru ocuparea Basarabiei • Averescu îmi propune formarea unui Guvern pentru încheierea păcii.

Înapoiat la Iași am găsit situația mult schimbată față de ce era cu șase zile înainte. Ideea păcii făcuse progrese enorme, pe ici-pe colo se vorbea de un ultimatum german care ne-ar fi cerut să ne pronunțăm, sub amenințarea denunțării Armistițiului. Luați de scurt, Greceanu și Cantacuzino au dezmințit categoric zvonul ultimatumului - nu se primise încă într-adevăr nimic de felul acesta -, mi-au mărturisit însă că chestiunea păcii separate începuse să se discute serios și în Guvern și că Take Ionescu era foarte deprimat. De data asta am găsit și eu că avea dreptate - dar deprimarea nu era o soluție. De triunghiul morții nu se mai vorbea, dar se vorbea serios de o denunțare a Armistițiului și de o evacuare a Guvernului, a Parlamentului și a autorităților în Rusia. Cu Regele în frunte, bineînțeles. Cei care susțineau, pe urma lui Take Ionescu, această soluțiune dovedeau nu numai că nu cunoșteau mentalitatea românească și stările materiale în care ne aflam și care ar fi făcut o evacuare aproape imposibilă - dar că nu cunoșteau nici stările din Rusia și ce se petrecea acolo. Cum putea cineva să-și imagineze că Guvernul care trata pacea cu nemții la Brest-Litovsk era să dea ospitalitate unui Guvern intransigent pe tema războiului sau că bolșevicii lui Lenin și ai lui Trotki erau să primească cu brațele deschise epavele unui regim „burjui" pe care-l urau? Și ce am fi făcut cu armata? Poate că treceam Prutul și Nistrul cu ea să ne cucerim un loc printre ruși? Cu alte cuvinte, să luptăm cu un vrăjmaș în față și cu altul în spate! Și cum am fi aprovizionat o armată dincolo de Prut?

În preajma Crăciunului zarul nu căzuse încă, fiindcă în fond toată lumea spera că ne vom putea strecura mai departe în poziția nelămurită în care ne aflam, adică în stare de război, dar cu armistițiul pe front. Era o copilărie să se creadă așa ceva, dar omul care

se înecă se agață și de un pai. Pentru mine devenise clar în ultima vreme că nemții ne vor obliga să ne lămurim situația, îndată ce se vor fi asigurat de pacea cu Rusia. Alegerea între pacea separată și capitulare nu era ușoară, însă trebuia făcută. Am socotit că era de datoria mea ca acest moment de grea încercare să mă găsească în Iași. Am renunțat prin urmare să mai plec la Odessa. Dacă m-aș fi dus, e probabil că n-aș fi putut să mă înapoiez decât foarte târziu la Iași (cum s-a întâmplat cu George Lucasievici, cu Grădișteanu și cu alții) și n-aș mai fi luat parte nici la constituirea Guvernului Averescu din ianuarie, nici la negocierile de la Buftea. Cine știe cum s-ar fi orientat întreaga mea carieră, și dacă fără legătura guvernării, oricât de scurtă a fost ea, m-aș mai fi asociat cu Averescu pentru constituirea Ligii Poporului.

M-am hotărât în cinci minute să rămân pe loc, dar am ezitat ceasuri și zile întregi să-mi las părinții la Odessa sau să-i aduc la Iași. Reproduc aci pasaje din trei scrisori pe care le-am trimis lor fiindcă ele oglindesc nu numai îngrijorările mele, dar și starea de spirit generală cu privire la cele ce urmau să se întâmple atât în Iași, cât și la Odessa.

Iași, vineri 22 decembrie 1917

Dragii mei,

M-am înapoiat acum din județul Neamț unde am petrecut aproape opt zile încântătoare. De sâmbăta trecută n-am mai auzit vorbindu-se nici de război, nici de politică și n-am mai citit nicio gazetă. Cum operația mea mă cam zdruncinase, această odihnă la munte mi-a făcut mult bine.

Dar vai, dragii mei, nu voi putea fi cu voi de sărbători. Sunt foarte mâhnit, dar pe aceste vremuri de grea cumpănă omul trebuie să fie mulțumit că trăiește cum poate și unde poate. Vom fi împreună prin gând, și în curând poate și de fapt - cred că mai iute în România decât la Odessa. Eu nu pot să vin la voi pentru mai multe motive. Mai întâi Camerele se vor deschide serios la 15 ianuarie, ceea ce nu mi-ar permite decât o ședere prea scurtă la Odessa pentru o călătorie atât de penibilă. Apoi, clipa e atât de grea, încât cred necesară prezența la Iași a oricui se îndeletnicește cu politica. În fine, am luat contact cu Averescu și suntem hotărâți să punem ceva bun la cale pentru ziua de mâine. Nu mă pot deroba în aceste momente. Asupra situației, ar trebui să vă scriu volume. Dacă mergem spre pace voi veni mai târziu, prin februarie, la Odessa și socotesc că vom decide să veniți și voi la Iași. Lucrul va fi ușor.

Lucrul va fi ușor! Atât de puțin ne dam noi seamă la Iași de cele

ce se pregăteau la Odessa şi trebuia să izbucnească 15 zile mai târziu! Şi totuşi parcă aveam o presimţire, căci în aceeaşi scrisoare scriam mai departe:

Dragii mei, incertitudinea în care trăim e ucigătoare. Dacă aş avea mijloace să vă hrănesc (am ajuns să ne întrebăm în fiecare moment ce vom mânca a doua zi) şi unde să vă găzduiesc şi dacă aş fi sigur că rămânem aci, v-aş aduce şi pe voi la Iaşi. Dar iată, se poate ca şi noi să fim siliţi să plecăm, şi în această ipoteză, sunteţi mai bine la Odessa.

Pentru moment să rămânem prin urmare fiecare unde suntem, voi la Odessa, eu la Iaşi şi să aşteptăm evenimentele.

De la Bucureşti mi se spune că ar bântui o teribilă epidemie de febră tifoidă. Închipuiţi-vă că a răpus şi pe Gheorghe Ştirbei. Îmi pare foarte rău de el: era tânăr şi cinstit - din toată familia Ştirbei era cel mai bun.

Voi pleca probabil din nou la Piatra-Neamţ în ziua de 26 sau 27 şi voi petrece o săptămână la Economos, la Roznov.

A doua zi am mai adăugat următoarele rânduri în care nota descurajării domnea:

Iaşi, 23 decembrie 1917

Dragii mei,

Încredinţasem scrisoarea mea de ieri lui Protopopescu, secretarul Senatului. Mi-a înapoiat-o azi de dimineaţă, fiindcă nu mai pleacă. Şi am pierdut ocazia lui Grădişteanu, care a plecat, ieri. Deschid plicul ca să adaug câteva rânduri şi voi căuta altă persoană care să vi le aducă la Odessa.

Vreau să mai revin asupra subiectului care mă frământă zi şi noapte. Ce e de făcut cu voi? Să vă las la Odessa sau să vă aduc aci? Vă asigur că nu ajung la o soluţie precisă. Dacă veniţi la Iaşi nu veţi mai putea să-l părăsiţi. În acest caz, trebuie să fiţi gata să suportaţi ocupaţia nemţească pe care o socotesc inevitabilă. Dacă rămâneţi la Odessa scăpaţi de această pacoste, dar riscaţi tot ce s-ar putea întâmpla în Rusia, ţară în care se poate întâmpla orice.

Dragii mei, eu de aici nu pot şti ce se petrece la Odessa. De când nu mai avem o reprezentanţă diplomatică peste Nistru, informaţiunile noastre sunt cât se poate de nebuloase. Trebuie ca voi acolo să hotărâţi. Dacă credeţi că lucrurile se strică, veniţi cu arme şi bagaje, la 15 ianuarie, cu deputaţii şi senatorii. Voi căuta, şi voi izbuti să vă cazez la Iaşi. Dar dacă credeţi că e omeneşte posibil, rămâneţi pe loc, până în cele din urmă voi veni şi eu acolo. Cât timp veţi fi la Odessa ne vom putea întotdeauna reuni, pe câtă vreme dacă veniţi la Iaşi s-ar putea întâmpla ca eu să fiu nevoit să plec şi voi să rămâneţi acolo.

Ah, încep să urlu şi eu ca atâţia alţii: pace, pace, pace!

Pace, pace, dar conştiinţa nu-mi dă ea pace mie, şi ca niciodată nu vedeam ceea ce trebuia să se întâmple şi ca un prost, iată ce scriam părinţilor mei, în lunea Crăciunului:

Dragii mei,

.....

Revin la subiectul care mă preocupă fără răgaz. Gândindu-mă şi regândindu-mă la situaţia probabilă de mâine am ajuns la concluzia că e mai bine să rămâneţi la Odessa. Mai întâi nu cred să se întâmple ceva acolo[121]*, dar chiar dacă se va întâmpla, se va petrece între ei, sunt sigur că străinii vor fi lăsaţi în pace. Mişcarea împotriva românilor îmi pare pusă la cale de câţiva şi puţin serioasă. Aici descopăr o sumă de mici inconveniente pentru voi, la care nu mă gândisem în primul moment. Lipsa de combustibil ne obligă să încălzim (prost) numai odăile. Holul şi culoarele casei sunt o gheţărie. Pentru a merge într-un anumit loc trebuie înfruntată temperatura de afară. Din punctul de vedere alimentar, situaţiunea nu este mai puţin serioasă. De la înapoierea mea de la Piatra, puţin orez şi varză au alcătuit tot meniul nostru cotidian. Veţi putea oare rezista voi la un asemenea regim? La nevoie face omul orice, dar numai la nevoie. Să hotărâm dar că nu veţi părăsi Odessa decât în caz de extremă urgenţă. Cazul de extremă urgenţă numai voi de acolo puteţi să-l judecaţi şi să-l fixaţi.*

Primesc în acest moment rândurile voastre prin Ştefănică Bellu şi văd cu plăcere că sunteţi optimişti. Pe aici situaţia e neschimbată.

Stare de aşteptare. Am însă impresiunea tot mai netă că ne îndreptăm spre pace. Nu o pace separată, ci o pace silită. Totul depinde de desfăşurarea evenimentelor în Ucraina şi în Basarabia. Dacă n-am avea cel puţin spatele asigurat, cum am putea rezista? Plec la Roznov şi opt zile n-am să pot să vă mai scriu...

Am reprodus aceste pasaje ca nişte mărturii ale momentului, care în sinceritatea lor arată câtă confuziune domnea atunci în capul nostru. După oribilele evenimente de la Odessa de la sfârşitul lui ianuarie şi din februarie, mulţi m-au acuzat că mi-am abandonat părinţii printre bolşevici. E la mintea omului că dacă aş fi avut cea mai mică bănuială despre persecuţiunile la care trebuiau să fie supuşi românii din Odessa de către sovietele locale şi de către Rakovski, din ghearele cărora tată-meu a scăpat ca prin minune, nimic n-ar fi putut să mă reţină în Iaşi şi m-aş fi dus numaidecât să scap pe cei doi bătrâni, faţă de care am dat în viaţă destule dovezi de afecţiune şi de devotament filial.

[121] E de necrezut, dar aşa gândeam noi la Iaşi!

Amărăciunea sufletelor otrăvea până şi aspectele din jurul nostru. Priveliştea oraşului se schimbase. Pe Lăpuşneanu nu mai forfotea lumea, în Piaţa Unirii nu se mai strângeau oamenii să discute politică. Plescăind din galoşi în mocirlă, siluete lugubre se conturau şi dispăreau în ceaţă, cu faţa contractată, cu pumnii încleştaţi în buzunare. Fiecare, furat de gânduri, se întreba ce va aduce anul care bătea la uşă, şi fiecare îşi da bine seama că nu putea fi nimic bun. La Club la Tufli, depresiunea era mare şi jucătorii de bridge sau de pocher învârteau cărţile în tăcere. Din lipsă de cărbuni, electricitatea nu mai ardea decât până la ora 9 seara, şi lumânările care se aprindeau - pe unde se găseau - de la acea oră înainte aceentuau şi mai mult nota de jale a acestor posomorâte zile. De cum cădea noaptea nu ştiam ce să mai fac. Lumina era prea slabă ca să pot citi. Pe la Club sau pe la prieteni evitam să merg, căci nu mai puteam să aud tot aceleaşi şi aceleaşi lucruri. Ca să fac economie de lumânări mă puneam în pat înainte de ora 9 şi dam drumul gândurilor înainte să adorm.

Aşteptam cu nerăbdare ceasul să plec iarăşi la Roznov departe de toate şi de toţi, dar cum călătoriile nu erau uşoare, hotărâsem să aştept plecarea lui Henri Catargi care-şi ducea familia de Anul Nou la Bicaz şi care în calitatea lui de mareşal al Curţii dispunea de un vagon-salon. Henri Catargi îşi fixase plecarea pentru ziua de 27 decembrie şi această întârziere mi-a dat prilejul să asist la o scenă pe care aş îndrăzni să o numesc istorică şi pe care, dacă aş fi scăpat-o, nu m-aş fi consolat niciodată.

Era a doua zi după Crăciun, seara - să fi fost orele 10 ½ - 11, ningea din greu peste oraşul cufundat în negură. Mă culcasem ca de obicei înainte de stingerea luminilor şi începusem să aţipesc, când deodată o violentă bătaie în geam m-a trezit. „Cine e?" - „Şoferul dlui ministru Greceanu cu un bilet". Am aprins lumânarea. Ca să-mi trimită Greceanu o comunicare la acea oră trebuia să se fi întâmplat ceva grav. Pe când mă încălţam şi-mi trăgeam izmenele mă întrebam ce putea fi. Să fi omorât ruşii pe Rege, sau pe Brătianu? Să fi trecut nemţii frontul? Nedumerirea mea n-a fost lungă. După cinci minute am putut deschide geamul şi şoferul mi-a întins un plic mic, în care era următorul concis răvaş:

Scumpe amice, te rog să vii în această seară la mine spre a asculta pe Take redivivus.

Greceanu

Şoferul adăuga că avea ordin să mă aştepte cu maşina să mă ducă la Greceanu. Cu Greceanu şi cu Cantacuzino (Mişu) păstrasem

raporturi de prietenie, dar de la evenimentele din iunie-iulie nu mai frecventasem cenaclul de la Greceanu, fiindcă nu mai aveam ce căuta acolo. De altminteri cenaclul lui Greceanu se redusese la cei trei miniştri conservatori (Greceanu, Cantacuzino şi Delavrancea) şi alţi trei-patru oameni de casă. Parlamentarii conservatori, câţi mai erau în Iaşi, se îndepărtaseră cu totul de trădătorii din iulie. Pe Take îl întâlnisem o dată la Odessa, după cum am notat mai sus; nu eram certat cu el, dar evitam să-l văd după cele întâmplate.

Dacă împrejurările n-ar fi fost atât de tragice e probabil că aş fi tratat cu refuz invitaţia lui Greceanu şi i-aş fi răspuns că eram deja în pat. Dar în enervarea în care trăiam, în dorinţa de a şti şi de a mă orienta, mărturisesc că n-am ezitat un minut, m-am îmbrăcat, m-am şoşonat şi m-am urcat în automobilul ministerial. Cu câte o lumânare care curgea de-a lungul sfeşnicului pe scară, în imensul antreu, în salonul cel mare, casa lui Greceanu învelită în tăcere parcă mirosea a mort. Prin uşa biroului care da în salon, un zgomot de glasuri dovedea însă că, dacă era un mort în casă, mai erau şi câţiva oameni vii. Am găsit în cabinetul lui Greceanu pe câteşicinci miniştri conservatori. Discutau cu aprindere, la intrarea mea, sub lumina galbenă a trei lămpi cu petrol dispuse în jurul odăii, pe mese - lux nemaipomenit în acele vremuri.

Acest consiliu de miniştri „in partibus" m-a primit ca şi cum neam fi părăsit în ajun, mai întâi cu cordialitate, apoi fără explicaţiuni şi numai cu lămurirea că fiind vorba de hotărâri importante, prezenţa mea ca leader al parlamentarilor conservatori (?!) fusese socotită indispensabilă. Take a luat cuvântul şi clipind din ochi şi răsucindu-şi mustaţa cum făcea de obicei când era enervat, ne-a arătat - probabil că vorbea numai pentru mine căci ceilalţi trebuiau să fie în curent - că situaţia era extrem de gravă, că Brătianu era hotărât să ia o atitudine cu privire la o pace separată, şi că miniştrii conservatori trebuiau să-şi fixeze şi ei atitudinea în această privinţă. Această atitudine, Take cerea să fie fixată chiar în acea seară, fiindcă nu era timp de pierdut, şi socotea că o asemenea hotărâre nu putea fi luată decât de acord cu parlamentarii (nu mai îndrăznea să zică „partidul") conservatori. În vederea acestui acord - pe care-l accentua indispensabil - mă convocase şi pe mine la şedinţă. Take a încheiat că asupra hotărârii de luat roagă pe fiecare din cei prezenţi să-şi dea părerea; dânsul va vorbi cel din urmă şi va trage concluzii din diferitele puncte de vedere expuse.

Ne-am aşezat fiecare comod în câte un jeţ şi eu unul m-am pregătit pentru lungi suferinţe. Greceanu a deschis seria cuvântărilor, vădit preocupat să nu spună nimic. Norocul îmi hărăzise cel mai bun

fotei; ascultam cu amândouă urechile, şi cu ochii eram pe lămpi să le împiedic eventual să „fileze", o veche manie din copilărie, de pe vremea luminatului cu gaz şi cu ulei. Greceanu era un om plin de bun-simţ, bun-simţ pe care nu era niciodată în stare să-l valorifice. Vorbea cu greu şi se mira el singur de cuvintele care-i ieşeau din gură, şi fiindcă nu era în stare să le disciplineze, cuvintele trădau de cele mai multe ori gândul său. Pornea să demonstreze una şi ajungea la concluzii cu totul opuse punctului său de plecare. În cazul de faţă mi s-a părut că voia să demonstreze necesitatea de a combate până la ultimul om, a sfârşit însă prin a declara că dacă nu mai puteam să combatem trebuia să încheiem o pace silită, dar fără să consimţim la dânsa deşi am putea fi siliţi să o semnăm. Sau aşa ceva.

După Greceanu a luat cuvântul Mişu Cantacuzino, care a vorbit douăzeci de minute foarte frumos. Nicio reticenţă, nicio şovăială. Am pornit războiul pentru întregirea neamului alături de Aliaţi - cu ei vom învinge sau vom pieri. Niciun compromis, nicio negociere cu inamicul. Să vie peste noi, să cucerească Moldova - indiferent. Am pierdut deja tot afară de onoare. Să salvăm onoarea, e singurul bun care ne-a mai rămas. Dacă Aliaţii vor învinge - şi el nu se îndoaie de victoria lor, vom fi răsplătiţi de toate suferinţele noastre. Dacă vor fi învinşi, soarta noastră va fi pecetluită şi ea! Adresându-se apoi direct lui Take Ionescu, l-a conjurat să rămâie credincios atitudinii sale din tot timpul Războiului, asigurându-l că toţi conservatorii şi toţi patrioţii români vor face zid în jurul său. A fost singura dată când am auzit pe Mişu Cantacuzino vorbind cu căldură, şi cu o adevărată elocinţă alături de care a lui Delavrancea, care s-a ridicat după dânsul, a fost o sărăcie, o tristă bolboroseală de idei şi de cuvinte râgâite. Îţi venea să întinzi ligheanul.

Nenea Barbu era cam băut, cum se şi cădea într-o vreme în care bietul om trebuia să lupte cu amărăciunile vieţii - şi-şi da seamă că vorbea în acea clipă pentru posteritate. Cu vocea tremurândă, cu lungi apăsări pe unele silabe, cu alunecări graţioase peste altele, bătându-se neîncetat cu pumnii în piept, cu ochii zgâiţi ca porniţi întru întâmpinarea unor viziuni îndepărtate, Delavrancea şi-a cântat în acea seară cântecul lebedei. A murit într-adevăr peste câteva luni, fără să mai deschidă gura decât ca să înghită hapuri. În acea seară, a vorbit prost. A început prin a cere şi el, ca Mişu Cantacuzino, „jerrrrtfa uultimului român" ca să salvăm „idealul". Nu ne-am bătut pentru noi, nu ne-am bătut pentru ţară, nu ne-am bătut pentru Rege (tronc, Mariţo!) - ne-am bătut pentru o „iiideeeie"! „Da" - şi după acest „da" o lungă pauză; „da - dar văd rânduri, rânduri cum cad

românii" (renunţ la accente şi la pauze, cititorii le vor aşeza fiecare după gust), „curg şiroaiele de sânge, cad copiii, cad femeile cu pieptul deschis, cad bătrânii... totul e o mare de sânge... aaah, totul e roşu, sânge, sânge şi iar sânge! Nu: aceasta nu se poate! Poporul meu nu poate să piară până la cel din urmă vlăstar, nu pot, nu pot, nu pot să văd acest măcel! Faceţi pace, faceţi pace - dar pe mine, lăsaţi-mă să-mi ascund fruntea de ruşine!!!" (Cu coatele pe genunchi, şi-a proptit capul în mâini; din pământuful de păr care singur ni se înfăţişa ieşeau sunete confuze care la urma urmelor puteau fi luate şi drept suspinuri) Take îşi răsucea mustaţa şi se întreba dacă trebuie să aplaude sau nu.

După un minut de reculegere, ca pentru un mort, şi-a dat părerea şi dl Nicu Titulescu. Adică nu şi-a dat-o. A examinat situaţia de fapt şi situaţia de drept, ca un bun avocat, a reamintit că stările de fapt sunt prin esenţa lor schimbătoare, iar stările de drept mai stabile şi a declarat că în principiu prefera (deja) să se pună de acord cu acestea din urmă. Că în speţă, dacă acestea excludeau o pace separată din iniţiativa noastră şi numai pe răspunderea noastră, ele nu excludeau o asemenea pace cu consimţământul Aliaţilor noştri pe care i-am putea convinge că nu aveam altceva de făcut. Pe când vorbea, Titulescu era preocupat - se vedea - de un singur lucru: să nu spuie ceva ce să regrete mai târziu. Şi a reuşit.

După Titulescu, Take mi-a cerut părerea mea. Ce era să caut eu în vicleimul ăsta? Eram spectator, şi cu niciun preţ nu voiam să devin actor. La invitaţia vicepreşedintelui Consiliului am răspuns scurt:

„Nu fac parte din Guvern. Nu am nicio răspundere. M-aţi poftit aci şi nu ştiu pentru ce. Nu am eu să hotărăsc pacea sau războiul. Ca orice român am să judec ce veţi face dv. Deocamdată vă ascult - cu plăcere şi cu profit -, dacă aveţi ceva să-mi propuneţi sau să-mi cereţi, vă rog să mi-o spuneţi".

Take a dat din cap, în semn de aprobare şi după ce a constatat în câteva cuvinte, şi cu mulţumire, patrioticele porniri ale colegilor săi, i-a felicitat din toată inima. „Eu n-am să vă fac un discurs. Sentimentele mele n-au variat şi sunt aceleaşi azi ca şi în prima zi a Războiului şi cred o profesiune de credinţă inutilă, din partea mea. Dv. aţi vorbit foarte frumos, dar aţi fost alături de chestiune. V-am ascultat cu toată atenţia, da, aţi fost alături de chestiune. Nu este într-adevăr vorba să hotărâm noi aci dacă trebuie să facem pace sau nu. Se va face ce va vrea Brătianu. Dacă Brătianu nu vrea pace, nu se face pace. Ce vrem sau nu vrem noi n-are nicio importanţă. Ce trebuie să hotărâm noi azi e atitudinea noastră, atitudinea noastră

politică. Eu vă propun să ne declarăm hotărât şi pe faţă împotriva oricăror tratative de pace. Dacă vrea Brătianu pacea tot se va face, şi noi rămânem cu gestul frumos. Dacă Brătianu nu vrea să încheie pace, şi n-o încheie, vom putea spune că noi l-am împiedicat s-o facă. Nu riscăm nimic, şi rămânem credincioşi crezului nostru. Frumos? Nu? Ce ziceţi?"

Toţi eram în extaz înaintea genialei argumentări şi practicei soluţiuni. Dintr-un aparte auzeai un „nu riscăm nimic". Mişu Cantacuzino căzuse pe gânduri, iar eu râdeam în mine însumi aducându-mi aminte cuvintele din răvaşul de convocare al lui Greceanu: „Take redivivus", da şi încă ce redivivus, plin de trecuturi şi de sforării, cu gândul numai la combinaţia momentului, căutând să se strecoare prin toate greutăţile cu abilitate şi să scape din toate încurcăturile cu faţa curată.

Faţă de aprobarea generală, şeful mai adăugă: „Fac o singură rezervă. N-aş putea să-mi asum această atitudine dacă nu sunt susţinut de toţi parlamentarii conservatori. De aceea te-am rugat să asişti la şedinţa noastră, domnule Argetoianu. Am învăţat pe spinarea mea că ştii să solidarizezi pe toţi parlamentarii noştri. Vreau să ştiu dacă te angajezi să-i solidarizezi cu noi pe această chestie".

Răspunsul meu a fost ce trebuia să fie: „Domnule Take Ionescu, nu mai cunosc un grup de parlamentari conservatori, fiindcă nu mai cunosc Partid Conservator. Dar cunosc o Uniune Parlamentară în care au intrat toţi parlamentarii conservatori, şi încă mulţi alţii. Îmi iau angajamentul să-ţi aduc adeziunea întregii Uniuni Parlamentare, în chestiunea păcii separate, prin urmare mult mai mult decât îmi ceri. Socotesc într-adevăr că ai dreptate: am lăsat pe Brătianu să-şi aleagă momentul intrării în război, să-l lăsăm să fixeze şi momentul încetării ostilităţilor - fiindcă nu putem altfel. Poate că va avea mai mult noroc cu sfârşitul decât cu începutul. În tot cazul, ieri ca şi azi ţara e în mâna lui".

Se făcuse ceasul aproape două. Take era încântat parcă câştigase o bătălie. Ne scularăm să plecăm. Greceanu ne-a însoţit luminându-ne calea, cu o lampă. Pe scară, Take s-a apropiat de mine şi mi-a susurat în ureche: — „Să ştii că Brătianu face pace. Noi demisionăm..." — „Numaidecât?" — „Ah, nu, peste vreo 10-15 zile..."

M-am dus să mă culc, adică mai exact m-a dus tot automobilul lui Greceanu. Ultimele cuvinte ale lui Take mă liniştiseră pentru moment - şi ce putea cineva să ceară mai mult în acele zile amare decât liniştea momentului?

*

Prezenţa mea la Iaşi nu mai prezenta vreun interes timp de câteva zile; asupra Guvernului sau fie şi numai asupra unora din membrii lui nu aveam nicio influenţă - Parlamentul era închis, iar asupra opiniei publice nu aveam niciun mijloc de presiune, şi dacă l-aş fi avut, mărturisesc că n-aş fi ştiut în ce sens să-l utilizez. Vedeam limpede aceste două imperative:

1) Să nu ne stricăm pentru nimic în lume cu Aliaţii;

2) Să conservăm până în clipa păcii generale un colţ de ţară liber şi o armată în stare să ocupe ce va fi de ocupat - căci nu mă îndoiam o clipă de victoria finală a celor 27 de Puteri coalizate împotriva Imperiilor centrale. Greutatea era însă concilierea acestor două imperative, fiindcă cel de-al doilea nu se putea realiza fără încheierea unei păci provizorii cu nemţii, pace pe care francezii şi englezii era greu să o aprobe. Pe altă parte, din frământările pe care le simţeam în jurul meu îmi dam seama că, independent de voinţa lui Brătianu, de hotărârile Guvernului şi de toate calculele noastre, curentul pentru pace creştea din zi în zi şi că peste scurtă vreme va copleşi totul.

În asemenea împrejurări am părăsit Iaşiul fără remuşcările unei dezertări şi în ziua de 27 decembrie (st.n.), în dimineaţa care a urmat memorabilei şedinţe de la Greceanu, am pornit spre Roznov cu familia Catargi. Se vede că nu eram eu făcut pentru vagoanele regale, căci am avut o călătorie agitată. Toate au mers bine până aproape de Paşcani, la coborârea de la Ruginoasa însă, deşi mergeam încet, un vagon din trenul nostru a deraiat. Până să vie ajutoarele de la Paşcani, până să se restabilească circulaţia au trecut vreo trei ceasuri, aşa încât am ajuns la Bacău cu o enormă întârziere şi în imposibilitatea să prindem trenul spre Piatra. Fiindcă Catargi îmi făcuse politeţea să mă poftească în vagonul lui, m-am gândit să-i fac şi eu una şi să încerc să-l duc de la Bacău la Roznov. Din Paşcani am telegrafiat lui Averescu rugându-l să ne împrumute un automobil. Nu ştiam dacă Averescu era în Bacău sau dacă depeşa mea va ajunge la timp. Din fericire toate au mers strună, aşa încât am putut sosi la Roznov înainte de masă, după o frumoasă plimbare pe întuneric, în puternica maşină pe care comandantul Armatei a II-a ne-o pusese la dispoziţie. Înainte de a porni spre Roznov, am trecut un minut pe la Averescu să-i mulţumim.

L-am găsit liniştit şi netulburat. Ne-a oferit un ceai, pe care l-am luat împreună cu dna Averescu şi cu Elisa Suţu, care se afla în gazdă la ei. La plecare, generalul m-a întrebat când mă întorc şi m-a rugat să trec pe la el, căci va avea probabil ceva să-mi spună. Mi-a propus un automobil care să mă ducă de la Roznov la Bacău şi să mă ducă de

la Bacău la Iași. Am primit cu recunoștință și a rămas să ne întâlnim în ziua de 4 ianuarie.

Această nouă săptămână petrecută la Roznov a fost pentru mine o nouă și plăcută destindere. O vreme splendidă și temperatura dulce mi-au permis să petrec aproape fiecare zi în plimbări. Cea mai obișnuită era la Doamna, pe Bistrița în sus, la marginea orașului. Era acolo un mic conac al lui Costinescu, proprietarul moșiei, în care se instalase provizoriu Elisa Suțu, cu soacră-sa și cu fiu-său, până să fie gata vila de lemn pe care i-o construise Averescu în mijlocul Sanatoriului militar vecin, menit să adăpostească câteva sute de soldați și de ofițeri convalescenți. Așezat la poalele muntelui pe un mal înalt al Bistriței, la adăpostul dealurilor umbroase care-l înconjurau, Sanatoriul Doamna, împărțit într-o serie de barăci curate, aerisite și prevăzute cu tot confortul, fusese ridicat în vara anului 1917 prin grija generalului și a doamnei Averescu, care nu permiteau nimănui să-și vâre nasul în conducerea și în gestiunea lui. Nici măcar Reginei sau damelor ei. Administrator fusese numit Th. Deleanu, ofițer de rezervă, soțul surorii mai mari a finei Mizzi, viitorul secretar general al Ministerului de Industrie, sub Tăslăuanu. Deleanu și-a făcut la Doamna primele sale experiențe de mână-lungă. Elisa Suțu numită în toamna lui '17 dictatoare peste Sanatoriu, și speriată de neregulile pe care le constatase, îmi ceruse un om de încredere să o ajute. I-am dat pe Peanu, administratorul meu de la Breasta, un ardelean refugiat și el în Moldova de frica nemților sau, mai exact, a ungurilor. Peanu, care s-a stricat după Război din cauza femeilor, era încă pe atunci un băiat cinstit pe care-l cazasem la serviciul aprovizionărilor, în Iași. L-am expediat la Doamna, unde a stat până la sfârșitul lui 1918. Ce mi-a povestit el de acolo, și mai ales despre dl Deleanu, e de necrezut. Potlogăriile constatate în sarcina acestuia n-au împiedicat pe Averescu, prevenit de mine, să-l impuie lui Tăslăuanu ca secretar general. Deleanu e omul care a nenorocit pe Tăslăuanu. Dar era cumnatul lui Mizzi, și ca atare trebuia procopsit.

În afară de plimbări și de vizitele la Piatra, nu ne plictiseam o clipă nici la Roznov. Simțindu-se mai bine, Hector era mai puțin arțăgos și diferiții membri ai familiei Economos s-au manifestat în consecință mai puțin prin certuri și prin bătăi. A venit lume multă de la Piatra și chiar de la Bicaz, așa încât am avut în fiecare seară musafiri, printre care Sampet de Tarbes era nelipsit. Cu părere de rău am fost nevoit să constat că slăbise de tot pe Gioni cu farsele, probabil după intervențiunea Catinei. Gioni Negroponte, zis și Bobino, s-a purtat de altminteri ca o fată mare și nu și-a dat în petec decât în

seara revelionului. Se întinsese masă mare cu generalul Berthelot, cu Saint-Aulaire, cu Henry Catargi mareșalul, cu nevastă-sa „Ecatérine" zisă și „la maraîchere", cu Marchal Péier (aghiotantul lui Berthelot), cu perechea de Nabbias (el medic din Misiunea franceză - ea născută Marion Filitti) și câțiva alții. Masă mare, cu brațul oferit damelor la ducere și la întoarcere din sufragerie.

La întoarcere mergeam cu toții perechi-perechi de-a lungul coridorului ce ducea la salon, când deodată, din coada cortegiului, se auzi glasul răgușit al lui Gioni urlând „Merde, merde, merde!" - „Cest affreux, c'est affreux, je lui avais bien recommandé de se taire!" flutură Catina Economos la urechea generalului Berthelot care-i da brațul. „Ne vous en faites pas Madame - îi răspunse acesta râzând -, cela porte bonheur!". Bietul Gioni nu era așa de vină: îl ciupise de posterior Sampet de Tarbes!

Revelionul a fost foarte vesel. Am vrut să ne uităm o clipă de toate! Prin Elisa Suțu, care-i găzduia la Doamna, am putut pune mâna pe Dinicu lăutarul și pe banda lui și să-i aduc la Roznov, spre fericirea unui numeros tineret venit de la Piatra după-masă. S-a petrecut până dimineața, ca în vremurile bune.

A doua zi am avut o lungă conversație cu Berthelot. Îmi vorbea vădit ca să repet și altora ce-mi spunea. Am notat deja în paginile precedente raționamentul pe care mi l-a făcut șeful Misiunii franceze cu privire la „închistarea" frontului românesc și la numeroasele divizii pe care Aliații le pregăteau în Ucraina. Berthelot nu-și făcea mari iluzii asupra forței combative a ucrainenilor, dar credea în numărul diviziilor - peste 60 - ce urma să fie organizate, „căci, afirma el, aceasta era o chestiune de bani" - și socotea că acest număr de divizii (fie și pe hârtie?) era destul de însemnat ca să ție pe nemți în respect și să-i împiedice să atace. Generalul Berthelot ne cerea să așteptăm cu pacea până în primăvară; dacă s-ar dovedi până atunci că nu e nimic de făcut cu ucrainenii, am fi liberi să facem ce vrem. După părerea lui nu puteam fi atacați până în aprilie. Nu puteam fi atacați în ianuarie, fiindcă nemții tocmai ridicau trupe, tunuri și muniții de pe frontul nostru. Nici în februarie sau în martie, fiindcă o ofensivă puternică urma să înceapă atunci pe frontul francez probabil spre Reims și spre Alsacia de Sus. Această ofensivă trebuia să fie formidabilă și să dureze cel puțin două luni. Nemții vor avea poate la început mici succese, poate că vor lua chiar Reims-ul, dar vor fi opriți și uzați, ca la Verdun[122]. Până în aprilie suntem prin urmare siguri de a fi lăsați

[122] Aceste profeții ale lui Berthelot nu s-au realizat.

în pace pe frontul nostru[123], dar chiar şi după aprilie nemţii nu vor putea lua forţe de pe frontul de vest spre a le aduce împotriva noastră, fiindcă vor intra în mai americanii în joc. „Ar fi foarte trist dacă România n-ar putea culege roadele atâtor jertfe şi atâtor suferinţe". În această frază ameninţarea la adresa noastră în caz de pace separată nu mai era învăluită în nicio politeţe.

Ce era să-i răspund? Îmi lipsea documentarea tehnică. I-am spus şi eu că Franţa, ca şi Aliaţii noştri nu trebuie să se îndoiască de sentimentele noastre, dar că la noi nu era o chestiune de „vouloir", ci de „pouvoir", că totul depindea de mişcările şi de hotărârile nemţilor, de inerţia cărora noi nu eram atât de siguri ca dânsul, că chiar în interesul Aliaţilor era să rămână aci în Moldova un nucleu de armată eficientă, că în fine noi, opoziţia, eram pentru rezistenţă cât se va putea, dar că eu în special nu mă puteam împăca cu ideea unei prăbuşiri complete a Statului şi a armatei. Nu ştiam ce va face Brătianu, dar eu, dacă aş fi fost Guvern n-aş face nimic fără să fiu înţeles cu Aliaţii. „Bravo, iată, asta e formula, aşa trebuie!" au fost ultimele cuvinte ale lui Berthelot, în momentul în care au năpădit ceilalţi musafiri peste noi. Pe Saint-Aulaire l-am văzut numai la masă, căci era găzduit la Piatra; n-am putut să stau de vorbă cu el, dar era nervos şi sarcastic la adresa noastră. Semn că Take nu se înşelase când îmi spusese că Brătianu face pace.

Toate lucrurile bune au un sfârşit, şi cu cât sunt mai bune, sfârşitul vine, din nenorocire, mai repede. În ziua de 4 ianuarie dimineaţa, automobilul lui Averescu a venit să mă ia, după cum fusese convenit. Era o zi minunată, nu prea rece, şi luminoasă. Pădurile de pe dealul din faţă erau îmbrobodite în chiciură şi razele voioase ale soarelui se luptau cu valurile de ceaţă care se tot subţiau. Sub haina albă a câmpului troienit trosneau deja puterile firii ferecate încă în lanţurile iernii. Părea acum că o nemărginită nădejde de viaţă însufleţea toate lucrurile; mi-am tras căciula pe ochi şi am pomit-o spre Bacău întrebându-mă ce putea să aibă Averescu să-mi spună.

La Bacău, în locul generalului am găsit pe prietenul meu Jurgea-Negrileşti în uniformă de maior. Era mobilizat şi îndeplinea funcţiunile de comandant al pieţei, sau aşa ceva. Averescu însărcinase pe prietenul Petruş să-l scuze pe lângă mine: fusese reţinut în Iaşi mai mult decât credea şi nu se înapoia decât în ziua de 5 dimineaţa. Regele convocase de urgenţă în ziua de 3 ianuarie un fel de Consiliu

[123] Averescu, Văitoianu (prima atitudine) şi alţi generali pretindeau că şi cu efective reduse nemţii pot sparge frontul nostru.

de Coroană militar la care, în afară de Brătianu şi de Take Ionescu, au asistat generalii Berthelot, Averescu, Prezan, Văitoianu, Grigorescu şi Iancovescu. Averescu spera să fie înapoiat la Bacău în dimineaţa zilei de 4, de aceea nu mă prevenise. Dar Regele şi Brătianu l-au mai reţinut încă o zi la Iaşi. Fiindcă trebuia să petrec o noapte la Bacău, Jurgea m-a cazat la dl Ercole Rosetti, care m-a găzduit în modul cel mai amabil. Soţia lui, mult mai tânără, se numea Asia, nume bizar pe care mi-am permis să-l completez în acela de Asia Minoră, spre hazul lui Jurgea care pretindea că o nimerisem ca nuca în perete! În casă era şi o fetiţă mică, care 15 ani mai târziu a devenit a doua soţie a lui Atta Constantinescu.

În ziua de 5 ianuarie, dimineaţa, m-am înfiinţat la Averescu, care m-a primit cu braţele deschise şi cu scuze. A început prin a vorbi de şedinţa la care asistase. Deşi fusese „secretă" şi dezbaterile care avuseseră loc nu trebuiau divulgate, generalul mi-a povestit tot ce s-a petrecut „ca unui viitor colaborator". Consiliul fusese convocat ca să hotărască asupra trecerii trupelor noastre peste Prut, pentru ocuparea Basarabiei. Pretextul ocupării era apărarea depozitelor de aprovizionare pe care hoardele ruseşti bolşevizate, în trecerea lor de pe front spre Rusia, le devastau. Guvernul Republicii Moldoveneşti, guvern şi republică mai mult pe hârtie, ne ceruse acest ajutor în speranţa că forţele noastre vor încerca să pună o stavilă anarhiei care se întindea din ce în ce în toată provincia. Brătianu urmărea însă un plan mai radical, pentru el nu era vorba numai de restabilirea ordinii, ci de alipirea, ca să nu zicem de anexiunea Basarabiei la Patria-mamă.

Ce neprevăzute erau salturile soartei! Pornisem în război alături de puternica Împărăţie rusească ca să cucerim Ardealul şi iată că abia după un an şi ceva puternica Împărăţie se prăbuşise, posibilităţile de liberare a Ardealului deveniseră îndoielnice, iar Basarabia, la care nu ne gândisem, ne pica în mână. Ocuparea Basarabiei era pentru Brătianu o asigurare pentru viitor: se putea foarte bine să nu ne alegem cu nimic din convenţiile încheiate cu Aliaţii, se putea chiar ca pacea să se încheie cu unele ciuntiri în Vechiul Regat şi în Dobrogea - Basarabia în acest caz ar fi fost o serioasă compensaţie şi nu s-ar fi putut zice că ne bătusem şi suferisem degeaba. Acest argument peremptoriu al necesităţii ocupării Basarabiei Brătianu n-a putut să-l dea în Consiliu din cauza prezenţei lui Berthelot. Generalii ar fi trebuit să-l ghicească fără ca el să fie spus, dar nu l-au ghicit. Toţi au fost contra trecerii Prutului şi numai după insistenţele lui Brătianu au primit cu greu principiul, dar au început să se certe pe efective. Brătianu cerea două divizii - Prezan şi ceilalţi generali,

afară de Iancovescu, nu voiau să dea decât una, şi încă aceea treptat, regiment după regiment, ca să nu degarnisească frontul către nemţi. Berthelot tăcea, dar se simţea că Prezan era purtătorul lui de cuvânt. Take Ionescu se întreba cu grijă care va fi reacţiunea Moscovei faţă de încălcarea graniţei de către forţele noastre.

După ce au vorbit toţi, a luat cuvântul Averescu şi după câte spune dânsul intervenţia sa a fost decisivă. Generalul Averescu a examinat pe rând cele două ipoteze: a unui atac din partea nemţilor sau a continuării stării de armistiţiu. În această din urmă ipoteză era evident că preluarea a două divizii de pe front era fără importanţă, fiindcă unităţile nu făceau decât să marcheze o linie. În prima ipoteză, în aceea a atacului, era tot una pentru noi să opunem celor 120 de divizii inamice 15 sau 13 din ale noastre! Soarta armelor noastre ar fi fost aceeaşi! Era însă indispensabil să ocupăm Basarabia, şi în ipoteza liniştei, pentru a ne procura aprovizionarea care ne lipsea şi a ne asigura spatele împotriva posibilităţilor de atac bolşevice - şi în ipoteza reluării ostilităţilor cu nemţii, pentru a ne lărgi baza de manevră. Regele, raliindu-se la argumentele lui Averescu şi la scopurile nemărturisite ale lui Brătianu, a ridicat şedinţa declarând propunerea Guvernului de a trece Prutul cu două divizii aprobată. Trupele noastre trebuiau să treacă Prutul în ziua de 7 ianuarie.

Abandonând acest subiect, Averescu mi-a mărturisit că nu-mi detese întâlnire pentru a-mi povesti ce s-a întâmplat în conciliabulele de la Iaşi. Nici nu ştia, când îmi detese întâlnirea, că va fi convocat într-un Consiliu de Coroană pentru ocuparea Basarabiei. Consiliul n-a avut de altminteri alt scop decât de a pune pe Berthelot în faţa hotărârii Guvernului şi a Armatei. Şi nici asta n-avea niciun sens după Averescu, „că doar suntem încă stăpâni să facem ce vrem în colţul de ţară care ne-a rămas şi pe care nu Aliaţii noştri îl vor apăra". Generalul nu pierdea nicio ocazie să arunce o pietricică în grădina Aliaţilor şi un pietroi în farfuria lui Berthelot. „Nu te-am rugat să te opreşti în Bacău ca să-ţi povestesc istorioare" - continuă mai departe generalul - „ci ca să facem un plan de guvernare". Şi se uită lung la mine, ca să vadă efectul frazei sale. Efectul a fost într-adevăr considerabil, căci nu mă aşteptam câtuşi de puţin la aşa ceva.

Mulţumit de impresia făcută, Averescu se propti bine în fotei ca călăreţul în şa şi începu să-mi expună situaţia, precum şi proiectele la care se oprise ca să-i facă faţă şi pe care le stabilise în linii mari în înţelegere cu Regele şi cu Brătianu. Rezum aci pe scurt o expunere care a durat mai bine de un ceas, lăsând la o parte toate amănuntele

perimate după atâţia ani. Brătianu era informat, şi se pare că informaţiunile sale le avea prin legăturile lui cu Ştirbei, că în curând nemţii ne vor trimite un ultimatum cerându-ne să încheiem pace cu ei şi că în caz de refuz din partea noastră vor denunţa armistiţiul şi copleşindu-ne sub masele diviziilor lor vor cuceri Moldova. Brătianu era convins că nu puteam rezista unui atac, şi avea dreptate. Nu numai pentru că nu dispuneam decât de 15 divizii (acum 13, de când am hotărât să trimitem 2 în Basarabia) de opus zecilor de divizii germane-austriece, dar fiindcă n-aveam muniţii şi aprovizionări decât pentru 15, maximum 20 de zile. Un atac al inamicului ar fi însemnat pentru noi o capitulare sigură în maximum trei săptămâni. Din toate punctele de vedere, din al nostru ca şi din al Aliaţilor, Brătianu socotea că o pace provizorie, impusă de circumstanţe, provizorie pentru noi în tot cazul, chiar dacă inamicul ar considera-o ca definitivă, era de o mie de ori preferabilă unei capitulaţiuni, fiindcă oricât ar fi de severe condiţiunile ei, ar salvgarda existenţa şi continuitatea Statului şi ar mai salva şi o bună parte din forţa armată. Foarte frumos. Dar Brătianu nu voia şi nu putea să încheie, el, această pace. Nu voia fiindcă prefera să rămâie, orice s-ar întâmpla, cu carta Aliaţilor în mână, chiar dacă n-ar mai avea prilejul să o joace - nu putea, fiindcă ştia bine că nemţii ar refuza să trateze cu dânsul sau dacă ar primi i-ar impune condiţiuni mult mai grele decât oricărui altul. Brătianu s-a hotărât prin urmare să-şi dea demisia şi să-i treacă mâna lui, ca să dovedească şi mai lămurit că pacea, semnată de un general, s-a impus ca o constrângere militară, iar nu ca o concluzie politică. El, Averescu, a declarat Regelui că primeşte ingrata sarcină pe care interesele superioare ale ţării i-o impun, dar numai cu două condiţii: să i se lase mână liberă pentru alegerea colaboratorilor săi şi de asemenea întreaga libertate în conducerea negocierilor cu inamicul, după ce bazele acestor negocieri vor fi fost în prealabil fixate în înţelegere cu factorii constituţionali. S-a gândit să mai pună şi o a treia condiţie, anume că tot el va face după încheierea păcii primele alegeri şi că, îndată ce va fi transformat Guvernul său personal într-unul parlamentar, va avea învoirea Coroanei pentru toate reformele cerute de opinia publică şi pentru aplicarea sancţiunilor. Dar s-a răzgândit; nu era politic să complice dinainte situaţia; să încheie el pacea şi să mai poftească cineva să-l clintească de la guvern! Mai ales Brătianu! Să-şi apere pielea dacă va putea. Şi mâinile generalului se plimbau în aer şi parcă degetele lui nervoase şi subţiri apucaseră un grumaz şi se înfigeau într-însul...

„Iată, ţi-am spus tot. Acum vin să-ţi cer concursul d-tale. Fără

d-ta n-aş primi (spunea aşa de politeţe, şi ca să mă impresioneze), fiindcă n-am destulă experienţă politică (o mai spusese). În afară de d-ta n-aş voi să mai luăm vreun om politic, vreun om de partid. Vom forma un guvern politic după alegeri. Domnule Argetoianu, avem un hop greu şi dezagreabil de trecut, dar apoi vom face lucruri mari! Ţara are încredere în noi (zicea în noi iarăşi de politeţe, în ochii lui puteai să citeşti: «în mine» - şi avea dreptate) nu putem să o dezamăgim".

Eram tâmpit. Nu ştiam ce să-i răspund. Vorbea el de dezamăgire, dar ce să spun eu! Politica începea să mă dezguste! Pornisem în mai aşa frumos pe calea unei restabiliri constituţionale şi mă poticnisem la prima cotitură a drumului. Abia mă agăţasem de o nouă nădejde şi iată că mi se cerea sacrificiul tuturor sentimentelor mele şi acoperirea celei mai odioase palinodii cu numele şi cu cinstea mea! Întâia mea mişcare a fost un refuz net. M-am gândit apoi - gândurile îmi treceau prin cercul luminos al conştiinţei cu iuţeala fulgerului - că, cu sau fără mine, pacea tot se va încheia, că poate date fiind relaţiile mele personale cu Saint-Aulaire, cu Flers, cu generalul Berthelot, mai puteam salva ceva şi dinspre partea Aliaţilor, că în fine dacă aş fi zis nu! - rupeam orice relaţii politice cu Averescu şi pierdeam singura posibilitate care-mi mai rămăsese de a înfăptui ceva după Război.

După un minut sau două de tăcere, m-am adresat cam în termenii următori generalului: „Propunerea d-tale mă surprinde nepregătit. Îţi mărturisesc că-mi repugnă să tratez pacea cu nemţii. Sunt convins că Aliaţii noştri vor câştiga până la sfârşit războiul (aci un surâs enigmatic din partea generalului), dar îmi dau în acelaşi timp, ca şi Brătianu, seama că n-am putea rezista până la pacea generală. Pe de altă parte am legat partidă cu d-ta în politica internă; nu vreau să te las la prima greutate prin care ai să treci. Fiindcă te simt hotărât să treci prin ea, cu sau fără colaborarea mea. Poţi prin urmare conta pe mine". Generalul s-a sculat şi mi-a luat mâna - era radios. „Dar n-am terminat, pun şi eu o condiţie: să tratăm cu nemţii, dar fără să pierdem contactul cu Aliaţii". „Bineînţeles", a răspuns Averescu, probabil cu câteva rezerve mintale, după formula lui Loyola. Şi astfel s-a încheiat între el şi mine pactul care trebuia să ne ducă la Ministerul din 26 ianuarie, la Liga şi apoi la Partidul Poporului, la Guvernul din 1920 - şi la penibilele scene de despărţire din 1923.

Conversaţiunea cu Averescu avusese loc într-un mic salonaş care preceda camera musafirilor, în etajul de sus al casei Fielderman, aşa încât chiar familiarii casei care aveau obiceiul să spioneze în jurul biroului generalului n-au ştiut nimic despre cele vorbite între noi.

Pentru a nu da de vorbit am refuzat să stau la dejun la Averescu, deşi era ora 12 şi ½ şi am plecat numaidecât spre Iaşi. Dejunul mă hotărâsem să-l iau în treacăt la Roman. În momentul plecării, şoferul meu mă preveni că trebuia să luăm benzină, că nu ştiuse că trebuia să meargă la Iaşi şi să-l iert că nu se aprovizionase. „A lua benzină" în timpul războiului nu era lucru uşor. Cum nu mai rulau decât automobile oficiale, benzina nu se cumpăra în târg, ci se da pe bază de bonuri eliberate de anumite autorităţi. Maşina mea fiind înmatriculată la Armata a II-a, bonul de benzină trebuia să fie vizat de însuşi şeful de Stat-Major al Armatei, în speţă de generalul Mărdărescu. E de necrezut, dar aşa era. Ne-am dus deci la comandamentul Armatei instalat într-o casă mare în apropiere de Cantilli, şi generalul Mărdărescu mi-a dat imediat bonul cerut fără să mă întrebe de unde veneam şi unde mă duceam. Dacă insist asupra acestei banale ravitalieri cu benzină e că de dânsa se leagă descoperirea unui puternic lanţ de intrigării politice care au dus la scene penibile, câteva săptămâni mai târziu, sub Ministerul Averescu.

Pe când şoferul plecase cu maşina şi cu bonul la depozit, să ia benzină, şi stăm de vorbă cu generalul Mărdărescu, a venit peste noi generalul Văitoianu, comandantul interimar al Armatei şi văzându-mă m-a luat alături în biroul lui. Nu închise bine uşa şi a început, cu o violenţă pe care nimic n-o putea justifica, să facă procesul Guvernului „care nu pricepe că trebuia numaidecât încheiată pacea", că armata n-ar putea rezista unui şoc inamic, că n-avem muniţiuni, nici mâncare - şi tot cântecul obişnuit. Ceea ce nu era obişnuit era tonul de violenţă cu care vorbea. Dacă am ieşit de la Averescu cu impresiunea că era un partizan al păcii fiindcă nu vedea altă ieşire mai bună, am părăsit cabinetul lui Văitoianu convins că am a face cu un partizan pătimaş şi ireductibil al păcii, în afară de orice consideraţiune a conjuncturii momentului. Parcă-l aud şi după atâţia ani, spunându-mi: „Te rog, domnule Argetoianu, spune la Iaşi că armata vrea pacea". Câteva săptămâni mai târziu, într-un Consiliu de Miniştri la care fuseseră convocaţi şi deţinătorii marilor comandamente, Consiliu despre care voi vorbi la timp şi mai pe larg, acelaşi general Văitoianu care vorbea astfel la Bacău şi-a permis să susţie în faţa mea teza exact opusă. Am vrut să fixez aci numai momentul din Bacău - cel din Iaşi va veni şi el la rând.

La Iaşi, mare nedumerire în opinia publică • Din însemnările mele zilnice (6-18 ianuarie) • Guvernul se împarte în două • Misiunea lui Randa • Stările din Basarabia • Strâng rândurile „Uniunii Parlamentare" în vederea unei atmosfere favorabile viitorului Guvern Averescu • Sugestia lui Duca şi intervenţia mea zadarnică pe lângă Take Ionescu • Îmi complectez garderoba... la puşcărie.

Înapoiat la Iaşi către seară, în acea zi de 5 ianuarie în care s-a deschis o nouă etapă în calea mea politică, am găsit pentru liniştirea sufletului meu veşti destul de bune de la Odessa, încât n-am avut să mă mai frământ şi cu soarta părinţilor mei.

La Iaşi am găsit o atmosferă mult mai încărcată decât o lăsasem. Toate zvonurile circulau, nimeni nu mai ştia încotro ne îndreptăm. Deşi cunoşteam, după destăinuirile generalului Averescu, firul politicii noastre, eram totuşi enervat şi eu, mai întâi fiindcă nimic nu enervează mai mult ca aşteptarea, apoi fiindcă mă întrebam dacă factori necunoscuţi nu vor veni cumva să încurce şi mai mult programul deja destul de încărcat pe care-l stabilisem la Bacău.

Averescu vorbise de 15 zile, în realitate declanşarea crizei n-a avut loc decât pe la sfârşitul lui ianuarie. Găsesc printre hârtiile mele câteva însemnări din acele zile de înfrigurată aşteptare. Cât sunt de searbede şi cât oglindesc de puţin emoţia care ne mistuia! Le reproduc totuşi aci, pentru cei care doresc să se documenteze asupra acelor vremuri şi care vor putea astfel controla o mărturie printr-alta.

6 ianuarie. *Aflu că Diamandi, ministrul nostru la Petrograd, a fost arestat împreună cu tot personalul Legaţiei, şi în acelaşi timp că a fost pus în libertate. Se zice că ar fi fost arestat în seara de 31 decembrie pe când era la masă, cu musafiri. A fost ridicat în mijlocul mesei, şi dus aşa cum era îmbrăcat, sub ameninţarea revolverelor, la fortăreaţa Petropavlovsk. Acolo, au vrut să-l silească să semneze o hârtie prin care garanta eliberarea tuturor bolşevicilor arestaţi în Moldova. Diamandi a refuzat, fapt pentru care a fost pus în celulă şi n-a fost liberat decât după două zile în urma protestărilor întregului corp diplomatic din Petrograd. Ambasadorul Franţei, Noullens, l-a luat de la fortăreaţă cu*

automobilul său şi l-a dus la Legaţie, ca să-l ferească de neplăceri din partea bolşevicilor[124].

7 ianuarie. *Trupele noastre au trecut Prutul fără greutate. La Ungheni au fost ciocniri, dar nu cu noi, ci între bolşevici şi cazaci. Zvonurile aleargă mai iute ca trupele noastre; abia au trecut Prutul primele regimente şi iată că se spune că au şi luat Chişinăul şi Tighina! Am întâlnit pe Duca, ceva mai înviorat ca de obicei, care pretinde că cavaleria noastră a împresurat Chişinăul şi că Rakovski care se află acolo nu mai poate scăpa.*

8 ianuarie. *Acum că înţelegerea mea cu Averescu e pecetluită, încep să strâng lume în jurul viitoarei noastre acţiuni de premenire politică. Astăzi m-am înţeles pe deplin cu dr. Ion Cantacuzino. Numai să nu scârţâie când o afla de prima etapă, de încheierea păcii! Alexis Mavrocordat, fiul generalului, îmi aduce completa lui adeziune şi pe a tinerilor ofiţeri din regimentul său. De asemenea şi pe a lui Mihail Sturdza, pe care nu l-am văzut de la întrevederea avută cu el în primăvara trecută.*

9 ianuarie. *Ştirea pe care mi-o detese Duca nu s-a confirmat, Chişinăul n-a fost încă ocupat şi trupele noastre, prea puţine la număr, înaintează greu. Bolşevicii au distrus calea ferată între Cornești şi Călăraşi.*

O depeşă Nauen[125] *divulgă, după rapoartele secrete ruseşti publicate de bolşevici, sumele ce ar fi fost plătite pe vremea Neutralităţii noastre lui Take Ionescu, de către Guvernul din Petrograd, prin Poklevski şi anume: 350.000 ruble pentru cumpărarea Universului, 1.000.000 ruble pentru Adevărul, Dimineaţa, Naţionalul şi încă o dată Universul - în fine 50.000 ruble pentru La Roumanie.*

Luat masa la Henri Catargi cu generalul Berthelot. Între îmbucături se povestesc multe, între altele că Ucraina este pe punctul de a semna pacea şi că moartea nevestei lui Brâncoveanu (ştirea ne-a sosit la Iaşi de vreo două zile) este învăluită de mister. Femeie tânără şi sănătoasă a murit pe neaşteptate. Se zice că era în relaţiuni cu un ofiţer austriac şi că din această cauză fusese suspectată şi menţinută cu domiciliu forţat la Amphion. Exasperată, s-ar fi sinucis... Alexandra Fălcoianu, care n-a renunţat la Brâncoveanu, pleacă la Paris să-şi vadă cu ochii ei rivala (?!) moartă.

[124] Arestarea şi eliberarea lui Diamandi, ca şi negocierile care au avut loc cu acest prilej au fost pe larg raportate în amintirile publicate atât de Diamandi, cât şi de Noullens, în *Revue des Deux Mondes.*

[125] Postul de emisiune de radiograme german.

10 ianuarie. *O telegramă, cifrată informează că la Odessa lucrurile se încurcă și că comandorul Pantazi, senatorii P. Cantilli și Stavri-Brătianu și, Mihăiță Rosetti, ofițer de rezervă mobilizat la aprovizionare, au fost arestați de bolșevici. Telegrame ulterioare pun lucrurile la punct; Racovski cu sindicaliștii români și câțiva dezertori au încercat o lovitură împotriva consulului general român Sebastian Greceanu, pe care l-au arestat și o dată cu dânsul și persoanele mai sus enumerate, care se aflau întâmplător la Consulat. Poliția ucraineană a intervenit însă și toată lumea a fost imediat pusă în libertate.*

La Chișinău, bolșevicii sunt stăpâni pe situație. George Lucasievici, comisarul Guvernului român și alți ofițeri de ai noștri au fost arestați. Sfatul Țării a fugit și trebuie să sosească azi la Iași[126].

Cătărău, un aventurier bine cunoscut dinainte de Război, e comandantul orașului. Trupele noastre împresoară Chișinăul și așteaptă întăriri ca să înainteze.

La Bălți, ofițerul automobilist Maican și încă un altul au fost arestați.

Poklevski îmi afirmă că cele publicate de Nauen sunt adevărate infamii și că n-a dat lui Take decât o singură dată 50.000 lei, când cu afacerea Stelian Popescu - V. Dărăscu - Dumitrescu-Câmpina. Banii s-au dat acestuia din urmă pentru a desista la proces.

11 ianuarie. *Primit vizita unui domn profesor Frunză, om în vârstă, simpatic și citit. Un tip de marxist idealist care n-ar dori nici mai mult, nici mai puțin decât să vadă pe generalul Averescu punându-se în fruntea bolșevismului român! Războiul și sărăcia au încurcat toate mințile!*

Se comentează foarte mult, și trebuie să adaug favorabil, un ordin de zi al generalului Averescu în care nu se vorbește nici de Rege, nici de Guvern, dar de două ori de solidaritatea Armatei a II-a.

12 ianuarie. *Ca umbra tatălui lui Hamlet, Porumbaru se plimbă noaptea și apare de câte ori miroase a criză de Guvern. Ieri-seară a venit la mine, așa, la taifas. Îmi povestește că Guvernul nostru a fost oficial informat de Ucraina că aceasta s-a înțeles cu Germania și că va semna în curând pacea. Îmi dă să înțeleg că dacă am fi și noi obligați să semnăm pacea, ar trebui desigur oameni noi la Guvern, dar și oameni cu experiență. Își pune - vădit - candidatura pe lângă prietenul generalului Averescu! Atât ar mai lipsi, ca semnătura impotentului de pe declarația de război să se găsească și pe tratatul de pace. Nu e vorbă, ar fi fost mai la locul ei pe acest din urmă act, decât pe cel dintâi. Porumbiță povestește mai departe că Scerbacev, care din general rus a devenit general ucrainean, nu vrea să părăsească Iașiul chiar dacă Ucraina ar face pace. Dar nu vrea să rămâie ca Massalov în mizerie și în părăsire; vrea să devie șeful unei noi armate, compusă din voluntari ruși care doresc să se bată (?!). Scerbacev lucrează cu alții la constituirea unei asemenea armate (a treia fantezie a ireductibililor, „după triunghiul morții" și diviziile ucrainene).*

Telegrame ne informează că Republica din Harkov a trimis delegați la Brest-Litovsk care cer nemților să nu trateze cu „burjuii" din Rada de la Kiev, ci cu ei, care reprezintă proletariatul ucrainean.

Negocierile ruso-germane s-au suspendat până la 29 ianuarie din cauza neînțelegerilor între ruși pe de o parte, între ruși și nemți pe de alta. La Petrograd se zice că ar fi fost mișcări serioase. Lenin și Trotki justifică printr-un manifest dizolvarea Constituantei, aleasă - zice manifestul - după un sistem electoral învechit. Acum - continuă manifestul - Rusia are nevoie de o reprezentare pe clase și, pentru moment, singure clasele soldaților și muncitorilor trebuie să ajungă la cuvânt!

Se zice că aceste clase ar fi dat foc Palatului Smolnâi, sediul Guvernului lui Lenin.

Guvernul nostru a hotărât să decoreze pe Costică Diamandi și pe tovarășii lui de suferință cu decorații de război. S-au mai decorat la noi și popotari cu „Mihai Viteazul", de ce nu s-ar perpetua tradiția?

Știrea suspendării negocierilor de pace dintre bolșevici și nemți ne-a dat speranța posibilității de prelungire a provizoratului nostru; e probabil că nemții nu vor denunța armistițiul nostru cât timp nu vor fi isprăvit cu rușii într-un fel sau în altul. Dar pe când noi ne remontăm curajul la Iași și ne încăpățânăm în ideea de rezistență, de la Bacău ne vine știrea unei mari și noi manifestări făcute lui Averescu în strigătele de „Jos triunghiul morții!", „Jos Guvernul!", „Trăiască Averescu!" și „Trăiască (?!) pacea!". Această manifestație, ca și ordinul de zi pomenit mai sus, au impresionat adânc Guvernul și anturajul Regelui și mai ales al Reginei, în jurul căreia se cristalizează tot mai mult tendințele de rezistență cu orice preț.

Curentul pentru Averescu crește însă nu numai din zi în zi, dar aproape din ceas în ceas.

13 ianuarie. *Se zice că azi la ora 13 trupele noastre vor ocupa Chișinăul.*

Ceai la Olga Sturdza în speranță să o „ capacitez". Nu reușesc însă.

Nicu Cananău a întrunit parlamentarii foști conservatori la o inutilă consfătuire, la el acasă. Descurajare generală și nicio hotărâre. Raporturile mele cu Averescu nu mai sunt un secret pentru nimeni; toți vor să afle ceva de la mine - dar sunt mut ca un pește.

Prânz la Greceanu.

[126] Știre falsă.

Se comentează mult discursul lui Kühlmann. Ministrul de Externe german vorbește de sus - poate mai de sus decât trebuie - și declară ritos că Balcanul va fi lăsat pe seama Austriei.

14 ianuarie. *Chișinăul a fost ocupat de trupele generalului Broșteanu fără nicio greutate și fără vărsare de sânge.*

La Odessa noul Rumcerod s-a declarat de partea maximaliștilor. Lipsesc amănunte asupra celor petrecute acolo. În restul Rusiei, deși maximaliștii[127] *sunt pretutindeni stăpâni, situația e încă tulbure. La Kiev, Ministerul ucrainean și-a dat demisia, iar la Petrograd e mare teamă de o debarcare a nemților la Reval.*

Kühlmann a pronunțat un nou discurs în care a declarat că pacea cu Ucraina e pe punctul de a fi încheiată, dar a mărturisit că cu maximaliștii (cu rușii) mai sunt mari dificultăți de învins. Kühlmann a adăugat că după pacea cu Ucraina se va pune chestiunea României.

Am stat lung de vorbă cu I. P. Rădulescu și cu dr. Hesselman din Partidul Muncii și i-am dobândit pentru viitoarea noastră mișcare.

15 ianuarie. *Chișinăul a fost ocupat sâmbătă seara. Armata noastră nu a întâmpinat nicio rezistență și a fost primită binișor. Maximaliștii părăsiseră orașul, îndreptându-se prin Tighina spre Odessa. Au luat cu ei pe Lucasievici și câțiva ofițeri români.*

De la Odessa nimic. Numai o telegramă de la deputatul Protopopescu cerând autorizarea să vie la Iași cu un aeroplan rusesc.

Jean Mitilineu întâlnit la dejun la Julie Ghica ne spune că nemții pretindeau (Mitilineu a fost la Focșani pentru schimbul prizonierilor) că au același număr de unități ca mai înainte pe frontul nostru; au înlocuit numai soldații vechi prin recruți.

16 ianuarie. *Ședințele Parlamentului trebuiau să înceapă ieri. Nici Camera, nici Senatul n-au fost însă în număr. Neputându-se deschide ședințele, a avut loc o consfătuire a ambelor Camere reunite la care a luat cuvântul Brătianu. După o destul de imprecisă expunere a situației, primul-ministru a arătat că situația cu maximaliștii s-a lămurit și că intervențiunea noastră în Basarabia a fost justificată de un interes național și nu numai prin considerațiuni de ordin strategic. Brătianu a afirmat apăsat că România va ieși crescută moralmente din război și a cerut deputaților și senatorilor să nu facă politică în această sesiune (știa el la ce se gândea!). Conchide cerând Camerelor să aleagă, îndată ce vor*

[127] La începutul domniei lui Lenin cuvântul maximalist se întrebuința tot atât de mult ca cel de bolșevic.

fi în număr, Comisiunile speciale pentru desăvârșirea reformelor. Paște murgule...

Tot ieri ne-a sosit discursul lui Hertling, care se poate rezuma astfel: „Vom păstra tot și vom lua cât vom putea mai mult". Lasă Austriei grija să se pronunțe întâi asupra problemei Italiei și a țărilor balcanice. Răspunde apoi punct cu punct la mesajul lui Wilson.

Ultimul discurs al lui Kühlmann e mai categoric față de noi: „După ce pacea cu Ucraina va fi semnată, chestiunea României se va pune, și atunci România nu se va mai putea opune voinței noastre".

Czernin în discursul său vorbește despre situația generală și despre posibilitatea unei reconstituiri a Austro-Ungariei după principiile federaliste. Despre condițiunile de pace cu Italia și cu România, declară că nu poate vorbi încă.

Camera n-a putut ține ședință nici azi, nefiind în număr. Greceanu mă pofțește la el acasă unde Take Ionescu vrea să ne lămurească pe chestiunea acuzațiunilor difuzate prin Nauen. Pe drum aflu de la Greceanu că Lenin a expulzat din Petrograd și din Rusia întreaga noastră Legație. Nu se știe dacă Diamandi va trece în Suedia sau va veni la Iași.

Acasă la Greceanu găsesc pe toți miniștrii conservatori și un grup destul de numeros de parlamentari și de prieteni. Take citește copii de pe trei depeșe ale lui Poklevski din toamna anului 1915. Prin cea dintâi se arată că ziarul Universul era pe punctul de a fi vândut nemților deși fusese închiriat dlor Virgil Dărăscu și Stelian Popescu pe prețul de 200.000 lei anual, de către d-na Teodora Dumitrescu-Câmpina care se afla în divorț cu soțul ei. Soții împăcându-se după câtva timp, d-na Teodora nu mai voia să execute contractul de închiriere, chiar plătind daune, fiindcă era hotărâtă mai mult ca oricând să vândă ziarul nemților. Procesul era delicat; deși câștigat în primă instanță, putea să fie pierdut în a doua. Dumitrescu-Câmpina a propus o tranzacție: să i se dea câte 50.000 lei pe an mai mult, în fiecare din cei 7 ani ai contractului. Popescu și Dărăscu nu puteau sau nu voiau să ia asupra lor această sumă; a intervenit atunci Take Ionescu și a garantat-o. La rândul său Poklevski intervine prin această depeșă la Petrograd pentru a descărca pe Take Ionescu de sarcina ce luase în interesul Aliaților. Deși Petrogradul a aprobat, în fapt nu s-a făcut nimic fiindcă tranzacția nu s-a încheiat și procesul a fost câștigat pe toată linia. Poklevski a dat numai o dată 50.000 lei dlor Popescu și Dărăscu pentru deficitul primului an (sic).

A doua telegramă e relativă la ziarele Adevărul, Dimineața etc. Aci Poklevski arată interesul de a susține jurnalele independente deja existente și de a se subvenționa unii ziariști cunoscuți, în loc să se cheltuiască bani pentru înființarea de ziare noi care nu au credit în public. Cere

autorizarea să cheltuiască în acest sens. Take Ionescu nu e amestecat în nimic în această afacere.

A treia telegramă e relativă la ziarul La Roumanie. Transmite cererea făcută de Jules Brun (care avea 30% asupra abonamentelor) de a i se face 200 de abonamente în Rusia. Telegrama mai cere, în caz de aprobare, lista instituțiunilor rusești la care să se trimită jurnalul. Take Ionescu își dă cuvântul de onoare că n-a avut nicio cunoștință despre această „ciupeală" a lui Jules Brun.

Indignat de procedeul nemțesc, Take declară că nu va polemiza asupra acestei afaceri în presă, și că va răspunde pentru marele public la Cameră, unde chestiunea va fi cu siguranță adusă.

Prânzesc la generalul Berthelot cu colonelul Petin, cu generalul Christescu, cu Robert de Flers și alții. Berthelot e bine dispus, plin de humor și de un optimism senin. Nemții nu ne vor ataca. Rusia nu va semna pacea. Nici Ucraina! Așa încât poate va fi cum e mai bine. Ocupăm Basarabia și Tiraspolul pentru paza podului peste Nistru. Sârbii vor ocupa (!!) Razdelnaia. Poate vom fi siliți să ocupăm tot noi și Odessa (!!). Pentru el, între Nistru și Don totul era - sau dacă nu era, urma să fie - în mâna diviziilor, faimoaselor divizii, pe care Aliații le organizau cu banii francezi în stepele Ucrainei. Sovietele de la Kiev n-aveau nicio importanță și generalul nu se încurca cu ele! Am plecat de la Berthelot abătut. În mizeria noastră singura rază de nădejde de care ne mai agățam era ajutorul francez. Dacă prietenii noștri francezi erau însă atât de orbiți încât să poată crede în eficacitatea diviziilor-fantome din Ucraina și să aștepte de la ele salvarea - și ultimele noastre nădejdi trebuiau să se năruie. Rămâneam de-a binelea singuri față de nemți și soarta noastră era pecetluită. La Roznov crezusem că istorioara cu cele 60 de divizii ucrainene era o glumă; la Iași mi-am dat seama că bietul Berthelot credea în ele și nu pricepea de ce nu credem și noi!

Din câte am mai vorbit cu Berthelot am constatat că avea pe Brătianu în silă. Grozav. Încep și francezii să-l cunoască. Înainte de masă generalul a decorat pe Christescu cu cravată de comandor al Legiunii de Onoare. Chiar în cinstea lui era dată masa.

17 ianuarie. *Pe strada Coroiu doi soldați jerpeliți se căzneau să repare roata unui camion. Munceau din greu. Ceea ce nu împiedica pe unul din ei să cânte vesel.*

Ah, drăguță, să nu minți,
Căci albina n-are dinți!

Fără nicio legătură cu aceste versuri, aflu, cum dau în strada Carol, de la Nicu Cananău de care mă izbesc, că Guvernul de la Petrograd ne-a

declarat război. Cananău pretinde a ști că reprezentanții Aliaților acreditați la Petrograd deliberează pentru a decide dacă trebuie să părăsească orașul sau nu[128]. De fapt, ne băteam deja cu rușii de mai multă vreme, pe unde se nimerea. În afară de ciocnirile din Basarabia, lupte destul de sângeroase avuseseră loc la Christești (pe drumul Fălticenilor) unde un maior român și mulți soldați ruși fuseseră uciși, la Timișești, la Pașcani și chiar la Fălticeni, unde rușii au bombardat orașul. Două divizii rusești încercaseră să bombardeze și Galații, dar fuseseră dezarmate. Declarația lui Lenin de război nu schimbă prin urmare lucru mare în raporturile existente între ruși și noi.

18 ianuarie. *Camerele continuă să nu poată ține ședințe fiind descompletate, după placul Guvernului. La Kiev, ucrainenii se bat între ei. S-au împărțit în ucraineni federaliști și ucraineni independenți și trag cu mitralierele și cu tunurile unii într-alții. De azi-noapte suntem tăiați și de Kiev, cum suntem tăiați de Odessa. Generalul Coandă a rămas prins la Moghilev și ne întrebăm cu îngrijorare dacă va putea trece prin Ucraina în flăcări și scăpa de bolșevici. În Basarabia înaintarea trupelor noastre merge încet, prea încet. Se socotește că astă-seară se va ocupa Tighina.*

Bréda (ajutorul lui Belloy) a sosit cu aeroplanul de la Odessa. Ar fi spus unei persoane (Julie Ghica ține lucrul de la o a treia): „on se bat ferme dans les rues d'Odessa". Caut pe Bréda, dar aflu că a părăsit din nou Iașiul; dau însă peste Belloy care vorbise cu Bréda și-mi confirmă luptele de pe străzile Odessei. Despre părinții mei nu știa nimic - știa însă că românii din Odessa nu fuseseră urmăriți și că nimeni nu putea părăsi orașul, toate comunicațiunile fiind tăiate.

Opresc aci reproducerea însemnărilor mele zilnice, căci cu ziua de 18 ianuarie s-a sfârșit pauza, s-a ridicat din nou cortina și pe scena tragediei noastre naționale a început un act nou. Nesiguranța fiecărei zile, pot zice fiecărui ceas, de când se încheiase armistițiul și începuseră negocierile rușilor de pace, crease în toate cercurile din Iași o stare de enervare cu atât mai pronunțată, cu cât cercurile erau mai în curent cu știrile pe care Guvernul făcea tot ce putea ca să le ascundă marelui public. Această stare de surescitare, pe care aș putea-o compara cu tensiunea unui abces, a mers crescând până în ziua de 18 ianuarie, în care a spart buba. Spărtura a făcut-o mareșalul Mackensen care a adus în acea zi la cunoștința generalului Prezan că în urma armistițiului cu rușii și tratativele de pace aproape terminate cu ucrainenii, împrejurările de pe frontul românesc nu mai erau ace-

[128] Știrea era inexactă, în această a doua parte.

leaşi. Mareşalul cerea Comandamentului forţelor române să trimită delegaţi la Focşani ca să discute noua situaţie de fapt, în vederea încheierii unor eventuale acorduri. Comunicarea mareşalului Mackensen avea tot aerul unui preludiu pentru pregătirea unor intervenţii mai precise şi mai energice. La Iaşi ea a fost interpretată ca un prim pas pe calea unui ultimatum. Ba s-a vorbit chiar de un ultimatum, deşi în realitate nu era încă unul.

Fără să fie un ultimatum, cererea mareşalului Mackensen era destul de gravă ca să emoţioneze adânc Guvernul şi pe Rege. Un consiliu de generali[129] a fost convocat la Palat în ziua de 20 ianuarie, consiliu la care au participat aceleaşi persoane ca la 3 ianuarie. S-a luat cererea lui Mackensen în discuţie, într-o atmosferă încărcată. Din Basarabia ştirile erau în doi peri, populaţia părea mai apropiată de bolşevismul ruşilor decât de naţionalismul românilor. De peste Nistru ştirile erau haotice; chiar în acea zi Lenin telegrafiase lumii întregi că nu va încheia pacea, dar că nu va continua nici războiul şi că trimite pe Kamenev în Anglia şi în Franţa ca să explice „punctul său de vedere". La Kiev, la Odessa, la Harkov, la Petrograd luptele continuau şi maximaliştii păreau învingători. Ce putea să facă consiliul într-o asemenea atmosferă decât să se supună cererilor lui Mackensen? S-a supus şi a hotărât trimiterea unei comisiuni la Focşani, în cap cu generalul Lupescu.

După şedinţa de la Palat, generalul Averescu a venit la mine acasă şi mi-a povestit cele petrecute. Dânsul nu credea în pericolul unei imediate rupturi cu nemţii. Din redacţia notei lui Mackensen n-ar reieşi cel puţin un asemenea pericol. „E o chemare la ordine faţă de nebuniile noastre copilăreşti", conchide generalul. Averescu crede că schimbarea de Guvern în sensul celor vorbite la Bacău e o chestiune de zile, şi-mi vorbeşte de liniile generale în care ar voi el să constituie Ministerul, fără să-mi pomenească de niciun nume. L-am pus şi eu la curent cu activitatea mea în vederea planurilor noastre. I-am mărturisit că în ajun, fiind la masă la ministrul Serbiei, Marinkovici, am afirmat pentru prima dată în faţa străinilor decepţiunea noastră cu privire la Aliaţi şi hotărârea de a proceda aşa cum ne vor povăţui interesele. Date fiind legăturile mele cu dânsul, acum cunoscute - şi schimbarea de Guvern pe care toată lumea o bănuia, ieşirea mea a făcut senzaţie. Averescu a aprobat tot, inclusiv ieşirea de la Marinkovici, şi strângându-mi mâna la plecare mi-a spus: „la revedere foarte în curând".

[129] Neurmărind să scriu istoria războiului, indic numai în treacăt evenimentele la care nu am participat direct sau care nu mi-au lăsat vreo amintire personală.
Sunt astfel multe lucruri pe care nici nu le pomenesc. Vor scrie poate alţii despre ele.

Generalul Lupescu, împreună cu delegaţia română, a fost întâmpinat la Focşani de o comisiune germană prezidată de generalul Hell, şeful de Stat-Major al mareşalului. Hell a expus comisiunii româneşti că situaţia Puterilor Centrale fiind clarificată faţă de Rusia, sosise momentul să se clarifice şi situaţiunea acestor Puteri faţă de România. Pe de altă parte, România fiind în stare de război cu Rusia, armistiţiul în vigoare nu mai putea dăinui, fiindcă el nu fusese încheiat de Puterile Centrale decât ca un accesoriu al armistiţiului cu Rusia. Generalul Hell dorea să cunoască intenţiunile României pentru viitor. În răspunsul său, generalul Lupescu a căutat să o scalde, declarând că instrucţiile sale nu-l autorizau să trateze decât chestiuni de ordin militar în legătură cu armistiţiul existent. Nemţii nu s-au lăsat însă înşelaţi şi au început să strângă pe Lupescu cu uşa, crezând că tot vor izbuti să stoarcă ceva de la el. Au sfârşit însă prin a-şi da seama că într-adevăr generalul Lupescu nu fusese împuternicit să păşească pe terenul pe care voiau să-l aducă ei. În ziua de 24 ianuarie, şi ca concluzie a dezbaterilor lor, generalul Hell a remis generalului Lupescu un adevărat ultimatum prin care se cerea Guvernului român să-şi trimită până în patru zile la Focşani delegaţi pe deplin împuterniciţi pentru reînnoirea unui armistiţiu în vederea negocierii păcii.

La Iaşi marele public a aflat cam în acelaşi timp despre mesajul lui Mackensen către Prezan şi despre ultimatumul de la Focşani şi, lucru ciudat, amândouă evenimentele au produs o destindere în opinia publică. Cel puţin acum lumea se afla în faţa unei situaţiuni precise, era vorba de un da sau de un nu, dar fiecare scăpase din priza atâtor imaginativi supraexcitaţi care otrăveau minţile prin ipotezele şi prin profeţiile cele mai înspăimântătoare. Văzut în faţă, pericolul apare întotdeauna mai puţin grav decât îl bănuieşte omul în frica lui de necunoscut.

Guvernul, pus în cunoştinţă de ultimatumul adus de generalul Lupescu, la Iaşi, s-a împărţit în două. Take Ionescu şi ai lui, în conformitate cu hotărârea luată deja din decembrie[130], au fost de părere să nu se ia niciun contact cu inamicul şi să se denunţe armistiţiul. Guvernul, Regele şi Parlamentul să plece în Rusia (?), iar Armata să lupte şi să moară în „triunghiul morţii". Brătianu, din contră, era de părere să se ia contact cu delegaţii nemţilor şi să se câştige timp prin negocieri tărăgănate (parcă nemţii le-ar fi îngăduit!), contând pe evenimente neprevăzute care să ne scape din încurcătură. Brătianu susţinea însă în acelaşi timp că o asemenea atitudine nu putea

[130] A se vedea întrunirea de la Greceanu raportată în aceste amintiri.

fi luată decât dacă întreg Guvernul de colaborare o admitea. Dacă Take Ionescu nu aproba o asemenea politică, el, Brătianu, nu putea să-şi asume singur răspunderea să o urmeze. În acest caz nu rămânea altă soluţie decât demisia Guvernului, lăsând altei formaţii răspunderea hotărârilor. Aci voia să ajungă bătrânul vulpoi, care avea deja formula Averescu gata.

Într-o serie de Consilii de Miniştri ţinute în zilele de 24, 25 şi 26 ianuarie, cele două poziţiuni opuse n-au putut fi zdruncinate, deşi ultimul Consiliu a fost prezidat de însuşi Regele. Take Ionescu, care ştia foarte bine unde voia să ajungă Brătianu, n-a cedat nimic nici chiar asupra părţilor celor mai absurde ale propunerilor sale. Brătianu, care avea şi el un plan dinainte trasat, n-a prelungit discuţia decât ca să ajungă la cea din urmă zi a ultimatumului şi să mai câştige şi pe această cale puţin timp, căci era evident că nemţii vor prelungi unui nou Guvern, fie şi numai cu câteva zile, termenul dat pentru răspuns. Şi astfel s-a ajuns în ziua de 26 ianuarie, la amiazi, la demisia Guvernului Brătianu. Generalul Averescu fusese chemat la Iaşi în ajun.

Înainte de a povesti cele petrecute cu prilejul schimbării de Guvern, vreau să însemnez aci câteva fapte care au precedat acest eveniment.

În ziua de 22 ianuarie a sosit pe ascuns la Iaşi colonelul Randa din armata austriacă. Randa era bucovinean[131] şi fusese ataşat militar la Bucureşti până la izbucnirea Războiului. Trimis de Împăratul Carol, Randa a fost adus de la front la Iaşi prin mijlocirea lui Ştirbei şi avea misiunea să informeze pe Regele Ferdinand că germanii voiau să-l detroneze şi să pună pe Tronul României, după pace, pe un fiu al Kaizerului - dar că el, Împăratul Austriei, îi garanta lui Ferdinand şi dinastiei sale Tronul, dacă Regele convenea să încheie numaidecât pacea în condiţiunile cerute de austrieci. Randa mai cerea şi imediata plecarea lui Brătianu şi înlocuirea lui printr-un Guvern favorabil Puterilor Centrale.

Vizita lui Randa a impresionat adânc pe Regele Ferdinand, care totuşi n-a luat decât un singur angajament, pe acela de a negocia. Demisia lui Brătianu era o consecinţă naturală a hotărârii de a intra în negociere de pace, iar în ce privea condiţiile păcii, ele trebuiau întâi cunoscute şi examinate. Se pare că Ştirbei a mers ceva mai departe decât Regele în făgăduielile făcute lui Randa, şi că deja atunci s-a născut ideea unui Minister Marghiloman, Minister la care nu

[131] După Război a devenit pensionar român şi băiatul său era să se însoare cu fata dr. Angelescu (în 1935). Logodna a fost ruptă din cauza sănătăţii tânărului Randa, care, după cum s-a aflat la timp, lăsa mult de dorit.

se putea bineînţeles ajunge dintr-odată, şi pentru pregătirea căruia Ministerul Averescu era o punte de trecere bine-venită. Afară de câţiva iniţiaţi, printre care natural eu nu eram, nimeni n-a ştiut de vizita lui Randa, n-a ştiut nici Averescu, decât mai târziu, cam în acelaşi timp când am aflat-o şi eu. Această mai mult decât ciudată vizită a fost de altminteri categoric dezminţită, îndată ce a început să se vorbească de ea, pe la finele lui februarie. În Deutsche Tages Zeitung din 24 iulie 1917 ea a fost însă pe deplin confirmată printr-un articol intitulat „Düpiert" („Traşi pe sfoară") şi semnat de contele E. von Rewentlow, cunoscutul diplomat. Mai târziu la Bucureşti, vizita lui Randa la Iaşi mi-a fost povestită în toate amănuntele ei de Nicu Condiescu, care pe vremea aceea era la Marele Cartier şi a fost însărcinat să conducă pe Randa de la frontul Bucovinei, la Iaşi şi înapoi. Sosit seara, în 22 ianuarie, la Iaşi, Randa a fost găzduit la d-na doctor Sculi, a luat masa la Cercul Militar, într-o cameră separată şi a fost apoi dus la Marele Cartier, unde a avut o conversaţie de o oră şi jumătate cu generalul Prezan.

După această întrevedere Prezan s-a arătat furios, a chemat pe Nicu Condiescu şi i-a dat ordin să nu-l lase pe austriac în contact cu nimeni şi să-l ducă a doua zi de dimineaţă înapoi la liniile inamice. Pe drum până la Sculi, Randa se dezola de insuccesul misiunii sale şi ruga pe Condiescu cu lacrimi în ochi să-l ducă la Regele Ferdinand... A doua zi de dimineaţă Condiescu s-a prezentat din nou la Prezan, i-a repetat că-i va executa ordinul, dar că datoria sa de soldat îi comandă să facă un raport scris asupra celor lui destăinuite de Randa. Atitudinea subalternului său a pus pe Prezan pe gânduri şi după câteva clipe i-a răspuns: „Bine, mai staţi...". În cursul zilei Randa a văzut succesiv pe colonelul Traian Stârcea, aghiotant şi pe atunci omul de încredere al Regelui, pe Ştirbei şi pe Ionel Brătianu. Pe acesta l-a văzut noaptea (a doua pe care o petrecea în Iaşi), la dânsul acasă, pe când Stârcea şi Condiescu se plimbau pe lună în curte... În ziua de 24 dimineaţa Randa a fost recondus la front. Pe Rege nu l-a văzut - a comunicat cu dânsul prin Stârcea.

În ziua de 24 ianuarie Republica Moldovenească din Basarabia s-a declarat complet desfăcută de Rusia pe baza dreptului popoarelor de autodeterminare proclamat de Uniunea Sovietelor. Cred că gestul n-a fost întru nimic determinat de dorinţa unei alipiri a Basarabiei de patria-mamă; pe vremea aceea tare şi mare la Chişinău era Inculeţ, cel mai ticălos dintre basarabeni. La desfacerea de Rusia au împins mai mult ambiţiunile locale şi lăcomia nespălaţilor care

puseseră mâna pe cârmuirea provinciei şi care se temeau să nu fie alungaţi dintr-o zi într-alta printr-o intervenţie a Moscovei. Voi arăta mai departe care era mentalitatea conducătorilor politici din Chişinău la începutul anului 1918. De altminteri, cu tot ajutorul lui Stere, Marghiloman n-a putut obţine mai târziu votul Sfatului Ţării decât prin ameninţări şi bani. Ca să nu se supere nimeni voi spune numaidecât că, între alţii, Ion Inculeţ, viitorul ministru român aproape permanent şi omul de încredere al Regelui Carol al II-lea sub Guvernul Tătărescu, a primit pentru votul său lei două milioane, care i-au fost vărsaţi la hotel de Londres de către Andrei Corteanu şi dr. Pilescu, parlamentari însărcinaţi de Marghiloman să aducă la îndeplinire ruşinosul târg.

Deşi dezlipirea Basarabiei de Rusia s-a făcut fără nicio intenţie de revenire la strămoşeasca matcă, faptul că s-a desăvârşit în ziua Unirii Principatelor - o simplă coincidenţă - a impresionat adânc Iaşiul şi o dâră de lumină s-a întrevăzut în negura care ne închidea orizontul. Am avut cu toţii impresia că nu ni s-au înecat încă toate corăbiile. Nădejdea noastră ar fi trebuit să se sprijine însă mai mult pe armata română care ocupase aproape tot ţinutul basarabean, decât pe sentimentele renegaţilor de peste Prut, care otrăviseră până şi conştiinţa ţăranilor, rămaşi totuşi atât de credincioşi limbii şi tradiţiunilor noastre.

Deşi Camerele nu puteau ţine şedinţă fiindcă nu erau în număr, deputaţii şi senatorii prezenţi în Iaşi mergeau în fiecare zi la Cameră, ca la cafenea. Preşedintele declara că şedinţa nu se putea deschide, parlamentarii luau câte o cafea şi puneau ţara la cale. Mă duceam şi eu câteodată pe acolo. Sub presiunea evenimentelor, simţind că „vremurile" se apropie, m-am dus în acea zi de 24 ianuarie (aflasem de ultimatum, transmis telegrafic şi confidenţial de Lupescu Guvernului) să mai strâng ce se găsea din „Uniunea Parlamentară" şi să-mi pregătesc puţin terenul - dacă se poate - în vederea încercărilor care mă aşteptau. Am găsit la Cameră pe aproape toţi parlamentarii din Iaşi, veniţi după ştiri. De ultimatum nu ştiau încă nimic, şi natural că nu le-am spus nici eu nimic. Am constatat însă că atmosfera era pacifistă şi că, dacă nu ştiau încă ce se întâmplase, se aşteptau cu toţii ca nemţii să ne forţeze foarte iute la o atitudine sau la alta. De „triunghiul morţii" nu voiau să audă - deşi erau mai toţi liberali - şi nu discutau decât sosul cu care ar fi vrut să asezoneze friptura păcii. Mi-am strâns într-o secţie membrii „Uniunii Parlamentare", câţi erau, şi i-am convins să adopte o atitudine comună. I-am lăsat să înţeleagă

că Guvernul Brătianu îşi trăia ultimele zile, poate ultimele ceasuri, şi că nu era exclus să fac parte din Guvernul următor. Atât le-a trebuit ca să mă asigure de tot concursul lor „în opera patriotică şi plină de sacrificii" pe care ţara o aştepta de la un nou Guvern. Umblau toţi după „sacrificiu" şi le lăsa gura apă la perspectiva unei schimbări de Minister.

În preajma alcătuirii acestui nou Guvern, situaţia în Rusia continua să fie cât se poate de îngrijorătoare. Anarhie şi lupte pretutindeni. De la Odessa eram fără ştiri şi lăsat în prada zvonurilor. În ziua de 21 ianuarie a circulat în oraş vestea că Odessa fusese bombardată de vasul de război Sinope şi că fuseseră o sumă de victime... Apoi că Conferinţa Aliaţilor de la Paris a hotărât un demers colectiv la Petrograd pentru clarificarea situaţiunii. Aliaţii începuseră într-adevăr să se apropie de bolşevici de când aceştia declaraseră că nu mai voiau să încheie pace. Guvernul nostru a intervenit la Paris cerând ca în „clarificarea" proiectată să fie cuprinse şi raporturile ruso-române, iar Porumbaru şi Morţun, preşedinţii Corpurilor Legiuitoare, au făcut (22 ianuarie) un demers pe lângă Saint-Aulaire rugându-l să intervie pentru a obţine libera trecere a parlamentarilor români de la Odessa la Iaşi. Saint-Aulaire, foarte amabil, a răspuns că graţie intervenţiunii franceze s-au eliberat deja persoane arestate la Odessa şi că va interveni din nou în sensul cerut.

Ziua de 24 ianuarie, Unirea Principatelor, mi-a adus şi mie o mare uşurare personală: Raul Crăciun a sosit de la Odessa şi mi-a adus veşti bune de la părinţi. Scrisoare n-a putut aduce fiindcă-l căutau bolşevicii în toate buzunarele. Dar îi văzuse în ziua plecării lui, erau bine şi voioşi, şi nu-i necăjise nimeni. Binecuvântat fie Domnul! Erau ultimele veşti pe care trebuia să le primesc până la sfârşitul lui martie!

Iancu Duca a venit la mine în aceeaşi zi, şi am avut o lungă conversaţie cu dânsul în jurul arzătorului subiect al păcii. Recunoştea şi el că nu puteam scăpa fără să o încheiem şi vedea ca şi mine necesitatea de a convinge pe Aliaţii noştri că nu putem face altfel, ca să ne dea dezlegarea de a încheia cu nemţii o pace provizorie. „Singurul om care ar putea obţine această dezlegare de la Aliaţi ar fi în momentul de faţă Take Ionescu - spunea Duca. Brătianu n-a fost niciodată foarte simpatizat de Saint-Aulaire, şi cu Berthelot s-au cam răcit raporturile. Francezii bănuiesc pe Brătianu că pune interesele României înaintea intereselor Aliaţilor, şi nu se înşală. Pe Take Ionescu îl consideră ca omul lor. De ce nu încerci şi d-ta să intervii în numele parlamentarilor conservatori pe lângă Take? Dar să intervii

cu energie. Eu am încercat, dar fără succes. Probabil că a crezut că mă pusese Brătianu". Am priceput de ce venise să mă vadă Duca. Evident că nu-l trimisese Brătianu! Dar trimis ori nu, sugestiunea era bună. Ştiam că Take şi colegii săi se adunau mai în toate serile la Mitică Greceanu; am trecut alături la Duca acasă (mie îmi ridicaseră telefonul) şi am telefonat lui Greceanu să-l întreb dacă se adună în acea seară şi dacă puteam să viu şi eu să le comunic ceva. Răspunsul a fost afirmativ şi invitaţia lui Greceanu cordială.

Am găsit seara la el pe Take şi pe Mişu Cantacuzino. Delavrancea a venit mai târziu şi Titulescu tocmai la spartul târgului. Take era foarte deprimat şi nervos. Trecuse numai o lună de la şedinţa memorabilă din acelaşi birou al lui Greceanu în care Take ne dezvoltase programul său optimist, şi cât drum se făcuse de atunci! Câtă schimbare pe faţa şi în atitudinea fiecăruia! Trecuse într-adevăr vremea şuetelor şi sosise aceea a faptelor. Fiecare era chemat să-şi ia răspunderea unei hotărâri. Atitudinea adoptată de miniştrii conservatori era frumoasă, dar era numai o atitudine. Take ştia bine că Brătianu va pleca şi că va trece mâna lui Averescu; mai ghicise că legăturile mele cu generalul erau strânse, dar nu ştia exact până la ce punct şi nu ştia de asemenea până unde va merge viitorul şef al Guvernului cu concesiunile faţă de nemţi. Tremura pentru ţară, dar tremura mai ales pentru pielea lui. Se temea să nu fie considerat de inamic ca un ţinut geografic şi să se ceară „cesiunea" lui. Voia să afle de la mine tot ce nu ştia. Cu toată dorinţa mea de a-l linişti n-am putut să-i spun lucru mare. Ce ştiam (din convorbirea mea cu Averescu de la Bacău) nu puteam să spun, iar alte lucruri care-l interesau nu le ştiam nici eu. Atitudinea mea nu putea fi decât foarte rezervată faţă de paladinii „triunghiului morţii". M-am mărginit să declar că întrucât ştiam eu, dacă cumva Brătianu ar demisiona - ceea ce nu credeam (!!) - şi dacă ar forma Averescu noul Guvern, acesta n-ar ieşi din linia unei permanente înţelegeri cu Aliaţii noştri fireşti şi ar proceda la negocieri de pace cu nemţii numai sub călcâiul necesităţii. „Nu, nu, Averescu trebuie să facă pacea!", m-a întrerupt brusc Take Ionescu.

M-am folosit numaidecât de acest „cri du coeur" care îi scăpase pentru a-i conjura să intervie el personal la Paris, să explice în ce situaţiune ne pusese defecţiunea ruşilor şi să obţină consimţământul Aliaţilor la tratativele pe care eram obligaţi să le începem, pe care le vom prelungi cât vom putea şi pe care - chiar dacă ar trebui să ajungem să le încheiem - le vom considera întotdeauna ca nule şi neavenite. Am vorbit bine şi cu căldură, am arătat lui Take că era pentru dânsul „un moment" pe care nu trebuia să-l lase să scape şi ocaziunea

unui succes politic care putea să-l despăgubească de atâtea alte prilejuri pierdute. Pledoaria mea a fost însă zadarnică. Ne-a explicat că era prea târziu ca să meargă acum la Paris, unde n-ar mai ajunge la timp, dac-ar ajunge (îi era frică şi de submarine şi de bolşevici) şi s-a întins cu complezenţă asupra greşelii lui Brătianu, care nu l-a lăsat în pace la Paris încă din cursul verii. La Iaşi nu putea să facă nimic. Saint-Aulaire juca un rol secundar faţă de Clémenceau şi rapoartele lui nici nu mai erau citite la Paris. Generalul Berthelot avea tot în mână şi cu dânsul nu se putea înţelege fiindcă era un om care voia întotdeauna să probeze că 21 fac mai mult decât 31. Cu acest prilej Take a făcut o violentă ieşire împotriva generalilor, a tuturor generalilor, de pe toate fronturile, din toate ţările şi din toate timpurile. „A trebuit să vie acest formidabil Război ca să se dovedească cât sunt generalii de proşti". Repeta cu satisfacţie vorba lui Clémenceau atât de terfelită: „Ies generaux seront des crétins tant qu'on Ies recrutera parmi Ies colonels". În fine a refuzat net orice intervenţie. Voia să-şi păstreze intactă poziţia sa de protestatar faţă de eventualele negocieri de pace. Între situaţia sa politică personală şi un bine de făcut ţării n-a ezitat o clipă a sacrificat interesele ţării.

Cele vorbite în decembrie n-au mai fost atinse. Ştiam cu toţii că „chestia" nu va fi adusă înaintea Camerelor: ca să-şi joace rolul ales în tragedia care se desfăşura, amicul Take nu mai avea prin urmare nevoie de corul antic al parlamentarilor conservatori. Şi mai abătuţi ca Take, tovarăşii lui păreau întrucâtva atinşi şi ei de psihoza păcii care se întindea din ce în ce în toate straturile sociale - dar mai ales la cele două capete, printre oamenii de rând şi printre intelectuali.

Am mai stat de vorbă cu foştii mei prieteni politici care m-au pus în curent cu ultimele ştiri. Mi-au confirmat ultimatumul adus de generalul Lupescu. Impresiile cu care acesta venea de la Focşani erau următoarele: germanii insolenţi şi vorbind de sus, austriecii amabili şi făcând pe mijlocitorii, turcii şi bulgarii dezgustaţi de război şi doritori de pace cu orice preţ. Toţi la un loc voiau însă cu hotărâre să ajungă la o înţelegere cu noi. Take aflase de la Brătianu că bolşevicii cer un milion de ruble ca să lase pe parlamentarii noştri să plece din Odessa. Ca să facă atmosferă împotriva românilor, jurnalele ruseşti au publicat un manifest apocrif al generalului Broşteanu din care rezulta că Benderul a fost bombardat şi că 10.000 de ruşi au fost ucişi cu acest prilej.

Pe de altă parte, ştirile primite de Guvern din Germania erau grave: în mai toate oraşele mari au izbucnit tulburări serioase şi

grave; ciocniri sângeroase au fost semnalate, între Poliție și populație. Take m-a întrebat dacă știam ceva despre redactarea unui protest din partea parlamentarilor prin care toată vina pentru neputința ținerii ședințelor era pusă în sarcina Guvernului. Târziu de tot m-am dus să mă culc, dar sub tensiunea nervilor n-am putut să dorm deloc.

Mi-am început ziua următoare printr-o plimbare la puşcărie, dis-de-dimineață! Mă îmbiase Durma, subdirectorul închisorilor, să-mi fac un rând de haine la penitenciarul de lângă mine, din Păcurari, şi cum în sărăcia în care ajunsesem după un an de pribegie toate economiile erau bine venite, am primit cu recunoştință propunerea. Stofa, o stofă militară verzuie, mi-am procurat-o de la ruşi, aproape pe nimic - iar hainele mi le-a confecționat Dimitrov, asasinul lui Ştefan Mihăileanu. Fusese condamnat pe viață şi închis 17 ani la Bucureşti, de unde a fost mutat la Iaşi, fiindcă trimis prin oraş să încerce haine la clienți (!!!) scăpase şi fusese prins la Giurgiu, tocmai în momentul când să treacă în Bulgaria. În afară de costumul făcut de Dimitrov, mi-am completat garderoba ministerială (trebuia să mă gândesc la toate!) cu o redingotă cumpărată de la Nicolae Al. Lahovari şi cu jachetă cedată de Lăscăruş Catargiu. De frac nici nu se pomenea la Iaşi.

Ultimatumul lui Mackensen • Schimbarea de Guvern • Formarea Ministerului Averescu din 29 ianuarie 1918 • Primele negocieri cu Mackensen • Ultimatumurile Kievului şi Odessei • Iunian şi bolşevicii • Supărarea lui Saint-Aulaire • Îl împac • Pacea, opinia publică şi Parlamentul • Lagărele de prizonieri şi Lăscăruş Catargiu • Cenzura şi Papacostea • Caut să câştig pe toți reprezentanții Aliaților noştri, dar mai ales pe francezi • Înapoierea lui Papiniu, Mitilineu şi Ressel de la Bucureşti • Întrevederea Averescu-Mackensen • Raporturile dintre Puterile Centrale • Eroarea lui Averescu.

Ziua de 25 ianuarie s-a petrecut în pertractări, ca să întrebuințez un cuvânt postbelic învățat de la ardeleni, în pertractări între cele două grupări care alcătuiau Guvernul, în pertractări sterile care nu puteau duce la niciun rezultat, şi Brătianu şi Take Ionescu fiind bine hotărâți să nu se clintească de pe pozițiile lor. În asemenea condițiuni nu mai rămâneau decât „formele de făcut".

Chemat telefonic la Iaşi, generalul Averescu sosise târziu în acea seară de joi 25 şi petrecuse noaptea în vagonul lui, în gară. Sosirea generalului fusese ținută secretă, fiindcă Guvernului îi era frică de manifestațiuni în felul celor de la Bacău. Chiar eu n-am aflat decât vineri de dimineață că generalul era în gară. Pe la 10 a venit Puiu Crăiniceanu să mă previe că Averescu mă aştepta; am plecat cu el. În preajma vagonului tras mai la o parte, pe o bună parte a peronului însuşi şi de-a lungul liniilor moarte peste care am trecut, mirosea deja a Guvern. Câțiva paraziți m-au salutat până la pământ, agenți de-ai Siguranței se profilau discret, câteva lichele erau deja la postul lor şi ajutau musafirii generalului să se urce în vagon. Averescu avea o nenorocire de vagon-salon, mic, scund de tavan, fără niciun confort - dar la care ținea nevoie mare şi cu care făcuse tot războiul. În cabina-salon nu puteau sta mai mult de patru oameni deodată. Când am sosit eu nu primise încă pe nimeni, abia se sculase, căci avea obiceiul să se scoale târziu.

După ce mi-a strâns mâna: „în momentul de față - mi-a spus - Brătianu îşi dă demisia. Sunt întruniți în Consiliu de Miniştri sub

preşedinţia Regelui pentru un ultim apel la «patriotismul» lui Take Ionescu. Take nu va ceda însă. Brătianu îşi va da imediat demisia şi Regele o va primi. Brătianu mă va recomanda pe mine". (Ceea ce nu spunea - poate că n-o ştia - era că Brătianu fixa în acelaşi timp şi programul succesorului său, şi limitele peste care nu trebuia să treacă.) „Trebuie să constituim numaidecât Ministerul. Ştii că ultimatumul expiră mâine-seară, 27 ianuarie. Trebuie să evităm ca nemţii să reînceapă ostilităţile". Şi după un moment: „Tratativele ar merge mult mai greu dacă s-ar relua ostilităţile... Şezi colea să vedem cum îl compunem". Am obiectat că înainte de a compune Ministerul era mai interesant să vedem puţin ce vom face odată ce-l vom fi compus.

Simţeam instinctiv că deşi eram de acord asupra îndrumărilor generale, asupra atitudinii aparente - în fundul sufletului nostru fiecare din noi avea rezervele sale. Înainte de a mă încurca în treabă, o lămurire a poziţiilor noastre respective îmi părea indispensabilă. Decât să fac jocul nemţilor şi să rup România de Aliaţii ei naturali, de a căror victorie finală nu mă îndoiam, mai bine renunţam la toate planurile de refacere internă pe care le întemeiasem pe popularitatea lui Averescu. După câteva secunde de reculegere, generalul, atât de puţin comunicativ prin firea lui, îmi luă mâna şi privindu-mă drept în ochi îmi spuse: „Ţi-a rămas vreo nedumerire după conversaţia noastră de la Bacău? Programul nostru comportă două etape. În cea dintâi avem un singur obiectiv, să încheiem o pace cât se poate mai avantajoasă pentru ţară. Prin asta înţeleg să scăpăm Armata şi Dinastia intacte. Restul nu mă preocupă, fiindcă socotesc, ca şi d-ta, că pacea pe care o s-o încheiem va fi provizorie. Aliaţii noştri vor înţelege, dacă nu azi - mâine, că nu puteam face altfel. Eu cred că Războiul se va termina fără o victorie caracterizată de o parte sau de alta. Cred că în cazul cel mai rău vom câştiga Basarabia. A doua etapă a programului nostru va veni la rând abia după încheierea păcii. Va trebui atunci să refacem Guvernul şi să stăm de vorbă asupra reformelor celor mai urgente. Eşti mulţumit?". Ca o mărturie a sincerităţii lui, mă privea cu ochii lui albaştri larg deschişi, el care de obicei îi închidea pe jumătate când vorbea, şi nu-mi da drumul de mână, ca şi cum ar fi vrut să concretizeze legătura dintre noi.

Mi-ar fi fost greu să nu mă declar mulţumit, deşi eu eram convins de victoria deplină a Aliaţilor, fiindcă 27 au învins totdeauna 4, dar în sarcina care mi se impunea nu era vorba de viitor, ci de prezent, şi pentru prezent formula lui Averescu îmi da deplină satisfacţie.

În momentul constituirii Ministerului Averescu, fiecare din fac-

torii care au contribuit la formarea lui a avut câte un gând ascuns. A avut unul Brătianu şi a avut altul Regele; am avut şi Averescu, şi eu fiecare câte unul. A fost şi aceasta una din cauzele pentru care Cabinetul Averescu n-a putut să-şi îndeplinească sarcina şi a fost nevoit să se retragă după o lună. Au mai fost desigur şi altele şi ele vor apărea succesiv în cursul acestor povestiri. Nu rămâne mai puţin adevărat că ministerul Averescu din 29 ianuarie 1918 a pornit cu piciorul stâng. Demisionând şi propunând Regelui un Guvern Averescu, Brătianu n-a urmărit decât un singur scop: să scoată castanele din foc cu mâna altuia. După planul lui, Guvernul Averescu trebuia să fie un Guvern de păpuşi care să joace după cum trăgea el sforile, o manta de vreme rea care să primească ploaia în spinare şi să facă faţă nemţilor cât timp ne vor sili împrejurările - un Guvern Brătianu fără Brătianu care să restituie puterea legitimului stăpân îndată ce pericolul va fi trecut. Această socoteală nu se potrivea deloc cu a lui Averescu, pentru care Brătianu era definitiv eliminat şi care considera Guvernul ce era chemat să-l facă în pripă ca o primă treaptă de înscăunare şi ca începutul unei lungi domnii. De aci şi simpatiile sale ascunse şi nemărturisite pentru nemţi, ca şi defetismul lui violent.

Pe lângă încrederea în aparatul tehnic militar de care dispunea, generalul îşi mai da seama că numai o victorie a Puterilor Centrale putea să înmormânteze pentru totdeauna pe Brătianu şi pe Take Ionescu, singurii lui competitori în urmărirea Puterii. În deşănţata lui sete de stăpânire, Averescu sacrifica toate scopurile noastre de război, convins că prin dibăcia sa (în care credea numai el!) va ajunge totuşi să încheie o pace onorabilă, fără pierderi teritoriale şi poate chiar cu o însemnată sporire de teritoriu dinspre partea Basarabiei. Bineînţeles că nici Brătianu, nici Averescu nu-şi dezvăluiseră gândul unul faţă de altul şi că fiecare era convins că înşală pe celălalt. Disonanţa în muzica pe care o cântau amândoi cumetrii trebuia însă să se manifeste din primele momente.

Însărcinând pe Averescu să formeze noul său Guvern, Regele avea şi el planul său, pe care nu-l cunoştea decât Ştirbei. Regele voia înainte de toate să-şi scape Coroana şi să salveze Dinastia. Ştia foarte bine că la Bucureşti se complotase răsturnarea lui şi că această mişcare fusese, dacă nu pusă la cale, cel puţin încurajată de Germania. Ştia că Împăratul Wilhelm voia să-l pedepsească ca Hohenzollern sperjur şi să-l înlocuiască pe Tron cu unul din fiii săi. Ferdinand cel Leal se simţea ca o jucărie în voia valurilor, pierduse terenul de sub picioare şi singura scândură de salvare pe care o mai vedea de la vizita lui Randa era protecţia lui Czernin şi a Împăratului Austriei.

Aceştia ceruseră însă să trateze pacea cu un Guvern pe gustul lor şi nu ascunseseră Regelui că un asemenea Guvern n-ar putea fi prezidat decât de Marghiloman.

Un Guvern Marghiloman succedând imediat Guvernului Brătianu ar fi însemnat însă o adevărată capitulare în faţa inamicului şi nu numai că ar fi fost primit cu greu de opinia publică şi de armată, dar ar fi constituit şi o grea umilire pentru însuşi Regele şi mai ales pentru Regină, pe care Ştirbei nu voia să o exaspereze. În gândul lui Ştirbei şi al Regelui, Guvernul Averescu n-a fost decât un Guvern de tranziţie către un guvern Marghiloman. În gândul Regelui, Guvernul Marghiloman era format deja în momentul în care Averescu a depus jurământul. Pe când Averescu urca plin de mândrie, de suficienţă şi de proiecte treptele Capitoliului, Brătianu număra zilele interimatului său, iar Ştirbei şi Regele priveau spinările noastre ca trepte pe care trebuia cât mai repede să se urce alaiul lui Marghiloman, salvatorul Dinastiei!

Mărturisesc că eu însumi am intrat în Guvernul Averescu cu importante şi tăinuite rezerve. Primisem propunerea generalului cum zice francezul „à mon corps défendant". Puterea pentru putere e un sentiment pe care nu l-am cunoscut niciodată. Nu fiindcă sunt lipsit de ambiţie, dimpotrivă, fiindcă sunt probabil mai ambiţios decât alţii. Puterea n-a fost niciodată pentru mine un scop, ci numai un mijloc. Să ajungi la putere şi să nu poţi face nimic sau să fiu silit să fac ceea ce nu-ţi convine, nu e o socoteală. Cu privire la încheierea păcii şi la situaţia politică nu împărtăşeam toate ideile lui Averescu, pe cele făţişe şi mai ales pe cele ascunse. Nu credeam în invincibilitatea nemţilor, ci, dimpotrivă, în victoria finală a Aliaţilor. Pentru mine pacea pe care trebuia să o încheiem noi era o pace provizorie (dacă n-am fi izbutit să tărăgănăm negocierile până la pacea generală), pe câtă vreme Averescu o considera - deşi n-o mărturisea - ca o pace definitivă, cel puţin în liniile ei generale. Eu socoteam că trebuia să facem orice gest numai în înţelegere cu Puterile Aliate, pentru a nu pierde beneficiul drepturilor noastre câştigate, pe când Averescu ar fi fost gata - tot fără să mărturisească - să arunce peste bord, ca un lest inutil, toate înţelegerile şi obligaţiunile din trecut, în schimbul celor mai iluzorii avantaje acordate de Puterile Centrale. Întrucât privea situaţia politică, fără să ghicesc de la început machiavelicul plan făurit de Ştirbei pe spinarea noastră, n-aveam - în opoziţie cu generalul - nicio încredere în Rege şi eram convins că ne întrebuinţează cu antipatie, fiindcă nu poate face altfel, şi că în vederea planurilor noastre de refacere politică şi economică a ţării, puterea ne rămânea

de cucerit mai târziu, după pace, într-o altă etapă a luptelor noastre.

Mi-am dat seama încă de la conversaţia mea de la Bacău cu generalul de divergenţele noastre de vederi pe multe terenuri, şi mi-am dat seama în acelaşi timp că nimic nu-l va clinti din poziţiunile lui. „C'etait à prendre ou à laisser". Prezentul mă împingea să-l las, dar viitorul îmi cerea să-l iau. Nu puteam sacrifica viitorul, cu atât mai mult că-mi dam seama de rolul important pe care puteam să-l joc din primul moment pe lângă dictatorul de mâine. Prin prezenţa mea, prin diligenţa mea, prin inteligenţa mea puteam să-l împiedic să puie picioarele în multe strâchini, şi fără să dau nici eu toate gândurile mele pe faţă, să împing maşina Statului pe calea cea bună. Dacă pe chestiunea păcii Averescu ar face prea multe boacăne, aş avea întotdeauna şi prilejul, şi timpul să mă despart de el. Numai cu aceste rezerve mintale am primit să intru în Guvernul de la 26 ianuarie. Şi după cum se va vedea, am avut în acest Guvern norocul să fiu de folos şi ţării, şi popularităţii lui Averescu.

Deşi Averescu voise să ne ocupăm numaidecât de compunerea Ministerului, a convenit cu mine, odată nedumeririle mele înlăturate, că era totuşi mai bine să aşteptăm să fie oficial însărcinat cu formarea Guvernului; se putea ca Regele să aibă unele sugestiuni de făcut. „Dar am văzut pe Rege aseară", a început prin a-mi spune generalul, „şi suntem de acord asupra tuturor punctelor". „Dar n-a demisionat încă Brătianu. Cunosc mai bine pe politicieni ca d-ta, sunt în stare să se împace în ultimul minut". Acest ultim argument, deşi primit cu un zâmbet de Averescu, l-a făcut să primească amânarea constituirii listei ministeriale. Ne-am înţeles să mă cheme îndată ce va fi fost însărcinat cu formarea Guvernului şi ne-am despărţit pentru câteva ceasuri.

Consiliul de Miniştri - cel din urmă al regimului de nenorocire pe care ni-l impusese voinţa lui Ştirbei şi slăbiciunea Regelui - a fost mai lung decât se aştepta. După o copioasă expunere a lui Brătianu şi alta a lui Take Ionescu, după ce diferiţi miniştri s-au mai încurcat şi ei în vorbă, s-a constatat că trei soluţiuni erau în prezenţă:

1) Să nu se dea niciun răspuns ultimatumului nemţilor, ceea ce ar fi dus de-a dreptul la ruperea armistiţiului şi la reluarea ostilităţilor;

2) Un răspuns, afirmativ, adică consimţământ la iniţierea imediată a tratativelor de pace;

3) O luare de contact cu inamicul în speranţa de a întârzia prin negocieri prealabile soluţia definitivă a păcii.

Take Ionescu şi miniştrii conservatori n-au vrut să primească decât soluţia nr. 1, iar Brătianu şi miniştrii liberali numai soluţia nr.

3. Fiecare partid oferea însă celuilalt concursul - din afară de Guvern - dacă îşi lua singur răspunderea soluţiunii propuse. Refuz şi de o parte, şi de alta. Situaţiunea devenind inextricabilă, de lămurită ce era, Brătianu a dat stante pede demisia Cabinetului şi Regele a primit-o cu mulţumiri, cu efuziuni, cu lacrimi în ochi. Iar ca concluzie a declarat că va însărcina cu formarea noului Guvern pe un om în afară de partide.

La ora 3 generalul Averescu a fost chemat la Palat. La ora 4 colonelul Ressel a venit să mă ia cu automobilul generalului şi m-a dus la tren. Averescu mi-a afirmat că Regele i-a încredinţat puterea fără nicio condiţie. L-a propus numai, fără să insiste, pe Manolescu-Râmniceanu[132] ca ministru de Justiţie.

Am luat o coală de hârtie şi un creion şi mai propunând pe unul Averescu, mai propunând pe altul eu, am întocmit următoarea listă:

General Averescu - preşedinte fără portofoliu
C. Argetoianu - Interne
C. Sărăţeanu - Agricultură
Matei Cantacuzino - Instrucţie Publică
Corneliu Manolescu-Râmniceanu - Justiţie
M. Seulescu - Finanţe
General Iancovescu - Război
Ion Luca Niculescu - Industrie şi Comerţ
General Ion Culcer - Lucrări Publice
Nicolae Mişu - Externe

Lista a fost repede alcătuită, dar abia după alcătuirea ei au început intrigăriile, sforăriile şi tribulaţiile de tot felul - aşa încât abia luni 29 ianuarie a putut fi pus Guvernul în picioare, deşi nicio dificultate de ordin politic propriu-zis nu se pusese în calea lui. Înseilez aci în câteva cuvinte greutăţile pe care a trebuit să le învingem în aceste trei zile, ca să ştie generaţiile viitoare că în momente în care totul părea pierdut pentru ţară, lichelismul românesc nu-şi pierduse nimic din vitalitatea lui.

Am început prin a telegrafia lui Mişu, ministrul nostru la Londra, care avea un drum lung de făcut, ca să ştim dacă primeşte. Averescu hotărâse, îndată ce va fi primit acceptarea lui, să intervină pe lângă Mackensen şi să obţie liberă trecere pentru el prin Austro-Ungaria via Paris-Elveţia-Arlberg. Îmi aduc aminte că mi s-a strâns inima când am auzit pe Averescu vorbind liniştit de trecerea „colegului" nostru prin ţările inamice. Era prima picătură amară! Împreună cu

[132] Prim-preşedinte al Curţii de Casaţie.

generalul am redactat următoarea telegramă pe care am trimis-o lui Mişu, cifrată, prin Afacerile Străine:

Sa Majeste le Roi m 'ayant confié la formation du nouveau cabinet dans les graves moments que nous traversons, je fais appel à votre patriotisme pour m'aider dans la lourde tâche que j'ai assumée, en acceptant le portefeuille des Affaires Etrangères et la direction des négociations de paix. Veuillez me télégraphier le plus court délai dans lequel vous pourrez quitter Londres et venirà Jassy par la voie de la Suisse.

Général Averesco

Cu alegerea lui Mişu, Averescu voise să dea o dublă lovitură. Să aibă în fruntea delegaţiei pentru pace nu numai un diplomat experimentat, dar încă un om pe faţă înfeudat liberalilor şi pe de altă parte să câştige vreme pentru începutul negocierilor, căci socotea că nemţii nu vor putea refuza să aştepte sosirea primului nostru delegat. Asupra acestui punct Averescu s-a înşelat, căci nemţii n-au consimţit să aştepte deloc, iar - ca şi cum ar fi ghicit intenţiile generalului - Mişu (poate stilat de Ştirbei) şi-a întârziat atât plecarea din Londra şi din Paris, a zăbovit atâta pe drum, încât a sosit la Iaşi după demisia Ministerului. Şi astfel pacostea negocierilor a căzut pe spinarea mea. Dar n-am ajuns încă acolo.

Am plecat de la vagon împreună cu generalul; l-am lăsat la Palat să supuie lista Regelui şi m-am dus la Ministerul de Război să trimit un automobil după Mişu Seulescu care era la Cozia, moşia lui fratesău Alexandru din judeţul Fălciu.

Regele a aprobat lista noastră. Nu numai că n-a făcut nicio observaţie, dar s-a declarat chiar foarte mulţumit de dânsa. Cel puţin aşa mi-a spus Averescu seara, când potrivit înţelegerii noastre am trecut pe la dânsul. M-a întrebat ce-i cu Seulescu; i-am răspuns că nu putea fi în Iaşi decât a doua zi dimineaţa. Generalul fusese de la Palat la Manolescu-Râmniceanu, care cu toate insistenţele lui refuzase Ministerul de Justiţie. Averescu se gândea să treacă pe Sărăţeanu la Justiţie şi mi-a cerut pe cineva la Agricultură. I-am propus pe Garoflid, pe care-l cunoscusem la Nicu Filipescu şi care scrisese înainte de Război o remarcabilă carte asupra problemei agrare şi se dovedise ca consilier agricol capabil să facă ceva. Generalul a primit şi a însărcinat pe Grigore Filipescu să-i vorbească.

Sâmbătă dimineaţa am fost vestit că Seulescu sosise; m-am dus numaidecât să-l văd. Mişu Seulescu, profesor de Drept din Bucureşti, vechi prieten al meu şi al familiei mele, pasionat de boierie oltenească, de hrisoave, de peceţi şi de inele vechi, de cărţi şi mai vechi şi

de tot ce reamintea trecutul țărilor noastre[133], era un om foarte cumsecade, dar cam zăpăcit. În 1915, deşi era legat sufleteşte de Nicu Filipescu ca de un frate, rămăsese lângă Marghiloman din cauza urii sale împotriva ruşilor. Decât să meargă alături de ruşi a preferat să se despartă de noi în credința că Marghiloman nu se va alătura nemților şi se va mulțumi cu neutralitatea[134]. În cele din urmă sentimentul a fost şi la el mai tare decât raționamentul şi a plecat cu noi la Iaşi în pribegie. Îl văzusem de mai multe ori în cursul toamnei, şi aproape îl hotărâsem să facă politică cu mine. După înțelegerea mea cu Averescu, fără să-i destăinuiesc nimic îl presimțeam pentru Ministerul de Finanțe şi se arătase dispus să-l primească în eventualitatea unui Guvern în alcătuirea căruia aş fi avut un cuvânt de spus.

Seulescu a primit Ministerul de Finanțe fără nicio reticență şi chiar cu bucurie. L-am urcat în automobil şi l-am dus la Averescu, căruia a mulțumit cu efuzie că se gândise la el (vorba vine, Averescu nici nu-l cunoştea). Generalul mă informă că primiseră şi Garoflid şi ceilalți miniştri şi că ne vom constitui lunea sau miercurea următoare (marțea fiind zi de ghină), după cum va sosi răspunsul lui Mişu. Din cauza ultimatumului şi eventualelor negocieri, Averescu nu voia să constituie Guvernul fără un titular la Externe; avusese grijă să telegrafieze în ajun lui Mackensen, prin Prezan, că declarându-se criză ministerială răspunsul la ultimatumul primit nu va putea fi dat decât după constituirea noului Guvern, cu alcătuirea căruia fusese însărcinat generalul Averescu.

Socotind că nu mai avea nimic de făcut până la depunerea jurământului, generalul hotărî să plece seara la ora 5 la Bacău, să-şi ia bagajele şi cele necesare pentru instalarea sa în Iaşi, şi să se înapoieze luni dimineața, 29. înainte de plecare trebuia să mai treacă pe la Rege să-i comunice rezultatul favorabil al demersurilor făcute. În cazul în care Mişu ar primi Ministerul Externelor, cum spera, Averescu mă rugă să iau interimatul acelui departament pînă la sosirea titularului. Am primit.

Îndată ce lista noului Minister a fost cunoscută, mulțumirea a fost generală în public. A impresionat foarte bine faptul că nu era nimeni în Guvern din gaşca lui Brătianu sau a lui Take Ionescu, dar mai ales a lui Brătianu, împotriva căruia se ridicase ura tuturor. Prezența mea în Minister era o chezăşie că se rupea cu trecutul în materie de guvernare şi introducerea unor elemente tinere şi neîntinate în politică, ca Garoflid şi Luca Niculescu, era pe placul ce-

[133] Mişu Seulescu a lăsat una din cele mai bogate colecții de cărți, hrisoave, peceți şi stampe vechi românești.

[134] Aşa crezuse şi C.C. Arion.

lor care voiau cu tot dinadinsul ceva nou. Dar mai ales prezența lui Averescu, în care toată lumea îşi pusese încrederea, da Guvernului toată autoritatea necesară în asemenea momente.

Am crezut şi eu ca Averescu, că toate erau reglate şi că nu aveam decât să aşteptăm ziua de luni ca să depunem jurământul şi să ne luăm crucea în spinare, când deodată lucrurile începură să se încurce.

Mai întâi cu mine.

Pe la ora 4 şi ½ am trecut pe la vagon să văd dacă generalul mai avea ceva să-mi spună înainte de plecare. „Bine că te văd - fură primele lui cuvinte - am greutăți cu Regele". Considerându-mă ca brațul său drept, Averescu îmi oferise Ministerul de Interne; era singurul minister care-mi convenea, aşa încât m-am grăbit să-l primesc şi nu ascund că dacă mi-ar fi oferit un altul m-ar fi decepționat. Când generalul s-a prezentat cu lista Guvernului la Rege, acesta n-a făcut nicio obiecțiune. După 24 de ore făcea însă una. Cu Regele Ferdinand nu e cazul să se spună că „la nuit porte conseil"; rolul nopții îl jucau alternativ Ştirbei şi Brătianu, şi câteodată amândoi împreună. Brătianu nu mă voia la Interne, după Porcu, de frică să nu purec gestiunea acestuia, iar Ştirbei nu mă putea suferi[135].

Revenind asupra listei ministeriale, la ultima întrevedere, Regele a strâmbat din nas la numele meu şi a întrebat pe Averescu dacă nu se putea fără mine. Răspunsul generalului a fost tăios: „Sire, sunt gata să depun mandatul, dar fără Argetoianu nu fac Ministerul". - „Da, da, da, da", a claxonat omul lui Ştirbei, scărpinându-se după ureche, după obiceiul lui, de câte ori da de o greutate şi apoi a explicat că nu fusese bine înțeles. N-avea nimic împotriva mea în Minister, dar nu se putea la Interne fiindcă nu mă primea Brătianu acolo! (Primă palmă pentru Averescu, care nu l-a clintit însă în iluziile lui: erau adânci.) Jenat, sub privirea sfredelitoare a generalului, Rege-le-fără-voință a îngânat tot felul de prostii, că eram un om pătimaş, că în momentele atât de grele prin care treceam nu trebuia făcută politică (adică contra lui Brătianu), că eu la Interne aş fi luat imediat măsuri împotriva lui Alecu Constantinescu şi l-aş fi băgat în puşcărie (!!), ceea ce nu s-ar fi potrivit cu spiritul de neutralitate în care concepea el, Regele, alcătuirea noului Guvern. Averescu nu s-a lăsat însă învins şi a persistat cu mine la Interne. Regele a cerut să se gândească până luni dimineața.

Generalul era extrem de agitat. Nu pot să cred că ținea atât la mine sau că aprecia într-o atât de mare măsură capacitățile mele,

[135] Ştirbei mă ura - eu n-am avut însă niciodată ură pentru el, ci numai dispreț. Ca tip reprezentativ al speței lui şi ca om inteligent mi-a fost chiar simpatic. Mai târziu m-am împăcat cu el.

căci abia ne cunoşteam. Dar prezenţa mea în Guvernul său înseninа emanciparea de autoritatea lui Brătianu şi, prin urmare, orice reducere a iniţiativei mele nu putea fi interpretată de dânsul decât ca o îngrădire a unei libertăţi de acţiune pe care se încăpăţâna să o creadă desăvârşită. Eu însă, care nu-mi făceam nicio iluzie asupra Guvernului ce se pregătea, care doream ca această încercare să treacă cât mai iute şi care nu-mi puneam nădejdea decât într-un viitor mai depărtat - nu m-am emoţionat deloc. Am spus generalului că ştiam foarte bine că Regele, Brătianu şi Ştirbei nu mă puteau suferi şi că eram încântat că numele meu devenise simbolic pentru un întreg program ce trebuia înfăptuit, mai devreme sau mai târziu. Că faptul că el, Averescu, îmi propusese Ministerul de Interne mă mulţumea pe deplin; ţineam numai la încrederea lui - pe a celorlalţi... fluieram! Ca concluzie i-am propus foarte serios să rămân în afara Guvernului. Generalul mi-a declarat încă o dată, ritos, că fără mine nu formează Ministerul - dar m-a întrebat dacă n-aş primi Ministerul Justiţiei. I-am răspuns (aş fi vrut să-i răspund sub semnul ironiei, dar de unde să-l iau?) că pentru moment nu era lucru mare de făcut la Interne, că cu cât voi avea un rol mai şters în acest Guvern preliminar şi cu o sarcină atât de ingrată, cu atât voi fi mai mulţumit. Nu voiam să îi creez nicio dificultate şi eram gata să primesc tot ce vrea.

Faţa lui Averescu s-a înseninat. Ce ciudat om! Nu se gândea la îngenuncherea lui faţă de Brătianu, nu prinsese din acest incident că cei trei cumetri îşi băteau joc de el. Puterea - nu vedea decât puterea şi era convins că odată stăpân pe ea, n-o va mai lăsa din mână şi va şti să pună călcâiul pe grumazul tuturor! Dar atunci de ce s-a ţinut legat de mine? Sacrificându-mă lui Ştirbei şi lui Brătianu, îndepărta aproape toate greutăţile din drumul său, şi totuşi nu m-a lăsat să cad. Explicaţia? Băgându-mă şi pe mine în Guvern şi-a dat iluzia că a învins o mare greutate şi că a câştigat o partidă pe care în realitate o pierduse. Iar Brătianu şi Ştirbei, izbutind să mă luxeze de la Interne, îşi frecau mâinile cu satisfacţie: îşi cântăriseră adversarul de la primul lui pas pe tărâmul politic.

Generalul a plecat la Bacău uşurat, asigurându-mă că nu-şi spusese ultimul cuvânt în chestiunea Ministerului de Interne (se mînţea singur!) şi rugându-mă să pregătesc totul pentru depunerea jurământului în ziua de luni 29 orele 11 a.m. Seara am luat masa la George Negroponte. Erau acolo Hector şi Catina Economos, generalul Eremia Grigorescu şi alţii. Toţi încântaţi de înscăunarea lui Averescu, mai ales Grigorescu, acelaşi Grigorescu care câteva zile mai târziu, pus la cale de Regină, trebuia să se ridice împotriva aceluiaşi Averescu şi să-şi dea aere şi el de general popular, când în realitate toată armata îşi bătea joc de atitudinile lui de chimiţă.

Incidentul meu cu privire la portofoliul Internelor n-a fost însă singurul pe care a trebuit să-l aplanăm până să ajungem la constituirea Ministerului. Cei doi sforari, cumnaţii Barbu şi Ionel, nu s-au lăsat cu una-cu două. Ducându-mă la gară înaintea plecării generalului la Bacău, întâlnisem pe Seulescu cu o mutră care nu mi-a plăcut, dar, grăbit, n-am putut sta de vorbă cu el, aşa încât n-am aflat decât a doua zi dimineaţa ce se întâmplase cu dânsul. Mişu Seulescu era unul din rarii supravieţuitori craioveni care identificaseră crezul lor politic cu credinţa către familia Ştirbei. În snobismul său copilăresc, el socotea ca o cinste rolul de om de casă al Preamăriţilor principi Ştirbei. Prea tânăr, nu slujise sub Vodă Barbu Ştirbei, dar debutase în politică ca slugă credincioasă a lui Alexandru Ştirbei, care-l trecuse prin testament lui fiu-său Barbu. Mişu Seulescu iubea pe Nicu Filipescu, mă iubea şi pe mine, dar făcea ce-i spunea Barbu Ştirbei. Luat de scurt la sosirea sa de la Cozia, nu avusese vreme să consulte pe Barbu şi primise cu atât mai bucuros Ministerul de Finanţe, cu cât ştia că „combinaţia" Averescu fusese în mare parte pusă la cale de iscusitul „Ninf Egeriu" al Majestăţii Sale. Primise, şi se dusese post factum la Ştirbei să ia binecuvântarea.

Spre marea lui mirare, în loc să-l binecuvânteze, Egeriu îl opri la dejun şi începu să-i demonstreze că făcea o greşeală primind să intre într-un Guvern de sacrificiu. Era mai bine să aştepte, căci nu va aştepta mult şi va intra în adevăratul Guvern al păcii, pe care-l forma foarte probabil Marghiloman!! Seulescu mi-a destăinuit acestea mult mai târziu, la Bucureşti, cu prilejul negocierilor mele cu el ca să intre în Partidul Poporului; am avut astfel dovada celor presupuse de mine că cei trei cumetri nu văzuseră în Guvernul Averescu decât o etapă pentru a ajunge la altă formaţiune, care pentru Rege şi Ştirbei cel puţin era deja fixată. Dacă Seulescu mi-ar fi vorbit pe faţă imediat, s-ar fi schimbat multe lucruri şi Guvernul Averescu din 1920 n-ar fi avut probabil să ducă în spinare restul răspunderilor antipatice din februarie 1918.

Dar Seulescu, prietenul meu Seulescu, nu mi-a vorbit pe faţă; îi ceruse probabil Ştirbei să-mi tăinuiască ce nu trebuia să ştiu. S-a mulţumit să treacă pe la mine duminică dimineaţa şi încântat că nu m-a găsit, să-mi lase următoarele rânduri:

Duminică ora 11 ½

Scumpe amice,

Îmi pare foarte rău că nu te pot găsi ca să-ţi vorbesc. Am avut o înt-

runire a prietenilor noştri de la care vin[136]*. În urma celor dezbătute mi se interzice absolut orice (sic) demers în sensul celor dorite de tine.*

De altfel gândind bine sunt o mulţime de motive şi de ordin personal care mă împiedică de a intra în Cabinet.

Te rog iartă-mă, iar în ce priveşte pe dl general Averescu îi voi scrie astăzi ca să-mi retrag la timp cuvântul.

Cu veche prietenie,

M. Seulescu

Înapoiat acasă (fusesem tocmai la Palat să aranjez cu Henri Catargi ceremonia depunerii jurământului) găsesc pe lângă această scrisoare şi alta, de la Garoflid, cu următorul conţinut:

Stimate Domnule Argetoianu,

Doream să vă întâlnesc astăzi dimineaţă şi neştiind unde locuiţi hotărâsem să viu cu Mişu Seulescu. Am căutat ieri pe dl general Averescu să-i spun că acceptarea mea era numai în principiu şi că în urmă să arăt punctul meu de vedere.

În situaţia de faţă chestiunile politice au cu totul primul-plan (sic), iar cele tehnice, care sunt specialitatea mea, vor veni mult mai târziu. Astfel că, mulţumindu-vă de propunerea care mi-aţi făcut-o, vă comunic că nu pot intra în Minister.

O scrisoare în acelaşi sens am scris dlui general Averescu şi pe care, necunoscând adresa, am încredinţat-o lui Mişu Seulescu pentru a i-o înmâna.

Sunt totuşi la întreaga dispoziţie a generalului pentru tot ce e privitor la discuţia chestiunilor economice şi asupra cărora aţi dori să mă consultaţi.

Vă rog să primiţi asigurarea deosebitei mele consideraţiuni.

C. Garoflid

Scrisoarea şi gestul lui Seulescu m-au supărat adânc. Fără să pricep motivul, îmi dam seama că defecţiunea lui fusese provocată de Ştirbei, şi în acele vremuri sentimentele mele faţă de acesta erau de aşa natură, încât îndată ce zăream silueta sa în dosul unei acţiuni, vedeam roşu. Nu m-am gândit prin urmare niciun moment „să repescuiesc" pe ministrul nostru de Finanţe şi l-am lăsat în voia lui. Faţă de defecţiunea lui Garoflid însă, în care nu-mi apăruse mâna lui Ştirbei, sentimentele mele erau cu totul altele. Îl consideram ca un element de valoare şi-mi părea rău să-l pierdem. Scrisoarea sa era cam tăioasă şi dovedea o mare încredere în sine, dar trebuia să ne

[136] Atâtea vorbe, atâtea minciuni - după mărturisirea ulterioară a autorului scrisorii.

obişnuim cu stilul şi cu manierele oamenilor noi hârşiţi în suferinţele Războiului. Am telefonat imediat lui Averescu la Bacău. Generalul a fost de perfect acord cu mine să lăsăm pe Seulescu să cadă şi să căutăm să convingem pe Garoflid să revie asupra hotărârii sale. Mi-a spus că expediază de urgenţă la Iaşi pe doctorul Dobrovici, un amic intim al lui Garoflid, care crede că-l va putea convinge. Dobrovici era medicul personal al lui Averescu, aşa că era în curent cu toate preocupările generalului. Ne-am gândit un moment să iau eu Finanţele şi să căutăm pe cineva pentru Justiţie, Sărăţeanu urmând să treacă în locul meu la Interne. A rămas ca toate să se aranjeze luni dimineaţa, înainte de depunerea jurământului.

În dimineaţa de 29 ianuarie 1918 a sosit Averescu de la Bacău şi a început goana după miniştri; e de necrezut, dar a fost aşa. Garoflid era în gaură de şarpe şi nu l-a găsit nimeni[137]. Pentru Justiţie ni s-a recomandat Buzdugan, dar Buzdugan (viitorul Regent) a refuzat. Am propus lui Fotin Enescu, cooperatorul, să aleagă între Finanţe şi Agricultură, eu urmând să iau portofoliul refuzat de dânsul. Dar între timp, Buzdugan refuzând Justiţia, mi-a căzut mie în spinare acest portofoliu şi s-au dat lui Fotin Enescu amândouă departamentele, până la găsirea unui titular la Agricultură, căci ilustrul Fotin se hotărâse pentru Finanţe.

În fine, aproape de ora 12 ne-am putut prezenta în faţa popii şi a Regelui în ordinea următoare:

General Averescu - preşedinte şi ad-interim la Externe
C. Argetoianu - Justiţie
C. Sărăţeanu - Interne
Matei Cantacuzino - Instrucţia Publică
Fotin Enescu - Finanţe şi ad-interim la Agricultură
General Iancovescu - Război
General I. Culcer - Lucrări Publice
Ion Luca Niculescu - Industrie şi Comerţ

Mişu telegrafiase că primeşte, dar urma să fie numit numai la sosirea sa în Iaşi. Până atunci a rămas convenit să-i ţie locul Averescu ca interimar, iar eu, ca prim negociator cu inamicul.

După jurământ, Regele ne-a îngânat câteva cuvinte din care am priceput „ţară", „devotament", „situaţiune grea" şi alte câteva care toate se legau cum puteau între ele. Regele Ferdinand nu era orator şi mai era şi emoţionat nevoie mare. Generalul Averescu a răspuns şi dânsul prin puţine vorbe, dar bine simţite, asupra greutăţii sarcinii ce

[137] Trebuia să intre în Minister după câteva zile, după ce se convinsese de germanofilia generalului.

ne luam şi pe care speram să o ducem la bun sfârşit, cu gândul numai la binele ţării.

De la Palat ne-am dus de-a dreptul la Ministerul Muniţiilor[138] unde Averescu hotărâse să se instaleze şi unde am ţinut un prim consiliu. Consiliu de constituire, în care ne-am jurat frăţie şi credinţă unii altora şi în care mi-a căzut şi Cenzura în spinare. Abia ridicasem şedinţa Consiliului şi ne pregăteam să îmbucăm ceva, iată că sosi şi răspunsul lui Mackensen la telegrama lui Prezan din 26 ianuarie seara. Răspunsul lui Mackensen suna cam astfel: „Apreciind motivele de întârziere invocate, sper că noul Guvern va fi constituit până în 48 de ore. Presupun că niciun membru din fostul Minister nu va face parte din noul Guvern". Telegrama mareşalului era datată din 28 ianuarie ora 12.

Textul lui Mackensen era nu numai inutil provocator, dar mai conţinea şi imixtiuni inadmisibile. Nu eram încă o ţară cucerită - dovadă că se trata cu noi, dar eram o ţară sugrumată, şi calvarul nostru începea. După primirea telegramei, Averescu ne-a prevenit că se va duce să confere cu Regele, şi că foarte probabil vom avea în cursul zilei încă un Consiliu de Miniştri, de data aceasta sub preşedinţia Majestăţii Sale. Pe la ora 5 am şi fost convocaţi la Palat pentru ora 6. În Consiliu generalul ne-a spus că Majestatea Sa redactase[139] uimitorul răspuns de trimis lui Mackensen pe franţuzeşte: „Le nouveau Ministère a été constitueé aujourd'hui à onze heures. Votre télégramme a été reçue à trois heures. Nos delegues seront Focşani Mercredi. Nous trouvons inutile répondre demière pàrtie de votre télégramme, discussions de ce genre etant peu propres à faciliter rapports entrepays qui veulent entrer en negociations".

După această depeşă Mackensen s-a mulţumit să întrebe câţi delegaţi vor veni. I s-a răspuns că trei: ministrul plenipotenţiar Papiniu, Iancu Mitilineu şi colonelul Ressel. Averescu, cu firea lui rece şi pe care nimic n-o tulbura, şi-a făcut la început iluzia că va putea plimba pe nemţi după placul şi voia lui; planul său era să câştige timp şi să profite de orice posibilitate pentru a îmbunătăţi condiţiunile păcii. Aci era în contradicţie cu Brătianu, care contând pe victoria finală a Aliaţilor dorea o pace cât de rea cu nemţii, ca dovadă că fusese impusă cu sila. Averescu nu credea însă, am mai spus-o, într-o victorie a Aliaţilor, ci în cazul cel mai bun într-o pace albă; socotea prin urmare necesar să încheie o pace fie şi provizorie, dar cât mai bună. Eu eram cu totul de părerea lui Brătianu, şi

[138] Casele lui Vodă Ghica din strada Lascăr Catargiu.

[139] Nu l-a crezut nimeni. Redacţia era a generalului, se cunoştea după stil.

n-am făcut nimic la Buftea ca să încurajez „bunele dispoziţiuni" ale Germaniei faţă de noi.

Averescu evitase să vorbească în telegramele sale de „plenipotenţiari şi de negocieri de pace". Fiecare din cei trei domni trimişi la Bucureşti avea câte o misiune diferită: Papiniu trebuia să obţie o amânare a negocierilor, sub diverse pretexte, de cel puţin 15 zile (în ce privea tărăgănarea negocierilor era şi Averescu de acord cu Brătianu), şi să se agaţe de nevoia aşteptării lui Mişu. Mitilineu era însărcinat să ia contact cu lumea politică din Bucureşti, cu marghilomaniştii şi cu carpiştii să vadă în ce ape se adăpau şi ce ştiau despre intenţiile nemţilor -, iar colonelul Ressel urma să negocieze o întrevedere personală cu Mackensen pentru Averescu.

Până să se înapoieze trimişii noştri de la Bucureşti a trebuit să facem faţă la alte plăceri. Ne-am aflat într-adevăr de la primii noştri paşi într-o situaţie aproape inextricabilă. Din toate părţile ne cădeau ultimatumuri pe umeri. În afară de cel serios, în afară de cel german, mai primisen unul de la Kiev şi altul de la Odessa.

Maximaliştii din Ucraina ne trimiteau ultimatumul lor prin generalul Coandă, care după înscăunarea praporcicului Kirilenko la Stavka, plecase împreună cu toţi plenipotenţiarii militari aliaţi de la Moghilev şi se instalase la Kiev. Bietul general Coandă nu spunea nimic despre situaţia lui personală în telegrama fără fir pe care ne-o trimitea, dar se citea între rânduri că nu semnase decât cu sila. Sovietul Ucrainean mărturisea prietenia sa pentru poporul român, dar nu şi pentru Guvern. Ne da 48 de ore ca să evacuăm teritoriul Republicii Federale Ruse (adică Basarabia) şi să ne retragem forţele dincoace de Prut, chiar înainte ca trupe ruseşti (?) să asigure paza depozitelor noastre şi a liniilor de comunicaţie - să punem în libertate pe toţi tovarăşii arestaţi la noi şi să restituim tot armamentul luat de la armatele ruse. Ca să încercăm să salvăm pe Coandă am răspuns, tot prin fără fir, că eram gata să stăm de vorbă, dar că ceream ca generalul Coandă să vie la Iaşi cu propunerile scrise[140].

Cu Sovietele din Odessa chestiunea era mai serioasă şi mai complicată pentru noi; aveam acolo români pe care nu-i puteam abandona şi aprovizionări însemnate la Tiraspol şi chiar la Odessa. Pe timpul crizei ministeriale mă pomenisem cu Grigoriţă Iunian sosit de la Odessa cu un delegat al Rumcerodului. Iunian, al cărui pol magnetic nu se fixase încă, în politică, intrase în relaţiuni la Odessa, în cali-

[140] Generalul Coandă a fost salvat mai târziu graţie nemţilor.

tatea sa de membru al Partidului Muncii, cu tovarăşii lui Lenin şi îi convinsese să trimită un delegat la Iaşi, să se înţeleagă cu Guvernul român. Iunian a avut mai mult noroc decât mine, căci această aventură maximalistă din începuturile sale politice a fost uitată şi nimeni nu l-a tratat de bolşevic după război, pe când pe mine m-au tratat toţi de „inamic al poporului", ani de-a rândul, deşi nu votasem la Iaşi contra reformelor, ci contra Guvernului Brătianu.

Am văzut pe Iunian aproape zilnic între 26 şi 30 ianuarie; am fost fericit să aflu prin el că părinţii mei erau liniştiţi şi sănătoşi şi am discutat cu dânsul şi cu bolşevicul lui toate propunerile Rumcerodului. Aceste propuneri erau următoarele: 1) numirea unei comisiuni mixte ruso-române care să examineze cauzele şi condiţiunile diferendului şi să-l aplaneze; 2) liberarea bolşevicilor arestaţi dincoace de Prut şi încetarea urmăririi şi persecuţiunii lor; 3) garanţii că nu se va trece Nistrul; 4) explicaţiuni relative la ocuparea Basarabiei, la durata ei, la legile ce se aplică acolo, la limba oficială etc. Aceste condiţiuni de pace nu erau însoţite de vreun ultimatum, e de la sine înţeles, căci altfel nu le-ar fi îndrumat spre Iaşi prietenul Iunian. Ultimatumul de la Odessa ne-a fost remis pe podul Nistrului de la Tighina, în condiţiuni mai romantice. Bolşevicii din Tiraspol trimiseseră delegaţi să trateze cu autorităţile noastre din Tighina; acestea au delegat doi ofiţeri care s-au întâlnit cu ruşii la mijlocul podului, dar tratativele abia începute au fost rupte, bolşevicii primind ordine de la Rumcerodul lor să nu discute cu noi şi să ne remită un ultimatum pentru evacuarea Basarabiei. Şi astfel ne-am aflat sub ameninţarea unui al treilea ultimatum tocmai în momentul în care numisem o comisiune menită să ne împace cu autorii lui. Se vede că Rumcerodul practica preceptul creştin: să nu ştie mâna dreaptă ce face mâna stângă şi viceversa.

Generalul Averescu a avut o lungă convorbire cu Iunian în seara de 30 ianuarie, convorbire după care ambii interlocutori s-au despărţit încântaţi unul de altul. Au vorbit mai puţin despre Odessa şi despre bolşevici, decât despre planurile lor de politică viitoare. Tăietori de fire în patru amândoi, s-au priceput de minune şi Iunian a fost aproape câştigat în seara aceea mişcării noastre. Acul magnetic al conştiinţei sale a oscilat aproape un an întreg. Iunian nu s-a despărţit definitiv de noi decât prin decembrie următor, după ce primise să organizeze Liga Poporului în Gorj, şi numai fiindcă în cele din urmă începuse să se îndoiască de convingerile democratice ale generalului (îi trebuiseră 11 luni, dar ca scuză n-avea încă multă practică în politică!).

Averescu a primit condiţiunile puse de Rumcerod afară de cele de la nr. 4, relative la Basarabia, pe care le-a exclus, deoarece regimul şi ocuparea Basarabiei nu priveau Odessa şi se hotărau numai între noi şi Sfatul Ţării din Chişinău. În comisiunea mixtă, Averescu a numit pe Iunian, şi la cererea acestuia pe colegul său de partid, deputatul M. Carp. Dar acesta fiind lipsă din Iaşi, generalul a desemnat pe Racoviceanu, un protejat al lui, fiindcă pe vremuri îi ciupise nevasta, o fată a faimosului Radu Mihai. Am dat lui Iunian, care urma să plece a doua zi cu bolşevicul lui şi cu Racoviceanu la Odessa, o lungă scrisoare pentru părinţii mei. A fost cea din urmă pe care au primit-o de la mine, până am putut să-i scap din ghearele bestiilor.

În aceeaşi zi de 30 ianuarie am luat dejunul la Psycha, ministrul Greciei, cu Saint-Aulaire care, incapabil ca întotdeauna să-şi stăpânească sentimentele, a izbucnit împotriva lui Averescu. Am descoperit fără greutate cauza supărării irascibilului nostru aliat; generalul neglijase să ia contact cu dânsul şi nu-i detese niciun semn de viaţă de la sosirea sa la Iaşi. Începând să cunosc şi eu cutele sufletului lui Averescu, am socotit că era aci mai mult decât o greşeală din partea lui, fiindcă bănuiam că nu era numai neglijenţă în abţinerea primului-ministru de a lua contact cu reprezentantul Franţei. După dejun, m-am dus direct la Averescu şi am avut cu el o lungă explicaţie, în care am ţinut să pun din nou toate punctele pe i în îndrumarea politicii noastre. Fără să revie asupra celor convenite între noi, simţeam că-mi scapă. Se ţinea de principiile stabilite - altfel mi-aş fi dat imediat demisia -, dar aluneca când putea asupra aplicării lor, sub închipuite pretexte de oportunitate. Rezultatul conversaţiunii noastre a fost că a cerut în faţa mea o întrevedere lui Saint-Aulaire, şi că m-a însărcinat formal să ţin eu un contact permanent cu dânsul. M-am repezit imediat la Saint-Aulaire să-l împac înainte de întrevederea ce urma să aibă cu generalul, şi am izbutit pe deplin. L-am convins că Averescu era puţin comunicativ, că se exprima cu oarecare greutate în franţuzeşte şi i-am mărturisit, confidenţial, că mă însărcinase pe mine să ţin un contact permanent cu dânsul. Saint-Aulaire a părut foarte mulţumit de această din urmă hotărâre şi ne-am învoit amândoi să ne vedem zilnic.

Deşi decisesem în Consiliul de Miniştri să nu facem un pas în politica internă, să nu schimbăm nimic şi pe nimeni în diversele ramuri ale administraţiei până ce nu vom fi rezolvat chestiunea păcii, nu puteam nesocoti cu totul Parlamentul, pe care nu-l puteam încă dizolva, fiindcă nu puteam face alegeri. Parlamentarii prezenţi în

Iaşi continuau să se adune la Cameră în fiecare zi, ca la cafenea, să mai afle ştirile. Şedinţe tot nu se puteau ţine, din lipsă de număr. M-am dus şi eu să mă plimb prin culoarele Camerei, a doua zi după depunerea jurământului nostru. Deşi parlamentarii se ţineau scai după mine să afle ce aveam de gând să facem, am putut constata că printre ei atmosfera ne era mai mult ostilă: erau mai toţi liberali şi probabil că primiseră cuvânt de ordine de la Brătianu. De unde până la demisia precedentului Guvern erau mai toţi pacifişti, acum începeau să devie războinici şi se declarau adversarii oricărei păci ruşinoase, parcă o pace putea fi glorioasă pentru cei înfrânţi. În afară de Parlament, opinia publică era pentru pace, şi se temea ca nu cumva Averescu să nu facă pacea. Pentru desăvârşirea sarcinii noastre aveam nevoie şi de Parlament, şi de opinia publică şi cum nu ne putusem prezenta Parlamentului cu o „declaraţie ministerială" în care să schiţăm, după obiceiurile constituţionale, intenţiile şi străduinţele noastre, hotărârăm să convocăm o consfătuire parlamentară (fiindcă şedinţe nu se puteau ţine) şi să dăm imediat un comunicat pentru liniştirea opiniei publice.

Găsesc printre hârtiile mele minuta comunicatului, pe care-l reproduc în toată conciziunea lui:

Suntem în măsură să publicăm următoarele cu privire la eventuale negocieri de pace:

Guvernul român, ţinând seama de realitatea faptelor şi de situaţiunea creată pe frontul oriental, nu exclude posibilitatea intrării în tratative de pace.

Guvernul nu se va angaja însă pe această cale decât având siguranţa că negocierile vor putea fi duse pe baze acceptabile sub toate raporturile. Zvonurile privitoare la acceptarea unei păci cu orice preţ sunt lipsite de orice bază.

Mai mult, ar fi fost delicat şi greu de spus - în momentul acela.

Consfătuirea cu parlamentarii fixată întâi pentru ziua de 31 ianuarie a fost amânată după cererea preşedinţilor Corpurilor Legiuitoare pentru 1 februarie[141], ca să poată veni şi senatorii şi deputaţii împrăştiaţi în judeţe. Şedinţa a fost scurtă, şi Averescu, prin prestanţa înfăţişării şi uniformei lui uzate, dar glorioase, prin simplicitatea cuvântului său neted care răsuna ca un ordin de bătaie, a avut un adevărat succes şi a câştigat simpatia tuturor. Avusese, în cuvântarea sa, şi abilitatea să lase o portiţă deschisă atât doritorilor de pace, cât

[141] Toate datele sunt după stilul vechi.

şi curajoşilor care la adăpostul oricărui pericol nu consimţeau la nicio ştirbire a drepturilor noastre[142].

Până la înapoierea misiunii Papiniu, plecată spre Bucureşti în seara zilei de 30 ianuarie, am fost departe să stau cu braţele încrucişate. Mi-am făcut „menajul" în diferitele mele atribuţiuni. Simţeam că Mişu va întârzia mult ca să scape de pacostea negocierilor şi că acestea vor rămâne în spinarea mea - că voi fi mai mult, la început cel puţin, un ministru de Externe fără portofoliu decât un ministru de Justiţie cu portofoliu. În asemenea condiţiuni, n-am mai schimbat pe nimeni la departamentul meu şi am menţinut pe Lăzărică Munteanu, un prieten, secretar general. La prizonieri şi internaţi, căci mi se aruncase şi sarcina lor pe umeri, am găsit pe Lăscăruş Catargiu şi pe deputatul Honoriu Bănescu, doi băieţi conştiincioşi şi muncitori cu care mă înţelegeam de minune şi pe care i-am rugat să funcţioneze mai departe, recomandându-le multă indulgenţă şi bunătate faţă de prizonieri, ca nu cumva să se nască vreun incident supărător pe acest teren, în timpul negocierilor. Şi Lăscăruş, şi Bănescu aveau de altminteri vederile cele mai largi în această privinţă. Fuseseră numiţi numai de câteva luni în comisia de control şi îndrumare pentru lagărele de prizonieri, găsiseră pretutindeni o situaţie deplorabilă, o stare de mizerie de nedescris, şi izbutiseră să schimbe faţa lucrurilor, după cum au recunoscut-o mai târziu chiar rapoartele comisiunilor de control elveţiene şi române.

Lăscăruş Catargiu, cu inima lui bună, nu numai că muncea fără preget pentru îmbunătăţirea traiului nenorociţilor internaţi în lagăre lipsite de orice confort, dar mergea cu bunătatea dincolo de cele îngăduite de lege. M-am pomenit astfel, într-o dimineaţă, prin octombrie 1917, că-mi aduce şi-mi prezintă un băieţel oacheş, frumuşel şi simpatic, îmbrăcat ca vai de el: era un tânăr locotenent de husari austriac, fiul contesei Hunyadi (o cunoscusem pe vremuri la Viena), pe care amicul meu Lăscăruş îl ajuta să evadeze din nu ştiu care lagăr de prizonieri şi să treacă frontul în Ardeal. Ce era să fac? Să-l denunţ? Era peste puterile mele. M-am făcut şi eu complicele lor şi am tăcut.

Cu Cenzura am avut o neplăcere şi o decepţie. Îndrumarea cenzurii era una din cele mai delicate îndeletniciri în momentul când se deschideau negocierile de pace; simţeam acolo nevoia unui om inteligent şi devotat - am oferit locul lui Alexandru Papacostea, care după ce-l primise mi-a scris o scrisoare înţepată ca să-mi spună

[142] La această consfătuire au spus banalităţi patriotice A.C. Cuza, Trancu-Iaşi şi I. Brătianu. Acesta din urmă a promis să susţie pe Averescu ca funia pe spânzurat.

că nu-l putea primi. Alexandru Papacostea, cel mai mare din fraţii Papacostea[143], cu trupul lângă Marghiloman şi cu sufletul lângă Filipescu până la declararea Războiului, s-a hotărât în cele din urmă pentru suflet şi a ajuns cu noi la Iaşi. În tot cursul anului 1917 a venit neîncetat la mine şi ajunsese să-mi servească de secretar. Bine informat întotdeauna, se vede că aflase şi el ceva despre aşteptata înscăunare a lui Marghiloman (poate prin Mişu Seulescu) - fapt este că m-a părăsit brusc. Fusese în ultima vreme confidentul tuturor gândurilor mele, avea chiar la dânsul o sumă de hârtii şi de însemnări importante pentru mine (pe care nu mi le-a restituit decât după multe insistenţe din partea mea), aşa încât defecţiunea lui m-a lăsat nu numai fără şef la Cenzură, dar şi amputat de braţul meu drept. Alexandru Papacostea era foarte inteligent, poseda o întinsă cultură istorică şi literară - şi, mai ales, lucra repede. Ca mai toţi macedonenii era însă cu totul lipsit de caracter. Brânză bună în burduf de câine, vorba românului. M-am împăcat cu el înainte de moartea lui, dar fără să mai lucrăm împreună. Neavând alt om de încredere să pun în fruntea Cenzurii, am lăsat pe cei care erau şi am rugat pe Lăzărică Munteanu şi pe Sărăţeanu - amândoi colegi de la Casaţie - să supravegheze ei mai de aproape ziarele şi publicaţiile, pe timpul lipsei mele din Iaşi, cât voi fi obligat să stau la Bucureşti pentru negocieri.

Dar nici Cenzura, nici prizonierii de război, nici afacerile curente - atât de reduse - de la Ministerul Justiţiei n-au constituit miezul preocupărilor mele, în aceste câteva zile de aşteptare. Aproape toată atenţiunea şi toată activitatea mea au fost concentrate asupra raporturilor noastre cu reprezentanţii Aliaţilor. Credincios convingerilor mele, nu concepeam să tratăm pacea decât rămânând pe poziţiile noastre morale. Abandonaţi de toţi, trădaţi de ruşi, nu puteam decât să ne supunem soartei şi nemţilor cel puţin vremelnic, dar sufleteşte nimic nu ne putea despărţi de cei alături de care urmăream întregirea neamului nostru. Situaţiunea noastră fără precedent în Istorie trebuia să o explicăm Aliaţilor şi să-i facem să înţeleagă că nu trebuia să ne înceteze concursul lor şi să ne ajute să trecem prin groaznicele furci caudine ce se ridicaseră în drumul nostru. Sunt convins că aş fi putut să câştig pe toţi reprezentanţii Aliaţilor, din Iaşi, dacă nu m-aş fi izbit în lipsa de încredere din partea lor mai întâi în Averescu şi apoi - cine ar fi crezut? - în Brătianu. Eu unul am conştiinţa că mi-am îndeplinit în acel moment toată datoria.

[143] Familie de români macedoneni. Alexandru, după mai multe zigzaguri politice, a murit tânăr după război. Fratele lui Petre s-a legat de Averescu şi a rămas neclintit lângă dânsul. Cesar, fratele cel mai mic, a făcut politică cu G. Brătianu.

Acţiunea mea s-a desfăşurat mai ales în jurul francezilor. Cu englezii, cu italienii, cu americanii nu era lucru mare de făcut. Barclay era un beţiv bătrân care nu ştia decât să strângă mâinile Reginei şi să plângă. Regina credea că plânge asupra nenorocirilor noastre, pe când el plângea fiindcă i se terminase provizia de şampanie şi nu mai putea să aducă alta. Generalul Ballard era un bătrân tacticos şi indiferent, care fugea de orice complicaţii şi al cărui glas nu s-ar fi putut urca în niciun caz mai sus decât ultimele birouri ale War-Office-ului. Fasciotti, ministrul Italiei, nu ne iubea şi cu toate că vorbea astfel, se bucura de ce ni se întâmpla fiindcă prevăzuse nenorocirile noastre. Vopicka, cehul american (dacă cehul ar fi fost măcar un cek!), era un zevzec fără nicio trecere nici el, iar colonelul Anderson, înecat în provizii, în medicamente şi în pansamente, se ţinea după Regină cu vata în mână. Singurii cu care puteai sta de vorbă, singurii care puteau influenţa opinia publică din ţara lor erau francezii. Am stat pe capul lor cât am putut. În afară de vizitele zilnice şi de lungile conversaţii pe care le-am avut cu Saint-Aulaire, am petrecut ceasuri întregi cu generalul Berthelot, cu generalul Pétin, cu Rochefort, cu Belloy, cu Tavernier.

Pe Saint-Aulaire am ajuns să-l împac cu teoria, dar nu cu omul. A priceput şi el necesitatea ineluctabilă a negocierilor de pace, a priceput că ele nu ne puteau fi imputate nouă, a convenit că Aliaţii n-aveau dreptul să ne abandoneze - dar mi-a mărturisit că avea o totală lipsă de încredere în Averescu, pe care-l socotea capabil să treacă „avec armes et bagages" de partea nemţilor. Au fost momente adevărat penibile în conversaţiile noastre, căci nu puteam totdeauna uita că vorbea de preşedintele meu de Consiliu, pe care drept vorbind îl bănuiam şi eu, fără să merg pe această cale atât de departe ca Saint-Aulaire. Impulsivul diplomat era furios şi pe Brătianu, fiindcă trecuse mâna lui Averescu - trata demisia lui de „tour de politicien" şi-l acuza de dezerţiune. Nu era uşor să te înţelegi cu Saint-Aulaire; am izbutit totuşi să obţin de la dânsul nu numai o neutralitate binevoitoare faţă de Guvernul nostru, dar şi o colaborare personală cu mine în cazul în care - Mişu întârziind - aş fi chemat să încep negocierile de pace. M-am angajat să mă consult cu el asupra directivelor tratativelor şi să ţin seamă de observaţiile lui. În schimb Saint-Aulaire s-a angajat să explice la Paris, cum trebuia, situaţia în care ne aflam. Bizuindu-mă pe autorizaţia dată de Averescu să ţin contactul cu Aliaţii, am socotit că înţelegerea mea cu Saint-Aulaire nu depăşea mandatul primit şi n-am informat pe primul-ministru despre cele convenite cu ministrul Franţei. Ştiam că dacă l-aş fi in-

format, mi-ar fi pus bețe în roate, și s-ar fi răsturnat probabil căruțul.

O conversație lungă și de cel mai mare interes am avut-o cu generalul Pétin. Șef de Stat-Major al lui Berthelot, se situa ca înfățișare și ca minte la antipodul acestuia. Pe cât era Berthelot de burtălău, de deschis, de jovial și de optimist - pe atât era Pétin de uscat, de închis, de tăcut și de pesimist. Unul era reprezentativ al tipului latin expansiv și superficial - celălalt croit după modelul anglo-saxon sau german și dezvoltat numai în adâncime. Îmi reaminteam tăcerea lui Pétin, tăcerea lui jenată, în timpul ultimei mese cu prilejul căreia Berthelot îmi depănase din nou balivernele sale cu diviziile ucrainene. Mare admirator al organizației germane, Pétin mergea cu pesimismul în ce privea rezultatul final al războiului până a crede că nemții nu vor putea fi învinși, și mulți suspectau din cauza acestui pesimism până și sentimentele sale patriotice. Ca și colonelul Thompson[144], ataşatul militar englez, Pétin socotea că cei care ne băgaseră în Război, aşa cum ne băgaseră, comiseseră o crimă. Ofițer de stat-major remarcabil, lui se datora coordonarea eforturilor Misiunii franceze în reorganizarea armatei noastre; ne iubea sincer și judeca situația noastră, nu din punct de vedere francez, ci din cel românesc.

Din nefericire, printre elementele de vază ale Aliaților, din Iași, era singurul de felul său. Cu el m-am înțeles perfect; m-a înțeles și ne-a dat toată dreptatea, făgăduindu-mi să puie toată influența sa în joc pe lângă Berthelot, ca să-l facă și pe dânsul să priceapă ce trebuia priceput. Pétin pretindea că enervarea și ieșirile fără rost ale lui Saint-Aulaire erau în mare parte provocate prin frica de Clémenceau. Tigrul nu iubea pe Saint-Aulaire; îl găsea prea „vieux-régime" și ineficace, pornit mai mult pe vorbărie decât pe fapte - și poate prea plin de duh, teren pe care nu suporta nicio concurență. Saint-Aulaire se temea ca Clémenceau, punându-i în socoteală defecțiunea noastră, să nu-l arunce peste bord, și cum era om ambițios și sărac și o rechemare bruscată l-ar fi ruinat moralmente și materialmente.

Tot atâta înțelegere ca la Pétin am găsit la Tavernier, corespondentul ziarului Le Temps, mobilizat ca sublocotenent și trimis în România de la începutul Războiului. Tavernier se împrietenise cu toți românii, devenise „unul de-ai noștri", ne pricepea calitățile și ne iubea cusururile. Tavernier ne-a adus cele mai mari servicii în tot dificilul răstimp dintre ultimatumul german și armistițiul general din noiembrie. Nimeni n-a relevat cât bine ne-au făcut în Franța corespondențele, scrisorile și telegramele lui, mărturii indiscutabile ale fidelității sentimentelor noastre față de Aliați. În ceasul de deznădejde în care toate Misiunile străine, în care toți francezii au plecat, Tavernier a rămas. A rămas până la sfârșit cu noi, până în ziua reînvierii.

[144] Colonelul Thompson, de o rară inteligență, numit ataşat militar la noi înainte de Război, a fost înaintat general și rechemat în Anglia în august 1917. După război a intrat în politică, în Partidul Laburist, a ajuns ministru al Aerului și a pierit în teribila catastrofa de la Amiens în octombrie 1930.

Îmi reamintesc un cuvânt al lui care merită să rămâie. Fiica lui Blondel, Yvona, căsătorită cu Cămărăşescu, deşi se purtase cu un extraordinar curaj pe front (sau poate tocmai din cauza asta) se cam stricase și se „colase" cu un aviator francez Lebrun, cu care hotărâse să plece în Franța, în momentul rechemării Misiunii aliate, silite să părăsească Moldova. Întâlnind pe Tavernier, despre care aflase că rămânea în Iași, s-a răstit la el: „Comment, vous restez dans ce sale pays?" — „Oui, je ne pars pas, je n'entends pas m'envelopper le cul dans un drapeau tricolore!". De altminteri inimoasa Yvona Blondel a revenit la sentimente mai bune față de noi, a revenit chiar după Război „dans ce sale pays", la brat (ca să zicem aşa) cu un român, Postelnicu, cu care a fost foarte fericită să găsească o pâine la ferma Statului Spanțov (din județul Ilfov) unde a trăit ani mulți fericiți, făcând mult bine în jurul ei.

Tavernier n-a învelit nimic în tricoloruri de paradă, nu i-au curs din gură, ca altora, vorbe goale și înflorite. A slujit modest o cauză sfântă. El și cu Robert de Flers au fost oameni curajoși, care au menținut contactul sufletesc între România călcată în picioare și Franța îndepărtată, de-a lungul acelei nesfârşite veri a anului 1918, cât a ținut dureroasa domnie a lui Marghiloman. După întemeierea Ligii Poporului, când am scos Îndreptarea, Tavernier ne scria o dată pe săptămână cronica externă. O scria pe franțuzește, eu o traduceam pe românește și o publicam fără iscălitură, de frică să nu provocăm expulzarea lui Tavernier...

Tot în dorința de a strânge în jurul tezei noastre pe cât mai mulți din aliații noștri, am poftit la masă și am docănit ceasuri întregi pe lt.-col. Yates, ataşatul militar al Statelor Unite. Pe acesta l-am convins atât de bine, încât a început să-mi dea el mie sfaturi. Reproduc în Anexele acestor amintiri două scrisori ale lui Yates, de la începutul lui februarie, interesante, fiindcă oglindesc mentalitatea străinilor care în acele vremuri ne rămăseseră binevoitori.

În dimineața zilei de 2 februarie s-au înapoiat și trimişii noștri de la București, unde stătuseră două zile. Papiniu abia putuse obține, cu greu, prelungirea armistițiului, întâi cu trei zile, apoi cu cinci, în fine până la 9 februarie st.v., cu condiția ca delegații noștri să fie numiți, și numele lor comunicat mareşalului Mackensen în ziua de 7 cel mai târziu. Din conversațiunile pe care Papiniu le-a avut cu Mackensen,

cu Hell şi cu Hranilovici[145] rezulta că nu ni se vor impune condiţiuni cu privire la Dinastie sau la Armată (se va cere numai demobilizarea unei părţi a acesteia), dar că ni se vor cere oarecare cesiuni de teritoriu şi plecarea Misiunilor franceză şi engleză.

Cererea lui Mitilineu de a vizita câţiva oameni politici n-a fost aprobată de O.K.M., dar la dejunul oferit delegaţilor noştri la Athenee-Palace au fost poftite cîteva persoane dintre cele indicate de dânsul. Au venit astfel bătrânul Lupu-Kostache, Costică şi Virgil Arion, Nenițescu, Antipa şi Tzigara-Samurcaş. Lupu-Kostache a început să citească un memoriu al lui P.P. Carp care conchidea la depunerea Dinastiei. Papiniu nu l-a lăsat însă să continue, nevoind să asculte măcar asemenea propuneri, mai ales din partea unui român. Memoriul era semnat de unii din cei prezenţi şi de mulţi alţii.

După dejun a venit şi Al. Marghiloman, cu care Mitilineu a avut o lungă conversaţie între patru ochi. Notă dominantă: convingerea absolută, fără nicio ezitare, a victoriei desăvârşite a germanilor. În cadrul acestei convingeri, Marghiloman - spunea Mitilineu - s-a arătat foarte conciliant; blama acţiunea celor care se ridicaseră împotriva Dinastiei, ascultând de bătrânul Carp care nu era decât o unealtă în mâna germanilor. Cu toate greşelile de neiertat pe care le făcuse Regele, cu toată nesocotita intrare în război la care împinsese atât Regina, el Marghiloman era gata să facă tot ce-i sta în putinţă ca să salveze Dinastia, dar nu-şi ascundea greutăţile situaţiunii. Nu numai germanii, dar şi foarte, foarte mulţi români nu se mulţumeau, după suferinţele şi umilirile îndurate, cu prăbuşirea dinastiei Brătianu, ci voiau şi o schimbare mai sus. Cu toate că Regele nu urmase la timp sfaturile sale, el rămânea credincios Regelui, dar nu-şi da încă seama până la ce punct îi putea fi de folos. Adăuga că, după ce aflase el, condiţiunile de pace vor fi foarte grele, ni se vor cere teritorii şi vom fi robiţi economiseşte pentru multă vreme. Nu vedea pentru noi o şansă decât în neînţelegerile dintre cei patru aliaţi, mai ales dintre germani şi austrieci, care ar putea fi exploatate în favoarea noastră.

O fi spus Marghiloman şi altele lui Mitilineu, dar Mitilineu era omul lui Marghiloman şi ne-a repetat numai ceea ce amândoi cumetrii aveau interes să fie repetat.

Misiunea lui Ressel era foarte simplă şi a fost îndeplinită cu mare uşurinţă: a raportat generalului că mareşalul Mackensen îl aştepta cu mare plăcere la Buftea în ziua de marţi 6 februarie.

[145] Generalul Hranilovici era reprezentantul Armatei austro-ungare la O.K.M. (Ober Komando Mackensen).

Averescu socotise pe cei trei crai trimişi la Bucureşti ca simpli „eclaireurs" meniţi să cerceteze terenul pe care era hotărât să păşească el. Venise de la armată cu nemărginită încredere în sine, cu un sentiment de castă foarte pronunţat şi cu convingerea că putea obţine orice de la Mackensen, pe care-l cunoscuse pe când fusese ataşat militar la Berlin. Fapte elementare ca, de exemplu, acela că poate Mackensen nu-şi mai aducea aminte de el sau că mareşalul nu era chemat să hotărască asupra condiţiunilor de pace - nu intrau în socotelile sale. Averescu era convins că se va înapoia de la Buftea cu cele mai frumoase perspective şi că România, rămasă Mică, dar fericită, avea să-i fie o dată mai mult recunoscătoare[146].

Întrevederea Averescu-Mackensen fusese ţinută secretă. În seara de 3 februarie generalul a plecat la Bacău să-şi ia rămas-bun de la Armata a II-a. Foarte puţini eram care ştiam că de la Bacău va continua drumul spre Buftea...

Averescu s-a înapoiat la Iaşi în dimineaţa de 7 şi ne-a povestit şi el ce-a vrut; am avut impresia că chiar mie nu mi-a spus tot. Era mulţumit. Întrevederea cu Mackensen fusese cordială (!!). Mareşalul i-a exprimat sinceră admiraţie pentru Armata română care-şi făcuse cu prisosinţă datoria şi nu mai avea nevoie să continue războiul (ciudată logică!). La întrebarea lui Averescu pe ce baze crede că s-ar putea încheia pacea, Mackensen ar fi răspuns categoric:

1) Chestiunea dinastică e considerată de Germania ca o chestiune internă a României. Vom întâmpina dificultăţi pe acest teren, dar Puterile Centrale nu se amestecă într-însa;

2) De Armata română nu se va atinge nimeni, ea va putea chiar rămâne mobilizată;

3) Germania ne va propune o strâmtă colaborare economică (frumos eufemism!) care va face fericirea noastră;

4) Va trebui să facem oarecare cesiuni teritoriale.

Liniştit pe chestiunea Dinastiei şi a Armatei, Averescu, pe care problemele şi raporturile economice nu-l interesau, a vrut să se lămurească pe chestiunea cesiunilor teritoriale pe care o considera, firește, de primă importanţă. La întrebarea generalului, Mackensen ca şi cum ar fi avut răspunsul pregătit, a spus răspicat: „Veţi da Cadrilaterul şi veţi primi o rectificare la graniţa vechii Dobroge, altceva nimic. Am studiat problema din punct de vedere etnografic, cedaţi numai teritorii locuite de bulgari sau de tătari. Veţi lua foarte prob-

[146] Averescu a fost însoţit la Buftea de Ressel şi de colonelul Mircescu, fost ataşat militar la Berlin.

abil Basarabia. Veți ieși măriți din Război. Germania nu vrea nici să vă reducă, nici să vă umilească - vrea să revie la vechile relațiuni de prietenie cu țara dv. cu care s-a înțeles atâta vreme foarte bine".

De la aceste declarațiuni ale lui Mackensen se trag toate neînțelegerile care au urmat, între Averescu și Rege, între Averescu și Brătianu, între Averescu și reprezentanții Aliaților, și chiar - deși latente - între Averescu și mine. Pentru lămurirea cititorilor trebuie să reamintesc aci raporturile în care se aflau diverși factori care formau mănunchiul Puterilor Centrale - raporturi pe care noi nu le-am aflat decât în cursul negocierilor. Fiecare din cei patru aliați, germani, austro-ungari, bulgari și turci, detesta cordial pe ceilalți trei. Asociația se tăiase în două, germani și austro-ungari de o parte, turci și bulgari de alta. Centralii tratau pe orientali de sălbatici și cu tot disprețul. După cum se va vedea, când m-am dus la Buftea, turcii și bulgarii nici n-au fost lăsați să vorbească cu mine. Dar și în grupul Centralilor, între germani și austro-ungari, domneau aceleași sentimente de dispreț și de ură. Germania, care făcea față la toate și pe toate fronturile, avea mâna grea și nu-și rumega cuvintele. Așa încât la urma urmelor părerile și pretențiile Turciei și Bulgariei nu aveau nicio importanță, ale Austro-Ungariei - importanță relativă și numai ale Germaniei cântăreau. Dar în Germania erau două curente, două direcțiuni, două puteri: era Guvernul imperial propriu-zis, și era Cartierul General al Armatei, adică Hindeburg și Ludendorf. Mackensen nu vorbea nici în numele turcilor, nici al bulgarilor, nici în al austro-ungarilor, nici în al Guvernului german - numai în numele Cartierului General, cu care era în directă legătură fără să treacă prin filiera Cancelariatului sau a Ministerului de Externe. De aci sfatul plin de dispreț dat lui Averescu la plecarea din Buftea: „Vezi și pe Kühlmann și pe Czernin, vezi ce vor și ăia!".

Vorbind cu Mackensen, Averescu a crezut că vorbește nu numai cu armata germană, dar și cu întreaga Germanie, ba chiar cu toate Puterile Centrale la un loc. De aci decepțiunile succesive pe care le-a avut pe măsură ce intrau în joc Kühlmann, Czernin și sateliții lor. De aci atitudinea lui schimbată, atitudine binevoitoare față de germani în speranța unei păci acceptabile, în locul indiferenței cu care hotărâsem să primim toate constrângerile impuse și care, cu cât ar fi fost mai supărătoare, ar fi dovedit mai bine, mai târziu, violența căreia trebuise să ne plecăm.

Plin de iluzii, generalul aștepta la Iași să i se fixeze ziua întâlnirii

cu Kühlmann și cu Czeenin, întâlnire pe care mareșalul Mackensen se însărcinase să o mijlocească. Această întrevedere o așteptam și eu cu nerăbdare, dar mânat de sentimente opuse. Nu eram plin de iluzii, ci de îngrijorare: mă temeam ca nu cumva Puterile Centrale să ne întindă o punte de aur. Din fericire pentru noi n-au avut inteligența să o facă - căci nu știu ce s-ar fi întâmplat. Probabil că n-am mai fi fost la Versailles, în 1919, de partea cea bună.

Consiliul de Miniștri cu comandanții armatei • Averescu și cu mine la Buftea, pentru întâlnirea cu Kühlmann și cu Czernin • Întrevederea de la Răcăciuni • Consiliul de Coroană din 17, 18 și 19 februarie.

Orientat asupra pretențiunilor Centralilor prin conversațiunea sa cu Mackensen, generalul Averescu, înainte de a lua contact cu Kühlmann şi cu Czernin, a crezut necesar - ca să-şi facă formele - să ia şi părerea oficială a căpeteniilor armatei. Situațiunea armatei o cunoştea el bine, dar voia să o cunoaştem şi noi din gura celor care, după numirea lui ca prim-ministru, aveau dreptul să vorbească în numele ei. Un Consiliu de Miniştri fu convocat la care au fost poftiți şi generalii Prezan, Văitoianu şi Grigorescu, precum şi intendentul general Zaharia. Generalii combatanți trebuiau să ne pună în curent cu posibilitățile de rezistență atât din punct de vedere al spiritului trupelor, cât şi din al stocurilor de muniținni - iar generalul intendent să ne lămurească asupra aprovizionărilor. Asupra tuturor acestor puncte n-am ieşit întru nimic lămuriți din Consiliu, dar ne-am dat seama de un lucru, de un lucru foarte trist, ne-am dat seama că generalii noştri erau lipsiți de caracter - ca să întrebuințez un eufemism. Relativ nou în politică, nu învățasem însă până unde poate merge fățărnicia şi lăcomia de a parveni. Înfățişarea generalului Văitoianu a fost în această privință monumentală.

Acelaşi general care cu câteva săptămâni înainte, la Bacău, îmi demonstra necesitatea păcii, fiindcă armata nu putea rezista unui atac inamic mai mult de trei săptămâni din cauza lipsei de muniținni şi de aprovizionări, acelaşi general defetist vorbea acum de sus şi lăsa să cadă această lapidară frază, parcă n-aş fi fost eu în fața lui: „Nu pot vorbi în numele întregii armate; nu pot vorbi decât în numele Armatei a II-a, pe care o comand: Armata a II-a garantează tot frontul pe care trebuie să-l apere şi va putea rezista indefinit fără să cedeze o palmă de pământ!". Averescu şi cu mine ne-am uitat unul la altul şi nu ne venea să credem urechilor. Ori nu auzisem bine, ori nu era Văitoianu în fața noastră. N-am putut să mă împiedic să-i spun: „Cum, domnule general, d-ta vorbeşti aşa? Dar ce s-a schimbat de patru săptămâni?". „Nu s-a schimbat nimic, domnule minist-

ru!". Era să-i strig, ba da, s-a schimbat un general într-o lichea - dar m-am stăpânit şi am tăcut din gură. Averescu da încetişor din cap, se uita lung la fostul lui cirac şi nu mai pricepea nimic. „Ai şi muniții, şi aprovizionare pentru mai multă vreme?", se mulțumi dânsul să-l întrebe. „Da, domnule prim-ministru, am de toate". Se vede că Văitoianu îşi detese defetismul pe față şi înaintea altora, nu numai înaintea mea, căci declarațiunile lui au provocat o jenă generală.

Prezan în schimb a fost o grădină. Deşi primise instrucții să vorbească ca Văitoianu, deşi era la discreția asociațiunei Ştirbei-Brătianu flancată când de Rege, când de Regină (în cazul de față de Regină), deşi ar fi vrut să facă şi el pe bătăiosul, firea lui cinstită nu l-a lăsat să mintă fără nicio ruşine. Bietul Prezan a mărturisit că nu mai avea prea multe muniții, că aprovizionările erau pe sfârşite, că o rezistență mai prelungită ar fi anevoioasă, dar că ne vom lupta şi fără muniții, şi fără merinde - că poate ne vor mai sosi şi din alte părți. Din ce spunea el nu rezulta nimic, nici aşa, nici altfel - şi bilanțul expunerii sale se solda cu un minus, nu cu un plus. Generalul Grigorescu a fost scurt, dramatic şi prost. Peste frontul lui (care era frontul lui?) „nu se va trece". Vorbea de pe modestul său scaun, plin de decorații (el, nu scaunul), cu un ifos de parcă ar fi fost Napoleon Bonaparte pe vârful Piramidei. Un caraghios. N-a impresionat natural pe nimeni. Intendentul, care în calitatea lui de pesmet fusese probabil neglijat de cercul concubinelor şi lăsat în voia lui, a spus lucrurile pe şleau: „După 15 zile de luptă, trupele vor rămâne nemâncate". De altminteri cam încurca şi el lucrurile, dar nu fiindcă vrea să le încurce, ci fiindcă nu-şi prea cunoştea cifrele. Cu un cap ca al d-lui intendent general problemele cele mai simple se complicau bineînțeles numaidecât.

Matei Cantacuzino, care venea pentru prima oară în contact cu lumea militară, şi care sta lângă mine, mă întreba întruna: „Cest ceux nos grands commandants? Vous etes sûr?". Întreaga şedință, în care noi, miniştrii, am tăcut chitic, afară de câteva întrebări puse de conu' Matei şi de generalul Culcer - a fost o jale şi n-a servit decât să pună în evidență intrigile care se țeseau în jurul Guvernului nostru. O adâncă descurajare m-a apucat după această înjositoare consfătuire. Sus, un Rege care nu gândea decât să-şi scape Coroana, gata să dea mână şi cu nemții, şi cu dracu şi să le facă după voie numai să-şi păstreze „situația"; o Regină care nu se sinchisea decât de „rolul" ei, care-şi proiecta fiecare gest pe banda unui film menit să sidereze generațiunile viitoare, şi care nu se preocupa o clipă de dureroasele realități ale momentului. Mai jos, Brătianu, Ştirbei, Take Ionescu şi toți acoliții lor care nu se îngrijeau decât de interesele lor personale,

unii să-şi păstreze situaţiile dobândite, alţii, să recâştige ce pierduseră sau să dea bir cu fugiţii. În capul Guvernului, un şovăitor care juca pe două tablouri şi era gata să joace pe cinci altele. La biata ţară românească, şi numai la ea, nu se gândea nimeni, nici măcar cei care stau în fruntea armatei: mi se întipărise pe retină icoana lui Prezan bâlbâind şi gâfâind ca un măgar răstignit, a vulpoiului de Văitoianu la pândă după gheliruri şi situaţii, a lui Grigorescu prada sifilisului, a lui Zaharia, înecat în osânză şi în prostie. O remuşcare mă cuprindea, nu-mi iubisem destul ţara în trecut, nu ştiusem să o slujesc cum trebuia, nu mă pregătisem la greutăţile pe care Dumnezeu avea să i le pună în cale şi neputinţa mea de a o scăpa de tot ce o ameninţa mă dezespera.

Acasă ştiam că mă aşteaptă o droaie de postulanţi şi de solicitatori care tot mai voiau să roadă ceva şi din sărăcia în care ne aflam. Ca să nu-i împuşc sau cel puţin să nu-i înjur - exasperat cum eram - am fugit la coana Nataliţa Vlădoianu şi m-am învelit în optimismul ei de femeie sănătoasă şi echilibrată. Şi astfel s-a încheiat pentru mine una din cele mai urâte zile din timpul Războiului.

Amânată de două ori, o dată din cauza lui Kühlmann reţinut de pertractările sale cu ucrainenii, altă dată din cauza lui Czernin care nu putea părăsi Viena, întrevederea lui Averescu cu miniştrii responsabili ai Monarhiilor Centrale a fost în fine fixată pentru ziua de 11/24 februarie. De data asta, Averescu mi-a cerut să-l însoţesc, nu că avea nevoie de luminile mele - era orbit de ale lui -, dar ca să rămân acolo şi să perfectez acordul „între părţi", atât era el de sigur că se va înţelege şi cu Kühlmann şi cu Czernin în câteva clipe. În acest scop, prin înaltul Decret cu nr. 221 din 9 februarie, mi se deteseră cele mai depline puteri.

Cu toată emoţia care mă stăpânea, cu toată jalea care mă aştepta dincolo de front, am fost recunoscător lui Averescu că m-a luat cu el. Mi-era aşa de dor de locurile mele, încât eram fericit să le calc din nou, fie şi cu inima strânsă. Călătoria de la Iaşi la Bucureşti - a doua, pe cea dintâi o făcuse Averescu cu câteva zile înainte - a fost destul de lungă, din cauza.trecerii prin zona frontului. Am mers cu trenul până la Pădureni, unde am sosit în ziua de 10, dimineaţa; de la Pădureni la tranşeele noastre de lângă Mărăşeşti, cu automobile militare - de la tranşeele noastre dincolo de cele inamice, pe jos, iar de acolo la Focşani, cu automobile nemţeşti. La Focşani am luat dejunul şi după dejun un tren special ne-a dus la Buftea. Generalul era însoţit de colonelul Ressel, iar de mine se agăţase Alexandru Zănescu

în nădejdea (care i-a fost satisfăcută de altminteri) că va putea da o raită pe acasă, în Bucureşti.

Deja de la Pădureni, călătoria noastră a luat aere de expediţie. Era o dimineaţă rece şi ceţoasă, zăpada se topise mai toată şi pământul era descoperit, dar mirosea mai mult a toamnă decât a primăvară. Trecerea frontului de către generalul Averescu adunase la Pădureni pe toţi comandanţii de unităţi din sector, în frunte cu generalul Neculcea; forfoteau toţi în jurul trenului mai grăbiţi să salute pe gloriosul lor fost conducător, decât pe primul-ministru care mergea să se închine vrăjmaşului. Ne-am urcat cu toţii pe la orele 10 într-o droaie de automobile şi am pornit pe şoseaua naţională, la stânga, spre Mărăşeşti, de care ne despărţeau câţiva kilometri. Numaidecât am intrat în zona morţii.

În dreapta şi în stânga şoselei, linii de tranşee secundare mai mult sau mai puţin răscolite, reţele rupte de sârmă ghimpată agăţate pe ici-pe colea de parii care mai rămăseseră în picioare, maldăre de cărămizi şi de zob şi câţiva pereţi în picioare - însemnau pe teren fluxul şi refluxul valurilor de atac, în luptele din august. Cu cât ne apropiam de gara Mărăşeşti, ruinele războiului deveneau tot mai numeroase. În depărtare, în mijlocul satului, se zărea casa mare a Negroponţilor, care, deşi arsă şi pe jumătate dărâmată, domina încă toate ruinele. Printre pereţii înclinaţi spre noi se deschidea o gaură mare ce părea că se vaită sau că cerşeşte mila cuiva, ca o gură în agonie.

Gara, magaziile, rezervoarele de tot soiul de-a lungul liniilor erau ciuruite de obuze, pe jumătate distruse, ca şi liniile înseşi. Se vedea că aci fusese prăpădul cel mare. Gara fusese de fapt cucerită şi pierdută de mai multe ori în cursul luptelor, până ce linia frontului s-a stabilit chiar prin mijlocul ei, de-a curmezişul, edificiul gării propriu-zis sau ce mai era în picioare rămânându-ne nouă, iar resturile magaziei de mărfuri, nemţilor. Cât vedeam cu ochii, înainte, înapoi, la dreapta şi la stânga era numai ruină, găuri şi frânturi de tot soiul. Această înverşunare în dărâmare, care nu lasă nimic intact se numeşte tehnică. Fericite vremuri care, dacă au cunoscut ca şi ale noastre războaiele, n-au cunoscut şi tehnica!

La câţiva paşi de gară, spre dreapta, urmând tot şoseaua naţională am ajuns la front. O adâncă emoţie m-a cuprins. Nu mă apropiasem niciodată de hotarele lumii noastre. Tranşeea românească era la câţiva metri de tranşeea vrăjmaşă. Din locul unde se oprise automobilul vedeam soldaţii nemţi cu căştile lor caracteristice. Am intrat în tranşeele noastre şi printr-o scară care ni se pregătise am ieşit din

ele spre inamic. Printre liniile de sârmă ghimpată şi printre căluşei ni se tăiase un drum până la tranşeele nemţeşti, în care am coborât pe altă scară, câteva trepte rudimentare în scânduri de brad, ca şi cele pe care ieşisem din şanţurile româneşti. Dincolo de tranşeea inamică, ocupată de soldaţi germani, ne aşteptau căpitanul Weber, câţiva ofiţeri trimişi de generalul Sectorului, şi vreo patru automobile militare închise, toate de acelaşi tip şi vopsite în „feldgrau" cu acvila imperială imprimată în negru pe uşi.

Păşirea frontului n-a durat decât trei minute, trei minute de adâncă tăcere, căci emoţia cuprinsese şi pe cei mai hârşâiţi dintre noi. Totul îmi părea de necrezut, şi trecerea dintr-o tranşee în alta, şi liniştea dintre ele, şi uniformele nemţeşti ale oamenilor care-mi întindeau mâna, dincolo de şanţuri. De o parte şi de alta frontului oamenii păreau paşnici şi împăcaţi între ei - numai lucrurile şi pământul mai păstrau pecetea luptei; plin de gropi şi de dărâmături, pustiit şi răscolit, pământul mai ales părea că-şi aduce aminte de toate şi că nu ierta încă pe cei care-l cotropiseră şi-l sfâşiaseră.

Fără să spunem un cuvânt - mă întreb ce am fi putut spune? – ne-am urcat în automobile (în fiecare cu câte un ofiţer german) şi am pornit tot în tăcere spre Focşani. Pustiu în dreapta şi în stânga, de-a lungul drumului, şi numai urmele lăsate de război. Toate podurile rupte. Ale căii ferate prăbuşite în apă şi lăsate aşa, cele de pe şosea reparate provizoriu, încât se putea trece cu băgare de seamă. Toată regiunea fusese probabil evacuată, sau fugiseră oamenii, sau pieriseră: până la Focşani n-am întâlnit pe nimeni. La intrarea în oraş, pe stânga, spitalul cu o largă inscripţie pe nemţeşte: parcă mi s-a oprit inima. Am fost conduşi de-a dreptul la casa Apostoleanu, transformată în „casino militar", unde generalul von Morgen ne aştepta. Atitudine perfectă, nimic de zis. Figură foarte distinsă, ne-a salutat cu toată curtoazia, fără să iasă din limitele impuse situaţiunilor noastre respective şi ne-a poftit numaidecât să ne aşezăm la dejunul ce ni se pregătise în salonul cel mare. A fost masă mare, după numărul participanţilor, căci erau acolo toţi ofiţerii superiori din Focşani (vreo 40-50) - dar frugală după numărul şi calitatea felurilor. Ni s-a servit o mâncare de ouă şi apoi cărnuri reci şi rotocoale de cârnaţi - mai mult rotocoale de cârnaţi decât cărnuri -, salamuri şi alte drăcii, toată colecţia „erzaţurilor", în fine. Vin de Odobeşti la discreţie.

Deşi nu ne-am lăsat în vorbă, Morgen a asigurat pe Averescu de dorinţa tuturor militarilor germani de a trăi în pace şi în bună înţelegere cu românii. Era din şcoala lui Mackensen, şi vorbea în struna lui. Îndată după dejun, la orele 12 şi ceva ne-am urcat din nou

în automobile, ca să mergem la gară, unde ne aştepta un tren special.

Se vede că sosirea lui Averescu fusese ţinută secretă; la intrarea noastră în Focşani, găsisem străzile goale şi uniformele lui Averescu, Ressel şi Zănescu pironiseră pe loc pe cei câţiva trecători pe care i-am întâlnit. Rămâneau oamenii cu gura căscată şi nu voiau să creadă ochilor. Cei care ne văzuseră au răspândit însă vestea pe când stam noi la masă, aşa încât la plecarea noastră spre gară tot poporul ne ieşise în cale. De la casa Apostoleanu şi până la gară, automobilele noastre au trecut printre două ziduri de oameni; erau bărbaţi, femei şi copii, toţi tăcuţi - nu se auzea o vorbă. Dar mai toţi plângeau; agitau batistele, îşi ştergeau ochii cu ele şi iar le fluturau înspre noi. Câteva glasuri înăbuşite strigau „Trăiască Averescu!". Mulţi îşi suflau nasul cu zgomot sau oftau. N-am văzut niciodată o emoţiune colectivă atât de intensă. Am luat dintr-odată contact cu întreg sufletul poporului şi fără să ne spunem o vorbă, fără să ne mărturisim un gând ne-am priceput de minune unii cu alţii.

Nemţii nu lăsaseră pe nimeni să intre în gară. Peronul era gol. Generalul von Morgen şi câţiva ofiţeri ne-au condus până la tren, care se compunea dintr-un vagon-salon german, un vagon-clasă şi un furgon de serviciu, amândouă româneşti. Cu noi s-a urcat căpitanul Weber din Stat-Major, care ne-a însoţit până la Buftea, oferindu-ne tot timpul, în drum, ţigarete, cafele, lichioruri şi bere. Toate gările prin care treceam erau aproape pustii: câteva uniforme nemţeşti, inscripţii enorme tot nemţeşti (mai toate cu litere negre pe pânză sau pe hârtie albă, lipită peste inscripţiile noastre) şi niciun român. Ne-am oprit câteva minute în „Rimnic-zarad", în „Butzau" şi în Ploieşti. Înainte de a ajunge la Mizil („Mitzil"), am văzut curtea cazărmii, pe dreapta, plină de femei de tot soiul. Am aflat mai târziu că se internaseră acolo damele de petrecere contaminate de boli, găsite prin Bucureşti şi prin celelalte oraşe ocupate. Atât cât se putea vedea din tren, ordinea - aceasta desăvârşită - şi curăţenia (pe cât se putea) domneau pretutindeni. Gările mai ales erau impresionante în această îndoită privinţă: câtă deosebire cu dezordinea şi cu porcăria din gările noastre din Moldova.

Către seară - înnoptase - după vreo şase ore de drum am ajuns la Buftea, unde alte câteva automobile cenuşii de acelaşi tip ca cele de la Focşani ne-au dus la castelul Principelui Ştirbei. Deşi crescut şi trăit în Bucureşti, nu fusesem niciodată la Buftea. Înainte de 1913, cunoscusem foarte puţin familia Ştirbei şi de când intrasem în toiul luptelor politice, Măria Sa Barbu şi cu mine ne găsisem de cele două părţi ale baricadei, deşi debutase şi el în Partidul Conservator,

deşi lucram în aceeaşi circumscripţie electorală, în Dolj, cu frate-său Gheorghe. Până n-am îmbătrânit (omul la bătrâneţe se obişnuieşte cu toate) eram însă intransigent pe chestiunile morale şi dacă suportam cu greu, în perspectiva Istoriei, regimul doamnei de Pompadour - nu mă puteam învoi cu niciun preţ, în realitatea clipelor pe care le trăiam, cu regimul domnului de Pompaduro. A trebuit un război şi o crudă înfrângere ca să cunosc şi eu Buftea, capitala principatului Ştirbei, cum i-a zis Grigore Filipescu pe vremea când se războia cu colonelul Barbu.

Am cunoscut Buftea, dar n-am fost primit acolo de colonelul Ştirbei, ci de mareşalul Mackensen, care a întâmpinat pe Averescu la uşa castelului, pe primele trepte ale scării. Întâlnirea cu mareşalul m-a impresionat mai puţin decât cea de dimineaţă pe front cu ofiţerii anonimi îmbrăcaţi feldgrau; începusem să mă obişnuiesc cu insuportabila idee că, momentan cel puţin, nemţii erau stăpânii ţării mele! Aşa voise Dumnezeu să ne pedepsească, tot el trebuia să ne scape!

Castelul de la Buftea era o vastă şandrama, cârpită şi succesiv mărită, prevăzută cu tot confortul, mobilată cu gustul Reginei Maria - şandrama prin care străbătea, pe ici-pe colo, „Vergissmeinichtul" Principesei Nadège. Fire exuberantă şi inteligenţă limitată, biata Nadège fusese plămădită între tradiţiunile rigoriste ale pastorilor protestanţi de la Charlottenburg şi uşurinţa zglobie şi bucolică a păstorilor cu „huletă" aclimataţi în casa Bibescu de către Principesa Valentina de Chimay - ilustra ei mamă - şchioapă. Salonul cel mare, cu pretenţiile, cu lustrurile şi cu mătăsurile lui roşii, avea ifose aristocratice, ca şi scara prea mare care tăia prin toate etajele până la acoperiş un hall prea înalt pentru suprafaţa lui. Sufrageria era mică şi banală, pe când toate celelalte odăi erau mari şi banale. Parcul în jurul casei era destul de întins; aleile şerpuiau printre arbori bătrâni şi umbroşi şi mai toate duceau spre lacul care mărgineşte proprietatea spre apus şi imprimă locului întreg caracterul său de mic rai băltăreţ - cadrul minunat pentru idilele de duzină. În totul şi cu totul Buftea nu mi-a fost o deziluzie. După cât mi se spusese, după cărţile poştale ilustrate de pe urma neuitatei vizite a Kronprinzului Wilhelm din 1909, mă aşteptam la mai rău.

Mareşalul Mackensen ne-a primit cu o amabilitate şi cu un tact de adevărat „grand Seigneur". Ca să arate că nu era la el acasă ne-a primit în hall. Ne-am aşezat acolo, în colţul din fund, el, Averescu şi cu mine - şi cum probabil că în întrevederea de la 7 februarie spusese generalului tot ce avea de spus asupra prezentului, mareşalul începu

să vorbească de trecut. A vorbit mai întâi în termeni foarte măgulitori - şi simţeam că erau sinceri - de calităţile soldatului român pe care le apreciase în luptele de la Mărăşti şi de la Mărăşeşti. Vorbea franţuzeşte, greu de corectat. „L'armée roumaine peut faire la paix, l'honneur est sauf. Elle a droit â tout notre respect, et nous le lui tèmoignerons". Apoi ne-a vorbit de soldatul italian pe care-l considera ca pe cel din urmă. „Am crezut multă vreme, spunea dânsul, că soldatul austriac e cel mai prost. M-am convins în cursul acestui Război că soldatul italian e şi mai prost ca cel austriac, dacă se poate! Ha! ha!". Şi deodată întorcându-se spre Averescu îl întrebă de ce, după ce trecuse Dunărea la Flămânda, se întorsese înapoi. „Ştii d-ta că dacă continuai, eram pierdut?". Averescu - ce să-i zică - i-a răspuns că nu putuse continua mişcarea proiectată fiindcă trebuise să facă faţă inamicului, care ameninţa dinspre nord. „Aţi fi avut vreme după ce m-aţi fi nimicit". Şi bătrânul a început să clatine din cap, şi a tăcut; pornise pe gânduri şi socotea o dată mai mult ce s-ar fi ales din armata lui dacă mişcarea de înconjurare de la Flămânda n-ar fi fost miraculos oprită...

Mackensen era un om fin şi simpatic. N-avea nimic din aspectul tăios şi îngâmfat al ofiţerului prusac - şi nici capul, nici portul lui nu reaminteau siluetele întâlnite pe Unter den Linden şi în vecinătatea Schlossului din Berlin. O mustaţă albă aproape latină sub un nas acvilin, doi ochi albaştri buni şi cercetători, mersul alunecos care deplasa fără zgomot un trup cam adus înainte, mers care nici de departe nu reamintea cunoscutul pas de paradă de la Potsdam, truda vizibilă de a face plăcere celor care-l ascultau - toate acestea dau mareşalului Mackensen o înfăţişare neaşteptată pentru cei ce veneau ca mine să ia contact - contact forţat - cu una din căpăteniile cele mai temute ale armatei ilustrate prin „ororile inutile".

După ce ne-a vorbit de Flămânda, mareşalul s-a sculat şi înainte de a se despărţi de noi a scuzat pe dumnealor domnii Kühlmann şi Czernin, care întârziaseră pe drum şi nu erau aşteptaţi decât a doua zi la amiază. Întrevederea între ei şi Averescu nu putea prin urmare să aibă loc decât a doua zi după-amiază. Cu toată amabilitatea pe care ne-o arătase Mackensen, l-am văzut cu uşurare ridicându-se să plece: muream de frică să nu rămâie la masă cu noi. Atât ne mai lipsea!

Masa a fost excelentă. În afară de noi patru veniţi de la Iaşi, s-a mai aşezat numai căpitanul Weber şi stăpânul casei, în speţă căpitanul von Stulpennagl, administratorul domeniului şi custodele castelului, instalat de nemţi. Prânzul a fost excelent, fără niciun sur-

ogat, alimentat numai de produsele Ştirbei şi de un excelent curcan autohton. Averescu a petrecut noaptea în camera lui Barbu, iar eu, în a Prinţesei şi stingând lampa mi-a venit să râd gândindu-mă că, probabil, prietena mea Nadeja suferea mai mult în acel moment de prezenţa mea între cretoanele ei de la Buftea, decât de a nemţilor.

În dimineaţa zilei tragice am început prin a lichida câteva dosare urgente aduse cu mine de la Iaşi, apoi a venit Stulpennagl să mă ia să mă plimb prin parc şi prin diferitei părţi ale fermei „ca să pot spune Prinţului Ştirbei ce bine îngrijeşte el de averea care i-a fost încredinţată". Stulpennagl era sărac, era logodit cu o contesă de von Arnim săracă şi ea, şi n-avea decât un vis: după Război să rămâie administratorul lui Ştirbei la Buftea! Şi nu ştiu de ce n-a rămas, căci era un băiat deschis şi simpatic şi părea foarte priceput în „ökonomie". Se vede că „colonelul" s-a temut de Grigore Filipescu!

Ressel şi Zănescu au primit autorizaţia să meargă la Bucureşti, pe la casele lor. Înainte de dejun a sosit la Buftea generalul Hell să informeze pe Averescu că Kühlmann şi Czernin au sosit la Bucureşti şi că vor fi la Buftea la ora 3. Cinci minute după trei au coborât amândoi din automobil împreună cu acelaşi general Hell sub ocrotirea căruia fuseseră, se vede, puşi. Kühlmann era în civil, Czernin, în ţinută de campanie de general-major austriac. Locotenent de rezervă şi simplu ministru plenipotenţiar în 1916 - ceea ce în ierarhia austriacă nu însemna lucru mare - Czernin, intrat prin moştenire de la Arhiducele Franz-Ferdinand în favoarea împăratului Karl, făcuse în mai puţin de un an şi jumătate o frumoasă carieră: ajunsese ministru de Externe - preşedinte al Consiliului Comun Austro-Ungar, general à la suite, cavaler al Lânii de Aur, Mare Cruce a Ordinului „Sf. Ştefan", a „Vulturului Negru" etc. Spre marea mea mirare, de câte ori m-am întâlnit cu ei, fie la Buftea, fie la Cotroceni, reprezentantul Austro-Ungariei cu armata în descompunere se prezenta cazon, în ţinută, cu toate decoraţiile austriece şi germane[147] - pe când reprezentantul militaristei Germanii afecta portul familiar al unui gentleman-farmer englez.

Am primit împreună cu Averescu pe cei doi miniştri nemţi în anticamera de la intrare şi cum era de aşteptat, lipsa de cordialitate a fost totală, de o parte şi de alta. Nu văzusem niciodată pe Kühlmann, dar cunoşteam bine pe Czernin încă de pe când funcţionam la Legaţia din Vena şi-l revăzusem destul de des la Bucureşti, pe vremea

[147] Pe pieptul lui Czernin am văzut pentru prima dată marile cruci purtate sub forma panglicuţei Ordinului cu placa în miniatură fixată în mijlocul panglicuţei. Panglicuţele astfel înstelate erau aliniate una lângă alta. După Război, a adoptat Titulescu această modă pe reverul fracului său.

neutralităţii, căci se arăta pretutindeni, şi pentru motive care n-au nicio legătură cu politica, nu lipseam nici eu la recepţii. Dacă salutul lui Kuhlmann a fost rece (dar nimic mai mult), al lui Czernin a fost plin ură; îi sclipeau ochii şi parcă ar fi voit să ne spună: v-a venit rândul, păziţi-vă!

A fost singurul meu contact în acea zi - plus salutarea de la plecare - cu miniştrii Puterilor Centrale. Averescu ceruse într-adevăr o întrevedere cu ei, personală şi prealabilă negocierilor oficiale, iar rolul meu nu începea decât după deschiderea acestora. Cum nu s-au deschis, ci dimpotrivă s-au amânat, am rămas, cu prilejul acelei memorabile întâlniri, în culise şi mut. Averescu şi Centralii au intrat în salonaşul cel mic din stânga primei anticamere şi au rămas mai bine de două ceasuri închişi împreună. Am lăsat pe Ressel cu Hell şi m-am retras în sala de mâncare cu câteva dosare, rugând pe Ressel să mă previe îndată ce se va sfârşi conferinţa.

Nu pot să ştiu exact ce s-a întâmplat între cei trei oameni, căci n-am ascultat la uşă. Am aflat şi eu ce mi-a povestit Averescu, şi poate că mie mi-a povestit mai mult ca altora. Czernin a fost deşănţat, violent şi fără nicio stăpânire de sine. A vorbit cu ură, voia să ne desfiinţeze. Kühlmann, calm şi câteodată ironic faţă de colegul său, căuta să dreagă gafele pe care acesta le făcea şi să îndrumeze discuţia pe o cale mai obiectivă. În opoziţie cu austriacul, germanul nu urmărea nici distrugerea noastră, nici umilirea noastră ca ţară; era însă foarte rezervat faţă de Dinastie şi de persoana Regelui. Czernin voia să ne taie unghiile şi să ne facă inofensivi; Kühlmann urmărea să facă din noi un instrument auxiliar pentru înaintarea germană în direcţia Orientului.

În rezumat, Centralii au declarat lui Averescu că pacea nu se putea încheia decât pe următoarele baze:

a) Dinastia. Era o chestiune internă a noastră în care Puterile Centrale nu aveau intenţia să se amestece, dar dacă până la încheierea definitivă a păcii ar fi izbucnit o mişcare ostilă Dinastiei în teritoriul ocupat, ei nu vor face nimic ca să o împiedice. (Asupra acestui punct declaraţia celor doi miniştri a fost identică cu a mareşalului Mackensen din 7 februarie.)

b) Armata. Nicio condiţiune umilitoare nu se va impune armatei. O bună parte dintr-însa (cam jumătate) va trebui să fie imediat demobilizată (înainte chiar de semnarea păcii) şi experţii militari ai Puterilor Centrale vor fixa care anume unităţi vor fi desfiinţate. (Această condiţiune se deosebeşte deja mult de cea formulată de mareşal, la punctul „Armată".)

c) Raporturile economice. Condiţiuni speciale care nu vor atinge în nimic suveranitatea României vor permite Puterilor Centrale să pună în valoare, în colaborare cu iniţiativa indigenă, bogăţiile ţării şi să canalizeze comerţul românesc spre debuşeurile austro-ungare şi germane. (Menţinute în vag, deşi stabileau o intenţie precisă, aceste condiţiuni - anunţate numai de mareşal în declaraţiunile lui - nu treceau de limitele aşteptate de noi.)

d) Cesiuni teritoriale. Înainte de a păşi la încheierea păcii, chiar numai pentru a obţine prelungirea armistiţiului, trebuia să cedăm celor patru Puteri (în bloc) toată Dobrogea (inclusiv Cadrilaterul) şi o zonă de-a lungul graniţei cu Austro-Ungaria, zonă care se va determina pe hartă şi care va asigura dubla Monarhie împotriva posibilităţii unui atac prin surprindere, ca cel din 1916. (În acest punct, cerinţele celor doi miniştri nu se mai asemănau deloc cu ale lui Mackensen.)

Lăsând la o parte primele trei puncte - asupra cărora a revenit apoi - generalul Averescu a declarat că era în imposibilitate absolută de a primi pe al patrulea. A dezvoltat Centralilor teza că teritoriile cerute nu mai reprezentau o rectificare de frontieră, ci o adevărată anexiune, în contradicţie nu numai cu spiritul care a prezidat la negocierile cu ruşii, dar şi cu declaraţiunile făcute în ocaziuni solemne şi până în ultima vreme de cei mai calificaţi reprezentanţi ai celor două Monarhii. Kühlmann şi cu Czernin au răspuns că Dobrogea fusese primită de România în 1879 ca compensaţie pentru luarea Basarabiei, şi că de vreme ce ţara noastră reintră în posesiunea nu numai a celor două judeţe răpite în 1879, dar şi a întregului ţinut dintre Prut şi Nistru - anexiune pe care Puterile Centrale erau dispuse să o înlesnească - retrocesiunea Dobrogei nu putea fi considerată ca o anexiune, ci ca un act de dreptate în favoarea Bulgariei spoliate în 1879 şi în 1913!! Întrucât privea graniţa Carpaţilor, linia care se va trage va dovedi că nu poate fi vorba de anexiune, ci de rectificare pur strategică. Au discutat domnii mult şi n-au putut să se înţeleagă. Averescu nu putea ceda nimic, iar Centralii nu voiau să renunţe la nimic. În cele din urmă dumnealor domnii Kühlmann şi Czernin au declarat că concesiunile teritoriale de la punctul d) erau condiţiuni sine qua non pentru prelungirea armistiţiului şi pentru încheierea păcii. La acest ultimatum Averescu a răspuns[148]:

„Ca general şi ca patriot român eu nu-mi voi pune niciodată semnătura pe un asemenea tratat. Nu cred că în România liberă, la

[148] Mi-am notat cuvintele generalului chiar în seara zilei de la Buftea, în tren, îndată ce mi le-a spus.

Iaşi sau în Moldova, să se găsească un om care să semneze o asemenea amputare a ţării. În condiţiunile pe care vreţi să le impuneţi, nu veţi putea încheia pacea decât cu unul din ostaticii pe care îi deţineţi la Bucureşti. Trebuie să vă previn însă că o asemenea pace smulsă şi semnată sub ameninţarea baionetelor va fi fără valoare şi fără efect pentru toţi românii rămaşi liberi".

Şi astfel s-a terminat discuţia, ambele părţi rămânând pe poziţia lor. Când s-a deschis uşa salonului şi au apărut toţi trei, mi-am dat seama că treaba nu mergea, dar nu pot să zic că am fost afară din cale impresionat de ce vedeam! O pace rea, cât de rea, nu mă speria deloc, dimpotrivă. Miniştrii şi-au luat ziua bună de la noi, şi-au pus mantalele şi au coborât spre automobil. Kühlmann se urcase deja, când deodată Czernin se întoarse, sui cele câteva trepte şi ceru să mai spună două vorbe lui Averescu, cu care intră - aşa cu mantaua pe el cum era - în salonul în care avusese loc întrevederea. A ieşit după două minute, ne-a salutat din nou, cu acelaşi rânjet răutăcios, şi s-a suit după Kühlmann.

Se înapoiase pentru a ruga pe Averescu să-i obţie o întrevedere cu Regele Ferdinand, deoarece ar avea să facă acestuia o comunicare din partea împăratului Austriei. Ruga pe Averescu, dacă se putea, să fie primit cât mai repede posibil, deoarece era nevoit să plece la Viena. Generalul promise că va transmite cererea, fără să ia însă niciun angajament asupra acordării audienţei.

O oră după plecarea Centralilor, pe la ora şase, am părăsit şi noi Buftea, cu acelaşi tren special care ne adusese. Averescu şi cu mine ne găseam, după cele întâmplate, într-o stare sufletească cu totul diferită. El îşi pierduse iluziile pe care i le detese întrevederea cu Mackensen, iar eu scăpasem de grija care mă cuprinsese după o obiectivă examinare a situaţiunii. Eram departe atunci de a cunoaşte adevărata situaţiune a Centralilor; dacă aş fi cunoscut-o cum am cunoscut-o mai târziu retrospectiv, grija mea ar fi fost şi mai mare. N-am putut niciodată să pricep pentru ce Czernin a încercat să ne amputeze Dobrogea şi Carpaţii în momente când ştia că partida lui era pierdută (dovadă propunerile de pace separată pe care le făcuse Franţei). Probabil că n-a avut alt imbold decât ura, că a vrut să se răzbune fie şi pentru câteva clipe de umilinţele îndurate din partea noastră în 1916. Dumnezeu ne-a avut sub aripa sa. Dacă Centralii ne-ar fi propus o pace albă în februarie 1918, Averescu ar fi semnat-o cu amândouă mâinile (eu nu) şi toate ar fi fost altfel, inclusiv pacea generală - cel puţin pentru noi!

Noaptea târziu, am trecut prin Focşani adormiţi, apoi pes-

te tranşee şi prin sârma ghimpată - eu, ceva mai liniştit ca la dus, Averescu, ceva mai enervat (nu se gândea un moment să-şi dea demisia - cum spusese Centralilor -, dar nu ştia pe unde să scoată cămaşa). Înainte de a ne culca, fiecare în vagonul nostru la Pădureni, mă întrebă scurt şi precis: „Ce zici?". „Zic că Dobrogea e o provincie ursuză şi că ar fi bine să ne scăpăm de ea!". Se uită lung la mine, nu mai spuse nimic şi se urcă în vagon. În dimineaţa zilei de 12 am sosit la Iaşi.

Generalul Averescu nu era deloc încântat de proiectata întrevedere între Regele Ferdinand şi Czernin. Marea sa greşeală a fost de a se crede stăpân pe situaţie, pe câtă vreme nu era decât un instrument în mâinile lui Brătianu. Stăpân ar fi putut să fie, dar n-a ştiut sau n-a îndrăznit să facă ce trebuia. Avea toată armata cu dânsul; dacă ar fi venit la Iaşi în fruntea câtorva regimente şi ar fi pus mâna pe Guvern, iar pe Brătianu, la zid - nimic şi nimeni nu i-ar fi rezistat. A preferat să sosească cu un confortabil vagon-salon şi a primit rolul umilitor de a forma un Guvern de expedient sub auspiciile omului care-i frânsese deja o dată şalele. Toate aceste imponderabile, Averescu le cântărea însă şi plin de iluzii încă, cel puţin în această direcţie, se credea stăpânul momentului. Ca atare nu-i plăcea să lase pe altul să înnoade sau să deznoade firele negocierilor. Se temea (şi cu câtă dreptate, s-a văzut pe urmă) ca Ferdinand le Loyal să nu-i ascundă din cele vorbite cu Czernin, şi să nu-l pună astfel într-o situaţie neplăcută în tratativele sale ulterioare cu germanii. Căci din câte vorbise cu Mackensen, cu Kühlmann şi cu Czernin, înnăscuta lui şiretenie îi arătase o înţelegere cu Berlinul împotriva Vienei ca posibilă. Nu-i plăcea proiectata întrevedere, dar nici nu îndrăznea să o împiedice - ceea ce, la urma urmei, ar fi putut face. Se putea însă ca Czernin să facă Regelui propuneri speciale privind Dinastia, „şi eu nu pot" - îmi spunea el - „să mă opun la nicio încercare, fie cât de aleatorie, a întăririi Coroanei". Ultima sa hotărâre a fost să transmită Regelui cererea lui Czernin, şi să se abţie de la orice indicaţiune, fie pentru, fie contra, lăsând pe Suveran - recte pe Ştirbei şi pe Brătianu - să decidă cum va voi.

În Consiliul de Miniştri convocat după sosirea noastră în Iaşi, Averescu a făcut o expunere destul de completă a celor petrecute la Buftea şi a conchis că, dacă celelalte clauze se puteau discuta, cesiunea Dobrogei nu se putea. Dacă inamicul persistă să considere această condiţiune ca sine qua non, Guvernul va avea de avizat şi de hotărât probabil între două soluţiuni: ruperea armistiţiului sau demisia. Miniştrii au aprobat în unanimitate concluzia generalului

- toţi ar fi fost voioşi să-şi dea imediat demisiile. N-am văzut un Minister mai doritor să plece decât Ministerul Averescu din 1918 - în ce priveşte miniştrii bineînţeles, căci preşedintele Consiliului, el s-ar fi supus la orice numai să rămână. Despre proiectata întrevedere solicitată de Czernin, Averescu n-a spus nimic în Consiliu (Regele nu luase nicio hotărâre în această privinţă), aşa încât evenimentul care trebuia să schimbe întreaga noastră îndrumare politică a rămas încă pentru câtăva vreme secret.

Cererea lui Czernin a pus pe Rege într-un hal fără hal. Acesta a fost adevărul. Nu ştia ce să facă. Raţiunea îl sfătuia să primească, fiindcă se simţea abandonat de toţi recenţii săi prieteni şi aliaţi şi nu se îndoia că Czernin avea intenţia să reia şi să dezvolte propunerile lui Randa. Să scape Dinastia - dar cu ce preţ? Timiditatea sa, invincibila sa timiditate, îl împingea însă să nu primească. Ştia pe Czernin colţuros; cum era el să dea ochi, singur, cu acest câinos adversar - fost aliat şi prieten pe care-l trădase? Câte poliţe n-avea să-i plătească diplomatul dus de nas şi păcălit din 1916, ajuns acum tare şi mare? S-a zbătut bietul om ziua întreagă, şi abia către seară au putut Ştirbei şi Brătianu să-l convingă să înghită şi acest pahar. Pe la ora 5, a chemat pe Averescu şi l-a rugat să-i aranjeze întâlnirea cu Czernin. Aparatul Hugues s-a pus în mişcare şi întrevederea a fost hotărâtă pentru ziua de 14 februarie, în gara Răcăciuni.

Fiindcă unii au scris că această memorabilă întâlnire a avut loc în Bacău, la Averescu, iar alţii au plasat-o într-un conac în apropiere de Răcăciuni, să-mi fie îngăduite câteva indicaţiuni precise asupra ei. Întâlnirea a avut loc în gara Răcăciuni, în tren. Regele a sosit la Răcăciuni cu trenul regal, venind de la Iaşi, câteva minute după sosirea trenului ministerial trimis de dimineaţă la Pădureni în întâmpinarea lui Czernin. Ministrul austriac era însoţit de generalul Hranilovici şi de secretarul său, contele de Coloredo-Mannsfeld. Îndată după sosirea trenului regal, Averescu a coborât şi a salutat pe Czernin, pe care l-a condus apoi la vagonul Regelui - el însuşi a poftit pe Hranilovici în vagonul său, unde amândoi generalii n-au vorbit decât de chestiunea demobilizării armatei române, din punct de vedere tehnic, generalul român încercând să convingă pe cel austriac despre necesitatea păstrării forţelor noastre intacte, faţă de primejdia rusească. Hranilovici era o secătură, fusese ataşat militar la noi, şi n-avea decât un vis: să ajungă după încheierea păcii ministru la Bucureşti. Capriciile destinului i-au satisfăcut în parte dorinţele, căci a venit la Bucureşti după încheierea păcii, dar nu ca ministru al Austro-Ungariei, ci ca general sârb! Averescu îl cunoştea de mult şi nu

s-a încurcat prea mult în vorbă cu el. A fost mai mult o conversație de politețe fără urmări - în așteptarea sfârșitului celei din vagonul regal și vecin.

Din conversațiile de la Buftea n-am aflat decât ceea ce a binevoit să-mi spuie Averescu - din cea de la Răcăciuni, ceea ce a binevoit să-mi spuie Averescu din cât a binevoit să-i spuie Regele. Cel puțin pe loc, căci mai târziu am aflat aproape tot prin indiscrețiunile lui Marghiloman și ale nemților. Oficial am aflat prin urmare că Czernin a fost foarte dârz, că n-a renunțat la niciuna din pretențiile lui, cu atât mai puțin la Dobrogea și la rectificările din Carpați și că în sfârșit a declarat Regelui că dacă pacea se încheie în condițiunile propuse, Împăratul Austriei garantează menținerea Dinastiei. Regele a luat act de declarațiunile lui Czernin și a cerut un răgaz pentru a da răspunsul său. Czernin, chemat chiar în seara aceea la Viena, n-a făcut nicio greutate pentru a ne acorda un termen de trei zile, adică până la 17 februarie. Ceea ce n-am aflat însă decât mai târziu, e că în această întrevedere Czernin a tratat pe Rege de sperjur, făcându-l cu ou și cu oțet, că bietul Ferdinand n-a putut decât să îngâne cuvinte fără rost și că a plâns ca un copil mic dojenit de guvernanta lui. Ceea ce n-am aflat decât mai târziu, e că garanția menținerii Dinastiei nu a fost dată numai cu condițiunea acceptării propunerilor de la Buftea, dar și cu aceea a schimbării Guvernului și aducerii la putere a lui Alexandru Marghiloman.

Obținerea acestei din urmă condițiuni a fost chiar singurul motiv al deplasării lui Czernin la Răcăciuni. Era evident că prin Averescu nu ar fi putut-o aduce la cunoștința Regelui, iar pe altă cale s-a temut de interceptări și de indiscrețiuni cu atât mai mult că cunoștea intențiile lui Kühlmann, care urmărea și el o schimbare de Minister, dar în favoarea lui Carp. Czernin a jucat astfel o partidă dublă, pe care a câștigat-o: a obținut pe de o parte ca Averescu să fie înlocuit printr-o personalitate mai maniabilă și mai accesibilă sugestiunilor Puterilor Centrale (făcând astfel și jocul Germaniei) -, iar pe de alta, ca șeful viitorului Guvern român să fie omul său și nu al rivalului de la Berlin.

Întrevederea de la Răcăciuni a fost hotărâtoare pentru soarta Guvernului Averescu. Proiectul unui Guvern Marghiloman mângâiat de slăbiciunea Regelui și de mintea fără nicio demnitate a lui Știrbei, încă din momentul demisiei lui Brătianu, a luat corp sub amenințarea cravașei lui Czernin. De data asta a fost pus însă și Brătianu în secret. Regele era fără voință, dar om discret. Cei doi vulpoi n-au fost trădați, au lucrat în întuneric până au putut da lovitura și pregătirea

n-a durat mult: în 15 zile totul a fost gata. În acest răstimp de 15 zile Guvernul Averescu n-a mai avut cârma vasului. Balotat din Consiliu de Coroană în Consiliu de Coroană, din incidente înscenate cu Misiunile străine, în manifestări de stradă puse dinadins la cale, Guvernul Averescu a fost silit să plece îndată ce Guvernul Marghiloman a fost gata.

Nu voi face aici istoricul amănunțit al acestor două săptămâni de agonie politică. Mai tot ce s-a întâmplat e cunoscut și asupra Consiliilor de Coroană poligraful Iorga a publicat o versiune[149] pe care spune că o deține de la Brătianu, versiune tendențioasă și inexactă în amănunte, dar acceptabilă în trăsăturile ei generale. Voi însemna numai, în amintirile mele, ceea ce ar putea lămuri mai bine unele puncte îndoielnice sau arunca o lumină nouă asupra unor laturi rămase în întuneric în repedea scurgere a evenimentelor. Înainte de a începe trebuie să fac însă o mărturisire. N-am făcut nimic, nici cea mai mică încercare, pentru a salva Ministerul Averescu, fiindcă n-am știut că era subminat și condamnat. Mai tot timpul departe de Iași, nu mi-am dat seama de intrigile care se țeseau. Dar dacă aș fi știut, dacă mi-ar fi dat în gând că înlocuirea noastră printr-un Guvern compus din ostaticii germanofili de la București era posibilă, aș fi făcut tot ce mi-ar fi stat în putință ca să scăpăm mai repede de sarcina scârboasă la care ne înhămasem. Ar fi putut să se supere Averescu cât ar fi vrut, aș fi fost în stare să merg în această direcție și până la ruptura cu dânsul, atât mă dezgustase meseria pe care o făceam la Buftea! Am ținut să fac aici această mărturisire, ca să-mi ușurez sufletul - și acum mai departe!

Înapoiați la Iași, Averescu și Regele erau, prin urmare, după cele întâmplate la Răcăciuni sub presiunea unui nou ultimatum, care expira în ziua de 17 la ora 12 din zi. Ultimatum mult mai grav decât acela al lui Mackensen de la sfârșitul lui ianuarie, fiindcă nu mai era vorba numai de trimitere de delegați la Focșani, ci de primirea unor condițiuni grave de pace, care cuprindeau până și pierderea întregii Dobroge, cu Cadrilater cu tot. În zilele de 15 și 16 au fost discuții aprige în Guvern. Marea majoritate a miniștrilor era pentru demisie. Averescu răspundea că o demisie era imposibilă fiindcă nu avea cine să ne înlocuiască (!). Unii din miniștri și anume Garoflid (sfârșise și el prin a intra în Guvern la Ministerul Agriculturii) și Matei Cantacuzino - mai ales Garoflid - voiau nu numai pace cu Germania, dar încă o schimbare completă a politicii noastre, care să meargă până

[149] În Revista istorică anul XVIII, nr. 7-9, iulie-septembrie 1932, pp. 193 și urm.

la o alianță și la o colaborare cu inamicii noștri din ajun! Garoflid a întocmit chiar după primul Consiliu de Coroană un memoriu în acest sens. Gândind și scriind astfel, Garoflid nu era influențat printr-un sentiment de oportunitate, ci - lucru ciudat pentru un om atât de inteligent ca dânsul - printr-o adâncă și sinceră convingere[150]. Neînțelegerea nu era însă numai în sânul Guvernului, era și între Rege și primul său ministru. Nu puteau cădea de acord asupra unei formule fiindcă se ridicase umbra lui Marghiloman între ei.

Termenul dat de Czernin pentru primirea condițiunilor de pace expirând în ziua de 17 la amiază, Averescu a încercat să mai câștige timp, trimițând în ziua de vineri 17 (orele 13.30) următoarea telegramă la București.

A Leurs Excellences
von Kühlmann et Comte Czernin

J'ai retenu des déclarations de Vos Excellences au cours de l'entrevue que nous avons eue à Buftea le 11/24 Février au sujet de la paix à conclure entre l'Allemagne et l'Autriche-Hongrie d'une part et la Roumanie de l'autre, que Ies intentions des Puissances Centrales étaient, non seulement de résoudre la situation présente, mais encore d'établir un état de choses qui assurerait à l'avenir Ies meilleurs rapports possibles entre ces Puissances et la Roumanie.

Un pareil résultat ne saurait certainement être atteint si l'on imposait avant même de commencer Ies négociations des conditions „sine qua non" - mais plutôt, ainsi que l'a trés sagement dit le Chancelier de l'Empire Allemand dans son dernier discours en mettant de part et d'autre au cours même de ces négociations une fois commencées, toute la bonne volonté nécessaire pour vaincre Ies diffcultés inhérentes à de pareilles tractations.

Si Vos Excellences partagent cette manière de voir, qui tend à aboutir, par un esprit de conciliation etpar des concessions réciproques, à une paix qui assure, non seulement pour le prèsent mais aussipour l'avenir un résultat avantageux aux parties (sic) intéressées - j'ai l'honneur de porter à la connaissarice de Vos Excellences que nous sommes prêts à commencer Ies négociations et que Ies personnes dont Ies noms suivent ont été désignées comme plénipotentiaires aux fins que ei-dessus:

M.M. Nicolas Mishu, Ministre plénipotentiaire, Constantin Argetoyano, Ministre Secrétaire d'Etat au Département de la Justice, I. N. Papiniu et Michel Burghele, Ministres Plénipotentiaires.

Et comme délégues techniques:

[150] Memoriul său neprimind răspunsul pe care-l dorea, Garoflid și-a dat demisia din Guvern și n-a mai asistat la al treilea Consiliu de Coroană.

M. M. le Général de Corps d'Armée Aide de Camp Coandă, le Général de Division C. Christesco, D. I. Ghiorghiu, Directeur général des Douanes, Al. Stefanesco, ancien Directeur du Service de la Navigation Roumaine, actuellement Directeur de la „Banca Românească", et Maurice Blank, President de la Banque Marmorosch Blank & Co.

Je prie en même temps Vos Excellences au cas d'un acquiescement de leur part, de faire autoriser la rentrée en Roumanie par l'Allemagne et l'Autriche-Hongrie de Messieurs Nicolas Mishu et Maurice Blank qui se trouvent le premier en Suède (? sic) et le second à Copenhague.

Gènèral Averesco

N-am cunoscut textul acestei telegrame decât după ce a fost trimis. Generalul Averescu l-a supus Regelui, care l-a aprobat, și, ca să câștige timp, l-a expediat imediat de la Palatul din str. Lăpușneanu, prin aparatul Hugues instalat acolo, lui Ressel la Focșani. Nu exista în acel moment o posibilitate de comunicare telegrafică directă între Iași și București. Firul n-a fost restabilit și un aparat Hugues n-a fost instalat la Buftea decât după sosirea mea acolo în vederea negocierilor. Până în acel moment telegramele se transmiteau prin Focșani, care fusese legat provizoriu cu noi; Averescu trimisese acolo pe Ressel, care făcea pe agentul de legătură.

Dacă aș fi cunoscut la vreme conținutul acestei compromițătoare depeșe, cred că ea n-ar fi plecat niciodată. Pentru câștigare de timp era destul să se trimită lista plenipotențiarilor, cu o simplă frază de rezervă păcii. Poliloghia redactată de Averescu (greșelile de franțuzește sunt cea mai bună dovadă că habar n-am avut de ea) nu era menită să ne câștige cinci minute mai mult de răgaz, dar conținea grave angajamente cu privire la politica noastră după încheierea păcii, marcând intenții și îndrumări cu totul opuse celor pe care bazasem acțiunea noastră. Când mi-a citit seara telegrama Averescu, nu-mi venea să cred urechilor, am rămas câteva secunde ca tâmpit - apoi am explodat.

A fost prima mea dispută cu Averescu. Mi-am dat demisia. N-a vrut să ia act de ea, explicându-mi că toată afacerea era numai literatură ca să obținem răgaz și condițiuni mai bune. Condițiuni mai bune erau însă excluse și la ce ne-ar fi folosit? Cum era să comunic textul acestei depeșe lui Saint-Aulaire, față de care mă angajasem să-l țin în curent cu toate tratativele noastre? Ceea ce mă mira mai mult era că Ferdinand le Loyal aprobase această ofertă de înfeudare față de Puterile Centrale; să fi fost și el pe cale de întoarcere la matcă? Ce să o mai lungesc: am fost laș și n-am persistat în demisia

mea. Am regretat-o câte zile am trăit de atunci, aş fi scăpat cu eleganţă nu numai de ceasurile amare de la Buftea, dar şi de tot ce a trebuit să îndur mai târziu de la Averescu. Din nenorocire, eram încă plin de iluzii şi de speranţe în potenţialul popularităţii lui. Nu făcusem încă destulă şcoală politică.

Cum era de aşteptat, telegrama lui Averescu n-a produs efectul dorit. Înainte de miezul nopţii s-a primit următorul răspuns (originalul în limba germană):

Domnului Preşedinte al Consiliului de Miniştri al României
General Averescu

Scrisoarea primită astăzi prin colonelul Ressel nu este satisfăcătoare. Noi la Buftea, în ziua de 24 februarie a.c.[151]*, am desemnat ca baze pentru tratative următoarele:*

România cedează Puterilor Centrale Dobrogea până la Dunăre; pentru o rezervare a unei legături a României cu Marea Neagră se va avea grijă. Rectificările de frontieră cerute de Austro-Ungaria se primesc în principiu; tot astfel măsurile economice corespunzătoare situaţiunii.

Dacă până mâine, ora 12 din zi, nu va sosi în Bucureşti acceptarea necondiţionată a acestei cerinţe minime, armistiţiul va fi considerat, de la acest moment înainte, ca denunţat.

Kühlmann, Conte Czernin

pentru conformitate,
Lt.-col. v. Kuhnhardt
Şef de Stat-Major al Corpului I Rez.

tradus de Colonel Ressel

Ceasul hotărârilor sunase. Pentru ca fiecare să-şi ia părticica lui de răspundere, Averescu a cerut Regelui convocarea unui Consiliu de Coroană pentru sâmbătă dimineaţa; Regele a consimţit şi Consiliul a fost convocat pentru ora 10.30. Înainte de şedinţă, generalul Averescu a expediat la Bucureşti următoarea telegramă în legătură cu cea de mai sus a reprezentanţilor Puterilor Centrale:

E.E.L.L. v. Kühlmann şi Czernin

Astăzi înaintea prânzului se va ţine un Consiliu de Coroană. Răspuns la telegrama dvs. de ieri nu poate sosi Focşani decât după-amiază.

General Averescu

Consiliul de Coroană neavând niciun caracter legal, nu existau alte norme pentru convocarea şi pentru alcătuirea lui decât precedentele de fapt din anii 1914 şi 1916. S-a ţinut şi de data asta seamă numai de partidele care au guvernat, aşa încât, spre marea lor supărare, n-au fost poftiţi şi reprezentanţi ai Partidului Muncii, cum n-au fost chemate nici partidele dlor Iorga şi A.C. Cuza, deşi interesul Guvernului era să fie reprezentate cât mai multe curente şi de faţă cât mai multe experienţe. Au fost astfel convocaţi: toţi membrii Guvernului, preşedintele Senatului Em. Porumbaru, preşedintele Camerei V.G. Morţun - ca reprezentanţi ai Partidului Liberal: dumnealor domnii Ion I.C. Brătianu, Mihail Ferechide şi Alecu Constantinescu - în fine ca reprezentanţi ai Partidului Conservator: dumnealor domnii Take Ionescu, Mihail Cantacuzino şi Dimitrie Greceanu. Principele Moştenitor era absent din Iaşi şi nu ştiu pentru ce motive nu s-a găsit nici măcar un strapontin de favoare pentru fenomenul Iorga. Unii ar fi vrut să fie convocaţi şi mitropolitul, şi generalul Prezan. Pe acesta din urmă nu l-a vrut Averescu. Ca pedeapsă, la al treilea Consiliu a trebuit să înghită trei generali!

Consiliul a fost deschis prin câteva cuvinte ale Regelui, care a expus scopul întrunirii. Era aşa de emoţionat încât abia putea să vorbească, şi la sfârşit l-au podidit lacrimile şi a început să plângă. Plânsul lui nu avea nimic ridicol: prin lacrimi, mai bine decât prin cuvinte s-a vădit şi ne-a pătruns tot tragicul momentului. După ce a terminat, Regele, care n-a fost lung, a făcut semn lui Brătianu care sta lângă dânsul (avea de o parte pe Averescu şi de alta pe Brătianu, şi cum sta în capul mesei, Averescu şi Brătianu stau faţă în faţă şi cât a ţinut Consiliul ochii unuia sfredeleau fără multă indulgenţă pe ai celuilalt). Brătianu a declarat însă că va vorbi numai după primul-ministru. Atunci Regele a dat cuvântul lui Averescu. Generalul a făcut o lungă şi completă expunere a evenimentelor, începând cu ultimatumul lui Mackensen şi sfârşind cu conversaţiunea de la Buftea. Întâlnirea de la Răcăciuni a fost pomenită numai în treacăt, ca confirmând condiţiunile de pace puse la Buftea. Averescu a terminat expunerea lui fără să tragă nicio concluzie, aşa încât a silit tot pe Brătianu „să-şi dea părerea cel dintâi".

Luând cuvântul după Averescu, Brătianu a răspuns la şiretenia generalului printr-o perfidie. După dânsul, aveam de ales între două soluţii: rezistenţă până la absurd pentru salvarea onoarei, sau capitulaţie fără condiţiuni dictată de inamic. Deciziunea între aceste două soluţiuni - şi aci era perfidie - se găsea numai în mâinile Guvernului. Dacă Guvernul s-ar hotărî pentru politica de rezistenţă şi generalul Averescu s-ar pune în capul Armatei ca să combată până la ultimul om, Partidul Liberal ar fi gata să-i dea tot sprijinul său. Dacă Guver-

[151] 11 februarie stil vechi.

nul însă nu s-ar hotărî pentru o asemenea politică şi dacă generalul Averescu nu s-ar decide să se pună în capul Armatei pentru a ține piept inamicului, el şi Partidul Liberal n-ar fi în măsură să o facă singuri. În acest caz, n-ar rămâne decât soluția păcii. El, Brătianu, mărturisea că recomandase Regelui pe generalul Averescu ca să formeze noul Guvern fiindcă era convins că generalul va trata cu inamicul „cu mâna pe sabie". Dacă e vorba să ne umilim şi să ne tocmim, poate că un Guvern Marghiloman (Take Ionescu a tresărit ca muşcat de şarpe) compus din oameni de la Bucureşti ar obține cele mai bune condițiuni, deşi el ar prefera să primim condițiunile inamicului în bloc, cât de rele ar fi ele; cu cât vor fi mai rele, cu atât vom dovedi Aliaților noştri - care vor avea, orice s-ar crede, ultimul cuvânt - că am fost siliți la o pace separată.

Averescu a răspuns imediat: „Domnule Brătianu, eu n-am destulă suprafață politică ca să iau o hotărâre atât de gravă ca aceea a rezistenței şi a luptei, soluție care ar putea duce la desființarea Statului român. Suprafața aceasta o ai d-ta; eu sunt un militar, admit că sunt chiar un general popular - ia d-ta răspunderea politică, formează Guvernul de rezistență, şi eu îmi iau în acest caz angajamentul să mă pun în fruntea trupelor şi să lupt până la ultimul om!".

A fost un minut de tăcere mormântală, apoi aceste cuvinte au căzut, mai mult mormăite, din gura lui Brătianu: „Nu-mi pot lua această răspundere!".

Procesul era judecat. Restul a fost garnitură. Darea de seamă a cuvântărilor secundare, în acest prim Consiliu, aşa cum a publicat-o dl Iorga după notițele lui Brătianu nu corespunde realității. Chiar în rezumatul celor spuse de Brătianu şi de Averescu, deşi mai aproape de adevăr, nu se redă ritmul discuțiunii, nici replica finală, covârşitor de importantă a generalului. Cuvintele puse în gura lui Take Ionescu sunt cu totul inventate, pentru înfrumusețarea tabloului. În realitate, Take Ionescu, căruia Regele i-a dat cuvântul după replica lui Averescu, s-a mărginit la următoarele cuvinte: „Eu n-am nicio părere...". Față de stupefacția noastră a tuturor a mai adăugat după o lungă tăcere: „Toate soluțiunile sunt rele!". Tăcere din nou. Apoi: „Cea mai rea din toate ar fi soluția Marghiloman. După umilința în fața inamicului, ar fi să ne supunem şi umilinței în fața trădătorilor neamului...". Atât a spus Take Ionescu. Toată tartina privitoare la emigrarea în sudul Rusiei, pe care Brătianu o pune în gura lui (prin reproducerea lui Iorga), oglindeşte punctul lui Take de vedere cu o lună înainte, dar în Consiliul de Coroană din 17 februarie Take gură-de-aur n-a spus aşa ceva.

În darea de seamă Iorga, toate cuvântările sunt aranjate de Brătianu în interesul politicii sale, şi mai ales al prestigiului său. În realitate, în afară de cele spuse de Averescu şi de Brătianu şi de neaşteptata ieşire a lui Take Ionescu - importante n-au fost decât două cuvântări, a lui Mişu şi a lui Matei Cantacuzino. Pe a lui Mişu Cantacuzino, Brătianu-Iorga nici nu o pomenesc! Ea a zguduit totuşi întreg Consiliul. Mişu Cantacuzino era un om lipsit de talent, dar cinstit şi când apuca într-o parte nimic nu-l mai clintea din drum. N-avea talent, dar vorbea cu uşurință şi era atât de „plin" de subiectul său, încât vorbele ce i se îngrămădeau pe buze prindeau aripi. El, nu Take Ionescu, a dat soluția rezistenței cu orice preț, cu sau fără succes, cu sau fără plecare în Rusia -, dar rezistență până la ultima posibilitate, până la înfrângerea totală. Să pierdem tot zicea el, „afară de onoare". Dacă evenimentele vor fi mai tari decât noi, înfrângerea noastră nu va fi ruşinoasă. Dar să nu primim ruşinea de frica unei înfrângeri pe care n-am încercat-o încă. Mişu Cantacuzino pusese atâta inimă în vorbele lui, se arăta atât de sincer şi de lipsit de orice intenție ascunsă, încât ne-a mişcat adânc pe toți, deşi toți eram convinşi că ceea ce spunea el nu se mai putea.

Diametral opus lui Mişu s-a ridicat celălalt Cantacuzino. Conu' Matei a vorbit frumos, ca întotdeauna, ca un adevărat artist al cuvântului. Dacă n-ar fi vorbit aşa, e probabil că nimeni n-ar fi tolerat cuvântarea sa, afară poate de Averescu. O invizibilă legătură a înnodat în acel moment gândul celor doi oameni, altfel atât de deosebiți între ei. După ce a criticat intrarea noastră în Război la o dată greşit aleasă, fără armată şi fără organizare de rezistență, conu' Matei a preconizat o pace imediată, sinceră, cu reluarea tuturor raporturilor noastre dinainte de Război. Războiul nu ne va mai putea da nimic, trebuie să aşteptăm totul de la Pace. Am ratat războiul, să-i punem cruce - datoria noastră e să nu ratăm şi pacea din cauza acelor influențe nefaste câte au sabotat războiul şi care se încearcă să saboteze şi pacea în loc să-şi pună cenuşă pe cap şi să se ascundă. România, a conchis ctitorul, se va reface nu pe câmpul de luptă, ci pe ogorul muncii paşnice, dacă va şti să se scuture de obiceiurile unui trecut condamnat şi de paraziții care, până acum, i-au supt puterile. Discursul lui Matei Cantacuzino „a jetè un froid" şi cuvântările care au mai urmat au fost ascultate cu plictiseală. Ultimul cuvânt l-a avut Brătianu, care a spus că de vreme ce propunerea sa nu era acceptată de Guvern (!!) nu mai rămâne valabilă decât părerea Guvernului. Regele a spus că aşteaptă propunerea precisă a Guvernului său, şi a ridicat şedința. Era ora două!

După dejun, generalul şi-a bătut capul cu răspunsul de trimis Puterilor Centrale. Căuta o formă prin care condiţia sine qua non (cedarea Dobrogei) pe care o primea în principiu să nu închidă poarta discuţiunilor asupra celorlalte condiţiuni „prealabile". Regele primise soluţia lui Averescu şi aştepta redactarea textului. La orele 4.45 p.m. a sosit următoarea telegramă:

Bucureşti, 17 febr./2 martie 1918

Domnului General Averescu

Iaşi

Atestăm primirea scrisorii dvs. Astăzi[152]*. Denunţarea armistiţiului cu începere de azi, ora 12 din zi, rămâne în picioare.*

v. Kühlmann, Conte Czernin
(p. conf. Căpitan Hansser
din Comandamentul Corpului I Rezervă)
(tradus de Colonel Ressel)

Miniştrii Puterilor Centrale nu ţinuseră seamă de pretextul Consiliului nostru de Coroană, şi trecând peste ultimele noastre încercări de tărăgăneală a negocierilor, denunţaseră armistiţiul. De patru ore şi trei sferturi armistiţiul era deja denunţat şi frontul nostru putea fi atacat în orice moment. O rezistenţă nu putea fi organizată la repezeală. Când ai intrat pe calea capitulării este greu să dai înapoi şi să apuci alta. Şi metoda tărăgăneli detese greş. De la 27 ianuarie, când expirase primul ultimatum al lui Mackensen şi până la 17 februarie trecuseră, mulţămită abilităţilor lui Averescu, 20 de zile şi situaţia nu se ameliorase pentru noi câtuşi de puţin. Cât mai logic, cât mai moral şi cât mai elegant ar fi fost să primim în bloc şi din prima zi, fără discuţie, toate condiţiunile inamicului! Pentru asta ar fi trebuit însă ca Averescu să creadă în victoria finală a Aliaţilor şi să n-aibă intenţii ascunse de înţelegeri cu nemţii.

Generalul s-a dus la Palat cu telegrama Centralilor şi cu textul următor, care, aprobat de Rege, a fost expediat la orele 17 şi 10:

Leurs Excellences
v. Kühlmann et Czernin

Bucarest

Par le fait même que je vous ai fait connaître les noms de nos plenipotentiaires j'admettais implicitement[153] *les bases posées par Vous pour les négociations à suivre.*

[152] Telegrama prin care generalul Averescu informa pe dumnealor domnii v. Kühlmann şi Czernin că din cauza Consiliului de Coroană răspunsul aşteptat nu putea sosi la Focşani decât după-amiază.

[153] Vorba venea!

J'ai exprimé seulement le désir de faire commencer celles-ci dans un esprit de conciliation et de concessions réciproques. Vous ne consentez pas bien que désireux selon vos propres paroles, d'assurer pour l'avenir les meilleurs relations possibles entre nos pays.

Vous voulez que les sacrifices que la Roumanie sera nécessairement obligée de faire lui soient arrachés de force[154]*, sans nulle discussion au lieu d'etre le resultat d'un accord amené par les negociations*[155]*.*

Ainsi soit-il!

Nous subissons les conséquences d'une situation sans précédent dans laquelle nous ont mis des circonstances tout à fait indépendantes de la force des armes.

Veuillez fixer la date de l'ouverture des négociations et je vous prie en même temps d'autoriser le voyage jusqu' à Jassy de M. Nicolas Mishu, premier plenipotentiaire[156]*, du General Coanda délégué technique pour les questions militaires et de M. Maurice Blank, délégué technique pour les questions financières. Le premier se trouve en Suisse avec son secrètaire, le second à Kiew et la troisième à Copenhague.*

Général Averescu

Alea jacta erat! Dacă în gândul Regelui şi al lui Brătianu, fără să uităm şi pe Ştirbei, Guvernul Averescu ar fi fost un Guvern definitiv, nu ar fi rămas decât să se aştepte răspunsul Centralilor şi să se înceapă negocierile. Fiindcă în gândul celor trei complici[157] însă Guvernul Averescu era numai un Guvern de tranziţie, odată ce se obţinuse ca capitularea să fie semnată de un general român, şi chiar de cel mai glorios general român, sosise timpul să se pregătească Guvernul definitiv, adică Guvernul Marghiloman. Pentru aceasta trebuia făcută situaţia Ministerului Averescu imposibilă. Generalul trebuia dovedit ca incapabil şi dacă se putea chiar acuzat de trădare (s-a putut), bandiţii politici prezentaţi opiniei publice ca mironosiţele idealului naţional şi Marghiloman ca salvatorul a ce mai rămăsese din cele pierdute de Averescu! Pentru ruşinea memoriei sale, Ferdinand-le-Loyal, simplă zdreanţă în mâinile lui Ştirbei şi ale lui Brătianu, s-a învoit la această infamă înscenare!

Primul act a fost convocarea unui al doilea Consiliu de Coroană pentru dimineaţa zilei de 18, sub pretextul „faptelor noi" şi acela al

[154] Ce prostie! Noi vream asta!

[155] Ce aberaţie! Mai e nevoie să spun că şi acest text l-am cunoscut numai post factum!

[156] „Veuillez fixer la date..., veuillez autoriser le voyage de Mr. Mishu, premier plenipotentiaire" etc... încercări copilăreşti (autorizaţiile fuseseră deja cerute) de a mai tărăgăna negocierile şi de a întârzia inevitabilul!

[157] E probabil că Brătianu n-a fost pus în curent cu proiectul unui Minister Marghiloman după vizita lui Randa, ci numai după întrevederea de la Răcăciuni între Rege şi Czernin.

continuității Dinastiei, deoarece Prințul Moștenitor nu luase parte la Consiliul în care se discutase soarta moștenirii sale! Situația lui Averescu era grea: ar fi trebuit să refuze, n-a făcut-o - și s-a mulțumit să ceară și el întrunirea din nou a Consiliului ca să n-aibă aerul că-i fusese impus. Și astfel în ziua de duminică 18 februarie, orele 10.30 a.m., s-a deschis a doua ședință a Consiliului de Coroană în prezența aceloraşi participanți ca în ziua precedentă și în plus, Alteța Sa Regală Principele Carol adus în zor și în zori la Iași, de către Regina Maria.

Al doilea Consiliu de Coroană a fost ținut într-o atmosferă cu totul diferită de cel dintâi. Nota tragică a lipsit. Nenorocirea țării fusese măsurată în ajun, în toată adâncimea ei și oamenii care spuseseră tot ce aveau de spus nu ar mai fi putut decât să se repete. Emoția primelor întâlniri în fața dezastrului concretizat se disipase. O stare de adâncă mâhnire domnea, dar nimeni nu pricepea de ce mai fusese convocat acest al doilea Consiliu. Din cei prezenți, numai Regele și Brătianu îi știau rostul. Trebuie cât mai repede demonetizat Averescu, și aceste Consilii de Coroană erau menite tocmai să încurce pe omul fără experiență politică și să-l îndemne să spuie prostii, sau cel puțin lucruri care, comentate și trase de păr ulterior, să-l „curețe" în opinia publică nepregătită încă destul să „înghită" pe Marghiloman. Conform programului stabilit între conspiratori, toreadorul n-a intrat în acțiune nici în această ședință, ci numai picadorii, care au aruncat asupra taurului toate banderilele pe care le aveau la îndemână. Dar taurul s-a purtat bine, a suportat fără să se supere toate banderilele și n-a spus nici o prostie, ceea ce pentru un taur a fost demn de toată lauda.

Regele, mult mai calm ca în ziua precedentă, a deschis ședința expunând Consiliului că-l convocase pentru a-l pune în curent cu cele întâmplate după ridicarea primei ședințe. Generalul Averescu a citit textele telegramelor primite și trimise, iar Regele a explicat că în conformitate cu hotărârile Consiliului de Coroană aprobase propunerile Guvernului său. Brătianu a brodat o altă variantă pe tema cuvântării ținute în ajun, din care n-a reținut decât imaginea cu „mâna pe sabie" și insinuarea avantajelor unui Guvern Marghiloman.

Insistența lui Brătianu a deșteptat în fine bănuielile lui Take Ionescu. Ideea unui Guvern Marghiloman îl înnebunea. Ura el pe nemți, dar această ură nu era nimic pe lângă aceea pe care o nutrea împotriva lui Marghiloman. Să-i râdă Marghiloman în nas, să-i vorbească de sus și cu milă, să-l dojenească pentru ușurința politicii sale, să-l umilească, să-l batjocorească, să-l calce în picioare! Nu, nu,

nu! Aceasta nu se poate. Și-a adunat toată elocința lui, a făcut apel la toate resursele dibăciei sale și într-o vehementă improvizație a demonstrat imoralitatea unui apel la serviciile unui om care pierduse dreptul de a sluji țara și Dinastia. A fost atât de impresionant, încât toreadorul Brătianu a tăcut și n-a mai avut nevoie nici Averescu să mai adauge ceva. Așa s-au petrecut lucrurile, nu cum le povestește dl Iorga, după amintirile lui Brătianu puse la punct în vederea posterității. Consiliul nu putea la urma urmelor decât să ia act de cele îndeplinite de Guvern. Era pe punctul să o facă, când o telegramă a fost adusă în Consiliu, primului-ministru. Averescu și-a pus monoclu și a început să citească pentru el. O tăcere mormântală ne cuprinse pe toți; simțeam instinctiv cu toții că peticul de hârtie din mâinile lui Avereseu ne aducea o veste rea. Generalul citea și strâmba din nas; citeam și noi pe fața lui o adâncă nemulțumire. După ce a sfârșit citirea a întins hârtia Regelui, care a citit-o și el, în aceeași tăcere a tuturor. Amuțisem cu toții: ce pahar ne mai aștepta?

În fine, după câteva cuvinte șoptite între Rege și Averescu, acesta dete citire următoarei telegrame:

Excelenței sale Generalului Averescu

Iași

Scrisoarea[158] *Excelenței voastre ne-a sosit Cu mulțumire deducem dintr-însa că Guvernul român s-a hotărât să primească propunerile noastre.*

Pentru a evita urmările încetării armistițiului este necesar a se intra în tratative pentru prelungirea lui și anume înainte de marți ora 12 din zi. Condițiune pentru prelungirea armistițiului este iscălitura prealabilă a declarațiunilor ce urmează de către un reprezentant al Guvernului român:

1) România cedează Puterilor Aliate Dobrogea până la Dunăre. Pentru rezervarea unei legături a României cu Marea Neagră se va avea grijă;

2) Rectificările de frontieră cerute de Austro-Ungaria, în principiu, se primesc;

3) Tot astfel măsurile pe teren economic corespunzătoare situațiunii.

Pe motive militare, suntem nevoiți a mai cere următoarele:

4) Armata română va demobiliza de îndată cel puțin opt divizii. Conducerea demobilizării se va face de comun acord între Comandamentul Superior al Grupului de Armate Mackensen și Comandamentul Superior Român.

[158] În toată seria de telegrame schimbate între ministrii Puterilor Centrale și Averescu, colonelul Ressel a tradus „schreiben" prin „scrisoare". În realitate e vorba numai de telegrame.

De îndată ce se va restabili pacea între Rusia şi România, se vor demobiliza şi celelalte părţi ale Armatei române, întrucât nu vor fi necesare pentru serviciul de siguranţă la frontiera dinspre Rusia;

5) Guvernul român se obligă de a susţine din răsputeri transportul de trupe ale Puterilor Aliate, prin Moldova şi Basarabia, spre Odessa, din punctul de vedere al transporturilor pe calea ferată;

6) Ofiţerii Antantei vor trebui concediaţi de îndată. Se asigură libera lor trecere.

Aceste tratative pot avea loc la Buftea. Aşteptăm de urgenţă răspunsul când va trebui să se găsească în gara Focşani trenul special pentru împuternicitul Guvernului.

Kühlmann, Conte Czernin

(p.conf.)
Şef de Stat-Major al Corp. I Rez.
Lt. col. v. Kuhnhardt
tradus de Colonel Ressel

Demobilizarea Armatei atingea pe generalul Averescu în coardele lui cele mai sensibile. Amorul său propriu personal mai era jignit şi prin faptul că bizuindu-se pe declaraţiunile lui Mackensen, afirmase sus şi tare că inamicul nu se va atinge de armată şi se lăudase cu neştirbirea forţelor noastre militare ca de un succes obţinut de la general la general. Am avut impresia că clauza demobilizării l-a afectat mai mult ca aceea a cedării Dobrogei. Aş fi priceput, dacă Averescu ar fi fost în ideile noastre; pentru noi, care nu contam decât pe victoria Aliaţilor şi pe pacea generală, un minus de armată, la sfârşitul războiului, se înfăţişa mult mai supărător decât un minus de teritoriu. Dar pentru cei care socoteau că toate s-au sfârşit şi că victoria nemţilor cel puţin asupra noastră era definitivă, ce puteau însemna un număr de divizii mai mult sau mai puţin? Cu toate că generalul Averescu nu mai credea în posibilitatea unei viitoare ofensive româneşti, noua condiţie a demobilizării ce i se impunea l-a zdruncinat ca şi când ar fi crezut în această posibilitate. Ce contraziceri se ivesc şi în spiritele cele mai clare!

După citirea telegramei, primul-ministru a declarat Consiliului că noile condiţiuni ce se impuneau sine qua non schimbau cu totul aspectul păcii propuse şi că întreaga problemă trebuia examinată da capo. În această parte a dezbaterilor, darea de seamă Brătianu - Iorga se apropie mai mult de realitate. Într-adevăr Brătianu a luat cuvântul şi a susţinut că de vreme ce se primise condiţiunea cedării Dobrogei, celelalte condiţiuni nu puteau fi declarate ca inacceptabile, oricare şi

oricât de dureroase ar fi ele. Că faţă de pretenţiile continuu crescânde ale inamicului, revenea la propunerea sa iniţială de a se cere condiţiile în bloc, pe care Centralii voiesc să ni le impună, şi să se primească fără discuţie. Concluzia lui Brătianu a fost că de vreme ce Averescu se angajase în acţiunea păcii, trebuia să o continue până la sfârşit.

Nu ştiu dacă în legătură cu atât de tragice împrejurări se poate întrebuinţa cuvântul „petrecere". Dar nu găsesc altul pentru a exprima simţămintele mele ascultând unul după altul pe Averescu şi pe Brătianu. Deşi pacea o voiau amândoi, se schimbaseră deodată rolurile. Deodată Averescu făcea mutre şi nu mai voia să semneze nimic, şi Brătianu - opozantul din ajun - îl conjura să nu se dea înapoi şi să primească orice condiţie! Şiretul vulpoi îşi da seama că o pace refuzată de Averescu şi semnată de Marghiloman ar fi fost un dezastru care i-ar fi încurcat toate socotelile; i-a venit în ajutor şi Take Ionescu, de frica lui Marghiloman, cerând şi el lui Averescu să primească orice condiţie, de vreme ce se respinsese soluţia rezistenţei până la ultimul om. Căci la această soluţie nu se mai gândea nimeni, nici chiar cei care nu voiau să treacă prin furcile nemţilor.

Regele Ferdinand tăcea, uitătura lui era ca pierdută, se gândea departe - poate înapoi, poate înainte - şi-şi lăsa degetele să ciocănească agale masa, ca un pianist rătăcit pe clapele unui invizibil pian. Prinţul Carol sta, asculta, şi nu spunea nimic.

Generalul Averescu a declarat în cele din urmă că situaţiunea era prea gravă ca să poată lua o hotărâre în pripă. Cerea vreme de gândire şi ruga Consiliul să nu încheie nimic, iar pe Rege să mai încuviinţeze un al treilea Consiliu de Coroană pentru a doua zi, când dânsul va fi în măsură să dea răspunsul său. Regele a consimţit şi şedinţa a fost ridicată fixându-se cea următoare pentru luni 19 februarie, orele 10.30 a.m., fără o nouă convocare a membrilor prezenţi.

Averescu a făcut o mare greşeală tactică cerând Regelui convocarea celui de-al treilea Consiliu de Coroană. La ce-i putea servi? O acoperire? Nu avea nevoie de dânsa şi toţi erau gata să i-o dea, chiar în acel al doilea Consiliu, după ce Brătianu îl sfătuise să primească toate condiţiile inamicului. Un nou Consiliu nu putea sluji decât adversarilor săi, ca să-l terfelească şi să-i sape autoritatea în vederea viitorului. Aşa s-a şi întâmplat.

Mai întâi, în dimineaţa de luni, au fost convocaţi la Consiliu, fără să fi fost prevenit Averescu, generalii Prezan, Văitoianu şi Grigorescu. Înainte de deschiderea şedinţei, Averescu, găsind pe cei trei generali în salonul cel mare al Palatului, a cerut să vadă imediat pe Rege, care l-a primit alături, în cabinetul său. Generalul a întrebat

care era sensul prezenței celor trei mușchetari, și pentru ce nu fusese pus în curent cu convocarea lor.

Nenorocitul de Ferdinand n-a știut ce să spuie, a început să îngâne silabe fără sens și să încerce explicațiuni care nu explicau nimic. În realitate totul fusese aranjat de Regină. Ea chemase din ajun pe Văitoianu și pe Grigorescu la Iași și împăcase pe cel dintâi cu doamna Prezan, cu care era la cuțite. Ea combinase tot scenariul comediei care trebuia să se desfășoare cu prilejul celui din urmă Consiliu de Coroană, comedie a cărei dare de seamă va urma numaidecât. Nemulțumit de răspunsul Regelui și plictisit de toate hârțuielile la care era supus, Averescu și-a dat pe loc demisia. Regele, care n-avea încă instrucții să o primească, i-a respins-o - Maurul nu-și îndeplinise încă toată datoria. Regele i-a respins-o, dar Averescu a făcut a doua greșeală supunându-se, nepersistând în ea, și umilindu-se în Consiliu în fața generalilor care știau că fuseseră poftiți fără știrea primului-ministru.

Dacă atmosfera primului Consiliu de Coroană a fost tragică, dacă atmosfera celui de-al doilea a fost greoaie și în prima lui parte de curată plictiseală - aceea a ultimului Consiliu a fost numai de patimă și de fierbere politică. Regele - care capitulase înaintea Reginei (și prin urmare a lui Știrbei) și care își da seama de toată incorectitudinea, aș putea zice de toată lașitatea purtării sale față de Averescu - a deschis ședința foarte enervat; îl pridideau întruna lacrimile, și după ce a comunicat Consiliului că poftise și pe comandanții Armatei fiindcă condițiunile inamicului conțineau și demobilizarea unităților noastre, a adus la cunoștința celor prezenți că Guvernul său hotărâse să primească toate condițiunile impuse pentru încheierea păcii. Averescu, fără să facă nicio observațiune cu privire la prezența generalilor, a confirmat cele spuse de Rege cu privire la acceptarea condițiunilor inamicului.

A luat apoi cuvântul Brătianu, întrerupt de câteva ori de Averescu, și după Brătianu, Take Ionescu și de data asta foarte scurt și precis. N-a mai domnit însă calmul din precedentele ședințe și discuțiunea dintre Averescu și Brătianu a fost mai mult decât acră. Brătianu a luat-o de sus, parcă ar fi fost el pe soclul învingătorului; Averescu, enervat și el de tot ce vedea și de tot ce începuse să simtă și să se puie la cale împotriva lui, i-a tăiat efectele reamintindu-i destul de brusc că-i cedase locul ca să încheie pace. Cu o rea-credință demnă de Bizanț, Brătianu, prins în propriile sale abilități, a început să taie fire de păr în patru, că era pentru o pace, dar pentru o pace fără nicio concesiune teritorială și fără nicio atingere de Dinastie și de Armată. „Fă-o dumneata, pacea asta!", l-a întrerupt din nou generalul. „Eu niciodată nu voi semna o pace separată", a replicat Brătianu, care adoptă, conștient sau inconștient, metoda preconizată de Take înainte de Crăciun: pacea era în sac, de ce nu ne-am ridicat împotriva ei? Ea tot se face - de ce nu ne-am lepăda de ea?

În tot timpul cât au vorbit Brătianu, Take Ionescu, Averescu - generalii au stat liniștiți pe scaunele lor, iar Prințul Carol, la dreapta Regelui, se frământa pe al lui. Deodată s-a sculat în picioare și cu o voce de parcă voia să fie auzit prin ușă din odaia de alături, a răcnit: „Ceea ce se face este o infamie, și sper că se va găsi în această țară un om de Stat român destul de patriot ca să împiedice pe Rege să semneze această pace!". Și a stat jos. Acestea au fost cuvintele exacte ale Prințului, notate imediat de mine la fața locului. Textul Iorga - Brătianu a amplificat și aranjat, ad usum Delphini - de data asta! Efectul a fost dezastruos. Regele era jenat, cu mâna tapota genunchiul lui fiu-său și aplecându-se spre dânsul i-a mormăit ceva la ureche. Brătianu și Take Ionescu își deteau seama că „vlăstarul" sărise dincolo de cal. Până și generalii se uitau unul la altul și nu știau ce atitudine să ia. Instrucțiile șmecherilor nu merseseră într-adevăr până la împiedicarea păcii (pacea o voiau toți!) și ieșirea Prințului, în planul lor, trebuia să aibă drept obiectiv pe Averescu, nu pacea!

Singurul calm și nepăsător a rămas Averescu. N-a spus o vorbă, n-a făcut un gest. Ba da, unul: și-a fixat monoclul în ochi și a privit lung la Prinț, care, odată isprava făcută, părea că se mira și el de ce făcuse. După o scurtă tăcere, s-au ridicat pe rând generalii ca să asigure pe Rege că armata era gata să lupte, că spiritul armatei pe aici, că spiritul armatei pe dincolo - nu mai ieșeau din spiritul armatei în care se încurcaseră. Generalul Grigorescu s-a mai încurcat și cu o sută de mii de baionete pe care se așezase care, care... și nu ieșea din care. Era bietul om înnebunit de galonul de general de Corp de armată - și toți visau numai succesiunea lui Averescu, nu la Guvern, dar în fruntea oștirii!

Regele a ridicat ședința fără nicio încheiere din partea Consiliului. Averescu a urmat pe Rege în cabinetul său și i-a oferit pentru a doua oară demisia ca urmare a nesocotitei ieșiri a Prințului Moștenitor. Pentru a doua oară Regele i-a respins-o rugându-l să puie gestul Prințului în socoteala tinereții sale și a indignării destul de naturale față de grelele condițiuni impuse de inamic. Pentru a doua oară, Averescu a făcut greșeala să nu persiste în demisia lui. Opt zile mai târziu era dat afară cu un picior în spate. În afară de pacifiștii hotărâți - tip Matei Cantacuzino sau general Culcer - cel mai furios împo-

triva Prințului, la ieşirea din Consiliu, a fost generalul Iancovescu, ministrul de Război. Un vlăjgan de bărbat simpatic de prin munții Argeşului, de pe la Şuici şi care mai avea, cum zice francezul „le coeur sur la main". Nu mesteca cuvintele şi spunea pe şleau ce gândea cu vocea lui gravă, de bas: „Auzişi dom'le familionul1, vrea numaidecât să se bată, el care n-a văzut frontul decât cu binoclu! Ptiu! Mamă, al dracului familion!". Şi de atunci înainte - căci manifestările celor din jurul Reginei s-au ținut lanț, o dată împotriva păcii, altă dată împotriva plecării Misiunii franceze prin Basarabia, şi în fiecare zi împotriva lui Averescu - de câte ori ne parvenea ştirea unui nou act de ostilitate pornit de Sus, auzeam pe Iancovescu mormăind: „Familionul! Familionul! Nu se astâmpără familionul! Să nu le dai la cap, dom'le?".

Mărturisesc că pe mine unul nu mă îndemna nimic să le dau la cap, deşi ei mă credeau capul răutăților. Nu mă îndemna nimic, fiindcă nu vedeam ca urmare a tuturor acestor mizerii ce ni se făceau, în cazul cel mai rău, decât demisia noastră, şi acest caz cel mai rău ar fi fost pentru mine cel mai bun, căci aventura începea să pută. Am suferit în tăcere loviturile de bici ale unor proşti şi nu m-am răzbunat decât foarte anodin, două săptămâni mai târziu, după formarea Ministerului Marghiloman, trimițând următoarele rânduri amicei mele Simky Lahovari, damă de onoare şi confidentă a Majestății Sale Regina (familionul nr. 1):

Chére amie,

Vous mettez pas sans ignorer la petite scène patriotique qui a mis fin au dernier Conseil de Couronne, il y a deux semaines.

Si l'occasion seprèsentait, je vous serais récornnaissant de feliciter le Prince Carol de ce que l'homme d'Etat roumain assez patriote pour empêcher Sa Majesté le Roi de faire la paix, ait, apparemment, été déniché. Je vous baise respectueusement Ies mains.

C. Argetoianu

Se vede că aceste câteva rânduri citite în cercul familionilor i-a durut, căci Simky mi-a răspuns cu supărare şi cu învinuiri nedrepte - ca întotdeauna la supărare - căci dacă e un om care nu şi-a modificat părerile după cum era sau nu la putere, apoi acela sunt desigur eu! Iată şi scrisoarea lui Simky:

MAISON DE SA MAJESTE LA REINE

Jeudi soir, 8 Mars 1918

Cher ami,

Je vois que la perte du pouvoir ne vous a rien enlevé de cette fantaisie, que le pouvoir lui-même n'avait du reste pu entamer. S.A.R. le Prince Carol avait en effet mis une note patriotique à ce Conseil dont vous parlez-il semble que vous en restiez choqué.

A part cela vous devriez peut-être regretter avec moi que le roumain assez patriote pour etc. ne se soit pas trouvé, et quand vous voudrez retremper ce loyalisme qui devait être le plus ferme soutien de la Couronne, venez donc chez moi, vous y trouverez l'atmosphère qu'il faut. Cela mepermettra aussi de constater que ce même loyalisme est bon teint et que l'accusation portée contre tant de ministres roumains, à savoir que leurs bons sentiments pour le Trône pálissent avec leur chute, est dénuée de fondement

Sincérement á vous

Simky

Pare că eu nemerisem în țintă, dar dânsa, desigur, alături! Ceea ce nu ne-a împiedicat să rămânem buni prieteni.

Recunosc că până la un oarecare punct, rolul jucat de Regina Maria în aceste zece zile de luptă care au precedat demisia noastră era necesar, şi ne putea fi de folos. Cu o singură condiție: să fie jucat cu măsură, să-şi îndrepte atacurile împotriva cui o merita - nu împotriva celor fără nicio vină - şi să nu recurgă la arme neloiale. Pacea separată o făceau în realitate Brătianu Mână-pe-Sabie şi în aparență Ferdinand-le-Loyal, iar Averescu fusese desemnat de cel dintâi şi numit de cel de al doilea ca simplu executant, cu o misiune bine determinată. Dacă Familia Loyal nu voia pacea, n-ar fi avut decât să nu puie pe Averescu să o încheie. Dar să urli împotriva acestuia, să latri şi să-l muşti de pantaloni tocmai fiindcă executa însărcinarea pe care i-o deteşi - dovedeşte cel puțin inconsecvență. Violența cu care s-a declanşat campania împotriva lui Averescu a mai dovedit şi o lipsă totală de măsură în cercul loyaliştilor şi o completă nesocotire a realităților. În loc de manifestările țigăneşti care s-au ținut lanț mai bine de zece zile, cu prilejul cărora cel mai de seamă general român a fost tratat pe rând de trădător vândut inamicului şi de păcătos hotărât să predea Misiunea franceză nemților - cât mai frumos şi mai nimerit ar fi fost ca Regina şi suita ei să se pună în fruntea unei mişcări de rezistență demnă de fidelitate năzuințelor şi prieteniilor noastre, şi să nu facă numai jocul negrelor maşinațiuni ale lui Ştirbei şi Brătianu. Impulsivitatea ei naturală şi pătimaşa încredere în Ştirbei au împiedicat însă pe Doamna Loyal să vadă că o bună parte din murdăriile zvârlite împotriva lui Averescu au împroşcat pe Rege.

Plec la Buftea să semnez prelungirea armistițiului • Audiență la Rege • Vizită la Saint Aulaire, la Take Ionescu și ultimă conferință cu Averescu • Sosirea la Buftea • Semnarea actului • Conferință în trei cu Kühlmann și Czernin • Harta cu cedările teritoriale și a doua ședință plenară • Mareșalul Mackensen îmi trimite prin generalul Hell o hartă cu maximul cesiunilor teritoriale ce trebuie să primesc • Kriege • Prin București la Cotroceni • Germanii vor să ajungă la Odessa înaintea austriecilor • Vizita la Marghiloman • A treia ședință plenară • Propunerile lui Kühlmann • Mi se cere de la Iași oprirea nemților care trec prin Basarabia spre Odessa • Părăsesc Buftea.

Consiliul de Coroană cu generalii şi cu ieşirea Prinţului nu fusese, bineînţeles, decât teatru. Scopul urmărit fusese atins: Averescu îşi detese de două ori demisia şi fusese umilit în faţa reprezentanţilor Armatei. O întrerupere a negocierilor sau un refuz de semnare a preliminariilor impuse de inamic nu trecuse o clipă prin mintea regizorilor care îşi băteau joc de obrazul ţării. Inoperantul Consiliu n-a schimbat prin urmare nimic în dispoziţiunile Guvernului şi toate pregătirile au fost făcute mai departe pentru plecarea mea la Buftea. Mişu continuând să tărăgăneze între Paris şi Berna, Averescu prevenise pe Kühlmann şi pe Czernin că marţi 20 februarie, înainte de ora 12, voi fi eu la Focşani cu depline puteri pentru a semna prelungirea armistiţiului pe bazele condiţiunilor precizate în ultima lor telegramă din 17 februarie. Pierderea de timp pricinuită de al treilea Consiliu de Coroană nu îmi mai permitea într-adevăr să ajung în termenul ultimatumului până la Buftea decât trecând frontul noaptea, ceea ce era greu şi în tot cazul neplăcut. Cum precedentele ultimatumuri nemţeşti fixaseră Focşanii pentru răspuns, Averescu a crezut util şi abil să revie la acest oraş pentru ultimul său răspuns. Eu propusesem să telegrafiem curat că voi fi în Buftea marţi seara - convins că nemţii ar fi fost prea mulţumiţi să sosesc chiar a doua zi, numai să sosesc şi să iscălesc. Averescu n-a vrut însă să le dea un nou pretext să mai sporească tariful şi telegrama a rămas cu Focşani şi cu ora 12.

Şi un copil mic poate să-şi dea seama că n-a fost nicio plăcere şi nicio cinste pentru mine să iscălesc actul de umilire a ţării mele. Numai şiretenia lui Mişu, care s-a codit o lună să vie, a împins numele meu înainte, iar eu am primit însărcinarea ce mi s-a dat ca o osândă. Deşi mie mi-a căzut în spinare toată răspunderea celor petrecute la Buftea, în darea se seamă publicată în 1932 de Iorga, mai sus citată şi care poartă viza dlor I.I.C. Brătianu, M. Ferechide, Al. Constantinescu şi V.G. Morţun - am făcut mult haz de următoarea frază, care încheie dezbaterile ultimului Consiliu de Coroană: „Hotărârea Guvernului de a trata pacea, cu condiţiile cerute sine qua non a fost comunicată telegrafic inamicului încă de ieri după-amiază, iar delegaţii Guvernului pentru tratări, domnii: Papiniu, Burghele, Argetoianu etc. au şi plecat în seara de 19 etc. etc."[159].

Câtă patimă măruntă dovedeşte această simplă intervertire în ierarhia numelor şi câtă depravare sufletească se leagă de posibilitatea unor asemenea patimi în momente atât de tragice!

Trenul nostru special fusese pregătit pentru ora 11 seara, aşa că am mai avut vreme pentru trei lungi întrevederi cu Averescu, cu Take Ionescu şi cu Saint-Aulaire. Pe Saint-Aulaire l-am găsit foarte enervat şi pornit mai ales împotriva lui Brătianu şi de data asta. Pe moment (lipsindu-mi informaţia necesară) am crezut că sentimentele pe care ministrul Franţei nici nu încerca să le ascundă erau îndreptate numai împotriva dezertorului de la datorie, căci datoria românilor văzută de pe malurile Senei era să moară până la cel din urmă. Nu primisem noi oare faimoasa telegramă semnată de românii refugiaţi la Paris în frunte cu patriotul Pascal Tonceseu, prin care ni se cerea acest mărunt sacrificiu? Mai târziu, când le-am aflat pe toate, mi-am dat seama că enervarea lui Saint-Aulaire mai era datorită şi altor cauze. Avusese vânt de proiectul unui Minister Marghiloman; le mistuise toate, dar pe asta n-o mai putea mistui. Cu un Guvern Averescu se mai înţelegea cum se înţelegea (cu mine se înţelegea chiar foarte bine), mai avea nădejdea unei schimbări de poziţie pe urma posibilei redresări pe celelalte fronturi - cu un Guvern Marghiloman orice nădejde de acest fel era zadarnică: ne vedea trecuţi cu arme şi bagaje în lagărul nemţesc. Se vede că avusese vânt de ceva, dar că nu ştia bine, căci nu mi-a spus niciun cuvânt despre temerile sale. Am vorbit mult de condiţiile pe care ni le impuneau nemţii: nu le da nicio importanţă şi era şi el de părere că cu cât vor fi mai rele, cu atât va fi mai bine. A găsit naturală cererea relativă la

[159] Iorga, loc. cit.

Misiunile franceze, care chiar fără cererea Centralilor n-ar fi putut să rămână ele în contact forțat cu inamicul - și spera, deși se îndoia, că nemții vor înlesni repatrierea lor. Dar tot ce trebuia să fie dezbătut la București îl interesa mult, mult mai puțin decât ce se petrecea la Iași, și ce se petrecea la Iași nu-i plăcea deloc. Mărturisesc că am fost destul de naiv să nu-l pricep.

N-am priceput nici două ore mai târziu în cabinetul Regelui, care-mi acordase o audiență pentru semnarea unui însemnat număr de decrete prin care naturalizasem o puzderie de ovrei: o idee genială a nu mai știu cui ca să îmbunăm pe inamici[160]. Pe când iscălea, Regele, după ce m-a întrebat dacă plecasem din București certat cu Marghiloman, m-a rugat - la răspunsul meu negativ - să trec pe la el, să văd în ce ape se adapă și dacă n-ar fi dispus să vie până la Iași să stea de vorbă cu dânsul. „Cred că ne-ar putea ajuta", a fost concluzia și explicația acestei neașteptate însărcinări. Eram atât de departe să cred în posibilitatea unui Guvern Marghiloman, încât nu mi-a trecut prin cap gândul că Regele punea în acel moment primul jalon pentru lichidarea guvernării noastre. Cât eram de copil pe atunci în politică!

Pe Take Ionescu l-am găsit șezând pe un cufăr, în odaia lui de culcare. Auzise că nemții erau dispuși să organizeze un tren până în Elveția pentru românii care ar voi să plece din Iași - pentru cei indezirabili - și nu voia să-l scape! Își făcuse cufărul la iuțeală și așezat pe el aștepta cu înfrigurare ceasul să plece la gară! Credea bietul Take că toate se vor face la iuțeală, și a trebuit să aștepte mai bine de două săptămâni până să plece! Această plecare a românilor din Iași a dat loc la o sumă de neînțelegeri și de incidente, la negocieri neplăcute - asupra cărora poate revin mai la vale. Pentru moment vreau să notez numai, ca o mărturie pentru Istorie, halul în care am găsit pe Take. Galben și veștejit, ședea pe o bucă și contrariu tuturor obiceiurilor sale își agita fără oprire piciorul rămas liber, ca o limbă de clopot. Înfățișarea lui, în haine cenușii pe cufărul negru, mi-a rămas întipărită în minte. Toate ticurile sale, spasmul din colțul gurii, degetele sprintene spre mustață, clipitul inteligent cu care-și ascundea frazele - toate se întețiseră. Vorbea și mai iute și mai pripit ca de obicei și în glasul său ghiceai mai mult decât simțeai o tremurătură. Era topit. „Ce mă fac eu acum?", au fost primele vorbe cu care m-a întâmpinat. Aveam în fața mea o epavă, ca o corabie fără pânze, fără vâsle și fără cârmă, se lăsa dus de toate valurile și nu mai reacționa față de nimeni și de nimic. Omul fără soluții de la Consiliul de Coroană se înfățișa

[160] Într-o lună am semnat astfel peste 3.800 de decrete de naturalizare!

ochilor mei mirați ca un pachet de straie și came, ca o vietate fără vlagă, ca un slăbănog knocked out din prima lovitură.

— Ce vrei să fac? N-am nimic. Am casa mea din București, dacă vor mai fi lăsat ceva din ea nemții. Am împrumutat pe ea 300.000 lei la Blank să-i dau nevesti-mii[161], nu pot să o las pe drumuri după 35 de ani de perfectă conviețuire. Cu ce am să trăiesc? Să mă fac gazetar la Paris, la vârsta mea? Să fac conferințe? Ce să fac?

— Nu te prăpădi așa cu firea, nene Take. Ții minte acum un an și ceva când mi-ai scris la Athénée-Palace: le diable n'est pas si noir (inamicul trecuse Dunărea la Zimnicea); ei bine, dă-mi voie să-ți întorc cuvântul și să-ți spun la rândul meu că situația nu e așa de neagră cum o vezi d-ta.

— Ce? mai ai vreo speranță? Ascultă-mă, Argetoianu, totul s-a sfârșit, partida este pierdută, nemții au câștigat războiul!

- Douăzeci și patru nu pot fi bătuți de patru. Istoria ne învață că Anglia câștigă întotdeauna ultima bătălie. America nici n-a intrat în joc și vine cu forțe proaspete. Centralii sunt istoviți. Trecem, noi aci, prin momente teribile, dar ceasul nostru va suna, dacă vom ști să ne ținem firea.

— Ești un mare iluzionist. Rațonezi foarte bine. Dar Războiul acesta a răsturnat toate rațonamentele. Nemții au câștigat partida. Ascultă-mă pe mine!

Am redat cuvânt cu cuvânt, sau aproape, această conversație, în care n-am exagerat nimic - o jur pe memoria mamei mele și pe viitorul copiilor copilei mele, fiindcă prea am fost plictisit după Război prin două legende: una care făcea din Take Ionescu luptătorul fără pată care n-a șovăit nicio clipă în încrederea sa față de victoria Aliaților - alta care a făcut din mine omul înfrângerii, omul care a semnat pacea de la Buftea, dându-se învins! O veni sau n-o veni odată o dreptate și pentru oameni - până atunci să ne apărăm fiecare cu ce știm și cum putem.

După vizitele la Saint-Aulaire și la Take Ionescu și după ședința plină de farmec cu Regele mi-am terminat ziua la Averescu. Deși-l simțeam abătut și pe el, după hărțuielile prin care trecuse, în opoziție cu Take, generalul nu arăta nimic din tulburările sale sufletești. Mi-a spus o sumă de lucruri pe care le știam și i-am povestit conversațiile mele din cursul zilei inclusiv însărcinarea pe care mi-o detese Regele. Când am pronunțat numele lui Marghiloman, il a tiqué, cum zice

[161] Vorbea de prima lui soție, dna Bessie, de naționalitate engleză. Înnebunit de Adina Cordescu, născută Olmazu, despre care voi mai vorbi, Take ceruse divorțul, cu consimțământul dnei Ionescu. Înainte chiar ca acesta să fie pronunțat, dna Bessie Ionescu a căzut de pe cal la Londra și a rămas moartă pe loc.

francezul s-a strâmbat puțin din nas și a tăcut câteva secunde, apoi: „Desigur, să te duci - deși cred că nu poate face nimic, e rău văzut de nemți". Ca încheiere a conversațiunii noastre - după ce-mi recomandase să văd și pe Mackensen, deși însărcinase în special pe colonelul Mircescu[162] să-i facă legătura cu mareșalul - mi-a remis următoarea notiță în care înșirase punctele de tratat după dureroasa semnătură a preliminariilor impuse:

Primele chestiuni de rezolvat de către plenipotențiarii păcii:

1) Autorizarea pentru călătoria dumnealor domnilor Mișu, general Coandă și M. Blank;

2) Modalitatea repatrierii Misiunilor militare străine, eventual membri ai Corpului Diplomatic și persoane politice române;

3) Fixarea locului unde va funcționa biroul de demobilizare;

4) Libertatea de acțiune în Basarabia. Recunoașterea independenței Basarabiei și pacea cu ea.

General Averescu

Seara târziu, după orele 11, după ce mi-am făcut bagajul, după ce am mai rezolvat câteva dosare ale Ministerului de Justiție, după ce am mai făcut câteva sute de cetățeni români, mi-am terminat această zi plină culcându-mă în vagonul meu, atât de obosit, încât mi-am uitat și de răspunderea care altfel m-ar fi copleșit desigur pe pragul oribilei călătorii la care mă osândise soarta. Cu același tren a plecat și menajeria anunțată de Averescu prin telegrama sa din 16 februarie, mai puțin tehnicienii economici și financiari.

Deși n-am ținut - și cât de rău îmi pare - un jurnal regulat în tot timpul Războiului, am făcut, pe ici-pe colea, câteva însemnări. Reproduc aci mai multe foi din caietul care m-a însoțit la Buftea:

Marți 20 februarie. *Azi-dimineață am trecut pentru a doua oară frontul. Aceeași primire la Pădureni, aceleași automobile, aceleași ruine, aceleași sârme ghimpate, aceleași tranșee - și totuși aproape nicio emoție. În această săptămână de hărțuieli, de propuneri, de contrapropuneri, de discuțiuni și de ticăloșii s-au schimbat atâtea câte nu se schimbă, în timp normal, într-un an. Frontul nostru nu mai e frontul, nu mai e ceva viu, ceva cu personalitate proprie, ceva care desparte două concepțiuni sau două forțe. Frontul nostru nu mai este decât o amintire istorică, un șanț care desparte doi negustori ce n-au căzut încă de acord. Ruinele și surpăturile de pământ au pierdut hieratismul în care le învelise - îmi dau seama acum - numai imaginația mea, și se înfățișează ochilor mei în toată oroarea lor mută și moartă. Drumul până la Focșani, care mi-a părut atât de scurt și pe care prima dată l-am măsurat cu bătăile inimii mele, îmi pare de astă-dată nesfârșit și plicticos.*

[162] Fost atașat militar la Berlin și bine văzut de mareșalul Mackensen. Germanofil.

La Focșani, dejun, general Morgen, tren special - ca rândul trecut. Ca rândul trecut, lume înșirată până la gară, dar lume care nu mai plânge, lume care se mulțumește să strige la trecerea noastră: „Ura!" și „Pace, pace!". Același vagon-salon care m-a dus cu Averescu m-a dus și acum de-a lungul lanurilor înghețate și prin gările pustii până la Buftea, unde am ajuns după orele șase. Identitatea acestei a doua călătorii cu cea dintâi s-a sfârșit aci.

În locul primirii discrete și pline de tact pe care ne-o făcuse mareșalul Mackensen, am fost primit cu alai și cu lumânări. Centralii au voit să dea un caracter cât se poate de solemn semnării acestor preliminarii, mai solemn decât merita peticul de hârtie impus neputinței unui mic popor încolțit prin vitregia soartei. Trebuiau însă să se mulțumească cu ce aveau, să bată toba care le sta la îndemână și să-și reconforteze populațiile sleite de vlagă, cum puteau. În salonul cel mare de la Buftea se întinsese o masă în formă de echer de-a lungul peretelui dinspre parc, în fața ferestrelor și de-a lungul pereților laterali. Masa, cât era de lungă, era acoperită cu bucăți de damasc stacojiu, ce cădeau în falduri până la parchet, de te credeai la dogele Veneției, cu atât mai vârtos cu cât luminăția era asigurată, în afară de lustrurile electrice aprinse, de vreo douăzeci de candelabre de argint cu lumânări aprinse, înșirate în fața celor 120 de reprezentanți și delegați ai celor patru Puteri, care ocupau partea exterioară a mesei. La mijloc erau nemții și austro-ungarii; la flancul drept - turcii și la cel stâng - bulgarii. Toți erau în jachetă sau în ținută militară, turcii cu fesul pe cap. Partea interioară a mesei, unde se pregătiseră vreo zece scaune, ne era rezervată nouă, românilor. În fund la dreapta, în fața mesei celei mari era așezată o masă pătrată și pe dânsa, actul ce trebuia semnat, între o călimară și un candelabru.

Când am sosit la Castel - se vede că sosirea mea a fost anunțată printr-un țignal - toți figuranții Centralilor erau la locul lor; am fost întâmpinat la scară de mareșalul Mackensen și de generalii Hell și Hranilovici și imediat condus prin salonul din stânga, la salonul cel mare. Mărturisesc că nu mă așteptam la toată această înscenare și că un moment am fost intimidat și zăpăcit. M-am recules însă numaidecât, și luat în primire la intrarea salonului de doi civili care-mi indicau drumul, am pășit spre masa cea mică a semnăturii, ca spre eșafod. În treacăt, de-a lungul mesei mari, am răspuns cu o ușoară înclinare de cap salutului pe care toți 120 mi l-au adresat înclinându-se ei întâi înaintea mea, afară de Czernin, care abia a mișcat din cap.

M-am așezat, am semnat și mi-am pus pecetea în ceara pe care o lăsa să pice contele Colloredo, secretarul lui Czernin. După mine au semnat Kühlmann, Czernin, Toncev și Talaat-Pașa, păşind în această ordine, de la masa mare la masa mică.

După semnătura preliminariilor, ne-am așezat și noi la masa mare, în fața vrăjmașilor. În fața mea stau Kühlmann și Czernin, unul lângă altul. Kühlmann a luat cuvântul în limba germană și a propus ca ședințele plenare să fie prezidate pe rând de reprezentanții celor cinci țări, în ordinea alfabetică a numelor lor în franțuzește (Allemagne, Autriche, Bulgarie, Ottoman [empire], Roumanie); cu o logică demnă să fie admirată, plenipotențiarul german a mai propus excluderea limbii franceze din dezbateri, fiecare delegație având dreptul să se servească de limba ei (în fapt limba germană era astfel impusă tuturor) - și a încheiat cerând ca ședințele plenare să nu aibă loc decât după ce în „discuțiuni restrânse" se va fi ajuns la anumite rezultate practice. Kühlmann vorbise în numele celor patru Puteri, înțelese prealabil și adresându-se mie m-a întrebat dacă eram de acord cu propunerile pe care le făcuse. Fără să mă jenez, am luat cuvântul pe franțuzește și am răspuns că după cum nu făcusem nicio obiecțiune asupra fondului semnând preliminariile impuse, nu aveam cea mai mică intențiune să fac obiecțiuni asupra formelor și că subscriam la toate propunerile făcute de dl Kühlmann.

Jurnalul meu are nevoie aci de câteva completări. Nu m-am mărginit să semnez pur și simplu preliminariile consimțite, fiindcă în fața documentului am constatat că se adăugase o clauză suplimentară care suna astfel: „Les troupes Roumaines doivent évacuer immédiatement le territoire qu'elles occupent de la Monarchie Austro-Hongroise". Cum pe de o parte puterile ce mi se deteseră se mărgineau la condițiunile cunoscute la Iași, iar pe de alta clauza cea nouă nu avea cine știe ce importanță, în loc să amân semnătura și să cer noi instrucții cu riscul ca o nouă amânare să ne aducă neplăceri de tot soiul, am preferat să iscălesc cu rezerva acestei clauze pentru care m-am angajat să cer aprobare ulterioară a Guvernului din Iași. Rezerva mea a fost înregistrată într-un protocol special.

Cetitorii pe care amănuntele negocierilor din februarie 1918 i-ar putea interesa le vor găsi în corespondența telegrafică dintre mine și Guvernul din Iași, pe care o public în Anexele acestor amintiri. Din însemnările mele zilnice, și din câte n-am uitat, înșir aci numai întâmplările cu caracter personal și câteva fapte menite să puie în adevărata lor lumină evenimentele care au fost restălmăcite de patima politică și de anumite simpatii și mai ales antipatii.

Reiau firul însemnărilor mele la fața locului...

Fără săfacă nicio observație la cuvântarea mea în limba franceză, Kühlmann, ridicându-se din nou, a propus ca negocierile să aibă loc la Cotroceni. Primit.

Ședința s-a ridicat. Salutări din cap, reci. Rămas la urmă, Kühlmann mi-a șoptit așa încât să nu-l audă ceilalți că mă ruga să nu negociez decât cu dânsul și cu Czernin, fiindcă ceilalți doi aliați nu contau și n-ar fi putut decât să încurce lucrurile. Și pentru început mi-a cerut o întrevedere prealabilă în trei, cu el și cu Czernin pentru a doua zi dimineața, la Buftea. Primit și asta. Sunt hotărât să primesc tot.

Miercuri 21 februarie. *Zi grea de tot. A început printr-o conversație în trei, cu Kühlmann și cu Czernin - după ce Hranilovici îmi întinsese pe o masă o hartă a Statului Major austriac cu România ciopârțită.*

Deși în trei, conversația a fost mai mult în doi, între Czernin și mine. Kühlmann se juca mai tot timpul cu creioanele de pe masă, se uita în tavan sau pe fereastră - și a vorbit foarte puțin. Era vădit că lăsa pe Czernin să se zbată și să-și verse focul, hotărât să intervie numai la momentul util. Czernin și-a vărsat focul cu vârf și îndesat. Galben, îi clănțăneau dinții în gură de necaz, vorbea cu ură și cu volubilitate într-o franțuzească fără cusur. Stăm câteștrei în jurul unei mese rotunde, în camera „fetițelor" Știrbei, printre cretoanele înflorate. Cine ar fi putut să creadă, privindu-ne, că gentlemanul în civil, plin de „laisser parler" și de o deosebită eleganță vestimentară era mitocanul și reprezentantul militarismului prusian - iar ofițerul strâns în chingi și spurcat la gură, nobilul conte trimis în țara în care înflorea mult cântata „Gemütlichkeit" care a legănat atâtea generațiuni?

Czernin a început să o ia de departe și mi-a povestit plecarea sa din București în 1916. Făcea spume la gură, și numai că nu mușca enumerând toate umilirile, toate vexațiunile, toate maltratările - spunea el - la care fusese supus, atât în București cât a fost reținut, dar mai ales în cursul voiajului, până la graniță. „Am fost tratat mai rău ca un criminal, cu santinelă la ușa vagonului, fără voie să fac o mișcare eu și întreaga mea familie. Nu voi uita și nu voi ierta niciodată că fata mea, un copil de 12 ani, a fost lovită brutal cu patul puștii fiindcă a voit să se uite pe fereastră, din coridorul vagonului".

Am încercat să-i explic că, dacă lucrurile s-au petrecut într-adevăr astfel, era profund regretabil, dar că vina unui soldat necioplit sau a unui agent prea zelos nu poate fi pusă în socoteala unei națiuni întregi. Explicațiunile mele erau însă zadarnice și cu cât aveam mai multă dreptate, cu atât Czernin se înfuria mai rău. Am făcut și eu ca Kühlmann, m-am uitat în tavan și pe fereastră și l-am lăsat să cârâie. Concluzia lui a fost că Austro-Ungaria era nevoită să ia măsuri de precauțiune suficiente pentru

ca un atac bruscat ca cel din 1916 să nu mai fie posibil (repeta cele deja spuse lui Averescu) şi că era silită să ceară în acest scop cesiunile teritoriale care să-i asigure paza tuturor trecătorilor din Carpaţi.

După Czernin, care n-a abordat decât chestiunea rectificărilor de graniţă, a luat cuvântul Kühlmann calm şi politicos, şi după ce s-a solidarizat cu Czernin în revendicările lui, dar numai cu gura pe jumătate, a vorbit despre problemele economice pe care delegaţiunile noastre aveau să le rezolve. Teza lui era că Germania dorea să restabilească cu noi raporturile economice dinainte de Război, pe care voia în plus să le asigure în aşa fel încât să nu mai poată fi schimbate în viitor. Căuta şi găsea tot felul de eufemisme ca să-mi bage pe gât adevărata robie economică la care voia să ne supună. Petrolul nostru, mai ales, îl interesa enorm. Ca chirurgul care-şi ademeneşte cu vorbe bune pacientul, căuta şi Kühlmann să mă convingă că operaţia nu va fi dureroasă: „Specialiştii noştri se vor înţelege foarte bine, nu mă îndoiesc. România îşi va găsi şi ea socoteala ei, alături de beneficiile pe care le va realiza fără îndoială şi capitalul german punând în valoare bogăţiile ţării dv."

Am răspuns cât se poate de scurt şi precis reprezentanţilor Puterilor Centrale că cererile Austro-Ungariei mă surprindeau. Atât în conversaţiunile anterioare ale generalului Averescu cu Domniile lor şi cu mareşalul Mackensen, cât şi în preliminariile semnate în ajun, n-a fost vorba decât de rectificări de graniţă - cu mare mirare am putut constata însă pe harta care mi s-a prezentat că nu mai era vorba de rectificări, ci de anexiuni. Ştiam că cuvântul de „anexiune" îi plictisea enorm şi nu i-am mai dat drumul. O jumătate de ceas m-am certat cu Czernin - ba că e, ba că nu e anexiune. În sfârşit, am declarat net că eram împuternicit numai pentru condiţiunile pe care le semnasem în seara precedentă, că de vreme ce rectificările de graniţă se schimbaseră în anexiuni, era pentru mine un non possumus absolut de a mai continua negocierile şi că nu vedeam pentru ce aş mai intra în discuţiunea altor capitole, precum ar fi fost cel economic.

Kühlmann începuse să se enerveze. Nemţii, care-şi bazau întreaga lor politică pe pacea fără anexiuni, nu puteau primi ca la Bucureşti discuţia să se puie şi să se rupă tocmai pe tema unor eventuale anexiuni. Poate că Kühlmann cunoştea şi mai bine decât Czernin situaţia generală a Războiului şi poate că-şi da astfel seama de valoarea pretenţiilor austriece. Nu ştiu. Ceea ce ştiu e că a aruncat o privire foarte dură asupra lui Czernin, şi că deşi se adresa mie nu l-a slăbit din ochi, spunându-mi: „Nu, dle Argetoianu, rectificările de frontieră sunt chestiuni politice care pot fi schimbate până în ultimul moment; eu te rog să lăsăm această problemă la o parte pentru moment şi să studiem pe celelalte.

Din toată atitudinea lui Kühlmann faţă de Czernin, din semnele de

nerăbdare aproape imperceptibile pe care le da, dar care nu mi-au scăpat, pe când vorbea şi spumega nobilul conte, dintr-o căutătură, dintr-un surâs - din atâtea imponderabile - îmi dam seama de toate avantajele pe care le vom putea trage din divergenţa de interese - şi de metode - ale celor două Imperii. Totuşi, căldarea de apă pe care Kühlmann a aruncat-o pe foc n-a calmat destul văpaia, şi nobilul conte s-a ţinut mai departe pe tărâmul intransigenţei.

Socotind că această primă conversaţie durase destul, că Kühlmann spusese tot ce putea spune în faţa lui Czernin, că acesta de altă parte se descărcase de toată provizia de ură cu care venise - am reamintit partenerilor mei că dumnealor domnii turci şi bulgari aşteptau cam de mult (fuseseră toţi convocaţi la o şedinţă plenară pentru ora 10 şi se făcuse deja ora 11 şi 1/2) şi că ar fi fost poate vremea să coborâm. Au pufnit amândoi în râs, şi Kühlmann nu s-a jenat să spuie - vorbind în faţa inamicului - de aliaţii lui: „Ah, laissez-les attendre, ils sont faits pour ça, et ils sont habitués!". Austro-germanii tratează pe ceilalţi aliaţi ca pe nişte câini - e bun de reţinut şi asta!

Ne-am coborât totuşi şi s-a deschis şedinţa, prezidată de rândul acesta, după ordinea alfabetică, de Austria, adică de Czernin. Delegaţiunea austriacă a depus pe masa Conferinţei harta pretenţiunilor ei, pe care mi-o arătase cu două ore înainte Hranilovici. Că ai mei s-au aruncat pe dânsa, ca să vadă până unde mergeau sacrificiile ce ni se cereau, nu e nimic de mirat - ce a fost însă mai ciudat e că bulgarii şi turcii s-au repezit şi ei cu aceeaşi grabă şi cu aceeaşi curiozitate, ceea ce dovedea că austro-germanii nu-i puseseră deloc în curent cu condiţiile pe care ni le-au impus.

Czernin a propus ca noul traseu al frontierei să fie studiat într-una sau mai multe şedinţe speciale de către reprezentanţii Statelor Majore austro-ungar şi român - şi ca prima şedinţă să aibă loc a doua zi, joi dimineaţa, la Cotroceni. Deşi mi-am dat seama că şedinţele plenare n-aveau să joace niciun rol, în aceste tratative, şi că totul se va hotărî între şase ochi, cu Kühlmann şi cu Czernin, şi mai ales între patru cu Kühlmann - am repetat totuşi pro-forma protestele pe care le ridicasem în convorbirea prealabilă cu cei doi miniştri, insistând din nou asupra faptului că harta ce ni se prezintă dovedea intenţiuni nu de rectificare, ci de adevărată anexiune. Am adăugat, şi în faţa plenului delegaţilor, că astfel cum ne erau prezentate, revendicările teritoriale depăşeau condiţiunile primite de România şi constituiau pentru mine, în baza puterilor ce-mi fuseseră conferite, un non possumus de a negocia mai departe. Pentru a arăta totuşi buna mea voinţă consimţeam să tratez mai departe celelalte probleme ale păcii, cu rezerva modificării ulterioare a condiţiunilor teritoriale.

Kühlmann fără să lase pe Czernin să replice, ne-a adus la cunoștință sosirea dlui dr. Kriege, consilier juridic pe lângă Ministerul prusian de Externe și a rugat delegațiunea română să desemneze membrii din sânul ei care să se întrunească cu dl Kriege și să discute chestiunile juridice ce urmează să fie rezolvate prin tratatul de pace. Am consimțit la aceste discuțiuni și am desemnat pe dumnealor domnii miniștri plenipotențiari Papiniu și Burghele pentru a lua parte la ele.

Tot după propunerea lui Kühlmann s-a hotărât - noi n-am făcut nicio obiecțiune - ca ședințele plenare să nu fie convocate decât după ce se va fi ajuns la rezultate pozitive în comisiuni și subcomisiuni. La plecare, după ridicarea ședinței, Kuhlmann și cu Czernin m-au rugat din nou să nu iau contact cu delegații bulgari și turci. Tragedia începe să se schimbe în operetă...

Întrebuințat restul zilei la rezolvarea problemelor militare, Mackensen e foarte zorit să vadă demobilizarea noastră începută. Generalul Hell ne aduce un plan de organizare a comisiunilor militare, și ne roagă să telegrafiem la Iași, pentru ca primii demobilizați să poată deja trece frontul peste cinci zile. Legătura telegrafică directă cu lașiul a fost stabilită azi către seară.

Nemții primesc toate condițiunile puse pentru transportul Misiunilor străine. Câte un tren confortabil va pleca în fiecare zi, până se va scurge tot personalul acestor Misiuni. Conform dorinței exprimate de generalul Berthelot, primul tren va putea pleca peste trei zile din Focșani. Parcursul Pădureni-Focșani cu automobilele rămâne în seama noastră. Itinerarul a fost fixat prin Ungaria, Austria, Arlbergul, Elveția. Trenuri confortabile cu vagon restaurant; ofițerii străini nu se vor putea însă coborî din tren pe la stații.

În cursul după-amiezii generalul Hell a cerut să mă vadă și mi-a remis confidențial din partea mareșalului Mackensen o hartă a României, pe aceeași scară ca harta lui Czernin, pe care mareșalul însemnase cu creionul rectificările și cesiunile ce trebuia să facem, atât și mai mult nu. Pe această hartă erau însemnate câteva mici rectificări de-a lungul Carpaților, fiecare de câțiva kilometri pătrați, lângă Vârciorova (fără a atinge Gura Văii), la ieșindul munților Vulcan (în Gorj), la Câineni (numai 2 kilometri la sud de această localitate), la Predeal, la Palanca, la ieșindul din Fălticeni - și punct. În Dobrogea, trebuia să cedăm Cadrilaterul și din județul Constanța până la o linie transversală, apropiată de calea ferată - aceasta, ca și portul Constanța rămânându-ne nouă. Demersul lui Mackensen e cu atât mai interesant cu cât comentariile lui Hell (Mackensen vorbește împuternicit de Ludendorf și de întreg Marele Cartier German, „care el e stăpânul războiului") confirmă totul atitu-

dinea lui Kühlmann față de Czernin... E probabil chiar că Kühlmann s-a înțeles cu Mackensen și a preferat să lase pe mareșal să-mi dea indicațiile care, transmise de dânsul, l-ar fi putut pune, în caz de indiscreție, într-o situație penibilă față de colegul său austriac.

Rectificările lui Mackensen nu reprezintă, ca suprafață și ca importanță, nici a o suta parte din exigențele lui Czernin. Și primul pas al lui Mackensen nu poate fi și ultimul său cuvânt. E probabil că se vor mai face concesiuni, și din cât am putut ghici de la Hell, e aproape sigur că se vor face în Dobrogea. Cred că la urma urmelor nu ni se va mai lua decât Cadrilaterul. Mă bucur ca și când aș fi primit o poliță de asigurare, pentru caz de dezastru: eu rămân însă convins că până la urma urmelor vor fi biruitori tot Aliații noștri și că nu vom da nimic, ci, dimpotrivă, vom lua[163]*. Orișicum comunicarea lui Mackensen a destins mult situația, foarte încordată azi-dimineață, și a limpezit puțin atmosfera discuțiunilor.*

Am asistat și eu puțin la discuțiunile dlui Kriege cu Papiniu și Burghele. Dl Kriege e un personaj de comedie, parcă l-a creat Dumnezeu ca să ție rolul pe care-l joacă. Ca aspect exterior, Kogălniceanu tânăr: același cap chel, cu țăcălie și mustață groasă, pe o burticică simpatică - același dar de vorbă și aceeași privire inteligentă prin ochelari, dar mai departe nu merge asemănarea. Plin de carte, de doctrină și de încredere în sine, dl Kriege e convins că Dumnezeu i-a hărăzit să pună soarta Europei viitoare în articole și paragrafe. „Statutul Europei", pe care Germania îl va impune după victoria ei finală, e gata nu numai în capul lui, dar și pe hârtie, împărțit în capitole. Kriege, cu toată burticica și cu toată chelia lui, nu e Kogălniceanu și nu are simțul realităților. La protestările lui Burghele sau ale lui Papiniu împotriva cutării sau cutărei măsuri, amicul Kriege îi oprește cu un gest: „Stați, domnilor, să vă arăt măsurile pe care le voi impune Franței (sau Angliei, după caz!) în această materie: sunt mult mai sever! Trebuie să mă gândesc și la ziua de mâine, și trebuie să încadrez clauzele fiecărui tratat într-un tot armonic!". Germanofilul Burghele era plin de admirație, Papiniu da din umeri, iar eu îl admiram și eu pe papa Kriege, dar nu tocmai în sensul sentimentelor lui Burghele!

Joi 22 februarie. *Zi mai liniștită, dar o mare emoție: prima vizită la București. Am plecat din Buftea pe la ora 9 1/2, cu un automobil deschis; nu era frig deloc. Cu mine, ofițerul prusac. Căpitanul... pus la dispoziția mea personală, generalul Lupescu și maiorul Dumitrescu*[164]*.*

[163] Mă mândresc cu aceste rânduri pe care le-am scris la Buftea, cu călcâiul inamicului pe grumaz, într-o vreme când toată lumea disperase!

[164] În afară de persoanele anunțate prin telegrama lui Averescu din 16 februarie, mai veniseră cu mine la Buftea maiorul Dumitrescu (activ), ofițer de legătură al Marelui Cartier, și căpitanii rezerviști Al. Zănescu, Virgil Slăvescu și Chiru.

Drumul de la Buftea la Bucureşti prin Mogoşoaia nu m-a prea mişcat; nu-l prea frecventasem înainte de Război şi prea puţine amintiri din trecut se legau de clipa prezentului. Lanurile îngheţate şi acoperite cu un strat subţire de zăpadă păreau ca moarte. Pe şosea, ordine perfectă: carele şi căruţele, în şir, mergeau toate pe dreapta, aşa încât deşi erau multe, automobilul nostru n-a avut deloc nevoie să sune. Încolo nimic schimbat până la linia ferată spre Constanţa; aci, pe stânga, de-a curmezişul fostei vile a lui Constantin Stoicescu (pomadiu) o enormă firmă cu litere negre mari pe o pânză albă: „Kadaverent-Fettungstelle"! Brrr! Ofiţerul prusac mi-a ghicit gândul şi mi-a explicat că se adunau toate animalele moarte şi din grăsimea lor se făcea... săpun! Numai săpun? Arta surogatelor a mers atât de departe încât cine ştie ce „delikatesse" nemţeşti se mai făceau din hoiturile româneşti!

Şoseaua Kiseleff - cum o lăsasem, dar goală şi posomorâtă cum se şi cuvenea în acest sezon. Cu Calea Victoriei a început emoţia. Aveam impresia că o gheară de fier mă strângea de inimă. În goana automobilului, vream să văd cât mai mult, să văd tot, şi nu pridideam. Erau aceleaşi case, aceleaşi caldarâmuri îndoielnice, aceleaşi reverbere verzi şi nu mai era acelaşi oraş! O atmosferă cu totul alta, un aer îmbâcsit şi nemţit învelea totul. Firme nemţeşti pretutindeni. Cazinouri militare sau civile pentru funcţionari, cu firmele lor mari sub ferestre sau de-a lungul balcoanelor, puneau o notă albă pe câteva ziduri fără să înveselească nimic. Firme germane, firme austriece (care se deosebeau de cele dintâi printr-un „K.u.K." pus înaintea titulaturii) - dar nicio firmă bulgărească sau turcească, cel puţin pe tot drumul care l-am străbătut eu de la Capul podului, pe Calea Victoriei şi pe Bulevard până la Cotroceni, nici măcar la Capşa, care mi se spusese că este rechiziţionat de bulgari. Multe prăvălii, mai toate ovreieşti, şi-au pus şi ele firme nemţeşti. Pe Calea Victoriei lumea forfotea ca înainte de Război, uniforme se vedeau foarte puţine, dar în schimb mutre de ovrei cu sutele. Pe tot drumul meu n-am recunoscut decât un singur om, pe bătrânul Alexandru Ghica (tatăl lui Poulet şi soţul Eufrosinei) pe care l-am întâlnit cam pe la înălţimea Ministerului de Industrie şi care s-a oprit în loc, ca siderat, la vederea uniformelor româneşti. În afară de această faţă cunoscută, totul mi-a părut străin sau înstrăinat şi cuvintele: „uite românii!" pe care le auzeam în urma noastră, pronunţate de pe trotuare, fără un pic de emoţie şi numai cu accentul curiozităţii (câtă deosebire cu mişcătoarea primire ce ni se făcuse la Focşani!). Mi-au sfredelit inima şi nu le voi uita niciodată! Uite „românii", parcă ei se schimbaseră în altă rasă, parcă ne semnalau atenţiunea străzii nişte străini de neamul nostru, cum ar fi putut semnala francezii pe străzile Parisului o bandă de zuluşi! Sau poate că în cea mai mare parte erau

chiar străini, cei care ne tratau pe noi, în opoziţie cu ei, de români? Se poate, căci toate ghetourile României se revărsaseră în timpul ocupaţiunii nemţilor asupra Bucureştilor.

Mergând spre Cotroceni am avut senzaţia - de ce n-aş mărturisi-o! - nu numai că eram străin în oraşul meu, dar că uniformele care mă însoţeau erau privite fără nicio plăcere de masa oamenilor revărsată pe străzi. Poate că oamenii cumsecade erau ascunşi prin case.

La Cercul Militar, pe piaţă, am trecut pe lângă Corpul de Gardă german. Pe balconul Ministerului Lucrărilor Publice, o firmă mare cu inscripţia „Kommandantur". Ştiam că hotelul Athénée Palace adăpostea Comandamentul Superior al Armatei lui Mackensen, O.K.M.-ul, dar n-am văzut nicio firmă, cel puţin pe faţada de pe Calea Victoriei. La Palatul Regal totul era închis şi nu era arborat niciun steag.

Parcul de la Cotroceni despuiat de frunze, sub lumina opalină a înnoratei dimineţi, mi s-a părut nespus de trist. Bătrânii platani care întâmpinau de atâtea decenii lumea, de-a lungul urcuşului, păreau ruşinaţi şi udaţi de lacrimile cerului. Stau proptiţi ca şi cum, după sforţări disperate ca să închidă vrăjmaşilor calea, ar fi abandonat lupta şi s-ar fi aliniat cu resemnare în aşteptarea unor vremi mai prielnice. Zgomotul automobilului nostru şi amestecul uniformelor româneşti cu cele prusace i-au cam neliniştit şi au început să sune din creci... La intrarea principală a palatului ne-a primit bătrânul portar care ne cunoştea pe toţi... Cu ochii umezi, şi bâlbâind mai mult decât vorbind, m-a întrebat numaidecât despre toţi cei plecaţi. „Ce-i pe aici?" - l-am întrebat la rândul meu. „Nu mai cercetaţi, domnule ministru, e rău de tot!".

Palatul era prost ţinut. Praf pretutindeni, aspectul unei case abandonate. Sus, în capul scării, mă aştepta Kühlmann. Abia îmi scosesem mantaua şi începusem să mă urc, m-am pomenit cu Toncev lângă mine, ieşit nu ştiu de unde. Pe când urcam împreună mi-a îngânat câteva fraze din care n-am priceput lucru mare şi mi-a înmânat un plic[165]*. Pe când ne apropiam de Kühlmann, Toncev a dispărut, aşa cum apăruse - tiptil. Kühlmann m-a poftit la dreapta, în biblioteca Regelui, şi m-a întrebat: „Qu'est-ce qu'il vous voulait, le Bulgare?". „Je n'ai rien compris, mais il m'a donn' cette enveloppe". „Ce n'est pas la peine de lire" a fost concluzia credinciosului aliat! În cabinetul Regelui am găsit toată banda austriacă, cu Czernin în frunte, şi pe masa cea mare din mijloc întinsă harta cu graniţele mutilate. Dat fiind cele întâmplate ieri (harta lui Mackensen şi atitudinea lui Kühlmann) am socotit inutil să-mi pierd timpul cu discuţiuni premature şi neplăcute şi am lăsat pe generalul Lupescu şi*

[165] Plicul conţinea o notă prin care delegatul bulgar îmi aducea la cunoştinţă că Guvernul din Sofia cerea Dobrogea, inclusiv Delta, prin urmare până la braţul Chilia!

pe colonelul Mircescu să se certe cu Hranilovici și cu oamenii lui. A rămas și Czernin cu ei, să ne calce în picioare și să se bucure, căci nu se mai sătura urmărind pe hartă, cu degetul și cu ochii, noua graniță pe care ne-o trasase.

Kühlmann și cu mine am trecut în salonul de alături și ministrul german mi-a declarat fără alt preambul că are să ne ceară, un serviciu a cărui îndeplinire era și în avantajul nostru. „Vă rog să obțineți de la Iași tot concursul autorităților române ca să putem ajunge cât mai iute la Odessa, prin sudul Basarabiei, dar nu cumva să afle Czernin de demersul meu personal. Vor interveni direct și militarii. Eu vă rog să-mi dați concursul dv. susținând la Iași cererea O.K.M.-ului". Mi-a explicat apoi că între Germania și Austria e o adevărata cursă pentru ocuparea Odessei; austriecii înaintează de la nord, din Podolia, spre sud, și trupele germane aflându-se în acea direcțiune înapoia celor austriece, ar fi imposibil să le ia înainte. Nu există altă soluție decât să le taie drumul, la repezeală, prin Basarabia meridională. Din toate punctele de vedere, dar mai ales din acela al alipirii Basarabiei, România are tot interesul ca Odessa să fie ocupată de germani și nu de austrieci. Mareșalul Mackensen a hotărât să expedieze chiar poimâine, sâmbătă, un numeros detașament prin Reni și Bender, cu învoirea noastră, bineînțeles.

Propunerea lui Kühlmann mi-a căzut ca un dar din ceruri. Eram de atâta vreme fără nicio știre de la nenorociții mei de părinți, și nu mă mai bizuiam pentru soarta lor decât pe înnăscutul meu fatalism și pe o intuiție prostească că nimic ireparabil nu li se va întâmpla. În tratativele cu bolșevicii nu pusesem niciodată multă încredere și mă întrebam zi și noapte cum s-o scoatem la căpătâi și să ne scăpăm oamenii sechestrați la Odessa. Cu opt zile înainte de a pleca din Iași, Raul Crăciun se oferise să răzbească cu un automobil până la Odessa - automobilul cu care pretindea chiar că-mi va putea aduce părinții la Iași. Îi încredințasem o mașină bună, condusă de doi gradați, și o misiune oficială, dar nu mai auzisem vorbind de el de cum trecuse Prutul. Nemții la Odessa erau salvarea scumpilor mei bătrâni în ipoteza că nu li s-ar fi întâmplat nimic până atunci. Dar nemții la Odessa nu însemnau o adevărata fericire numai pentru mine, ci și pentru toți românii tineri și bătrâni, bărbați și femei deținuți ca ostatici de bolșevici și poate maltratați, în tot cazul supuși tuturor privațiunilor și tuturor umilințelor. Nemții la Odessa înseamnă recuperarea tuturor depozitelor noastre de echipament, de unelte și de proviziuni. Zic nemții, căci fie germani, fie austrieci, fie și unii și alții - pentru noi rezultatul e același. Și bine că se întrec să ajungă care mai de care, așa vor ajunge mai repede și într-o acțiune de eliberare fiecare ceas e prețios. Dar fiindcă germanii au șanse să ajungă iute prin Basarabia,

fiindcă sunt mai organizați și mai omenoși, fiindcă în aceste tratative de pace care încep, pare că ne putem bizui pe ei împotriva lăcomiei austriece și urii maghiare - voi face tot ce-mi va sta în putință să-i ajut să-și atingă scopul urmărit. În negura în care mă mișc de atâtea săptămâni, pătrunde prima rază de lumină prin hotărârea acestui „coup de mains" al nemților[166] asupra Odessei.

Am luat dejunul la Cotroceni, în sala aghiotanților, unde ni s-au așezat trei tacâmuri, lui Lupescu, lui Mircescu și mie - pe o măsuță pătrată. Ne-a servit portarul o mâncare de ouă, carne rece adusă din oraș și vin de Rin furat din pivnițele palatului. Deși simpatiile mele pentru Familia Regală nu sunt din cele mai vii, înghit cu noduri când mă gândesc la câtă înjosire au ajuns și Regele, și Dinastia!

După-amiază a venit căpitanul X din cuirasierii gărzii să mă ducă la Marghiloman. Întrebat ieri-dimineață dacă doream să văd pe cineva în București, am întrebat, la rândul meu, dacă eram liber să văd pe cine vreau eu sau nu. Cu multe reticențe și cu oarecare jenă, căpitanul V. Stulpennagl - căci el îmi pusese întrebarea - mi-a răspuns că desigur, dar că, Excelența mea să nu se supere, nu s-a semnat încă pacea și toți domnii care au venit de la Iași n-ar putea circula în Bucureşti decât cu învoirea mareșalului Mackensen, care va hotărî caz cu caz. Plecasem de la Iași cu ideea să văd cât mai multă lume la București, dar perspectiva de a cere voie pentru fiecare vizită, ca un ostatic sau ca un prizonier, nu-mi convenea deloc. Am renunțat deci la toate întâlnirile - și cât mă bucuram la ele! - și n-am menținut decât două, una la Marghiloman, impusă de Rege, și alta la o prietenă prin care voi putea căpăta știri despre toți cunoscuții mei. Abia azi la amiază mi s-a adus la Cotroceni învoirea mareșalului, care a binevoit să autorizeze o vizită pe zi; azi am fost la Marghiloman, mâine voi merge la Doamna Z, însoțit bineînțeles de fiecare dată de căpitanul de cuirasieri.

Casa lui Marghiloman mi-a părut neschimbată. Același lux și aceeași lipsă de gust te strânge de gât cum intri. În locul lui Théophile în frac, mă primește însă un fecior de ocazie, în veston, și toate lucrurile îmi par - nu știu de ce - uzate, oribil de uzate. Miroase și aci a casă părăginită, deși sunt sigur că de când a sunat ceasul păcii casa trebuie să forfotească de oameni, dimineața. Dar se vede că aceste nenorocite vietăți nu izbutesc să imprime lucrurilor viață. Cuirasierul s-a așezat pe un scaun în hall, iar eu am fost poftit de fecior în birou, unde mă aștepta Marghiloman. Mentalitățile noastre sunt atât de diferite, trăim în lumi atât de deosebite,

[166] Arăt mai la vale, după însemnările mumă-mii, ce au resimțit românii la intrarea nemților în Odessa. Au avut cu toții impresia că scăpaseră din ghearele morții.

încât n-am resimțit nicio emoție, nici unul, nici altul, revăzându-ne. Deja, la plecarea noastră din București, în 1916, nu-i mai călcasem în casă de mai bine de un an și jumătate. Foarte amabil, m-a poftit să șed, cu un tact infinit își savura victoria, fără nicio exagerare de prost gust care să-l așeze în rândurile celor ce s-ar putea bucura de nenorocirile țării. Simțeam însă bine că aștepta de mult această zi, că fusese sigur de ea, că în fine venise și-l răsplătise de toate umilirile, de toate ultragiile, de toate învinuirile ce i se aduseseră până la intrarea în Război.

Stăpân pe situație - cel puțin așa se credea - Marghiloman mi-a vorbit de sus, dar fără morgă sau pretenție, ca un părinte de familie care-și dojenește cu bunătate fiul rătăcit. „Vezi, Argetoianu,... când spuneam... când vă rugam... etc. etc. Iată unde am ajuns! Am făcut ce am putut..." etc. etc.

O jumătate de oră mi-a făcut morală, o jumătate de oră mi-a vorbit ca un sfânt în fața unui pocăit: îmi venea să-i trag palme! Dar evident că nu pentru asta mă trimisese Regele la el[167], am înghițit și eu toate, am făcut pe smeritul și ca să scurtez ședința l-am întrebat dacă ar fi dispus să vie la Iași să se întâlnească cu Regele.

Întrebarea mea nu l-a mirat prea mult și după o secundă de tăcere[168], mi-a spus: „Oriunde, și oricând - numai să-i pot fi de vreun folos". Și imediat a început să-mi vorbească de mișcarea foarte serioasă antidinastică, care câștiga din ce în ce teren, în tot teritoriul ocupat. S-a lepădat în același timp de orice contact cu Carp și cu prietenii lui Carp - toți antidinastici înfocați - ca și cu autoritățile nemțești de ocupație. În această privință cred că spunea adevărul, autoritățile de ocupație erau toate germane, și el era în raporturi numai cu austriecii, al căror exponent devenise, și prin influența cărora asupra „Kommandantur"-ii germane, obținuse multe înlesniri și puțină dreptate pentru românii care veniseră să solicite ajutorul său.

„Biata, biata țară, în ce hal am ajuns să o văd!", au fost ultimele cuvinte ale marelui om de stat care nu greșise. Mi-am luat ziua bună de la el și am plecat cu mai multă plăcere decât venisem. Înainte să-l părăsesc m-a rugat să-i trimit pe nepotu-său Pic Ferechide, ca curier, căci dorea grozav mumă-sa să-l vadă. Făgăduit.

Înapoiat la Buftea (n-am avut nici măcar curiozitatea să trec pe la mine pe acasă - ar fi trebuit să cer din nou voie) am găsit mai multe telegrame de la Iași. E de necrezut, dar în toată Moldova nu există un exemplar al Colecției Djuvara, de tratate și convențiuni, și cum Papiniu

[167] Dacă aș fi știut pentru ce mă trimisese, în realitate, poate că tocmai bine i-aș fi tras palmele!

[168] Îmi aduc aminte că s-a uitat lung la mine ca cineva care știe ceva, dar nu știe dacă interlocutorul său știe și el. Evident, îi vorbise deja Czernin.

și Burghele au numaidecât nevoie de ele, am sugerat lui Averescu să numească pe Oscar Kiriacescu în locul lui Blank, căci Kiriacescu ne putea procura un exemplar din București. Generalul consimțind la această numire, am comunicat-o numaidecât nemților, ca să punem mâna pe carte chiar mâine. O altă telegramă îmi cere să fac tot ce-mi stă în putință ca ședințele să n-aibă loc la Cotroceni. Fără să aștept acest imbold de la Iași, am făcut deja demersurile cuvenite pe lângă Kühlmann; mi-a răspuns, jenat, că nu putea face nimic, alegerea palatului Cotroceni fiind o exigență absolută a lui Czernin. O exigență și o răzbunare: plătea polița Reginei. Pe lângă Czernin sunt hotărât să nu intervin, pentru nimic în lume.

Averescu mă informează că Misiunile străine primesc condițiunile de călătorie stabilite de nemți și că delegații noștri tehnici, rămași la Iași, pornesc astă-seară. Emoționat de ciuntirea granițelor, generalul îmi cere să însărcinez pe colonelul Mircescu să reamintească mareșalului Mackensen conversația avută cu el la Buftea și pe generalul Lupescu să reamintească lui Hranilovici pe cea din gara Răcăciuni. La coș!

Mă culc istovit parc-aș fi muncit din greu. Nimic nu doboară ca oboseala nervilor în continuă tensiune.

Vineri 23 februarie. *Deși am telegrafiat ieri seară că Marghiloman e gata să vie oriunde și oricând, am retelegrafiat azi lui Averescu să întârzie cu chemarea lui până voi sosi eu la Iași, să-i explic situația. Am început aci o acțiune bazată pe germani împotriva austriecilor; germanii[169] vor să ne facă condițiuni teritoriale și militare cât de bune împotriva câinilor de austro-ungari - Marghiloman e însă omul austriecilor și amestecându-se în treabă ar putea să strice tot. Am câștigat impresia că Marghiloman e foarte rău cotat și de Kühlmann și de Mackensen.*

Înainte de a pleca la Cotroceni unde se ține a treia ședință plenară (Czernin vrea să termine chestiunea rectificărilor de frontieră), mi se aduce informația că autoritățile austro-ungare impun Misiunilor străine o carantină de patru săptămâni, undeva, înainte de a părăsi teritoriul României ocupate. E o nouă porcărie a lui Czernin! Transmit la Iași, unde știrea va face desigur zarvă mare. Probabil că Misiunile vor prefera să plece prin Rusia. Colonelul de la Komandantură care-mi aduce această plăcută veste mă mai informează - una caldă - că tranzitul celor 55 de lăzi care vin cu Mișu este autorizat, de Ia Buchs și până în Moldova, și - alta rece - că numirea dlui Oscar Kiriacescu ca delegat tehnic al României n-a putut fi încuviințată de mareșalul Mackensen, care consideră pe toți românii din teritoriul ocupat ca prizonieri de război și, ca atare, indi-

[169] Germanii țineau numai la condițiunile economice, care se rezolvau în realitate numai în funcțiune de pacea finală și generală. Și chestia dinastică se putea aranja cu Berlinul.

sponibili pentru nevoile Guvernului de la Iași, până la încheierea definitivă a păcii. Pentru prima dată mi se înfățișa o asemenea teorie de drept public și internațional! Dar nu putem decât să ne supunem: călcâiul biruitorului apasă greu.

A treia ședință plenară s-a deschis azi-dimineață la Cotroceni, la ora 10 1/2. Ședința s-a ținut în sala de mâncare cea mare, de jos, și a fost prezidată de ilustrul Toncev, ca reprezentant al literei B. Bulgarii au același interes ca austro-ungarii ca clauzele teritoriale să fie cât mai repede fixate; Toncev, probabil în curent cu intenția lui Czernin de a aduce numaidecât în dezbaterile plenului cele două chestiuni dureroase - Dobrogea și Carpații -, s-a grăbit în cuvântul său inaugural să ceară Conferinței să nu-și piardă timpul în discuțiuni inutile și să dea cât mai repede rezultate concrete care să ducă la pace.

Situația ar fi fost critică, dacă n-aș fi pregătit o bombă, înțelegându-mă din ajun cu Kühlmann, care mă prevenise de intențiunile lui Czernin și-mi promisese concursul său. Am luat numaidecât cuvântul după Toncev și după ce m-am declarat de acord cu dl prezident asupra avantajelor unei proceduri mai repezi, am mărturisit că mă aflam în neplăcuta necesitate de a cere o suspensiune a lucrărilor Conferinței. Această suspensiune nu o ceream în intenția de a tărăgăna tratativele, ci dimpotrivă, în dorința de a găsi un drum cât mai scurt pentru încheierea păcii. Pe de o parte însă, revendicările teritoriale întrec mult rectificările de graniță consimțite înainte de semnarea armistițiului, pe de altă parte exigențele aliaților de ordin economic sunt atât de numeroase și de complicate, încât, nici unele, nici altele n-ar putea fi aprobate sau respinse de delegația noastră până n-ar fi supuse examenului și deciziunii Guvernului de la Iași. „Aș ruga - am încheiat cuvântarea mea ținută în franțuzește, bineînțeles -, aș ruga delegațiile celor patru Puteri să-mi dea până mâine în scris toate revendicările lor, de ordin politic, teritorial, economic, juridic și militar - voi pleca cu ele la Iași, le voi supune cercetării Guvernului și mă voi înapoia cu hotărârile lui. Vom pierde astfel mult mai puțină vreme decât cerând pentru fiecare chestiune aprobarea de la Iași, cu riscul neînțelegerilor inevitabile la distanță".

Dixit, și imediat s-a ridicat Kühlmann care a găsit foarte nimerită propunerea mea și s-a angajat să-mi dea până seara toate revendicările delegației germane. Cuvântul reprezentantului Germaniei era hotărâtor; Kühlmann a vorbit pe un ton care nu admitea replică. Czernin, care încercase să vorbească înaintea lui Kühlmann, fără să izbutească, își mușca buzele și devenise și mai galben ca de obicei. S-a sculat de pe scaun, a dat din umeri și a întrebat „când va binevoi domnul prim-delegat român să se înapoieze de la Iași?". Kühlmann râdea înăuntru; se uita la mine și

mă sfătuia să-mi iau larg vremea. Turcul și bulgarul fiind și ei de acord - era să uităm să-i întrebăm -, am convenit cu toții ca următoarea ședință să aibă loc joi 1 martie după-amiază. Am hotărât să plec la Iași mâine seară, ca să le las vreme să-mi remită cererile lor toate, cât de complete. La ridicarea ședinței le-am spus: „Domnilor, dați-mi toate cererile dv. până mâine. De mâine înainte rien ne va plus!".

După ședință, Czernin s-a închis din nou cu Lupescu, Mircescu și Hranilovici în cabinetul Regelui, iar eu am fost luat în întreprindere de Kriege în salonul bizantin al Reginei. Nemții mă păzeau ca de moarte, de orice contact cu turcii și cu bulgarii, îmi venea aproape să râd de sforțările pe care aceștia le făceau zadarnic să se apropie de mine. Înainte de a părăsi Cotrocenii, Kühlmann mi-a spus că-l plictiseau ucrainenii cu chestiunea Basarabiei. Mi-a și dat o copie de pe reclamațiunile lor. Aceste reclamațiuni nu schimbau în nimic - a afirmat Kühlmann - politica Germaniei față de alipirea Basarabiei la România, dar date fiind raporturile de prietenie dintre Germania și Ucraina (ambele Puteri își trăiau încă luna de miere) mă ruga să-i înlesnesc situația și să nu las deocamdată să vie la București delegații basarabeni pentru negocierea păcii. „Și nici mai târziu n-ar trebui, negociați dv. pentru România până la Nistru".

Pe când dejunam tot la Cotroceni, Kühlmann mi-a cerut o întrevedere pentru ora 4. Am profitat de răgazul ce-l aveam după dejun pentru a face vizita autorizată la dna Z. De data asta am fost lăsat să circul singur. N-am abuzat de libertatea ce mi s-a dat. De altminteri nu știu dacă șoferul, un soldat neamț, m-ar fi dus în alt loc decât cel permis. Prietena mea m-a pus în curent, timp de două ceasuri, cu toate mizeriile pe care le îndurase populația băștinașă pe timpul ocupației. Când i-am spus că toate se vor schimba, și că ultimul cuvânt va fi al Aliaților noștri, s-a uitat la mine ca la un nebun. Metoda și disciplina germană i-a tâmpit pe toți.

Nu detesem mare importanță întrevederii cerute de Kühlmann, credeam că voia să-mi mai bage pe gât o clauză economică și mă întrebam care, căci ne luase deja tot, sau mai bine zis ne ceruse deja tot. Mirarea mea a fost cu atât mai mare când am văzut pe ce teren pășea, și m-am găsit dintr-odată în cea mai grea situație, căci nici nu-mi trecuse prin minte că așa ceva se putea întâmpla. Ministrul german a început prin a-mi spune că voia să-mi arate înainte de plecarea mea la Iași „adevăratul aspect al situațiunii". Apoi, fără multe fraze, practic, în stil aproape comercial, a continuat: „Războiul îl facem noi, nu ăia (de data asta în ăia erau cuprinși și austriecii, mai ales austriecii). Războiul îl facem noi și, prin urmare, de noi depinde dacă vrem să-l mai facem sau nu. Așa stând

lucrurile, condițiunile de pace tot noi le vom dicta. Lasă-l pe Czernin să trăncănească. Austria va căpăta ce vom vrea noi să-i dăm. Nu mai vorbesc de turci și de bulgari. Caraghioși. Prin urmare, te rog a nota și a refera la Iași următoarele: puteți încheia o pace excelentă, nu bună, excelentă. Nicio cesiune teritorială, nici în Dobrogea, nici pe granița Carpaților. Nicio palmă de pământ. Dimpotrivă: pe lângă Basarabia pe care o veți lua, veți mai obține și rectificări de frontieră în Bucovina. Clauzele economice și juridice vor fi revizuite, și pe acest teren totul va fi pus în situația existentă înainte de 1916. Pentru o asemenea pace, punem o singură condiție: veți încheia o alianță militară cu noi. O, știu, armata dv. este istovită, oamenii vor pace, nu război. Dar noi nu v-am cere o armată, nici măcar un corp de armată, nici o divizie, nici o brigadă, nici un regiment. O simplă campanie cu drapelul dv. pe frontul de vest ne ajunge! Ce zici?".

Ce să zic? Am rămas și eu câteva momente tâmpit - mi-am revenit însă repede în fire și iată ce i-am răspuns: „Am să-ți dau un îndoit răspuns. Am să-ți răspund ca român și ca om politic - și am să-ți răspund ca delegat al Guvernului meu pentru negocierile de pace. Întâi ca român: ceea ce ne ceri d-ta este să ne călcăm onoarea în picioare; venind să tratăm la București ne-am călcat deja pe inimă - onoarea însă ne-a rămas intactă. Poate să mă înșel, dar nu cred să existe om politic care să-și ia în spinare o asemenea sarcină și o asemenea răspundere. Acum, ca șef al delegațiunii pentru pace: voi transmite la Iași șefului Guvernului și Majestății Sale Regelui propunerile dv. Le socotesc prea grave, prea importante ca să le tăinuiesc, ca să le țin pentru mine, deși sunt convins că ele nu vor putea fi acceptate".

O tăcere - apoi Kühlmann s-a sculat, mi-a mulțumit, mi-a strâns mâna și a plecat, pe cuvintele: „à jeudi". L-am însoțit până la ușă; m-am dus apoi spre fereastră și privirile mi s-au încurcat printre arbori, printre platanii despuiați și printre brazii fuduli vopsiți în verde închis. Aburreala nopții se lăsa încet peste toate și liniile, și tonurile începeau să se confunde, încât ce se ridica spre ceruri nu se mai deosebea de ce se târa pe pământ. Între imaginile care se formau pe retina mea și creier părea că se rupseseră toate legăturile directe și că senzațiile mele nu se mai integrau decât prin puterea subconștientului. Priveam fără să văd și mă gândeam fără să pricep. Desigur, nu aveam să hotărăsc eu asupra propunerilor neamțului, dar mă întrebam ce aș fi făcut dacă aș fi avut să hotărăsc. Oarba mea încredere în succesul final al Aliaților nu era ea oare prea oarbă? Poate. Dar în niciun caz, chiar dacă ar fi fost să ieșim cu un însemnat succes material din această porcărie, nu puteam așeza viitorul țării noastre pe o porcărie. Nu, nu - mi-a șuierat vântul printre arborii parcului, care

se legănau de la dreapta la stânga și de la stânga spre dreapta într-o mută negare. M-am înapoiat la Buftea, liniștit.

Maiorul Dumitrescu a întâlnit azi la O.K.M., unde era chemat de serviciul lui, pe Alexandru Sturdza trădătorul. Intrase în biroul ajutorului lui Hell: pe un scaun, în fața biroului, sta Sturdza. Dumitrescu fusese elevul lui; a fost un moment greu pentru amândoi, și pentru ofițerul prusian. Sturdza a ieșit fără să salute, bineînțeles că nu salutase nici Dumitrescu. Jenat, ofițerul german s-a scuzat pe lângă Dumitrescu: „Pricep sentimentele d-tale, domnule maior. Din nenorocire, necesitățile Războiului ne obligă să frecventăm câteodată și asemenea canalii. Vă rog a primi scuzele mele". Dumitrescu a rămas impresionat până seara târziu de această întâlnire.

Pe la ora zece, am primit o telegramă de la Averescu cerându-mi să aduc pe Marghiloman cu mine. Nu pricep această insistență. Oamenii din Iași nu știu evident ce se întâmplă pe aci. Tocmai în momentul în care reușesc să arunc pe Kühlmann asupra lui Czernin s-au găsit să facă apel la omul austriacului. Voi răspunde mâine după-amiază, sau voi spune duminică la Iași că am primit telegrama prea târziu. Și când vor ști tot, vor renunța desigur la serviciile îmbătrânitei cocote.

De la Focșani îmi vin vești bune. Comisia mixtă pentru demobilizare nu întâmpină greutăți prea mari din partea nemților. Vom conserva cea mai bună parte din armată sub arme.

Sâmbătă 24 februarie. *Zi înnorată și întunecoasă. Herr von Stulpennagl nu-mi dă pace până nu consimt să vizitez toate amănuntele fermei. Vrea cu tot dinadinsul „să spun Prințului" ce bine îi administrează el averea. Îmi repetă, plimbându-mă dintr-o curte într-alta, că visul lui ar fi, după ce se va încheia pacea și căsătoria lui, să se instaleze la o moșie în România. După câte am putut constata, căpitanul von Stulpennagl e într-adevăr un eminent „Okonom" și mă întreb încă o dată dacă n-ar fi foarte cuminte din partea lui Știrbei să-l păstreze la Buftea. Am consimțit cu plăcere să duc la Iași, diseară, o putinică de brânză și câțiva castraveți pe care Nadeja Știrbei va vărsa desigur lacrimi.*

Conform programului stabilit, nu mă mișc azi din Buftea. Aștept să mi se aducă aci până diseară toate cererile celor patru delegațiuni inamice. Diseară voi pleca cu ele, cu cele două hărți - a lui Czernin și a lui Mackensen - și cu tot ce știu, și după ce le voi arăta, explica și spune toate, sper că voi putea saluta cu plecăciuni și trece mâna lui Mișu, care trebui să sosească până joi.

O telegramă de la Averescu întreabă pentru ce s-a impus o carantină

Misiunilor străine, deşi nicio epidemie nu bântuie în Moldova! Totdeodată generalul mă informează că Misiunile s-au hotărât să treacă prin Rusia.

Ceva mai târziu am primit următoarea depeşă:

Rog cereţi a opri pe loc autocamioanele care înaintează de la Reni cu trupe în Basarabia, precum şi transporturile pe cale ferată, până la scurgerea trenurilor cu Misiunile străine. Refuzul acestei cereri ar putea să compromită continuarea negocierilor. Sub niciun cuvânt nu putem admite ca repatrierea Misiunilor, admisă prin condiţiuinile armistiţiului, să fie câtuşi de puţin stânjenită.

General Averescu

Nu mai pricep nimic. La Iaşi au trebuit să piardă capul ca să presupună că nemţii, atâta de încântaţi să vadă Misiunile, mai ales pe cea franceză, părăsindu-ne, vor pune cea mai mică piedică plecării şi călătoriei lor. Se vede însă că Guvernul nostru a primit informaţiuni greşite şi tendenţioase, căci după-amiază vine colonelul Mircescu să-mi spună că a vorbit la Hugues cu laşiul şi acolo e zarvă mare din cauza plecării Misiunilor. Am rugat pe Mircescu să recheme laşiul şi să lămurească lucrurile, pentru liniştirea tuturor. „Am făcut-o deja - dar mă duc să mai chem o dată" şi simpaticul colonel m-a lăsat în ghearele unui desenator al revistei Leipziger Illustrierte Zeitung însărcinat să-mi facă portretul. Spre mirarea mea, portretistul cunoscutei publicaţiuni germane poartă uniforma de ofiţer austriac. Îl cheamă Radov sau aşa ceva şi e originar din Arad[170]*. Povesteşte multe, prea multe din punctul de vedere al uniformei pe care o poartă. În Austria, în Ungaria, ca şi în Germania, toată lumea vrea pacea. Nu mai pot, sunt toţi sleiţi de puteri şi în niciun caz nu vor mai putea ţine peste anul 1918...*

După şedinţa desenatorului, m-au pisat două ceasuri bătute domnii experţi economici germani şi austrieci ca să mă convingă că cerinţele lor nu aveau în vedere decât fericirea României. I-am ascultat cu deferenţă, dar fără niciun interes.

.....

La orele 6 am părăsit Buftea.

[170] În 1920, pe când eram ministru de Interne, am primit într-un plic mare originalul schiţei de la Buftea şi o scrisoare din partea dlui Radov devenit cetăţean român. Desenul nu e rău, deşi portretul seamănă mai mult cu Richard Wagner, decât cu mine. Există şi acum, într-o ramă, la Breasta.

Înapoiat în Iaşi, găsesc o atmosferă „post-revoluţionară" • Complot în jurul plecării Misiunii franceze luat ca pretext pentru manifestaţii şi scandal împotriva Guvernului • Al patrulea Consiliu de Coroană • Sunt pe punctul de a mă despărţi de Averescu • Consiliul de Miniştri la Palat • Sosirea lui Marghiloman la Iaşi • Explicaţie între Averescu şi Regele Ferdinand • Demisia Guvernului • Plec la Bucureşti să-mi lichidez misiunea • Ultima mea călătorie la Buftea şi Bucureşti • Delegaţii Basarabiei. Inculeţ şi Ciugureanu • Ultima lovitură a Regelui • Trenul patrioţilor • Recursul lui Averescu la Mackensen...

Sosit la Iaşi duminică dimineaţa, am găsit o stare nu pre, ci (dacă pot să zic aşa) post-revoluţionară. Evenimentele din 24 februarie, care prin slaba repercuţie însemnată în jurnalul meu fuseseră resimţite până la Buftea, merită să mă opresc puţin asupra lor nu atât fiindcă reprezintă etapa finală a - din fericire - scurtului Minister Averescu din 1918, ci mai ales fiindcă ele conturează perfect laşitatea, bizantinismul şi lichelismul moravurilor noastre politice.

Trinitatea Brătianu-Ştirbei-Ferdinand, pentru motive pe care le-am analizat deja (şi care erau diferite pentru fiecare din aceste trei personaje) hotărâse înlocuirea Ministerului Averescu printr-un Minister Marghiloman. Timpul pentru această schimbare sosise. Opinia publică, care înghiţise atâtea, era coaptă să înghită şi un Guvern al „trădătorului". Guvernul Averescu îşi îndeplinise funcţia de punte de trecere. Mai era însă o dublă greutate în calea celor doi şmecheri şi a păpuşii pe care o duceau de mână, de nas sau de ce vreţi. Pe de o parte Averescu nu înţelegea să plece, să lase puterea (vai de puterea ce avea!) - iar pe de alta nu exista pretext de schimbare. Guvernul din 26 ianuarie condusese destul de bine negocierile, el câştigase şi câştiga mereu timp, izbutise să atâţe pe germani şi pe austrieci între ei şi să folosească zâzania dintre cei patru aliaţi. Pacea, întrucât nu se părăsea terenul provizoratului, se desena suportabilă - salvasem pe cât se putea obrazul şi menţinusem disponibile cele mai destoinice unităţi ale armatei. Se vede însă că şmecherii nu mai

aveau aceeaşi încredere în provizoratul păcii cu nemţii; le trebuia Marghiloman să le facă o pace mai bună - şi ca să vie Marghiloman, trebuia trântit Averescu!

Dacă în izolarea mea de la Buftea aş fi ştiut câte se coceau la Iaşi, cu câtă plăcere aş fi ajutat la răsturnarea Guvernului nostru de jertfă, şi cât de uşor aş fi izbutit să-l răstorn! N-aveam decât să vorbesc lui Czernin, aşa cum îmi cerea sufletul să-i vorbesc! Şi era de ajuns. Dar cum să-mi dea în gând că puteam trece mâna? Şi cui?

Când Regele mi-a cerut să întreb pe Marghiloman dacă e dispus să vie la Iaşi, când generalul Averescu mi-a telegrafiat: „Sa Majesté le Roi desire que vous veniez accompagné par Monsieur Marghiloman", nu mi-a trecut o clipă prin cap că putea fi la mijloc o chestiune de Guvern, în afară de consideraţiunile de ordin moral pe care le-a subliniat atât de bine Take Ionescu într-unul din Consiliile de Coroană, şi care înlăturau o formulă de inutilă umilire - cum aş fi putut eu concepe, după refuzul nemţilor de a lăsa pe Oscar Kiriacescu, ostatecul lor, să figureze în delegaţia noastră pentru pace, cum aş fi putut eu concepe pe Alexandru Marghiloman, ostatec şi el, formând un Guvern român la Iaşi?

Cum aş fi putut eu să cred că Kühlmann şi Mackensen, sub autoritatea directă şi efectivă a cărora se afla, ar fi putut să dea drumul omului lui Czernin şi al austriecilor? Dacă un moment mi-ar fi putut trece prin gând o asemenea amoralitate şi absurditate, de urechi l-aş fi adus pe Marghiloman la Iaşi! În naivitatea mea, am crezut că şmecherii de pe malurile Cacainei voiau să întrebuinţeze pe sub mână pe şmecherul de la Bucureşti, ca să mai obţie concesiuni de la nemţi. Şi cum în negocierile mele tablasem pe germani împotriva austriecilor, mi-a fost frică că Marghiloman îmi va încurca socotelile, şi am luat asupra mea să-l las la Bucureşti, cu tot apelul Regelui.

Pe când eu neutralizam fără să ştiu eforturile şmecherilor ca să aducă la Iaşi pe succesorul lui Averescu, banda lor organiza la Iaşi o lovitură infamă împotriva generalului. Atmosfera era din cele mai prielnice pentru aţâţarea spiritelor. Lumea, adânc umilită de condiţiile păcii impuse de împrejurări, vedea în plecarea misiunilor străine şi înainte de toate a Misiunii franceze, pecetluirea prăbuşirii noastre. Plecarea misiunilor era nu numai simbolul înfrângerii, ci şi semnalul unei noi orientări politice - aşa credea mulţimea - unei orientări care excludea realizarea visului scump, pentru care oamenii suferiseră şi se jertfiseră. Popularitatea generalului Berthelot şi a Misiunii franceze, care tot timpul războiului fusese foarte relativă,

crescuse vertiginos după ultimatumurile inamicului. În jurul uniformelor franceze, în jurul ofiţerilor francezi se strânseseră toate voinţele încordate care împotriva evidenţelor nu voiau să abdice de la realizarea României întregite. Plecarea misiunilor din Iaşi a fost un eveniment cu o repercuţie mai directă asupra opiniei publice decât însăşi semnarea preliminariilor de la Buftea. O lovitură împotriva Guvernului cu prilejul acestei plecări nu era lucru greu de pus la cale printr-o îndemânatecă exploatare a primului incident venit. Generalul Berthelot, care nu s-a împăcat niciodată cu generalul Averescu, era cu atât mai mulţumit să-i joace un renghi, cu cât, în lipsa lui de simţ politic, îşi închipuia că trântind Ministerul în fiinţă s-ar putea constitui unul care să rupă tratativele de pace şi să reînceapă ostilităţile. Împins de sentimente diferite, dar convergente, generalul Berthelot a dat tot sprijinul său lui Brătianu pentru montarea infamei înscenări, la care a contribuit cât a putut şi blajinul Prezan, bunul prieten al lui Averescu!

După telegrama prin care adusesem la cunoştinţa celor de la Iaşi nesăbuita hotărâre de a supune la o carantină de patru săptămâni misiunile străine, acestea au decis să renunţe la calea prin Austro-Ungaria şi să treacă prin Rusia. Odată cu această schimbare de program au pornit însă şi nemţii spre Odessa, prin sudul Basarabiei, cu trupe încărcate în camioane automobile. Atât a fost de ajuns ca să se dea sfară în tot laşiul că generalul Averescu înţeles cu Mackensen vrea să predea nemţilor misiunile aliate, cu generalul Berthelot, cu eroicul general Berthelot în frunte! Pentru un mizerabil interes politic, oameni cu răspundere în trecut şi cu influenţă în prezent n-au ezitat să socotească şi să califice de trădător pe singurul general român care înregistrase o desăvârşită victorie în cursul acestui război!

Timp de 48 de ore laşiul a fost nebun. Manifestaţii pe stradă, cu răniţi, cu sistriţe, cu Prinţesele Elisabeta şi Marioara în bluze de spital şi atârnate de braţul câte unui medic francez - manifestaţii de tot felul de derbedei, de tot felul de mutre suspecte ieşite din „părţile sedentare" din toată Moldova - manifestaţii de copii, de fete, de văduve conduse de mârţoagele protipendadei ce mişunau în jurul Reginei şi-şi primeau inspiraţia direct de la Majestatea Sa. Fetiţele Ştirbei săreau într-un picior pe Lăpuşneanu, îmbrăcate în clovni jumătate în ţărăncuţe, jumătate în sistricuţe; Lalla de Belloy, opulenta matroană, îşi plimba osânza ca o gâscă albă şi se dăndăia de pe un picior pe altul blestemând pe valahi; Maruca Cantacuzino, imaculata pransesa loantenă nevăzută tot timpul războiului, abandonase o clipă pridvoarele mănăstireşti şi trăgând după dânsa pe Enescu cu

o trâmbiță în gură și cu unghiile în doliu - se pusese și ea în fruntea unei coloane de vestale și se plimba cu curaj între Palatele Regale, casa Generalului Berthelot și gară. Vicleimul a fost în toiul lui vineri seara 23 februarie, dar a mai durat și sâmbătă 24 februarie. Manifestațiile trebuiau într-adevăr să încadreze și Consiliul de Coroană ținut în acea zi și plecarea trenurilor cu misiunile străine.

Căci a mai fost un Consiliu de Coroană, al patrulea, în acea sâmbătă. Și a fost și ultimul, căci Marghiloman, sprijinit pe autoritatea inamicului, nu s-a lăsat târât de nas de Știrbei și de Brătianu. Averescu însă, care nu era decât un general român, a trebuit să înghită și rușinea acestui Mare Sfat în care șmecherii n-au făcut decât să-și bată joc de obrazul unui ostaș fără pată, dar și fără nicio experiență politică. Toată reprezentația a fost lugubră de comică ce era. În realitate lipsa oricărei intenții rele, chiar din partea nemților - nu mai vorbesc de Averescu - era atât de vădită, încât pe când Consiliul de Coroană discuta asupra măsurilor extraordinare de luat, trenurile cu misiunile plecau liniștit și pe rând. Primul a plecat chiar la ora 10, înainte de deschiderea ședinței Consiliului. În ședință s-a jucat teatru. Regele a declarat solemn că libera trecere a misiunilor era o afacere de onoare pentru România și că nu admitea niciun compromis pe această chestiune. Putea cu atât mai ușor să nu-l admită că nu i-l cerea nimeni.

Marele șmecher, Brătianu, a vorbit lung, a reproșat lui Averescu condițiile de pace semnate, mai rele decât cele anunțate (tocmai el care în precedentele Consilii susținuse că cu cât pacea va fi mai rea, cu atât va fi mai bine!), după care a întărit și el declarațiile Regelui mărturisind cu mâna pe conștiință, că dacă condiții cât de rele de pace mai puteau fi îngăduite în nădejdea că ele vor putea fi schimbate într-o zi - nicio atingere de onoarea țării nu putea fi tolerată, fiindcă o asemenea pată nu putea fi niciodată ștearsă! Și a trebuit bietul Averescu să asculte și să înghită lecții de morală de la toți, până și de la Alecu Constantinescu. Singurii cu haz pare a fi fost Take Ionescu și Mișu Cantacuzino.

Take Ionescu, cu gândul numai la ce-l durea pe el, a deplorat că misiunile străine renunțaseră la drumul prin Austria. El se gândea numai la plecarea lui, de Rusia nu voia să audă (din cauza bolșevicilor răi și a submarinelor perfide) și spera că francezii îi vor croi drumul prin Austria; pe urma lor i se părea lui că va trece mai ușor. Mișu Cantacuzino, el, nu știa decât una: Războiul! Dacă nemții se

purtau așa de prost, nu era decât o soluție: înlocuirea lui Averescu cu alt general, denunțarea tratativelor și a armistițiului și reluarea ostilităților! Simpaticul „Va-t-en-guerre" a vorbit cu căldură și a cerut o bere.

Din nefericire, Averescu a fost slab, deplorabil de slab în răspunsul lui. În loc să dea cu piciorul în masă și să-i scoată pe toți pe fereastră, a pledat, s-a disculpat, s-a oferit să ia orice măsură s-ar cere! Față de șmecherii civili adunați în jurul mesei s-a simțit ca un copil! Dovadă că fiecare meserie trebuie întâi învățată. Nu și-a revenit în fire decât în fața lui Prezan, când vechiul său rival a încercat să ridice și el laba. Regele încheind ședința cu constatarea că toată lumea era de acord (fără să spuie asupra cărui lucru erau de acord, cel puțin șmecherii!), Prezan s-a ridicat și a cerut instrucții formale din partea Guvernului, „instrucțiuni" precise și scrise pentru cazul când ar fi nevoie de măsuri militare, și a adăugat că cere de zece zile asemenea instrucțiuni fără să le obție. Atât i-a trebuit lui Averescu ca să-l plesnească: „Sunt și eu general și știu ce ordine am de dat, cui să le dau și când să le dau!".

Neobișnuit cu hărțuiala politică, se vede că Averescu a fost mai impresionat decât a vrut să arate de manevrele îndreptate împotriva sa, căci altfel nu mi-ar fi trimis telegrama prin care cerea oprirea camioanelor nemțești, deși știa bine, el, că trupele trimise de Mackensen nu aveau nicio legătură cu călătoria misiunilor străine. A doua zi însă, își recâștigase stăpânirea de sine, și o recâștigase chiar atât încât nu mi-a spus un cuvânt despre cele petrecute în ajun și pe care a trebuit să le aflu de la ceilalți colegi din Cabinet, și de la prieteni.

Sosit duminică dimineața la Iași, de la gară m-am dus direct la Președinția Consiliului, fără să-mi dau nici măcar răgazul să mă curăț și să mă rad. Pe drum, colonelul Ressel, care ieșise înaintea mea la gară, m-a pus în câteva cuvinte în curent cu tragicomedia misiunilor. Nu-mi venea să cred. Cele întâmplate m-au pus însă pe gânduri, au început chiar să mă încerce oarecare remușcări, căci în dorința de a-mi ști părinții liberați cât mai iute din ghearele bolșevicilor, ajutasem cât putusem pe nemți să obție de la autoritățile noastre concursul indispensabil pentru trecerea prin Basarabia. Mă întrebam dacă cele înscenate de șmecheri erau într-adevăr numai comedie. Omul e influențabil, și am intrat și eu la grijă. Mai știi?... Dar totuși, nu se putea!

Pentru liniștea conștiinței mele, abia coborât la Președinția Consiliului, m-am grăbit să trimit de urgență următoarea telegramă:

„Colonel Mircescu

Buftea

Misiunea franceză plecat astă-noapte prin Rusia. Interveniți de urgență să nu se stânjenească trecerea ei. Răspundeți.

Argetoianu"

De altminteri se împliniseră deja 24 de ore de la plecarea primului tren şi niciun incident de drum nu fusese semnalat. Un asemenea incident n-ar fi putut fi de altminteri provocat decât de membrii misiunilor, în cazul unei întâlniri - nemții neavând nici cea mai îndepărtată intenție să provoace conflicte şi încurcături inutile. Mai mult ca să-mi liniştesc conştiința am închis prin această ultimă telegramă dosarul ruşinoasei înscenări, şi am intrat la Averescu.

Dacă aş fi fost mai în curent cu starea lucrurilor din Iaşi, dacă aş fi putut prevedea evenimentele care s-au desfăşurat chiar a doua zi, dacă într-un cuvânt aş fi ştiut duminică 4 martie că luni în 5 martie vom fi demisionari, n-aş fi golit poate în fața lui Averescu tot sacul meu şi nu i-aş fi destăinuit ultima mea conversație cu Kühlmann. Dar convins cum eram că nimeni nu ne putea înlocui, a trebuit să-i spun tot, în vederea hotărârilor de luat. Şi aşa s-a săpat în acea zi un abis sufletesc între el şi mine, un abis care a rămas deschis tot timpul celor cinci ani şi mai bine, cât am colaborat unul cu altul.

Averescu cunoştea documentele; l-am pus în curent cu atmosfera şi cu imponderabilele. I-am întins harta lui Mackensen alături de harta lui Czernin. Pe aceasta din urmă o reconstituise la Statul Major, după telegramele noastre, dar nu cunoştea rectificările lui Mackensen. I-am arătat tot profitul ce se putea trage din divergențele de interese dintre germani şi austrieci şi din antagonismul politic pe care reprezentanții celor două Imperii nici nu-l mai ascundeau. Încheierea unei păci oneroase care să ne servească de disculpare la semnarea păcii generale nu era incompatibilă cu îndulcirea anumitor clauze, căci ne mai rămâneau destule în spinare. Mi-am încheiat expunerea reproducând aproape cuvânt cu cuvânt conversația mea din urmă cu Kühlmann - inclusiv răspunsul meu. Şi atunci s-a întâmplat catastrofa. Mă aşteptam să asculte povestirea mea cu acel surâs special al lui, când asculta propuneri situate în afară de sfera realizărilor. Spre marea mea mirare însă, şi-a încruntat sprâncenele şi mi-a urmărit cuvintele cu o încordată atenție. Ochii lui aveau aerul să-mi spună: „De ce n-ai început cu asta şi m-ai făcut să-mi pierd timpul cu fleacuri?". După ce am terminat, a stat vreo două minute pe gânduri apoi cu glas răspicat: „Da, propunerea lui Kühlmann e de o capitală importanță; dacă îți mai vorbeşte de dânsa, sau îți cere un

răspuns, spune-i să vorbească cu mine". Mi s-a părut că nu pricep bine, deşi sensul cuvintelor lui era clar, şi l-am întrebat: — „Cum? d-ta ai vedea posibilitatea unei alianțe cu Germania, unei desfaceri de aliații noştri naturali?" — „De ce nu?"

Ce răspuns puteam să-i dau? Hotărât, cu omul ăsta nu era nimic de făcut. Era nu numai un cap cu desăvârşire apolitic, dar şi un suflet cu totul amoral. Începeam să-l cunosc: lăcomia de putere domina toată ființa sa şi îi deforma toate însuşirile. Pentru a se menține la Guvern era capabil de orice platitudine, de orice învârteală şi chiar de un act de trădare. Stăm în fața lui ca un prost. Vream să evit un act pripit, şi să examinez puțin situația, cu capul liniştit, înainte de a face gestul pe care-l simțeam inevitabil. M-am sculat brusc, şi, deşi nu-i raportasem decât jumătate din ce aveam să-i spun, l-am rugat să mă scuze sub pretext că eram foarte obosit de drum. „Vă voi pune în curent mai târziu cu toate propunerile economice şi financiare. Sunt dezastruoase, va trebui însă să le primim, dar nădăjduiesc că nu vom avea niciodată să le aplicăm", au fost ultimele mele cuvinte, şi luându-mi ziua bună, am plecat. Mi se împleteceau picioarele, mi se prăbuşeau toate planurile şi aş fi putut spune şi eu ca Peretta lui La Fontaine:

Adieu veau, vache, maison ...

Primul meu gând a fost să mă duc direct la Palat, să povestesc Regelui toată afacerea şi să-i remit demisia mea. Dar nu m-am dus. M-am dus acasă, m-am frământat - îmi era scârbă de mine însumi. După cum Averescu era gata să înghită tot, numai să fie prim-ministru - ca să nu facă nimic, de altminteri - îmi dam seama că şi eu eram gata să trec peste multe numai să ajung să pot înfăptui ce vream. De sus în jos, prin Rege, ştiam bine că nu voi putea ajunge niciodată; poarta Regelui era păzită, şi bine păzită, de Ştirbei. Singura cale cemi rămânea deschisă, cea de jos în sus, era stăpânită de Averescu, care, cu toate înscenările puse la cale de şmecheri, cu toate loviturile suferite din partea oligarhiei, cu toate scăderile morale pe care le punea zilnic în evidență - continua să fie idolul celor mulți. M-am pus la masă fără poftă, şi furat de gânduri am trecut din cinci în cinci minute de la un extrem la altul, în căutarea unei soluții. Nu găseam nicio ieşire.

Abia mă sculasem de la masă şi m-a chemat telefonul. Din celălalt cap al firului, glasul stins al lui Averescu mă informa că un Consiliu de Miniştri fusese convocat la Palat, sub preşedinția Regelui, pentru ora patru, ca să expun cele petrecute la Buftea şi Bucureşti şi să pun

pe Majestatea Sa şi întreg Guvernul în curent cu ultimele şi definitivele condiţii ale păcii. „N-ai nevoie să vorbeşti de conversaţia cu Kühlmann", a fost ultima recomandare a generalului. Conversaţia cu Kühlmann, ei da, aia îl interesa mai presus de orice! Soarta mă punea deci în faţa Regelui, trebuia să iau o hotărâre. După lungi ezitări, enervat, profund nemulţumit de mine, am ajuns la cea mai proastă din soluţii: la hotărârea unei proceduri de amânare. M-am decis să nu spun nimic Regelui, să mai încerc a doua zi dimineaţa o lămurire cu Averescu pe care poate - slabă nădejde - nu-l înţelesesem bine prima dată. Dacă împotriva tuturor argumentelor şi rugăminţilor mele, ar fi persistat în intenţia să se îndrumeze pe calea indicată de Kühlmann, să-l rog să mă desărcineze şi de misiunea mea din fruntea delegaţiei păcii şi de portofoliul Justiţiei, lăsându-l pe el să găsească motivul aparent care să justifice îndoita mea demisie.

Liniştit întrucâtva prin hotărârea luată, m-am dus la Palat. Primul cuvânt pe care mi l-a spus Regele a fost: „Ai văzut pe Marghiloman?" şi m-a întrebat de ce n-a venit cu mine. Am răspuns că n-am avut timpul să-l previn, că am primit telegrama prea târziu. „Da, da... da", a clănţănit Majestatea Sa, şi a deschis şedinţa. Şedinţa a fost lungă. Am întins hărţile, am expus cele două teze - cea germană şi cea austriacă - cu privire la graniţe, la condiţiile juridice, la cele economice şi la cele financiare. Mi-am rezervat să vorbesc despre chestiunile mai delicate între patru ochi cu Regele, cu atât mai mult cu cât, după cele întâmplate cu Averescu, conversaţia mea cu dânsul avea toate şansele să se termine cu demisia mea.

Pe drum spre Iaşi, făcând bilanţul activităţii mele de cinci zile la Buftea, am fost mulţumit de mine însumi şi, date fiind împrejurările tragice în mijlocul cărora am avut să manevrez, socotisem că poziţiile pe care le câştigasem pentru ţara noastră îngenuncheată reprezentau un maximum. Nu mă aştepam să fiu încununat cu flori, dar cel puţin să se urmărească cu interes străduinţele mele. Averescu primise cu o totală indiferenţă lămuririle ce i le dedesem, parcă l-ar fi preocupat altceva, pe un plan cu totul altul, pe care s-a abţinut însă să mi-l destăinuiască, ca şi când s-ar fi ferit să şi-l mărturisească sie însăşi. N-a trebuit mai puţin decât propunerile lui Kühlmann cu batalionul românesc pe frontul de vest, ca să iese un moment din cercul ascunselor sale preocupări.

După-amiază, am găsit la Rege şi mai puţină curiozitate pentru expunerea mea, care, îndrăznesc să o spun, nu a fost totuşi lipsită de interes - dovadă atenţia încordată cu care a fost urmărită de ceilalţi miniştri. Regele era însă absent, gândul lui rătăcea vizibil, şi el, în alte

sfere. S-a uitat la harta lui Mackensen ca şi cum ar fi avut, el, o a treia în buzunar şi mai bună, şi de data asta veşnicul său „da, da... da", suna ca un „nu, nu... nu".

A doua zi mi-am dat seama că se gândea la Guvernul Marghiloman şi la pacea pe care Benjaminul vrăjmaşilor noştri trebuia să i-o aducă pe o tavă de aur. Dar pe când mă munceam să explic în faţa lui tot beneficiul ce se putea trage din antagonismul dintre germani şi austrieci, eram ca un prost la o mie de poşte de bănuiala unei lovituri pregătite în umbră împotriva Guvernului. El însă, Ferdinand - le-Loyal, era deja în braţele lui Marghiloman şi se gândea cum să scape de noi, iar Averescu - după cum mi-a mărturisit-o mai în urmă - începuse să vadă clar în planurile lui. Fără să ştim nimic, unii din noi (cei mai mulţi) fără să bănuim măcar ceva, ne dam totuşi seama că atmosfera Consiliului era grea. Şedinţa s-a sfârşit fără ca Regele să-şi dea părerea asupra negocierilor în curs, fără gestul măcar, de elementară politeţă, să-mi mulţumească pentru osteneala ce-mi dedesem şi pentru serviciul pe care-l adusesem ţării şi Dinastiei, supunându-mă cu umilinţă semnării unui act pe care ar fi trebuit să-l iscălească cei ce purtau răspunderea dezastrelor noastre. De obicei, după fiecare Consiliu prezidat de el, Regele chema pe Averescu şi se retrăgea cu dânsul în cabinetul său. De astă-dată nimic. O strângere de mână fiecăruia, lui Averescu ca şi nouă, şi bună ziua.

Fiindcă hotărâsem pentru a doua zi dimineaţa explicaţia cu generalul, am evitat să mai stau de vorbă cu el în acea seară şi, pretextând lucrări întârziate de rezolvat, m-am dus acasă. Nu mă înapoiasem de o jumătate de ceas şi iată că Puiu Cartianu (şeful meu de cabinet), copoi de rasă căruia nu-i scăpa nicio ştire, vine să-mi spuie că Jancu Mitilineu a fost trimis de Rege să aducă pe Marghiloman, şi că acesta trebuia să sosească a doua zi dimineaţa. „Ei şi?" a fost singurul meu răspuns. Cum puteam eu să cred că Familia Loyal şi banda de şmecheri care nu se mai împăcau cu un general român fiindcă-l considerau prea germanofil erau să se arunce în braţele omului nemţilor? Şi chiar în ipoteza absurdă că ar fi vrut să se dea inamicului cu mâinile şi picioarele legate, cum aş fi putut crede un moment că ar fi ales pe agentul austriecilor neputincioşi şi nu pe a germanilor atotputernici - adică pe Carp, sau pe Lupu Costake? Chestiunea dinastică? Apoi nici la Berlin nu se mai făcea caz mare de ea. Putea cineva să fie atât de naiv să creadă că, dacă germanii ar fi voit cu adevărat să ne schimbe Dinastia în acel moment, s-ar fi împiedicat de austro-ungari? Deşi raţionamentul meu era impecabil, ne aflam totuşi în ţara

românească, şi ştiam că în ţara românească toate se pot - am chemat deci pe Averescu la telefon să văd ce zice şi el: „Mi se raportează că Regele a trimis pe Mitilineu la Bucureşti, să aducă pe Marghiloman, ştii ceva?" — „Nu ştiu nimic". — „Marghiloman soseşte mâine dimineaţă sau la amiază"... — „Ei şi?" — „Aşa zic şi eu".

Am dormit prost, cu gândul tot la explicaţia pe care trebuia să o am cu Averescu a doua zi. Toate proiectele mele politice ameninţau să se năruie. Perspectiva să le iau toate iar de la început nu mă încânta câtuşi de puţin. M-am sculat în ziua de 26 februarie dis-de-dimineaţă. Se împlinea în acea zi exact o lună de când fuseseră chemaţi la Guvern şi parcă se împliniseră trei, prin câte necazuri trecusem. După ce am expediat afacerile Ministerului cu directorii mei, m-am dus la Preşedinţia Consiliului.

Am găsit pe Averescu enervat şi deprimat. Mi-a povestit că chestiunea cu Marghiloman era mai serioasă decât crezuse. Formalităţile pentru călătoria lui Mitilineu până la Bucureşti şi înapoierea lui cu Marghiloman au fost îndeplinite de Marele Cartier, din ordinul Regelui şi fără ca el, primul ministru, să fie prevenit. Era aci mai mult decât o jignire - ne aflam în faţa unui complot, şi el se întreba ce atitudine va trebui să ia. Din informaţiile pe care le culesese nu mai încăpea nicio îndoială că Ştirbei şi Brătianu împingeau la un Minister Marghiloman şi că Regele chemase pe acesta din urmă la Iaşi în vederea unor „sondări politice".

Generalul mi-a declarat categoric că situaţia trebuia limpezită şi că va vedea pe Rege, în acest scop, la amiază. Pe când vorbea, parcă-mi lua cineva cu mâna o piatră de pe inimă: pe mine mă preocupau în acel moment, înainte de toate, raporturile mele cu Averescu, pe care propunerile lui Kühlmann cu batalionul ameninţau să le desfacă, pe când planurile Regelui cu Marghiloman erau menite să le consolideze. Aşadar, ceea ce credeam eu imposibil era totuşi posibil, robia noastră ministerială putea lua sfârşit, generalul victorios de la Mărăşti putea fi înlocuit, fără fason, prin ostaticul lui Mackensen de la Bucureşti, care mai era şi omul lui Czernin - sluga lui supusă - şi disprețuitorul tuturor jertfelor făcute de poporul român în acest nemaipomenit război. În ţara neputincioşilor, imposibilul era posibil. Redusă şi la mai puţin de jumătate, România rămăsese tot ţara lui Hübsch.

Dacă, ca român, perspectiva unui Minister Marghiloman mă umplea de ruşine şi mă scotea din minţi, din punctul meu de vedere strict personal ea îmi convenea de minune. Să nu mai văd pe Czernin şi pe Kühlmann, şi pe turc şi pe bulgar! Să nu mai aud în fiecare zi o

nouă pretenţie de satisfăcut pe seama avuţiei sau a mândriei noastre naţionale! Să nu mai trec dincolo, în teritoriul ocupat şi să-mi văd ţara prăbuşită la picioarele vrăjmaşului! Şi mai ales să nu mai am să discut cu Averescu, chestiuni asupra cărora nu ne puteam înţelege şi care ne-ar fi dus repede la o despărţire! Cu tot disprețul meu pentru omul ocupaţiei, puţin mi-a lipsit să strig: trăiască Marghiloman!

Am remontat pe Averescu cât am putut, sfătuindu-l să fie dârz cu Regele, reamintindu-i că „neamţul ştie numai de frică", dar în nădejdea unei rupturi cât mai repezi. Pe cât vream eu să plecăm de la Guvern, pe atât vrea însă Averescu să stea şi era opărit rău, fiindcă îşi da seama că sus zarul căzuse. Pentru mine, în cinci minute s-au schimbat toate. Abia atunci am priceput şi ieşirile lui Brătianu în Consiliile de Coroană, şi apropierea de Marghiloman prin mine, şi câte toate. Înscenarea cu misiunile militare, manifestările „familionului" şi coconetului nu fuseseră decât presiuni asupra opiniei publice în vederea răsturnării lui Averescu. Dacă Regele trimisese pe Mitilineu după Marghiloman, e că totul era gata, e viva la compania!

Da, se schimbaseră toate. De explicaţia pentru care venisem nu mai putea fi vorba. Ce bine făcusem că o amânasem! Datoria mea era să stau acum neclintit lângă Averescu, să nu-l las să comită un act de slăbiciune. Nu l-am lăsat din mână până a plecat la Palat, l-am dus chiar până acolo, îmbărbătat cum trebuia. Înainte de a ne despărţi m-a însărcinat să convoc Consiliul de Miniştri pentru ora 4, în vederea hotărârilor ce urma să luăm. Am transmis ordinul la Preşedinţie cu o adevărată voluptate.

Audienţa generalului n-a fost foarte lungă. La întrebările lui, pentru ce nu era lăsat în pace să ducă la bun sfârşit însărcinarea ce i se dedese, pentru ce i se îngreuia guvernarea prin tot felul de şicane şi de mizerii de amănunt, pentru ce i se arăta atâta lipsă de încredere după ce fusese considerat ca singurul salvator posibil - Regele a răspuns evaziv, îngânând cuvinte, după obiceiul lui, sau insistând pe câte o chestiune fără strânsă legătură cu discuţia în curs. La întrebarea lui Averescu pentru ce a trimis după Marghiloman fără să-i spuie nimic, umilindu-l în faţa lui Prezan - Regele s-a uitat în pământ şi n-a răspuns nimic. Îngheţase aerul între ei. În fine, ca o concluzie primul ministru a întrebat: „Sire, nu mai ai încredere în Guvernul meu?" „Ba da, ba da, nu e asta" - a răspuns Regele roşindu-se ca un rac - „dar nu mai e fluid între noi!".

Povestindu-ne în Consiliul de Miniştri această scenă, Averescu a adăugat că după impresia lui, Regele era hotărât la un Guvern Mar-

ghiloman, şi că singurul motiv care l-a împiedicat să provoace imediata demisie a Cabinetului era necunoaşterea atitudinii condiţiilor omului de la Bucureşti. După ce ne-a repetat aproape cuvânt cu cuvânt conversaţia sa cu Regele, Averescu ne-a întrebat cum judecam situaţia.

Trebuie să aduc acest omagiu colegilor mei, că nu s-a auzit decât o singură vorbă pe buzele fiecăruia: demisia. Toţi erau voioşi să plece. Toţi se puseseră cu o lună înainte în slujba ţării, plini de râvnă şi înarmaţi de răbdare împotriva greutăţilor vremurilor - dar niciunul nu înţelegea să facă jocul şmecherilor care duceau pe Rege de nas şi să contribuie mai departe la alcătuirea unei simple mase de manevră şi de batjocură. Dacă toţi colegii mei erau mulţumiţi să-şi reia libertatea şi să scape de răspunderea şi de ponosul unei păci odioase, ce să mai spun de mine, care-mi luasem cea mai grea parte a sarcinii în spinare?

Averescu s-a declarat de acord cu noi, şi demisia a fost hotărâtă. Numai că acordul lui Averescu era mai mult aparent decât real. Vulpoiul şiret era convins că lucrurile nu se vor termina cu demisia lui. Începuse să-şi dea seama de rolul pe care-l jucaseră Randa şi Czernin în chemarea lui Marghiloman, ştia prin mine, prin Mircescu şi prin Ressel că Mackensen şi Kühlmann îl preferau pe el, şi chiar că nu voiau deloc pe Marghiloman, şi-şi imagina că va putea încă dejuca planul Camarilei, şi că până în cele din urmă demisia lui nu va fi primită. Avea el mijloace să torpileze formula Marghiloman, la Bucureşti[171]. Aşa credea, cel puţin, şiretul nostru preşedinte, dar erau alţii mai şireţi decât dânsul - din fericire. Pentru noi, important era că se hotărâse demisia. Averescu s-a şi prezentat cu dânsa la Rege după Consiliu şi Majestatea Sa i-a declarat că va aviza, rugându-l să gireze mai departe afacerile până se va lua o hotărâre. Căci hotărârea depindea de răspunsul lui Marghiloman.

Zilele de luni 26 februarie şi de marţi 27 februarie au fost zile de mari fierberi la Iaşi, îndată ce s-a aflat despre sosirea lui Marghiloman şi despre demisia Guvernului. Eventualitatea unui Guvern Marghiloman a fost primită cu consternare, ca o inutilă umilire şi ca o înjosire şi mai mare în faţa inamicului. Adversarii Ministerului Averescu se ridicaseră ca atare împotriva noastră, fiindcă nu voiseră niciun contact cu inamicul, nicio negociere cu el. Faţă de un Guvern Marghiloman, toţi aceşti intransigenţi au început să regrete însă Guvernul Averescu şi să se căiască de opoziţia ce-i făcuseră. Aşa au fost

[171] Socotea între altele pe Mircescu ca omul său. S-a spus că Mircescu a lucrat pe lângă Mackensen în favoarea lui Marghiloman. Nu cred.

takiştii, tot aşa şi foştii filipescani; aşa au început să mârâie cercurile ofiţereşti.

Din punctul de vedere al intereselor superioare naţionale Guvernul Marghiloman a fost o mare greşeală, nu numai fiindcă ne-a împiedicat să ne prezentăm cu demnitate în faţa atotputerniciei cotropitorilor, dar şi fiindcă a săpat imediat un abis între români şi a dat astfel loc la acele oribile disonanţe morale care s-au produs în Parlamentul din 1918, şi al căror ecou a ajuns până în Occident, îngreunând în 1919 poziţia noastră, în faţa Conferinţei Păcii. Marghilomanişti erau foarte puţini la Iaşi şi în teritoriul liber, aşa încât chemarea lui Marghiloman la putere a determinat o adevărată invazie a Moldovei cu consecinţe mult mai grave în împărţirea oamenilor în două tabere decât ar fi fost o invazie a inamicului însuşi.

Lumea fierbea şi se frământa, Marghiloman, adus de Mitilineu, pertracta şi se lăsa greu (convins că de data asta prada nu-i mai putea scăpa), Averescu tot mai spera - iar noi, miniştrii lui, băteam din palme şi lăudam numele Domnului fiindcă i se făcuse milă de robii lui. Numai unul singur din vrăjmaşii noştri nu dezarma: coconetul. Cu toată perspectiva Guvernului Marghiloman, care numai în struna lor nu putea cânta, cucoanele, înfeudate mai toate Reginei şi familionului, continuau să-şi înfigă dinţii în noi cât puteau. Cu maniere, şi fără maniere. Găsesc printre hârtiile mele, următorul răvaş, pe care Simky Lahovari - o femeie inteligentă şi o bună prietenă - mi l-a trimis după înapoierea mea la Buftea:

„MAISON
de S.M. la REINE

CHER MONSIEUR[172],

Petite question sentimentale qui submerge (probabil că a vrut să scrie „qui sumage", dar era atât de emoţionată!) au milieu de tout cet effondrement.

Sa Majeste la Reine demande si Horez ou Elle a laisse tellement de son coeur, nous reste ou nous est ôté.

Sincerement à vous

Simone Lahovari"

Alături de aceste rânduri înţepate cu „coeur-ul" Reginei rătăcit în Horez, reproduc „un autre son de cloche" în care violenţa sentimen-

[172] Simky mă chema pe nume; de data asta îmi trăgea cu „Monsieur", ca să stabilească distanţele între noi.

telor nu e deloc supărătoare, fiindcă e bazată pe o deplină sinceritate şi pe o totală lipsă de calcul politic. E scrisoarea Elenei general Perticari, născută Davila:

„Mon cher ami,

Je viens d'apprendre le détail des conditions de paix imposée:
Dobrogea,
le Danube,
les Portes de Fer,
Severin,
Trecătorile Carpaţilor,
Le désarmement de l'armée,
Le passage des armées allemandes à travers le territoire roumain pour passer en Russie,
L'expulsion des étrangers,
Le pétrole, les blés et les chemins de fer pur 80 ans!

C'est en somme une quasi-capitulation[173] volontaire! Mieux vaut mourir les armes à la main, en protestant! C'est une violation volontaire, une trahison de tout ce qui est honneur et dignité! Ne mettez pas votre nom au bas d'un tel traité!

Ne pouvez vous pas vous réunir tous, anciens et nouveaux Ministres, sous la presidence d'Averescu pour décider en ce moment, le plus cruel encore que le pays ait jamais eu à traverser? Boire ce calice semble surhumain et nous sommes des hommes! C'est l'opprobre, la dechéance et tout est perdu «même l'honer»!

Hélène"

Scrisoarea a fost scrisă în grabă, cu creionul, fără punctuaţie şi scrisul bietei femei înregistra bătăile inimii sale, ca un aparat seismografic. Ca să fiu complet, pe lângă aceste două mărturii ale sufletului feminin, ar fi trebuit să reproduc şi o scrisoare de simple şi triviale înjurături. Am primit şi de acestea - mai ales de acestea - dar la ce bună? Sunt lucruri trecute de mult, să lăsăm uitării tot ce a fost prea urât[174].

[173] Ba „une capitulation" de-a binelea, dar - în gândul nostru - provizorie!

[174] E locul să înregistrez aci că străinii au avut câteodată, în acele momente de mare zăpăceală, o viziune mai clară a evenimentelor. Reproduc o scrisoare primită de la Tavernier, corespondentul ziarului le Temps, în ziua de 25 februarie/19 martie (în care m-am înapoiat de la Buftea), scrisoare care, pe lângă lipsa de enervare a autorului ei, *mai dovedeşte că până în ultimul moment al însărcinării mele am tratat în deplină înţelegere şi în contact cu aliaţii noştri.* Iată scrisoarea:

„Mon cher Ministre,

Vâlva creştea din ceas în ceas în jurul crizei de Guvern. Marghiloman facea pe râiosul şi, după mai multe convorbiri cu Regele, declarase că nu putea da un răspuns definitiv până ce nu-şi va consulta prietenii la Bucureşti. Şi în după-amiaza de marţi (27 februarie) a şi părăsit laşiul ca să meargă să-i consulte. În realitate n-aveau pe cine să consulte, dar voia să obţie de la stăpânu-său Czernin o îmbunătăţire sensibilă a condiţiilor de pace, îmbunătăţire cu care să se prezinte în faţa românilor liberi din Moldova, a căror hotărâtă ostilitate o simţea.

În aceeaşi după-amiază, am ţinut şi noi ultimul nostru Consiliu de Miniştri. Cred că rar s-au văzut miniştri mai bucuroşi şi mai veseli să-şi depună portofoliile, ca noi. În această ultimă şedinţă, după un schimb de impresii şi de informaţii culese, am pus un punct la activitatea noastră departamentală, şi trebuie să mărturisesc că procedeele Majestaţii Sale - cu toată plăcerea pe care o resimţeam toţi să ne îndepărtăm de Augusta Sa Persoană - au fost aspru calificate. Mai ales generalul Iancovescu a fost o grădină, în această privinţă. Am constatat, şi mai târziu, că generalii se despart greu de portofoliile ministeriale.

Se vede că fiindcă era general, îi venea şi lui Averescu foarte greu să plece. Îl vedeam pe gânduri, şi începusem să mă descurc deja, în gândurile lui. Pe când noi ceream încetarea imediată a oricărei activităţi ministeriale, el s-a opus. „Nu se ştie cum se va termina criza şi în orice caz Regele ne-a însărcinat să girăm afacerile până la reconstituirea Cabinetului". Începuse şi generalul să vorbească limba şmecherilor şi să întrebuinţeze expresii cu dublu sens. Pe mine unul, încăpăţânarea lui Averescu de a se agăţa de putere şi iluziile sale mă lăsau rece şi nu m-au îngrijorat deloc; ştiam bine că soarta Guvernului nostru era hotărâtă şi bine hotărâtă.

Sub pretext „că trebuia să girăm mai-nainte", primul ministru a adus în discuţia Consiliului şi chestiunea negocierilor de pace.

Je n'ai pas été assez heureux pour rencontrer votre Collègue de l'Interieur qui vous remplaçait à la Censure: dans ces conditions je n'ai pas pu à mon grand regret telegraphier. Je vous serais reconnaissant - si vous approuvez mon télégrame - de la faire porter aux Affaires Etrangéres pour eviter tout retard. Si vous le trouviez trop long, vous pourriez peut être le faire arreter au bas de la deuxiéme page à la fin de l'article de Filipesco. Je vous demanderais alors de bien vouloir signer Tavernier à l'endroit de votre coupure.
Je serais si heureux de vous voir.
Veuiller agreer l'expresion de mes sentiments tout dévoués.

Ed. Tavernier"

Pe când românii mă acuzau că am vrut să dau Misiunea franceză pe mâna nemţilor, iată cum mă tratau francezii! Corespondentul marelui ziar *le Temps* îmi încredinţa depeşele lui, pe care le- aş fi putut aranja cum aş fi voit!

Părerea lui a fost că trebuia să continuăm negocierile mai departe, criza putea să fie lungă, şi o întrerupere în tratative să compromită bunătatea de pace! Am răspuns categoric că nu înţeleg să mai continui negocierile, că situaţia de ministru demisionat îmi ridică orice autoritate pentru a vorbi inamicului, că de vreme ce nu mai eram nimic, înţelegeam înainte de toate să nu mai fiu coadă de topor la Buftea. Averescu ţinea însă morţiş să mă duc din nou la Bucureşti şi să discut mai departe cu Kühlmann şi cu Czernin. Miniştrii erau mai toţi de părerea mea - dar generalul, care urmărea un gând, nu voia să audă nimic. Ca să termin discuţia i-am tăiat vorba: „Bine plec, cum era convenit, mâine seară la Buftea, şi voi continua tratativele". Planul meu era simplu: plecând la Buftea mulţumeam pe Averescu, dar odată ajuns acolo eram bine hotărât să spun dlor Kühlmann şi Czernin că nu mai aveam calitate să discut cu ei. Şi era pentru mine un prilej să-mi iau ziua bună de la ei, ca un om bine crescut: „adio, şi n-am cuvinte" - vorba românului. Ne-am despărţit cu toţii mulţumiţi. Mi-am petrecut ziua de miercuri să-mi clasez hârtiile şi să pun în ordine diferitele chestiuni nerezolvate, la Minister. Şi mi-am comandat trenul pentru orele 10 seara, ca să fiu joi, 1 martie, la orele 3 p.m. la Cotroceni, unde dedesem întâlnire lui Kühlmann.

Între orele 5 şi 7 am mai avut o şedinţă cu Averescu în care am mai examinat - pe gratis - răspunsurile de dat reprezentanţilor Puterilor Centrale la diferitele lor propuneri, ce fuseseră examinate şi rezolvate negativ sau pozitiv, în Consiliul de duminică prezidat de Rege cu toată indiferenţa deja semnalată. Generalul m-a rugat să însărcinez pe colonelul Mircescu să obţie de la O.K.M. informaţii precise asupra:

a) Suprafeţei pierdută de armatele Centrale după ofensiva de la Mărăşti şi definitiv rămasă nouă.

b) Suprafeţei pierdută de români - şi rămasă nemţilor după ofensiva de la Mărăşeşti.

c) Pierderilor suferite, oameni şi material, într-una şi cealaltă ofensivă.

De ce-i ardea lui! Ţara pierea şi el să războia cu Grigorescu Eremia pe numărul morţilor şi al tranşeelor cucerite sau pierdute! Ce e mai frumos, e că da acestei însărcinări speciale tot atâta importanţă ca celei de a refuza nemţilor condiţiile puse pentru stăpânirea producţiei noastre de petrol.

În fine, la orele zece fără zece eram instalat în vagonul meu şi gata de plecare. Cinci minute înainte să plece trenul, un automobil în goană opreşte în faţa gării; Zănescu vine să mă cheme la Preşedinţie,

unde mă aşteaptă Averescu. „Ce s-a întâmplat?" — „Nu ştiu nimic, ştiu numai că generalul a fost chemat la Rege şi când s-a înapoiat de la Palat, m-a trimis la gară după d-ta". Pe drum am făcut cu Zănescu mai multe ipoteze, dar nu ajungeam să găsesc una satisfăcătoare. Deodată mi s-a oprit sângele în loc: „Să nu fi primit un categoric refuz din partea lui Marghiloman şi să nu fi chemat pe Averescu să-l roage să rămână în capul Guvernului?" — „O fi, cine ştie" a fost laconicul răspuns al lui Zănescu care-şi pregătea deja evoluţia, prin Iancu Mitilineu, spre Marghiloman. „În tot cazul, fără mine"! Şi cu această concluzie am ajuns la Preşedinţie, de unde am fost trimis trei case mai sus pe strada Lascăr Catargiu, la coana Natalita Vlădoianu, unde Averescu plecase să-şi încălzească bătrâneţele la flacăra ochilor Elizei Suţu, în treacăt prin Iaşi. Am găsit pe Averescu într-un fotei, picior peste picior - două scobitori încălţate cu ghete de front şnuruite până la genunchi - senin şi distant, pufuind dintr-o ţigară proastă, strâmbându-se din nas ca să-şi fixeze monoclu în ochi, cu cele două cadâne în jurul său, sorbindu-i cuvintele. Îndată ce am intrat cadânele au trecut alături, şi Averescu a început să-mi povestească, cu pauze, cu priviri duioase spre vârful ţigării, cu gesturi aşezate, cu o indiferenţă afectată parcă ar fi fost vorba de alţii: „M-a chemat Regele... trebuie să te pui în curent... M-a întrebat de ce plecai la Bucureşti... că Guvernul fiind demisionat nu mai aveai calitatea să negociezi... I-am spus că te duci să-ţi iei ziua bună de la Kühlmann şi Czernin, şi că Consiliul de Miniştri hotărâse să întrerupi negocierile până la constituirea noului Minister..."

— Eu: „Aşa i-ai spus?"

— El: „Apoi n-a hotărât aşa Consiliul de Miniştri?"

— Eu: „Dacă a hotărât aşa, de ce m-ai mai chemat de la gara să-mi întârzii plecarea?"

— El: „Da, da... păi trebuia să-ţi comunic că a spus Regele... ca să nu fie eroare..."

— Eu: „N-ai nicio grijă; n-am aşteptat avizul Regelui şi hotărâsem deja, împotriva altor păreri, să întrerup orice tratative la Buftea şi Bucureşti". Şi luându-mi seara bună, l-am lăsat în seama cadânelor, m-am înapoiat la gară şi am pornit spre front, cu o jumătate de oră întârziere.

Fierbeam; păcătosul, păcătosul! Vasăzică omul acesta, omul în care-mi pusesem toată încrederea pentru o acţiune de regenerare, nu era decât un fătarnic şi totodată un neobrăzat. Cum? Nu fusese el acela care, un ceas întreg, se certase cu noi în Consiliu ca să obţină de la mine să plec la Buftea şi să negociez mai departe? Şi două vorbe

ale Regelui fuseseră de ajuns ca să uite tot ce spusese? Căci nu era o comedie pe care o juca, între patru ochi n-ar fi avut pentru ce să o joace. Şi cu mincinosul ăsta trebuia eu să plec la drum? Abia ajuns la vagon, şi semnalul de plecare dat, m-am aruncat pe pat şi am început să plâng ca un copil. Nu mai eram stăpân pe nervii mei, supuşi de zece zile la încercări prea dese. M-am gândit toată noaptea şi dimineaţa eram aproape hotărât să o rup cu generalul după definitiva lichidare a Ministerului nostru.

Am retrecut frontul, mai de dimineaţă ca în precedentele mele călătorii, şi am evitat astfel dejunul lui Morgen la Focşani. O uşoară colaţiune mi-a fost servită în tren - pe la orele 2 am ajuns la Buftea şi de aci m-a luat un automobil şi m-a depus puţin înainte de orele 3 la Cotroceni, unde Kühlmann mă aştepta, singur.

De data asta Kühlmann m-a primit cu rânjetul lui Czernin, în locul obişnuitului său surâs. Era furios. Avea capul omului care pierduse o partidă importantă. Nu pricepea de ce schimbarea de Guvern şi, dacă schimbarea trebuia, de ce Marghiloman? Ca român n-aveam niciun interes să-i dezvălui complotul Czernin - Ferdinand - Ştirbei, căci la urma urmelor era în joc Dinastia şi neamţul se putea răzbuna de Czernin pe capul Regelui nostru, dar mi-am dat seama că-l ghicise. Dacă i-aş mai fi spus că Averescu era accesibil la propunerea cu batalionul pe frontul de vest, cred că l-aş fi înnebunit de-a binelea. Dar convins, pe de o parte, că cearta dintre el şi Czernin s-ar fi spart tot pe spinarea noastră, şi hotărât, pe de alta, să nu ajut în nimic la „replatrajul" Ministerului Averescu, am tăcut chitic, ba chiar am comunicat amicului Kühlmann că, date fiind împrejurările, nu avusesem prilejul să transmit nimănui comunicarea pe care mi-o făcuse. „Vei putea face propuneri lui Marghiloman?", i-am spus cu un surâs. „Lui Marghiloman? - mi-a răspuns el - il en verra de raides, c'est nous quifaisons la guerre et lapaix, pas les Autrichiens!". Era o temă pe care o auzisem deja, dar pe care îi plăcea să o repete.

Înainte de a ne despărţi, m-a rugat - deşi îi declarasem că nu mai aveam calitate să negociez - să cer la Iaşi să nu se trimită la Bucureşti delegaţii basarabeni care voiau cu tot dinadinsul să vie să se amestece în tratativele păcii. Îi oprisem deja odată din cauza unui protest trimis de Ucraina Puterilor Centrale -, dar acum oamenii de la Kiev se agitau mai serios. Kühlmann mi-a explicat că Germania a rămas la punctul ei prim de vedere şi că întreaga Basarabie va fi alipită României, dar tocmai pentru că acest punct era hotărât, trebuiau evitate toate dificultăţile de procedură. Dacă Basarabia trimitea delegaţi la Bucureşti era de data asta imposibil Puterilor Centrale să evite şi delegaţii Kievului, şi lucrurile n-ar fi putut decât să se încurce în acest caz.

Biata Basarabie nu avea nicio veleitate să trimită delegaţi la Bucureşti, fiindcă nu avea încă cunoştinţă de propria ei existenţă. Naivul popor de peste Prut căzuse pe mâinile unui soviet de pezevenghi adunaţi de pe stradă, pe jumătate bolşevizat şi pe jumătate naţionalist, care se întrunise la Chişinău sub numele de Sfatul Ţării. Doi tineri fără trecut şi fără experienţă, Ion Inculeţ şi Daniel Ciugureanu, mai deştepţi decât ceilalţi, îşi atribuiseră depline puteri de guvernământ, cel dintâi ca preşedinte al Sfatului şi al Republicii Moldoveneşti, cel de al doilea, ca preşedinte al Consiliului de Miniştri.

Am avut deosebita plăcere să iau cel dintâi contact oficial cu aceşti distinşi bărbaţi de Stat basarabeni. Veniseră amândoi la Iaşi, câteva zile după înscăunarea Ministerului Averescu. Generalul, plictisit şi hărăuit din toate părţile, m-a rugat pe mine să-i primesc. Am stat de vorbă cu ei, şi le-am oferit o masă la Cercul Militar. Din amândoi, mai bună impresie mi-a făcut Ciugureanu, doctor în medicină, şi - după câte se părea - mai hotărât în socotelile lui naţionale. Inculeţ mi s-a arătat ce era, de la prima întâlnire, o râmă, în neantul căreia un făcător de minuni umflase un stomac şi proiectase o pereche de urechi şi un nas formidabil, un nas menit să miroasă la distanţa şi să descurce în tufişul vieţii poteca cea bună. Se pretindea docent la Universitatea din Petrograd şi purta, ca şi primul său ministru Daniel, o uniformă uzată de prapurcic; sub bluza căcănie şi strânsă la gât năduşeala le ţinea loc de rufe şi nădragii negri şi soioşi, dar de tăietură englezească, îşi ascundeau capetele de ruşine în carâmbii unor cizme de lux, probabil şterpelite în numele sfintelor principii ale Revoluţiei. Şi unul şi altul abia o rupeau pe româneşte, mai ales Inculeţ (Ciugureanu tot o mai încropea) şi micile cuvântări prin care au crezut de cuviinţă să răspundă la închinarea mea au fost o jale. De atunci au învăţat româneşte amândoi, şi au devenit chiar buni români, fiindcă aşa a suflat vântul. Dar atunci, îmi aduc aşa de bine aminte, ce decepţie! N-aveau un pic de sentiment românesc; nu o prea spuneau fiindcă le convenea să guverneze (mai bine zis să tripoteze) la Chişinău sub oblăduirea armatei noastre - dar nu s-au putut împiedica să susţie cu toată dârzenia independenţa Republicii Moldoveneşti.

Principalul scop al venirii lor la Iaşi era să obţie prin noi de la nemţi dreptul de a trimite delegaţi la Bucureşti, pentru a negocia

pacea paralel cu România. Vădit nu-i interesa nici Basarabia, nici România, ci numai situația lor personală. Ajunseseră fiecare în capul bucatelor, fără să-şi prea dea seama cum, şi pentru ei coborâşul ar fi fost mult mai penibil decât urcuşul. Cariera lui Ciugureanu, datorită mai mult norocului, s-a prăbuşit îndată ce acesta l-a abandonat. Inculeț însă, care pe lângă noroc, mai avea o mentalitate de delincvent şi în suflet mocirla tuturor perversităților, a mers departe. Că a ciupit două milioane de lei sub Marghiloman[175] ca să voteze în Sfatul Țării alipirea Basarabiei de patria mumă, că s-a dat ca o lichea cu toate partidele ca să fie încontinuu ministru sau să încaseze ceva bani pentru oropsita lui provincie[176], că după ce împărțise pe străzile Bucureştilor scârboasa broşură editată de Vintilă Brătianu împotriva Prințului Carol, a ajuns om de casă şi de încredere la dna Lupescu - sunt toate lucruri care nu m-au mirat, fiindcă i le citisem pe față încă de la Iaşi. Pe fața lui grăsulie ca o burtă şi informă ca un taler de piftie răsturnat. Dar ceea ce m-a mirat şi n-am putut să pricep, e că acest excrement moral, acest nemernic şi incapabil, acest necinstit şi necredincios a izbutit să ajungă stăpânul necontestat şi atotputernic al unui Guvern românesc. Să ne acoperim fața de ruşine şi să mulțumim Majestății Sale Regelui Carol al II-lea, care a pus această pată suplimentară în Cronica Țărilor Noastre.

Amicul Inculeț m-a cam îndepărtat de amicul Kühlmann. Deşi declarasem plenipotențiarului german că activitatea mea oficială încetase, i-am făgăduit că voi telegrafia încă o dată la Iaşi în sensul celor dorite de dânsul, socotind că sosirea unei delegații ucrainene la Bucureşti ar fi putut avea destul de grave consecințe. Înapoiat la Buftea am şi telegrafiat lui Averescu, şi am putut astfel să opresc la Iaşi pe Inculeț şi pe Ciugureanu, foarte zoriți să vie la Bucureşti, nu ca să trateze pacea, cât să obție din partea Puterilor Centrale recunoaşterea Basarabiei ca Stat independent, ridicând astfel încă o greutate în calea alipirii provinciei de peste Prut cu țara mamă. După faimoasa masă despre care am vorbit, le tăiasem pofta călătoriei înspre Bucureşti, obiectându-le că Puterile Centrale nu puteau trata cu un Stat pe care nu-l recunoscusem încă, şi că după cum armata noastră era gata să le asigure liniştea la Chişinău diplomația noastră era gata să asigure şi ocrotirea intereselor lor la masa verde de la Buftea. Averescu aprobase răspunsul meu şi primind a doua zi pe suveranul Basarabiei şi pe primul său sfetnic, le-a făcut aceeaşi teorie.

[175] Banii i-au fost numărați la „Hotel de Londra", la Chişinău, prin deputații dr. Pilescu şi Andrei Corteanu, a căror declarație o posed.

[176] Înaintea formării Ministerului lorga a venit la mine şi mi s-a oferit, gata să lase Partidul Liberal.

Nu ştiu ce s-a întâmplat în lipsa mea de la Iaşi, dar Averescu a sfârşit prin a cade la o a doua vizită a lui Inculeț şi să admită în principiu periculoasa prezență a basarabenilor la Bucureşti. Am fost destul de fericit să împiedic de două ori venirea lor şi să aduc astfel până „in extremis" un ultim şi important serviciu țării mele.

După lunga mea conversație cu Kühlmann, am crezut inutil să mai văd şi pe Czernin; am rugat pe reprezentantul Germaniei să transmită complimentele mele colegului său austriac şi să-l asigure de „regretele" mele (!) că nu puteam continua mai departe negocierile cu dânsul!

Trebuie să însemnez aci că Kühlmann era aproape emoționat luându-şi rămas bun de la mine; simțea că cârma negocierilor va trece mai mult sau mai puțin în mâinile lui Czernin, că în tot cazul nu va mai putea impune o pace împotriva Austriei şi în favoarea noastră relativă, şi îi părea rău. Se încurcase cu Marilena Bodescu, o actriță mărunțică, măritată cu autorul dramatic de Hertz, şi începuse să ne iubească pe toți! Atât ne mai lipsea, să ne omoare şi cu dragostea!

Pe când mă sileam să împac la Bucureşti situația mea de fost plenipotențiar cu interesele superioare ale țării, şi nu mă gândeam decât cum să lichidez tot şi să plec mai iute la Iaşi, Monsieur Loyal îşi permitea să mă jignească o dată mai mult însărcinând pe colonelul Mircescu - prin generalul Romniceanu - să comunice lui Marghiloman demersul făcut în ajuns pe lângă Averescu, ca să se ştie bine şi de toți că nu mai aveam cădere să tratez cu inamicul![177]

[177] Iată convorbirea Ia „Hugues", între generalul Romniceanu şi colonelul Mircescu aşa cum mi-a comunicat-o acesta în scris:

— „Aci colonelul Mircescu, am onoare a vă saluta, domnule general!

— Bună ziua, ascultă: din înalt ordin al Majestății Sale Regelui vă fac următoarea comunicare:

1. Guvernul fiind demisionat, dl Argetoianu a primit instrucțiuni de a comunica aceasta delegaților străini, cerând amânarea deliberărilor, ca nemaiputând lua parte la ele. Aceasta se înțelege din cauză că nu ar mai putea avea nicio răspundere, nici cui să facă cunoscut rezultatele deliberărilor.

2. Fă te rog cunoscută această de mai sus comunicare şi dlui Marghiloman.

3. Dl Marghiloman este rugat să răspundă de urgență când se înapoiază la Iaşi, situația actuală nemaiputând dăinui. Rog răspunde-mi la Palatul Regal personal mie.

4. Marțea trecută am spus locotenentului Slăvescu să te roage a-mi telegrafia ce ştii despre sosirea dlui Mişu, când vine şi unde s-ar găsi acum. Rog răspunde.

La ultima chestiune vă răspund imediat, şi ieri am întrebat autoritățile austro-ungare dacă şi pe unde a trecut dl Mişu granița. Mi s-a răspuns că nu se ştie nimic şi nu s-a primit niciun aviz de la autoritățile de frontieră austriece. Vă voi comunica imediat ce voi afla, căci întreb mereu la autoritățile austro-ungare. Asemenea nu se ştie nimic de generalul Coandă, care mi se spune la Comandamentul german că ar fi plecat din Kiev acum 6 zile.

— Bine, aştept răspunsul. La revedere. Telegrafiază-mi între orele 6 şi 8 seara".

Porcăria era prea mare ca să fi fost născocită de gândirea leneşă a Regelui. Probabil - sigur chiar - că îi ceruse Marghiloman să împiedice orice contact între mine şi Kühlmann de frică (săracul, la ce se gândea el!) să nu obţin eu de la nemţi vreo îmbunătăţire a condiţiilor de pace, pe care n-ar mai putea-o obţine el de la austrieci! Pentru un Marghiloman, nu importa ce se obţinea, ci numai cine obţinea! Prin Mircescu aflasem că viitorul prim-ministru lucra toată ziua cu Hranilovici şi se milogea de Czernin să reducă pretenţiile teritoriale. Prezenţa mea la Bucureşti şi întrevederea cu Kühlmann trebuiseră să-l bage în răcori pe bietul Cono Aleco, cum îl numea Poklevski şi cred că dacă ar fi putut, m-ar fi expulzat de la Buftea. N-am iertat niciodată Regelui Ferdinand ineleganţa acestui procedeu de ultimă oră, acestui „coup de pied de l'âne", nici chiar când l-am văzut pe patul morţii.

M-aş fi putut înapoia numaidecât la Iaşi dacă n-aş mai fi avut de lămurit o chestiune de care se făcea mare larmă, aducându-mi-se învinuiri plăsmuite, mie şi lui Averescu. Organizarea transportului grupului de români, care dorea să părăsească Moldova şi prin teritoriul ocupat, Ungaria şi Austria să ajungă în Elveţia şi în Franţa, îmi pricinuise multe plictiseli. De cum am depus jurământul, Take Ionescu nu mi-a dat pace cu plecarea lui. Nu voia să dea ochi cu nemţii, dar nu vrea să treacă prin Rusia - am mai spus-o - de frica bolşevicilor răi şi a torpilelor periculoase din Marea Nordului. Îndată ce am sosit la Buftea, am făcut demersurile necesare şi am obţinut repede consimţământul de principiu al austro-ungarilor. La un moment s-a complicat chestiunea cu carantina impusă Misiunii franceze, şi de fapt au trecut mai bine de opt zile până să ajungem la precizări practice. Mi s-a cerut, în fine, lista persoanelor care doreau să plece. Am transmis lista alcătuită de Take care continua să aştepte cu cufărul făcut şi cu frica în sân. Lista scrisă de mâna lui Take conăinea următoarele nume:

1. Take Ionescu;
2. Dr. Jean Cantacuzino cu fiul;
3. Dl N.E. Ghika-Budeşti;
4. Prinţul Şerban Cantacuzino;
5. Dl D. Pleshilă;
6. Dr. Ed. Romalo, cu fiul şi fiica;
7. Dl Alex. Jurgea cu d-şoara Madeleine;
Macri şi o cameristă;
8. Dl Nicolae Pilat;
9. Dl I. Crătunescu;

10. Dl N. Titulescu cu doamna;
11. Dl Dan Cerkez;
12. Dna Cicei, născută Sculy;
13. Dl Georges Mavrodi;
14. Dl Nenişor;
15. Dl Constantin Capşa;
16. Dl Petre Coandă.

Austro-germanii se arătaseră foarte dispuşi, din primul moment, să faciliteze exodul românilor spre Elveţia şi Franţa, în speranţa că vor pleca cât mai mulţi din adversarii lor notorii. Se vede însă că lista transmisă de mine le-a părut cam slăbuţă, şi într-adevăr afară de Take Ionescu, de dr. Cantacuzino şi de Titulescu nu figura nimeni pe dânsa, cu vreo suprafaţă politică. Comandamentul austriac (căci de el depindea tot) ar fi fost în dreptul lui să refuze tranzitul românilor prin teritoriul Monarhiei până la semnarea păcii, şi chiar după aceea, şi să încerce astfel un şantaj indirect - şi inutil - în vederea completării listei de fugari.

Cu totala lor lipsă de tact, Centralii au vrut însă să ne impună adevărate expulzări, şi au încercat să facă şi pe şireţii. Printr-o depeşă din 27 februarie, Papiniu comunicase Comandamentului austriac numele persoanelor mai sus enumerate, doritoare să plece în Occident; generalul Hranilovici a răspuns însă printr-o telegramă din 28 februarie (găsită a doua zi de mine la Buftea), prin care declara că „înainte de a solicita consimţământul Autorităţii Superioare, în speţă Ministerul de Externe, pentru tranzitul cerut, ar dori să ştie dacă următoarele persoane sunt dispuse să părăsească Moldova" şi după ce înşira cele 16 nume propuse de noi, punea o virgulă şi continua (ca şi când ar fi fost completarea listei noastre): „Ionel I.C. Brătianu, Vintilă I.C. Brătianu, C.I.C. Brătianu, Emil Costinescu senior, Emil Costinescu junior, dr. I. Costinescu, Radu E. Costinescu, Take Ionescu, Victor Ionescu, C. Angelescu (dr.), C. Dissescu, Jean Cămărşescu, Ionaş C. Grădişteanu, Mihai G. Cantacuzino, Grigore N. Filipescu, Barbu Ştefanescu Delavrancea, Gr. Crăiniceanu (grl.), Vasile Lucaci, „Siebenbürger Rumäne", Octavian Goga (idem), I. Russu-Abrudeanu (idem), N. Căpităneanu, Pavel Brătăşanu, I. Panaitescu, Rafail (Chef der Sicherheitspolizei), G. Corbescu, dr. Jean Cantacuzino, N.D. Cocea, J. Fermo, Jean G. Duca, Stelian Popescu, C. Gongopol, D. Ionescu-Brăila, Manolescu-Sideri (?), Constantin Mille, George Moruzi, T. Pisani, Pascal Toncescu, Marioara Ventura, C. Xeni, Spiru Eftimiu (?), Victor Antonescu, general Georgescu, prinţ George Valentin Bibescu, prinţ Barbu Ştirbei, Jean Th.

Florescu, maior Angheleanu, Aristide Blank, A.C. Cuza, Nicolae Iorga, Nicolae Berindei, Al. Constantinescu, Hauptmann Herea, Oblt. in der Gendarmerie Receanu (im zivil Ingenieur), Oblt. i.R. der Gendarmerie Oroveanu (Gutsbezitzer), Oblt. i.R. der Gendarmerie Mamulea (Richter), Oblt. i.R. der Gendarmerie Borş (Lehrer), Oblt. i.R. der Gendarmerie Nicolau (im zivil?), Oblt. i.R. der Gendarmerie Botez (im zivil?), Proviantoffizier Oblt. i.R. Ioniţiu (Papierhändler in Bukarest, str. Şelari), Lt. Ionescu Proviantofiizier im Lager Raducaneni, Oblt. Gh. D. Georgescu, im Lager Vadeni".

La un examen cât de superficial se poate constata ca o listă de suspecţi dinainte alcătuită, a fost adăugată pur şi simplu la lista trimisă de noi, căci altfel nu s-ar putea explica numele lui Take Ionescu, dr-ului Cantacuzino puse din nou; şi se mai poate constata că lista fusese întocmită de către un personaj secundar care mai era şi un prost. Un personaj secundar, din cei internaţi în lagărele de prizonieri, căci numai aşa se explică prezenţa pe listă a numelor unei serii de ofiţeri din jandarmerie şi aprovizionare din serviciul acelor lagăre - ofiţeri împotriva cărora personajul în chestiune voia să se răzbune. Un prost - căci numai un prost putea să împerecheze pe Nicolae Iorga cu Nicolae Berindei şi să facă din maiorul Angheleanu şi din papetarul Ioniţiu doi vrăjmaşi periculoşi ai Imperiilor Centrale.

Primind acest neaşteptat răspuns, l-am comunicat la Iaşi spre ştiinţă şi am însărcinat pe colonelul Mircescu să se ducă la Hranilovici şi să-l readucă la simţul realităţilor, informând despre acest demers şi pe Averescu.

La Iaşi s-a făcut însă o vâlvă aproape tot atât de mare ca opt zile înainte cu Misiunea franceză. Averescu şi Argetoianu încercau să predea nemţilor pe patrioţii români! Şi şeau pe ei! Porcăria cu misiunile avusese cel puţin un scop, doborârea Ministerului Averescu - dar acum şmecherii îşi văzuseră visul cu ochii, aveau un Minister Marghiloman, ce mai voiau de la noi?

Aş fi putut să nu mă opresc asupra unor asemenea fleacuri şi să tratez cu cuvenitul dispreţ învinuirile ce mi se aduceau, dar pe de o parte voiam să termin cu cinste o însărcinare pe care mi-o luasem în spinare, iar pe de alta îmi era prea milă de bietul Take ca să-l las pe mâinile lui Marghiloman. Am transmis la Iaşi ciudata telegramă a Comandamentului austriac cu toate explicaţiile şi comentariile necesare şi am rugat pe generalul Hranilovici să treacă pe la mine. Ghicise pentru ce-l chemasem şi s-a prezentat foarte jenat la Buftea. Primele lui cuvinte au fost ca să-mi explice că completarea listei nu se făcuse din iniţiativa lui - primise ordine „de mai sus" şi trebuise să

se supună. I-am dat să înţeleagă că de oriunde ar fi pornit ordinele, ele erau absurde fiindcă nimeni nu putea fi expulzat din ţara sa, şi că, dacă era vorba de un şantaj sau de o presiune, mişcarea era ratată, căci niciodată un Brătianu sau vreunul din prietenii săi nu s-ar hotărî să plece de dragul lui Take Ionescu şi pentru a permite acestuia să treacă în Franţa. Dimpotrivă. Am atras de asemeni atenţia lui Hranilovici asupra faptului că oricât ar fi pornit ordinele „de mai sus" semnătura lui era pe telegramă şi că pentru un candidat la postul de ministru la Bucureşti toată această afacere era rău venită şi putea să încurce lucrurile. Acest din urmă argument a părut să-l impresioneze îndeosebi, şi mi-a făgăduit că va aranja el lucrurile „şi că în câteva zile Excelenţa Sa Dl Take Ionescu va putea să plece liniştit".

Până în cele din urmă chestiunea trenului s-a sfârşit cu bine şi toţi cei câţi au voit să plece au plecat în condiţii confortabile. Pe tot parcursul trenului prin teritoriul ocupat, nemţii goliseră gările, ca nu cumva să se facă vreo manifestaţie „ostilă" ziceau ei, lui Take Ionescu. În realitate, curăţiseră gările mai ales de cei ce ar fi putut simpatiza cu fugarul de la Iaşi, fie şi numai în căutarea unui prilej de manifestare patriotică, căci dintre cei pe care îi ştiau înfeudaţi fie lui Marghiloman, fie lui Carp, fie lui Stere mai lăsau să mai scape câte unul care să strige „jos Take Ionescu", „jos călăii neamului" (o formulă care a avut un oarecare succes în primele luni ale domniei lui Marghiloman). Enervat, Take se ascundea în compartimentul lui şi zicea în gândul său, fereşte-mă, Doamne, de mai rău. Acest „mai rău" s-a şi întâmplat, la trecerea trenului prin gara Herkules-fürdö (Băile Herculane), sub forma unei perechi de palme pe care un ungur şovinist le-a aplicat pe obrazul lui Mimi Plesnilă, luat drept Take Ionescu. Singura consecinţă a acestui atentat fără nicio importanţă, dată fiind personalitatea pălmuitului şi împrejurarea că eram în vreme de război (à la guerre comme à la guerre), a fost că nimeni n-a mai coborât pe peronurile gărilor până la graniţa elveţiană. Fără altă plictiseală, coloana evadaţilor valahi a ajuns în perfectă stare la Paris, unde, a salvat ţara şi înfăptuit România Mare. Ce ne-arn fi făcut noi într-adevăr dacă n-am fi avut la Paris pe Pavlică Brătăşanu, pe Ghiţă Mironescu, pe Rabinrahat Fagure, pe Pascal Toncescu, pe Mimi Plesnilă - şi mai mare peste toţi pe Take Ionescu însoţit de Titulescu, pe vremurile acelea deja scopit, dar încă simplu ţucalist.

Până să nu părăsesc Buftea am primit o ultimă vizită a colonelului Mircescu, care a venit să mă pună în curent cu îndeplinirea

unei însărcinări confidențiale care i-o detese Averescu în momentul plecării noastre de la Iași. Generalul îl însărcinase să vadă pe Mackensen și să-i obție concursul, împotriva lui Marghiloman, în soluționarea crizei de Guvern. Mircescu mi-a povestit că-și îndeplinise misiunea, dar că găsise pe mareșal foarte rezervat. Regreta plecarea lui Averescu, dar nu putea să facă nimic ca să o împiedice și avea impresia că și Marele Cartier german - de care singur asculta el - o lăsase mai moale cu problema românească, pe care o trecea tot mai mult în sfera de influență a Austriei. Prin Mircescu, Averescu ceruse lui Mackensen „puterea"; Mackensen îi trimitea în locul puterii „complimente" - cam acesta era rezultatul misiunii lui Mircescu.

Un amestec de scârbă și de groază m-a cuprins ascultând confidențele lui Mircescu; m-am întrebat un moment dacă acesta nu era un mitoman și dacă nu inventa tot ce povestea. Dar prea părea sincer, și apoi ce interes ar fi avut să arunce un asemenea oprobiu asupra fostului său șef, la care ținea, după cum s-a dovedit ulterior[178]? Nu, nu putea să mintă; nu uitasem scena cu trimiterea batalionului românesc pe frontul francez și-mi aduceam aminte de toate imponderabilele care de atâtea ori, în aceasta teribilă lună de guvernare, m-au făcut să mă îndoiesc de Averescu și de integritatea simțului său moral. Cred că de când există lumea, niciun șef militar n-a ajuns la un asemenea grad de abjecție, să cerșească puterea de la fostul său adversar. Un asemenea gest dovedea mai mult decât imoralitate - dovedea amoralitate. Și acesta era omul cu care trebuia să pornesc la revizuirea moralității noastre politice!

Până să ajung acolo, am pornit numai de la Buftea și m-am înapoiat la Iași, unde am ajuns după o noapte agitată. Confidențele lui Mircescu mă tulburaseră adânc, iar pe de altă parte evenimentele mă împingeau de la spate și sosise momentul să iau o hotărâre definitivă. Cu sau fără Averescu, așa se punea chestiunea în simplicitatea ei, și răspunsul trebuia dat repede și fără reticențe.

[178] Devenit general, Mircescu a fost ministru de Război în Guvernul Averescu din 1926.

Examen de conștiință • Sub Guvernul Marghiloman • Prezența lui la cârma țării provoacă un reviriment în favoarea lui Brătianu și a liberalilor • Revirimentul a fost provocat mai ales de darea Guvernului Brătianu în judecată după cum arestarea lui Constantinescu Porcu a făcut dintr-un pungaș o mironosiță • Remit lui Marghiloman și lui C.C. Arion dosarele negocierilor mele de la Buftea • Nerușinarea Guvernului Marghiloman • Marghiloman și Unirea Basarabiei • Sfatul Țării

Scurtul Ministeriat Averescu a fost o mare școală politică pentru mine, o școală ale cărei învățăminte au înrâurit adânc întreaga mea carieră politică de după război. Împrejurările mi-au permis în acea lună de zile, să ridic pe de o parte perdeaua lăsată peste mediocritatea celor care îndrumau politica noastră, iar pe de alta, să pătrund până în adâncul sufletului omul alături de care fusesem sortit să pornesc la realizarea cuceririlor interne, să-i cântăresc slăbiciunile, să-i drămuiesc inteligența și puterea de înfăptuire și să-mi adaptez astfel nădejdea realizărilor viitoare la măsura celor constatate.

Părăsind Guvernul, îmi făceam întrucâtva efectul unui câine aruncat în apă fără voia lui, și care, ieșit la liman, se zbârlește, se scutură și nu pricepe pentru ce e ud. Și cum nu fusesem aruncat în apă, ci în curată mocirlă, m-am zbârlit, m-am scuturat și m-am mirat cu atât mai mult. După ce m-am curățit și m-am desmeticit puțin, după ce am ieșit din buimăceala evenimentelor în care fusesem vârât fără voia mea - m-am gândit că fără această neașteptată întâmplare n-aș fi văzut de atât de aproape, în toată goliciunea lor, așa cum i-a făcut Dumnezeu, fără broboade și fără sulemeneală, pe iluștrii conducători ai țării mele - și am sfârșit prin a mulțumi soartei care mă îmbrâncise și pe mine în groapa cu mocirlă. Acolo, și numai acolo se puteau întâlni și cunoaște toate. Și urâte, și scârboase mai erau...

Ce mă îngrozise mai mult fusese formidabilul egoism, totala lipsă de altruism, completa subordonare a intereselor obștești intereselor individuale de care dădeau dovadă îndrumătorii politicii românești în cele mai grele vremuri ale neamului: Regele Ferdinand[179], Ionel

[179] Simplă mască în dosul căreia se agita Barbu Știrbei.

Brătianu, Take Ionescu şi generalul Averescu. În această lungă criză - căci din prima până în ultima ei zi guvernarea noastră nu fusese decât o criză - am putut să preţuiesc la justa valoare şi îngustimea lor intelectuală şi insuficienţa lor morală şi extraordinara lor dibăcie de a-şi acoperi slăbiciunile cu minciuni.

Capitolul pe care-l încheiasem odată cu plecarea mea de la Buftea fusese plin de amărăciuni. Mă înapoiam acasă istovit, nu atât fiziceşte, cât otrăvit sufleteşte. Pe drum, între Buftea şi Iaşi, am căutat în zadar să pun puţină ordine în haosul noţiunilor şi impresiilor în care mă zbăteam fără să pot găsi un fir care să mă ducă mai departe. Un singur lucru era limpede în mintea mea, anume că nimic nu era limpede. Am sosit la Iaşi cu creierul golit, şi m-am aruncat în baie să-mi înec păcatele şi supărările. Câteva zile n-am vrut să aud de nimic. Ştiam că un nou capitol se deschidea în cartea vieţii mele, dar mai ştiam acum că împrejurările sunt mai tari decât omul, care poate să le folosească, dar nu să le croiască după pofta lui.

După toate câte le văzusem şi le întâlnisem în cale îmi pierise orice vlagă şi entuziastul care se aruncase orbeşte în luptă cu un an înainte făcuse loc unui om dezamăgit şi cumpănit. Din acel moment înainte am încetat să mă mai reped înaintea evenimentelor şi am aşteptat să vie ele să mă ispitească; cu alte cuvinte am devenit şi eu un om politic, ca toţi ceilalţi. Ar fi fost şi greu să alerg după fluturi, mână în mână cu Averescu - şi dacă nu i-aş fi dat mâna lui, cui aş fi dat-o?

Ministerul Marghiloman s-a constituit în fine, aproape în întregime cu ostateci de la Bucureşti - Meissner şi Mişu Seulescu recrutaţi la Iaşi, nu erau într-adevăr decât simpli figuranţi. Mişu Seulescu şi-a primit recompensa „laşajului" săvârşit cu o lună înainte faţă de Averescu şi de mine şi i s-a încredinţat Ministerul de Finanţe într-o ţară fără finanţe. Simpatia ce mă lega de Mişu Seulescu a fost mai tare decât ineleganţa unui gest nechibzuit şi care nu m-a supărat deloc: văzusem eu altele, şi de curând. în politică, Mişu Seulescu avea un cusur: nu făcea decât ce-i spunea Ştirbei să facă, şi Ştirbei îi spusese să facă aşa. De altminteri, Ştirbei care l-a încurcat în martie l-a descurcat în iulie autorizându-l să iasă din Minister când Marghiloman, pornit împotriva liberalilor a vrut să dea peste cap Banca Naţională. Vremelnica lui trecere prin Cabinetul Ruşinii Naţionale n-a tulburat câtuşi de puţin prietenia noastră bazată pe temelii mai solide decât cele politice. De data asta a simţit însă şi el că-l păcălise „Prinţul" şi după Război a devenit mai circumspect faţă de sugestiile castelanului de la Buftea, cel puţin în politică.

Intrarea lui Mişu Seulescu în Ministerul lui Marghiloman nu m-a surprins, nici nu m-a mirat, o ştiam din ziua în care aflasem manevrele lui Ştirbei în scopul înlocuirii noastre prin omul lui Czernin, căci nu uitasem datorită căror intrigi generalul Averescu rămăsese în ultimul moment fără titular la Finanţe. Dar ceea ce m-a mirat şi m-a surprins a fost neruşinata piruetă executată de Iancu Mitilineu, care îndurase suferinţele noastre, care mâncase din pâinea noastră sufletească, care se lepădase de Satana, care împărtăşise toate nădejdile noastre, care fusese, în fine, întrebuinţat de ultimele Guverne româneşti ca om de încredere - şi care nu intrase, el, ca simplu figurant în oribila combinaţie, ci ca „piesă de rezistenţă" aşezată întâi la Ministerul de Interne, ca secretar general[180] şi apoi la Justiţie, ca şef de departament.

Îmi aduc aminte că, solicitat de nu mai ştiu ce prieten, am fost să-l rog ceva la Ministerul de Interne şi l-am găsit - erau câteva săptămâni după întronarea lui Marghiloman - exuberant, preponderent, vesel şi încântat parcă singurul său vis fusese să şteargă cizmele lui Czernin. „Dragă Argetoianu - au fost primele lui cuvinte - şapte ani are să stea Marghiloman la putere!". Puterea, putoarea de putere, îi hipnotiza pe toţi! Oricum, ori pe ce cale, de la oricine, cu oricine, numai putere - cât de redusă să fie! Cuprins de scârbă şi fără să-mi dau seama că mă transformam în profet, i-am răspuns: „Şapte luni, nu şapte ani, dragă Mitilineu!". Exact şapte luni mai târziu, s-a întâmplat ca eu să fiu acela care i-am adus neplăcuta veste că nu mai era ministru! Nu e mai puţin adevărat că în momentul în care formulasem profeţia nu eram atât de sigur de mine şi că aş fi preferat ca „notre camarade et ami", după formula consacrată la Montmartre într-o aventură pe care ar fi condamnat-o cu severitate o lună mai devreme.

Dacă intrarea lui Mitilineu în Guvernul Marghiloman ne-a mâhnit pe toţi şi a deziluzionat pe cei care mai aveau iluzii asupra lui - între alţii Robert de Flers şi pe prietenii lui - intrarea lui Garoflid, la început ca simplu secretar general al Ministerului Agriculturii, ne-a mâhnit şi ea desigur, dar nu ne-a făcut să pierdem încă încrederea pe care cei câţiva care-l cunoşteam o pusesem într-însul. Ştiam bine că adeziunea lui nu era dictată de niciun interes mărunt sau de vreun calcul personal, ci impusă de o sinceră şi adâncă convingere, oricât de absurdă şi de antipatică ar fi fost ea, aceea că propăşirea şi fericirea României nu s-ar putea realiza decât alături de Germania.

[180] În realitate ca ministru, căci titularul Departamentului, Al. Marghiloman, se mărginea la răspunderile sale de prim-ministru.

Garoflid nu s-a legat de Guvernul Marghiloman nici din lăcomie, nici din lichelism, ci numai pentru mulțumirea de a se afla cu un steguleț nemțesc în mână. Sinceritatea convingerilor sale i-a servit de circumstanțe atenuante mai târziu și ne-a permis, lui Averescu și mie, să-l reabilităm în 1920 și să-i încredințăm aplicarea reformei agrare.

Guvernul Marghiloman a fost ceva fără pereche și fără precedent în Istorie. Constituit în teritoriu ocupat, cu voia și cu concursul inamicului, și compus din necredincioșii cauzei noastre, a fost totuși primit ca Guvern legitim și „național" dincoace de front în partea țării rămasă liberă și independentă. După ce a sărutat cizma lui Mackensen la București și a primit învestirea reprezentanților Puterilor Centrale, Marghiloman a venit la Iași și a depus jurământ și în fața Regelui României. Ferdinand de Hohenzollern nu s-a îmbrăcat în acea zi în uniforma sa de ofițer prusac, numai fiindcă o lăsase la Cotroceni. Majestatea Sa s-a mulțumit să se arate în balconul lui Cuza-Vodă de pe Lăpușneanu, la braț cu Constantin Stere, proaspăt decorat cu placa „Stelei României" ca răsplată pentru justețea vederilor sale politice din anii 1914-1916, sau poate pentru campania defetistă din 1917, în ziarul Lumina, împrăștiat cu atâta dibăcie de trupele nemțești în tranșeele noastre.

Pacea nefiind încă încheiată, totul rămăsese în starea în care se aflase înainte de „venirea" lui Marghiloman. Frontul rămăsese front și nu putea fi trecut decât în baza unui „Ausweis" (certificat de identitate, permis de circulație) eliberat de autoritățile ocupației militare germane din București pentru trecerile din Muntenia în Moldova, singure autorizate la început, sau de reprezentanții acestor autorități la Iași după ce circulația în sens invers fusese îngăduită câtorva privilegiați.

Domnul Marghiloman și colegii săi guvernau în Moldova în numele Regelui Ferdinand, iar în București, în al lui Tülffvon Tscheppe, guvernatorul Capitalei sau în al lui Mackensen, stăpânul tuturor. Nemții, care numiseră români[181] la principalele departamente, nu s-au opus la înlocuirea lor prin echipa lui Marghiloman, pe care au lăsat-o să administreze, dar nu în numele Regelui, deși fusese numită de Rege! S-a spus că această stare de fapt fără bază formală de drept a fost impusă de circumstanțe, care, se știe că sunt mai puternice ca oamenii. N-aș avea decât un singur lucru de adăugat: e că circumstanțele impun soluțiile lor hibride mai ales proștilor și lașilor. Pentru satisfacerea „împrejurărilor" și necesităților corciturii lui de Guvern, Marghiloman a numit un al doilea rând de secretari generali[182] la București, așa încât administrația Munteniei, adică a teritoriilor ocupate, se făcea bașca de a Moldovei, care singura mai reprezenta Statul român în plenitudinea drepturilor sale.

E interesant de semnalat, și urmașii noștri trebuie să știe, că deși Marghiloman și miniștrii săi nu se bucurau de plenitudinea drepturilor lor decât pe teritoriul Moldovei, au avut, tot timpul cât au guvernat, oroare de Iași și nu s-au simțit la ei acasă decât la București, sub protecția lui Mackensen. E drept că la Iași fuseseră primiți fără flori, cum și meritau. Fără încredere în oamenii din Moldova pentru îndeplinirea „patrioticei lor misiuni", asaltați pe de altă parte de toți nemâncații din București deveniți subit partizani înfocați, Marghiloman și miniștrii săi au lăsat, au încurajat chiar, o droaie de oameni din teritoriul ocupat să se năpustească asupra lașiului, mai ales după alegerea Camerelor.

A fost o adevărată invazie pe care am resimțit-o aproape ca o ocupație inamică. Odată cu dânsa au dispărut într-adevăr toate uniformele franceze și engleze pe care ne obișnuisem să le vedem amestecate cu ale noastre și au fost înlocuite după câtva timp prin cele câteva siluete șterse și antipatice ale Misiunii germane autorizate să se instaleze alături de Marele nostru Cartier, spre rușinea noastră. Toată putorimea boșofilă de pe vremea Neutralității, cei gălăgioși, ca și cei sfioși, venea să ne calce în picioare și să-și bată joc de perimatele noastre avânturi; toți umiliții celor 18 luni de ocupație nemțească alergau să se răzbune și să umilească la rândul lor, sau cel puțin să încerce. Așa credeau ei toți și purtarea lor a fost de necrezut. Pe Lăpușneanu sau aiurea, ne întâlneau oameni pe care-i cunoscusem foarte bine și nu ne salutau. Unii, mai delicați, întorceau capul să nu ne vadă. Devenisem acum noi trădătorii neamului! Îmi aduc aminte de un sinistru dobitoc, de colonelul Magheru, frate cu Adrian și Titu Magheru[183], de colonelul Magheru pe care-l cunoscusem de când eram copii și pe care Marghiloman îl alesese senator: s-a uitat în ochii mei și n-a răspuns la salutul pe care i l-am adresat. Mai târziu după ce s-au întors iar lucrurile cum trebuia, s-au împăcat bineînțeles din nou toți patrioții cu mine; unul singur a continuat să nu mă salute și 20 de ani după război - a fost dobitocul în chestiune.

Ce ne-a îndârjit și mai mult împotriva spurcaților de peste Milcov, în afară de ifosele lor de „génies méconnus", a fost presa lor, au fost

[181] Pe Lupu Costake la Ministerul de Interne, pe D. Nenițescu la Finanțe, pe Gr. Antipa la Agricultură, pe nenorocitul de Virgil Arion la Instrucție etc.

[182] Creând astfel precedentul mai multor secretari generali, de care s-a abuzat mai târziu.

[183] Unul din magistrații care s-au purtat mai bine în București, pe vremea ocupației.

jurnalele lor din Bucureşti, Steagul Guvernului, Lumina lui Stere, Gazeta Bucureştiului şi Bukarester Tageblatt scoase de oamenii Komandanturei, care ne pălmuiau zilnic şi cărora nu puteam răspunde prin fituicile noastre, fiindcă nu ne lăsa cenzura. Blestematele foi ne picau otravă în suflet şi ne amărau grozav viaţa. Când le vedeam, ne mai muşca şi şarpele invidiei şi ne mai ridicam împotriva vânduţilor de necaz că nu puteam scoate şi noi gazete tot atât de arătoase din punct de vedere tehnic. Parcă văd şi acum dimineaţa pe Lăpuşneanu sau în faţa Copoului lângă Şaraga, sau în atâtea alte locuri foile sosite de la Bucureşti, aşezate în teancuri pe trotuar, cu un pietroi deasupra fiecărui teanc să nu-l ia vântul şi cu un ţigănuş lângă ele, să ia paralele. Le cumpăram în fiecare zi să-mi mai fac o litră de venin şi să admir cele patru pagini corect şi frumos tipărite pe o excelenta hârtie albă, pe când ziarele din Iaşi, penibil trase „la plană" cu mâna şi pe o singură foaie, imprimate cu o cerneală ca vai de ea, pe o hârtie gălbuie şi infamă, mutilate de cenzură, aproape nu puteau fi citite. Dar aşa cum erau, în bietele noastre foi de pribegi era suflet - ceea ce lipsea din cele de la Bucureşti - şi presa naţională din Iaşi, cu mizeria ei tehnică, a putut desfăşura în cursul verii 1918, o campanie de răscolire a opiniei publice contra căreia cearşafurile boşofile şi frumos tipărite au rămas neputincioase. Revin mai departe asupra activităţii mele gazetăreşti inaugurată odată cu întemeierea ziarului Îndreptarea şi neîntreruptă până la plecarea noastră din Iaşi, după armistiţiul general.

Guvernul Marghiloman va rămâne ca o pată ruşinoasă în Istorie, atât de ruşinoasă încât niciun istoric nu va îndrăzni să lămurească generaţiile viitoare asupra obârşiei lui. Capitularea Regelui Ferdinand înaintea lui Czernin a fost o umilire inutilă la care l-au împins sfetnicii săi: Ştirbei, ca să reabiliteze pe Marghiloman, omul lui de schimb în interimatele pe care liberalii le conduceau din când în când altora; Brătianu, ca să-şi deschidă o cale de apropiere spre inamic în vederea unei victorii germane pe care începuse să nu o mai creadă imposibilă; şi amândoi împreună, ca să curețe pe Averescu, pe care nu-l puteau suferi şi de a cărui popularitate se temeau şi unul, şi altul. Dar în afară de ruşinoasa sa obârşie, în afară de faptul că constituirea lui a fost o mare greşeală politică de ordin extern, fiindcă ne-a alienat simpatiile franceze, şi de ordin intern, fiindcă a învrăjbit pe români între ei[184]. Guvernul Marghiloman a fost o adevărată nenorocire

[184] După cum prevăzusem că va fi, de îndată ce s-a pus chestiunea unui Guvem Marghiloman.

pentru noi toţi care ne ridicasem împotriva regimului politic ce ne dusese la dezastrele din timpul războiului şi care începusem mobilizarea conştiinţelor împotriva putregaiului moral ce se întinsese peste toată ţara. Lupta noastră fusese îndreptată împotriva Partidului şi Guvernului liberal, Partid şi Guvern esenţialmente reprezentativi ai unui regim pe care oprobriul general îl osândise să dispară. Partidul, Guvernul şi regimul se rezumau însă în persoana lui Ionel Brătianu, pe care nici incontestabilul merit de a fi îndrumat ţara în războiul mondial de partea cea bună nu-l putuse scăpa de prăbuşirea morală provocată de partid. Guvernul Marghiloman mutând prin prezenţa lui preocupările politice pe un alt plan, a reabilitat pe Brătianu şi pe colaboratorii săi, care dibaci cum erau au ştiut să folosească pe planul intern şi al partidului simpatiile pe care le câştigau pe planul extern cu atât mai uşor cu cât Marghiloman exaspera mai mult opinia publică prin actele sale de scârboasă slugărnicie şi de inutilă şi odioasă solidarizare cu nemţii, pe care toţi cei ce simţeau româneşte nu încetaseră un moment să-i considere ca vrăjmaşii ţării.

La această reacţie naturală în favoarea liberalilor şi a lui Brătianu provocată prin simpla întronare a lui Marghiloman şi a politicii sale s-a adăugat şi enorma greşeală a dării în judecată a Guvernului „prezidat de omul nefast care băgase ţara în război" cum scriau foile Guvernului şi cele în solda nemţilor. Greşeală atât de grosolană, încât, oricât ar fi fost de orbit Marghiloman de aparenţele atotputerniciei sale, nu se poate explica decât printr-un ordin expres primit din partea Komandanturei de la Bucureşti, tot atât de setoasă să se răzbune împotriva „trădării" lui Brătianu cât a fost de grăbită să recompenseze pe a lui Sturdza.

Brătianu şi Guvernul lui meritau să fie daţi în judecată pentru uşuratica lipsă de pregătire cu care s-a intrat în război, pentru neruşinatele potlogării pe care unii miniştri şi partizanii lor le comiseră înaintea şi în timpul războiului; Brătianu şi Guvernul lui meritau să fie aspru osândiţi pentru sutele de mii de oameni morţi de frig, de foame şi de boală fără niciun folos pentru scopul urmărit - dar Brătianu şi Guvernul lui nu puteau fi daţi în judecată şi cu atât mai puţin osândiţi de prepuşii inamicului şi de slugile Komandanturelor nemţeşti. Prin simplul fapt al dării în judecată, Marghiloman a adus apa la moara lui Brătianu; prin stupidele greşeli de procedură pe care le-a mai comis, i-a mai adus şi măciniş din belşug.

Neiertată greşeală, să fi lăsat toată presa lui să scrie că darea în judecată era mai ales îndreptată împotriva omului care a ruinat ţara băgând-o în război, fără să se distingă între „modalitate" şi „princip-

iu", ba insistându-se chiar mai mult asupra „principiului" decât asupra „modalităților"; neiertată greşeală să fi lăsat comisia parlamentară compusă din oameni fără nicio vază să încheie un raport în doi peri din care „penalul" era copleşit de „politicul"; neiertată greşeală să fi ales ca raportor general pe N. Mitescu, gheşeftar şi îmbogățit liberal până în ajunul războiului, transfug şi trădător disprețuit şi de vechii, şi de noii lui tovarăşi[185]; neiertată greşeală, mai ales, să fi arestat pe Alecu Constantinescu ca să înşeli lumea asupra mobilului unei acțiuni pe care fiecare om o ştia îndreptată nu împotriva potlogăriilor, ci împotriva celor care semnaseră declarația de război. Rezultatul acestei din urmă greşeli a fost că un gheşeftar ordinar, un profitor al războiului, a fost transformat în țap ispăşitor al celei mai populare politici, că Porcul a devenit iarăşi conul Alecu, că ministrul Finanței şi noi toți care am fi fost gata să-l spânzurăm pentru porcăriile lui, i-am depus o cartă la puşcăria din strada Păcurari - şi că omul care intrase în gaură de şarpe cu câteva luni înainte a îndrăznit să se înscrie la intrarea sa în penitenciar ca „fost şi viitor ministru"! Oricât l-ar fi ajutat Brătianu pe Marghiloman să urce treptele puterii, Marghiloman l-a răsplătit cu vârf şi îndesat şi în cele din urmă tot Brătianu a rămas datornicul!

Îndată după constituirea noului Guvern, Marghiloman şi Costică Arion au cerut să mă vadă ca să-i pun în curent cu ce negociasem la Buftea şi să le remit actele pe care le-aş fi avut. Mi-au trimis vorbă că voiau să vie la mine acasă; i-am primit „comme si de rien n'était", cu politeță, dar fără cordialitate. Au venit împreună. Marghiloman, dichisit şi impecabil, într-un complet-veston bleu-marine (m-am ruşinat de bietele mele haine hârşite şi „întoarse"!), ghetrat, mănuşat şi parfumat. Strălucea şi răbufnea de fericire. În locul mutrei închise şi posomorâte de la Bucureşti, una deschisă ca o varză desfăcută. Un zâmbet supărător prin continuitatea şi bunătatea lui descoperea o gură îmbătrânită şi acrită, iar dintre buzele sale subțiri şi incolore vorbele se rostogoleau, se încălecau, se completau, se rectificau într-o logoree fără rost, dat fiind omul de obicei atât de cumpănit şi date fiind mai ales împrejurările atât de puțin prielnice expansiunilor de orice fel. Pe cât eram noi toți de abătuți, pe atât se arăta el de vesel; îşi văzuse cel puțin visul lui împlinit - ajunsese în fine prim-ministru! Că țara era ciopârțită, că năzuințele noastre se năruiseră, că-i poruncea vrăjmaşul şi îi da cu pumnul în masă, că-l înjurau toți câți

[185] Iată unul care nu s-a mai putut reabilita după Război. A sfârşit prin a se muta în Franța (!) (nevastă-sa era o franțuzoaică de nimic) şi a murit acolo uitat de toată lumea.

mai aveau un pic de mândrie în suflet, puțin îi păsa - toate erau floare la ureche, simple contingențe fără valoare ce nu depăşeau în importanță fapte diverse ca, spre pildă, dezertarea lui Theopile, stilatul maître d'hotel de la Paris sau neputința de a-şi mai spăla rufele la Londra. Important era un singur lucru, că ajunsese el prim-ministru, restul se aranja de la sine.

Cu totul altul mi s-a înfățişat C.C. Arion. Galben-verde, slăbit, puțin încovoiat - suferința era întipărită pe fața lui. N-am putut să-mi dau seama pe loc dacă era boala care-l mistuia, sau rolul pe care era chemat să-l joace. Probabil şi una, şi alta. Se uita lung la mine şi cu lacrimile în ochi; „Argetoianu, dragă, unde am ajuns! Prin ce clipe mă sileşte soarta să trec!" „Clipe grele, într-adevăr - i-am răspuns eu -, dar trecătoare. Toate se vor sfârşi cu bine, dacă veți şti să rezistați nemților şi nu vă veți da pe mâna lor!". La aceste cuvinte, Marghiloman şi-a împreunat palmele ca într-un gest de invocare a Divinității, a dat din cap cu milă şi uitându-se la mine: „Bine, dragă Argetoianu, cum poate cineva să fie aşa de greşit informat şi să mai creadă că Germania poate fi învinsă?". La aceste cuvinte a răspuns Arion şi pentru mine: „Ba să dea Dumnezeu aşa să fie!". Am explicat apoi interlocutorilor mei, spre mirarea amândurora şi spre consternarea lui Marghiloman, că noi urmărisem o pace cât de rea ca să putem dovedi mai târziu că ne fusese impusă şi, fără să le pomenesc de propunerile lui Kühlmann şi Mackensen şi de harta acestuia, le-am remis documentele oficiale rămase în păstrarea mea. Înainte să mă părăsească le-am împărtăşit nădejdea, siguranța chiar, că vor continua negocierile în spiritul nostru: „De vreme ce v-ați dat pe mâna austriecilor, nu mă îndoiesc că condițiile de pace vor fi şi mai rele decât le întrevedeam noi. Dv. aveți un mare noroc: e că şi-au ridicat germanii mâna protectoare de pe umerii dv.!". Erau aşa de departe de mentalitatea noastră - Marghiloman mai ales - încât am citit în ochii lor îndoiala asupra stării mele mintale!

A fost primul şi ultimul contact pe care l-am avut cu Guvernul Marghiloman, în afară de Mitilineu, care mai circula printre noi şi chiar cu ostentație - n-am mai avut raporturi cu niciunul din miniştri, până la căderea lor, zi fericită. Această lipsă de raporturi cu Guvernul şi cu reprezentanții lui nu m-a scutit însă de o polemică pe care a provocat-o Marghiloman prin presă, îndată după înscăunarea lui şi pe care javrele salariate de dânsul au întreținut-o prin foile regimului până după semnarea păcii de la Bucureşti. Ar fi fost aşa de simplu ca noul Guvern să semneze în tăcere şi cu demnitate

condițiile impuse de învingătorii unui război în care răspunderea sa fusese nulă împotriva declarării căruia șeful lui se declarase chiar ritos. Nimeni nu s-ar fi gândit să puie în sarcina dlui Marghiloman și consorți dureroasele clauze pe care inamicul le dicta, cu călcâiul pe grumazul nostru. Dar să ceri tăcere unui regim de tip fanariot, impus cu firman - și încă un firman semnat de vrăjmașul nostru de moarte -, era poate și mai greu decât să-i ceri demnitate după ce se umilise înaintea tuturor epistaților Komandanturei din București. Dl Marghiloman nu se putea mulțumi cu rolul șters al unui simplu împuternicit cu semnătura; îi trebuia un succes și a căutat să-l pună la cale pe spinarea noastră, a lui Averescu și a mea.

Cu toată scârba de a mă răfui cu asemenea oameni și asupra unor chestiuni de care erau legate amintiri atât de dureroase, am luat condeiul și m-am războit timp de o lună și mai bine cu lichelele care s-au încercat să acrediteze un fals istoric. Teza susținută de Guvernul Marghiloman era că noi semnaserăm preliminariile păcii la Buftea, fixaserăm astfel cesiunile teritoriale consimțite de România, că făcuserăm prin urmare imposibilă situația succesorilor noștri și că fiecare palmă de pământ câștigată de dânșii constituia un enorm succes.

Pentru noi, acuzația n-avea nicio importanță, căci noi nu pornisem la treabă ca să ne tocmim asupra granițelor și în general asupra condițiilor păcii pe care o socoteam provizorie; cu cât ar fi fost mai grea și mai rea cu atât s-ar fi dovedit mai lămurit, la răfuiala generală, siluirea noastră. Singurul lucru care ne-a preocupat a fost salvarea armatei sau a cât mai mult din armată. În asemenea condiții, afirmația lui Marghiloman și a bandei sale că semnasem la Buftea actul de cesiune a teritoriilor cerute n-ar fi avut nimic supărător pentru noi, dacă ar fi fost adevărat. Dar nu era adevărat și nu puteam permite ca Guvernul vânduților să-și creeze un succes bazat pe o minciună. Noi n-am semnat la Buftea un tratat de pace și nici măcar preliminariile lui. Noi am semnat o prelungire de armistițiu pentru începerea tratativelor de pace și în actul semnat la Buftea se prevede numai principiul unor rectificări ale granițelor Carpaților fără nicio specificare și fără nicio hartă anexată. Am arătat mai sus că harta cu rectificările granitei ne-a fost înmânată a doua zi după semnarea prelungirii armistițiului, că departe de a primi linia de rectificare propusă, am protestat împotriva ei, că am declarat formal că cererile austro-ungare nu mai constituiau o rectificare, ci o anexiune și că nu le vom putea accepta.

Am povestit plecarea mea la Iași pentru a supune Guvernului și Regelui toate cererile Puterilor Centrale și pesimismul meu în ce

privea primirea lor. Am mai povestit cu acel prilej și conversațiile mele preliminare cu Kühlmann, cu generalul Hell și cu Mackensen și din toate reieșea cât se poate de clar cel puțin atâta: că nici pentru inamic linia Hranilovici - Czernin nu era o linie „ne varietur". Îmi venea să râd auzind pe guvernamentali vorbind de un succes fiindcă se câștigaseră 10.000 de kilometri pătrați pe poalele Carpaților. Îmi aduceam aminte de harta lui Mackensen și de propunerile lui Kühlmann, dar nu puteam vorbi despre ele, fiindcă mă opreau interesele superioare ale țării.

Cât de departe sunt toate acele clipe de patimă din primăvara anului 1918! Atâtea s-au întâmplat de atunci, atâtea s-au schimbat încât cine poate să mai priceapă că a fost o vreme în care ne-am împărțit în două și ne-am bătut la cuțite pentru a lămuri dacă cedasem sau nu pe hârtie „Imperiului Austro-Ungar" un petic mai mult sau mai puțin din pământul României? De pe urma războiului, Imperiul Austro-Ungar s-a prăbușit și s-a ridicat România Mare în locul lui.

Discuții ca cele raportate aci nu mai au decât o valoare de arhivă, căci baza lor s-a prăbușit și cititorii pot să se întrebe de ce nu le las uitate sub praful așternut de vremuri peste ele. Aș putea răspunde că le-am evocat fiindcă la urma urmei scriu amintirile mele și că în amintirea mea, zilnicele polemici care au ținut de la instalarea Guvernului Marghiloman și până la semnarea păcii din București au rămas încă vii. Dar am și o justificare de un ordin mai puțin subiectiv. La Iași, în mizeria noastră morală din 1918 și în mijlocul inutilelor zbuciumări sufletești prin care am trecut, s-au plămădit toate, și bune, și rele, câte s-au desfășurat mai târziu în binecuvântata noastră Românie Mare. Pentru cei ce vor căuta mai târziu să contureze originile României întregite, stările sufletești și mentalitatea acelor vremuri perimate nu vor fi fără interes și e bine să fie mărturisite.

Această polemică asupra condițiilor de pace a pasionat lumea - de ce să nu o spunem? - fiindcă în dosul ei s-a ascuns lupta împotriva lui Averescu. Liga Poporului luase ființă, popularitatea generalului creștea pe fiecare zi și toată suflarea politică care nu mergea cu noi, toate lepădăturile partidelor falite priveau cu grijă la „steaua" care se ridica. Fără alt trecut politic decât scurtul său Minister din ianuarie-februarie, învingătorul de la Mărăști și omul tranșeelor nu putea fi atacat ușor.

Breșa încercată de Guvernul Marghiloman pe tema cesiunilor teritoriale, în reputația generalului, a fost un prilej bine-venit și pentru adevărații adversari ai „ritmului nou" în politică, pentru liberali.

S-au repezit şi ei asupra noastră cu mai multă violenţă şi cu mai mult venin încă decât Marghilomaniştii.

Îndreptarea, ziarul Ligii Poporului, n-a început să apară decât pe la 12 aprilie, aşa că până la acea dată, n-am putut răspunde Steagului marghilomanist şi Mişcării Brătienilor decât prin Acţiunea Română, ziar editat de un anume Ioan Nicolau, un simpatizant al acţiunii generalului.

Găsesc printre hârtiile mele un număr din acest ziar, cu data de 22 martie 1918, din care reproduc, ca curiozitate preistorică, următorul articol, care dă tonul patimei noastre de atunci, îngrădită încă prin teama suprimării din partea unei cenzuri care ne urmărea şi dânsa cu patimă:

O scrisoare
a d-lui C. Argetoianu

O infamie a ziarului Mişcarea. Guvernul Averescu nu a subscris nicio condiţie de pace. Ce a subscris dl C. Argetoianu la Bucureşti.

Primim din partea d-lui C. Argetoianu, fost ministru şi delegat al României la tratativele de pace, următoarea scrisoare:

„Domnule Director,

Nu am relevat până acum afirmaţiile neserioase şi insinuările tendenţioase publicate în ziarul Mişcarea de sub ordinele domnului cu întreaga răspundere căruia se datoreşte dezastrului de la Turtucaia şi celelalte. Nu le-am relevat fiindcă n-aş fi putut demonstra zădărnicia lor decât spunând lucruri şi citând documente care ar fi putut stânjeni negocierile diplomatice în curs.

Voi face lumina completă, spre satisfacerea tuturor, îndată după încheierea păcii şi ratificarea ei[186].

Nu pot lăsa însă să treacă o afirmaţie precisă, care trece peste limitele insinuărilor unor oameni fără răspundere. Mişcarea din 21 martie scrie: «Buletinul politic de azi, în ce priveşte tratativele de pace, este de aşa natură încât cercurile oficioase afirmă că în ce priveşte partea teritorială, 70 la sută din pretenţiile germane la care convenise Guvernul Averescu au fost salvate».

Mişcarea minte. Guvernul Averescu nu a subscris nicio condiţie de pace. Eu am subscris, ca delegatul Guvernului, o prelungire de armistiţiu de 14 zile prin care se admitea ca baze de discuţie, pe lângă altele, principiul unor rectificări de frontieră la graniţa Carpaţilor - fără nicio specificare de întindere sau de localizare. În cursul

[186] Lumină completă n-am putut să o fac decât abia în aceste *Amintiri*.

negocierilor nu s-a semnat niciun protocol şi nu s-a dat niciun fel de consimţământ la vreo propunere austro-ungară.

Ne bucurăm dacă Guvernul Marghiloman a putut câştiga 70 la sută faţă de cererile inamicului; de un câştig faţă de condiţii consimţite de Guvernul Averescu nu poate fi vorba.

Afirmaţia Mişcării constituie o mişelie politică mai mult la activul reprezentanţilor unui regim prăbuşit, care nu mai poate lupta cu arme leale.

Primiţi vă rog etc. etc.

C. Argetoianu"

Nu era de altminteri lipsită de umor satisfacţia Mişcării pentru ameliorarea condiţiilor de pace faţă de atitudinea lui Brătianu din ianuarie, care cerea, la masa verde a Consiliilor de Coroană, condiţii de pace cât mai rele, ca să putem dovedi aliaţilor noştri etc. etc. Renunţase oare să le mai dovedească ceva, de când instalase pe Marghiloman la cârma ţării?

Adevărata luptă împotriva marghilomaniştilor şi a liberalilor, pe tema preliminariilor de pace, n-am dus-o însă prin presă, căci cu toată pornirea mea, mă stânjenea grozav cenzura, mai sălbatecă decât pe vremea lui Brătianu. Am dus-o cu vorba din om în om, la Club. Reinstalat deasupra lui Tufli, Jockey-Clubul din Iaşi pierduse nu numai caracterul său de cerc select, dar chiar şi de club închis. Deşi lumea continua să-i zică „club" (distinctivul de „Jockey" căzuse de mult), deşi conu' Matei Cantacuzino îşi închipuia că mai prezidează un comitet, localul de peste Tufli se transformase încetul cu încetul într-un fel de sală a paşilor pierduţi, într-un adevărat forum al Capitalei, unde intra cine voia, ca la moară şi unde fiecare îşi făcea treburile, punea la cale câte o intrigă sau îşi da drumul patimei politice, după temperament. Erau şi saloane în care se juca, dar tot mai puţin. Politică în schimb, se făcea tot mai multă. Acolo veneau de la gară, de-a dreptul, troglodiţii eşuaţi prin oraşelele şi târgurile Moldovei, ahtiaţi de noutăţi. Acolo se întâlneau fruntaşi simandicoşi, ca şi oameni de rând din toate partidele; unii alergau după un oscior de ros, alţii după o nălucă - dar toţi, şi mari, şi mici, după ştiri. La „club" m-am dus şi eu zilnic şi din om în om, la ureche sau prin grupuri simpatizante de care se alipeau mai totdeauna şi mutre suspecte de spioni (ceea ce mă încânta căci îmi permitea ieşiri „cu folos" împotriva patronilor care-i întrebuinţau), m-am străduit să demonstrez şi nevinovăţia noastră, şi reaua credinţă a celor ce căutau să zădărnicească încercarea de reînnoire naţională prin Liga Poporului pe care o înfiinţasem.

Marghilomaniştii care nu prea frecventau Clubul fiindcă se simţeau cu peri de lup, îmi răspundeau prin Steagul şi afişau pe ziduri hărţi cu cele două linii de frontieră, cea prezentată nouă de Czernin şi cea obţinută în genunchi şi cu lacrimi în ochi de „Cono Aleco". Cât a trebuit să regrete bietul Cono Aleco, după noiembrie, platitudinile şi umilinţele lui rămase inutile! Dar în mai şi iunie situaţia era cu totul alta. După ce martie întreg şi o parte din aprilie tâmpise lumea cu zilnica afirmaţie că noi primisem linia Czernin, îndată ce au izbutit să reducă o bună parte din pretenţiile inamicului (pe care noi dacă am fi continuat să tratăm şi am fi vrut le-am fi putut reduce cu siguranţă şi mai mult) - prepuşii Komandanturei au început să urle a succes cum urlă câinii a moarte. Steagul publica în fiecare număr ba portretul „salvatorului", ba câte o lapidară sentinţă extrasă din câte o nemuritoare cuvântare a lui - ba câte un articol documentar pentru a dovedi cât câştigase România de pe urma Cabinetului de la Răcăciuni. După votarea alipirii Basarabiei de către Sfatul Ţării din Chişinău în nenorocitele condiţii cunoscute şi semnarea păcii de la Bucureşti, Steagul a mers cu inconştienţa şi cu nerusinarea, într-un articol intitulat Faptele, până a scrie că Guvernul fără Obraz sporise teritoriul ţării cu 55.000 kilometri pătraţi[187] „ceea ce reprezenta un considerabil câştig sub raportul teritorial şi etnic"! Şi nerusinatul articol încheia cu constatarea, plină de beatitudine: „De aceea dl Alexandru Marghiloman a avut toată dreptatea să exclame: Ţară învinsă, ţară înfrântă, România iese totuşi din război mai mare ca populaţie şi crescută ca teritoriu! Şi să nu se uite că învingerea - continua simbriaşul Internelor - şi înfrângerea, e datorită Guvernului Brătianu - Take Ionescu, pe când sporul de teritoriu e meritul (!!!) Guvernului Marghiloman. Faptele stau mai presus decât vorbele. Am dat faptele!". E de mirare că adversarii României nu s-au gândit să traducă aceste rânduri apărute în oficiosul Guvernului Ţării, ca să le puie în 1919 sub nasul celor care croiau noua hartă a Europei! Într-un alt articol al otrepei guvernamentale, în pisma adevărului şi fără niciun scrupul de a compromite viitorul, un scrib al fondurilor secrete nu se sfia să puie negru pe alb[188]: „Nu s-a repetat îndeajuns adevărul care va fi mâine în probele evidente ale Istoriei (?): Basarabia a revenit sub steagul liber al României, mulţumită tratativelor de la Bucureşti. Votul de la Kişinău (sic) al Sfatului Ţării a avut să consacre ceea ce se făcuse cu putinţă prin acţiunea diplomatică a oamenilor care au primit puterea în ora când totul era

[187] Adică 45.000 km pătraţi Basarabia şi 10.000 câştigaţi asupra cesiunilor consimţite de Guvernul Averescu!

[188] *Steagul* din 17 iunie 1918.

pierdut". Şi pacătorul scrib mai reamintea şi nenorocitele cuvinte pronunţate la Bârlad, cu prilejul campaniei electorale, de C.C. Arion, om cumsecade, dar orbit de patima politică: „Războiul lui Brătianu[189] a pierdut Dobrogea şi Munţii, pacea noastră a redat României Basarabia!". Toate acestea s-au uitat de mult: cine-şi mai reaminteşte de durerea şi de ruşinea noastră la citirea acestor nesăbuite cuvinte! România Mare ne-a răsplătit de umilinţele îndurate în acele clipe de amărăciune; dar e bine ca şi generaţiile mai noi să afle pe unde am fost siliţi să trecem sau, dacă o ştiu, să-şi mai aducă aminte de încercările noastre. Poate să vie şi rândul lor - şi de va veni, să nu-şi piardă nădejdea, cum n-am pierdut-o nici noi.

Insistenţa mea asupra acestor războieli perimate cu Marghiloman şi cu oamenii săi nu-şi are obârşia numai în amintirea emoţiilor prin care am trecut atunci, ea este justificată şi prin faptul că nenorocita stare de spirit a guvernanţilor din acele vremuri a lăsat o urmă adâncă în alcătuirea ulterioară a României întregite. Criminala străduinţă, întemeiată numai pe vederile unui strâmt politicianism şi care a împins pe Marghiloman să-şi creeze cu orice preţ „succese", l-a dus la o totală sabotare a Unirii noastre cu Basarabia, care s-a săvârşit în cele mai deplorabile condiţii. Totul s-a făcut la repezeală, oricum, numai să se facă. Trebuia Şefului „un succes", un eveniment luminos pe care să-l opună întunecatelor pertractări de la Bucureşti şi îi trebuia repede, ca să poată bate toba, să-şi facă o aureolă cu care să orbească lumea şi să o aducă să mai uite de jalea condiţiilor de pace: formalităţile Unirii se cereau sfârşite înainte de semnarea tratatului cu Puterile Centrale. Până a murit, dar mai ales cât a stat la putere, Marghiloman ne-a fost prezentat de partizanii lui ca omul care ne-a dat Basarabia; în realitate el şi Guvernul lui n-au contribuit cu nimic la alipirea ţinutului de peste Prut şi singura urmă lăsată în desfăşurarea evenimentelor de şeful Partidului Conservator, a fost anarhizarea celei mai smerite şi rânduite provincii din câte urmau să alcătuiască România Mare.

Virtual, Basarabia s-a unit cu Ţara Românească în momentul în care s-a despărţit de Rusia Sovietică şi s-a constituit în Republică Autonomă Moldovenească. Aşa cum era alcătuită, cu pătura ei rurală în mare majoritate românească, dar nedeşteptată încă la viaţa politică, cu coloniştii ei germani indiferenţi faţă de revoluţiile istorice, cu cangrena ei jidovească care se întinsese ca o pecingine peste oraşe şi peste târguri, cu pleava ei de orăşeni de toate neamurile,

[189] Războiul nostru, războiul pentru care se jertfise floarea poporului nostru, războiul lui Brătianu! Până unde poate coborî patima pe om!

nepregătiți pentru o viață autonomă - Basarabia, redusă ca mijloace autohtone de organizație, de trai și de propășire, nu putea aspira la o viață independentă pe care nimic n-o justifica și de vreme ce se despărțise de Rusia nu putea cădea decât în brațele României, de care o lega și o comunitate istorică de veacuri, și rasa, și limba, și ritul religios al celei mai viguroase și mai numeroase populații de pe cuprinsul ei. Era o chestiune de timp, dar sorocul Unirii ar fi venit de la sine, chiar fără nicio intervenție de afară.

De fapt, Basarabia s-a unit cu Patria Mamă, dacă nu în clipa în care s-a hotărât trimiterea armatei noastre peste Prut, la chemarea cârmuitorilor basarabeni - adică la 4 ianuarie 1918 - cel puțin în momentul în care trupele noastre au intrat în Chișinău. În ziua de 24 ianaurie, reprezentanți de-ai Ardealului, de-ai Bucovinei, de-ai Vechiului Regat și de-ai Basarabiei au și sărbătorit această Unire - în așteptarea celorlalte - printr-un manifest publicat cu învoirea tuturor autorităților din Chișinău, în ziarul România Nouă, organul năzuințelor noastre naționale.

S-ar fi putut crede că Marghiloman a obținut cel puțin consimțământul Puterilor Centrale la marele act de dreptate, care desigur că în acele vremuri nu s-ar fi putut săvârși fără voia lor. După cum reiese din citatele de mai sus, Marghiloman s-a lăudat și cu acest „succes diplomatic". O sfruntată minciună mai mult. Cititorii acestor amintiri au putut constata că chestiunea Basarabiei fusese definitiv reglată și fără nicio dificultate, Guvernul Averescu în tratativele sale cu reprezentanții Puterilor Centrale. Kühlmann și Czernin au venit la București cu hotărârea luată să ne lase Basarabia în schimbul ciopârțelilor pe care le proiectaseră. Nimic nu ar fi fost altfel mai ușor pentru dânșii decât să ocupe și ținutul dintre Prut și Nistru cu trupele de care dispuneau între Kiev și Odessa - ocupație la care îi pofteau cu insistență Sovietele ucrainene. N-a fost prin urmare meritul nostru, al lui Averescu și al meu, că am obținut consimțământul austro-german, vremelnic indispensabil, la alipirea Basarabiei, dar a fost și mai puțin meritul lui Marghiloman.

Încă o dată, Marghiloman n-a avut nici un merit[190] la unirea cu Basarabia, dar a avut un rol. Soarta, oarbă în hotărârile ei, l-a desemnat ca să iscălească actul Unirii în ziua de 27 martie 1918. Dacă în loc să urmărească un succes personal de exploatat dincoace de Prut, Marghiloman și-ar fi dat seama de importanța actului ce era sortit să încheie și ar fi săvârșit riturile Unirii așa cum trebuia, rolul său putea

[190] După cum mai târziu n-a avut niciun merit la alipirea Bucovinei, deși Statul Major a dat ordin generalului Zadic să ocupe Suceava în ultimele zile ale guvernării sale, la sfârșitul lui octombrie 1918.

fi mare și, pentru acest act cel puțin, recunoștința națională i-ar fi înscris numele în Istorie cu litere de aur. Dar Marghiloman era un spirit prea superficial ca să poată cumpăni importanța evenimentelor istorice în învălmășeala cărora fusese aruncat pe neașteptate. Pentru dânsul marele act de dreptate prin care Providența repara umilința ce ni se făcuse prin spolierile din 1812 și 1879, se reducea la cuvântul „unire" pus în fruntea unui articol din Steagul; realizarea Unirii și modul cum a fost realizată nu l-au preocupat un minut. Căci altfel nu s-ar putea explica cum el, șeful Partidului Conservator, ar fi putut da mâna și încheia Unirea cu o bandă de bezmetici, prin nimic împuternicită să vorbească și să hotărască în numele poporului basarabean. Greșeală de neiertat! Luând „Sfatul Țării" în serios și tratând cu el, Marghiloman a bolșevizat și a nenorocit Basarabia pentru mai multe decenii.

Sfatul Țării n-a fost într-adevăr decât o formațiune politică de impostură, un fel de soviet de amestecătură în care bolșevismul, naționalismul, românismul, rusismul, semitismul și liberalismul burghez bâlbâiau și se încurcau într-o ciudată și jalnică cacofonie. Ieșit din alegeri cu totul fictive, el nu reprezenta nimic și pe nimeni. De fapt, membrii lui se impuseseră singuri și izbutiseră să se așeze în fruntea mișcării fiindcă locurile nu fuseseră încă ocupate de alții. Compus din români neunioniști (erau și de aceștia), din ruși și din evrei simpatizanți cu Moscova sau cu Ucraina sau chiar „aftonomiști", din germani și din polonezi - conglomeratul strâns în jurul firmei Sfatul Țării n-a știut niciodată ce a vrut, afară de un singur lucru: o hotărâtă îndrumare spre stânga. Cea mai mare parte a acestor deputați fără mandat, dacă n-au fost bolșevici sadea, au fost cel puțin revoluționari decișă să dea gata pe „burjui" - în speța pe proprietarii mari rurali și urbani, care nici nu fuseseră primiți în Sfat sub cuvânt că rămăseseră devotați țarismului.

Nimic nu poate da mai exact tonul stărilor sufletești ce animau pe cei mai mulți din domnii din Sfatul Țării și lămuri atmosfera în care se desfășurau dezbaterile, ca următoarea întâmplare, pe care am trăit-o. Era prin mai, în tot cazul după Unire, se începuse și în Basarabia organizarea Ligii Poporului. Popularitatea lui Averescu trecuse și dincolo de Prut, dusă de regimentele trimise acolo și favorizată și prin faptul că, născut la Ismail, generalul putea fi socotit drept basarabean. Ca mai totdeauna în asemenea cazuri începuseră chiar să circule fel de fel de legende în jurul acestei nașteri pe pământul ținutului alipit.

Urmând să se constituie un comitet central de organizare pentru

întreaga provincie, bătrânul dascăl Alexandri[191], împuternicitul Ligii, ne-a poftit, pe general şi pe mine, la Chişinău. Pe vremea aceea nu se călătorea cu uşurinţă, ci numai cu voia stăpânirii; trebuie să recunosc că Guvernul a fost foarte amabil faţa de noi în acea împrejurare şi ne-a pus la dispoziţie un vagon ministerial. Am ghicit mâna lui Mitilineu, care voia probabil să ne răsplătească trecutele noastre atenţii faţă de dânsul. Primiţi aproape oficial în gara Chişinău, unde toţi ofiţerii superiori ieşiseră înaintea generalului care-i comandase în timpul războiului, prezenţa lui Averescu a răscolit tot oraşul.

După o consfătuire - întrunire în curtea umbroasă din dosul şcolii unde locuia Alexandri (era într-o duminică şi şcoala era liberă) ne-am dus la o şedinţă solemnă a Sfatului Ţării, ţinută dinadins în cinstea generalului şi la care fusesem poftiţi. Nu mai ştiu cine prezida, dar nu era Inculeţ. Au luat pe rând cuvântul câţiva deputaţi, ţin minte că întâi a vorbit Halippa, apoi Crihan - amândoi pe româneşte - cel de al doilea mai greu - şi după ei câţiva domni mult mai familiarizaţi cu cuvântul, dar care au vorbit ruseşte. S-a sculat în fine Averescu şi a mulţumit tuturor. La sfârşitul cuvântării sale a adresat şi câteva cuvinte pe ruseşte celor care-l salutaseră în această limbă. Când a început generalul să vorbească pe ruseşte, toată sala s-a sculat în picioare şi de unde până atunci atmosfera fusese destul de rece, aplauzele şi uralele au izbucnit din toate părţile. Dintr-odată, popularitatea generalului Averescu a pătruns şi în Sfatul Ţării. Dar mie mi s-a strâns inima. Mă întrebam ce s-ar fi întâmplat dacă într-o adunare populară întrunită la Cluj sau la Sibiu, un general român ar fi vorbit ungureşte...

Cu siguranţă că poporul moldovenesc din Basarabia voia unirea (căci o voia şi din tot sufletul lui moldovenesc pe care un veac de despărţire nu-l schimbase, cum nu schimbase nici graiul, nici biserica strămoşească); cu armata română pe care o avea la dispoziţie şi cu

[191] Alexandri, institutor la o şcoală românească din Chişinău, era o figură foarte simpatică şi un om cumsecade, dar cam obosit şi şovăitor în hotărârile sale. Cu barbă şi cu păr alb şi cu ochi albaştri, reamintea mult înfăţişarea lui Victor Hugo, bătrân, dar asemănarea nu mergea mai departe. Naţionalist înfocat, dar lipsit de orice şiretenie, rămăsese afară de Sfatul Ţării, în care pătrunseseră numai şmecherii. Încântat de primirea ce-i făcuse Averescu la Iaşi, se pusese în serviciul Ligii Poporului şi a rămas multă vreme în fruntea organizaţiilor din Basarabia. Fire şovăitoare însă şi cam sclerozat la creier, a fost atras şi de curentul ţărănist, mai ales după venirea Guvernului Vaida la putere şi în cele din urmă şi-a terminat cariera ca senator în Parlamentul ales de Guvernul Averescu în 1920. În 1918, a avut să lupte şi cu concurenţa unui fost căpitan Dimitriu, un escroc care învârtise capul lui Averescu (la început era uşor de învârtit în politică), trimiţându-i memorii după memorii din Basarabia. Dimitriu solicitase delegaţia pentru organizarea Ligii peste Prut (prin iunie-iulie şi august). Averescu era cât pe aci să o dea. Dacă nu puneam eu piciorul în prag, o şi da.

nemţii pe care-i avea la Odessa şi cărora putea trimite spre păstrare pe toţi conducătorii ovreilor şi ai ruşilor, toţi bolşevizaţi şi românofobi - Marghiloman nici nu trebuia să ia contact cu puşlamalele din Sfatul Ţării. Un prim ministru român şi hotărât n-avea decât un gest de făcut: să dizolve Sfatul Ţării, ilegal ales şi ilegal constituit. După aceea să proclame Unirea Basarabiei cu Patria Mumă, fără nicio condiţie, fără niciun adaus şi să supuie această hotărâre unui plebiscit.

Ar fi avut astfel „succesul" său şi mai iute decât l-a avut, fiindcă n-ar mai fi pierdut timpul în nesfârşite negocieri cu şmecherii şi cu renegaţii. N-ar mai fi trebuit să dea 2 milioane lui Inculeţ. N-ar mai fi avut nevoie să recurgă la serviciile lui Stere şi să spurce cu sosul Luminei aiasma curată a Unirii. N-ar mai fi fost silit să accepte faimoasele 11 condiţii din care una (reforma agrară) a ruinat ţara, iar celelalte au anarhizat-o şi au dus-o aproape de prăpastia comunistă. Şi ar fi putut, în fine, retrimite la pleava din care ieşiseră toate elementele care se ridicaseră în dauna celor bune, în timpurile tulburi ale revoluţiei. Cu toată revoluţia, masele rurale, blânde şi supuse, ar fi aşteptat - cum au şi aşteptat - cu răbdare, împroprietărirea pe care nimeni nu se gândea să le-o refuze şi chiar în măsura în care s-a făcut. Inutilă a fost însă spolierea marii proprietăţi cu zecile de mii de hectare devenite „disponibilităţi ale Statului" (la dispoziţia tuturor potlogarilor şi profitorilor partidelor); inutilă a fost de asemeni, brutala, nelegala şi necinstita expropriere a pădurilor, care ne-a băgat într-o încurcătură şi în complicaţii internaţionale din care n-am mai putut ieşi.

Dar ca să facă ce trebuia să facă, „Cono Aleco" ar fi trebuit să aibă şi cap, şi autoritate. În loc de cap n-a avut însă toată viaţa lui decât o frezură adusă cu artă - şi autoritate n-a avut decât la poker.

Întemeierea Ligii Poporului, a cărei inițiativă o iau după îndemnul mai multor prieteni • Fixez cu Averescu principiile esențiale ale Ligii • Scrisoarea generalului către mine și Matei Cantacuzino • Pregătirea Actului constitutiv • Discuții cu Cuza și cu Partidul Muncii • Îndrumarea sau Îndreptarea? • Actul de constituire a Ligii Poporului din 3 aprilie 1918 • Lipsa de entuziasm • „Apelul" generalului Averescu.

Pe când Marghiloman urca cu ifose bizantine poteca gloriei spre Unirea Basarabiei şi spre pacea de la Bucureşti; pe când liberalii se adunau la Georgel Mârzescu şi discutau, în aşteptarea unor zile mai bune, reformele constituționale şi pregăteau - nu le-ar fi mai fi pregătit - în amănuntele ei legea agrară şi noua lege electorală; pe când conservatorii - câți mai rămăseseră - se văicăreau şi nu mai aşteptau nimic, după dezertarea şefului lor; - generalul Averescu, Matei Cantacuzino şi cu mine am întemeiat Liga Poporului.

Înapoiat la Iaşi, cu nervii încordați de toate umilințele morale suferite la Buftea, n-am avut măcar răgazul unei destinderi şi al unei odihne de câteva zile. Grigore Filipescu şi alți prieteni m-au luat în primire de la gară. Trebuia numaidecât pus în picioare un nou partid care, cu Averescu în cap şi cu popularitatea lui crescândă în coadă, nu putea să nu stăpânească situația la primul reviriment pe frontul de vest. Brătianu şi liberalii erau odioşi lumii întregi, până şi aliaților şi numai generalul Averescu putea pune bazele României Noi şi semna o pace glorioasă (să vede că-l considerau ca un specialist al păcii). Vorbise deja cu Averescu şi Filipescu mi-a adăugat confidențial că generalul era gata să se puie în fruntea unei mişcări şi să creeze un nou partid, dacă s-ar fi găsit un grup de oameni destoinici care să-l solicite. „Numai d-ta poți să iei inițiativa să aduni primul mănunchi de oameni hotărâți în jurul generalului - îmi susura în ureche Grigoraşul meu - numai d-ta poți organiza un partid aşa cum trebuie. Matei Cantacuzino merge cu noi, dar nu se poate conta pe el pentru organizare, iar pe general şi mai puțin, e chinez în ale politicii". Era el chinez, dar nu cum credea Filipescu - începusem eu să-l cunosc mai bine ca fostul său aghiotant. Spirit apolitic în toată puterea cu-

vântului, Averescu punea picioarele în toate strâchinile pe care le întâlnea în cale, dar şiret din naştere şi fără niciun fel de scrupule, îi plăcea să se învârtească tocmai în acele probleme politice meschine care interesau în particular şi pe ademenitorul meu Grigoraş şi care se puteau rezuma în două cuvinte: asaltul puterii. Asaltul puterii mă interesa şi pe mine, nu mă dau în lături, dar nu mă interesa fără altceva şi de acest altceva, ce reprezenta realizarea unei mari opere sociale şi politice, nu se sinchisea nici generalul Averescu nici locotenentul Filipescu. Ei voiau puterea pentru putere, cu orice preț şi oricum şi la aceasta se mărginea ambiția lor. Pentru ei, restul era garnitură şi literatură.

Am rugat pe Filipescu şi pe ceilalți prieteni să-mi lase răgaz de gândire şi m-am închis în casă, refuzând, sub pretext de oboseală, să primesc pe cineva. Au fost pentru mine ceasuri de grea cumpănă, îmi orientasem viața spre politică şi era greu la vârsta mea să reîncep o altă meserie şi care? Şi chiar dacă, dezgustat, m-aş fi hotărât să părăsesc politica, nu-mi era permis să o fac în acel moment, după eşecul unei scurte guvernări, şi să-mi pecetluiesc cariera cu semnătura dată pe un act de capitulare a țării mele. Nu puteam să rămân „omul de la Buftea", oricât de puțină vină aş fi avut în desfăşurarea dureroaselor evenimente pe care le înfruntasem şi oricât de împăcat aş fi fost în conştiința mea pentru felul în care-mi îndeplinisem datoria. M-am socotit, în afară de orice pornire sufletească, osândit să fac mai departe politică şi încă politică activă, pe primul plan, fie şi numai ca să pot pleca mai târziu, după ce voi fi şters umbra pe care evenimentele independente de voința mea o aruncaseră asupra numelui meu nepătat.

Acest punct hotărât, mai rămânea de determinat cum şi cu cine voi continua să lupt mai departe pe terenul politicii. Am avut intuiția netă, din primul moment, că înscăunarea Guvernului Marghiloman schimbase o dată mai mult situația şi raporturile diverselor noastre grupări politice şi mai ales pe a Partidului Liberal. În oarba sa pornire împotriva lui Brătianu şi în sincera sa convingere că războiul va fi câştigat de germani, era evident că Marghiloman va face tot ce-i va sta în putință ca să identifice pe neîmpăcatul său adversar cu războiul alături de învinşi şi să-l piardă astfel în opinia publică. În ochii ademeniți ai lui Marghiloman, un Brătianu om al nechibzuitei intrări în război, un Brătianu prieten şi aliat al aliaților înfrânți, un Brătianu ostracizat de germanii învingători - era un om la pământ. Raționament fără cusur, numai că pornea de la o premisă falsă. Pentru mine, înfrângerea finală a germanilor nu făcea nicio îndoială şi mutarea

luptelor politice de pe terenul intern pe cel extern, datorită simplei prezențe a lui Marghiloman în fruntea Guvernului, nu putea duce decât la reabilitarea lui Brătianu și a Partidului Liberal.

Toate mizeriile îndurate, toată lipsa de cap și de suflet de care liberalii dedeseră probă din primele zile ale războiului și tifosul exantematic și oamenii morți de frig și de foame pe drumuri și toate potlogăriile și toate laşităţile urmau să fie uitate și iertate în ziua în care, după îngenuncherea înaintea inamicului, era să ne aflăm iarăși alături de tovarăşii noştri naturali de luptă și în fața visului nostru strămoşesc realizat. În loc să fie omul la pământ, Brătianu, scos de soartă prin mâna lui Marghiloman din mocirla păcatelor sale, era să se avânte din nou și să devie omul crezului național. Oricât am fi încercat noi să-l menținem pe terenul greşelilor sale de neiertat, simpla prezență a prepusului lui Czernin în fruntea Guvernului, silea opinia publică să-l aşeze pe Brătianu în loc de onoare și să-i șteargă astfel toate păcatele.

Îmi dau seama că în acțiunea începută cu atâta vlagă pentru o primenire morală și o reformă radicală a moravurilor politice, obstacole noi și aproape de neînvins ni se vor ridica în cale prin această reabilitare pe care n-o prevăzusem. Era foarte puțin probabil ca Brătianu să fi învățat ceva din experiența războiului. Era prea înfeudat metodelor politice antebelice și prea identificat cu partidul său ca să renunțe la toate pornirile și la toate păcatele spre care-l împingea spiritul de gașcă. Câteva schimbări de îndrumare mai mult aparente decât reale, ca să arunce praf în ochii oamenilor care cereau altceva era tot ce se putea aştepta de la un Brătianu umflat prin victoria altora. Lupul își schimbă părul, dar năravul ba. Lupta începută împotriva lui, ca reprezentant al unui regim politic ce nu mai putea fi suportat, trebuia nu numai continuată cu forțe noi, dar reluată „da capo". Pentru aceasta trebuiau mobilizate toate forțele națiunii, puse în mișcare masele adormite pe care noua lege electorală le înarma cu votul universal, canalizate avânturile generoase ale tineretului dospit în suferințele războiului. Cu un cuvânt, trebuia ridicată toată națiunea împotriva spectrului unui trecut odios, pe care-l crezusem cu toții mort, dar pe care împrejurările căutau să-l învie.

Pentru o asemenea întreprindere cadrul plănuitului nostru partid al Reînnoirii Naționale era prea strâmt. O luptă ca aceea pe care o prevedeam nu se duce numai pe bază de raționamente, dar și mai ales pe bază de sentimente, de avânt și chiar de patimă. Nu cu firele tăiate în patru și cu analizele constituționale ale amicului P.P. Negulescu puteam noi ridica zecile și sutele de mii de oameni care habar

n-aveau de definiția unei „ficțiuni". Și aceste zeci și sute de mii de oameni trebuia numaidecât să le ridicăm, dacă voiam să ne ajungem scopurile.

Singura pârghie capabilă să mişte masele noastre era încrederea într-un om. Se văzuse în timpul războiului. Nici făgăduiala împărțirii de pământ, nici exemplul bolşevizării trupelor ruseşti, nici spanacul patriotic distilat prin gurița Reginei și prin penița lui Iorga nu fuseseră în stare să trezească tranşeele. Ele nu s-au trezit decât la glasul lui Averescu. Nici măcar la glasul lui, căci nu le-a spus niciun cuvânt, ci la simpla apariție a siluetei sale în zare, în zarea ochilor sau în zarea sufletului și cei care au crezut mai tare într-însul au fost tocmai cei care nu l-au văzut niciodată.

Pe când gândul mi se ducea astfel și înainte, și înapoi, și la dreapta, și la stânga - „lait-motivul" cu care plecasem de la Buftea și cu care venisem pe drum până la Iași, cu sau fără Averescu îmi ciocănea întruna în ureche. Luna de experiență făcută cu dânsul în slujba Statului îmi lăsase o deplorabilă amintire. Nu găsisem în această lună de zile o clipă de înțelegere, nu întâlnisem o idee dominantă în afară de aceea de a rămâne la putere, nu putusem desluși la dânsul o preocupare de un ordin mai superior sau mai general. Veșnic gata să treacă de la o hotărâre la cea opusă, după cum le putea încadra în jocul intereselor sale personale, sfios și totodată tăios, șiret și naiv, veșnic în defensivă Averescu nu se „livra" niciodată, nicio clipă, nimănui și inspira neîncredere celor ce se uitau în ochii lui, cu aceeași precizie cu care inspira încredere celor care nu dedeseră vreodată ochii cu dânsul. La toate acestea se adăugau pentru mine dureroasele momente din ziua când îl văzusem gata să trimită drapelul țării pe frontul de vest împotriva francezilor și cele tot atât de decepționate de la coana Natalița Vlădoianu în seara ultimei mele plecări la Buftea, când, înapoiat de la Palat, și-a renegat fără rușine propriile sale cuvinte și convingeri.

Era el, Averescu, cum era, dar era. Zilnice dovezi îmi arătau popularitatea lui în nemaipomenită creştere. Oamenii nu mai voiau pământ, nu mai voiau pace, nu mai voiau merinde, nu mai voiau odihnă, haine și bocanci - voiau pe Averescu, fiindcă pentru ei Averescu și numai Averescu, le rezuma și le reprezenta pe toate. Putea Brătianu sau Regele să le făgăduiască pământ, ei de la Averescu îl aşteptau. Putea Marghiloman și Regele să le anunțe apropiata pace, ei tot de la Averescu o aşteptau! Tratați până la război, cu sau fără bunăvoință, ca simple elemente de muncă, nenorociții chemați pentru prima oară, nu numai în viața lor, dar în zecile și sutele de

generații care i-au precedat, să-și îndeplinească rolul de oameni, s-au dat omului în care își puseseră încrederea și s-au dat trup și suflet fără șovăire și fără precupețire. Un asemenea om quasi-providențial, putea el fi înlocuit printr-altul? Se gândiseră și alții și făcuseră chiar încercarea cu generalul Eremia Grigorescu și rezultatul fusese lamentabil. Popularitatea e ceva absurd și absurdul nu se lasă dus de mâna omului.

M-am gândit și m-am răzgândit. M-am sucit și m-am răsucit. Personal, cu Averescu, nu-mi părea lucru mare de făcut și eu unul în tot cazul nu puteam porni cu dânsul cu multă încredere. Cu legenda lui însă, era mult de făcut. Numai popularitatea lui putea mobiliza și fanatiza masele de care aveam nevoie în lupta începută în 1917. Și iată cum, în lipsa altor posibilități și fiindcă nu voiam să părăsesc politica, am sfârșit prin a mă împăca cu ideea de a lua pe Averescu în brațe. Fără niciun entuziasm de altminteri, aproape cu repulsie sufletească și cu convingerea că colaborarea noastră va fi anevoioasă.

Rezultatul lungii mele deliberări cu mine însumi a fost astfel hotărârea de a mă conforma dorințelor exprimate de prietenii mei și de a relua contact cu Averescu. Și am așternut numaidecât pe hârtie câteva puncte asupra cărora trebuia să cad în prealabil de acord cu dânsul:

1) Față de onoarea pe care toată lumea o manifesta încă împotriva partidelor și a spiritului de partid sau de gașcă, noua noastră formațiune nu trebuia să poarte numele de „partid", ci de „ligă" în care ar putea să intre, în vederea unei lupte comune bine definite, pe lângă aderenți personali și grupări sau asociații deja constituite, care nu și-ar pierde personalitatea lor primitivă prin faptul aderării la Ligă. Dat fiind scopul principal al încercării noastre de a opune masele largi ale poporului oligarhiilor de îmbuibați înregimentați în partide, m-am gândit că cea mai bună titulatură ar fi Liga Poporului. Prietenii cu care pusesem la cale înființarea Partidului Reînnoirii Naționale să fie invitați a lua parte la întemeierea Ligii noastre, iar programul nostru de la Odessa să fie utilizat pentru o parte din îndrumările Ligii, care trebuia sa facă din respectul legilor și reîntronarea Constituției un capital esențial al programului său.

2) Îndrumarea noii formațiuni trebuia să fie net, pe față și fără nicio reticență sau echivoc, îndreptată spre grupul de aliați alături de care intrasem în război și alături de care nădăjduiam să semnăm pacea. Niciun contact, nicio menajare față de ocupația germană, Guvernul Marghiloman fiind considerat ca un organ al ei. Știam eu

ce pățisem în timpul scurtei noastre guvernări pe terenul alianțelor noastre și țineam să fiu la adăpostul oricărei surprinderi în această privință.

3) Un punct important îl constituia îndrumarea doctrinară în materie de reforme sociale. Temperamentul meu conservator și obiceiul analizei mă întăriseră în convingerea că generoasele utopii scumpe extremiștilor de stânga nu erau menite să facă fericirea omenirii, că pe calea progresului etapele trebuiau să fie lungi, pentru ca inovațiile plămădite în cabinetele teoreticienilor să se poată adapta realităților. Dar mai știam, din răsfoirea Istoriei, că oamenii nu ies din perioadele tulburi ale evoluției lor sociale decât prin salturi, numite crize și că erau curente împotriva cărora nicio putere nu putea pune stavilă. Eram pregătit să pun multă apă în vin și intransigența mea dinainte de război pierduse mult din rigiditatea ei. După toate câte se întâmplaseră și mai ales după câte bănuiam că s-ar putea întâmpla, cu revoluția rusească în flanc - socoteam și eu, ca toată lumea, că nu se mai putea da înapoi, nici măcar opri mașina în loc și că trebuia să facem un salt înainte. Exproprierea și sufragiul universal erau două reforme care trebuiau considerate ca fiind câștigate și Liga noastră, fără să le mai discute, trebuie numai să se preocupe de aplicarea lor. În conversațiile mele cu Averescu nu putusem însă să lămuresc destul de bine anumite tendințe demagogice către care generalul popular părea că înclină cu oarecare slăbiciune, în inexperiența începuturilor sale politice și prins în mrejele propriei lui popularități, Averescu nu se înfățișa deloc ca omul de autoritate pe care l-a cunoscut lumea după Guvernarea sa din 1926-1927 și după Restaurație, adică după ce își pierduse toată popularitatea. În 1918 îmi era frică să nu se dea prea mult după sfaturile demagogilor și în străduința lui de a se urca pe cal, să nu sară dincolo de el. O deplină lămurire în această privință era necesară între dânsul și mine, căci nu aveam cea mai mică pornire să mă pun în slujba „panașului" său, ci dimpotrivă, urmăream să pun panașul lui în serviciul cauzei căreia mă devotasem.

4) Un ultim punct asupra căruia trebuia să mă înțeleg cu generalul înainte de a păși împreună mai departe, dar asupra căruia știam dinainte că nu voi întâmpina dificultăți, era un punct de ordin etic. Oricât ar fi năruit înscăunarea Guvernului Marghiloman șansele unei trageri la răspundere a celor vinovați de dezastrele noastre, mă angajasem prea mult pe această cale ca să renunț la luptă până la capăt, oricare ar fi fost sorții izbândei. Stabilirea răspunderilor și sancțiunilor trebuia neapărat să apară ca un capitol de frunte al programului grupării noastre și nimeni n-ar fi putut concepe în martie

1918 o acțiune politică ce n-ar fi avut la baza ei această operație de asanare morală.

Înarmat cu fițuica mea m-am dus la Averescu. L-am găsit într-o stare de seninătate neașteptată după toate umilințele prin care trecuse.

N-am putut să-mi dau seama dacă era candoare sau stăpânire de sine, căci față de un om cu o putere de disimulare ca a lui, orice încercare de pătrundere în adâncul sufletului era zadarnică. Bineînțeles că nu i-am mai spus nimic despre destăinuirea pe care mi-o făcuse Mircescu la Buftea și bine am făcut. Convins că nu știam nimic despre suprema lui încercare de a se agăța de putere prin protecția lui Mackensen, a început prin a mă felicita și prin a se felicita că scăpasem cu fața curată de neplăcuta sarcină pe care primisem să o ducem la bun sfârșit, fără voia noastră și numai din devotament pentru Țară și pentru Coroană! Mi-a anunțat apoi că-și dedese demisia din armată. Nu știu cum va prezenta el această demisie, dacă cumva își va publica amintirile - iată însă cum mi-a povestit-o mie: „... după toate aceste explicații încurcate[192], Regele m-a întrebat: ei, acum ai să faci politică? - Da, Sire, după încheierea păcii, îmi voi da demisia din armată și voi face politică. - Cum?, m-a întrerupt Regele, după încheierea păcii? Eu am considerat că ți-ai dat demisia în momentul în care ai primit însărcinarea de a forma Guvernul. Un general activ nu putea semna pacea...". Repetându-mi aceste penibile cuvinte, privirea lui Averescu se ascuțise de tot, și ochii lui se făcuseră răi, răi. „M-am reținut de a da Regelui răspunsul pe care îl merita, și m-am mulțumit să-i spui că, de vreme ce mă autoriza să părăsesc armata înainte de încheierea păcii, cu toate dispozițiile contrare ale legilor noastre organice, îl rugam să mă considere din acel moment ca demisionat. Regele a părut încântat și mi-a strâns mâna clănțănind veșnicul lui da-da. M-am sculat și am plecat. Ce păcătos!". Și iată cum Ferdinand-le-Loyal a lăsat să plece din armată pe generalul care luptase cu succes pe toate fronturile, pe organizatorul fără pereche al forțelor noastre refăcute, pe învingătorul de la Mărăști! Nicio vorbă de recunoștință, nicio vorbă de regret, nicio vorbă cât de banală de mulțumire! Făgăduise generalilor Reginei capul omului de la Bacău și era voios că lucrurile se aranjaseră mai lesne decât crezuse și că scăpase de insistențele cu care „familionul" îi amăra zilnic mesele și orele de odihnă. Ce păcătos, vorba lui Averescu[193].

[192] Averescu se prezentase Regelui ca prim-ministru demisionat, să-și ia rămas bun și Regele îi îngânase tot felul de argumente (afară de cele adevărate) ca să-i dovedească necesitatea în care se aflase să cheme pe Marghiloman.

[193] Poate că Averescu, dacă va da vreodată publicității această scenă, să o mai „aranjeze",

Generalul m-a pus apoi în curent cu planurile sale. Hotărâse să se înapoieze la Bacău, unde-și avea toate lucrurile, și să nu se mute din casa atât de comodă pe care o ocupa până ce nu va găsi o locuință cuviincioasă la Piatra-Neamț, unde voia să petreacă vara. La Iași, se mulțumise deocamdată cu o cameră pe care Romulus Bolintineanu i-o pusese la dispoziție - împreună cu salonul - în apartamentul său din strada Tăutu, nr. 1, bot în bot cu distinsul om de Stat Alecu Constantinescu Porcu. După ce mi-a mai vorbit câteva minute de una și de alta, Averescu m-a poftit lângă el pe canapea, și schimbând tonul mi-a spus apăsat: „Și acum să vorbim politică...".

A început prin a-mi mărturisi că încă de la începutul războiului hotărâse să se înhame în luptele politice, îndată după sfârșitul ostilităților. Politica nu l-a atras niciodată (vorbă să fie), dar mizeriile de care se izbise în toamna anului 1916, dezorganizarea generală pe care o constatase după primele înfrângeri, lipsa totală de pregătire pentru război ce se dovedea în fiecare zi l-au întărit în convingerea că numai o schimbare radicală de regim politic - oricare ar fi fost de altminteri soarta războiului - putea să asigure în viitor existența Statului român. O asemenea schimbare nu putea fi încercată însă atât timp cât toate puterile națiunii trebuiau concentrate împotriva dușmanului din afară. „Și iată de ce - zicea dânsul[194] - n-am aprobat mișcarea dv. din primăvara trecută, și n-am putut să-i dau niciun concurs, oricât de simpatică mi-ar fi fost". Trebuia așteptată pacea, dar odată aceasta încheiată „era o datorie imperativă pentru orice român să intre în luptă pentru salvarea morală a poporului". Acestei lupte, dânsul era hotărât să-i închine ultimele sale puteri, fie ca conducător al mișcării, dacă se va socoti că însușirile sale corespund unui asemenea post de încredere, fie ca simplu soldat, dacă se va găsi unul mai destoinic decât dânsul. Și fiindcă împrejurările l-au liberat de „gherocul" miliției mai devreme decât credea, era gata să înceapă și să organizeze acțiunea chiar înaintea termenului ce și-l pusese, adică înaintea încheierii păcii.

— „D-ta ce zici?". Am „zis" că eram încântat de hotărârea pe care o luase, că eram gata să-i dau tot concursul și că lumea aștepta formarea unei noi grupări politice ca o reacție împotriva tuturor fărădelegilor, tuturor greșelilor și tuturor ușurințelor comise de partidele existente. Că o asemenea formațiune nouă putea să se spri-

de rușinea lui Ferdinand, dacă nu de a lui. Am redat-o aci exact cum mi-a fost povestită, proaspătă-proaspătă, ca să rămâie pentru posteritate și să servească la „corectarea" ditirambicelor platitudini prin care adulatori interesați au căutat să preamărească figura unui Rege mediocru.

[194] Uitând că în mai 1917 vorbise altfel.

jine nu numai pe toată intelectualitatea dezamăgită, dar şi pe masele populare pe care sufragiul universal le va introduce în viaţa noastră politică, şi că nimeni nu putea reuşi mai bine decât dânsul să canalizeze curentele de idei şi de sentimente pornite din tranşee.

Discutând asupra acestor curente am avut plăcerea să constat un acord perfect asupra tuturor ideilor cuprinse în cele patru puncte notate mai sus. La oroarea mea şi a tuturor de denumirea de „partid", Averescu a mai adăugat două argumente în favoarea titulaturii de „ligă" - unul de principiu, şi anume că gruparea noastră trebuia organizată pentru o durată limitată, în vederea unui scop de atins, şi odată acest scop atins să se dizolve - altul de ordin oportunist (şi discutabil), fiindcă o ligă ar fi permis şi lui Cuza (pentru care se ambalase) şi celor din Partidul Muncii (pe care-i socotea oameni de viitor!) să vie cu noi fără să-şi lichideze partidele şi fără să renunţe la programul lor special, pe care ar fi fost de ajuns să-l adapteze „scopurilor" Ligii. Titulatura de Ligă a Poporului i-a plăcut şi a adoptat-o numaidecât[195].

Un punct asupra căruia l-am găsit cu totul schimbat a fost cel relativ la îndrumarea noastră externă. Nemaiavând să-şi apere portofoliul, venise la sentimente mai normale, şi cum „omul nemţilor" era acum Marghiloman, vrăjmaşul lui de moarte, printr-un joc de basculă mai obişnuit decât onorabil, amicul lui Mackensen trecuse cu arme şi bagaje de cealaltă parte a baricadei. Deşi tot continua să nu creadă în victoria aliaţilor, deşi tot mai credea într-o pace albă, nemţii neputând fi reduşi la aman, simpatiile lui se manifestau însă de data asta în favoarea francezilor „aliaţii noştri naturali", parcă n-ar fi fost tot el acela care cu câteva zile înainte mă însărcinase să spui lui Kühlmann să vorbească cu dânsul despre pângărirea drapelului românesc pe frontul german de vest... Încântat de rezultat, am lăsat descurcarea încurcatelor iţe pe care le depăna nestatornica lui minte pentru vremuri mai bune şi m-am mulţumit cu punerea punctelor pe „i", mai mult din principiu şi ca precauţie, căci omul era vădit schimbat şi nu mai era niciun pericol de prevăzut în această direcţie.

Înţelegere deplină şi asupra Răspunderilor. Pe această chestiune, Averescu era chiar mai pornit decât mine, fiindcă la sentimentele mele, care nu erau decât repercuţia indignării generale, se adăugau

[195] Generalul Averescu a primit denumirea de Liga Poporului, propusă de mine, după câte mi-a spus, şi din simpatie (de ce?) pentru denumirile de „Volkspartei" şi de „Volksbund" din ţările germane. Aşa încât eu, iar nu Averescu sau Matei Cantacuzino, am fost naşul Ligii după cum tot eu - după pierderea tuturor iluziilor şi ca să scap mobilele - am determinat schimbarea Ligii Poporului în Partidul Poporului (1920).

şi sentimentele sale de ură personală împotriva lui Brătianu, căruia avea o sumă de polițe de plătit.

Singurul punct asupra căruia am putut constata o uşoară divergenţă a fost cel relativ la orientarea internă. Văzuse în lipsa mea pe A.C. Cuza şi pe câţiva din grupul Muncii (pe I.P. Rădulescu şi pe Hesselmann, cred) şi era încă sub influenţa lor. Poate şi picătura de sânge rusesc pe care o avea în vine, poate şi grija de a-şi spori popularitatea printre rurali. Fără să ajungă la limite care ar fi dus la o imediată despărţire între noi, îl simţeam lăsându-se în scările demagogiei şi căutând să ocolească precizările pe care i le ceream. Fără să fie nemulţumitoare nici în această privinţă, a rămas ca discuţia noastră în jurul reformelor sociale să fie reluată şi ca formulele definitive să fie găsite[196].

Trecând la procedură, Averescu voia întâi ca iniţiativa grupării să o luăm noi, Matei Cantacuzino şi cu mine, iar el să adere la mişcare primind preşedinţia Ligii pe care i-am fi oferit-o. I-am explicat că ar fi fost o greşeală, că primul pas trebuia să-l facă el, că primul cuvânt trebuia să-l spună el. Liga Poporului nu putea fi gruparea lui Argetoianu sau a lui Matei Cantacuzino, ci „mişcarea" lui Averescu. Numai ca atare putea avea răsunetul urmărit, pe front şi în masele rurale. A convenit şi dânsul că aveam dreptate. A rămas înţeles că ne va adresa el o scrisoare, lui Cantacuzino şi mie, prin care ne va propune înfiinţarea Ligii Poporului. Am plecat de la Averescu să pui în curent şi pe Matei Cantacuzino despre cele hotărâte, să-i mai iau încă o dată asentimentul (îl dedese deja în acea zi lui Grigore Filipescu şi direct generalului, dar cu dânsul nu se ştia niciodată...) şi să-l convoc pentru a doua zi în strada Tăutu ca să ne citească Averescu proiectul său de scrisoare.

Am avut norocul să găsesc pe conu' Matei neschimbat şi a doua zi la ceasul convenit, generalul Averescu ne citea următoarele rânduri:

„Dlor Const. Argetoianu
senator
şi Matei Cantacuzino
deputat

Iaşi, 7 martie[197] 1919

[196] În această privinţă a trebuit să cedez mult, nu atât lui Averescu, cât curentului vremurilor, căruia nu i se putea rezista.

[197] După cum se vede scrisoarea a fost datată din chiar ziua constituirii Ministerului Marghiloman şi în gândul lui Averescu ea era un răspuns la sfidarea opiniei publice prin numirea unui Guvern de umilire naţională cerut de inamic. Multă vreme n-a putut să uite generalul bruschetea debarcării sale, pe care n-a iertat-o niciodată Regelui Ferdinand.

Iubiți amici,

Evenimentele care s-au desfăşurat în țara noastră de la începutul războiului european şi până azi au putut pune sub ochii tuturor, în trista lor goliciune, relele adânci de care suferă clasele noastre diriguitoare.

Necinstea, nepriceperea şi nelegalitatea şi-au dat între ele mâna, într-o criminală înfrățire, pentru a ne aduce pe povârnişul pe care ne-am rostogolit şi ne rostogolim încă.

De la 14 august 1916 încoace am putut face, alături cu această peste seamă de dureroasă constatare, şi pe aceea că pe lângă păturile atinse de putreziciune există o pătură sănătoasă: Poporul.

Poporul, care nu are nicio răspundere în tragedia ce am trăit, dar care a dus tot greul ei şi suferă toate urmările greşelilor altora, s-a arătat în trista noastră epopee mai presus de orice aşteptare.

Deşi împilat prin fapte şi mângâiat numai cu cuvinte goale, şi aceasta numai în momente grele, el a îndurat cu răbdare uimitoare toate urmările funeste ce poate să aibă un război rău pregătit şi condus şi mai rău.

Nu este oare ceva de făcut pentru acest excelent element sănătos al organismului nostru, care dacă nu a putut să ne micşoreze nenorocirile de azi, ne-a scăpat cel puțin prin stoicismul şi bravura lui, demnitatea, şi ne deschide orizonturi de nădejdi pentru viitor?

Eu cred că da!

În orice caz, în fundul conştiinței mele de român, un glas îmi spune că este o datorie pentru toți cei care îşi iubesc neamul şi au mai putut scăpa nedegradați de corupția politicianismului nostru viciat în toate fibrele lui, să-şi dea mâna pentru a scăpa ceea ce mai este sănătos şi a tăia ceea ce este putred.

Dacă s-ar găsi o mână de oameni care să gândească cum gândesc eu, şi cum ştiu că gândiți şi dv., care să se întrunească într-o Ligă a Poporului aş fi gata să dedic, fără cea mai mică şovăire, energia ce mai am, pentru a mă pune la muncă alături de ei.

După mai bine de 40 de ani de serviciu în rândurile armatei, şi pot zice de serviciu rodnic, mi s-ar cădea să mă odihnesc restul vieții. Nu mai puțin dacă se constituie o astfel de Ligă, nu aş ezita un singur moment, să pun cu începere de la 1 aprilie1 şi pe acest nou teren în serviciul Patriei, din tot sufletul, întreaga putere de muncă de care mai dispun.

Punctele cardinale, împrejurul cărora ar putea să se constituie Liga Poporului, ar fi:

1. Intrarea de fapt în viața constituțională prin aplicarea nefățarnică şi nedenaturată a articolului 31 din Constituție care glăsuieşte:

> «Toate puterile Statului emană de la Națiune, care nu le poate exercita decât numai prin delegație şi după principiile şi regulile aşezate în Constituția de față».

1 În acest mic detaliu de nimic, al datei mobilizării sale politice apare tot spiritul „cazon" al lui Averescu!

2. Stabilirea răspunderilor nenorocirilor care s-au dezlănțuit în ultimii ani asupra Țării, fie pentru ca vinovații să tragă urmările, fie însă mai cu seamă pentru a ne garanta că în viitor nu se mai vor repeta, făcând ca Răspunderea să nu mai fie o vorbă goală, ci să implice o sancțiune.

3. Reforme agrare, electorale şi administrative, pentru ca să se asigure, pe de o parte ordinea socială în Stat, iar pe de alta intrarea în realitatea art. 31 din Constituție.

În cazul că Liga Poporului ar lua ființă, cred că după atingerea acestor trei puncte, misiunea ei va fi determinată.

Dacă cei care au avut Țara pe mâini nu au putut să se ridice la înălțimea împrejurărilor, pentru a năzui îndreptățiți la o Românie Mare, «liga» prin realizarea scurtului ei program, va fi realizat «România Sănătoasă» şi va fi binemeritat de la Patrie.

Primiți vă rog, scumpi amici şi foşti colegi, expresiunea sinceră a sentimentelor mele amicale.

Generalul Al. Averescu"

După ce a citit scrisoarea, Averescu ne-a întrebat dacă aveam ceva de obiectat. Am răspuns amândoi că nimic. Eu unul aş fi vrut într-un al patrulea punct o precizare cu privire la simpatiile şi la nădejdile noastre naționale, mai mult ca să leg pe Averescu decât pentru altceva, căci ştiam bine că soarta României în legătură cu războiul nu se hotăra printr-un punct de program politic. Am renunțat însă să cer o completare în acest sens fiindcă mi-am dat seama că în regimul de cenzură şi de samavolnicie sub care trebuia să începem organizarea Ligii nu trebuia să complicăm şi să îngreuiem lucrurile. Şi mai era şi prezența lui conu' Matei care mă jena; îmi aduceam aminte de ieşirea lui în Consiliul de Coroană şi mă temeam de o nouă izbucnire. Chestiunea nu era la ordinea zilei şi din conversația mea din ajun cu Averescu reieşise clar că orientarea lui externă se schimbase cu totul.

Aveam cu atât mai puțin de obiectat la proiectul lui Averescu, cu cât, deși la urma urmelor scrisoarea sa îl privea numai pe el, ținuse seama în redactarea ei de sugestiile mele. Îi lăsasem proiectul nostru de manifest de la Odessa cu rugămintea să-l citească și se vede că-l impresionase mult, căci devenise mai constituțional decât Pipi Negulescu și făcuse din aplicarea art. 31 al Constituției pivotul întregii acțiuni pe care se pregătea să o întreprindă. Pe mine, această insistență asupra principiilor constituționale mă încânta: prietenii mei Grădișteanu și Negulescu erau departe, primul în Rusia, al doilea în Suedia și în imposibilitatea de a mă sfătui sau explica cu ei, avusesem întrucâtva impresia unei dezertări de la planurile noastre din toamna precedentă, înhămându-mă fără să-i previn la întemeierea Ligii Poporului. Punctul 1 din scrisoarea lui Averescu mă scăpa din încurcătura în care mai mult îmi închipuiam că intrasem, căci Partidul Renașterii Naționale nu trecuse niciodată de stadiul unui proiect în studiu, și niciunul din noi nu luasem vreun angajament precis. Așa cum o prezenta însă Averescu, Liga Poporului putea fi considerată ca o realizare, sub alt nume, a planului și a programului de la Odessa, și nu-mi rămânea decât să poftesc pe prietenii mei să se alăture de acțiunea noastră, îndată ce se vor fi înapoiat la Iași[198].

Generalul a pus să se tragă scrisoarea lui la mașină și ne-a trimis, lui Matei Cantacuzino și mie, câte un exemplar semnat - pe al meu îl am încă printre hârtiile mele - și a plecat la Bacău, lăsându-ne să recrutăm primul nucleu al Ligii.

De fapt „sergentul recrutor" am fost eu, căci conul Matei nu-și ieșea așa de ușor din tabietele d-sale. Și totuși, în această fază de cristalizare a Ligii Poporului, înrâurirea sa a fost mare. Ne-a pus casa sa la dispoziție și a dat prestigiul numelui său primelor noastre încercări de grupare. Matei Cantacuzino nu recruta, dar zilnic pus la punct de ginerele său (Grigore Filipescu) făcea atmosferă pentru noi, la Universitate, la Palatul de Justiție, la club și canaliza astfel către viitoarea Ligă a Poporului toate simpatiile ce se îndreptau către el. Pe terenul recrutării propriu zise n-a făcut decât o singură înscriere: a adus pe A.C. Cuza, cu care vorbise deja, fără să intre în amănunte, generalul Averescu. Prin adeziunea sa, Cuza n-a înțeles să-și dizolve partidul, nici să renunțe la programul său politic, nici la antisemitism, ci să vie, cu cățea și cu purcea, cu Zelea-Codreanu (tatăl) și cu Corneliu Șumuleanu (profesor la Facultatea de Științe din Iași), cu partizanii și cu „principiile" sale, să sporească forțele de luptă ale

[198] Ceea ce am și făcut. P.P. Negulescu s-a înscris în Ligă, în care a jucat un rol de seamă. Grădișteanu, care nu mistuise procedeele lui Averescu din mai și iunie 1917, a refuzat, și a rămas independent până la moarte.

Ligii pentru realizarea punctelor de program ce se puteau încadra și în doctrinele lui.

În posesia scrisorii lui Averescu, odată cu deschiderea registrelor de înscriere, am socotit că cel mai practic era să redactez un proiect de act de constituire a Ligii pe care să-l semneze aderenții noștri. Actul nu putea fi decât o parafrază a scrisorii lui Averescu, dar cu condeiul în mână m-am gândit să dezvolt punctul relativ la reforme, mai ales paragraful referitor la reforma agrară. Cu puternicul vânt care sufla dinspre stânga, cu pornirile demagogice care se conturau ca urmare a enormelor sacrificii ce li se ceruseră în timpul războiului, am socotit că era cu atât mai bine să precizăm de la început limitele și condițiile în care înțelegeam să înfăptuim marea reformă ce trebuia să schimbe tot regimul nostru economic, cu cât Liga noastră amenința din prima zi să devie un loc de întâlnire pentru toate crezurile, pentru toate ambițiile și pentru toate fanteziile - împotriva cărora șeful nostru, încă lipsit de experiență, nu-mi părea o pavăză suficientă.

Proiectul meu de act constitutiv s-a transformat astfel într-un adevărat program în care fără să intru în toate amănuntele precizam limitele în care reformele agrare, electorale și administrative urmau să fie desăvârșite. Am tras mai multe copii după acest proiect și am încredințat câte un exemplar generalului Averescu, lui Matei Cantacuzino, lui A.C. Cuza și lui I.P. Rădulescu (zis Pleoșniță) ca reprezentant al Partidului Muncii - rugându-i pe toți să-mi trimită observațiile lor scrise cât mai neîntârziat. Trebuia într-adevăr să fim gata la 1 aprilie, dată la care hotărâsem, într-o consfătuire cu Cantacuzino și cu Cuza, să semnăm actul de naștere al Ligii.

Deși mersesem în proiectul meu până la ceea ce socoteam extrema limită a concesiilor spre stânga, deși admisesem sufragiul universal fără nicio restricție, cifra celor 2.300.000 hectare expropiate ca un minimum și naționalizarea întregului subsol (cu o justă indemnizație pentru terenurile explorate sau exploatate), programul meu n-a satisfăcut nici pe Cuza, nici pe dnii din Partidul Muncii. În totală necunoștință a problemelor financiare și monetare în care mă aflam atunci, și nelămurit încă - ca toată lumea - asupra consecințelor războiului din acest îndoit punct de vedere, introdusesem în paragraful relativ la reforma agrară un alineat prin care Liga se obliga să facă plata pământurilor expropriate parte în numerar și parte în rentă de Stat și adăugasem chiar că „Liga va căuta însă a realiza pe cât va fi cu putință, plata integrală în numerar". Încrezându-mă în elucubrațiile lui Aristide Blank, ale cărui fantezii erau luate

în serios în acea vreme, mai ales de cei ce nu se familiarizaseră încă cu finanțele, socoteam un mare împrumut de Stat ca posibil după încheierea păcii, mai ales dacă războiul se termina cum trebuia, adică prin victoria aliaților noștri. Era o prostie, căci se putea prevede de atunci că, chiar în caz de victorie, puterile Statelor beligerante vor fi atât de sleite încât chestiunea cu împrumutul nu va merge ușor. Solzii care acopereau ochii tuturor erau însă groși și nimeni n-a relevat absurditatea alineatului în chestiune. Plata în numerar a fost lăsată, în schimb criticii mei mi-au puricat toate celelalte propuneri, și fiecare a venit cu ale lui.

Generalul Averescu n-a făcut decât ușoare retușări, Matei Cantacuzino ceva mai multe - acceptabile și unele, și altele, Cuza însă a venit cu un text nou. Textul lui Cuza parafraza de multe ori pe al meu, alteori se îndepărta sensibil de dânsul, câteodată în fine introducea noțiuni noi, menite să încetățenească postulate naționaliste și antisemite pe care marea majoritate a poporului nostru nu le mistuise încă. Reprezentanții Partidului Muncii aveau bineînțeles și ei pretenția să introducă în programul Ligii principiile fără de care nu ieșeau din casă și pe care le împrumutaseră de peste Nistru, odată cu bluzele cămășii și cu cizmele de iuft.

Vii și nesfârșite discuții s-au încins astfel în jurul leagănului Ligii Poporului, în așteptarea fătului. Ne adunam când la Cuza, când la Matei Cantacuzino și fiecare își depăna crezurile politice și sociale. Cuza vorbea de două ori cât toți ceilalți la un loc, pregătise chiar un program întreg și-l mai am și azi printre hârtiile mele, scris în întregime de mâna lui, cu glose și cu corecturi introduse de pe urma discuțiilor noastre aproape zilnice. Conul Matei, care se mulțumise să dea o formă mai juridică câtorva din propunerile mele (în special în paragraful referitor la reforma agrară) asculta cu indiferență formulele unuia sau altuia și nu se amesteca în discuție decât ca să contrazică pe Cuza. Răsturnat într-un jeț, picior peste picior și bătând ritmic măsura, conu' Matei - distrat - nu prindea decât un cuvânt sau două din câte spunea Cuza, și se arunca pe ele. Cuza protesta, explica și într-o avalanșă de „Pardon, mon cher" și de „taisez-vous, Couza!" vorbeau amândoi deodată, unul serios, celălalt glumind. Câteodată se supărau, gluma înceta și se luau de scurt. Între acești doi oameni, binecrescuți însă, adevărate tipuri de mari seniori, discuția nu degenera niciodată și nu ajungea nici la trivialități, nici la invective.

Eu unul, săracul de mine, nu luam cuvântul decât ca să încerc să pun, dacă nu pe toți, cel puțin pe câțiva, de acord și să ajung la un

rezultat. Grea afacere. Când izbuteam să împac pe Cuza cu Partidul Muncii îmi scăpa conul Matei, și când prindeam pe conul Matei și-l legam de ai Muncii, țâșnea din legătură conul Alecu Cuza. Lucrurile mergeau greu. Un arbitraj la distanță al generalului Averescu, care se înțepenise la Bacău, nu dedese niciun rezultat. „Asupra textului actului constitutiv trebuie să vă înțelegeți dv. care veți semna actul. Nu e treaba mea. Eu mi-am dat părerea personală asupra proiectului pe care mi l-a remis dl Argetoianu. Mai mult nu pot face". Atât putusem scoate „de la Șef". Și timpul trecea, și sorocul întemeierii Ligii se apropia.

În conciliabulele noastre din Iași și de acord cu Bacăul hotărâsem data de 1 aprilie pentru ziua nașterii noii noastre formațiuni politice, dată pe care am preschimbat-o apoi în cea de 3 aprilie, ca să nu dăm loc la glume ușoare și să nu avem aerul că vrem să pregătim opiniei publice o păcăleală. Hotărâsem de asemenea ca în ziua întemeierii Ligii să scoatem și o gazetă și discuții aprinse s-au încins și în jurul numelui de dat oficiosului nostru. Propusesem Îndrumarea sau Îndreptarea, dar mă declarasem partizanul primului titlu fiindcă socoteam că o foaie de partid trebuie mai mult să îndrume decât să îndrepte, această din urmă operație căzând în sarcina întregului partid (pardon „ligi"!), iar nu numai a presei sale. Matei Cantacuzino prefera dimpotrivă Îndreptarea, ca o indicație a scopului urmărit de partid (pardon „ligă"). De altminteri, schimbăcios cum era, conul Matei era când pentru Îndreptarea când pentru Îndrumarea, după zile și după toane. Până în cele din urmă, titlul ziarului nostru a rămas să fie Îndreptarea. Așa au dorit-o cei mai mulți, și eu am cedat cu atât mai ușor cu cât titlul gazetei îmi părea un lucru secundar, numai gazetă să fie.

Până în ajunul semnării actului constitutiv, acordul nu se putuse face asupra conținutului său. Cuza schimba sau adăuga în fiecare zi câte ceva și, pușl la ambiție, nu se lăsau mai pe jos nici domnii din Partidul Muncii, și sfârșiseră prin a cere nu însușirea, dar aprobarea, printr-un articol special, a întregului lor program. Pretențiile munciștilor exasperau pe Cuza și ale lui Cuza împreună cu ale munciștilor ne exasperau pe noi, cei din jurul lui Averescu. Am văzut momentul în care și Cuza, și cei din Partidul Muncii erau să se rupă de noi și mărturisesc că această perspectivă nu mă supăra deloc. Cele câteva discuții pe care le avusesem cu Cuza îmi arătaseră foarte lămurit că cu dânsul nu vom putea pune la cale o durabilă căsnicie - iar cât privea Partidul Muncii, cei câțiva „băieți" care se mai adunau din când în când la un păhărel de vin nu reprezentau lucru

mare şi odată Camerele dizolvate n-ar mai fi reprezentat nimic[199]. Singura considerație pentru care m-am străduit să mențin în rândurile noastre, cel puțin la început şi pe cuzişti, şi pe muncişti a fost că prezența lor confirma înjghebării noastre caracterul de ligă, în opoziție cu noțiunea de partid, pe acele vremuri mai odioasă tuturor ca oricând. Popularitatea lui Averescu era însă atât de mare încât nu mă îndoiam că la urma urmelor ne vom putea lipsi de certificatele dlor A.C. Cuza şi Rădulescu-Pleoşniță.

Lucrurile n-au mers însă până la ruptură şi s-au „aranjat" sau aproape, în ultimul moment. Discuțiile programatice neterminându-se nici în momentul în care fuseserăm convocați la Matei Cantacuzino acasă ca să semnăm actul, Cuza a propus să trecem în textul acestuia numai enunțarea celor trei idei conducătoare conținute în scrisoarea generalului: reintrarea în legalitate şi în constituționalitate, stabilirea răspunderilor şi sancțiunilor, perfectarea şi aplicarea reformelor - fără a mai intra în niciun amănunt sau dezvoltare de program. În această concepție, programul fie cât de succint era despărțit de actul constitutiv şi rămânea să fie discutat şi stabilit pe îndelete de către organele statutare ale Ligii, îndată după constituirea lor. În sine, propunerea era logică, şi-mi era greu să nu o primesc în neputința în care mă aflam să dau pe față gândul care mă împinsese să îngrădesc noua grupare, prin însăşi actul ei constitutiv, împotriva alunecărilor spre stânga şi spre demagogie. Toți cei prezenți erau plictisiți de atâtea tergiversări, şi propunerea lui Cuza a fost primită prin aclamări. Opunându-mă, aş fi riscat să rămân singur sau aproape singur, şi să transform succesul lui Cuza într-o înfrângere a mea. Nimic nu mă obliga să pornesc cu stângul în noua carieră ce mi se deschidea. Amplificarea textului privitor la reforma agrară - căci aci era nodul chestiunei - fusese din partea mea o simplă precauție de care mă puteam lipsi. Din două una: sau voi fi stăpân pe viitoarele noastre organe statutare, sau nu; dacă voi fi stăpân, le voi aduce cu uşurință să alcătuiască programul aşa cum voi vrea eu; dacă nu voi ajunge să le domin, nu voi mai avea ce să caut în Ligă şi din alte, mai ales din alte, puncte de vedere ce nu aveau nimic comun cu programul.

Propunerea lui Cuza fiind primită în unanimitate, l-am rugat să redacteze el însăşi un proces-verbal de constituire cât de scurt. Amicul Cuza s-a executat pe loc şi a devenit astfel al patrulea naş al „ligii", pe lângă cei trei semnatari ai celor două scrisori inițiale. Posed

[199] Toți membrii Partidului Muncii erau deputați aleşi pe listele Partidului Liberal, pe care-l părăsiseră.

printre hârtiile mele actul de naştere al Ligii Poporului, nu numai redactat, dar şi scris de mâna lui Cuza, cu slova lui înflorită, şi acoperit de iscăliturile celor de față.

Redactarea lui Cuza, deşi marca numai cadrul acțiunii noastre lăsând libere şi, prin urmare, posibile în viitor orice dezvoltări de ordin teoretic sau practic, n-a mulțumit însă pe doctrinarii Partidului Muncii, mai ales pe cei cu bluze căcănii şi cu cizme de iuft. Până în cele din urmă au declarat că nu pot semna, cu tot regretul, până ce „partidul" nu se va pronunța - şi cum „partidul" era în acel moment răzleț, trebuia să mai aşteptăm, dar că... în curând... etc. Numai doctorul Hesselmann şi Rădulescu-Pleoşniță au semnat „cu titlu personal până ce va hotărî partidul" - mărturisindu-mi la ureche că dacă „partidul" nu se va pronunța sau se va pronunța contra, ei vor rămâne cu noi. Şi au rămas. D-rul Hesselmann a murit prematur, de o tumoare la creier, după ce se căsătorise cu Iza Exarcu, născută Herz; I.P. Rădulescu[200] a ajuns şeful organizației Partidului Poporului din Putna şi a rămas credincios generalului şi Partidului Poporului până la moartea sa, întâmplată prin 1934.

Dacă aş fi păşit la întemeierea Ligii Poporului pe aripile entuziasmului e probabil că şedința din 3 aprilie de la Matei Cantacuzino m-ar fi dezamăgit adânc. Nu din cauza unei înfrângeri de amor propriu, căci o înfrângere alături de şeful şi de animatorul mişcării însăşi nu mai era o înfrângere, şi generalul Averescu, după cum o dovedeşte o scrisoare a sa, a fost pus în minoritate odată cu mine - nici din cauza eventualului ascendent pe care un dezechilibrat ca Cuza l-ar fi putut lua asupra dezvoltării ulterioare a acțiunii noastre - ci din altele mai serioase. Dacă aş fi sosit la conul Matei pe aripile entuziasmului - fie-mi iertată această banală metaforă - e probabil că mi le-aş fi frânt... Ce tristă şi deprimantă privelişte, pentru cine avea ochi să vadă! Nicio vlagă, niciun pic de avânt, aproape nicio încredere în privirile ațintite asupra mea şi a lui Matei Cantacuzino, cei doi purtători de cuvânt ai Mesiei de la Bacău... Numai priviri nedumerite ale unor oameni necăjiți şi nemulțumiți de soartă, care se întrebau cu grijă dacă o vor „nemeri" mai bine în noua înjghebare ce se punea la cale. Jucători ghinioniști sau nedibaci, hotărâți să „pontează" o ultimă dată pe tabloul generalului Averescu, pe care un val de popularitate îl ridica spre culmi.

Falanga cu care trebuia să pornim la luptă pentru refacerea țării mi se înfățişa de la început ca un conglomerat amorf şi lipsit de orice

[200] Tatăl ilustrului Savel şi al puțin cunoscutului Ion Rădulescu, zis Jean.

consistență, ca un aluat nedospit și făinos pe care nici un ferment nu ar fi fost în stare să-l umfle. În blegăria generală a acestei sindrofii de paraponisiți și contrastând cu ea, siluetele distinse și simpatice ale lui Matei Cantacuzino și A.C. Cuza accentuau și mai mult mediocritatea ambiantă. Din nenorocire, nici elegantul scepticism și ironia amară a unuia, nici agitația de sfârlează fără rost a celuilalt nu erau puncte de cristalizare politică, și incontestabilele lor însușiri erau inutilizabile într-o acțiune de prelungită încordare.

Întemeierea Ligii Poporului ar fi un eveniment covârșitor în istoria țării noastre și averescanismul ar fi putut să schimbe fața lucrurilor, după cum a schimbat-o mai târziu în Italia fascismul și în Germania hitlerismul, dacă pe lângă răbdare, stăpânire de nervi, șiretenie și lipsă de scrupule, generalul Averescu ar mai fi avut și acea încredere în sine care a caracterizat pe un Benito Mussolini și pe un Adolf Hitler și fără de care un om nu se poate înălța deasupra celorlalți. îi mai lipsea generalului Averescu și un crez, fie și un crez absurd, dar un crez, în care să creadă. Spirit analitic, ocupat să taie de dimineața până seara fire de păr în patru, sinteza era pentru dânsul o operație necunoscută, și meseria lui de strateg îl obișnuise să coordoneze factori mărunți, nu să creeze sau să clădească în stil mare.

Popularitatea îi venise pe neașteptat și fără să o urmărească, întemeiată mai mult pe năzuințele ascunse în sufletele celor oropsiți, care cereau să se lămurească și să-și agațe nădejdile de ceva, decât pe însușirile lui personale greu de deslușit și atât de puțin aparente, sau pe ademenirile unei ideologii inexistente. Dorul de acasă și prin urmare de pace și „răspunderile", cele două lozinci mărturisite sau nemărturisite care contribuiseră în bună parte - oricât de paradoxal ar părea lucrul - la ridicarea prestigiului comandantului Armatei a Il-a, erau pârghii vremelnice pe care generalul Averescu a făcut greșeala să le creadă durabile. Pacea au făcut-o alții, și „răspunderile" au fost uitate îndată ce protagonistul lor și-a atins scopul, adică îndată ce a fost adus la putere.

Nenorocirea țării a fost că în generalul Averescu nu era nici cea mai mică stofă de dictator, ci numai stofă de arivist politic. În loc să se sprijine pe popularitatea sa ca să ajungă la atotputernicie și să facă ordine în țară, s-a slujit de dânsa pentru șantaje meschine ca să forțeze mâna celor mai mari și portița din dos a Guvernului. Luna de colaborare și de intimitate cu dânsul îmi deschisese ochii asupra tuturor posibilităților sale și am însemnat deja în paginile precedente toate ezitările mele față de o nouă colaborare, precum și motivele care mă îndemnaseră să mă înham încă o dată la căruța lui. În starea

de spirit în care mă aflam era prin urmare natural să nu pun niciun entuziasm în îndeplinirea unor formalități menite să-mi dea o stare civilă politică și nimic mai mult. Iată de ce n-am ieșit prea dezamăgit din salonul conului Matei, și fără să mă las impresionat de toate meschinăriile pe care le constatasem sau le ghicisem la viitorii mei tovarăși de luptă, cu hotărârea să muncesc din greu ca să pun în picioare un organism capabil cel puțin să ție piept Partidului Liberal, rămas singur în luptă, căci de cel conservator nu mai aveam nicio grijă; o jumătate pierise odată cu Nicu Filipescu și cealaltă, a lui Marghiloman, era osândită să se prăbușească odată cu nemții.

Oricât de severă ar fi judecata mea asupra lui Averescu, nimic nu o confirmă mai bine decât manifestul său, „Apelul" pe care l-a adresat „tuturor românilor", odată cu întemeierea Ligii. O pologhie mai searbădă și mai goală cu greu poate fi închipuită. Greoaie, fără niciun avânt, tartina generalului salvator se aseamănă cu rechizitoriul unui procuror de provincie într-o afacere de avort. Prejudecând efectul acestei proze de pensionar filantrop și acrit asupra oamenilor cu cât de puțin scaun la cap, m-au trecut sudori reci, citind-o - căci generalul mi-o trimisese încă de la 30 martie. O corectură a „apelului" era cu neputință, căci trebuia schimbat ritmul fiecărei fraze, și o proză moartă nu putea fi niciodată însuflețită. Am luat condeiul și alunecând asupra „punctelor" de doctrină care își aveau locul lor mai mult în programul ulterior al Ligii, am căutat să desfășor în câteva cuvinte un steag și un crez. Nu am pretenția să fi scris ceva extraordinar, dar pe lângă a lui Averescu, proza mea avea aripi. Greutatea era să o bag pe gât generalului; cu încăpățânarea și cu prezumpția lui nu era lucru ușor și nu voiam să mă stric cu el înainte chiar de a porni la drum. Am combinat cu Grigore Filipescu (dezgustat și el de „compoziția" Șefului) o stratagemă: s-a repezit dânsul la Bacău cu proza mea, ca și cum n-am fi avut nici unul, nici altul cunoștință de „apelul" a cărui primire nu o confirmasem încă - în speranța că generalul va aproba manifestul meu și va renunța la al său. Paște murgule!... Generalul a ascultat, a strâmbat din nas și n-a spus decât atât: „Am trimis eu unul lui Argetoianu!". Și a trecut la alt subiect. Filipescu s-a înapoiat la Iași furios. Astfel s-a născut o adevărată complicitate între Grigoraș și mine, care a durat toată vara, și care a consistat în punerea la punct și în corectarea articolelor trimise de general pentru Îndreptarea - sau în „pierderea" lor, când chiar puse la punct sau corectate rămâneau compromițătoare pentru reputația autorului. Căci avea mania nu numai să scrie, dar să și iscălească.

„Apelul" lui Averescu a apărut aşa cum a vrut el, şi, spre marea mea mirare, această căldare de apă rece aruncată peste entuziasmul maselor n-a domolit câtuşi de puţin văpaia unei popularităţi ce se înfipsese adânc, cu puterea curentelor mistice, în sufletele ţărănimii[201] şi răscolise satele de la Dorohoi până la Severin, trecând peste toate stavilele, peste tranşee, peste sârme ghimpate şi peste sentimentele nemţeşti.

[201] La oraşe popularitatea generalului Averescu a fost mai redusă şi mult mai târzie şi oarecum numai o repercuţie a curentelor de la ţară afectând mai ales zonele urbane periferice.

Primii paşi ai Ligii Poporului • Averescu în strada Tăutu • Înscrierile • Cămărăşescu • Luca Niculescu şi Mackensen • Prima mea ceartă cu Grigore Filipescu • Lipsa de concurs a lui Matei Cantacuzino şi a lui A.C. Cuza în organizarea Ligii • Conflictul cu Cantilli, la Bacău • Conflict cu Averescu • Odessa, iarăşi • Amintirile mumei mele din zile de grea cumpănă • Raul Crăciun la Odessa

Cu un act de naştere ciuntit şi cu un manifest găunos în traistă am pornit la drum, de mână cu trei tovarăşi care trăgeau în trei direcţii deosebite. Ca să fiu exact, unul, Matei Cantacuzino, nu trăgea deloc şi se mulţumea să zâmbească sau să contrazică pe cine apuca, între două robbere de bridge. Dar scepticismul său nu-mi uşura sarcina nici faţă de ceilalţi doi, nici faţă de dânsul căci trebuia să-i împac zilnic pe toţi trei. Chiar în afară de această îndeletnicire specială, sarcina mea a fost, de la început, covârşitoare şi mă mir şi eu cum am putut să-i fac faţă.

Până la chemarea noastră la Guvern, în martie 1920, am muncit, ca un hamal. Averescu făcea pe Dalai Lama, citea autori perimaţi de economie politică[202], îşi pierdea vremea cu fleacuri şi cu fuste, primea pe toţi intriganţii şi asculta toate lichelele. Rezultatul era câte un bileţel prin care îmi cerea măsuri ce încurcau toate lucrurile. N-am cunoscut un spirit mai apolitic decât al lui şi în primele timpuri ale noii sale cariere călca în toate strâchinile, dar absolut în toate. Cu greu şi numai cu îndărătnica lui sârguinţă şi-a învăţat cu încetul meseria pe care a ajuns să o stăpânească mai târziu, prin anii 1927-1930. În 1918 sub cuvânt că eram mai „versat" în ale politicii, îmi dedese mână liberă să-i organizez partidul după capul meu. Cu uniforma încă pe umeri, generalul obişnuit cu dispozitivul ierarhiei milităreşti, mă considera ca un fel de şef de stat-major căruia îi delegase puteri depline în executarea unui plan aprobat, plan ale cărui linii generale singure îl interesau.

Pot să zic - şi cred că niciunul din foştii mei tovarăşi de lanţ nu

[202] Riccardo era autorul lui preferat şi atât m-a plictisit cu teoriile învechitului economist încât am sfârşit prin a-i cumpăra manualul lui Aubry şi Rist şi l-am silit să-l citească: încântarea lui a fost copilărească, dar cel puţin nu m-a mai pisat cu Riccardo. Din nefericire, această bună idee nu mi-a venit decât târziu, prin 1921.

mă va contrazice - că organizarea Ligii Poporului, aşa cum s-a înfăţişat în alegerile generale din toamna 1919 şi în cele parţiale de la începutul lui 1920, aşa cum s-a dovedit destoinică să alcătuiască un Guvern viabil şi de ordine după haosul primului Minister Vaida, a fost opera mea, opera mea aproape exclusivă.

Zi cu zi îmi detesem seama că titulatura noastră de „Ligă" nu se poate concepe decât în atmosfera unei ideologii bine determinate şi nu se poate constitui decât în urmărirea unui scop de interes obştesc. Un pampon de general ce n-ar fi fost înfipt pe chipiul nimănui, un simplu pampon de general, anonim, ar mai fi putut fi punctul de cristalizare a unei ideologii - un pampon cu matriculă, nu. În pamponul generalului Averescu putea crede o lume încrezătoare în minuni, în jurul pamponului generalului Averescu nu se putea dezvolta o ideologie. La această lipsă de substrat moral care să justifice solidaritatea unei „Ligi" se mai adaugă şi carenţa unui scop de interes obştesc, căci dorinţa generalului de a pune mâna pe putere numai pentru a se plimba în vagon ministerial şi a procopsi pe Puiu Crăiniceanu nu putea fi considerată ca atare.

În realitate, noua noastră grupare era un partid, în înţelesul autohton al cuvântului, cu un caracter personal pronunţat, format din foarte puţini oameni care credeau în capacitatea politică a lui Averescu, din ceva mai mulţi care socoteau că vor putea folosi nemaipomenita lui popularitate pentru o schimbare radicală de regim şi din foarte mulţi care sperau un ghelir sau o procopseală de pe urma unei înjghebări politice cu vântul în spate. În momentul în care propusesem lui Averescu titulatura de „Ligă" nu o făcusem numai din oroare pentru cea de „partid", atât de terfelită: deşi nu mai aveam mari iluzii, deşi lipsurile însemnate mai sus începuseră deja să mi se contureze înaintea ochilor, nu pierdusem încă toata nădejdea. Speram încă că se va găsi o mână de oameni dezinteresaţi destul de hotărâţi şi de pătrunşi ca să creeze o atmosferă în jurul unei miraculoase popularităţi şi să împingă pe deţinătorul ei, chiar fără voia lui, pe potecile nebătătorite spre ţelurile reale ale unei aşezări sociale primenite şi mai drepte. Fătărnicia, josnicia şi absenţa oricărei preocupări dezinteresate care au prezidat însă la constituirea Ligii Poporului mi-au ridicat şi această ultimă nădejde.

Scopul acestor confidenţe postume e de a lămuri pentru ce, întemeiată ca Ligă, gruparea generalului Averescu s-a dezvoltat şi s-a afirmat încă de la primii ei paşi ca partid. Iată de ce chiar în ziua în care am început să mă zbat ca „şef de stat-major" mi-am băgat toate

planurile strategice în sertar[203], am renunţat la vechile mele năzuinţe, şi căzut din nou pe planul concesiilor electorale am căutat pe cât am putut să scap cel puţin faţa, pe a mea şi pe a celorlalţi. Pricepusem foarte bine că „Liga" se va transforma mai devreme sau mai târziu (cum s-a şi întâmplat) în „partid" şi că nicio schimbare nu mai era de aşteptat în tradiţionalul ritm al nenorocitei politici româneşti. Urma să fie un partid, adică o gaşcă mai mult, şi atâta tot.

Coborât pe pământ, am deschis un registru de înscrieri, am tipărit cărţi de membru, am început să alcătuiesc „organizaţii" în judeţele Moldovei şi Basarabiei - cu şefi, subşefi şi agenţi - şi să redactez un proiect de Statut şi altul de „program" (!!!) Cu alte cuvinte, am intrat în făgaşul vechilor partide. Despre o „ligă" în înţelesul propriu al cuvântului n-au mai vorbit decât Averescu şi Cuza, şi încă cel dintâi fără să creadă în ce spune, aşa încât singurul „ligist" printre noi a rămas numai veşnic tânărul iluzionist Cuza. Când a sfârşit şi el să-şi dea seama de realitatea lucrurilor, şi-a luat geamantanul cu utopii şi a plecat.

Toată luna aprilie şi luna mai, am muncit cu Grigore Filipescu şi cu fostul meu şef de cabinet Puiu Cartianu[204] la ridicarea schelelor menite să sprijine clădirea Ligii Poporului. A doua zi după şedinţa de întemeiere de la Matei Cantacuzino, adică în 4 aprilie, am trimis generalului la Bacău o adresă semnată de Matei şi de mine prin care îi aduceam la cunoştinţă cele întâmplate în ajun, şi declaram Liga Poporului întemeiată. Scrisoarea noastră era un răspuns la scrisoarea lui din 7 martie şi printr-însa constatam că îndeplinisem misiunea pe care ne-o încredinţase. Mai adăugam că în ziua de 3 aprilie se mai hotărâseră următoarele:

1) Liga Poporului lua fiinţă în ziua de 8 aprilie 1918.

2) Un comitet provizoriu de iniţiativă era însărcinat cu măsurile şi lucrările necesare pentru organizarea mai departe a Ligii, adunând aderările doritorilor de a intra în noua formaţiune politică.

3) La prima întrunire după 8 aprilie 1918, sub preşedinţia dlui

[203] Am mai deschis odată sertarul, în 1930, după suirea pe Tron a Prinţului Carol, dar a trebui să-l închid repede la loc.

[204] Puiu Cartianu, băiat inteligent şi simpatic, fire deschisă şi leală, a murit în floarea vârstei, fără să-şi fi putut da pe deplin măsura. Înlocuise în încrederea mea pe Alexandru Papacostea, trecut la inamic, adică la Marghiloman, odată cu înscăunarea acestuia. Mi-l recomandase Grigore Filipescu, dar îl luasem pe lângă mine mai ales în amintirea unei dedicaţii care mă încântase prin 1915. Puiu Cartianu publicase într-adevăr un album cu vederi şi descripţii din campania de peste Dunăre din 1913 şi-l dedicase „nu Marelui Căpitan (cum îi plăcea Regelui Carol I să fie chemat), ci căpitanului Nicu Filipescu!" Butada avusese mare succes şi ne înveselise pe toţi!

general Averescu, se va alege Comitetul Executiv al Ligii care se va însărcina, în acelaşi timp, şi cu elaborarea programului politic.

4) O comisie numită de preşedintele Ligii din sânul Comitetului Executiv va lucra după indicaţiile preşedintelui la întocmirea Statutelor Ligii.

5) Ideile Ligii vor fi susţinute şi răspândite în public printr-un ziar sub denumirea Îndreptarea, organ al Ligii Poporului.

Aducând toate acestea la cunoştinţa generalului, încheiam, Matei şi cu mine, că socoteam rolul nostru terminat şi că reintram în rând cu simpli soldaţi ai Ligii. Afirmaţie de stil, ea a constituit un adevăr pentru Matei Cantacuzino, care s-a retras, nu „în rând", ci la Jockey-Club, la scumpa lui partidă de bridge. În afară de câteva articole la Îndreptarea, pe care de altminteri trebuia să i le scot cu cleştele, simpaticul, dar fantezistul meu coleg de năşie nu s-a mai manifestat până în toamna anului 1918, lăsându-mă să mă descurc cum puteam cu noii mei tovarăşi de drum şi mai ales cu un şef pe care trebuia în acel timp să-l ascult şi să-l iniţiez totodată la o meserie despre care habar nu avea.

Generalul a venit numaidecât de la Iaşi şi s-a instalat în strada Tăutu, în apartamentul lui Romulus Bolintineanu, pe care l-a luat în stăpânire. Bolintineanu şi nevastă-sa erau printre cei mai înfocaţi averescani, în urmărirea unui ghelir. Cum ghelirul n-a venit, sau cel puţin n-a venit în măsura în care o aşteptau, practicii oameni au fost printre cei dintâi din tovarăşii noştri care s-au despărţit de Ligă, la Bucureşti, după câteva luni de guvernare. La Iaşi însă erau „feu et flamme" cum zice francezul, şi doamna Bolintineanu fiind şi durdulie şi sensibilă, generalul îi trăgea o curte în toată regula. Vorbea politică cu noi, dar atenţia nu şi-o putea fixa asupra celor ce spunea, căci ochii săi urmăreau numai silueta gazdei, care se fâţâia dintr-o odaie într-alta. Aşa a fost toată cariera politică a lui Averescu, nu „cu sfinţii", ca în liturghie, ci cu fustele.

În apartamentul din strada Tăutu[205] s-au întâmplat scene inenarabile. Acolo în salonul lui Bolintineanu devenit al lui Averescu, îşi succedau toată dimineaţa, cu zecile, noii aderenţi ce veneau să se înscrie - din nenorocire mai toţi răsuflaţii celorlalte partide. Averescu, care nu-i cunoştea, îi primea ca pe adevăraţi apostoli, luminaţi de duhul sfânt! În realitate, Averescu avea masele, dar printre intelectuali nu reuşea să atragă decât pe cei ce căutaseră un

[205] Apartamentul era la parter, într-un imobil cu două etaje. Celălalt apartament, tot la parter, uşă în uşă cu Averescu, îl ocupa Constantinescu-Porcu!

ghelir şi nu-l găsiseră aiurea, în partidele organizate şi cu locurile ocupate.

În afară de aceşti gheşeftari ordinari, din care, şi din nefericire, s-a recrutat marea masă a cadrelor Ligii (ce era de făcut dacă nu erau alţii?) şi de militarii demobilizaţi sau scoşi la pensie care urmau pe Averescu din spirit de disciplină, mai erau şi câţiva tăietori de fire de păr în patru, care ne puneau zilnic, pe general şi pe mine la adevărate examene de conştiinţă... şi de ştiinţă.

Regele lor a fost Ion Cămărăşescu, care pe acea vreme nu era încă decât un fost prefect de Silistra cu reputaţia de a fi fost un bun prefect, chiar un foarte bun prefect şi soţul... nenorocit al arătoasei domnişoare Blondel, fiica fostului ministru francez, care, deşi fusese înlocuit prin Saint-Aulaire, venise cu noi la Iaşi[206]. Cămărăşescu, takist şi soţ dezamăgit, a vrut să vie să facă politică cu noi, cu Averescu şi cu mine. Era cu vreo opt zile înainte de întemeierea Ligii. A venit la mine şi mi-a cerut să-l duc la Bacău la Averescu. Faţă de reputaţia lui de administrator destoinic şi de lipsa de conducători în care ne abăteam n-am ezitat, mi-am procurat un automobil şi am plecat cu dânsul la Bacău.

Averescu, încântat şi dânsul de o asemenea achiziţie, l-a poftit la el în gazdă. Trei zile de-a rândul, înainte şi după dejun, a pus pe bietul general la examen plimbându-l în jurul tuturor problemelor de ordin general şi de ordin special. Am admirat răbdarea lui Averescu, dar pe mine m-a exasperat. În cele din urmă nu s-a înscris, ceea ce a mâhnit pe general, dar pe mine m-a încântat: cântărisem omul, cu care trebuia să mă mai întâlnesc în politică în 1921 pe vremea colaborării noastre cu Take Ionescu.

Un alt caraghios a fost Ion Luca Niculescu, colegul nostru de la Industrie în Ministerul din ianuarie. Tot în martie s-a dus şi el la Bacău să se înscrie, dar a cerut ca preţ o recomandaţie scrisă din partea lui Averescu către Mackensen ca să-şi aranjeze afacerile din Bucureşti. În naivitatea lui, generalul i-a dat-o şi era să înnebunesc când am aflat ce făcuse! Luca Niculescu, grăbit, s-a întors la liberali, îndată ce Ionel Brătianu a fost rechemat la Guvern, la sfârşitul anului, dar a fost destul de „gentleman" să nu abuzeze împotriva generalului de autograful pe care-l poseda...

În strada Tăutu n-am avut de furcă numai cu înscrierile. Mai erau

[206] Yvona Blondel-Cămărăşescu, frumoasă ca şi mumă-sa („la junonique Madame Blondel") s-a purtat foarte frumos în Război ca infirmieră. Încontinuu pe linia întâi a frontului, a fost o providenţă a răniţilor. Din nenorocire printre aceştia a fost şi un locotenent aviator, Lebrun, de care Yvona s-a amorezat lulea şi cu care a plecat în Elveţia, fără să mai întrebe pe bărbatu-său, odată cu Misiunile franceze.

Comitetele, mai era programul, mai erau Statutele, mai era Cuza. Cum toate aceste îndeletniciri ne-au dus la alegerile lui Marghiloman din iunie, voi reveni asupra lor când voi vorbi despre aceste alegeri, în care averescanismul a înregistrat primul său succes concret.

Voi însemna numai, aci, că toate aceste frecături între om şi om au dat prilejul primei mele certe cu Grigoraş Filipescu care-şi cam luase nasul la purtare şi pe care am fost nevoit să-l pun la locul lui într-o consfătuire prezidată de Averescu. Incidentul a mers până la schimb de martori; martorii lui Filipescu însă, generalii Aslan şi Cocorescu, n-au vrut să ne lase să ieşim pe teren, şi ne-au împăcat. Neam împăcat chiar aşa de bine încât am colaborat toată vara frăţeşte la Îndreptarea. Despre această colaborare şi despre Îndreptarea cititorii vor găsi amănunte mai la vale. Dar prietenia noastră, n-a mai fost ce fusese, şi mai târziu ne-am despărţit de tot.

În afară de incidentul cu Filipescu nu s-a ivit niciun altul, şi organizarea Ligii Poporului a mers destul de bine în tot cursul lunilor aprilie şi mai. Greutăţi n-am avut decât cu Matei Cantacuzino, cu Partidul Muncii şi la Bacău cu Cantilli. Asupra Partidului Muncii, pe care l-am lăsat să discute cu Averescu, voi reveni mai târziu. Cu Matei Cantacuzino n-am avut greutăţi propriu-zis, dar nu voia să facă nimic. Pe cât de multe dificultăţi îmi crease el şi Cuza în preajma constituirii Ligii cu privire la redactarea programului şi chiar a actului de constituire fără program, pe atât de puţin m-au stânjenit şi unul, şi altul în operaţiile de organizare a judeţelor. Conul Matei se dezinteresa însă complet de ele şi da afară fără milă pe toţi postulanţii care veneau să invoce protecţia lui. Îl rugasem să accepte şefia judeţului şi oraşului Iaşi. „Vous croyez? Je n'y tiens pas du tout, et d'ailleurs je suis parfaitement incapable de remplir ces fonctions" a fost răspunsul lui, şi plictisit m-a lăsat cu „fruntaşii" organizaţiei nedumeriţi, şi s-a dus la Club, unde îl aştepta partida de bridge. Pe Cuza, organizarea noastră îl interesa şi mai puţin. El se înscrisese în Ligă cu partidul său, pe care înţelegea să şi-l menţie intact cu organizaţiile lui, după cum intactă înţelegea să-şi menţie şi politica partidului. Această concepţie de independenţă a unei părţi dintr-un tot, mergând până la nesocotirea intereselor comune, cum urma să se dovedească cu prilejul primelor alegeri (alegerile lui Marghiloman, din iunie 1918), era plină de inconveniente şi nu putea duce cu timpul decât la o ruptură - dar pentru moment mă dispensa de interminabile negocieri cu cel mai plăcut, dar cel mai încăpăţânat dintre oameni.

Conflictul de la Bacău a fost provocat de Cantilli, acest etern şovăitor care a scăpat în cariera lui politică toate ocaziile în veşnica sa preocupare de a nu pierde nici una. Nu era mai prost decât atâţia alţii şi-l înzestrase Dumnezeu cu mai mult talent, şi şcolile şi bibliotecile din Paris cu mai serioase cunoştinţe decât pe mulţi, dar totalmente lipsit de simţ moral, ajunsese să se trădeze pe sine însuşi după ce îşi trădase pe rând toţi prietenii, îl apucase războiul senator şi conservator şi se strecurase omul din toamna anului 1916 până în primăvara lui 1918 cu un minimum de riscuri şi cu un maximum de avantaje personale şi materiale. Ura contra Brătienilor îl ţinuse legat de mine în campania pe care am dus-o împotriva Guvernului în primăvara anului 1917. În timpul neutralităţii se dedese cu Filipescu din vrăjmăşie şi invidie faţa de Nicu Ghica-Comăneşti, rivalul său electoral rămas credincios lui Marghiloman. De când acesta venise la putere, Cantilli nu se putea consola de greşeala pe care o făcuse părăsind pe conu' Alecu şi se înscrisese printre fondatorii Ligii Poporului în convingerea că numai Averescu putea „să vie" după Marghiloman. Convingerea e convingere, dar mai era şi Take Ionescu care i-ar fi putut pregăti, ca succesor la Guvern, o neplăcută surpriză. Iepurele de două hotare şi-a zis probabil că era mai sigur să conteze în Liga Poporului şi să nu părăsească nici Partidul (?) Conservator. Averescu voise să încredinţeze şefia Bacăului lui Vagăunescu, care pierduse o mână în război, un demagog dinamic şi deşănţat, sau lui Berea, profesor incolor şi inodor, şi sfârşise prin a o da lui Cantilli, după intervenţia mea. De Vagăunescu îmi era frică să nu încurce pe general, care îşi fixase domiciliul în Bacău sau alături la Piatra Neamţ, în cine ştie ce boroboaţe, iar Berea îmi părea prea lipsit de suprafaţă. De dinamismul lui Cantilli n-aveam nicio teamă, şi ca suprafaţă era un latifundiar pe lângă Berea. În numirea lui mai vedeam şi o răsplată pentru ajutorul pe care mi-l dedese în anul precedent şi un prilej pentru dânsul să se impună prin sârguinţa cu care va organiza principalul fief averescan din Moldova. Din acest din urmă punct de vedere m-am înşelat cu totul. Nu numai că prietenul meu Cantilli n-a făcut nimic timp de două luni, dar nici nu a mai răspuns la repetatele mele scrisori. Îmi era ruşine faţă de Averescu de protejatul meu.

Am sfârşit prin a ruga pe general să convoace într-o zi la Bacău pe toţi prietenii noştri, şi în această întrunire, la care urma să iau parte şi eu, să se hotărască într-un fel sau în altul cu organizaţia locală. Spre mirarea mea, Averescu a tot amânat convocarea cerută. Îmi aminteam că înghiţise cu greu numirea lui Cantilli şi mă aşteptam să-l văd folosind cu grabă primul prilej pentru a-i înlocui prin Berea sau

Vagăunescu. Convocarea a fost în fine făcută, după alegerile din iunie şi întrunirea a avut loc în încăpătoarea casă a lui Cantilli, preşedinte nominal al unei organizaţii inexistente. Nu exista nici măcar pe hârtie, căci împuternicitul nostru nu constituise niciun comitet. La convocarea generalului răspunsese lume multă; era după împătrita lui alegere şi strălucitul succes electoral - o lămurită indicaţie pentru viitor - sporise sensibil numărul aderenţilor Ligii Poporului. Strâns cu uşa, amicul Cantilli şi-a dat în fine poalele peste cap şi ne-a declarat că înţelesese să se înscrie în Ligă cu întreaga lui organizaţie conservatoare din Bacău, în bloc, cum făcuse şi A.C. Cuza, iar nu individual. Şmecherul încerca să joace pe două tablouri, să-şi menţie organizaţia conservatoare intactă şi prin ea raporturile cu Take Ionescu, iar prin adeziunea, mai mult platonică, la Ligă să-şi asigure şi beneficiul şanselor lui Averescu.

Încercarea lui Cantilli ridica o chestiune de principiu foarte importantă ce nu fusese până atunci formal tranşată, fiindcă nu fusese pusă, şi anume aceea dacă una sau mai multe organizaţii locale ale unei grupări politice se puteau înscrie în Ligă independent de hotărârea şi de atitudinea Centrului respectiv, în această privinţă. Chestiunea nu comporta discuţie multă şi era la mintea omului că regimul dihotomiei nu putea fi aplicat partidelor politice.

Am luat cuvântul după Cantilli şi în aplauzele celor prezenţi - amicii lui Văgăunescu şi lui Berea erau în mare număr în sală - am arătat că situaţia lui Cantilli ca şef neconfirmat al organizaţiei unui partid inexistent (de la moartea lui Nicu Filipescu conservatorii suprimaseră orice activitate statutară) nu avea nimic comun cu a lui A.C. Cuza, şef real al unei vechi şi necontestate, deşi modeste[207] grupări; că A.C. Cuza se înscrisese în Ligă cu tot partidul său, în conformitate cu spiritul şi cu scopurile aşezării noastre, pe câtă vreme, el, Cantilli, se prezenta în fruntea unei celule amorfe a unui tot contestabil. Am adăugat că onorabilul copinent semnase actul de constituire a Ligii personal şi fără nicio rezervă (cum o făcuseră, de pildă, cei doi membri ai Partidului Muncii) şi că, prin urmare, d-sa putea rămâne în Ligă sau să o părăsească, după plac, hotărârea d-sale privindu-l numai pe d-sa. Întrucât privea pe prietenii săi (câţiva jerpeliţi), dacă doreau să se înscrie în Ligă n-aveau decât să facă cereri personale. Vorbisem tăios şi de sus, fiindcă neaşteptata atitudine a lui Cantilli, care se da drept prietenul meu, mă jignise şi mă supărase.

După mine a vorbit Văgăunescu, cu violenţă, adăugând la argumentele mele câteva grosolănii deplasate la adresa stăpânului casei.

[207] Aşa era pe vremea aceea.

Socoteam afacerea terminată şi aşteptam câteva cuvinte de încheiere din partea lui Averescu care prezida, când generalul s-a ridicat şi, spre stupoarea tuturor, a început să susţie teza lui Cantilli. A vorbit fără să convingă pe nimeni (probabil nici pe Cantilli), dar cu autoritatea pe care i-o da situaţia sa printre noi. Fierbeam; atitudinea lui Averescu era vizibil îndreptată împotriva mea. M-am ţinut din răsputeri să nu izbucnesc; eram sătul de palinodiile lui şi mai ales de ale mele, de atâtea la câte trebuise să recurg ca să-l scot din toate încurcăturile în care zilnic se prindea. După ce a sfârşit, în mijlocul tăcerii mormântale care a urmat, m-am mulţumit să replic: „Rămân la părerea mea, n-am nimic de schimbat şi nimic de adăugat la dânsa". Fidel obiceiului său de a tergiversa şi de a nu limpezi niciodată apele tulburi, Averescu a ridicat şedinţa, rezervând Comitetului Executiv Central, după definitiva lui alcătuire, soluţionarea incidentului. La ieşire m-am apropiat de dânsul, l-am rugat să mă considere demisionat din Ligă şi am plecat la Piatra-Neamţ unde mă poftise Elisa Suţu, pentru 48 de ore, la Sanatoriul din Doamna. Tot la Piatra-Neamţ a plecat şi Averescu, căci se mutase acolo în vila lui Albini, despărţită de gară prin apa limpede şi năvalnică a Bistriţei. La Piatra, a doua zi, prietena noastră comună ne-a împăcat. Ne-a împăcat şi ne-a lipit la loc cum se lipesc părţile unui vas spart în două, fără să poată şterge urma spărturii.

Această primă şi gravă criză în direcţia Ligii Poporului a rămas necunoscută până şi celor mai intimi prieteni ai noştri. Fără intervenţia Elisei Suţu e probabil că ruptura dintre Averescu şi mine ar fi fost un fapt îndeplinit, cine ştie cu ce consecinţe pentru Liga Poporului şi pentru Averescu. Fără frâna mea, purtat de crescânda lui popularitate, probabil că Averescu s-ar fi lăsat din ce în ce mai spre stânga, copleşit de curentele demagogice. Judecând după greşelile pe care l-am împiedicat să le facă, cred că despărţirea noastră ar fi fost nenorocire pentru ţară. Pentru mine însă cred că ar fi fost un bine, căci m-ar fi scutit de o muncă grea şi de amarele decepţii prin care a trebuit să trec.

N-am putut să lămuresc niciodată motivele care au determinat neaşteptata ieşire a lui Averescu de la Bacău. Până în acea fatală zi, relaţiile noastre fuseseră excelente şi pline de încredere. Îi cunoşteam susceptibilitatea, ştiam cât era de închis şi cât fugea de orice explicaţii şi mă străduiam, până în cele mai mici amănunte, să nu-i jignesc amor-propriul. Rolul meu în Ligă, pe care mi-l încredinţase el singur, era covârşitor nu numai prin faptul că întreaga organizare a

fragedei noastre formații se rezema pe umerii mei, dar și prin împrejurarea că permanența mea la Iași și aproape continua lui absență (sta mai tot timpul întâi la Bacău și apoi la Piatra-Neamțului) mă silea să fiu purtătorul nostru de cuvânt față de toată lumea.

Oamenii care voiau să se înscrie veneau la mine, la mine veneau și fruntașii altor partide care doreau să ia contact cu noi, și diplomații, și gazetarii străini în goană după informații. Cu toții, cu mari și cu mici, aveam grijă să nu vorbesc decât în numele generalului, să-i îndrept spre dânsul cu toate dificultățile comunicațiilor. Nu luam nicio hotărâre până la cele mai mărunte și privitoare la neînsemnate chestiuni de administrație fără instrucțiunile lui, de cele mai multe ori scrise, pe care le solicitam. Mă „effasam" pe cât puteam și de multe ori cu greu, căci dacă masele continuau să caște gura la dânsul, intelectualii și orășenii începeau să aibă mult mai mare încredere în mine. În delicatele mele funcții de „factotum" al Ligii îmi impusesem cea mai strictă disciplină și cea mai migăloasă atenție ca să nu calc pe umbra omului bănuitor ce purta pe umerii săi și firma, și panașul, și norocul partidului nostru. Evitasem, până și cu cei mai intimi, o judecată fie cât de anodină asupra faptelor și gesturilor sale - și cât ar fi fost de spus! - de frica trăncănelilor: cunoșteam obiceiul românesc de a face dintr-un ou un bou.

Atunci? Conștiința mea fiind împăcată, motivul afrontului nemeritat pe care-l suferisem la Bacău trebuia căutat în afară de actele mele. Să fi fost la mijloc un stupid acces de gelozie? Era greu de presupus că un om atât de pătrunzător ca dânsul să nu-și fi dat seama că de prietena noastră comună mă legau numai sentimente de camarad, și la urma urmelor, nu eram numai eu față de ea într-o situație ce ar fi putut da de bănuit. Să fi fost invidie? Se poate. Avusesem de multe ori impresia - și mai târziu am avut-o mult mai des - că Averescu nu-mi putea ierta însușirile de intuiție politică, care îi lipseau cu totul, nici mistui superioritatea față de dânsul în anumite materii pe care era natural în calitatea mea de civil, de fost diplomat și de om politic să le cunosc mai bine decât dânsul, militar ce-și închinase viața problemelor de apărare națională. Fie una, fie alta, fapt este că din ziua nenorocitului conflict de la Bacău au intrat în joc acele imponderabile care, fără să schimbe fațada relațiilor între doi oameni, pregătesc răfuielile devenite inevitabile, oricât ar amâna împrejurările scadența lor.

Înainte de a depăna mai departe firul amintirilor mele cu privire la Liga Poporului și la evenimentele din vara anului 1918, cer voie cititorilor să revin puțin înapoi și să consemnez aci informațiile mele

privitoare la deznodământul tragediei de la Odessa, una din paginile dureroase ale războiului nostru. Din nefericire pentru dânșii și pentru mine, bătrânii mei părinți au fost martorii și câteodată victimele sălbaticelor evenimente pe care, deși se desfășurau în apropierea granițelor noastre, n-am fost în măsură să le împiedicăm. Țin de la dânșii mai toate însemnările mele.

Am povestit cum situația politică determinată de armistițiul nostru provizoriu și de pretențiile inamicului de a-i transforma într-un definitiv urmat de negocieri pentru pace mă pironise în Iași la sfârșitul lui 1917 și la începutul lui 1918. Nu-mi mai văzusem părinții de trei luni și proiectasem o vizită la Odessa de sărbători, pe care apoi am amânat-o în ianuarie. Întrevederea pe care o avusesem însă cu Averescu la Bacău și în care generalul mă pusese în curent cu adevărata stare a lucrurilor din Guvern, mă oprise pe loc. Pe de altă parte, precaritatea situației noastre între triunghiul morții, capitulare și exod, nu mă îndemna câtuși de puțin să provoc înapoierea părinților mei, bătrâni și neputincioși, la Iași. Evenimentele de la Odessa ne-au surprins astfel despărțiți: eu, în Iași, neputând face nimic pentru dânșii - ei, la Odessa, neputându-mi da nicio veste despre cele ce se petreceau în jurul lor.

Ceasurile de chin prin care am trecut, până la intrarea nemților în Odessa nu le doresc nici vrăjmașilor mei. Dacă n-aș fi avut în aceeași vreme și gravele răspunderi pe care le aveam în spinare, ca ministiu și ca negociator la Buftea - răspunderi ce puneau în joc existența însăși a țării și viața noastră a tuturor, cred că aș fi înnebunit. Sau cine știe ce s-ar fi întâmplat cu mine, căci dacă nu m-ar fi reținut datoria la Iași, m-aș fi repezit spre Odessa și aș fi încercat să trec, să-mi salvez părinții. De ajuns la Odessa n-aș fi ajuns, dar poate că nu mă mai înapoiam nici la Iași, căci atunci când am aflat noi în Moldova despre grozăviile ce se petreceau la Odessa (în februarie), drumul de la Nistru înainte era în mâinile bolșevicilor și capetele românilor puse la preț.

Până la mijlocul lui ianuarie revoluția nu se manifestase în Odessa cu prea mari violențe și cele petrecute se înfățișaseră mai mult sub culorile ridicolului, anarhiei și lăcomiei decât sub ale terorismului și ale brutalității. Cele câteva alerte din cursul lui noiembrie și al lui decembrie nu speriaseră pe nimeni, și Odessa era plină de români care se considerau acolo mai în siguranță decât la Iași: le era oamenilor mai frică de nemți și de ororile războiului pe care nu le cunoșteau, decât de bolșevici și de nebuniile revoluției cu care se obișnuiseră.

Am regăsit printre hârtiile părinților mei o scrisoare pe care le-

am trimis-o - ultima - în ziua de 9 ianuarie cu o săptămână înainte de declanşarea ororilor la Odessa; o reproduc aci, ca să se poată judeca cât de puțin eram informați la Iași de cele ce se pregăteau alături de noi, în Rusia:

„Dragii mei,

Am în fine mâine o ocazie pentru Odessa, şi mă grăbesc să vă trimit câteva rânduri.

Am lipsit din Iaşi mai mult decât crezusem la plecare şi nu m-am înapoiat decât sâmbătă în 6 ianuarie. Mă găseam de minune la Rosnov, şi pe de altă parte m-a reținut şi politica în provincie[208].

Am petrecut 15 zile plăcute şi utile, plecat din Iaşi prăpădit şi slăbit („mica" operație[209] mă doborâse mai mult decât s-ar fi cuvenit), m-am înapoiat complet restabilit.

.....

Am găsit la Iaşi scrisorile voastre din 24, 26, 29 şi 30 decembrie pe care amicul Lăscăruş Catargiu[210] a neglijat să mi le trimită la Piatra-Neamț, după cum îl rugasem. Începusem să mă îngrijorez de voi. Scrisorile voastre, mai ales cele din urmă, m-au liniştit.

Dragii mei, cred că în momentul de față ce e mai puțin rău e laşiul şi Odessa, şi ce e mai periculos e drumul între aceste două oraşe. De unde concluzia că fiecare să rămânem unde suntem[211]. După câte ştiu aci, în Ucraina se desenează o foarte serioasă mişcare pentru restabilirea ordinei, în Ucraina prin urmare şi în Odessa. O să mai fie câteva zvârcoliri maximaliste înainte ca mişcarea să fie definitiv înfrântă[212], dar aceste zvârcoliri nu vor avea nici o repercuție dezagreabilă asupra străinilor din Odessa.

În curând va fi în siguranță şi linia Iaşi-Odessa. Suntem în curs de ocupare a regiunii Ungheni-Bender şi sârbii, şi cehii se însărcinează cu regiunea Bender-Rasdelnaia-Odessa[213].

La atât se reduce ocupația Basarabiei, în jurul căreia ziarele maximaliste şi ovreieşti au făcut atâta larmă. Noi am trimis numai câteva trupe să păzească depozitele noastre de aprovizionare şi liniile ferate până la ele. Şi aceasta după cererea expresă a Guvernului din Chişinău[214].

[208] Aluzie la convocarea lui Averescu la Bacău.
[209] Operația pe care mi-o făcuse Gerota.
[210] Tovarăşul meu de casă, în strada Păcurari.
[211] Pe mine mă mai reținea şi situația politică la Iaşi, dar nu puteam să o spun prea pe față.
[212] Ce bine eram informați!!!
[213] Era vorba de legiunile de prizonieri sârbi şi croați eliberați. Altă informație exactă! Şi o țineam de la Statul Major al lui Berthelot!
[214] Am scris astfel pentru cazul în care scrisoarea ar cădea în mâinile ruşilor.

Tot ce pot să vă spui, ca politică internă şi externă, e că suntem într-un moment în care se fierbe ceva. Sunt foarte ocupat şi pentru un moment nu pot părăsi Moldova sub niciun cuvânt.

Tot ce vă spun, şi care duce la concluzia să nu părăsiți Odessa, e privit prin ochelarii noştri. Voi acolo puteți judeca mai bine. Dacă vă temeți de cel mai mic pericol, luați trenul şi veniți la Iaşi. Voi găsi eu să vă găzduiesc. Pentru motive pe care nu vi le pot spune încă, să nu aveți teamă să rămâneți sub nemți[215].

Vă puteți imagina cu ce emoție am primit ştiri de acolo; mi se părea că le primesc din altă lume. Tanti Cr. a primit câteva linii de la dna F. Mama şi fata sunt în perfectă stare.

Prin schimbul de internați, a sosit zilele acestea, la Iaşi, Tălpăşanu, secretarul lui Romanescu[216]. Mi-a spus că la Breasta toate sunt bine. «Lăptăria» vine în toate zilele la oraş cu lapte şi cu un soldat neamț pe capră! D-rul Cernătescu[217] e prefect - C. Poenaru[218] - primar al Craiovei. Guvernatorul Olteniei stă în casa Mihail[219], al Craiovei - în casa Vorvoreanu[220]. Două domnişoare: Feraru şi Pascu s-au căsătorit cu ofițeri austrieci. Manda nevasta[221] lui Nicu Murgăşanu se ține cu ofițerul neamț de la Komandantură, Weber, şi se bate pe el cu nevasta avocatului Boboc. Lumea le-a întors spatele la amândouă!

Cu privire la proteza pe care mi-o cereți, nu vă pot procura nimic la Iaşi. După război ne vom procura ce va trebui, pentru moment protejatul vostru să se mulțumească cu ce se găseşte la Odessa.

Nevasta[222] lui Brâncoveanu a murit la Paris, nu se ştie exact din ce boală.

Corespondența noastră va suferi câteva zile din cauza mişcărilor de trupe din Basarabia[223].

Primit-ați telegrama mea de duminică? Ce tristă serbare de Sfântul Ion! Ca asta să nu mai fie!

.....

Preocupat de cele ce se desfăşurau la Iaşi, şi convins că la Odessa

[215] Nu numai la Iași, dar chiar şi la Odessa, oamenii nu-şi dădeau încă seama, la începutul lui ianuarie, de pericolul bolşevic. Părinții mei, în ultimele lor scrisori, nu se temeau de el, ci mai mult de perspectiva unei ocupații germane!!
[216] Nae Romanescu, primarul Craiovei, refugiat la Stockholm.
[217] Un bătrân junimist, foarte cumsecade, dar siderat de Carp.
[218] Primul președinte al Curții de Apel.
[219] Jean Mihail, proprietarul, fugise prin Rusia în Apus însoțit de dna general Rasti, care ar fi putut să-i fie mamă, dar îi era... ibovnică. „Nu mă costă parale" se scuza păcătosul!
[220] Costinel Vorvoreanu era cu noi la Iaşi.
[221] Născută Gigurtu.
[222] Născută Antoniades, de la Alexandria (Egipt). Imens de bogată.
[223] Această frază oglindeşte optimismul nostru, a celor de la Iaşi, cu privire la soarta românilor din Odessa.

era un colț adormit de Revoluție, mărturisesc că nu m-am îngrijit de soarta alor mei. Nu e vorba, chiar de m-aș fi îngrijit, mă întreb dacă aș fi putut face ceva. Să-i pun cu de-a sila pe drum în mijlocul iernii, pe căi atât de nesigure, ar fi fost să-i osândesc la moarte. Dânșii acolo puteau judeca situația și pleca, dacă vreun prilej prielnic s-ar fi ivit. Să mă duc să împart cu dânșii pericolele înfruntate - nu aș fi ajuns eu până la ei mai mult ca sigur. Suferințele românilor la Odessa, în primele luni ale anului 1918 constituie un capitol mai mult în cartea jertfelor îndurate de neamul nostru pentru întregirea lui.

E păcat că nimeni din cei care au trecut prin acel infern nu s-a gândit, după război, să scrie o carte. Într-un caiet al mumă-mii am găsit totuși câteva însemnări, foarte succinte. Le reproduc aci, fiindcă ele aruncă lumină asupra unor evenimente din timpul războiului aproape necunoscute generațiilor noi. Notițele mumă-mii înfățișând impresii de oameni bătrâni pe care bolșevicii, din milă se vede, i-au mai menajat - le voi completa cu cât am aflat de la ostatecii noștri, după înapoierea lor la Iași.

După ocuparea Basarabiei de către trupele noastre[224], bolșevicii s-au dezlănțuit la Odessa împotriva românilor, pe care i-au considerat ca adevărați ostateci. Dar să las cuvântul mumă-mii:

„În ziua de 17 ianuarie, la orele 12 noaptea am auzit 3 lovituri de tun care au anunțat luarea orașului în posesie de către bolșevici. Până aci bolșevicii luptaseră cu mencevicii pentru preponderență. Chiar în acea zi ni se spusese că amândouă partidele se împăcaseră și căzuseră de acord asupra împărțirii liniștite a puterii. Informațiile acestea nu erau exacte se vede, sau poate că înțelegerea se stricase către seară, în tot cazul, la miezul nopții bolșevicii s-au declarat stăpâni peste oraș. Cine a văzut pe Dumnezeu și nu s-a cutremurat...

Toți soldații care părăseau frontul își păstrau armele și cei mai mulți, în loc să se înapoieze la vetrele lor, preferau să facă pe revoluționarii și să jecmănească în dosul frontului. Cei care veniseră la Odessa n-aveau decât o lozincă: stârpirea «burjuilon»; «burjuii» erau burghezii și toți cei ce nu-și câștigau viața cu brațele. La soldați se adăuga toată pleava orașului și toți împreună aveau mania să defileze și defilau de dimineața până seara cu steaguri roșii, și cu pancarte

[224] La Iași se credea că bolșevicii nu vor reacționa mai mult față de trecerea trupelor noastre în Basarabia, decât reacționaseră - adică deloc - față de hotărârea de dezlipire a acestei provincii și de proclamarea Republicii Moldovenești. A fost o mare eroare. Basarabia era încă sub influența politică a „Rumcerodului", Sovietul de la Odessa, și trecerea Prutului de către trupele noastre a fost considerată ca un act de război împotriva întregii Ucraine.

imense pe care sta scris: «Moarte burjuilor, acești vampiri care sug de veacuri sângele poporului». Treceau și cântau pe un ton lipsit de orice vlagă, strofe pe care nu le pricepeam... Și așa a fost toată luna lui noiembrie, lui decembrie și prima jumătate a lui ianuarie.

Situația a început să se agraveze pentru noi odată cu sosirea lui Racovski. A sosit la Odessa cu depline puteri din partea lui Trotki, marele dictator al Rusiei, cel care decretase demobilizarea armatei rusești și încheiase pacea de la Brest-Litovsk[225]; pentru nenorocirea aliaților și a scumpei mele țări.

Pe la mijlocul lui ianuarie a început - odată cu întronarea definitivă a dictaturii bolșevice în Odessa - și vânătoarea după români. Îi arestau în grupuri, cu toptanul, pe câți puteau pune mâna! Umblau mai ales după parlamentari și după funcționari, după toți cei care exercitau o funcție sau îndepliniseră o misiune din însărcinarea lui Brătianu. Racovski, care fusese închis în România, voia să se răzbune asupra lor.

Pe noi nu ne-a arestat. Să fie din cauza vârstei înaintate a lui bărbatu-meu, care împlinise 77 de ani? Dar veneau deseori noaptea să facă «percheziție» în căutare de arme. Abia adormeam și în primul somn ne deșteptam pe sărite prin ciocănituri oribile în ușă... De obicei se înfățișau 6-7 bolșevici, marinari ruși și dezertori români, toți înarmați cu puști sau cu revolvere și ne întrebau: «Iest arughi?» - adică dacă avem arme, întrebare la care răspundeam «niet» - și oamenii salutau și plecau!

Niciodată n-am fost insultați sau ofensați. O singură dată unul din acești oribili indivizi a deschis un sertar și a scotocit printr-însul, dar n-a luat nimic... Ce ciudați sunt acești ruși care s-au dedat la atâtea cruzimi, care au ucis mii de ofițeri și de proprietari cu cea mai sălbatică cruzime, și care se arătau blânzi și buni când nu sunt ațâțați la rele[226]...

După două săptămâni de alarme, într-o noapte - ne culcaserăm, dar nu adormiserăm încă - din nou cele 3-4 lovituri la ușă și câțiva soldați intră cu cuvintele: «Rumcerod, aristirvoi!» (sau așa ceva) adică: în numele Rumceroului venim să vă arestăm. Bărbatu-meu, foarte liniștit și foarte demn le spuse, căci era printre ei unul care știa românește: «Puneți o sentinelă în fața ușii și veniți să mă luați mâine dimineață la 10; nu pot abandona pe nevastă-mea singură, noaptea, la hotel - nici alerga pe întuneric, pe străzile Odessei!». Dumnezeu m-a inspirat atunci, și m-am adresat atunci celui care vorbea românește:

[225] Era numai armistițiul - pacea a fost semnată mai târziu.
[226] Așa sunt oamenii simpli, pretutindeni.

«Dar bine, oameni buni, cum puteți aresta un om de 77 de ani care n-a făcut nimic rău?». Bolşevicul care vorbea româneşte s-a consfătuit pe ruseşte cu ceilalți, şi i-am auzit cum spuneau: «Vosem disiat (77), niet, niet!». Şi au salutat şi au plecat...

Vârsta lui bărbatu-meu l-a scăpat de o mare nenorocire, căci bieții noştri români au suferit maltratări pe care alții mai tineri le-au putut îndura, dar care, pe dânsul, la vârsta lui l-ar fi răpus. I-au pus în celule umede. I-au culcat pe cimentul ud. Au fost schingiuiți în toate felurile, înțepați cu baionetele, bătuți cu patul puştii... Au fost siliți să mănânce câte 15 din acelaşi castron, cu aceeaşi lingură. Bărbatu-meu n-ar fi putut suporta toate aceste orori şi ar fi sucombat - iar eu aş fi înnebunit!

Am trăit cu inima strânsă, în teroare, timp de 4 săptămâni, de la 15 ianuarie la 19 februarie, zi în care ne-am mutat[227] în Sanatorium Landesmann Cernomorskaia 21, la marginea Odessei, într-o frumoasă poziție pe malul mării. Ne-au luat cu ei Nicu Ghica-Comăneşti, care se mutase acolo cu familia lui, de mai multă vreme. Proprietarul Sanatoriului era bine cu bolşevicii, şi clienții lui n-au fost niciodată tulburați de nimeni...

Niciodată nu voi uita această oribilă epocă a vieții mele, în care, în fiece zi şi în fiece ceas mă trezeam cu inima sărită de frică să nu fie ridicat şi închis scumpul meu bărbat. Oh, mai ales seara, în momentul de a mă culca, tremuram de groaza loviturilor în uşă pe care le aşteptam, şi mă întrebam ce ne vor mai aduce acele ființe grosolane odată cu mirosul lor de votcă şi de mahorcă.

Se răspândise zvonul că toți românii arestați vor fi trimişi în Siberia. Această perspectivă mă înspăimânta şi mă obseda. Ce voi face eu, ce voi face eu dacă scumpul meu soț va fi expediat în Siberia? Niciun tren ca să mă iau după el. Cu trăsura? Eu, biată femeie singură, care nu ştiam nici ruseşte. Să alerg cu trăsura sau pe jos, interminabilele verste ruseşti... era oribil, oribil! Toate aceste gânduri negre, toată această perpetuă teroare în care trăiam, nu mă mai lăsau să dorm. În acea sinistră lună n-am dormit mai mult de două ore pe noapte. Adormeam către miezul nopții, mă deşteptam pe la două şi nu mai puteam adormi... În fine instalarea la Sanatorium mi-a redat puțină linişte, căci acolo n-am mai avut nici percheziții, nici vizite nocturne. M-am crezut în paradis...

În aceste câteva săptămâni am văzut petrecându-se în Odessa lucruri de necrezut. În plină zi, trecătorii erau opriți pe stradă şi devalizați. Li se fura tot ce aveau pe ei, dar în cele mai multe cazuri

[227] Părinții mei locuiau în „Hotel de Londres", pe prospectul Nicolae.

nu li se făcea nimic, mai ales dacă nu rezistau. «Ruski vîrh!» adică «mâinile sus"» - şi percheziția începea, în toate buzunarele. După ce se lua tot din buzunare, se mai luau şi mantalele, mai ales cele de blană ale cocoanelor! De multe ori acestea erau silite să se descalțe, să dea pantofii şi şoşonii şi să se întoarcă acasă, pe gerul din ianuarie şi februarie, în ciorapi şi fără manta! «Domni» şi «Doamne» îmbrăcați în costumul Crucii Roşii, circulau cu imense camioane-automobile, se opreau în fața prăvăliilor mai importante, ca Altschwang sau Petrochino şi ridicau tot ce puteau, mai ales stofe, pânzeturi, rufe etc. Cumpărători mărinimoşi şi pe gratis, n-aveau nimic comun cu Crucea Roşie, erau simpli tâlhari care luau cât puteau şi dispăreau...

Într-o zi pe la orele 3 câțiva oameni înarmați au intrat în cea mai importantă bijuterie din Odessa, au ucis pe giuvaergiu şi pe o cocoană străină care alegea un inel şi au furat cât mai rămăsese în prăvălie. Țipetele celor de prin prejur n-au emoționat pe nimeni. Hoții şi asasinii au ieşit cu revolverul în mână şi cu sacii plini de scule pe umăr şi, fără să fie supărați de cineva, au pornit mai departe cu maşina lor. Cele două victime au fost înmormântate, şi nu s-a mai vorbit de ele - şi iată Revoluția!

Ultimul act la care era să asistăm trebuia să fie tragic. În februarie, manifestații străbăteau străzile la fiecare 3-4 zile, manifestații al căror cortegiu era compus din bărbați, femei şi copii şi care printre steagurile roşii plimbau un afiş cu inscripția: «Moartea burjuilor, vrem o nouă Ste. Barthélemy!» (Ce îşi vor fi închipuit ei că a fost «la Ste. Barthélemy»?). Acest afiş nu era numai purtat în manifestații, mai fusese lipit şi pe toate zidurile oraşului şi în hall-urile hotelurilor: «Moarte burjuilor, vrem o nouă Ste. Berthélemy!». În fine noaptea fatală fu fixată între miercuri 21 şi joi 22 februarie, stil vechi.

Odessa fu împărțită în 8 circumscripții sau cercuri (mai ştiu şi eu?); fiecare din aceste zone urma să fie încredințată unui număr determinat de marinari (marinarii s-au dovedit cei mai cruzi şi cei mai îndârjiți în toată această Revoluție) care trebuiau să conducă măcelul. Unde era o oroare de săvârşit se trimiteau marinarii. În acea teribilă noapte, marinarii erau să fie sloboziți asupra oraşului ca să ucidă bărbați, femei şi copii «până la ultimul grăunte al seminței de burghezi»! Servitorii fuseseră îndrumați să părăsească casele stăpânilor lor, căci servitorii, nefiind «burjui», nu trebuiau omorâți, nici lăsați să vie în ajutorul celor ce le procurau pâinea zilnică. Panica în oraş a fost oribilă, de necrezut... Doamnele mai nervoase cădeau dintr-un leşin într-altul!

În fine Dumnezeu a avut milă de noi! Miercuri după-amiază,

câteva frumoase automobile germane şi-au făcut apariţia în Odessa, şi s-au dus direct la Rumcerod. Pe cer, ca argumente convingătoare, zburau destul de multe aeroplane. La Rumcerod, totuşi, discuţia a fost lungă şi pertractările au durat aproape 24 de ore, zi şi noapte. Nemţii voiau să convingă pe bolşevici că nu năvăleau ca vrăjmaşi, ci că veneau ca «amici» să pună ordine în lucruri... În acest răstimp trupele germane intrau în oraş prin toate mahalalele. Toată lumea răsufla şi binecuvânta pe salvatori[228]! Perspectiva de a cădea sub loviturile securilor şi paturilor de puşcă (căci acestea erau metodele) îngrozise mic şi mare.

Una din figurile cele mai ciudate, în aceste zile de teroare din Odessa a fost aceea a faimosului şi teribilului Muraviev, care se intitula general. Fost agent secret de poliţie sub Nicolae al II-lea, ridicat de revoluţie, dintr-o zi într-alta, la gradul de general, Muraviev, devenit omul lui Lenin şi lui Troţki, a sosit la Odessa cu depline puteri «ca să scape perla Mării Negre de cucerirea nemţilor». A început prin a ţine discursuri incendiare, de o nemaipomenită demagogie. Ruşii cu care vorbeam despre manifestările lui erau îngroziţi. Apoi a trecut la alte exerciţii pe coarda superpatriotică. Spunea între altele că decât să predea oraşul nemţilor mai bine îl bombarda din largul mării, să nu mai rămână piatră pe piatră şi niciun om viu!...

O armată roşie fu înjghebată în grabă şi trimisă spre Rasdelnaia, în întâmpinarea nemţilor. La primul contact cu tunurile şi cu mitralierele germane, Armata Roşie a luat-o la fugă... S-a trimis o a doua - şi o a treia. Acestea în loc să se opună inamicului s-au fărâmiţat prin sate şi de-a lungul drumurilor, furând şi ucigând pe locuitori - şi nu s-au mai înapoiat la Odessa. Se făcuse dovada că armata rusească nu se va mai bate; partida era pierdută şi Muraviev a dispărut fără să lase urmă... A fost el oare un farsor? Un ucigaş? Un patriot? Cine ar putea răspunde... Ultimele zile pe care le-am trăit în Odessa mi-au lăsat amintirea unei stări cu totul haotice.

După sosirea germanilor, bolşevicii, Garda Roşie etc., totul dispăru ca prin încântare. Vapoarele, câte se aflau în port, ieşeau unele după altele: marinarii fugeau încărcaţi de pradă, de frică ca nemţii să nu-i oblige să restituie şi să-i împuşte...

.....

Am părăsit Odessa, luni 2/15 aprilie şi am sosit la Iaşi a doua zi, în 3 aprilie".

Mai toţi românii care se aflau în Odessa în acele vremuri de

[228] Aceste rânduri sunt scrise de o femeie de inimă, care cu câteva săptămâni înainte nu vedea nenorocire mai mare decât să cadă în mâna nemţilor! Până unde duce disperarea!

groază, au fost arestaţi, chiar aceia care s-au declarat oameni de stânga şi aderenţii bolşevismului, ca să scape! Mi s-a povestit că generalul Crăiniceanu a mers până acolo, încât scria cu cerneală roşie, ca să înduioşeze pe persecutorii săi! Alţii s-au declarat socialişti şi comunişti români; au fost însă imediat demascaţi de Bujor, care tăia şi spânzura, împreună cu Racovski, şi luaţi în primire cu patul puştii... Au fost şi oameni demni, ca Ionaş Grădişteanu şi Nestor Cincu, care au protestat cu energie împotriva regimului ce se impunea deţinuţilor. Generalul Crăiniceanu şi Nestor Cincu au fost puşi să spele cabinetele, alţii să mătură prin curte; închişi cu zecile în camere bune pentru unul sau doi, pe lângă promiscuitatea intolerabilă la care erau toţi supuşi, nu li se da nici mâncare, sau o mâncare ce nu era de înghiţit. Înapoiaţi la Iaşi, bieţii oameni nu mai erau de recunoscut!

Când s-au apropiat nemţii de Odessa şi au început marinarii să fugă, au hotărât să ia cu dânşii şi pe ostatecii români. Erau vreo 130. Pe drum, de la puşcărie la port, mai mulţi au încercat să fugă, dar au fost prinşi şi îmbarcaţi pe vapor. Printre cei care au încercat să scape a fost şi Ionaş Grădişteanu, şi tovarăşii săi de captivitate îmi povesteau mai târziu că nimic nu era mai caraghios decât Ionaş făcând pe căprioara şi sărind peste şine şi printre vagoanele din port, cu o agilitate pe care nimeni n-ar fi bănuit-o la un om cu aparenţe de pachiderm. În galopurile şi în salturile sale, îşi pierduse ochelarii ce nu-l părăseau niciodată şi fără de care nu vedea nimic, şi era să cadă în mare! În cele din urmă bolşevicii l-au prins şi pe el, şi l-au urcat în vapor...

Şi cu acest prilej a apărut pe scena românească colonelul englez Boyle...

Cioplit în atlet, arătos şi simpatic, cu un cap de consul roman, cu faţa rasă şi pârlită de soare, cu nişte ochi negri fulgerători - Boyle se înfăţişa ca un splendit exemplar de „mascul" şi cu o putere de sugestie căreia puţini erau în stare să-i reziste. Canadian din naştere, colonel englez prin forţa împrejurărilor, noi, românii n-am ştiut de unde a venit, după cum n-am ştiut unde s-a dus când i-a sunat ceasul să plece, câţiva ani mai târziu. Bine prins în ţinuta lui, cu energia ce se manifesta ca să zic aşa de la sine, în fiecare gest, în fiecare cuvânt al său, Boyle impunea şi se impunea tuturor. La Iaşi s-a impus Reginei Maria şi după încheierea păcii, la Bucureşti, era cât pe aci să se impună şi politicii româneşti: voi mai avea de povestit despre dânsul...

Deocamdată, la Odessa, s-a impus bolşevicilor ruşi şi a scăpat pe cei 130 de români de la o foarte probabilă pieire. Pentru ce se afla dânsul la Odessa, n-a căutat nimeni să descurce - avea o însărcinare

oarecare în legătură cu aprovizionarea, dar cred că de fapt înaltul Comandament englez uitase de existența lui, căci altfel nu s-ar explica cum a fost lăsat să petreacă toată vara în Moldova „în afară de rânduri" și să se lupte cu damblaua, la Coțofenești. Silueta lui Boyle s-a desenat mai târziu ca a unui aventurier, semi-pește și semi-samsar - dar la Odessa ea s-a înfățișat ca a unui erou.

Cum a aflat că cei 130 de prizonieri români au fost îmbarcați pentru Sevastopol, unde după zvonul public urmau să fie împușcați, Boyle s-a repezit la port, s-a urcat în vapor și a cerut imediata debarcare a românilor, în momentul în care a pus piciorul pe punte, comandantul bolșevicilor se îndrepta cu revolverul în mână către un grup de români care se zbăteau în mâinile marinarilor și protestau împotriva îmbarcării silite. Boyle s-a pus între români și revolverul bolșevicului căruia i-a strigat pe rușește - căci o rupea și pe rușește! — „Trage dacă îndrăznești într-un colonel englez, și vei vedea ce vei păți!". Bolșevicul intimidat a băgat arma în buzunar, dar a refuzat să debarce pe români. Singur, Boyle nu putea întrebuința forța și văzând că nu putea ajunge la nimic, a declarat că va pleca și el cu vaporul, ca să apere pe români. Și așa a făcut. Dar acest pasager nepoftit și neplăcut a mai făcut ceva. A silit pe comandantul vaporului să-și schimbe drumul și în loc să meargă de-a dreptul la Sevastopol - unde soarta românilor ar fi fost pecetluită - să o ia spre Gurile Dunării și să facă o escală la Sulina și să debarce pe români. Așa s-a făcut, și Boyle a debarcat cu ei, și în fruntea lor a ajuns la Galați, prin Ismail și de la Galați la Iași, precedat de trâmbițele gloriei și de osanalele recunoștinței. Cei 130 de români salvați îl purtau în nori. La Iași i s-a dat un buchet, a fost decorat, a fost prezentat Regelui și Reginei și ce trebuia să se întâmple, fiindcă așa era scris în cartea destinului, s-a întâmplat.

După cum s-a putut vedea din însemnările mumă-mii, tată-meu a fost unul din puținii români care n-au fost molestați. I s-au luat numai banii și așa s-a procedat și cu ceilalți români care nu fuseseră încă arestați. Lăsasem părinților mei suma de 85.000 ruble depusă la sucursala Creditului Lyonez. În fruntea acestei sucursale era un anume Roth, ovrei rusesc, în care toată protipendada Odessei avea cea mai mare încredere și care n-a ridicat un deget ca să scape averea clienților săi. De frică probabil, căci era laș ca mai toți ovreii. Într-o bună dimineață tată-meu și mumă-mea au fost convocați la Creditul Lyonez. Acolo au găsit pe de o parte pe Racovski, pe de alta pe Georges Mavrocordat, pe Nicu Ghica-Comănești - cu nevestele lor,

pe Bel-Elenele și alți câțiva români. Roth făcea onorurile... Racovski, foarte politicos a luat interogatoriul fiecăruia. Toți au răspuns cu o îngrozitoare platitudine. Numai tată-meu, neînduplecat cum era, a răspuns: „Sunt general în retragere, și-mi pare rău că vârsta nu-mi mai permite să fiu activ să lupt împotriva păcătoșilor care seamănă anarhia. Am făcut și politică. Am fost și sunt conservator sadea, adversar hotărât al oricărei mișcări socialiste sau de stânga!". Racovski a surâs, dar se vede că curajul și francheța acestui bătrân care nu cunoștea frica și disprețuia platitudinea i-au plăcut, căci de unde a șterpelit toți banii celorlalți depozanți, lui tată-meu i-a lăsat 10.000 de ruble din cele 85.000, „ca să aibă cu ce trăi". Tată-meu a protestat cu energie, dar Roth a numărat banii lui Racovski și a sfătuit pe toți să nu se opună, de parcă era tovarăș cu bolșevicul, și cine știe dacă nu va fi fost. Tată-meu a declarat mai departe că face Creditul Lyonez responsabil de acest furt, și neavând ce face a consimțit. Roth a dat din umeri și Racovski a semnat procesul-verbal de predare a banilor. Reproduc la Anexe prețiosul autograf al ilustrului revoluționar ce urma să ajungă ambasador la Paris și să fie curățat de Stalin.

Despre toate câte se întâmplau la Odessa, noi, la Iași, nu știam nimic. Pricepusem că bolșevicii erau stăpâni pe situație, dar nu bănuiam prigoana împotriva românilor. Eram totuși foarte îngrijorați, căci nu mai primeam nicio veste de la ai noștri, și eu unul n-am mai avut nădejde - după ce am aflat înstăpânirea bolșevicilor și dictatura pe care o exercitau și la Odessa, decât în ocuparea regiunii dintre Nistru și Mare de către nemți.

Scurtă vreme după înscăunarea noastră la Guvern, Raul Crăciun, un băiat cu multe cusururi, dar și cu mari calități, cu sufletul deschis și plin de curaj, a venit să-mi propuie să răzbească până la Odessa, numai să-i procur un automobil și banii necesari pentru drum. Personal, n-aveam nici automobil, nici bani, și dacă n-ar fi fost în joc decât soarta părinților mei aș fi ezitat să risc un automobil și banii Statului. Dar Odessa era plină de români și Guvernul nu-i putea abandona cu totul în voia întâmplării. Nu e vorba, lucru mare nu puteam face pentru ei în starea lucrurilor, dar cel puțin să le trimitem un cuvânt de îmbărbătare și sfaturi. Am consultat pe Averescu și cu consimțământul lui am pus la dispoziția lui Crăciun un automobil militar, 50.000 de lei și 20.000 de ruble. Cu dânsul au mai plecat doi subofițeri în civil și mecanicul. Crăciun a plecat și n-am mai auzit de dânsul până nu s-a înapoiat la Iași cu Boyle și cu românii lui.

Lucru de necrezut, Crăciun izbutise să se strecoare printre

bolşevici până la Odessa! Îi dedesem între altele şi o scrisoare pentru tată-meu[229], pe care i-a înmânat-o cum a sosit. Ambasadorul nostru a mai propus părinților mei „proprio motu", căci nu-l însărcinasem cu o asemenea misiune, să-i aducă cu automobilul său, după trei zile cât plănuia să stea în Odessa, la Iaşi. Tată-meu a ezitat şi i-a promis un răspuns definitiv pentru a doua zi, dar nu a mai dat ochi cu dânsul: chiar în seara sosirii sale l-au arestat bolşevicii! Am spus că Crăciun avea cusururi: între altele era vanitos. Cum a sosit la Odessa şi-a dat aere de „trimis special" al Guvernului român, şi s-a fâţâit în lung şi în larg cu automobilul său „oficial" şi cu număr românesc! Atât a fost de ajuns! Domnul ambasador al Guvernului cu care bolşevicii se socoteau în război a fost ridicat fără voia Excelenței Sale, iar automobilul şi banii au fost confiscați! A fost poate un noroc pentru părinții mei.

La începutul lui aprilie, după ce comunicațiile s-au restabilit cu chiu cu vai între Odessa şi Iaşi, mulțumită nemților, am avut fericirea să-mi întâmpin părinții în gara Iaşi. A fost pentru mine şi pentru dânşii un moment de adâncă emoție. Făcuseră drumul împreună cu Bel-Elenele (dnele Catargiu) de la Odessa la Tighina, într-un vagon de vite! Tată-meu s-a certat tot timpul cu bătrâna Catargiu, care făcea mofturi şi reclama la fiecare stație. Mumă-mea îmi povestea că coborârile şi urcările în vagon, pentru nevoile omului, au dat loc la scene inenarabile cu Bel-Elenele. Nu era lucru uşor pentru toți aceşti oameni bătrâni şi neputincioşi să coboare şi să urce, fără scară şi numai cu ajutorul unui scaun - când se găsea şi ăsta. Cine n-a trecut prin suferințele războiului şi băjeniei nu poate să-şi închipuie cât ajunge omul să îndure pentru lucruri de nimic...

Am găzduit pe părinții mei la Iaşi, la mine, în strada Păcurari, până în iulie, până am putut obține, mulțumită lui Iancu Mitilineu la Iaşi şi colonelului Mircescu la Bucureşti, „ausweis-ul" necesar pentru înapoierea lor la Breasta.

[229] În scrisoare nu era lucru mare, căci mă abținusem de la orice precizii, pentru eventualitatea unei interceptări. Eram într-adevăr aproape sigur că Crăciun va cădea în mâna bolşevicilor înainte de a ajunge la Odessa.

Iaşii şi Moldova în 1918 • Ne limităm la organizarea Ligii Poporului în Moldova şi Basarabia şi hotărâm în principiu să nu luăm parte la alegerile lui Marghiloman • Primul meu contact cu Mihalache • Franasovici şi dna Mary • Lili Fălcoianu şi „Liga Binelui Obştesc" • Iunian la Piatra-Neamț • Cu toată abținerea noastră, Averescu se prezintă la alegeri şi este ales în mai multe locuri • Sunt aleşi şi A.C. Cuza şi Zelea-Codreanu tatăl • Îndreptarea

După scurta excursie pe care am făcut-o pe malurile Mării Negre, cer voie cititorului să revin la Iaşi şi să reiau firul povestirilor mele.

Vara anului 1918 petrecută, ca şi cea precedentă, la Iaşi şi în Moldova, mi-a lăsat amintirea uneia din cele mai plăcute epoci ale vieții mele. Oricum ar fi fost, pacea încheiată după un an şi jumătate de existență cu inima sărită a însemnat o destindere sufletească pe care, oricât am fi fost de scârbiți de petecul de hârtie semnat de Marghiloman, am resimțit-o cu toții. Liber de orice grijă, după ce mi-am instalat părinții în Iaşi, m-am simțit parcă renăscut la o viață nouă. Îmi aduceam aminte de zilele de groază petrecute pe aceleaşi locuri cu un an înainte, îmi aduceam aminte de vara anului 1917, când trăiam cu geamantanele făcute, cu veşnica grijă de a nu scăpa la timp din ghearele inamicului, cu îndoiala posibilității de înapoiere de câte ori părăseam Iaşiul - şi comparând acest „coşmar" cu zilele plăcute şi cu viața uşoară pe care o duceam de la încetarea ostilităților, mă întrebam dacă sibaritul din 1918 era unul şi acelaşi om cu mucenicul care se zbătea în mijlocul păduchilor exantematici şi care tresărea la bubuitul tunurilor şi la explozia bombelor.

Vara lui 1918 mi-a lăsat o amintire de euforie nu numai fiindcă a însemnat o destindere de nervi după o mare încordare, dar fiindcă, pe lângă această destindere, a însemnat o perioadă lipsită de orice griji de ordin personal. Nu mai eram în război, dar nu eram încă în pace, căci jumătate țara ne era încă ocupată de inamic şi nici comunicațiile, nici raporturile economice nu se normalizaseră încă. Pentru noi, îndărătnicii nădejdii întregirii neamului, pace însemna pacea generală, pe care o aşteptam cu încredere, şi nu socoteam pacea lui Marghiloman decât ca un armistițiu cam ruşinos, dar impus, şi prin

urmare independent de voința noastră - armistițiu de care profitam ca să ne refacem puterile zdruncinate de atâtea suferințe și de atâtea umilințe. Aveam impresia călătorului care se odihnește în sala de așteptare fiindcă trenul lui n-a sosit încă...

Nu sosise trenul nostru și toată vara anului 1918 n-am luat niciun contact cu contigențele vieții mele dinainte. Nicio scrisoare de afaceri, nicio cerere, nicio scadență de datorii, nicio preocupare de ordin gospodăresc sau profesional n-a venit să ne tulbure liniștea. A fost nu numai o totală destindere, dar și o viață în marginea realităților, ca într-un vis... Cum ne-am întors la București au reînceput grijile și plictiselile, fără de care viața de altminteri ar fi lipsită de interes și ar obosi repede pe oricine. Cele șase luni de Sanatoriu prealabil în Moldova au avut însă prețul lor.

Singura mea ocupație în acest binecuvântat răstimp a fost politica, adică organizarea Ligii Poporului și conducerea Îndreptării - și singura mea preocupare, soarta armelor pe frontul de vest.

Cu toate negocierile în curs și, mai târziu, cu toată semnarea tratatului de pace, sub pretext că tratatul nu era încă ratificat și că armata română nu era încă demobilizată, frontul dintre Moldova și Muntenia rămăsese încă aproape intact și nu se deschiseseră decât câteva portițe prin care nu se trecea decât cu „ausweis" la labă. În asemenea condiții ar fi fost foarte greu pentru noi să trecem Milcovul cu Liga și să începem organizarea noastră și în Muntenia. Dar pe lângă această greutate de ordin material - cu siguranță că am fi trecut peste ea - mai era și o imposibilitate de ordin moral. Muntenia întreagă era încă sub ocupația germană și nicio acțiune politică pe față nu era cu putință decât cu învoirea inamicului. Nu ne convenea să punem la cale organizații clandestine și nu putea fi vorba să cerem autorizația inamicului. Generalul Averescu devenit super-ententist era hotărât să nu pășească în teritoriul ocupat cât ar mai fi fost acolo un picior de neamț, iar noi, așa-zișii fruntași ai Ligii, eram și mai hotărâți în aceasta privință. Fără prezența generalului, fără măcar a noastră, fără posibilitatea de răspândire a unui manifest, a unui program sau cel puțin a unui statut, nu se putea concepe un început sănătos de organizare. Mai era și chestiunea alegerilor care băteau la poartă. În principiu, considerând alegerile făcute sub amenințarea baionetelor germane ca nevalabile, toate grupările noastre politice, în afară de a lui Marghiloman, care nu exista ca Guvern decât prin protecția acelorași baionete, toate grupările naționale, hotărâseră abținerea de la urne. Acest principiu îl adoptasem prin urmare și noi

(vom vedea numaidecât cum l-am aplicat) și lipsa de organizații în Muntenia ne simplifica mult situația, căci e totdeauna greu să reții un partizan în fața unui succes ușor de câștigat.

Așa stând lucrurile, am hotărât să nu ne ocupăm pentru moment decât cu organizarea județelor din Moldova și eventual din Basarabia, lăsând Muntenia pentru mai târziu. Tot ce ne-am îngăduit pentru teritoriul ocupat a fost să dăm la câte o persoană, pe ici, pe colea, autorizație să pregătească terenul în vederea unei viitoare organizări. Socotesc picant să dau aci, după atâția ani și după ce fiecare și-a făcut drumul, numele câtorva din acești misionari trimiși peste Milcov cu patalama semnată de Averescu, la mână.

Unul din ei, și chiar cel dintâi a fost domnul învățător Ion Mihalache! Pe vremea aceea, Mihalache nu era încă țăranul trufaș, omul încrezut în sine și convins de predestinarea misiunii sale. Era un tânăr necunoscut și modest. Îl văd și acum în camera mea din strada Păcurari, îl tot rugam să stea jos pe când scriam biletul pe care-l aștepta, și dânsul tot nu vrea - și n-a vrut.

Dacă nu mă înșel, am povestit deja cum fusese decorat cu „Mihai Viteazul", fiindcă era președintele Asociației învățătorilor, pe vremea când se întrebuința împotriva dascălilor care fugeau de pe front (1916) sistemul „una caldă și una rece" - „Mihai Viteazul" pe pieptul președintelui și 12 gloanțe în burta câtorva fugari.

Mi-l prezentase Grigore Filipescu, pe timpul scurtei noastre guvernări din ianuarie: „J'ai parlé au général il y a quelques mois d'un type trés remarquable dit-on, president de la Société (sic) des Instituteurs de Campagne, d'un nommé Mihalache. Cartianu vous donnera quelques détails sur lui. Il ne faudrait pas l'oublier, et si on lui trouvait une place dans la Conseil des Banques Populaires, il faudrait que le general lui dise que c'est lui même qui a songé à cette nomination". Retrospectiv și la distanță, aceste rânduri care măsoară cu atâta candoare ambițiile fostului șef al Partidului Național Țărănesc și sfetnic al Tronului nu sunt lipsite de savoare.

Mihalache primise cu recunoștință din mâinile generalului Averescu însărcinarea scrisă de a pregăti organizația Ligii Poporului în județul Muscel, însărcinare de care s-a achitat în doi peri, preferând să creeze o mișcare țărănistă sub auspiciile popularității generalului. Voi arăta, când le va veni rândul, condițiile pe care Mihalache le-a pus în toamna anului 1919 ca să se înscrie definitiv în Liga generalului, pe numele căruia și-a făcut toată propaganda electorală în alegerile prezidate de generalul Văitoianu, un alt „lâcheur" al lui Averescu.

Tot cam prin aceeaşi vreme, prin iunie, generalul a dat, ca şi lui Mihalache, o împuternicire scrisă lui Richard Franasovici. Lui Franasovici a dat-o însă pentru Mehedinţi. Nici cu acesta n-a avut mâna fericită, căci l-a trădat înainte să fi cântat cocoşul de trei ori. S-a făcut liberal, cum a fost chemat Brătianu la Guvern, în decembrie al aceluiaşi an. Până la Război fusese takist, takist de mâna a zecea, la Cerneţi. Dar Averescu avea o slăbiciune pentru tot ce era din Severin, unde avea un pogon de vie de care făcea mare caz. Mai târziu a vrut într-o zi să-mi dea pe gât din poşirca lui, făcându-mă să cred că era „Lacrima Christi", căci după Severin iubea Italia, şi după vinurile sale aprecia pe cele italiene. Franasovici se mai vârâse la Averescu şi pe altă cale. Generalul, la strâmtoare în apartamentul perechii Bolintineanu, se mutase din strada Tăutu în strada Toma Cosma, într-o casă boierească, liniştită şi spaţioasă, unde închiriase o odaie de dormit pentru dânsul, una pentru cancelarie şi un salon mare pentru prieteni.

În aceeaşi casă mai locuia şi dna Văitoianu, soţia colonelului (mai târziu general şi el, dar deocamdată prizonier, căzut cu grupul de la Cerna), fratele generalului Arthur - dna Văitoianu cu fiica ei Mary din prima căsătorie cu Filipescu, văr bun cu Nicu. Această Mary, pe care Richard Franasovici a şi luat-o după Război de nevastă, fiindcă avea o moşie în Râmnicu Sărat, iar el, nimic, era deja înainte de căsătorie o paţachină, şi încă o paţachină greţoasă. Se ţinea cu Richard, îi făcea o scenă de câte ori venea să o vadă, ţipa şi îi trăgea şi câte un leşin. Richard Coeur de Cochon recurgea regulat la ajutorul generalului Averescu, „vecinul", pentru un sfat, o fricţiune sau o sticlă de „odicolon". Odată „era să moară", din fericire eram şi eu acolo, adică la Averescu, şi Franasovici m-a dus la ea să o scap, ca medic. „Dă-i o bătaie bună, cucoane, că-i trece pe loc!". La aceste cuvinte pline de bun simţ, dama s-a deşteptat, s-a sculat şi m-a scuipat! Am şi eu amintirile mele de Război.

În această promiscuitate curvărească, în care Averescu „se complăcea", s-a născut oarecare intimitate între el şi Franasovici, şi aşa a ajuns acesta şef „in spe" al Ligii în Mehedinţi! Această învestitură i-a fost însă dată fără cunoştinţa mea: generalul m-a pus înaintea faptului îndeplinit, tot cum l-a pus şi Franasovici pe dânsul când a dezertat.

În afară de Mihalache şi de Franasovici am mai dat însărcinări „de îndrumare" inginerului Virgil Potârcă de Plenița, fiul unui chiabur din acel sat, doctor în Drept de la Paris şi deja om cu greutate (peste 100 kg.) deşi încă în floarea tinereţelor. Plin de dinamism,

aproape isteric şi veşnic în mişcare, inginerul Dima a făcut treabă şi organizaţia lui de Piteşti a fost cea dintâi gata în Muntenia. Averescu o nimerise cu el, deşi nu-l alesese decât fiindcă avea o nevastă frumuşică. Pe Potârcă îl alesesem eu, şi am avut mâna mai puţin fericită, căci prietenul Virgil a lăsat-o pe tânjeală şi n-a prea făcut nimic.

Şi fiindcă reamintesc aci primele contacte pe care Liga Poporului, Averescu şi cu mine le-am luat cu ţinuturile ocupate după încetarea ostilităţilor, ar fi o nedreptate să nu spun două vorbe şi despre vizita tragicomică pe care Lili Fălcoianu, o trăsnită, ne-a făcut-o la Iaşi, cum s-a deschis drumul peste Mărăşeşti. A fost una din cele dintâi femei care au venit de la Bucureşti la Iaşi şi printr-însa am aflat multe. Muiere de 50 de ani, urâtă, sfrijită deja la 18 ani, măslinie la faţă, lipsită de orice graţie în mişcările celor patru labe pe care le agita în cadenţa unui ritm pur fiziologic, îmbrăcată ca vai de ea, într-un sac de lustrină din care ieşeau capul, braţele şi picioarele, murdară şi guralivă, Lili Fălcoianu nu era lipsită şi de inteligenţă. Era deşteaptă şi sufleteşte cinstită, dar zănatică, şi succesivele ei entuziasme, pornite din cele mai curate sentimente, se îndepărtau la un moment dat de linia dreaptă şi se poticneau, sfărâmându-se de neprevăzutele obstacole pe care le întâlneau în şerpuita lor cale.

Pe timpul războiului, Lili Fălcoianu s-a devotat răniţilor şi ideii naţionale. Ca o reacţie împotriva silniciilor ocupaţiei nemţeşti, se formase la Bucureşti, în cursul anului 1917, o serie de cenacole patriotice, care, fără nicio legătură între ele, urmăreau toate acelaşi scop: regenerarea morală a României. Unul din aceste cenacole se întrunea sub numele „Liga Binelui Obştesc" la Efi Grant, în strada Occidentului. Grant câştigase ceva parale cu întreprinderile sale şi-i construise o casă în mijlocul unei grădini de trandafiri, casă pe care o pusese la dispoziţia câtorva prieteni, mai toţi intelectuali, hotărâţi să salveze ţara. Încetul cu încetul acest cenacol s-a mărit şi a ajuns să cuprindă mai bine de 100 de persoane, de sexele ambe. Nu erau vedete ale vieţii noastre publice[230], dar erau mai toţi oameni cumsecade, naivi şi convinşi că reprezintă conştiinţa poporului românesc. Lili Fălcoianu ocupa în această valoroasă echipă un loc de frunte. Popularitatea generalului Averescu ajunsese până la urechile „eteriştilor" din strada Occident şi dra Lili venise la Iaşi ca să se înţeleagă cu generalul şi să-i propuie... protecţia lui Efi Grant & Co. pentru ziua în care Liga Poporului va hotărî să coboare la Bucureşti! Cum Lili Fălcoianu nu

[230] Din acest cenacol făcea parte şi inginerul inspector P. Panaitescu, cumnatul lui Mitică Greceanu de la Iaşi şi mai târziu colaboratorul meu în politică.

era o cocoană frumoasă, Averescu nu i-a dat nicio atenție și mi-a trimis-o mie.

Prieten din copilărie cu amazoana bucureșteană, am primit-o cu brațele deschise (dar fără să le închid!) și am avut cu dânsa lungi discuții. Biata fată credea că reprezintă o forță politică cel puțin egală cu a generalului, vorbea de viitorul țării și de datoria generației noastre cu lacrimi în ochi, și-mi propunea serios pe Ianki Bălăceanu și pe Didina Cantacuzino ca îndrumători ai regenerării noastre morale! Am lăsat-o să vorbească și am amânat „afacerile serioase" pentru după înapoierea noastră la București[231]. Oricât de alandala puteau fi considerate propunerile lui Lili Fălcoianu, ele erau interesante, fiindcă dovedeau că și la București exista, la începutul anului 1918, acea râvnă de prefacere ce domnea la Iași și că pretutindeni oamenii nu mai voiau să sufere regimul care dusese țara la dezastrele din care abia ieșise. Dacă Regele Ferdinand n-ar fi chemat din nou pe Brătianu la putere, la sfârșitul anului 1918, descurajând astfel toate inițiativele curate și reîndrumând politica în vechiul fagaș, e probabil ca o Românie Nouă s-ar fi ridicat odată cu România întregită și că n-am fi avut să înregistrăm multe din neajunsurile prin care am trecut de atunci.

Deși limitate la cele 11 județe ale Moldovei, lucrările noastre de organizare ne-au luat timp destul. Căci în afară de organizarea județelor mai erau „Statutele" de pus în picioare și cu doi tăietori de fire în patru ca Averescu și ca Cuza n-a fost ușor. Mai era Îndreptarea de scos zilnic și mai erau atitudinile Ligii de fixat în diferitele probleme politice ce se puneau zilnic.

Cu toate că au fost numai 11 la număr, n-a fost ușor să găsim șefi pentru toate județele Moldovei. Am mai spus-o deja, Averescu n-am fost de acord cu generalul, și dacă nu ne-am certat mai rău e fiindcă am pus în sarcina inexperienței politice încăpățânata incompetență de care a dat dovadă de la primii săi pași, și pe această cale a organizării. Eu spuneam „Acolo unde n-avem un om cum trebuie, să punem mai bine provizoriu un necunoscut, un fost combatant, decât un om cunoscut ca secătură, ori mai rău!". Generalul îmi răspundea fără nicio convingere, „bine" și apoi însărcina în dosul meu cu câte

[231] Lili Fălcoianu venise la Iași însoțită de un om fantomă, Traian Brăileanu, pe care-l cunoscusem la Viena, unde, bucovinean timid, funcționa ca cancelar la Legație și își completa studii de Filologie la Universitate. În România Mare a ajuns profesor la Facultatea de Litere din Cernăuți, șef al partidului lui N. Iorga din Bucovina și mai târziu, gardist. În misiunea pe care a îndeplinit-o la Iași cu Lili Fălcoianu, s-a distins printr-o nezdruncinată putere de tăcere. Lili vorbea, iar el tăcea, da din cap și moțăia. Aduseseră de la București o patalama semnată gata de ei pe care ne-au rugat, pe Cuza și pe mine, să o semnăm și noi!

o conducere de județ pe câte un caraghios cunoscut de toată lumea ca o nulitate, dacă nu mai rău! Astfel mi-a numit la Vaslui pe un Dessilă, un bătrân funcționar de la prefectură (!), un obosit incapabil să se miște - fiindcă era vărul lui! Și fiindcă era vărul lui, incapabilul domn Dessilă mai era și obraznic și pretențios! La Dorohoi mi-a numit pe un alt caraghios, pe colonelul Ion Toplicescu, un cornorat pe care-l ducea de nas nevastă-sa; la Tecuci, pe un escroc, pe un fost căpitan de jandarmi, Ioan. Am povestit de Cantilli, cu complicitatea lui Averescu.

Criteriile pe baza cărora generalul și-a numit mai târziu șefii și în Muntenia, în Ardeal și în Bucovina au fost tot atât de absurde, și mare a trebuit să fie popularitatea lui ca să obțină cu asemenea conducători succesele electorale pe care le-a obținut în 1920. Noroc că pe lângă searbedele îndeletniciri privitoare la organizare, la statute (cât au putut să mă frece cu statutele toți nechemații adunați în jurul generalului!), la program, la gazetă și la câte altele - am avut să ne ocupăm de la început și de două probleme politice mai interesante, care se găseau de altminteri într-o strânsă legătură.

Una din ele, cea mai importantă și cea mai interesantă pentru viitorul nostru politic se referea la atitudinea pe care trebuia să o luăm și la actele precise pe care trebuia să le săvârșim, ca să nu lăsăm Partidului Liberal monopolul politicii antigermane și dreptul la înlocuirea Guvernului Marghiloman, îndată ce conjunctura Războiului ar permite o schimbare de orientare și o revenire la politica noastră naturală. Era aceasta o problemă de toate zilele și de fiecare moment, și a trebuit să mă zbat toată vara ca să mă țiu în scări, căci tovarășii mei de idei, Averescu, Cantacuzino și Cuza își înmulțiseră picioarele, ca să le pună în cât mai multe străchini.

A doua problemă era mai circumscrisă în timp și în spațiu și odată principial rezolvată, am fi putut să nu ne mai ocupăm de ea, dacă din diferite părți, începând cu Șeful, nu s-ar fi manifestat acte de indisciplină. Problema de rezolvat era dacă trebuia sau nu să luăm parte la alegerile generale pentru Cameră și Senat, care, după dizolvarea Parlamentului Războiului, fuseseră fixate de Marghiloman pentru sfârșitul lunii mai.

Voi spune mai întâi câteva cuvinte despre chestiunea alegerilor, ca să sfârșesc mai repede cu ea, lăsând, prima problemă să fie expusă în cursul acestor „Amintiri" pe un teren netezit. Îndată ce s-a aflat că Guvernul Marghiloman va face alegeri generale, în toată țara[232],

[232] Marghiloman hotărâse alegeri pe de o parte fiindcă se credea pentru multă vreme la Guvern și îi trebuia un Parlament, pe de alta, fiindcă-l sileau nemții să le facă, și încă cât de grabnic, pentru ratificarea tratatului de pace.

în teritoriul ocupat ca şi în cel liber, discuţiile au început în cercurile politice asupra oportunităţii de a se prezenta sau nu în faţa urnelor. La liberali s-au sfârşit mai repede, la noi, la conservatori şi la Partidul Muncii au ţinut mai mult, şi era natural să fie aşa. Liberalii. huliţi de toată lumea, care ştiau bine că în orice stare de lucruri n-ar fi putut întruni o sută de voturi în opoziţie, au fost încântaţi să poată invoca un argument patriotic şi de înaltă moralitate ca să se abţină de la alegeri dezastruoase pentru ei. Au ticluit repede o peltea solemnă prin care declarau alegerile hotărâte ca nelegale şi nepolitice şi, în consecinţă, că nu vor lua parte la ele.

În Partidul Conservator şi în Partidul Muncii (?), discuţiile au fost aprinse între partizanii răzleţi ce se întâlneau la Tufli - sus la club, sau jos la cafenea. În ambele partide, adică în ce rămăsese din cel conservator şi printre cei câţiva fruntaşi „laburişti" ce-şi închipuiau mai mult că au un partid, „doctrina" (!) nu era unanimă. Cei care îşi închipuiau că ar putea candida undeva pe listele lui Averescu şi să se aleagă mulţumită popularităţii acestuia, erau pentru participare, ceilalţi - contra. Părerile lor n-aveau însă mare importanţă, între altele fiindcă erau în funcţie de hotărârile noastre, dar mai ales fiindcă şi una, şi alta din aceste două grupări nu reprezenta lucru mare în ţară. Partidul Conservator, un sindicat de câteva vedete secundare, abandonat, sau ca şi, de nelegitimul său şef Take Ionescu, nu mai era decât o amintire, iar Partidul Muncii nici măcar atât. După ce trataseră cu noi în momentul constituirii Ligii, cei 14 apostoli ai unui inexistent Hristos şi ai unui crez cam vag, bătuseră în retragere. Bătuseră în retragere, dar nu rupseseră cu noi, ci mai mult rupseseră între ei. Câte capete (?) atâtea păreri. Fiecare din ei venea la Averescu şi dezvolta teorii şi programe. Nou în meserie, în loc să-i trimită la plimbare, căci n-aduceau nimic, nici ca prestigiu personal, nici ca influenţă electorală, generalul îi primea şi cu Riccardo în mână discuta cu ei ceasuri întregi. Băieţii s-au rupt aşa, unul câte unul, de gruparea lor şi au intrat în Ligă. Până să se împlinească anul, I.P. Rădulescu, Hesselmann, Tilică Ioanid, Gr. Trancu-Iaşi, Albert Popovici-Taşcă, Jenică Athanasiu, Macavei - şi poate că nu-mi aduc aminte pe toţi - se înscriseseră individual la noi.

De altminteri, până să se împlinească anul se sfârşise şi cu Partidul Muncii. Viaţa lui a fost scurtă şi puţin glorioasă: fie-i ţărâna uşoară! Întemeiat pe bază de reacţiune, iar nu de acţiune, alcătuit din băieţi curaţi şi bine intenţionaţi, dar fără vlagă şi încredere într-un crez comun, condus de un diletant obosit şi deja atins de

aripa morţii, Partidul Muncii a mai avut norocul să întâlnească în cale vijelia curentului averescan, care i-a tăiat iarba sub picioare. Fără curentul averescan, poate că ar fi prins mişcarea Partidului Muncii, căci lumea căuta ceva nou. George Diamandi a murit, iar din tovarăşii lui, cei care n-au venit la noi s-au dus la ţărănişti şi la socialişti, căci, după înapoierea noastră la Bucureşti, am găsit acolo şi un Partid Socialist.

Cel din urmă „muncitor" care a pertractat cu Averescu, târziu de tot de altminteri - prin septembrie sau octombrie, dacă nu mă înşel - a fost Grigoriţă Iunian, cel mai deştept dintre ei, şi singurul de altminteri care a însemnat ceva mai târziu. L-a dus Tilică Ioanid la Piatra-Neamţ[233] de două ori, şi de două ori a discutat cu Averescu câte o după-amiază întreagă. Iunian nu-şi câştigase încă pe vremea aceea toată forma, dar era deja mic, arţăgos şi democrat intransigent. Generalul a fost întors pe toate părţile, examinat asupra tuturor capitolelor catehismului democrat, atacat şi cu pregătire şi prin surprindere. A răspuns omul satisfăcător, după Riccardo, dar Grigoriţă nu s-a lăsat pe deplin convins, i s-a părut că viitorul dictator ascundea şi ceva rezerve în sufletul său ce cu greu s-ar fi putut împăca cu principiile cărora Iunian hotărâse să le închine viaţa. În cele din urmă, Iunian a acceptat - ca şi Mihalache cu care trebuia mai târziu să se întâlnească şi să se sfădească în Partidul Ţărănesc - să pregătească în Gorj[234], viitoarea organizaţie a Ligii Poporului, pentru înscrierea sa formală rămânând să se mai gândească. Noi l-am considerat ca al nostru până pe la sfârşitul anului următor (1919) şi nu l-am pierdut definitiv decât din cauza nenorocitei noastre abţineri de la alegerile lui Văitoianu (toamna 1919) în care Iunian s-a ales ca deputat ţărănist.

Şi la noi, în proaspăta noastră Ligă părerile erau împărţite, cu privire la alegeri. Unii, şi printre aceştia eram şi eu, nu voiau să audă de luptă în condiţiile în care se da. Pentru mine unul, primul obiectiv pe care noua noastră formaţiune trebuia să-l atingă era să se claseze deasupra Partidului Liberal şi în tot cazul şi cel puţin alături de el în politica antigermană şi filo-aliată. A lăsa Partidul Liberal singur protestatar pe tărâmul alegerilor, a primi lupta în condiţii pe care prin însăşi această participare le-am fi legitimat oarecum, îmi părea o mare greşeală în schimbul unui succes foarte aleatoriu, căci chiar dacă am fi răzbit prin constrângerea pe care Marghiloman era silit să

[233] În momentul întemeierii Ligii şi la începutul verii, Iunian n-a fost la Iaşi.
[234] Unde a şi plecat după câteva zile.

o exercite ca să-şi alcătuiască o majoritate, ce ar fi însemnat un succes în 12 judeţe din 36?

Împotriva acestei păreri se ridica cu vehemenţă mai ales Cuza, care judeca totdeauna lucrurile prin prisma intereselor sale personale. Interesele sale personale erau de altminteri simple, căci era numai unul: să poată face în fiecare Cameră, la fiecare discuţie la Adresă un discurs de trei ceasuri asupra chestiunii ovreieşti. Încolo, nu-i păsa de nimeni şi de nimic. Toate contigenţele politice sau de orice alt soi, erau pentru dânsul floare la ureche. De la început ne-a declarat ritos: „Chiar dacă dv. nu vă prezentaţi, eu mă prezint. Mă prezint în numele partidului meu, căci intrând în Ligă pentru urmărirea anumitor scopuri, n-am renunţat nici la convingerile, nici la politica mea".

N-am cunoscut om mai plin de contradicţii ca A.C. Cuza. Discuţiile cu dânsul erau grele, căci era încăpăţânat ca un catâr, dar plăcute fiindcă era la vorbă de o nemaipomenită curtenie. În Cameră, în focul discuţiei lăsa câteodată să cadă de la înălţimea tribunei cuvinte aproape jignitoare prin ascuţişul lor; în discuţiile intime, mai ales între patru ochi evita până şi o aluzie la ce ştia că putea fi neplăcut contrazicătorilor săi. Convins - de câte ori nu mi-a spus-o - că în politică nicio acţiune particulară nu poate reuşi decât într-un cadru general, a nesocotit, cât a lucrat cu noi, această convingere, şi şi-a bătut regulat joc de planurile noastre de ordin mai general ca să obţie o imediată satisfacere de amor propriu pe micul câmp al patimei sale. Naţionalist înfocat, xenofob ireductibil, nu putea discuta decât pe franţuzeşte şi cum te prindea: „Mais mon cher, c'estpas possible...". Românească era pentru tribună, în cabinetul său de lucru domnea franţuzeasca, pe care o ducea cu dânsul oriunde mergea. În public mânca câte un jidan la fiecare sfert de ceas, în particular n-ar fi fost în stare să vorbească unui ovrei fără cea mai desăvârşită politeţe.

Autoritatea lui Cuza era mai mult de ordin moral decât de ordin intelectual. Viaţa lui cinstită, lipsa oricărui compromis sau oricăror tranzacţii în urmărirea unor situaţii sau unor beneficii după care n-a alergat niciodată, întregul său aspect de om cumsecade şi binecrescut - impuneau mai mult decât mintea şi cultura lui. Nu că n-ar fi avut minte şi cultură, dar mintea lui era otrăvită şi proiecta asupra tuturor obiectelor o lumină falsă, care plictisea repede, cu atât mai mult că o simţeai implacabilă şi de neînlăturat - iar cultura sa era mărginită, şi mărginită parcă dinadins de fiică să nu distrugă temeliile pe care clădise copilăreasca ideologie căreia se închina şi cu care se identificase. Ultima contradicţie, în fine: acest înverşunat antisemit, care în

realitate nu era Cuza, ci Şercală[235], avea sânge ovreiesc în vinele sale.

În jurul lui Cuza erau toţi cuziştii şi cel mai guraliv dintre ei, Ion Zelea-Codreanu, un profesor demobilizat de la Huşi, un tip simpatic, cu vorba apăsată, care voia şi el să candideze în ruptul capului. În jurul meu părerile erau flotante, afară de Grigore Filipescu, dârz pentru abţinere. Matei Cantacuzino schimba după zile, şi declara că oricum s-ar decide, dânsul nu va candida, căci era sătul de vorbărie şi de Parlamente. Cei mai mulţi aşteptau cuvântul lui Averescu, ca să facă după placul lui, căci „independenţă" a fost multă în Liga Poporului, de la început, de aia a şi ajuns aşa departe!

Atitudinea lui Averescu a fost aşa cum mă aşteptam să fie, căci începusem să pătrund până în adâncimea sufletului său. Generalul a fost o dată mai mult - şi de câte ori era să mai fie - omul din seara de la coana Natalița Vlădoianu, omul cu două feţe. Fiinţă complexă mai mult în aparenţă decât în realitate, Averescu n-a avut pe lume decât două patimi: femeile şi galoanele. Nu femeia, ci femeile - nu ambiţia marilor înfăptuiri, ci galoanele. Pentru satisfacerea acestor două patimi, în serviciul cărora punea o inteligenţă, o şiretenie şi o forţă de voinţă incontestabile, era în stare să sacrifice orice, până şi convingerile pe care le avea şi pentru a ajunge la ţinta zilei să apuce orice cale. Drumuri piezişe, poteci ascunse, cotituri neaşteptate, nimic nu-l oprea. Omul cel mai popular în ţara sa din Europa n-a avut niciun moment gândul să clădească, n-a urmărit decât postul de prim-ministru! Toate planurile şi programele pe care le debita erau numai paradă, după cum s-a văzut după ce a fost chemat la Guvern. Galoanele! Galoanele şi nimic mai mult. Le pierduse în armată prin nedibăcie, şi voia acum să le recâştige în politică, prin toate felurile de dibăcie! Înlocuit prin Marghiloman în fruntea Guvernului de pace, trecuse de partea Aliaţilor şi luase poziţie hotărâtă împotriva nemţilor. Dacă după semnarea păcii de la Bucureşti (8 mai), sau chiar înainte, l-ar fi chemat Regele din nou la putere, ar fi trecut iarăşi, în cinci minute, de partea nemţilor, fără să se gândească la ce se putea întâmpla peste câteva luni (şi s-a întâmplat!). Hrănea aceeaşi pasie pentru preşedinţia Consiliului de Miniştri şi pentru galoane ca vrăjmaşul său de moarte, Marghiloman. Ca acesta, era în stare să primească puterea oricând, de la oricine şi oricum.

În asemenea condiţii, prima grijă a lui Averescu a fost să-şi păstreze toate porţile deschise (nu se ştia, mai era şi damblaua, şi asasinatul politic pe lume, şi Marghiloman n-ar fi putut fi înlocuit,

[235] Toţi moldovenii cunoscători ai vechilor familii locale mi-au afirmat că A.C. Cuza era fiul unui anumit Şercală, vechil la un Cuza şi că acest Cuza ar fi adoptat pe fiul lui Şercală, a cărui mamă era ovreică.

la rândul lui, decât prin dânsul...) şi mai ales să nu închidă niciuna. Pe de altă parte (dacă damblaua şi asasinatul politic nu şi-ar fi făcut datoria) candidatura lui trebuia pregătită şi pentru cazul, mai probabil, în care se va căuta un succesor lui Marghiloman, nu din cauză de deces fizic, ci de deces moral, printr-o ipoteză ce nu era deloc de disprețuit, deşi el, Averescu, credea mai mult într-o pace albă şi germanii de neînvins.

Toate aceste considerațiuni l-au dus la o soluție hibridă pe care a pus-o în aplicare cu noroc şi din care a ieşit mărit, căci în acel moment avea vântul în spate şi toate îi reuşeau. A hotărât mai întâi că Liga Poporului, neorganizată încă pe tot cuprinsul Regatului, nu se va prezenta la o luptă inegală şi nelegală, şi a veştejit cu cea mai mare energie (după formula cunoscută) alegerile făcute sub ameninţarea baionetelor străine. Spre deosebire de liberali, a avut însă grijă să nu declare dinainte nul şi neexistent Parlamentul ce urma să se aleagă în asemenea condiții. „Et pour cause". Nu numai pentru că trebuia să se prezinte el, la alegeri, dar mai ales pentru chestiunea cu portițele de mai sus... Prin urmare, Liga Poporului nu se va prezenta în alegeri, dar se va prezenta singur generalul Averescu, în cât mai multe locuri şi în colegii diferite, pentru a provoca un fel de plebiscit asupra numelui său.

Mărturisesc că m-am ridicat cât am putut împotriva unei soluții atât de lipsită de eleganță şi de bună credință. Sau consideram alegerile lui Marghiloman ca alegeri siluite, efectuate sub călcâiul inamicului şi nu ne prezentam la ele, după cum au făcut liberalii - sau treceam peste considerațiunea legalității şi demnității naționale şi hotărâți să ne folosim de prilejul ce ni se da de a ne număra voturile, ne prezentam cu toții la luptă, chit că nu participăm la lucrările Parlamentului, şi să ne dăm chiar demisiile înainte de deschiderea lui. Neputând obține abținerea completă, singura soluție politică, am luptat să obțin cel puțin pe aceasta din urmă, dar n-am avut mai mult succes. M-a combătut Cuza cu înverşunare, căci voia să intre şi în Parlament, şi să rămâie şi în Ligă. Matei Cantacuzino a sfârşit prin a declara că „la solution du général n'est pas mauvaise, car lui et Couza à la Chambre, cela pourra être drole!". Rămas aproape singur de părerea mea, m-am supus.

Averescu şi-a pus candidatura la Bacău, la Colegiul I de Cameră şi... a căzut cu câteva voturi. Din fericire prietenii i-au mai pus candidatura la Vaslui, la Tecuci şi la Colegiul al III-lea la Suceava (Fălticeni) şi chiar încă o dată la Bacău. Pretutindeni a ieşit cu majorități zdrobitoare, căci nici la Tecuci, nici la Vaslui, nici la Suceava

n-au mai fost banii şi brutalitatea lui Nicu Ghica-Comăneşti - iar la Colegiul al III-lea din Bacău s-au ridicat demobilizații, au invadat oraşul şi au păzit urnele.

Odată cu Averescu s-a mai ales Cuza la Iaşi, şi Ion Zelea-Codreanu la Fălticeni, unde a candidat alături de Averescu, „ca antrenor", zice el, căci erau două locuri la colegiul al III-lea din acel județ. Zelea-Codreanu era pe acea vreme „omul devotat" al lui Cuza, căci fiu-său Corneliu („Căpitanul" de mai târziu) nu ridicase încă capul.

Afară de Zelea-Codreanu, care făcea pe caraghiosul la Fălticeni şi la Bacău, unde a avut o întâlnire cu „fina" generalului (Mitzi Fischer...), întâlnire ce era să se termine rău, nimeni n-a făcut propagandă sau, cum se zice, campanie electorală. Numele lui Averescu era un talisman, şi buletinele pe care era înscris, găseau aproape singure drumul urnei...

Succesul lui Averescu a fost considerabil. Popularitatea sa pusă încă de mulți la îndoială a fost dovedită tuturor şi toată lumea şi-a dat seama, până sus la Rege, că o nouă forță politică se născuse în România. Din punctul de vedere al acestei dovezi, Averescu a avut dreptate să se prezinte la alegeri, dar după mine această dovadă nu era atât de necesară (ce ne-a folosit?) şi putea fi făcută mai târziu şi mai bine, adică pe tot cuprinsul țării, nu numai în Moldova. Prezentându-ne la alegerile lui Marghiloman, Averescu risca sa fie clasat de Legațiile Aliaților şi de liberali printre conducătorii politici germanofili şi să sufere după încheierea păcii toate consecințele acestei clasificări. Din fericire pentru dânsul - şi aci a fost norocul său - nici Legațiile, nici liberalii n-au mişcat, ceea ce n-am prea priceput, căci îl urau de moarte, şi au pierdut astfel un prilej de a-l desființa politiceşte. În fine, capitolul alegerilor s-a terminat cu bine pentru noi, numai că Averescu a mai urcat câteva trepte pe scara vanității şi a încrederii în sine.

Din rânceda muncă a alcătuirii organizațiilor noastre județene nu mi-au rămas decât amintiri neplăcute din discuțiile din preajma alegerilor, şi din câte s-au întâmplat în timpul lor, mi s-au şters toate din minte afară de cele câteva puncte pe care le-am însemnat mai sus şi de emoția, de sincera emoție, care m-a cuprins la proclamarea rezultatelor. În schimb, tot ce a însoțit punerea la punct, organizarea şi conducerea Îndreptării (căci de fapt eu am condus-o până ne-am mutat la Bucureşti), mi-a lăsat o comoară de neprețuite icoane şi se leagă de tot ce a fost plăcut în acel 1918 al vieții noastre, la Iaşi. Văd şi acum şoprul şi odaia de scânduri din fundul unei curți de pe

strada I.C. Brătianu la nr. 157, în care adăpostisem o maşină plană de imprimat şi redacţia ziarului! Tremura masa, pe care scria unicul nostru reporter de vibraţiile maşinii, dar nimic nu ne tulbura, nici pe dânsul care scria, nici pe noi care vorbeam în jurul lui! Înfiinţasem acolo, sub şopru, şi în curte sub un salcâm umbros, un fel de parlotă unde veneau prieteni de tot soiul, şi politici şi nepolitici, şi unde ne uşuram cu toţii de câte aveam pe suflet! Frumoase ceasuri, care au trecut şi nu s-au mai întors, căci de la Iaşi la Bucureşti a fost ca şi cum am fi căzut din cer în mocirlă!

Cine n-a trăit viaţa noastră de la Iaşi nu poate să-şi închipuie prin ce greutăţi materiale am trecut ca să scoatem o gazetă.

A trebuit mai întâi să învingem greutatea tipăritului. Puţinele tipografii din Iaşi erau unele rechiziţionate, altele atât de încărcate cu lucru încât nu mai puteau prelua şi Îndreptarea noastră. Neam gândit un moment să tipărim în provincie sau la Bucureşti. Cenzură era şi la Iaşi, şi la Bucureşti, dar am aflat că la Bucureşti cenzura era sub directa supraveghere a nemţilor. În afară de această consideraţiune am renunţat la Bucureşti - ca şi la provincie de altminteri - din cauza nesiguranţei expediţiei. Pe vremea aceea, o gazetă zilnică ce trebuia să fie vândută în Iaşi, nu putea fi tipărită decât în Iaşi. Nu am putut găsi însă loc la nicio tipografie şi neam văzut siliţi să încercăm înfiinţarea unei tiparniţe proprii. Cu chiu cu vai şi cu căciula în mână am obţinut de la Tăslăuanu să scoată din lucru câteva lucrări în tipografia „Luceafărul" şi să ne tipărească câteva săptămâni, până vom găsi şi transporta la Iaşi o maşină din provincie. Căci la Iaşi nu era nimic de găsit, pe când în provincie multe tipografii stau lipsite de comenzi. Tăslăuanu, care scosese la Sibiu, până la declararea războiului, apreciata revistă Luceafărul şi se afla în Moldova ca locotenent de rezervă mobilizat - demobilizat, se învârtise în jurul lui Jean Chrissoveloni în încrederea cui pătrunsese (era pe atunci nepătat şi poseda un covârşitor dar de persuasiune), convingându-l să comanditeze îndată după încheierea păcii un important institut grafic şi de editură[236]. Până să se semneze şi să se ratifice pacea, Tăslăuanu, „ca să apuce" pe Chrissoveloni, cumpărase o tipografie în Iaşi, cu 2 maşini plane, din care proiecta să facă sucursala institutului din Bucureşti. Ca să obţin imprimarea Îndreptării chiar numai pentru câteva săptămâni, a trebuit să promit lui Tăslăuanu toată influenţa

[236] Institutul a şi luat fiinţă la Bucureşti sub numele de „Luceafărul", alcătuit din stabilimentele Baer, achiziţionate, renovate şi perfecţionate. Numit director general al noului Institut, Tăslăuanu s-a certat după un an şi ceva cu Chrissoveloni şi a plecat. Afacerea a mers prost, ca toate afacerile lui Chrissoveloni de după Război.

mea asupra lui Averescu şi asupra lui Chrissoveloni în favoarea institutului pe care-l proiecta şi pe care nu voia să-l scape din mână.

Cu viaţa asigurată pe câteva săptămâni am pornit samsari în toate oraşele Moldovei, după tipografii de cumpărat. Mi-au revenit cu câteva oferte în buzunar, dar toate inadmisibile, din cauza preţurilor. Eram disperat. Pe neaşteptate, m-a scăpat din încurcătură doamna Averescu. Bună şi încrezătoare, circula printre operele filantropice pe care le întemeiase sau le încuraja, cu o droaie de aventurieri şi de escroci după ea. Printre aceştia era unul, Rădulescu, zis Marador, a cărui meserie era incertă, dar care se înfăţişa ca bun la toate. Prin dna Averescu, Marador ne-a propus o maşină plană, cu litera necesară, pe preţul de 30.000 lei. Faţă de celelalte preţuri (de Ia 200.000 lei în sus) cu care se înapoiaseră samsarii mei, era pe nimic. Mi-am zis că maşina trebuia să fie stricată şi m-am repezit cu un expert la Piatra-Neamţ, unde se găsea. Era foarte bună, şi gata să funcţioneze. Convins că fusese furată, căci altfel nu se putea explica preţul, am cerut lui Marador acte de proprietate şi, spre marea mea mirare, mi le-a prezentat. Am cumpărat maşina, am expediat-o la Iaşi, am instalat-o în şoprul pe care între timp mi-l găsise Grigore Filipescu - şi ne-am slujit de dânsa cât timp am stat în Moldova, adică până la sfârşitul anului 1918. De Marador însă, care se considera după această frumoasă afacere ca binefăcătorul Ligii, n-am putut scăpa cu una cu două şi a trebuit să-l duc în spinare pe tot timpul guvernării din 1920-1921...

Stăpân pe o tipografie, îmi mai trebuia să găsesc hârtie, cerneală şi personalul necesar redacţiei şi administraţiei. Nimeni n-ar crede că ce a fost mai greu de găsit a fost cerneala! Şi încă ce cerneală! Mai tot ce s-a imprimat la Iaşi în anii 1917 şi 1918 a îngălbenit după câţiva ani şi literele se şterg. Dacă istoricii nu se vor grăbi să ia note repede de pe documentele imprimate în timpul războiului, nu vor mai găsi nimic. Pentru hârtie, mi-a trebuit alt rând de căciuleli pe la diferite autorităţi competente până să obţin cantitatea necesară ca să putem trage zilnic o singură foaie (două pagini), în câteva mii de exemplare.

Cu personalul a fost mai uşor. După înscăunarea lui Marghiloman, laşiul a început să fie inundat cu ziarele de la Bucureşti, cu ziarele „Komandanturei" cum le ziceam noi, pribegii din Moldova rămaşi credincioşi izbândei finale, cu Steagul guvernamental, cu Lumina lui Stere şi cu Bukarester-Tageblatt scos din ordinul nemţilor de ovreii de la Dimineaţa - iar România Marelui nostru Cartier a fost suprimată. Printre gazetarii rămaşi astfel disponibili, se găsea şi C. Gongopol, băiat de talent şi gazetar cu experienţă, pe care-l

cunoşteam de la Epoca lui Nicu Filipescu. Ne-am înţeles repede. Pe lângă Gongopol ca director, am mai angajat pe Puiu Cartianu ca reporter şi secretar de redacţie şi pe Marador, pe faimosul Marador, ca administrator, căci n-am putut scăpa de insistenţele dnei Averescu - şi gata. Pentru o fiţuică pe două pagini de format mijlociu, mâncate şi acestea în bună parte de cenzură, era destul. Toată gazeta era primul articol, şi pe acesta ne obligasem solemn să-l scriem alternativ Matei Cantacuzino, A.C. Cuza, Duiliu Zamfirescu şi eu. În caz de defecţiune a unuia din noi, era gata Gongopol să sară în foc. Afară de Cuza care a scris mai rar, Cantacuzino, Zamfirescu şi cu mine ne-am ţinut de vorbă şi am colaborat regulat, până s-a mutat Îndreptarea la Bucureşti.

Articolele mele şi ale lui Matei Cantacuzino au fost foarte apreciate, deşi de multe ori cenzura le-a ciopârţit şi nu spun decât adevărul că ele au reprezentat sub domnia lui Marghiloman singurul efort intelectual în publicistica română pentru menţinerea conştiinţei obşteşti pe calea cea dreaptă. Îndreptarea a devenit repede adevăratul îndreptar al oamenilor buimăciţi, care dibuiau pe întuneric. Apariţia ei era aşteptată cu nerăbdare şi foile se vindeau ca pâinea caldă. N-aveam abonaţi şi vindeam numai cu numărul, dar nu puteam trage, cu maşinita noastră şi cu stocul nostru limitat de hârtie, decât prea puţine exemplare faţă de câte s-ar fi cerut.

Scrisul acestor articole a fost pentru mine o adevărată plăcere şi nu cred să fi fost vreodată gazetar mai aprins ca mine de focul polemicii. Din păcate, mai toate articolele mele au apărut trunchiate, tăiate fără milă de cenzură. Păstrasem câte o perie neatinsă de pe ele în scopul de a le publica în volum, dar în diferitele mele mutări după război, colecţia a fost pierdută. Îmi pare rău, căci reprezentau o icoană fidelă a gândurilor noastre în clipa cea mai tragică a Istoriei României, şi ca atare ar fi fost de preţ pentru generaţiile viitoare, fie şi numai ca material informativ.

În afară de Cantacuzino, de Cuza, de Zamfirescu şi de mine şi, câteodată, foarte rar, de Grigore Filipescu care scria greu şi nu se hârşise încă la scris, am mai avut şi colaborarea nesolicitată, dar impusă fără posibilitate de refuz a şefului nostru. Regulat de două-trei ori pe lună, câteodată mai multe zile pe rând, în serie, generalul Averescu ne trimitea articole lungi şi searbede, scrise pe ţigăneşte, în disprețul limbii şi al sintaxei. Îmi aduc aminte de unul cu cenzura prezentată ca o „excrescenţă" a Constituţiei, cuvântul „excrescenţă" fiind prezentat în sensul unei tumori patologice şi chemând cuţitul chirurgului... era să te iei cu mâinile de păr! Trebuia să mă tâmpesc

ceasuri întregi şi să asud, ca să scap nenorocitul său de text de sutele de „că" şi „care" ce ar fi poticnit bunăvoinţa oricărui cititor şi să acord verbele cu subiectele, şi să plivesc textul de toate buruienile lui. Era un adevărat canon. Mă ajutau câteodată în această muncă şi Gongopol şi Grigore Filipescu; generalul ne facea observaţii, că textul său fusese schimbat şi noi n-aveam curajul să-i spunem pe faţă: domnule, scrii cu picioarele, mai las-o mai moale! Şi ne scuzam inventând tot felul de istorioare sau a zeţarului (!), ba că pierdusem manuscrisul şi că-l recompusesem din memorie - din fericire îl citisem înainte! Cred că nu ne credea, dar nu zicea nimic. Odată ne-a trimis de la Piatra-Neamţ aşa o porcărie încât a fost imposibil să scoatem nimic din ea. De data asta manuscrisul a rămas pierdut, fără posibilitate de înviere! O lună întreagă ne-a rupt capul cu el, până a priceput[237]!

Copleşit de mesianismul său, Averescu nu se credea numai un mare gânditor şi un mare scriitor, ci încă şi un spirit glumeţ plin de duh. Ne trimitea din când în când „snoave"[238] pentru gazetă şi se făcea foc dacă nu le publicam. Într-o zi ne-am pomenit cu următorul dialog umoristic:

„D-na general Văitoianu a primit un butoi de vin pe care l-a adus un sergent, şi a pus nasul la cană:

— «Domnule sergent acest vin pute!», s-a răstit doamna.

— «Doamnă general, acest vin nu pute, să trăiţi!» - a răspuns sergentul!"

Nu ştiu dacă putea vinul dnei Văitoianu, dar am găsit cu toţii că cam (eufemismul vine de la sine) putea biletul generalului Averescu. Gongopol l-a făcut gogoloi şi l-a aruncat pe jos. L-am adunat eu...

Supărat că snoava lui nu apăruse, generalul ne-a certat prin scrisoare şi ne-a trimis alta şi mai drăguţă:

Greierul

„Dl profesor Iorga spumegă şi aduce dlui general Averescu diferite învinuiri care mai de care mai fanteziste. Se vede că un greier s-a introdus în creierul dlui profesor prin pâlnia urechii şi acolo face mici farse".

De ce o fi subliniat mici? Nu mai puteam „pierde" şi bileţelul acesta, cum pierdusem pe cel cu dna Văitoianu. Generalul era în stare

[237] Ca şi în politică, generalul Averescu s-a dat cu timpul pe brazdă şi în materie de scris. Talent n-a manifestat niciodată, dar de pe la 1920-21 încolo articolele sale puteau fi publicate, fără prea multă şlefuială.

[238] Mai târziu a redactat zilnic „cărţi poştale" umoristice şi ironice pe care le publica în fruntea primei pagini a *Îndreptării*.

să-l trimită încă o dată. Grigore Filipescu a scăpat situația, obținând de la Nicolau, un „bon garçon" care scotea Acțiunea, să-l publice în foaia lui „ca o glumă bună" fără să-i destăinuiască însă autorul. Iar lui Averescu am scris că găsisem „mai politic" să atacăm pe Iorga în altă foaie, nu în a noastră.

S-a întâmplat însă la Acțiunea o eroare de tipar şi în loc de mici farse (subliniat) a apărut cinci farse (tot subliniat). Greierul cu cinci farse a rămas de pomină şi de câte ori călca Averescu în strâchini, Filipescu mă trăgea de mânecă şi-mi sufla la ureche: „Cinci farse!". Dacă generalul s-ar fi mărginit la cinci, în cei cinci ani cât am lucrat cu dânsul, n-ar fi fost nimic!

Teamă ca să nu fie condițiile de pace prea favorabile • Demobilizarea Armatei: generalul Christescu salvează tot ce poate, împotriva Guvernului, supus ordinelor nemților • Pacea și fericirea lui Marghiloman • Idila scrobită a primului ministru: Marie Petrescu • Profeția generalului Christescu • Întrunirea Parlamentului lui Marghiloman • Dezertorii și trădătorii • Muncile silite • Averescu în Cameră • Le Communique de 5 Jours • Buletinul lui du Bochet • Scrisorile lui Zizi Cantacuzino • Tavernier și francezii • Dacia • Guvernul Brătianu în fața Camerelor lui Marghiloman • Grigore Filipescu reînviază Epoca • Prințul Carol și Zizi Lambrino • Averescu la Rege și împăcarea lor.

E inutil să spun că n-am fost deloc amestecat în politica şi în tărâțele lui Marghiloman. În tot răstimpul de la martie până la octombrie am fost omul din stradă care prinde veştile din gazetă, dintr-o confidență, dintr-o întâlnire neprevăzută. În afară de Mitilineu, pe care-l vedeam din când în când şi care mă dezgusta de altminteri prin oportunismul lui, n-am avut niciun contact cu vreunul din membrii Guvernului. Cum nu scriu cronica vremurilor, ci însemnez numai din amintirile mele pe cele ce ar putea interesa pe urmaşii mei, mă voi mulțumi să înseilez, sau să conturez foarte vag, cele întâmplate în vara 1918, evenimente la care, repet, n-am luat nicio parte directă. Voi încerca să notez în schimb, pe cât voi putea, reacția noastră şi a opiniei publice față de câte au săvârşit alții.

Până să fie semnată, pacea de la Bucureşti ne-a dat câteva momente de emoție. Agenții lui Marghiloman răspândiseră la început vorba că patronul lor va obține condiții neaşteptat de favorabile. M-a apucat frica să nu fie adevărat şi vedeam deja pe „Cono Aleco" mână în mână cu Kühlmann şi cu Czernin - şi mai târziu cu Burian - târându-ne în cine ştie ce porcărie de alianță cu Centralii osândiți înfrângerii finale. E de nepriceput cum oamenii inteligenți din Austria, dar mai ales din Ungaria (căci trebuie să fi fost şi din aceştia) nu şi-au dat seamă de situația lor în 1918 şi n-au priceput că singura şansă de a păstra Ardealul şi ținuturile învecinate era să ne

ia în brațe, să ne compromită față de aliații noștri și să zădărnicească astfel realizarea planurilor care însemnau sfârșitul atotputerniciei lor. Din fericire pentru noi că n-au priceput-o, căci nu Marghiloman era omul care să reziste unor oferte pentru moment ademenitoare, și nici Regele Ferdinand, oricât l-ar fi proțăpit Regina Maria, Știrbei și Brătianu. Și mă întreb dacă până în cele din urmă n-ar fi cedat și Știrbei, și Brătianu - și în acest caz, gata am fi fost. Cu cât au înaintat negocierile însă, emoția noastră s-a potolit, căci pe zi ce trecea ne-am dat seama că condițiile de pace impuse erau din cele mai aspre și că inamicul ne trata cu o nespusă brutalitate. Patima le orbise mintea și se vede că în primăvara lui 1918 tot mai sperau într-o pace albă, și față de noi cel puțin voiau să se asigure de drepturi câștigate, și consimțite.

Abia scăpasem de grija unei păci prea favorabile și am dat de alta. Din știrile pe care mi le da generalul Christescu, care venea din când în când pe la mine, reieșea limpede intenția Centralilor de a distruge Armata care ne mai rămăsese, prin demobilizare și prin predare de arme și muniții. Era aci un pericol serios; armistițiul general nu trebuia să ne găsească dezarmați, căci eventualitatea unei repezi ocupări a Ardealului se punea de pe atunci. Christescu în calitatea lui de șef al Marelui Stat Major[239] se opunea din răsputeri la pretențiile nemților, dar în cele din urmă trebuia totdeauna să cedeze, nefiind întru nimic ajutat de către Guvern. Ministru de Război era generalul Hârjeu, un bleg, o stafie în doliu, înfășurat de la creștet la călcâie în negru. Chiar când vorbea, Hâijeu nu mișca din nimic, nici din gură, nici din ochi, nici din mâini - și nimeni nu-și putea da seama dacă impresionanta lui imobilitate era datorită cufundării într-o mare durere (își pierduse soția) sau unui început bine caracterizat de scleroză generalizată. Cu un asemenea șef nu i-a mai rămas lui Christescu decât să saboteze toate măsurile Guvernului și să înșele și pe Hârjeu, și pe nemți în executarea ordinelor primite. O bună parte din ce s-a mai găsit în noiembrie sub arme și în depozite s-a datorat abilității cu care generalul Christescu a falsificat statele efectivelor și inventarele magaziilor noastre. Ceea ce nu l-a împiedicat să iese din război nedecorat cu „Mihai Viteazul", pe care l-au primit aproape toți generalii. Chestiunea cu „microcefalul" în hârtiile lui Sturdza nu i-a fost iertată niciodată. La Mărășești nu i s-a dat comanda decât ca să i se rupă după câteva zile șalele.

[239] Marele Cartier fusese dizolvat și înlocuit prin Marele Stat-Major. Generalul Christescu luase astfel locul lui Prezan.

În fine, la 8 mai s-a semnat pacea și Guvernul a avut curajul să se laude cu ea. În public, căci între patru ochi fiecare ministru se bocea. Marghiloman singur „portait beau" și părea încântat: lumea era a lui, căci era prim ministru și amorezat. Și când omul iubește, mai ales la o vârsta înaintată, toate îi par minunate. Pare că Providența alesese acest an 1918 ca să dea bietului „Cono Aleco", deodată, cele două fericiri după care alergase în zadar până atunci și ale căror raze au încălzit sfârșitul unei cariere mai strălucite în aparență decât în realitate: puterea și amorul unei femei tinere și frumoase. Puterea n-a ținut decât o clipă, dar amorul l-a păstrat în brațe până a închis ochii...

Această idilă pe marginea unui mormânt ar fi putut fi înduioșătoare, dacă cei doi protagoniști ar fi fost mai aproape de natură și mai „eliberați" de toate artificiile și de toate fățărniciile însușite în cursul urmăririi unui foarte mediocru ideal. Din nefericire pentru dânșii, și pentru noi, spectatorii fără de voie, Alecu Marghiloman a fost un erou de tinichea smălțuită și Marie Petrescu - căci așa o chema - o fetiță scrobită, pe dinăuntru și pe dinafară, și nimic mai mult.

Întâlnirea s-a făcut la Lascăr Antoniu, și focul s-a aprins de la prima ciocnire. Marie Petrescu, fata frumoasă și cu gândul numai la toaletă, era fiica lui Benedict Petrescu (frate cu Emil, cu Ionel, cu Mitică etc.) și a soției sale Marie (cunoscută sub numele de Marie Benk) născută Crețeanu. După registrele stării civile, Marie Benk era fata lui Ulysse Crețeanu, în realitate însă era a generalului Nicolae Haralamb, de la care moștenise un grăunte de țicneală. Că era fata lui Haralamb, o știa toată lumea, și ea și Ulysse Crețeanu, și Marie Benk era foarte mândră de aceasta istorică filiație, căci Haralamb fusese Locotenent Domnesc. De la Benedict, Marie Benk învățase pokerul și avusese doi copii, pe Marie cea cu pricina și pe Ulysse Petrescu, un pește bine-cunoscut care, nici ajuns în mizerie, nu și-a trădat idealul vestimentar căruia și-a închinat viața. Ajunsă nu știu cum la Iași și instalată nu știu unde, tânăra Marie Petrescu, de curând divorțată de Marcel Popescu[240], își lua mesele la Lascăr Antoniu, care, cu toată restriștea vremurilor, ținea casă deschisă. La Lascăr Antoniu s-a instalat cu masa și Marghiloman care nu ținea menaj în Iași (cel puțin la început, căci mai târziu și-a aranjat o popotă la Președințe) și nu îndrăznea să se arate în birturi, care erau de altminteri infecte. „Se voir, s'entendre, s'aimer, ce fut l'affaire d'un moment!".

Porneau amândoi după masă, în automobilul ministerial, și ca

[240] Tratatul de pace din 1918 din București n-a fost ratificat. Regele a rezistat până la sfârșit.

să nu-i vadă lumea evitau Copoul şi ieşeau pe bariera Păcurarilor, sau spre Socola, sau spre Bucium - şi lăsând perdelele, ca să nu vadă hoiturile de o parte şi de alta a şoselei, îşi jurau dragoste şi credinţă. El făcea planuri de fericită căsnicie, ca un tinerel - ea vedea sute de rochii de la Paris, aliniate la infinit... şi amândoi închideau ochii şi îşi visau visul...

Amorul a mai închis lui Marghiloman ochii asupra multor lucruri; semnele tragediei care se apropia, vizibile pentru toată lumea, l-au lăsat indiferent şi pe când Regele Ferdinand căuta şi găsea tot felul de pretexte ca să amâne ratificarea tratatului de pace, Marghiloman îi da zor şi căuta să-i smulgă aproape cu sila semnătura care trebuia, credea el, să-l consolideze pentru ani de zile în fotelul prezidenţial1.

Ţin minte că pe la începutul lui iunie a venit generalul Christescu la noi (erau şi părinţii mei în Iaşi, înapoiaţi de la Odessa) şi cum a intrat s-a adresat tată-meu: „Domnule general, vreau să vă fac o deosebită plăcere şi să vă spun că din toate veştile care ne sosesc de la frontul de vest, victoria Aliaţilor şi înfrângerea germanilor, până în câteva luni, apar neîndoelnice, atât din punct de vedere strategic cât şi din punct de vedere tactic".

Declaraţia lui Christescu ne-a impresionat adânc căci „à tort ou à raison" dânsul trecea drept „boşofil" şi se arătase în tot cazul, în timpul războiului, un admirator convins al puterii militare germane. Tată-meu l-a întrebat: „Ai comunicat punctul d-tale de vedere şi Guvernului?" — „Da, a răspuns Christescu, am cerut audienţă dlui Marghiloman şi, cu cifre în mână, am demonstrat primului ministru prăbuşirea germanilor până în octombrie. Primul ministru a dat din umeri şi n-a părut convins de spusele mele. E profund regretabil pentru orientarea politicii noastre - poate să fie chiar dezastruos...".

Generalul Christescu a fost atât de bârfit şi de hărţuit după bătălia de la Mărăşeşti, încât am socotit că era un act de dreptate să aduc aci o mărturie despre claritatea vederilor sale, ca militar. în realitate, Christescu a fost un suflet chinuit de boală[241], şi eclipsele inteligenţei sale nu pot fi explicate decât pe terenul patologiei.

În ziua de 4 iunie a avut loc deschiderea Parlamentului „ales sub baionetele germane", în Teatrul Naţional din Iaşi. Nepăsător faţă de informaţiile imparţiale ce veneau de pe câmpul de luptă din vest, mândru de situaţia sa, cu toate umilinţele la care-l supuneau şi nemţii şi românii (cei fără zgardă), galvanizat de dragostea lui - Marghiloman s-a căznit să facă din această zi a deschiderii Parlamentului său o zi de glorificare.

[241] Un sifilis contractat în tinereţe, şi din urmările căruia a şi murit, prematur.

Faţă de conjunctura generală ca şi de cea locală, a fost o idee de foarte prost gust. Marghiloman încântat, a fost însă aclamat ca un salvator de ceata partizanilor săi aduşi de la Bucureşti şi care singuri au luat parte la ceremonie. Cei din afară, noi ăştia care făcuserăm pribegia şi fugiserăm de ruşinea ocupaţiei nemţeşti, am avut impresia că se adunase în mijlocul nostru un Parlament străin... Şanţul care despărţea deja poporul nostru în două, s-a adâncit în acea zi mai mult.

Disprețul nostru pentru acest Parlament al lui Marghiloman era desăvârşit, nu numai din cauza politicii Guvernului pe care era menit să o sprijine - dar şi pentru modul cum fusese ales. Sunt lucruri care s-au uitat, dar voi reproduce aci două documente, ca să arăt în ce atmosferă au fost înfăptuite alegerile din 1918.

Ionel Brătianu, ca şef al Partidului Liberal, înaintase Preşedinţiei Consiliului o petiţie prin care cerea „ca alegători-delegaţi ai Partidului Naţional-Liberal, cu domiciliul în teritoriul ocupat să poată trece fără întârziere în acel teritoriu şi să li se asigure în acelaşi timp exerciţiul liber al drepturilor constituţionale, pentru a lămuri şi distribui prin presă, consfătuiri şi întruniri publice, anexata declaraţie publică în ziarul Mişcarea nr. 103 din 6 mai 1918". Era vorba de declaraţia prin care Partidul Liberal explica pentru ce înţelegea să nu se prezinte la alegeri. Pe această petiţie înregistrată sub nr. 2861/12, preşedintele Consiliului a pus următoarea rezoluţie:

„Conform articolului 15 din tratatul de pace, care a fost publicat şi care este deci cunoscut, se ştie că teritoriul ocupat a rămas până la ratificarea păcii sub administraţia militară germană. Această administraţie şi-a păstrat drepturile de poliţie şi de cenzură. Ministerul nu are deci puterea de a da ordinele ce i se cer.

El va transmite şi va sprijini cererile individuale de trecere în teritoriul ocupat ce i s-ar adresa.

Al. Marghiloman
2/14 mai 1918"

Al doilea document emană de la Prefectura Poliţiei Bucureşti şi poartă semnătura lui Petre Ciorăneanu, prefect:

„Publicaţiune

Se aduc la cunoştinţa militarilor români demobilizaţi de toate gradele, următoarele dispoziţii luate în privinţa lor de Comandantura Imperială Germană din Bucureşti.

1. Toți militarii demobilizați români care locuiesc în București sunt ținuți a se prezenta, imediat după sosire, la Biroul Militar de prezentare (Meldeamt) din str. Gr. Cantacuzino nr. 19.

Acolo vor primi o Cartă albă de prezentare (Meldekarte) purtând o cruce roșie.

Acei dintre mobilizați (sic) care locuiesc în județul Ilfov se vor prezenta la biroul de prezentare (Meldeamt) cel mai apropiat de localitatea unde se stabilesc.

2. După primirea cartei de prezentare, demobilizații care se stabilesc în București sunt obligați să predea uniformele lor la Biroul special al Prefecturii Poliției (Ablieferungstelle) în schimbul unei adeverințe.

Demobilizații din județul Ilfov vor preda uniformele lor la biroul de prezentare (Meldeamt) cel mai apropiat.

Demobilizații din București se vor adresa Prefecturii Poliției pentru a obține biletele de identitate (Personal - Ausweis), obligatorii, de îndată ce-și vor fi îndeplinit îndatorirea de prezentare și vor fi predat uniforma.

4. Toți militarii demobilizați care poartă uniformă sunt obligați să salute, conform reglementelor militare, gradele din armatele Puterilor Centrale aliate.

5. Este interzis militarilor demobilizați care poartă încă uniforma să intre în teatre sau orice alt local public, sau să facă plimbări ostentative cu trăsura pe stradă.

6. Orice contravenire la dispozițiile de mai sus, sau orice manifestare ostilă militarilor Puterilor Centrale aliate are drept consecință arestarea și internarea contravenientului într-un lagăr de prizonieri".

Sper, pentru odihna sufletului său, că semnând această publicațiune, Ciorăneanu a înghițit noduri și a blestemat pe cei care l-au silit să se solidarizeze cu o asemenea rușine.

Aceste două documente dovedesc negru pe alb că formula „alegeri sub baionetele inamice" nu era o simplă expresie literară. Turma de sclavi, aleasă în teritoriul ocupat și amânată cu biciul nemțesc la Iași, ca să servească interesele Komandanturei, nu merita decât disprețul nostru și i l-am aruncat în față cu fiecare prilej.

Se vede că și Guvernul și-a dat seama de situația neplăcută și grea a acestor păcătoși, căci n-a îndrăznit să le dea drumul printre noi și i-a parcat, că vitele în țarc, în vastul seminar Veniamin Kostake, ale cărui încăpătoare săli au fost transformate în dormitoare și refectorii. Fiecărui deputat sau senator i se amenajase câte o boxă de scânduri în care încăpeau un pat, un dulap, un spălător și două scaune. A mai

costat și această amenajare câteva sute de mii de lei, dar cel puțin am avut satisfacția să vedem pe râioși izolați. Trăiau mai toți între ei, și nu se prea aventurau în afară de Cameră și de pușcăria lor. Noi îi disprețuiam, dar ei ne urau și când din întâmplare - rareori - întâlneam câte unul pe stradă care mă cunoștea, întorcea capul și se făcea că nu mă vede. Mai târziu după izbânda noastră, m-au iertat toți, afară de unul, am mai spus-o, colonelul Magheru, un bou în două picioare, care nici la București nu m-a mai salutat.

Majoritățile marghilomaniste (au fost aproape unanimități) se simțeau jenate în mijlocul nostru, dar pline de încredere în șeful lor și în steaua lui. Deschis imediat după alegeri, Parlamentul acesta al rușinei naționale forfotea de ambiții și de planuri pe o lungă durată. Noii, aleși, vorbeau de remanieri, de o foarte scurtă sesiune pentru ratificarea păcii și pentru darea Guvernului Brătianu în judecată - după care, în toamnă, nimic mai puțin decât alegeri noi pentru Constituanta care trebuia să dea un nou așezământ Țării refăcute!

Noi, românii (căci așa ne numeau la București abjecții clienți ai „Komandanturei"), ne cruceam de atâta îndrăzneală și îngânam un „Doamne ajută!".

Ceea ce dezgusta și mai mult oamenii cinstiți de noua Cameră, în afară de cele spuse mai sus, era marele număr de dezertori pe care Marghiloman îi primise pe listele sale în loc să-i trimită la parul de execuție. Printre aceștia se citau mai ales numele următoare: Maltezeanu, Fortunescu (de la Galați), Nazarie, Dobrescu, Leontopol, St. Predoi, Sachelarie și Seinescu. Sachelarie mai fusese învinuit și de omor, iar Seinescu, de escrocherie.

Această chestiune a dezertorilor și a trădătorilor devenise în luna mai, între semnarea păcii și alegeri, punctul nevralgic al tuturor discuțiilor din Iași. Nemții impuseseră, și Marghiloman primise, în cursul negocierilor o clauză prin care se specifica că toți osândiții noștri pentru trădare trebuiau reabilitați, începând cu fostul colonel Sturdza! A fost o indignare generală. Regele Ferdinand a declarat că niciodată nu se va supune acestei clauze. Clauza a fost primită, dar cum tratatul n-a fost ratificat, ea a rămas fără efect. Sub Marghiloman nu s-au judecat din nou decât câteva procese ale unor ofițeri condamnați în lipsă, în acea epocă a Războiului în care condamnările plouau, cu sau fără temei. Așa a fost condamnat la moarte și executat căpitanul Ciulei, iar apoi - prea târziu - s-a dovedit că era fără nicio vină.

Toți cei care au fost judecați din nou sub Marghiloman au fost

achitați. Așa a scăpat și Barbu Catargiu învinut că s-ar fi predat de bunăvoie inamicului în noiembrie 1916, și osândit fără nicio dovadă. La a doua judecată a putut dovedi contrariul și a fost achitat în unanimitate. Catargiu ar fi putut să aștepte să fie reabilitat în virtutea tratatului de pace, dar n-a vrut și a cerut să fie judecat, conform legii. Așa au mai făcut și alții și au fost toți achitați. Prin septembrie a început și revizuirea procesului lui Socec. Nu în virtutea clauzei impuse de nemți, dar fiindcă lumea se mai liniștise și-și dedese seama că condamnarea lui fusese mult prea severă. În realitate Socec a fost un incapabil, dar nu un trădător, și vina celor întâmplate cu divizia lui nu cade asupra sa, ci asupra acelora care-l numiseră în fruntea ei. În septembrie, o comisie de generali, prezidată de Coandă, s-a pronunțat numai asupra eliberării condamnatului; revizuirea procesului a avut loc mai târziu, la București.

O altă chestiune care îndâijise foarte mult opinia publică împotriva Guvernului a fost faimoasa chestiune a muncii obligatorii sau silnice, o idee de geniu a lui Garoflid. Luptele de la Mărășești cu nesiguranța zilei următoare, fluxurile și refluxurile de ruși și de nemți în Bucovina cu veșnica amenințare a granitei noastre influențaseră foarte mult în rău culturile de toamnă din 1917, în sudul și în nordul Moldovei. La aceste cauze, ca să zic așa, de ordin extern se mai adăugau și altele, de ordin intern: istovirea oamenilor și vitelor prin boli, molimă și rechiziții, teama de trupele ruseşti bolșevizate care amenințau să distrugă tot în retragerea lor și, de ce să nu o spunem, frica de rechiziții și, pe deasupra tuturor, anarhia mizeriei. Toate la un loc împinseseră la părăsirea unei bune părți a ogoarelor, care rămaseră pârloagă, căci din puținii care rămăseseră, mulți nu voiau să muncească și să se trudească pentru alții, poate pentru vrăjmașii țării.

În loc să aștepte ca această tulburare a muncilor agricole datorată Războiului să se îndrepte de la sine odată cu pacea, Guvernul Marghiloman, socotind că toate s-au sfârșit, și încurajat și de măsurile drastice luate de autoritățile inamice în teritoriul ocupat, a hotărât, după îndemnul lui Garoflid, introducerea muncii silite la câmp.

Garoflid, căruia Dumnezeu îi dăruise multe însușiri bune și inteligență, era cu totul lipsit de tact, și o dovedise și în scurtul nostru Minister din ianuarie. Marghiloman, pripit ca întotdeauna, s-a luat după dânsul și și-a pus lumea în cap. De fapt, au fost mai mult urlete la sate și „discuții" în orașe, căci decretul n-a putut fi aplicat. Așa încât, în cele din urmă, Guvernul a rămas numai cu ponosul.

Odios din prima zi fiind numit din porunca inamicului, Guver-

nul Marghiloman a ajuns astfel la deschiderea Camerelor sale încărcat și cu mai mult dispreț, din cauza pactizării cu dezertorii Războiului și cu trădătorii neamului - și cu mai multă ură la sate din cauza constrângerii la munca forțată.

Ca să fie atmosferă - și ce atmosferă, nenorociții de ei! - scribii regimului publicaseră în preziua deschiderii Parlamentului, cu litere groase, în Steagul, următoarea manșetă:

Momentul culminant al dramei mondiale.
A căzut Soissons - s-a deschis o poartă de invazie spre Paris.

Întâmplarea își are însă ironia ei, căci, alături de aceste titluri răsunătoare, un articolaș își avea drept căpătâi, în litere - nu se știe pentru ce - tot atât de impresionante, cuvintele: Gura păcătosului...

După deschiderea Parlamentului am mai trecut prin năduşeli cu Averescu. Se alesese. Se alesese chiar în mai multe locuri și făcuse dovadă de popularitatea pe care o dorise. În Parlamentul lui Marghiloman n-avea ce căuta: logic, trebuia să-și dea demisia înainte de constituirea lui. L-am rugat cu toții să o facă, l-a rugat până și Cuza care n-avea, el, nici cea mai mică intenție să o dea pe a lui. De Cuza nu mă prea sinchiseam însă; știam bine că-l vom pierde pe drum, apoi ce spunea sau nu spunea dânsul n-avea mare importanță - pe dânsul ce-l interesa erau drepturile „zidanilor" pe care tratatul de pace ne impusese să le recunoaștem în bloc. Cu generalul chestiunea era cu totul alta. Neobișnuit cum era cu atmosfera parlamentară, stângaci la vorbă, lipsit de replică, cu o nefericită predispoziție la ceea ce francezul numește „gafe", mă temeam ca de moarte să nu-l prindă în cleşte Marghiloman, artist al cuvântului și al sofismului și „debater" parlamentar iscusit. În fața unei adunări ostile, generalul putea să-și piardă ușor cumpătul și să trântească una care să dărâme într-o clipă tot edificiul pe care-l ridicasem în câteva trudite luni de muncă. Ca să nu-l expunem și să nu ne expună la un asemenea dezastru, l-am rugat cu toții să nu calce în Camera nouă aleasă, și să-și dea de sus demisia. O demisie în legătură logică cu argumentele morale din declarația făcută înaintea alegerilor, prin care explicasem țării pentru ce nu ne prezentam înaintea urnelor.

Deși am tras toți de pulpana lui, n-a fost chip să-l înduplecăm. Toată viața lui a fost mai încăpățânat ca un catâr. Ne declara cu îndărătnicie că era datoria sa, ca fost comandant victorios de Armată, să spună cuvântul țării ultragiate în fața impostorului pus în fruntea ei prin siluirea inamicului. Noi îi repetam că acest cuvânt îl putea spune, și că-l spusese deja, și în afară de o adunare fără presti-

giu care nu era un Parlament decât cu numele. Trudă zadarnică. Tot ce am putut obține de la dânsul a fost că nu va apare în Cameră decât o singură dată și că nu va lua parte la nicio dezbatere. Ne temeam - în afară de gafele oratorice care-și pot găsi prilejul de manifestare în orice moment - de gafe politice, cum ar fi fost, de exemplu, luarea unei atitudini favorabile dării Guvernului Brătianu în judecată, când știam că această dare în judecată nu era să fie motivată prin nelegiuirile comise de fostul Guvern, ci impusă de nemți, fiindcă declarase războiul. Asupra dării Guvernului Brătianu în judecată voi reveni numaidecât.

Averescu s-a ținut de cuvânt și a stat toată vara la Piatra-Neamț, iar la Cameră, cu prilejul discursului său, s-a descurcat foarte bine, împotriva temerilor noastre. S-a urcat la tribună cu tot prestigiul Mărăștilor în spate, și generalul care nu se făcuse niciodată de rușine pe câmpul de luptă, a impus respect, prin simpla lui prestanță, hoardei de lichele ce fugiseră de război și se pitulaseră prin toate colțurile teritoriilor ocupate și primiseră jugul inamicului fără să murmure. Au stat cu toții smeriți în fața lui. Marghiloman l-a lăsat în pace (se gândea probabil la mititica) și C.C. Arion care i-a răspuns, nu s-a găsit într-o zi bună. Fără să fie impresionant, discursul generalului a fost bun, și moderat ca formă. Nu numai că n-a comis greșeala să vorbească de prietenia sa cu Mackensen, dar s-a declarat chiar pe față de partea celor cu care luptasem cot la cot. Am avut noroc, și în loc să înregistrăm un dezastru, am înregistrat o zi bună, căci Averescu a rămas pe linia cea dreaptă și a dat tuturor o lecție de demnitate.

De altminteri, dezbaterile parlamentare nu prea interesau pe nimeni. Toată lumea își da din ce în ce mai bine seama că Guvernul Marghiloman cu tot alaiul său era ceva provizoriu, un vis urât pe care trebuiau să-l curme zorile mult așteptatei dimineți, și privirile toate erau ațintite asupra frontului de vest, unde se hotăra soarta lumii și a noastră. Nemții își instalaseră o comisie militară și la Iași[242] și controlau toate știrile înainte de publicarea lor. Precauție inutilă, căci Guvernul, a cărui existență era legată de izbânda Centralilor, avea el grijă să nu lase să treacă nicio veste sortită să zdruncine situația sa. Această lipsă de știri exacte devenise insuportabilă cu atât mai mult cu cât știrile false sau cel puțin tendențioase care umpleau gazetele guvernamentale, otrăveau spiritele.

Pentru întărirea sufletelor o contraacțiune se impunea. O asemenea întreprindere era însă riscantă, nu că le-ar fi fost oamenilor

[242] Ofițerii germani detașați la Iași n-au îndrăznit totuși să se arate în uniformă: circulau numai în civil.

teamă, dar efortul lor putea fi zădărnicit cu ușurință prin măsurile unui Guvern care dispunea de puteri polițiste nemărginite, exercitate fără niciun control. O lămurire pe terenul veștilor militare a fost totuși încercată și a reușit pe deplin. Aproape toată vara foile de informație franțuzești au circulat fără să poată fi oprite. Nu erau distribuite bineînțeles decât la oameni de încredere, și când oamenii Guvernului le găseau și le opreau, poligraful se muta și apăreau într-alt loc.

Sufletul acestor publicații a fost Eduard Tavernier. Puțini francezi au arătat atâta dragoste pentru țara noastră ca Tavernier. Alții au murit în slujba apărării noastre, fiindcă jertfindu-și viața pe pământul nostru au socotit - și nu s-au înșelat - că-și servesc țara lor. Tavernier n-a murit pentru noi, dar ne-a iubit; ne-a iubit cu cusururile noastre, așa cum suntem, și când a plecat Misiunea franceză, el a rămas printre noi, cu titlul de „Chargé de mission par la gouvemement de la Republique Française" și încadrat în personalul Legației franceze.

După plecarea Misiunii franceze, dânsul și generalul Lafont, care venise pe vremea generalului Berthelot ca specialist pentru artileria grea și rămăsese la Iași ca atașat militar, au încercat să scoată mai departe Le Communiqué des 5 Jours. După puțină vreme însă, sub pretext că Cartierul german îi făcea mizerii pe această temă, Guvernul Marghiloman a obținut de la Saint-Aulaire sistarea Comunicatului. Tavernier nu s-a lăsat însă. Le Communiqué des 5 Jours apăruse tot anul 1917 și primele luni din 1918 frumos tipărit, căci, publicație quasi- oficială, n-avea nimic de ascuns; după suprimarea lui însă, buletinul de informații pe care Tavernier era hotărât să-l scoată mai departe nu mai putea fi tras la tipar, căci toate tipografiile erau supravegheate de poliție. Menit de altminteri să fie distribuit la puține persoane de încredere, noul buletin nici n-avea nevoie de multiplicarea imprimeriei. Poligraful convenea de minune la o operație aproape clandestină. Titlul de Communiqué des 5 Jours nu mai putea fi întrebuințat în condițiile schimbate de apariție, și cum Tavernier nu voia să fie descoperit el în caz de surprindere, ca să nu fie expulzat, a găsit un om de paie în persoana unui anume du Bochet, corespondent al ziarului Le Petit Parisien, rătăcit prin Iași. Poligraful a fost instalat la acest du Bochet, în strada Lozonski, la nr. 12, și foaia a început să apară, fără titlu, ca buletin personal de informație al zisului du Bochet, deși era toată redactată de Tavernier.

A mers așa cât a mers, și au fost un mănunchi de oameni care au avut bucuria să afle pe această cale știrile transmise prin cifru Legației Franței, și să poată împărtăși și la alții că pe frontul de vest

situația nu era atât de avantajoasă nemților pe cât o pretindeau ei și o trâmbița presa dlui Marghiloman. Dar într-o bună zi „le pot aux roses a été decouvert" și du Bochet a fost pus sub strictă supraveghere. Tavernier nu s-a dat însă învins, și colonelul Zizi Cantacuzino (demisionat din Armată și mai târziu înaintat general în rezervă) a luat locul lui du Bochet. Dar nici buletinul lui Zizi n-a putut rezista mult cercetărilor poliției și a fost și el suprimat. Ca să înconjure poprirea Ministerului de Interne, Zizi a început să scrie scrisori la unul și la altul, scrisori care nu conțineau decât textul lui Tavernier, tradus pe românește. Am în fața mea pe cea dintâi pe care mi-a trimis-o mie, cu data de 5/18 iulie 1918, și care începe astfel:

„Scumpe prietene,

N-ai mai avut nicio știre de la mine pentru că, după cum știi, buletinul meu a fost suprimat din ordin superior. Sunt deci redus să-ți trimit aceste câteva informații personale, care cred că te vor interesa.

I. Frontul francez. De la eșecul ofensivei germane etc. etc..." și dăi cu buletinu' ca mai 'nainte. Deși ingenioasă, nici această formă n-a dezarmat Guvernul și foarte repede și această încercare a fost zădărnicită. Ultima scrisoare a lui Zizi, de la începutul lui august se termina cu cuvintele:

„Atât pentru astăzi. Despre situația politică vom vorbi la ocazie. Salutări cordiale și la revedere".

Despre situația politică ca și despre frontul de vest, n-am mai vorbit cu dânsul, dar am continuat conversația cu Tavernier. Pot să afirm - și dosarele mele sunt pline de bilețele de la Tavernier, de la Lafont, de la Saint-Aulaire care o dovedesc - că în tot cursul anului 1918 de la venirea Guvernului Marghiloman și până la prăbușirea lui, am fost omul politic din Iași în care Legația Franței a avut cea mai deplină încredere. Take Ionescu era plecat la Paris (ca și Titulescu și atâția alții), Iorga era considerat ca o moară de vânt hodorogită, iar pe Brătianu Saint-Aulaire nu putea să-l sufere și nu avea nicio încredere într-însul. ÎI socotea răspunzător de Guvernul Marghiloman și-l considera ca nesincer, cu posteriorul în două luntrii. Printr-o intuiție pe care o întărise Tavernier printr-a lui, judeca pe Averescu chemat prin popularitatea sa la un mare viitor, și deși știa că Știrbei trage toate sforile, nu excludea un Guvern Averescu după Guvernul Marghiloman. Între Averescu și Saint-Aulaire „nu circula însă fluidul", după expresia Regelui Ferdinand. Apropierea de general

nu se putea face decât prin mine. Îndrăznesc să adaug că la aceste considerațiuni de ordin politic se adăugau altele de ordin personal: cu Saint-Aulaire și cu Tavernier mă legau și legăturile unei culturi literare și istorice aproape identice și acel „tour d'esprit" pe care proștii mi l-au invidiat o viață întreagă și pe care nici adversarii mei cei mai de rea credință nu mi l-au negat. Câte n-am pus la cale cu Saint-Aulaire, cu Tavernier, cu Lafont, în nenumăratele dejunuri pe care le-am luat împreună la Legația Franței și la popota[243] din strada Lățescu, nr. 3 bis! Dacă din câte am pus atunci la cale s-a realizat ceva abia în primăvara anului 1920, n-a fost vina lui Saint-Aulaire, nici a mea: ne făcusem socotelile fără colonelul Știrbei Barbu, din iatacul regal.

Spun toate acestea fiindcă după Război, în ferocitatea luptelor noastre politice, s-a mai creat o legendă împotriva mea, anume că, după ce făcusem parte din Ministerul Averescu din ianuarie 1918, trecusem cu arme și cu bagaje în lagărul nemților! Aproape că să mă facă trădător de țară din cauza semnăturii pe care o dedesem la Buftea! Am lămurit la locul său, în aceste Amintiri, în ce condiții m-am dus la Buftea și cu cât de strânsă inimă am semnat actul capitulării noastre. Saint-Aulaire m-a priceput atunci și am povestit-o. Dar fiindcă s-ar fi putut crede că atitudinea ministrului Franței și a celorlalți francezi fusese oarecum silită față de mine - am ținut să arăt că m-am bucurat de prietenia lor, și încă accentuată, în momente în care nimic nu-i silea să mi-o arate. Cincisprezece ani mai târziu, prietenul meu Pangal mi-a raportat că într-o audiență la Regele Carol al II-lea, acesta i-ar fi exprimat regretul că nu mă poate decora cu cordonul Ordinului „Ferdinand" din cauza actului de la Buftea. O panglică mai mult sau mai puțin îmi era indiferentă, dar mărturisesc că m-a durut să văd pe Regele meu influențat de infamele calomnii răspândite de vrăjmașii mei - fără să mai subliniez lipsa de logică între colanul aceluiași ordin conferit lui Averescu și cordonul refuzat mie... După cum se vedea, Saint-Aulaire și colaboratorii mei aveau o mai bună părere despre mine decât Regele Carol, care pentru o dată a vrut să fie „mai catolic ca Papa".

După ce și combinația cu Zizi Cantacuzino a fost zădărnicită, Tavernier a ascultat de sfaturile mele și și-a schimbat metoda. în loc să atace din față, s-a hotărât să lovească pieziș. Abandonând pentru moment publicarea buletinelor, mi-a trimis o dată sau de două ori pe săptămână dări de seamă foarte complete și bine făcute asupra

[243] Popota Misiunii franceze, menținută și după plecarea acesteia, pentru cei câțiva ofițeri și civili rămași.

stărilor politice şi militare din Occident, din care eu culegeam datele necesare pentru o cronică externă ce a apărut regulat în Îndreptarea sub iniţialele mele. Cititorii noştri căpătau astfel o viziune exactă a evenimentelor pe care aveam grijă să le prezint astfel încât lumea să poată pricepe printre rânduri ceea ce cenzura Guvernului nu m-ar fi lăsat să spun pe şleau. Mai târziu, pe la sfârşitul lui august, Tavernier a mai alimentat un buletin poligrafiat care a apărut sub numele de Dacia şi a adoptat metoda mea din Îndreptarea pentru a prezenta ştirile. Ba din când în când, ca să nu dea de bănuit, mai intercala şi o ştire favorabilă nemţilor. Cum afacerile acestora începuseră să se strice de tot, Marghiloman a închis ochii şi n-a mai suprimat Dacia deşi aflase de existenţa ei.

Pe la jumătatea lui iulie împrejurimile Camerei s-au mai animat prin darea în judecată a unora din membrii fostelor Guverne prezidate de dl Ion I.C. Brătianu de la 1914 la 1918. „Unora", fiindcă n-au fost daţi în judecată decât foştii miniştri liberali. Marghiloman voia să arate prin această deosebire că nu era vorba să fie judecaţi cei care voiseră şi hotărâseră războiul, ci numai cei care profitaseră de el sau îşi bătuseră joc de ţară în pregătirea lui. Toată lumea ştia însă că Kühlmann şi Czernin, mai ales Czernin, impuseseră darea lui Brătianu în judecată şi numai pentru că declarase războiul. Marghiloman luase faţă de Puterile Centrale angajamentul de a pune pe Brătianu în urmărire pentru acest fapt şi primul cap de acuzare adus foştilor miniştri era că depăşiseră spiritul Constituţiei, declarând în 1916 războiul fără consultarea şi votul Corpurilor Legiuitoare. Constituţia noastră fiind votată în 1866 pe când România era încă sub suzeranitatea Turciei, determinarea dreptului de declarare de război (ca şi celui de încheiere a păcii) fusese lăsată la o parte, şi cum chestiunea era destul de gingaşă, ea fusese ocolită în diferitele modificări ale Constituţiei după 1879. Teza lui Marghiloman nu era de susţinut: războiul fusese legitim şi legal declarat, fiindcă-l voise aproape unanimitatea ţării. Ar fi fost de ajuns lui Marghiloman să-şi aducă aminte cum şi dânsul, şi cei câţiva prieteni ce-i mai rămăseseră intraseră în gaură de şarpe după 15 august 1916.

Celelalte capete de acuzare[244] ar fi putut fi subscrise de oricine. Numai Marghiloman şi acoliţii săi nu trebuiau să le semneze ca să nu dea unor sancţiuni pe care opinia publică le cerea, aparenţele nu numai ale unei răzbunări politice, dar, lucru mai grav, ale pedepsirii

[244] După Război, actele Parlamentului din 1918 au fost distruse. Marghiloman şi ai lui au pierdut glasul, liberalii au făcut tot ce au putut ca să se piardă până şi urma dării lor în judecată - astfel încât actul de acuzare de la Iaşi a rămas literă moartă şi uitată.

unui act istoric pe care marea majoritate a poporului îl aprobase şi asupra căruia nicio discuţie nu putea fi admisă. Încercând să pună capul lui Brătianu sub călcâiul inamicului, Marghiloman, fără să vrea, l-a salvat. Opinia publică era atât de îndârjită, unanimitatea glasurilor cerea cu atâta încăpăţânare sancţiuni, încât fără gestul nesocotit al vremelnicilor stăpâniri din vara anului 1918 nu ştiu zău cum ar fi scăpat cu faţa curată autorii atâtor nenorociri şi suferinţe. Căci dacă aproape nimeni n-a fost împotriva războiului, toată lumea a fost împotriva modului cum a fost purtat.

Dacă darea Guvernelor Brătianu în judecată din porunca vrăjmaşilor a fost o mare greşeală din partea lui Marghiloman, dar o greşeală a cărei răspundere poate că nu o poartă dânsul, anumite chestiuni de procedură şi măsurile consecutive urmării, care au fost luate, au constituit şi ele mari greşeli politice, în care răspunderea guvernanţilor momentului rămâne întreagă.

Alegerea lui Nicli Mitescu ca raportor al Comisiei de dare în judecată a indignat pe unii şi a scârbit pe toată lumea. Fiul unei familii cumsecade, dar obscură şi săracă, din Craiova, Mitescu a ajuns să-şi ia între anii 1880 şi 1890, licenţa în ştiinţe la Bucureşti. Elev eminent în liceu şi student sârguitor în Universitate, a izbutit să-şi cucerească o bursă la Paris, şi acolo, mai cu bursa, mai cu ajutorul familiei Dumba, cu care se înrudea, şi-a luat doctoratul în drept şi o franţuzoaică ca nevastă, înapoiat la Bucureşti, a devenit repede unul din avocaţii cei mai căutaţi, s-a înscris în Partidul Liberal şi s-a aruncat în vâltoarea afacerilor. Mulţumită lipsei sale de scrupule şi sprijinului pe care l-a găsit, ca şi alţii, în solidaritatea de partid, Mitescu se aşezase, în preajma războiului, în fruntea unei foarte frumoase averi şi printre fruntaşii şi profitorii Partidului Liberal. Nu se ştie pentru ce, probabil fiindcă nevastă-sa era franţuzoaică, după 1914 Mitescu a devenit boşofil militant - poate că-l vor fi atins nemţii cu ceva parale (?) -, iar după 1916 - marghilomanist sadea şi în această calitate a rămas la Bucureşti, ca să vie la Iaşi în 1918 ca deputat majoritar şi influent. Dacă Marghiloman voia într-adevăr să dea impresia că prin darea Guvernelor Brătianu în judecată urmărea numai pedepsirea potlogăriilor şi fărădelegilor săvârşite, apoi nu trebuia să pună ca acuzator public pe un gheşeftar cunoscut, care se îmbogăţise tocmai în rândurile liberalilor. Prin această nesocotire a celei mai elementare morale actul din iulie 1918 a pierdut orice prestigiu până şi în ochii puţinilor care se obstinau să mai vadă în el o intenţie de purificare a moravurilor noastre.

O altă mare greşeală a fost arestarea lui Alecu Constantinescu şi

a lui George Corbescu, fostul prefect de poliție. Motivul arestării lui Alecu Constantinescu era vădit: arestând pe cel mai bârfit fost ministru, Guvernul voia să sublinieze intențiile sale aparente și să dovedească că acțiunea începută era îndreptată împotriva potlogarilor; dar în acest caz pentru ce a fost arestat Corbescu, căci nimeni nu s-a gândit vreodată să-l acuze de cea mai mică incorectitudine? Fiindcă arestase câțiva nemți în 1916 și îi trimisese în lagărele de concentrare? Apoi de această crimă împotriva inamicului nu se făcuse numai dânsul vinovat, și tot ce săvârșise, o săvârșise din ordin. Să nu fi fost oare porunca lui Czernin, care nu putea uita felul cum fusese îmbarcat și expediat, cu întreaga sa familie, după declararea războiului?

Arestarea lui Corbescu a părut ridicolă și n-a impresionat decât pe dânsul, încântat că devenise „victimă politică" - calitate în care un viitor strălucit îi părea asigurat, viitor de care s-ar fi bucurat, dacă nu l-ar fi lovit paralizia generală. Arestarea lui Alecu Constantinescu a făcut dimpotrivă vâlvă mare. Dar vâlvă în favoarea lui și a liberalilor, și nici nu putea fi altfel. Dacă Constantinescu ar fi fost arestat după ce s-ar fi stabilit de către instanțele competente vinovăția lui ca potlogar, așa încât ridicarea lui să apară ca consecință naturală a acestei vinovății, situația ar fi fost cu totul alta. Arestându-l în prealabil numai pe baza zvonurilor și bârfelilor care circulau fără să fie dovedite, i s-a dat, și lui, și liberalilor, prilejul să țipe că fostul sfetnic al lui Ionel Brătianu fusese închis fiindcă împinsește la război - și astfel, o batjocură, s-a făcut din Alecu Porcu prima victimă politică a Idealului Național!

Versiunea că Porcul fusese arestat numai pentru convingerile sale politice a putut cu atât mai ușor fi impusă, cu cât arestarea concomitentă a lui Corbescu întărea această versiune, căci trăda setea de răzbunare a nemților. Alecu Constantinescu a intrat în pușcăria din strada Păcurari cu fruntea sus, într-adevăr fericit de întorsătura lucrurilor care din potlogarul de rând ce era îl schimbaseră în erou. Am arătat deja că înscriindu-și numele în registrul de intrare al penitenciarului, jovialul inculpat a adăugat: „fost și viitor ministru!", ca în cartea vremurilor... Formula a avut succes și a mai fost deseori repetată de atunci în împrejurări mai puțin potrivite; în împrejurările în care se afla însă Alecu Constantinescu nu putea fi alta mai nimerită ca să zugrăvească o situație! Într-o clipă, am mai spus-o, toată lumea a fost de partea lui, până și cei care-l înjurau și-l blestemau mai tare cu câteva luni înainte.

În afară de darea în judecată a fostului Guvern, toată tevatura sterilă din jurul Parlamentului, cât a fost deschis, și în jurul bandei

care pusese provizoriu mâinile pe frânele țării, în așteptarea zilelor care trebuiau să vie, nu interesa pe nimeni. Fiecare își vedea de treabă, cu privirile ațintite departe, căutând să pătrundă negurile orizontului. Până și ai lui Marghiloman, tineretul mai ales, simțind pe ce teren alunecau, începuseră să deznoade legăturile mulțumită cărora ajunseseră la Iași, și cei mai mulți din ei se mărgineau la compartimentul afacerilor. Căci s-au făcut afaceri sub Marghiloman ca și sub Alecu Constantinescu. În fruntea Aprovizionării fusese numit generalul Bebe Gârleșteanu, un om de treabă și cinstit, dar slab și lipsit de agerime, așa încât sub el, și alături de el, s-a furat ca în codru.

O specialitate foarte remuneratoare a fost, în acea vreme, contrabanda, contrabanda între București și Iași, căci mărfurile n-aveau voie să circule între cele două orașe[245]. Tinerii deputați, și printre aceștia băieții lui Matache Dobrescu, întâi ministru de Justiție, apoi președinte al Senatului, s-au distins prin comerțul ciorapilor de mătase pentru dame, săpunurilor și altor mărunțișuri femeiești pe care le ascundeau în vagonul ministerial cu care circulau. Poate că au făcut-o numai ca sport sau fiindcă se plictiseau sau poate ca să păcălească pe nemți. Operația a fost în tot cazul mănoasă.

Dacă n-aș fi avut Îndreptarea în spinare și dacă n-aș fi fost atât de nerăbdător de știrile zilnice ce căpătăm de pe frontul de vest prin Tavernier, prin Lafont, prin Saint-Aulaire, aș fi părăsit lașiul și mi-aș fi terminat vara pe undeva pe la țara, căci poftit fusesem în multe locuri.

Mă voi mărgini la două ultime însemnări pe acest teren al politicii interne, căci în afară de despărțirea de Grigore Filipescu și de intervenția lui Averescu pe lângă Rege, toate câte s-au mai întâmplat până în octombrie mi-au scăpat din minte, fiind lipsite de importanță și, prin urmare, de interes.

Despărțirea lui Filipescu de noi s-a săvârșit în mod brusc, dar nu pot să zic „și neașteptat", pe la sfârșitul lui august sau începutul lui septembrie, nu mai țin bine minte. Deja din primăvară, din primele zile ale întemeierii Ligii, coarda începuse să se întindă între general și Filipescu, care, tiranic cum era din fire și convins de infailibilitatea lui, voia să impună Șefului toate năzbâtiile sale. Deși foarte răbdător, deși era în stare să asculte prostii ceasuri întregi (cu o singură condiție: ca prostul să se schimbe, să nu fie întotdeauna același), Averescu începuse să se enerveze și deseori i se întâmpla să

[245] Până la ratificarea păcii, care după cum se știe n-a fost niciodată efectuată.

taie scurt conversațiile cu Grigoraş. Acesta făcea spume la gură, îşi muşca buzele şi pleca furios.

Ultima ceartă între cei doi oameni de Stat a izbucnit cu prilejul unei discuții privitoare la o atitudine mai violentă de luat împotriva lui Marghiloman. Veştile de pe frontul de vest fiind tot mai bune, o schimbare de regim se impunea cât mai grabnic, socotea Filipescu. Acelaşi lucru îl socotea şi Averescu, cum se va vedea mai la vale - numai asupra căilor de realizare nu erau de acord unul cu altul. Filipescu voia agitație, manifestații, lupte pe stradă şi găsea un prilej foarte nimerit pentru acestea în câteva alegeri parțiale ce trebuiau să aibă loc în Moldova în cursul lunii septembrie. Averescu, dimpotrivă, credea cu drept cuvânt că orice luptă politică violentă n-ar fi fost la locul ei, câtă vreme inamicul ocupa o parte din țară. Cearta s-a întețit, au mai intervenit şi câteva chestiuni personale (nesocotirea câtorva prieteni de-ai lui Filipescu, în organizații, din partea generalului) până ce în fine Averescu, plictisit, a oprit pe interlocutorul său, care tocmai începuse să-i explice „că aşa nu mai merge" cu cuvintele tăioase: „Cest a prendre ou à laisser!". Lovit în amorul său propriu (Filipescu nu se aştepta la o ruptură în ziua aceea), arțăgosul fiu al lui conu' Nicu, a stat un moment nedumerit, apoi cu un apăsat „Cest à laisser, mon general, cest à laisser!" i-a întors spatele şi a ieşit pe uşă. Şi rupt a fost pentru totdeauna, deşi în anii de după război i s-a mai întâmplat să cocheteze cu generalul şi chiar să încheie alianțe şi carteluri electorale cu dânsul.

Mie mi-a părut rău de părăsirea lui Filipescu căci, cu toate cususurile sale, era dinamic şi ne aducea servicii mai ales în organizarea județelor şi mai era şi un bun agent de legătură cu francezii şi cu fruntaşii fostului Partid Conservator. Am căutat să împac lucrurile, dar n-am ajuns la nimic. Pe Filipescu aş mai fi izbutit să-l readuc la matcă, căci se despărțea cu greu de popularitatea, de popularitatea ce creştea întruna, a generalului. Acesta însă n-a vrut să ştie de nimic. Era încântat că scăpase de fostul său aghiotant, care-i sta în gât.

Prietenul Grigoraş a plecat cu Puiu Cartianu şi hotărât - până la noi dispoziții - să abandoneze politica pentru gazetărie, a reînviat Epoca. Întemeiată de Nicu Filipescu, Epoca cunoscuse zile de glorie pe vremea luptei opoziției unite împotriva lui Ion Brătianu cel bătrân. A fost atunci un moment când toată lumea o citea. Ținută mai departe în viață de Filipescu, Epoca a recunoscut ceasuri de succes pe vremea Neutralității, între 1914 şi 1916. Bolnav şi dezgustat de toate, Filipescu, în ultimele luni ale vieții sale dăruise Epoca lui Pisani, fidelul său colaborator şi prim-redactor de la întemeierea foii.

Odată cu moartea lui Nicu Filipescu şi cu prăbuşirea Bucureştilor, s-a prăbuşit şi Epoca. Întâlnind pe Pisani la Odessa în 1917, acesta, disperat de situația sa, mi-a spus: „Ascultă, domnule Argetoianu, eu sunt proprietarul Epocii pe care mi-a dat-o Nicu Filipescu, prin scrisoare în regulă. Eu n-am însă ce face cu ea. Grigore Filipescu e o secătură. D-ta ai fost cel mai de aproape prieten al lui conu' Nicu, ai colaborat şi la gazetă - dă-mi voie să-ți dăruiesc Epoca d-tale, la rândul meu. Poate d-ta, vei fi în stare să o faci să mai apară vreodată, şi poate să-ți slujească la ceva!". Am protestat, nu voiam să primesc pe gratis de la Pisani fie şi un dar în acel moment fără valoare, dar pe de altă parte n-aveam bani. Ştiam pe Pisani la strâmtoare şi eram convins că orice sumă i-ar fi convenit. I-am oferit câteva mii de lei, dar grecul, „capră râioasă cu coada în sus", a refuzat, mi-a declarat că-l jignesc - în fine atât a insistat încât în cele din urmă am primit.

Grigore Filipescu ştia că tată-său dăruise Epoca lui Pisani, dar nu-i povestisem cele întâmplate la Odessa, fiindcă n-avusesem prilejul. Când mi-a spus că era hotărât să scoată din nou Epoca, i-am obiectat că gazeta devenise proprietatea lui Pisani. „A, da - mi-a răspuns el - dar n-are nicio importanță. Tată-meu a dăruit-o într-un moment de supărare, şi am să mă înțeleg eu cu Pisani, am să-i dau o indemnizare". Am surâs, am povestit atunci lui Grigoraş cele întâmplate la Odessa şi i-am remis, ca titlu de proprietate, atât scrisoarea lui Nicu Filipescu către Pisani, cât şi pe a acestuia către mine. Am socotit că era dreptul fiului să continue opera lui tată-său, sau să încerce cel puțin. Şi astfel a devenit Grigore Filipescu, grație mie, proprietar legitim al ziarului în care m-a înjurat țigăneşte după Conversiune, de la 1932 înainte şi până m-am împăcat iar cu el, în primăvara anului 1938[246].

Demersul lui Averescu pe lângă Rege pentru schimbarea Ministerului Marghiloman a fost făcut cu prilejul întrevederii provocate de căsătoria Prințului Carol, la Odessa, cu Zizi Lambrino. Prințul Carol sosise la Iaşi amorezat de Ella Filitti, fiica lui Nicu Filitti şi a Vioricăi Vălleanu (soră cu generalii Mitică şi Gogu Vălleanu, cu Marie Poenaru etc.). Am arătat în cursul acestor amintiri cu câtă jale s-a despărțit Prințul de flirtul său în momentul în care întreaga familie Filitti şi-a luat zborul spre Stockholm sau Copenhaga. Am povestit şi cum Carol, încredințat pentru consolare lui Zizi Lambrino, se prinsese în mrejele acesteia. Neavând niciun contact cu Familia Regală, care mă considera ca un răzvrătit, fiindcă combăteam

[246] Câteva luni înaintea morții sale.

pe Ştirbei şi pe Brătianu, n-am putut să-mi dau seama de progresele zilnice pe care în stăpânirea lui Zizi asupra sufletului Prinţului le făcea. Aflasem şi eu ceva, dar prea puţin, din povestirile unuia şi altuia şi aproape că n-aş fi crezut câte se spuneau, dacă n-aş fi asistat, din capriciul unui cauciuc plesnit, pe şoseaua Romanului, la întâlnirea dintre Prinţ şi Duduie (Duduia nr. 1). Uitasem de existenţa acestei idile, căreia nu-i acordasem prea multă atenţie, când într-o bună zi mi s-a adus ştirea că Prinţul Carol trecuse în Rusia, împreună cu un anumit Serdici şi că se însurase în toată regula la Odessa, cu dra Zizi Lambrino. Amănuntele care s-au mai aflat zilele următoare, informaţiile care s-au publicat în ziarele nemţeşti nu mai lăsau nicio îndoială asupra acestor două fapte: dezertarea Prinţului şi căsătoria sa clandestină. Din aceste două fapte cel dintâi părea mai grav, căci căsătoria, fiind săvârşită în condiţiile în care fusese, era uşor anulabilă, pe când dezertarea rămânea dezertare, oricare ar fi fost motivul determinant şi ce era mai dureros, era că ne aflam în faţa unei dezertări în timp de război, căci pacea nu era încă încheiată.

Vâlva a fost enormă, căci Prinţul, în care toţi ne pusesem încrederea pentru viitor, intrase pentru prima dată în gura lumii, dându-ne o mare decepţie. De atunci ne-am obişnuit, şi moravurile s-au mai lăbărţat, dar în 1918 opinia publică era mai severă. După ce-şi făcuse mendrele la Odessa, Prinţul se înapoiase în Moldova împreună cu tânăra sa soţie şi cu fidelul Serdici. Cum au sosit, Serdici a fost arestat, iar Prinţul, despărţit de soţia sa şi izolat. Căsătoria a fost considerată nulă1 bineînţeles, dar rămâneau de stabilit sancţiunile ce urmau să fie luate împotriva Prinţului. Se vorbea de o excludere de la succesiunea Tronului, de o pedeapsă disciplinară consistând în mai multe luni de arest, de o dare în judecată în faţa Consiliului de Război, pentru dezertare. Marghiloman, care simţea că terenul îi fuge sub picioare şi care, probabil în starea lui sufletească de amorezat, se considera oarecum solidar şi cu patimile altora (zadarnică încercare de întinerire) - Marghiloman pleda pentru indulgenţă, dar Ştirbei, pe de altă parte, care nu putea suferi pe Carol, înclina pentru măsurile cele mai severe. Se mai spunea că Regina era pentru cocoloşirea lucrurilor, că Regele însă, indignat, nu voia să ştie de iertare.

În această situaţie, după câteva zile de plânsete şi de certuri în familie, după mai multe discuţii cu şeful Guvernului şi cu oamenii de casă - Brătianu şi Averescu au fost chemaţi la Iaşi. Amândoi se aflau instalaţi la Piatra-Neamţ, şi - amănunt care nu e lipsit de savoare - un singur automobil a fost trimis să-i aducă! Ori oamenii nu se puteau suferi între ei, erau certaţi şi nu-şi vorbeau! Au făcut amândoi

„bonne figure à mauvais jeu", şi au plecat împreună. Averescu mi-a povestit apoi că călătoria (trei ceasuri) a fost foarte plăcută, că Brătianu a fost cât se poate de amabil, n-a atins cu niciun cuvânt trecutul şi nu i-a vorbit decât de ceasul prezent şi de ziua de mâine, în care el, Averescu, va avea un rol însemnat de jucat! Ce şmecher mai era şi amicul Ionel! În două cuvinte şi în trei mişcări mi l-a întors pe dos pe bietul general, care în politică însă nu trecuse de rangul de prapurcic! Sosirea lui Averescu şi a lui Brătianu la Iaşi a făcut senzaţie. Când a întors maşina pe Lăpuşneanu să intre la Palat (căci ordinul era ca cei doi foşti prim-miniştri să fie duşi direct la Vodă), pe la orele 4 după-amiaza, lumea de pe stradă, care i-a recunoscut, a belit ochii de mirare, şi a rămas cu gura căscată văzând pe cei doi ireconciliabili adversari, cot la cot, intrând la Rege... Aventura Prinţului nu se dedese încă în vileag, era cunoscută numai de iniţiaţi şi negată de aceştia de câte ori li se punea o întrebare. În nevinovăţia lor, oamenii au crezut că s-au prăbuşit nemţii şi că se punea la cale un Minister Naţional - şi s-au repezit toţi, în bucuria lor să ducă vestea în toate colţurile.

La Palat, după câte mi-a povestit Averescu, scena a fost penibilă. Era prezentă şi Regina. Brătianu şi Averescu au înfăţişat păreri identice. Şi unul, şi altul au socotit că singura soluţie logică era excluderea Prinţului de la succesiunea Tronului şi trimiterea lui înaintea instanţelor legale pentru judecarea crimei de dezertare conform legilor. Că hotărârea era însă în mâna Regelui, atât ca şef al familiei regale, cât şi ca factor constituţional responsabil, că în tot cazul, dacă Majestatea Sa nu s-ar putea hotărî pentru o dezmoştenire - de dorit minimul pedepsei ce s-ar putea da Prinţului ar fi 18 luni închisoare, dar adevărată închisoare. Regina îşi frângea mâinile, plângea şi îşi apăra puiul ca o tigroaică. „L-am crescut ca să domnească, credeţi-mă (cum l-a crescut s-a văzut mai târziu), nu-l pot abandona! A greşit, a greşit grav desigur, dar se va îndrepta, nu va mai face, nu-l omorâţi la primul pas fals pe care-l face!". Regele, nedumerit ca întotdeauna, lăsa să curgă ca de obicei triolete de „da, da, da!" fără să ştie ce să facă. Era pe rând de aceeaşi părere cu Brătianu şi cu Averescu, şi cu Regina! Dar ce să mai întind asupra unor lucruri pe care nu le-am aflat decât din a doua sau a treia mână[247], am povestit incidentul cu Prinţul Carol ca să ajung la conversaţia politică pe care Averescu a avut-o cu Regele, şi să venim la ea.

După ce s-a terminat şedinţa în patru, Averescu care nu mai văzuse pe Rege de când demisionase, i-a cerut voie să mai rămâie

[247] Până în cele din urmă Regina, ajutată de Marghiloman, a învins. Prinţul Carol a rămas Moştenitorul Tronului şi a fost închis pentru 30 de zile la Mănăstirea Pângăraţi, unde Regina s-a dus să-l vadă de mai multe ori, şi unde nu şi-a făcut nici pedeapsa întreagă.

puțin singur cu dânsul, ceea ce Regele a încuviințat imediat. Acel „puțin" a fost însă lung, a ținut mai bine de un ceas. A fost mai întâi o explicare de la om la om. Regele a mărturisit cea mai deplină încredere (!) în fostul său sfetnic și general și a încercat să-i desluşească constrângerea în care s-a aflat în momentul chemării lui Marghiloman. Averescu, fără să creadă o vorbă din câte îi spunea Regele (aşa a pretins cel puțin față de mine), a declarat, la rândul său, că trecutul e şters în mintea sa, că nu se gândeşte decât la viitor, şi că pentru cea mai bună organizare a acestui viitor pune la dispoziția Majestății Sale întreg devotamentul lui. Emoționat, Regele i-a strâns mâna. Averescu a continuat demonstrând absoluta necesitate a unei cât de repezi schimbări de Guvern, Guvernul Marghiloman ducând țara de râpă atât din punct de vedere extern, cât şi intern. „Marghiloman va fi silit - a adăugat generalul - să ratifice pacea, tocmai în momentul în care Centralii sunt în ajun să se prăbuşească. Şi cu o pace separată ratificată ce ne vom face noi la Pacea generală? Eu mă fac forte să obțin de la Centrali o revizuire a tratatului de la București, ca să câştig prin această revizuire timpul necesar şi să scap de ratificare...".

Regele a ascultat cu atenție, a stat pe gânduri şi a conchis strângând mâna lui Averescu: „Ai poate dreptate, lasă-mă să văd, nu e aşa de uşor". Averescu a plecat de la Rege convins că până în 15 zile va fi prim-ministru. Niciun moment n-am bănuit pe Rege de o astfel de intenție, dar l-am lăsat pe Averescu în iluziile lui... Cele care au urmat au dovedit câtă dreptate aveam, în scepticismul meu - iar sinceritatea împăcării Regelui cu generalul a fost subliniată prin nepoftirea acestuia la intrarea triumfală a trupelor în București.

Zile de vară plăcute la Geoseni şi pe valea Bistriței • „Gong" se scaldă cu doi fauni în valurile râului... Tomida • Thea • Marghiloman la orizont... • Regina Maria în ceasuri grele • Dna Nevruz Khan • Boyle, prima fază

Din vara anului 1918 mi-au rămas în amintire, întipărite chiar cu mai multă tărie decât evenimentele politice față de care nu am fost decât un martor fără răspundere, diferitele mele fugi departe de Iaşi. Veselă şi frumoasă mi s-a arătat Moldova noastră în acea vară, parcă nu trecuse peste dânsa tot ce trecuse. Cum răzbăteai dincolo de Târgu Frumos, spre Roman, se schimba fața lucrurilor şi în locul priveliştei de sărăcie asiatică, cu pământ de oale lipsit de orice vegetație mai răsărită, se înfățişau înaintea ochilor perdelele de păduri, lanurile împânzite de văile răcoroase. Se schimba şi şoseaua, aproape impracticabilă prin târgurile jidăneşti până la Târgu Frumos, şi cale de mătase de la Târgu Frumos înainte spre Bacău sau spre Piatra-Neamț. Căci astea erau drumurile mele. Ne-am dus fiecare pe unde am avut prieteni şi pe unde am fost poftiți. Întâmplarea a vrut ca toate cunoştințele mele să-şi aibă aşezările pe valea Siretului şi pe valea Bistriței. La nord, spre Botoşani, n-am fost decât o singură dată şi pentru o zi, să cunun un căpitan, în numele lui Averescu - iar în jos spre Vaslui, spre Huşi, spre Bârlad n-am pus măcar piciorul[248]. În schimb am bătut în toate sensurile triunghiul format de punctele Iaşi, Bacău şi Piatra-Neamț, pe care am ajuns să-l cunosc mai bine ca moşia mea. Mă împrietenisem cu toate satele, cu toate dealurile, cu toate urcuşurile şi cu toate scoborâşurile şi le ştiam pe de rost.

De la Iaşi, şoseaua numai hopuri şi povârnişuri, pornea de la bariera Păcurarilor spre Cucuteni, şi printre oseminte de cai şi de vite răzlețe, se îndrepta spre Podul Iloaiei şi spre Târgu Frumos. Pârloagele țineau cât vedeam cu ochii până la coamele dealurilor, şi pârlite de arşiță se întindeau ca covoare cafenii de păr de cămilă, vechi şi uzate şi numai găuri, prin care ieşeau din pământ trunchiuri trăsnite, bolovani cât omul, câte o dărâmătură de casă sau câte o fântână uitată de Dumnezeu şi părăsită de oameni. Osăriile de pe marginea drumului încheiau cele două covoare, pe dreapta şi pe stânga, cu un chenar

[248] Ghidigeni, celebra reşedință a lui Chrissoveloni, unde s-au petrecut atâtea, şi care se afla mai jos de Bârlad, mi-au rămas astfel necunoscuți.

alb de semne neînțelese, cel puțin pentru trecătorii grăbiți. Întreaga privelişte îmi aducea aminte sărăcia, sterilitatea şi sălbăticia dealurilor Rumeliei, dintre Stambul şi Adrianopol -... nu lipseau decât fesurile roşii pe capul troglodiților pe care îi întâlneam.

La câțiva kilometri după Târgu Frumos (pe care l-ar fi botezat mai bine Târgul Puchios), intram în rai. De la Strunga în sus, un codru de toată frumusețea adăpostea serpentinele şoselei şi îmbrăca dealul până deasupra Miclăuşenilor. Medievalul castel în care se ascundeau ca două cucuvele văduva[249] şi fata[250] lui Sturdza Miclăuşanu rămânea pe stânga înăbuşit într-o vale, iar şoseaua cobora în câteva curbe mlădioase spre podul Siretului şi lunca Mirceştilor. În locul parfumului aproape sufocant al florilor de cireşi amari, ce formau alee de la Strunga până în jos de Miclăuşeni, şi care mă îmbătase în primăvara precedentă - toate miresmele plaiurilor şi văilor îşi dădeau mâna şi-mi ieşeau în cale ca să-mi ureze şi să-mi încânte mersul. Siretul cu apele lui repezi şi încă limpezi, lunca cântată de Alecsandri, sau cât mai rămăsese din ea, apoi bogăția lanurilor spre Roman sau spre Piatra-Neamț, prin Tupilați şi Girov, arborii seculari pe la răscruci, bucuria turmelor şi liniştea oamenilor - toate erau pentru mine scăpatul din mocirlosul țarc al Iaşilor şi din dramele Istoriei, prilej de netulburată împăcare cu viața.

Prin câte locuri n-am călcat, dar din toate, trei sunt legate de amintirile cele mai scumpe: Geoseni, Rosnovul şi Doamna (lângă Piatra).

Geoseni era moşia doamnei Alice Jurgea-Negrileşti, născută Strat, soția prietenului nostru, al tuturor, Petruş[251]. Dintr-o primă căsătorie cu un Lecca a avut trei băieți stricați şi pe simpatica Lauretta, căsătorită cu Radu Cruțescu, diplomatul. Eram cu toții, ca să zic aşa, în familie, şi plecam din Iaşi cu Cruțeştii, cu Poulet şi cu Julie Ghica, cu Țoțoi Lahovari şi cu câți mai încăpeau în automobilele noastre şi trei patru zile nu ne mai mişcăm din Geoseni unde eram primiți cu brațele deschise.

Geosenii erau o reşedință într-adevăr boierească ce putea rivaliza cu instalațiile modeme din Europa civilizată. Unul din cele 6-7 „castele" renumite din Moldova, cuvântul „castel" fiind luat în înțelesul celui francez şi curent de „chateau", iar nu în înțelesul românesc, mai romantic şi evocator de turnuri, de poduri basculante, de crenele şi de şanțuri adânci. La Geoseni, ca şi în celelalte castele moldoveneş-

[249] Fiica mai mare a lui Ion Ghica.

[250] Văduva lui Şerban Cantacuzino, fiul pelagros al Nababului.

[251] Pătruş Jurgea Negrileşti este tatăl talentatei Georgeta Cancicov şi al altor trei nimfe mai puțin talentate, dar tot atât de zvăpăiate.

ti (Stânca, Comăneşti, Dărmăneşti, Miclăuşeni, Ghidigeni, Rosnov etc. etc.) nimic nu evoca măcar tradiții medievale, nici măcar tradiții mai vechi de o jumătate de veac. Erau toate case vesele şi comode de oameni bogați, obişnuiți să trăiască bine şi cu cât mai mulți musafiri. Geosenii erau printre cele mai vesele. Casă încăpătoare, cu o sumă de odăi pentru prieteni, aşezată pe poalele dealului din stânga Siretului, la vreo 20 kilometri la sud de Bacău, era totdeauna plină. Dna Jurgea era o stăpână de casă desăvârşită, iar soțul ei Petruş o ajuta să-şi primească prietenii cu o jovialitate contagioasă, care însenina după câteva minute până şi pe cei mai posomorâți oaspeți. Câte zile şi câte seri plăcute am petrecut în această primitoare casă, unde pe lângă jovialitatea lui Petruş, ne mai înveselea şi Țoțoi cu maniile lui.

Am vorbit deja cititorilor mei de Rosnov şi de familia Economos. Nimic nu se schimbase la dânşii şi toate mergeau în 1918 ca şi în 1917, numai că nu mai apăsa pe nimeni teama frontului destul de apropiat, îmi aduc aminte că, atâta vreme cât a ținut frontul, nu mi-am desfăcut niciodată geamantanul la Rosnov, ca să fiu în orice minut gata pentru o eventuală „retragere strategică". După încheierea păcii de la Bucureşti dispăruse orice pericol şi parcă se destinseseră şi nervii familiei Economos şi chiar şi irascibilul Hector se mai îmblânzise. Casa de la Rosnov a fost şi mai primitoare în 1918 decât în iarna şi în toamna precedentă. Câte zile senine, lipsite de griji şi de grijă n-am petrecut şi acolo, în drum spre Piatra-Neamț sau la înapoiere spre Iaşi, sau spre Bacău. Deşi la Rosnov lipsea „calitatea boierească" de la Geoseni, m-a primit întotdeauna şi familia Economos cu brațele deschise şi le-am rămas adânc recunoscător, la toți, de prietenia pe care nu mi-au precupețit-o. Până să scriu aceste rânduri s-au dus toți, tatăl, mama, băiatul şi fata - aceştia doi din urmă în floarea tinereții. Să le fie țărâna uşoară şi veşnică pomenire. Îmi aduc aminte că odată am poposit la Rosnov peste noapte cu Țoțoi Lahovari şi că după masă şi-a înfipt puțin dinții în pulpa lui cățelul Catinei Economos, fiindcă îl necăjise. A fost o dramă. A doua zi dimineața Țoțoi a fugit drept la Iaşi, la doctor, şi a lăsat o sumă destul de însemnată de bani la Rosnov ca să i se telegrafieze în fiecare zi buletinul sănătății câinelui! Câtă grijă pentru o nenorocită de viață! Când mă gândesc că şi Țoțoi, şi toți Economiştii, şi câinele au murit după câțiva ani, mă întreb dacă orice acțiune de apărare împotriva morții e cuminte: câteva clipe mai devreme ori mai târziu tot în brațele ei cădem cu toții!

Pentru mine evenimentul nou al verii 1918 a fost Piatra-Neamțului. Până atunci, trecusem deseori prin acest simpatic oraş, mai

ales pe timpul şederilor mele la Rosnov - întârziasem chiar câte o zi întreagă într-însul, prin spitale şi pe la prieteni, dar nu mă oprisem mai multă vreme. În 1918, Piatra a devenit popasul meu de vară, şi am întins vara cât am putut, în toamnă. Cauzele care m-au fixat la Piatra au fost două: una de ordin politic, alta de ordin... antipolitic. Cea de ordin politic, a fost prezenţa lui Averescu, care părăsise, încă din mai, Bacăul şi se instalase la Piatra, în vila lui Albini, frumos situată pe poalele dealului deasupra Bistriţei, dincolo de gară. Acest Albini era ardelean şi potlogar; ca ardelean, pe baza sentimentelor sale patriotice ajunsese şef de gară la Piatra - iar ca şef de gară ajunsese potlogar de seamă. Se scăldase până aci în apele liberale, dar corabia acestora nu-i mai părea sigură şi cum nu îndrăznise să se urce într-a lui Marghiloman (prea cântase „vrem Ardealul!"), s-a suit într-a lui Averescu. Câte neplăceri n-am mai avut şi cu măgarul ăsta, căci era aprig la câştiguri! Ca să-şi facă mână bună cu „Şeful" îi închinase pe nimic, mobilată gata, vila pe care o ridicase din micile sale beneficii de pe timpul prefectului Albu, cel de pomină, şi de pe al Neutralităţii. Averescu, care toată viaţa lui a profitat astfel de pe urma celor care speculau influenţa sa, a fost încântat şi i-a mai cerut lui Albini să-i mai trimită din când în când şi păstrăvi proaspeţi, şi merinde!

Cum Averescu, deşi îşi oprise camera în strada Toma Cosma, aproape nu mai da prin Iaşi, şi cum mă plictisea să-i tot scriu pentru toate chestiunile noastre, m-am hotărât eu să merg mai des şi să stau mai mult la Piatra. Am mărturisit că mă atrăgea acolo şi o cauză nepolitică. Sanatoriul de convalescenţi, întemeiat în 1917 de generalul şi de dna Clotilda Averescu în localitatea Doamna (moşia lui Costinescu) fusese terminat şi Elisa Şuţu se instalase în fruntea lui, încă din toamna anului 1917. Sanatoriul Doamna situat mai sus de Piatra, era legat de oraş printr-un pod de lemn construit de Armată şi care n-a fost isprăvit decât prin decembrie 1917 sau ianuarie 1918. Elisa Şuţu, cu soacra-sa cu fiu-său şi cu englezoaica lui, petrecuse iarna în conăcelul lui Costinescu, în sat, dar în primăvară se mutase în pavilionul ei de lemn de pe coastă, deasupra Sanatoriului. Elisa era încântată de noua ei instalaţie. Din prispă, îşi domina întreaga împărăţie şi putea să-şi dea iluziile unei netulburate stăpâniri. Erau în bună parte iluzii, căci lucrurile nu mergeau aşa cum trebuia şi cum ar fi vrut dânsa. Averescu îi încredinţase direcţia Sanatoriului, pe când comanda încă Armata a II-a, dar după obiceiul său îi mai alăturase şi un coţcar în persoana lui Teodor Deleanu, cumnatul lui Mitzi Fischer şi prin urmare om de casă de-ai lui. Deleanu încurcase toate socotelile Sanatoriului, ca să puie pe ale sale la punct şi „Domniţa" îmi ceruse din iarnă un om de încredere şi destoinic ca să pună, la rândul lui, şi pe Deleanu la punct. Îi recomandasem pe Peanu, administratorul nostru de la Breasta, ce nu putuse rămâne la postul său, fiind ardelean, şi se refugiase cu mine la Iaşi. Peanu s-a pus pe muncă, a făcut treabă, a pus pe Deleanu cu botul pe labe, dar de aci s-a tras ura oamenilor lui Averescu de casă împotriva mea, după cum cred că şi a lui Averescu însuşi tot de la Doamna s-a tras, căci m-a surprins într-o zi (sosise tiptil prin pădure, pe poteca ce ducea de la vila Albini, de-a lungul Bistriţiei, la Sanatoriu) într-o conversaţie cu „Domniţa" ce i-a părut prea intimă. Era gelos foc şi bănuitor ca toţi bătrânii. Bănuitor eram şi eu, dar cel puţin nu eram gelos, şi asta a fost superioritatea mea asupra lui! Dar să lăsăm romanele. Pentru mine Elisa Şuţu era femeia plină de farmec, a cărei prezenţă îmi pironea gândurile şi nu le lăsa să-şi ia zborul departe către ţinuturile dorului, grijilor şi proiectelor ce-mi păreau pe atunci nerealizabile şi mă întristau. Erau aşa de frumoase malurile Bistriţei, era atât de graţioasă Domniţa în hainele ei albe cu cruciuliţă roşie pe frunte, cu ochii ei albaştri şi cu părul ei bălai, era atât de dulce iarba pe care ne lungeam, eu cu capul pe genunchii ei, încât nu mai ceream cerului nimic!

„Frumoasele zile de la Arenjuez" au avut însă şi ele un sfârşit. Fericirea României Mari a înghiţit toate fericirile noastre mărunte, şi, înapoiaţi la Bucureşti, nici Domniţa nici eu nu ne-am mai gândit să reînviem clipe ca cele în care ne răcoream frunţile în apele cristaline ale Bistriţei...

La început mă poftise şi mă găzduise Domniţa la Sanatoriu. Îmi dedese o odăiţă în pavilionul ofiţerilor şi mâncam cu dânsa şi cu ai ei. Cu odăiţa - ca vai de ea, cu patul ei de scânduri m-am mai împăcat eu, dar cu mâncarea! Domniţa era delicioasă la conversaţie şi pe iarbă - dar ca gospodină, să te ferească Dumnezeu! Bucate incomestibile şi o murdărie - curat grecească! Pe când scriu aceste rânduri îmi trece înaintea ochilor o scenă ce mă înveseleşte şi acum, după atâţia ani. Mâncam (vorba vine!) în pridvor şi se servise un pui de găină, un nenorocit pui de găină slab şi zdrenţuros, tăvălit prin tăciuni şi prin cenuşă şi jumulit numai pe trei sferturi. Deodată, un cotoi a sărit pe masă, a şterpelit puiul de pe farfurie şi a şters-o cu el în dinţi! Aleargă după hoţ! Domniţa, sprintenă ca o căprioară, a ţâşnit de pe pridvor şi în trei mişcări era cât pe aci să prindă cotoiul care târa puiul prin nisip, şi nu putea fugi destul de repede cu povara lui. Când a văzut mârtanul ce-l aşteaptă a lăsat puiul şi ţop pe o streaşină! Domniţa a luat frumos puiul, l-a scuturat bine de nisip şi l-a aşezat iar pe

farfurie, în aplauzele celor trei lihniți: bătrâna, copilul și englezoaica! În ziua aceea m-am făcut bolnav și n-am mâncat!

Nenorocirea era că nu mă puteam „compensa" nici în oraș căci în toată Piatra nu era un restaurant abordabil și toate debitau numai porcării fără nume. Cu mâncarea am dus-o prost, de altminteri, tot timpul pe malurile Bistriței: la Averescu cât am stat era să mor de foame. La dânsul era foarte curat, dar nu punea nimic pe masă. Făcea regim și te silea să-l faci cu dânsul („în interesul sănătății d-tale!") și-ți da trei foi de salată și trei fire de macaroane fierte în apă fără unt! Averescu ajunsese pielea pe oase, dar Signora Clotilda nu știu cum făcea căci rămăsese grăsulie - probabil că mânca pe ascuns.

Când mă întețea foamea, ceream „Fordul" generalului și mă duceam la Rosnov, unde „încasam" pentru mai multe zile.

Ca să mă împiedice să mai cobor la Sanatoriu, la a doua venire la Piatra (căci mă tot duceam și veneam) generalul m-a silit să trag la dânsul. Mi-a dat o odaie excelentă, dar chiar cu păstrăvii pe care-i trimitea din când în când Albini m-a lăsat, cum spusei să mor de foame. Ceea ce n-ar fi fost nimic, dar lucru nesuferit, mi-a otrăvit și toate vizitele la Doamna. Cum mă vedea că plec - și mă pândea - mai lăsa să treacă zece minute și își lua picioarele la spinare spre Sanatoriu. Un sfert de ceas după ce soseam eu, sosea și el. Încântată de acest manej, Domnița se prăpădea de râs; râdea de gelozia lui Averescu și râdea de nasul de un cot pe care-l făceam eu.

După câteva zile, am mulțumit generalului pentru generoasa ospitalitate și am șters-o, nu mai știu unde, la Iași sau la Geoseni. Când m-am întors la Piatra, n-am mai prevenit pe nimeni și mi-am închiriat o odaie, curățică de altminteri, în oraș, în casa vechiului meu prieten politic Corbu, și așa cel puțin am fost liber pe mișcările mele. Mă învoisem cu Peanu care venea să mă previe, îndată ce pleca generalul și atunci mă duceam eu la Doamna și la Domnița...

Nu erau însă toate zilele la fel, mai erau și zile în care mă lua unul sau altul în excursii și așa am vizitat mai toate împrejurimile Pietrei, fără să ajung însă niciodată la Bicaz, din cauza prezenței Familiei Regale. Mai erau și zile în care ne certam, și în acele zile, ca să-mi împac sufletul, începeam prin a-mi împăca stomacul, la Rosnov, bineînțeles. Și mă culcam cu stomacul plin și cu inima grea...

Din întunericul uitării îmi răsar, ca scenele unui film îmbucătățit, frânturi de imagini ale căror legături s-au rupt, dar a căror intensitate nu știu pentru ce persistă. Pasteluri viu colorate ce se încăpățânează și se agață pe pereții întunecați și fugitivi ai timpului ce se tot duce...

Văd astfel într-un amurg plin de lumină, mă plimbam pe sub anini, de-a lungul Bistriței - văd astfel și parcă aud și clocotișul apei - scăldatul unei nimfe albă ca laptele, proptită împotriva curentului ca să n-o ia la vale de umerii unor fauni arămii; erau doi, din care unul cu față de țap. Era mult lăudata Gong, pe care n-o văzusem încă și a cărei cunoștință am făcut-o astfel, în amănunte, căci goală din cap până în picioare, nu ascundea nimic. Mă oprisem, căci recunoscusem în „fauni" pe bunii mei prieteni, avocații Emanuel Pantazi și Rosenthal (care făcea pe țapul). Rareori am văzut forme mai armonioase și mai perfecte ca la această tânără femeie, care-și bătea joc de ele. Pe atunci era soția lui Tibică Romalo[252], dar de atunci, din brațe în brațe a căzut până în ale evreului Litmann, antreprenorul jocurilor de la Sinaia.

Văd pe un bătrân neînduplecat, cu o țăcălie albă și o redingotă neagră, ce se ținea de mine ca un scai și-mi țâșnea în cale când îmi era lumea mai dragă ca cele sperietori împinse de un resort ce sar din cutia lor, cum le deschizi capacul. Plicticos în așa măsură încât de multe ori m-am gândit să-l arunc în Bistrița ca să scap de el, Grigore Tomida fusese administrator financiar și, de curând scos din slujbă ca tâmpit, se instalase la Piatra, devenise averescan și convinsese pe general de înaltele sale cunoștințe în materie de finanțe și de economie politică. Averescu îi confruntase teoriile cu ale lui Riccardo, le găsise „adecvate", și ca de obicei mi-l trimisese mie să mă descurc cu el. L-am cântărit în două minute, l-am sictirit. Dar sictirit, a devenit și mai scai, și n-am putut să scap de dânsul nici după ce am părăsit Piatra, căci mi-a scris regulat, pagini și pagini. Mi-a scris regulat timp de aproape 5 ani, până am părăsit Partidul Poporului. Ce oribilă amintire!

Văd pe Thea, rumena și blonda cameristă a generalului, cu tava cu ceai, intrând dimineața în camera mea și mai văd cum așezam tava pe măsuță și pe Thea pe genunchii mei și cum buzele mele se bucurau de excelentul cozonac - contribuție personală a îndemânaticei fete la fericirea mea - și de buzele ei, contribuția mea personală la aceeași fericire. Thea era fată cuminte și se supunea la toate...

Și alături de Thea îmi răsare în toate amănuntele ei buna și

[252] Gong Zissu, era fiica din prima căsătorie, cu un Zissu, a domnișoarei Păianu, sora inginerului Păianu. Dintr-o a doua căsătorie cu camaradul meu de studii de la Paris, Dim. Comșa, a avut altă fată, frumoasă și dânsa și tot atât de celebră, Ella, care deflorată de Strij Chrissoveloni, a luat succesiv în căsătorie pe Henri Manu (pe acesta l-a dat gata prin viața destrăbălată ce i-a impus-o) și pe Puiu Dumitrescu. Gong, după ce a divorțat de Romalo a luat pe Jean Niculescu-Dorobanțu, mai tânăr ca dânsa, de care a divorțat, de asemeni.

îngăduitoare doamnă Clotilda, cu mustăcioara ei, urcându-se într-un Ford, soios, sau coborând din el, veşnic în drum spre sau de la unul din nenumăratele aşezăminte de ajutorare a răniţilor, a convalescenţilor, a bolnavilor, a nemâncaţilor, a nespălaţilor pe care le întemeiase în toată regiunea dintre Piatra, Bacău şi Roman. Averescu fusese curăţit din fruntea Guvernului şi a Armatei, dar dna Averescu continua să se bucure de toată consideraţia şi simpatia Familiei Regale şi fusese menţinută în fruntea tuturor instituţiilor şi societăţilor întemeiate sau conduse, din toamna anului 1916, de către dânsa. Admirabila femeie se făcea că nu vede nimic din tot ce se învârtea în jurul lui „Alessandro", ca fuste, până în casa ei, unde aproape ajunsese să nu mai fie stăpână; nu avea însă decât un scop, preamărirea lui „Alessandro" - nu urmărea decât o idee să-i facă viaţa cât de plăcută în cadrul obiceiurilor şi păcatelor lui. Îi închinase viaţa ei, pe care în registrul căsniciei renunţase să o mai valorifice şi aşa a făcut până a murit, ca o roabă supusă stăpânului pe care şi-l alesese în tinereţe. Parcă tot binele pe care-l făcea în afară îl făcea ca să-i ierte Dumnezeu tot răul pe care-l tolera în casă. Fără să vorbim niciodată mai lung împreună, am înţeles-o de minune, şi dânsa pricepuse că o înţelesesem, şi un fel de prietenie ascunsă s-a născut între noi, prietenie ce n-a încetat nici după ce m-am certat cu Averescu. „Aşa e el, trebuie să-l iei cum e, în fond nu e rău, dar e slab faţă de unele din patimile sale". Coana Clotilda îşi vedea soţul prin ochelarii unei afecţiuni care mie îmi lipseau. Era rău, cucoană, nu era bun, zău, deloc!

Văd Rosnovul, văd Piatra, văd Bacăul cu forfoteala lor, văd zecile de caraghioşi care băteau şoselele cu automobile împrumutate alergând ba la Bicaz, ba după Brătianu sau după Averescu la Piatra - toţi după câte un ghelir imediat sau viitor, căci tocmai bine nu se schimbase nimic în rosturile noastre politice sau sociale!

Ca să închei acest succint bilanţ, voi evoca aci o ultimă viziune căreia, poate, că numai influenţat printr-o anumită optică a momentului, am ajuns să-i dau o importanţă pe care desigur nu o merita. E vorba de o maşină, de un furgon şi de un vagon, tren redus, după cum se vede, la ultima expresie a unui tren, tren ce se profila la stânga mea pe orizont, tren fantomă ce înainta cu greu ca şi cum ar fi avut de luptat cu toate adversităţile. Îmi aduc perfect aminte locul şi ziua. O biijă evreiască înhămată cu un cal mă ducea agale către Rosnov şi trenul m-a ajuns şi m-a întrecut între Dumbrava Roşie şi Rosnov. Era în ziua de 22 iulie, şi era ziua Reginei şi trenul fantomă care abia se mişca - nu ştiu pentru ce, căci mergea la vale - era un tren special

ce ducea pe Marghiloman înapoi la Iaşi, pe Marghiloman care fusese la Bicaz să felicite pe Regină în numele Guvernului... Nicio fiinţă vie nu se vedea în tren, de la maşină şi până la coada vagonului, al cărui interior era perfect vizibil prin transparenţa ferestrelor cuplate. Se vede că mecanicul, fochistul şi conducătorul se ascunseseră, că Marghiloman se întinsese să se odihnească, dar aşa cum se arăta, trenul părea gol. Acest tren gol, care abia înainta contra unor obstacole invizibile mi-a părut un minunat simbol al Guvernului sub care ne aflam, şi până a căzut, nu m-am putut niciodată gândi nici la Marghiloman, nici la tovarăşii săi de suferinţă, fără să-mi răsară în minte trenul gol ce gâfâia mai jos de Dumbrava Roşie!

Ziua Reginei! A fost singurul an în care n-am felicitat-o, de când m-am înapoiat în ţară şi am intrat în politică - dar prea se purtase rău cu noi, cu Averescu şi cu mine, înainte de plecarea noastră de la Guvern. Anul 1918 a fost de altminteri pentru Regina noastră un an de grele încercări. La începutul iernii s-a văzut nevoită să treacă prin cele mai mari umiliri din câte o femeie ca dânsa putea fi silită să treacă: să renunţe la visul de a juca un rol mare. Căci aceasta fusese tainica putere care o susţinuse tot timpul războiului. Se văzuse aclamată împărăteasa tuturor românilor, şi au venit zile grele în care a fost ameninţată să nu mai fie nimic, nici măcar sora sau mama răniţilor, în alb îmbrăcată şi cu crinul în mână, căci nu mai erau răniţi şi se vestejiseră toţi crinii... Cunoscuse durerea de a vedea pe tovarăşul vieţii sale, pe Barbu Prinţul, răcindu-se faţă de frenezia ei din porunca lui Brătianu, un alt trădător, şi mai fusese silită, dânsa, care până atunci nu se supusese nimănui, să se închine în faţa celor pe care îi disprefuise şi îi ura, să le surâdă, să le mulţumească şi să le strângă mâna...

Odată cu începerea negocierilor de pace o părăsise şi toată ceata ei de prieteni străini, lume măruntă şi fără mare valoare, dar peste care domnea, care se târa la picioarele ei şi fără de care nu-şi mai găsea echilibrul de zeiţă atotputernică. Nu vorbesc de Flers şi de Luynes, care au fost desigur prietenii ei devotaţi, dar care au fost şi ai noştri şi care de altminteri nu se amestecaseră în rântaşul filantropic, în clănţănitul protezelor şi cutiilor de conserve, în tot teatrul organizat de câţiva imbecili neputincioşi sub pretext „de asistenţă a frontului". Flers şi Luynes n-au pus picioarele la Coţofeneşti, de altminteri părăsiseră Moldova încă din august 1917.

E de necrezut, dar asupra Reginei plecarea unui Flers sau a unui Luynes a avut mai puţin efect decât plecarea unui opărit ca Bak-

er americanul, unui general Ballard, englez şi el, unui Anderson, unui Candolle de veselă amintire. Printre caraghioşii care se învârteau în jurul Majestăţii Sale, dna Nevruz-Khan merită o menţiune specială. Armeancă bogată din Roman se căsătorise cu un general persan (Nevruz-Khan) care făcuse carieră şi ajunsese prin anii 1900 ministru la Roma. Acolo i-am cunoscut pe amândoi, erau primitori, şi-şi făcuseră o oarecare situaţie în societatea internaţională din Roma. Alături de generalul persan generăleasa armeancă făcea figură de doamnă şi în tot cazul, foarte la locul ei, nu se singulariza prin nicio excentricitate. După 1904 nu i-am mai întâlnit. De atunci s-au întâmplat multe şi când am dat din nou în 1917 de dna Nevruz-Khan, „se schimbase boierul" cum zice românul - şi se schimbase şi cocoana. Boierul se schimbase întru atât că murise, iar văduva lui îşi pierduse cu totul cumpătul. După moartea persanului se înapoiase la Roman şi se consacrase gospodăririi frumoasei sale averi. Alerga de dimineaţă până seara de la oraş la ţară, din Roman la Iaşi, din Iaşi în Bucureşti şi abia întoarsă începea din nou. Îmbrăcată ca o călugăriţă, fără să se fi călugărit niciodată, ascundea sub chitia, sub vălul şi sub rasa călugărească un suflet aprig şi neastâmpărat. Fără copii, fără vreun interes special pentru nimeni în jurul ei, a căzut deodată cu dragostea pe Familia Regală, cum cade cloşca pe ouă şi n-a mai avut alt scop în viaţă decât să ajute pe Regină în toate întreprinderile ei, iar prin testament în regulă şi-a lăsat toată averea Prinţului Nicolae.

Toţi aceşti caraghioşi erau indispensabili Reginei fiindcă îi domina, fiindcă erau toţi amorezaţi de dânsa şi se uitau în ochii ei să-i priceapă şi să-i execute dorinţele, fiindcă erau toţi cuceriţi şi cucernici, şi dresaţi să nu contrazică niciun cuvânt căzut din augustele sale buze.

Evenimentele din primele luni ale anului împrăştiaseră pe toţi aceşti prieteni încercaţi - n-am enumerat mai sus decât pe cei mai de seamă[253] - şi Regina ar fi rămas singură în braţele doamnelor sale de onoare dacă nu s-ar fi deschis, cam în aceeaşi vreme, înaintea ei, braţele viguroase ale colonelului Boyle. Cred că aventurierul canadian a fost singurul bărbat care a dominat, dar care a dominat complet, până la siderare, această nobilă şi mândră femeie. Ştirbei a avut o covârşitoare influenţă asupra ei, dar n-a dominat-o niciodată. Numai Boyle a făcut dintr-însa ce a vrut.

[253] Printre prietenii încercaţi, dar nu şi caraghioşi, trebuie număraţi şi marchizul de Nicolai (decorat cu „Mihai Viteazul") şi contele de Rochefort. Pe o treaptă mai jos, medicii francezi de la Coţofeneşti; doctorii Devaux, Championniere, Venillet, Vandescal şi Ferrey-Roles.

Ori, şi în acest sentiment care s-a dezlănţuit asupra ei ca o vijelie, Regina a trecut în 1918 printr-o grea încercare. În iulie, pe când era oaspetele Majestăţii Sale la Coţofeneşti, Boyle a fost doborât printr-o congestie cerebrală, şi era să moară. A trebuit constituţia lui de bivol ca să scape nu numai de moarte, dar şi de paralizie, căci s-a vindecat în câteva luni şi un an mai târziu nimeni n-ar fi putut să-şi dea seama că omul acesta, dârz şi voinic, fusese la două degete de moarte. Regina povesteşte în memoriile sale cum a fost lovit prietenul, ca de trăsnet - şi cine ştie să citească între rânduri pricepe toată drama sufletească care a răscolit în acele ceasuri sufletul ei deja atât de amărât.

La aceste încercări desigur foarte dureroase pentru o fire sensibilă, dar trecătoare, anul 1918 trebuia să mai adauge una, care, din nenorocire, n-a mai avut nimic vremelnic în înfăţişarea ei. Fuga şi căsătoria Prinţului Carol la Odessa a fost pentru Regina Maria o lovitură de măciucă. O rană s-a deschis în sufletul ei şi nu s-a mai închis, căci îşi pusese toată încrederea în întâiul ei născut...

Cu toate aceste încercări din punct de vedere politic, Regina Maria s-a purtat eroic mai departe şi toată vara anului 1918. Mulţumită ei, aproape numai mulţumită ei - faptul nu s-a subliniat destul - Regele Ferdinand a refuzat lui Marghiloman şi amânat ratificarea păcii de la Bucureşti, pe care nemţii o cereau cu o insistenţă ameninţătoare. Dacă Regele n-ar fi rămas decât sub influenţa lui Ştirbei şi a lui Brătianu (a lui Ştirbei, singura directă, era foarte şovăitoare în această privinţă, o afirm încă o dată)[254] - e mai mult decât probabil că ar fi cedat pretenţiilor Guvernului său. Numai Regina l-a împiedicat să cadă în ispită şi s-a aşezat astfel pentru a doua oară[255] ca ctitoriţă a României întregite şi ca una din cele mai mari figuri ale Istoriei noastre naţionale - nu o putem spune îndeajuns.

[254] În cursul scurtei noastre guvernări din ianuarie mă împăcasem cu Ştirbei şi am stat de mai multe ori cu dânsul de vorbă după demisia Ministerului Averescu. Era gata-gata să creadă în victoria germană şi să treacă din serviciul lui Brătianu în al lui Marghiloman.
[255] Întâia dată, cu prilejul intrării noastre în Război.

În ce greutate mă aflu eu acum, încercând să-mi descurc amintirile minunatei mele tinereţi. Minunată, fiindcă aşa mi s-a înfăţişat de câte ori mă întorceau gândurile spre dânsa; dar iată că de-abia a început condeiul să-mi alerge pe hârtie şi îmi dau seama că minunea era mai mult în mine, şi că în afară de mine lucrurile nu se arătau în realitatea lor decât foarte rar sub strălucitele culori cu care le îmbrăcase imaginaţia mea, biciuită atât prin noutatea senzaţiei cât şi prin influenţe speciale de ordin estetic sau literar, de care nici un începător nu se poate libera în momentele formării sale intelectuale.

Regăsindu-mă după 20 sau 30 de ani în contact cu aceleaşi lucruri, am putut să-mi dau seama de toată importanţa unghiului de viziune sub care înregistrăm senzaţiile, şi că pe cele mai amăgitoare şi pe cele mai scumpe le-am făurit de multe ori aproape numai noi înşine, în laboratorul conştient sau subconştient al închipuirilor noastre.

Nu e om trecut de 50 de ani care să nu ofteze după frumuseţea şi bunătăţile vremurilor din tinereţea lui, dar dacă ar încerca să-şi precizeze mai de aproape regretele ce ar mai rămâne din ele? Fiecare din noi, când ne fură gândul şi ne duce înapoi, departe, revedem sau ne închipuim că revedem lucruri minunate, dar când din întâmplare ne izbim de unele din acele lucruri minunate, întâmplător rămase neschimbate — de un monument, spre exemplu, sau de un chip zugrăvit, sau de o privelişte — ne dăm seama că minunea era în noi, în tinereţea noastră. Câţi n-au crezut că între 18 şi 25 de ani au cuprins o lume în braţele lor şi n-au rămas mai târziu decât cu puţină spumă pe mâini!

Din lumea tinereţilor mele, care pentru mine a însemnat atât de mult, voi încerca să povestesc cu sfială şi pe scurt câteva amintiri, căci oricât de scăzute în interes ar putea fi pentru cititorii mei, vor contribui şi ele la cunoaşterea generaţiei din care fac parte şi de pe urma căreia tot a rămas ceva.

Paul Editions
www.pauleditions.ro
facebook.com/pauleditions
9 786069 703533